

भारतीय विद्या ग्रन्थावलि

बुद्धघोसाचरियविरचितो

विसुद्धिमग्गो

भारतीय विद्या भवन

अन्धेरी : बंबई

BHĀRATĪYA VIDYĀ SERIES

EDITORIAL BOARD

Shri K M Munshi, B A., LL B., M L A

Dewan Bahadur Krishnalal M. Jhaveri, M A., LL B

Dr I J S Taraporewala, B A., Ph D., Bar-at-Law

General Editors

Shri Jinavijayaji Muni

Dr Manilal Patel, Ph D (Marburg)

VOLUME ONE

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
ANDHERI * * * * * BOMBAY

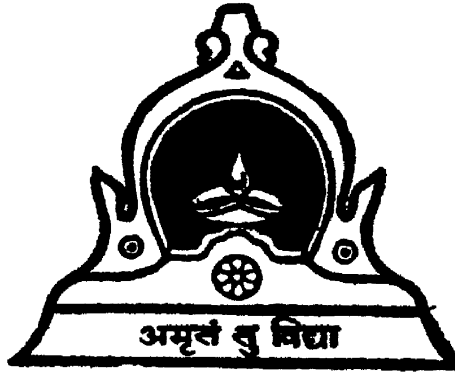
Bhāratīya Vidyā Series, Vol I

VISUDDHIMAGGA OF BUDDHAGHOSĀCARIYA

5519

EDITED BY
DHARMANANDA KOSAMBI

WITH A FOREWORD BY
K M MUNSHI
PRESIDENT, BHARATIYA VIDYA BHAVAN

PART I: TEXT

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
ANDHERI, BOMBAY

1940

The volumes of this Series may be
had by addressing The Secretaries,
Bharatiya Vidya Bhavan,
Andheri, Bombay, (India).

Price Rs. 12/8/-

First Edition, 1940

Five Hundred Copies

Printed by M N KULKARNI, at the Karnatak Printing Press, Chira Bazar,
Bombay 2, (pp 1—xviii), and by the New Bharat Printing Press, 6, Kelewadi,
Gurgaon, Bombay, (pp 1—472) and published by Dr MANILAL PATEL,
Director, BHARATIYA VIDYA BHAVAN, Andheri, Bombay

CONTENTS

	Page
Foreword	vii
Abbreviations .	viii
Preface	ix
१ सीलनिद्देशो	१
२ धुतङ्गनिद्देशो .	४०
३ कम्मद्वानगहणनिद्देशो . .	५७
४ पथवीकसिणनिद्देशो	८०
५ सेसकसिणनिद्देशो .	११४
६ असुभकम्मद्वाननिद्देशो . . .	११९
७ छानुत्सतिनिद्देशो .	१३३
८ अनुत्सतिकम्मद्वाननिद्देशो	१५५
९ ब्रह्मविहारनिद्देशो .	२००
१० आरुप्पनिद्देशो .	२२२
११ समाधिनिद्देशो . .	२३४
१२ इन्द्रियविधनिद्देशो .	२५८
१३ अभिञ्जानिद्देशो . .	२८३
१४ खन्धनिद्देशो . .	३०४
१५ आयतनधातुनिद्देशो .	३३६
१६ इन्द्रियसञ्चनिद्देशो .	३४३
१७ पञ्चाभूमिनिद्देशो .	३६२
१८ दिष्टिविसुद्धिनिद्देशो . .	४१५
१९ कङ्कावितरणविसुद्धिनिद्देशो . .	४२३
२० मग्गामग्गवाणदस्सनविसुद्धिनिद्देशो . . .	४२९
२१. पटिपदावाणदस्सनविसुद्धिनिद्देशो . .	४५३
२२. वाणदस्सनविसुद्धिनिद्देशो .	४७७
२३. पञ्चाभावनानिससनिद्देशो .	४९६
सुद्धिपण्ण . . . , . . .	५०९

FOREWORD

WITH the publication of this volume the BHARATIYA VIDYA BHAVAN embarks upon one more activity, namely, that of starting the *Bhāratīya Vidyā Series*. I have been asked by the General Editors to write a Foreword to the *Series* in general and to the present volume in particular. I gladly do so for I believe the launching of this *Series* by the BHAVAN, along with its two Journals (both entitled *Bhāratīya Vidyā*), is a right step towards the realization of its objects.

Whilst introducing our English Journal, *Bhāratīya Vidyā*, it was remarked: "A patient and reverent study of, and creative research into, the *Bhāratīya Vidyā*, an objective evaluation and a restatement of its fundamental principles and ideals with special reference to the present-day problems, dissemination of its intrinsic truths and teachings with a view to increasing among our people the awareness of its spiritual values—this is the great task which modern India has before her, and which must be fulfilled through her institutions like the BHARATIYA VIDYA BHAVAN." As a humble contribution towards the achievement of this object the BHAVAN places this *Series* before the public.

There are no doubt several well-known Oriental series and journals faithfully serving the cause of the *Bhāratīya Vidyā* at the moment. But even all of them are not able to cover the ever-widening field of Indological studies and research. Much as has been done and is being done in advancing investigation into the cultural heritage of our land, more remains still to be accomplished. I hope therefore that such an undertaking as the *Bhāratīya Vidyā Series* has its value and importance, and trust it will evoke the same warm welcome and appreciation among the learned as our two Journals have already done.

That an up-to-date edition of so celebrated a Buddhist philosophical work as the *Visuddhimagga* forms an inaugural volume of the *Bhāratīya Vidyā Series* is, I suppose, a singularly happy circumstance. The eminent Pāli savant, Mrs C. A. F. RHYS DAVIDS, published in 1920 in the *P. T. S. Series* the first Roman-lettered edition of the *Visuddhimagga*—"of a work bearing yet unwithered the laurels of fourteen centuries of renown." She wrote in a Foreword (p. viii) to that edition: "This first edition is to serve merely as a working makeshift, till some wealthier institution secures its worthier scholar and produces a text for all time." The BHARATIYA VIDYA BHAVAN may not be a wealthier institution but it has secured in Professor Dharmananda KOSAMBI, I am sure, a very worthy scholar who has laboured on this work for more than thirty years last and been several times to America in his efforts to produce a most reliable text of the *Visuddhimagga*.

To maintain this *Series* at a high level of excellence and usefulness will require not only all the diligence and devotion its Editorial Board can bring to bear upon it, but also the co-operation of Orientalists all the world over. In the hope that this new undertaking of the BHAVAN may succeed in its mission, I wish the *Series* god-speed.

K. M. MUNSHI

ing To reduce the bulk of this volume, I have omitted all variants, best alternative readings, however, will be given—with my own commentaries in the volume to follow

We now turn to the actual mechanism of editorial work The Sinhala and Burmese palm leaf manuscripts used have very few paragraphs paragraphing and numeration of this edition are entirely mine, neither be in the manuscript apparatus They serve the purpose of facilitating reference, just as does the numeration of the stanzas introduced by modern editors in works like the *Dhammapada*, *Suttanipāṭa*, *Thera-* and *Therīgā* In my text, quotations are put in double inverted commas “ ”, reference to any identified quotation has been inserted in square brackets at the end of the quotation itself Unidentified quotations, the vast majority of which are not to be traced in extant Pāli literature, are marked by empty square brackets at the end The list of abbreviations is given on p viii

In the Burmese, and sometimes in the Singhalese manuscripts, there is a punctuation sign before such sentences as “ चेतियपन्बतवासी महातिस्सत्थेरो वि [1 55] Modern editors connect these with the preceding sentences I have taken from two examples in the *Papañcasūdanī* [M Aṭṭh 1 258], i.e. काळव मण्डपवासिमहानागत्येरो विय च, and गलम्बतित्थविहारे वस्सूपगता पञ्चास भिक्षू इति I came to the conclusion that such sentences were not only separate but often began a new paragraph

The first vowel of the indeclinable particles एव, अपि, इति, is very often dropped in Pāli, and they are treated as independent words, namely, व, पि, इति, respectively When the *anusvāra* precedes पि and ति, the *parasavarna* combination is made, as in एवम्पि, कम्मन्ति The *parasavarna* occurs always before ति and is optional before पि This is the usage of the manuscripts but not of the Aśoka edicts There, even such words as धम्म, सङ्घ, अण्ड, पञ्च are invariably written with the *anusvāra*, i.e. धंम्, सघ, पच In my opinion, this difference between the manuscripts and the inscriptions of Aśoka is due merely to the exigencies of calligraphy, it was easier to carve an *anusvāra* on stone than the *parasavarna*, and conversely, the half-consonant combination is easier to write in cursive script than the separate round *anusvāra* above or (as in Singhalese) after the letter For पि, I have followed the majority of the manuscripts, before ति, the *anusvāra* has been retained throughout although all manuscripts use *parasavarna* This had to be done because Pāli words cannot end in a consonant For example, the opening stanza of the text reads “ को इमं विजये जट ” इति In Roman script, the quotation marks are inserted between the *n* and the *ti*, but in *devanāgarī*, it would be very awkward to introduce quotation marks in the middle of a joint consonant, hence the *parasavarna* is not used in such cases, and for the sake of uniformity the *anusvāra* had to be retained throughout

Many western editors combine the ति when the preceding इ is lengthened, but this is not a *sandhi* according to the Pāṇinian *sūtra* अकं सवर्णे दीर्घं

[vi 1 101] The Pāli rule is that when इ of इति is dropped, the preceding vowel is lengthened e.g. गोतम+इति=गोतमा ति, पुच्छामि+इति=पुच्छामी ति, होतु+इति=होतू ति So, I have left the ति unjoined throughout

In punctuation, I have used the *danda* [caesura] ‘|’ in place of a period The colon, because it is identical with the *nāgarī visarga*, has been chiefly replaced by a dash for example, [1 6] यथाह—, and sometimes a *danda* or a comma The semi-colon has been replaced by the *danda* or comma, according to convenience Warren’s text took on an odd appearance from the copious sprinkling of inverted single commas which he used to demarcate sub-clauses I have used, instead, the ordinary commas to indicate the beginning of a sub-clause, as *ti* marks its termination, the inverted comma would in any case be redundant before it and no distinguishing punctuation mark has been employed there For example, [3 41] *Thero ‘na nu daharo appucchatāya attānaṃ ajānāpetvā va gato’ ti tam samassāsetvā* is punctuated as follows —थेरो, न नु दहरो अप्पिच्छताय अत्तानं अजानापेत्वा व गतो ति त समस्सासेत्वा. .

The preservation of Buddhaghosa’s text is reasonably satisfactory in spite of the passage of fifteen hundred years In case of doubt, or obscurity, the commentary of Dhammapāla entitled *Paramatthamañjūsā-ṭīkā* is very useful Nevertheless, some definitely wrong readings have managed to creep into our sources Buddhaghosa quotes in 198, a sentence from अ 4,201, where all our authorities, manuscript as well as printed texts, read *mahārāja* while the original has *Pahārāda* The mistake was not Buddhaghosa’s, later copyists changed the word into *mahārāja*, not knowing what *Pahārāda* meant Occasionally, Buddhaghosa deliberately changes a quoted text, without distorting its meaning, as for instance in 6 78 ‘सेय्यथा पि पस्सेय्य’ into ‘सो पस्सेय्य’, in 7 107 ‘अगारं अज्झावसामि’ into ‘चेतसा विहरामि’, and he explains the latter change in 7 111 Sometimes Buddhaghosa changes his own text—though not the meaning—in quoting himself, for example, the word दीपनत्थं of 4 140 appears soon afterwards as दस्सनत्थं in 4 146

I am grateful for the honour conferred upon me by the Bhāratīya Vidyā Bhavan in undertaking the publication of this edition as the inaugural volume of the Bhāratīya Vidyā Series It gives me great pleasure to express my gratitude to Messrs Hemchand Mohanlal and Co, the well-known Bombay firm of jewellers, for the financial aid without which I could not have carried out the present work To the manager and the staff of the New Bhārat Printing Press, my thanks are offered for the conscientiousness with which they have printed this work

I am a bad proof reader and the compositors were new to this sort of work Naturally many misprints passed unnoticed So, I sent a copy of the printed text to Mr N V Tungar and to Prof C V Joshi The former read through the entire work, the latter was interrupted after going through 128 pages by the tragic and fatal illness of his son The remainder of Prof Joshi’s copy was read by Mr M G Devalekar Many of the misprints

were pointed out by these three, and I here express my thanks for their help
The list of errata is given at the end of this volume

On the Life of Buddhaghosa

The accepted account of the life of Buddhaghosa is in the *Mahāvamsa*,¹ chap xxxvii, verses 215-246, of which the following is a summary

Born near the Bodhi tree (near Gayā), a young Brahmin controversialist, well-versed in all branches of the arts, in the Vedas, and in the doctrines of various sects, wandered about India for the purpose of debate. As he arrived one night at a Buddhist monastery, and had given a clear exposition of the doctrine of Patañjali, his arguments were refuted by a mahāthera named Revata. On the other hand, the young Brahmin was unable to follow the Buddhist's arguments, and finally asked for instruction.

He entered the novitiate, learning and accepting the three Piṭakas. The name Buddhaghosa was given to him because his voice was deep like the Buddha's. In the vihāra where he was converted, he composed a treatise called *Nānodaya*, wrote the *Atthasālinī*, commentary upon the *Dhammasaṅgani*, and finally undertook a short commentary on the *Tiṭitaka*. Whereupon the Thera Revata spoke

'Only the texts, not the commentaries, have been brought here [from Ceylon], the traditions of the various teachers are not available. However, in Ceylon, the authoritative and quite orthodox commentaries compiled by Mahinda are extant in the Singhalese. Go there, study them, translate them into the Māgadhi language. They will benefit all.'

So Buddhaghosa arrived in Ceylon in the reign of King Mahānāma. In the Mahāpadhāna hall of the Mahāvihāra, he heard the Singhalese Commentary as well as the Theravāda tradition from Saṅghapāla. It seemed to him the doctrine of the Buddha. But when he demanded access to all the books in order to write a commentary, the Order gave him two stanzas as a test. Upon these he wrote the *Visuddhimagga*, an epitome of the three Piṭakas with commentaries. At the first reading of this work, the gods hid the book away, and repeated the performance after he had done the work again. The third time, the devies produced the former copies to show the people his skill. And there was found after comparing the three books, not the least variation from the Theravāda, in composition, in meaning, in sequence, nor even in the very letters.

He was immediately acclaimed by the Order as a veritable Metteyya Bodhisattva, and the aṭṭhakathās were given to him. Living in that pure vihāra, rich in all such books, he translated them from Singhalese into the 'original language,' Māgadhi. This work benefited people of all languages, all the teachers of the Theravāda honoured it as a sacred text.

1 This part of the *Mahāvamsa* is called *Cūlavamsa* in the P T S edition.

Thus, having finished his task, Buddhaghosa returned to the land of his birth to reverence the great Bodhi tree

This account so stated is subject to criticism. Buddhaghosa could not be a native of Buddhagayā. As a negative proof, we do not find that the scene of a single one of his numerous contemporary stories is set in Magadha. In the tale of Visākha [IX 64-69] who migrated from Pāṭaliputra, the starting-point is in Ceylon, not Magadha. In all his works there is no description of North India such as an eyewitness would give. More positive evidence is in the passage “*Unhassā tī aggisantāpassa Tassa vanadāhādīsu sambhavo vedītabbo*” [I 86] “Heat the heat of fire, such as occurs at the time of a forest fire, etc.” This is a comment upon the protection against heat given by a cīvara. His explanation is obviously ridiculous. It is not known to Indian southerners that a bare skin sometimes blisters in the northern summer. Again, commenting upon the Gopālaka Sutta of the Majjhima Nikāya [Papañcasūdanī 11 265-266], he seems to believe that sand bars are common in the Ganges between Magadha and Videha [Behar]². The “Gaṅgā” with which he was acquainted is evidently the Mahawallī-Gaṅgā of Ceylon, and not the sacred river of India.

Buddhaghosa could not have been a Brahmin. From Vedic times, every Brahmin has been expected to know the famous Puruṣasūkta hymn

ब्राह्मणो¹ ऽस्य मुखमासीद् बाहू रोजन्यं कृत ।
ऊरु तदस्य यद्वैश्यं पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

[Rg-Veda X 90 12, also cf Atharva Veda XIX 6 6]

“The Brahmin was his mouth, Kṣatriya his arms, Vaiśya his thighs, Śūdra was born of his feet.” Yet Buddhaghosa, supposed to be a learned Brahmin, was not acquainted with this. Commenting on “*Bandhupādāpaccā*” —“children of Brahma’s feet”—he says, “The Brahmins are of this opinion. Brahmins came out of Brahma’s mouth, Kṣatriyas from his breast, Vaiśyas from his navel, Śūdras from the legs, and Śramaṇas from his soles”³.

The word “Bhūnahū” in Pāli occurs as “Bhrūnahā” in Brahminical literature to signify “embryo-killer”⁴. In the Māgandiya Sutta [M 1 502]

2 तेन हि गोपालकेन मज्झेगङ्गाय गुप्ता विस्समद्धानत्थं द्वे तीणि वालिकत्थलानि सल्लक्खेतब्बानि अस्सु ।

3 तेस किर अयं लद्धि—ब्राह्मणा ब्रह्मणो मुखतो निक्खन्ता, खत्तिया उरतो, वेस्सा नाभितो सुद्धा जानुतो, समणा पिट्ठिपादतो ति । [M Atth 11 418, cf D Atth 1 254]

4 ऋतु वै याचमानाया न ददाति पुमान् वृत ।
भ्रूणहेत्युच्यते ब्रह्मन् स इह ब्रह्मवादिभि ॥
अभिकामा स्त्रियं यस्तु गम्या रहसि याचित ।
नोपैति स च धर्मेण भ्रूणहेत्युच्यते बुधै ॥

[महाभारत, आदि ७८।३२, ३३]
(B O R, I Critical Edition)

Māgandiya reproaches Buddha as a Bhrūnahā for having ceased to have intercourse with his wife. It is clear from his comment that Buddhaghosa did not understand the real meaning of this word. He explains it as 'hatavaddhi, mariyādakāraka'⁵. Finally, it is also to be noticed that Buddhaghosa makes fun of the Brahmins [I, 93]. This in itself is inconclusive, as it might be the jeering of an apostate.

Of Patañjali, or any northern tradition, Buddhaghosa knew little. Out of all Patañjali, only the terms *anumā* and *laghīmā* are mentioned [VII 61], without any further knowledge of the Yogasūtra. There is no comparative study, nor even a single reference to the work or name of Patañjali. The term "Praktivāda" [Sāṅkhya] is mentioned⁶ in the 17th chapter, where a rudimentary acquaintance with Nyāya, the Indian system of logic, is shown by reference to the structure of syllogism⁷. All his knowledge of other sects does not exceed that of a learned Singhalese monk of today, or of a southern Bhikkhu of about the 11th century A.D. [Such as Anuruddha or Dhammapāla]. The methods, principles, or even the existence of the great Mahāyāna teachers such as Nāgārjuna and Aśvaghosa, seem to be unknown to him. He does mention the epics Rāmāyana and Mahābhārata, without showing any familiarity with them. "Legend means Bhārata and Rāmāyana, etc. It is not proper to go to the places where they are recited,"⁸ also "the Bhārata war and the abduction of Sītā, such fruitless stories"⁹.

Accordingly the greater part of the Mahāvamsa story appears to be legendary. It is said that the Atthasālinī was written by Buddhaghosa in India. From the style, content, and the introduction, it is doubtful whether Buddhaghosa wrote the book. That he could have written it before the Visuddhimagga is impossible, since the Visuddhimagga is referred to in the opening

5 भूनुहोति हतवड्डिनो मरियादकारकस्स । कस्मा एवमाह ? छसु द्वारेसु वड्डिपञ्चापन-
लद्धिकता । अयं हि तस्स लद्धि—वक्खु ब्रूहेतब्ब, वड्डेतब्ब, दिद्द समतिकमित्तम्ब.. कायो ब्रूहेतब्बो,
वड्डेतब्बो, अफुट्ट फुसितम्ब, फुट्ट समतिकमित्तम्ब । मनो ब्रूहेतब्बो, वड्डेतब्बो, अविज्जात विजानितम्ब
विज्जात समतिकमित्तम्ब । एव सो छसु द्वारेसु वड्डि पञ्चापेति । [मज्झिमनिकायट्ठकथा ३।२११]

6 किं पक्षिवादीन पक्षि विय अविज्जापि अकारण मूलकारण लोकस्सा ति । [१७।३६]

7 पटिज्जा हेतू ति आदिसु हि लोके वचनावयवो हेतू ति वुच्चति । [१७।६७] ।

8 अक्खानं ति भारत-रामायणादि । तं यस्मिं ठाने कथियति, तत्थं गन्तुं न वट्ठति ।

[दीर्घनिकायट्ठकथा १।८४]

9 अनत्थविज्जापिका कायवचीपयोगसमुट्ठापिका अकुसलचेतना सम्फप्पलापो । सो आसेवन-
मन्दताय अप्पसावज्जो, आसेवनमहन्तताय महासावज्जो । तस्स द्वे सम्भारा, भारतयुद्ध-सीताहरणादि-
निरत्थककथा-पुरेक्खारता, तथारूपिकथाकथनम्ब । [दीर्घनिकायट्ठकथा १।७६]

stanzas of the *Atthasālinī*¹⁰ Whoever wrote that part of the *Mahāvamsa* had not opened the *Atthasālinī* That *Buddhaghosa*, while desiring access to the commentaries should prove his fitness to work upon them by epitomizing the *Piṭakas* together with their commentaries, is surprising Many quotations from the commentaries are fully and accurately given in the *Visuddhimagga* In fact, he says in all his *atthakathās* that he has prepared the *Visuddhimagga* as an illuminative comment upon all four *Nikāyas* If the *Mahāvamsa* chronicler did try to verify the legend about *Buddhaghosa* by examining *Buddhaghosa's* works, he got no further than the two 'fundamental' *gāthās* at the beginning of the *Visuddhimagga* If the *Nāṇodaya* had existed, it alone would not have been lost while all the other works of *Buddhaghosa* survive It is nowhere mentioned in Pāli literature, the *Mahāvamsa* excepted Possibly, this may be a book which gods hid and forgot to restore¹

From the narrative of the *Mahāvamsa*, one fact remains that *Buddhaghosa* came from India to Ceylon in the reign of *Mahānāma* [end of 4th century A D] This is confirmed by Burmese authorities,¹¹ but the latter say that he went to Ceylon from *Thaṭon*, being a *Talaing* by birth The tradition has an element of truth I believe that he was a *Telaṅga*, from the Telugu country of Southern India, not a Burmese *Talaing* The *Telaṅgas* colonized extensively in Burma and Indo-China, the term *Talaing* being a corruption of their original name His birth place was the village of *Moraṇḍakhetaka* [Peacock-egg-village], as is very clear from the colophon of this book, where he is called "*Moraṇḍakhetaka-vattabbena*," or *Moraṇḍakhetaka Buddhaghosa* The method of nomenclature is still followed in Dravidian India and Ceylon His surname vanished when his fame had made him *The Buddhaghosa* It is to be noticed that the usually clever scribe of B1 changes the word *morandakhetaka* to *mudantakhedaka* [gladness ending in sorrow], the Singhalese manuscripts read *ceṭaka* for *khetaka* a possible confusion of letters *Khetaka* is Sanskrit for village and remains in the modern South Indian vernaculars as *Kheḍā*

He lived for some time at *Mayūrasuttapaṭṭana* or *Mayūrarūpapaṭṭana*, as he says in the colophon at the end of the *M Atth* "I am writing [this *atthakathā*] at the request of the venerable *Buddhamitta*, who lived with me at *Mayūrasuttapaṭṭana* (or *Mayūrarūpapaṭṭana*)" I cannot locate this, nor his birthplace, but an archæologist familiar with the Telugu country should be able to identify it, here, at least a small monastery existed

---

10 कम्मद्वानानि सब्बानि चरियाभिञ्जाविपरसना ।
 विमुद्धिमग्गे पनिद यस्मा सब्ब पकासित ॥
 तस्मा त अगहेत्वान सकलाय पि तन्तिया ।
 पदानुक्रमतो एव करिस्सामत्थवण्णन ॥

[अट्ठसालिनी २]

11 See Introduction to the *Buddhaghosuppatti* by James Gray (London 1892), pp 11, 16, 20, 21, 23-24

The next bit of information is from the colphon of the A Atth

“I am writing [this atthakathā] at the request of the venerable Jotipāla, who lived with me at Kañcīpura and other places”

Travelling perhaps in the order mentioned, he came to Ceylon with the definite aim of studying the Singhalese commentaries. The vast upheavals in government and religious culture from the death of Asoka to the Gupta period had left Ceylon untouched. The isolated fragments of Buddhist learning scattered throughout Southern India were much inferior to the continuous tradition of Ceylon. To learn this tradition of Ceylon must have been the purpose of Buddhaghosa's journey.

After studying the commentaries, perhaps under Saṅghapāla, he conceived the plan of translating them into Pāli for the convenience of those readers who did not know the Singhalese language. Jotipāla is credited with the suggestion that Buddhaghosa wrote the S Atth, and also his last authentic work, the A Atth, Buddhāmitta suggested the writing of the M Atth. But the very first of this series, the D Atth was, according to Buddhaghosa, suggested by the Saṅghathera Dāṭhānāga, of the Sumaṅgala College at Anurādhapura. However, before writing any of these works, he, at the suggestion of the venerable Saṅghapāla, composed the Visuddhimagga as a general illuminative work. This is referred to in the other works, and indeed is counted as an integral part of each one of them.

All these facts are gleaned from the colophons. One conjecture may be made from his writings, that he was of the farmer [gahapati] class. He says in the M Atth [ii 204] “Why does the Buddha mention the farmer caste first? Because they have the least pride and they are the most in number. Often the monks from a Kshatriya family are proud of their caste, those from a Brahmin family are proud of their learning, those from the low castes, because of their low birth, are unable to continue long in the Order. But the young farmers plough their land while their whole body is running with sweat. This then dries and forms salt on their backs. Therefore they are not proud. From the other families, not very many become monks, of the farmers many.”¹²

The Burmese tradition that Buddhaghosa came from Thaton may be founded upon a fact, possibly Buddhaghosa went there from Ceylon. His works are better preserved in Burma than in Ceylon, and though they show no particular acquaintance with Burma, the last years of his life might have been spent in Thaton.

Those stanzas found in the introductions and colophons of the Atthakathās of the four Nikāyas, which refer to the Visuddhimagga or throw some light on the life of Buddhaghosa, are given below

---

12. See D Atth. i 179-180, and M Atth ii 204

The following stanzas are found in the introduction of all the four Aṭṭha-kathās, except the word “Dīghāgamanissitam” in the last line, which belong to the D Aṭṭh. It is replaced by “Majjhimsaṅgītyā” in M Aṭṭh, by “Samyuttakanissitam” in S Aṭṭh, and by “Aṅguttaranissitam” in A Aṭṭh.

सीलकथा धुतधम्मा कम्मट्ठानानि चैव सब्बानि ।
 चरियाविधानसहितो ज्ञानसमापत्तिवित्थारो ॥
 सब्बा च अभिज्जायो पञ्चासङ्कलननिच्छयो चैव ।
 खन्धा धातायतनिन्द्रियानि अरियानि चैव चत्तारि ॥
 सच्चानि पच्चयाकारदेसना सुपरिसुद्धनिपुणनया ।
 अविमुत्ततन्तिमग्गा विपस्सनाभावना चैव ॥
 इति पन सब्ब यस्मा विमुद्धिमग्गे मया सुपरिसुद्ध ।
 वुत्त तस्मा भिय्यो न त इध विचारयिस्सामि ॥
 मज्झे विमुद्धिमग्गे एस चतुन्नम्पि आगमान हि ।
 ठत्वा पकासयिस्सति तत्थ यथाभासित अत्थ ॥
 इच्चैव कतो तस्मा तम्पि गहेत्वान सद्धिमेताय ।
 अट्ठकथाय विजानथ दीघागमनिस्सित अत्थ ति ॥

The following stanzas are taken from the colophons of the four Aṭṭha-kathās, printed in Siamese characters. Except in A Aṭṭh, they are printed as prose. Having compared them with the available Burmese and Singhalese texts, I have made a few unimportant changes to follow the meter.

At the end of D Aṭṭh

आयाचितो सुमङ्गल-परिवेणनिवासिना थिरगुणेन ।
 दाठानागसङ्गत्थेरेन थेरवसन्वयेन ॥
 दीघागमस्स दसबल-गुणगणपरिदीपनस्स अट्ठकथ ।
 य आरभिं सुमङ्गलविलासिनिं नाम नामेन ॥
 सा हि महाअट्ठकथाय सारमादाय निद्धिता एसा ।
 एकासीतिपमाणाय पाळिया भाणवारेहि ॥
 एकूनसद्धिमत्तो विमुद्धिमग्गे पि भाणवारेहि ।
 अत्थप्पकासनत्थाय आगमान कतो यस्मा ॥
 तस्मा तेन सहाय अट्ठकथा भाणवारगणनाय ।
 सुपरिमितपरिच्छिन्न चत्तालीसकसत होति ॥

At the end of M Aṭṭh

आयाचितो सुमतिना थेरेन भदन्त-बुद्धमित्तेन ।
 पुब्बे मयूरसुत्तपट्टनग्धि¹³ सद्धिं वसन्तेन ॥
 परवादिवादविद्धसनस्स मज्झिमनिकायसेट्ठस्स ।
 यमह पपञ्चसूदनिमट्ठकथ कातुमारद्धो ॥

सा हि महाअट्टकथाय सारमादाय निडिता एसा ।
 सत्तुत्तरसतमत्ताय पाळिया भाणवारेहि ॥
 एकूनसट्टिमत्तो विमुद्धिमग्गो पि भाणवारेहि ।
 अत्थप्पकासनत्थाय आगमान कतो यस्मा ॥
 तस्मा तेन सहाय गाथागणनानयेन अट्टकथा ।
 समधिक-छसट्टिसत विञ्जेय्या भाणवारेहि ॥

At the end of S Atth

बहूपकार यतिन विपस्सनाहरणपुञ्जबुद्धीन ।
 सयुत्तवरनिकायस्स अत्थसवण्णन कातु ॥
 सद्धम्मस्स चिरट्टितिमभिलसमानेन या मया निपुणा ।
 अट्टकथा आरद्धा सारत्थप्पकासिनी नाम ॥
 सा हि महाअट्टकथाय सारमादाय निडिता एसा ।
 अट्टसत्ततिमत्ताय पाळिया भाणवारेहि ॥
 एकूनसट्टिमत्तो विमुद्धिमग्गो पि भाणवारेहि ।
 अत्थप्पकासनत्थाय आगमान कतो यस्मा ॥
 तस्मा तेन सहाय अट्टकथा भाणवारगणनाय ।
 योकेन अपरिपूर ससत्ततिसतिसत होति ॥

At the end of A Atth.

आयाचितो सुमतिना थेरेन भदन्त-जोतिपालेन ।
 कञ्चीपुरादिषु मया पुब्बे सद्धिं वसन्तेन ॥
 वरतम्बपण्णिदीपे महाविहारमिह वसनकाले पि ।
 वाताहते विय दुमे पलुज्जमानमिह सद्धम्मे ॥
 पार पिटकत्तयसागरस्स गन्त्वा ठितेन सुब्बतिना ।
 परिसुद्धाजीवेनाभियाचितो जीवकेनापि ॥
 धम्मकथानयनिपुणेहि धम्मकथिकेहि अपरिमाणेहि ।
 परिकीळितस्स पटिपब्बितस्स [सक-] समयचित्रस्स ॥
 अट्टकथ अङ्गुत्तरमहानिकायस्स कातुमारद्धो ।
 यमह चिरकालट्टितिमिच्छन्तो सासनवरस्स ॥
 सा हि महाअट्टकथाय सारमादाय निडिता एसा ।
 चतुनवतिप्परिमाणाय पाळिया भाणवारेहि ॥
 सज्जागमसंवण्णन-मनोरथो पूरितो च मे यस्मा ।
 एताय, मनोरथपूरणी ति नाम ततो अस्सा ॥
 एकूनसट्टिमत्तो विमुद्धिमग्गो पि भाणवारेहि ।
 अत्थप्पकासनत्थाय आगमान कतो यस्मा ॥
 तस्मा तेन सहाय गाथागणनानयेन अट्टकथा ।
 तीहधिकदियड्डुसतं विञ्जेय्या भाणवारान ॥

पठमो परिच्छेदो

सीलनिद्देशो

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स

१. “ सीले पतिट्ठाय नरो सपज्जो, चित्त पज्जञ्च भावयं ।

आतापी निपको भिक्खु, सो इम विजटये जटं ” ति [सं १।१३] ॥

इति हिदं वुत्तं । कस्मा पनेतं वुत्तं ? भगवन्त किर सावत्थियं विहरन्त रत्तिभागे अज्जतरो देवपुत्तो उपसङ्गमित्वा अत्तनो ससयसमुग्धातत्थ,

“ अन्तो जटा बहि जटा, जटाय जटिता पजा ।

तं तं गोतम पुच्छामि, को इम विजटये जटं ” ति [सं १।१३] ॥

इमं पण्ह पुच्छि ।

२. तस्साय सङ्खेपत्थो । जटा ति तण्हाय जालिनिया एतं अधिवचनं । सा हि रूपादिषु आरम्भणेषु हेट्ठूपरियवसेन पुनप्पुनं उप्पज्जनतो संसिब्बनट्ठेन वेळुगुम्बादीनं साखा-जालसङ्घाता जटा विया ति जटा । सा पनेसा सकपरिक्खार-परपरिक्खारेसु, सकत्तभाव-परत्तभावेसु, अज्झत्तिकायतन-बाहिरायतनेसु च उप्पज्जनतो अन्तो जटा बहि जटा ति वुच्चति । ताय एवं उप्पज्जमानाय जटाय जटिता पजा । यथा नाम वेळुजटादीहि वेळुआदयो, एव ताय तण्हाजटाय सब्बा पि अय सत्तनिकायसङ्घाता पजा जटिता । विनद्धा, संसिब्बिता ति अत्थो । यस्मा च एव जटिता, तं तं गोतम पुच्छामी ति, तस्मा तं पुच्छामि । गोतमा ति भगवन्तं गोत्तेन आलपति । को इमं विजटये जटं ति, इम एवं तेधातुक जटेट्वा ठितं जटं को विजटेय्य ? विजटेतु को समत्थो ति पुच्छति ।

३. एवं पुट्ठो पनस्स सब्बधम्मेषु अप्पटिहतजाणचारो देवदेवो, सक्कानं अतिसक्को, ब्रह्मानं अतिब्रह्मा, चतुवेसारज्जविसारदो, दसबलधरो, अनावरणजाणो, समन्तचक्खु भगवा तमत्थं विस्सज्जेन्तो,

“ सीले पतिट्ठाय नरो सपज्जो, चित्त पज्जञ्च भावय ।

आतापी निपको भिक्खु, सो इम विजटये जटं ” ति [सं १।१३] ॥

इमं गाथमाह ।

४. इमिस्सा दानि गाथाय कथिताय महेसिना ।

वण्णयन्तो यथाभूतं अत्थं सीलादिभेदनं ॥

सुदुल्लभ लभित्वान पब्बज्ज जिनसासने ।
 सीलादिसङ्गह खेम उज्जु मग्ग विसुद्धिया ॥
 यथाभूत अजानन्ता सुद्धिकामा पि ये इध ।
 विसुद्धिं नाधिगच्छन्ति वायमन्ता पि योगिनो ॥
 तेसं पामुज्जकरण सुविसुद्धविनिच्छय ।
 महाविहारवासीन देसनानयनिस्सितं ॥
 विसुद्धिमग्ग भासिस्सं, तं मे सक्कच्च भासतो ।
 विसुद्धिकामा सब्बे पि निसामयथ साधवो ति ॥

५. तत्थ विसुद्धी ति सब्बमलविरहित अच्चन्तपरिसुद्ध निब्बानं वेदितब्बं । तस्सा विसुद्धिया मग्गो ति विसुद्धिमग्गो । मग्गो ति अधिगमूपायो वुच्चति । तं विसुद्धिमग्गं भासि-
 स्सामी ति अत्थो ।

६. सो पनाय विसुद्धिमग्गो कत्थचि विपस्सनामत्तवसेनेव देसितो । यथाह—

“ सब्बे सङ्खारा अनिच्चा यदा पज्जाय पस्सति ।

अथ निब्बिन्दति दुक्खे, एस मग्गो विसुद्धिया”ति [ध २७७] ॥

कत्थचि ज्ञानपज्जावसेन । यथाह—

“ यम्हि ज्ञानञ्च पज्जा च स वे निब्बानसन्तिके”ति [ध ३७२] ।

कत्थचि कम्मादिवसेन । यथाह—

“ कम्म विज्जा च धम्मो च सीलं जीवितमुत्तम ।

एतेन मच्चा सुज्झन्ति न गोत्तेन धनेन वा”ति [म ३।२६२] ॥

कत्थचि सीलादिवसेन । यथाह—

“ सब्बदा सीलसम्पन्नो पज्जवा सुसमाहितो ।

आरद्धविरियो पहितत्तो ओघ तरति दुत्तरं”ति [सं १।५३] ॥

कत्थाचि सतिपड्डानादिवसेन । यथाह—“ एकायनो अयं, भिक्खवे, मग्गो सत्तानं विसुद्धिया....
 पे....निब्बानस्स सच्छिकिरियाय, यदिदं चत्तारो सतिपड्डाना”ति [दी २।२९०] । सम्मपधानादिसु
 पि एस्सेव नयो । इमस्मिं पन पज्हाव्याकरणे सीलादिवसेन देसितो ।

७. तत्रायं सङ्खेपवण्णना । सीले पतिट्ठाया ति सीले ठत्वा । सीलं परिपूरयमानो येव
 चेत्थ सीले ठितो ति वुच्चति । तस्मा सीलपरिपूरणेन सीले पतिट्ठाहित्वा ति अयमेत्थ अत्थो ।
 नरो ति सत्तो । सपज्जो ति कम्मजतिहेतुकपटिसन्धिपज्जाय पज्जवा । चित्तं पज्जञ्च
 भावयं ति समाधिञ्चेव विपस्सनाञ्च भावयमानो । चित्तसीसेन हेत्थ समाधि निदिट्ठो,
 पज्जनामेन च विपस्सना ति । आत्तापी ति विरियवा । विरिय हि किलेसान् आतापनपरितापनङ्गेन
 आत्तापो ति वुच्चति । तदस्स अत्थी ति आत्तापी । नियक्को ति, नेपक्क वुच्चति पज्जा, ताय

समन्नागतो ति अत्थो । इमिना पदेन पारिहारियपञ्च दस्सेति । इमस्मि हि पञ्चाव्याकरणे
तिक्खत्तुं पञ्चा आगता । तत्थ पठमा जातिपञ्चा, दुतिया विपस्सनापञ्चा, ततिया सब्बकिच्च-
गरिणायिका पारिहारियपञ्चा । ससारे भय इक्खती ति भिक्खु । सो इमं विजट्टये जटं ति,
सो, इमिना च सीलेन, इमिना च चित्तसीसेन निदिड्समाधिना, इमाय च तिविधाय पञ्चाय,
इमिना च आतापेना ति छहि धम्मोहि समन्नागतो भिक्खु, सेय्यथा पि नाम पुरिसो पथविय
गतिट्टाय सुनिसित सत्थं उक्खिपित्वा महन्त वेळुगुम्ब विजट्टेय्य, एवमेव सीलपथवियं पतिट्टाय
समाधिसिंहाय सुनिसित विपस्सनापञ्चासत्थ विरियबलपग्गाहितेन पारिहारियपञ्चाहत्थेन उक्खि-
पेत्वा सब्बम्पि त अत्तानो सन्ताने पतित तण्हाजट विजट्टेय्य सञ्छिन्देय्य सम्पदालेय्य ।
अग्गक्खणे पनेस तं जटं विजट्टेति नाम, फलक्खणे विजट्टितजटो सदेवकस्स लोकस्स अग्ग-
क्खिण्यो होति । तेनाह भगवा—

सीले पतिट्टाय नरो सपञ्चो, चित्त पञ्चञ्च भावय ।

आतापी निपको भिक्खु, सो इमं विजट्टये जटं ति ॥

८. तत्रायं याय पञ्चाय सपञ्चो ति वुत्तो, तत्रस्स करणीयं नत्थि । पुरिमक्कम्मानुभावेनेव
हेस्स सा सिद्धा । आतापी निपको ति एत्थ वुत्तविरियवसेन पन तेन सातच्चकारिना, पञ्चावसेन
त्र सम्पजानकारिना हुत्वा सीले पतिट्टाय चित्तपञ्चावसेन वुत्ता समथविपस्सना भावेतब्बा ति
अमत्र भगवा सीलसमाधिपञ्चामुखेन विसुद्धिमग्ग दस्सेति ।

९. एत्तावता हि तिस्सो सिक्खा, तिविधकल्याण सासनं, तेविज्जतादीनं उपनिस्सयो,
अन्तद्वयवज्जन-मज्झिमपटिपत्तिसेवनानि, अपायादिसमातिक्कमनूपायो, तीहाकारोहि किलेसप्पहानं,
अतिक्कमादीन पटिपक्खो, सङ्किलेसत्तयाविसोधनं, सोतापन्नादिभावस्स च कारण पकासित होति ।

१०. कथं ? एत्थ हि सीलेन अधिसीलसिक्खा पकासिता होति, समाधिना अधिचित्त-
सेक्खा, पञ्चाय अधिपञ्चासिक्खा । सीलेन च सासनस्स आदिकल्याणता पकासिता होति ।
‘ को चादि कुसलानं धम्मनं ? सीलञ्च सुविसुद्ध ’ ति [सं ५।१४३] हि वचनतो,
‘ सब्बपापस्स अकरणं ’ ति [ध १८३] आदिवचनतो च सीलं सासनस्स आदि, तञ्च
कल्याण अविप्पाटिसारादिगुणावहत्ता । समाधिना मज्झेकल्याणता पकासिता होति । “ कुसलस्स
अपसम्पदा ” ति [ध १८३] आदिवचनतो हि समाधि सासनस्स मज्झे, सो च कल्याणो
द्विविधादिगुणावहत्ता । पञ्चाय परियोसानकल्याणता पकासिता होति । “ सचित्तपरियोदपन,
तं बुद्धान सासन ” ति [ध १८३] हि वचनतो, पञ्चुत्तरतो च पञ्चा सासनस्स परियो-
सानं, सा च कल्याणा इड्डानिडेसु तादिभाववहनतो ।

“ सेलो यथा एकघनो वातेन न समीरति ।

एवं निन्दापसंसासु न समिञ्जन्ति पण्डिता ” ति [ध ८१] ॥ हि वुत्तं ।

११. तथा सीलेन तेविज्जताय उपनिस्सयो पकासितो होति । सीलसम्पत्तिं हि निस्साय

तिस्सो विज्जा पापुणाति, न ततो पर । समाधिना छल्लभिज्जताय उपनिस्सयो पकासितो होति । समाधिसम्पद हि निस्साय छ अभिज्जा पापुणाति, न ततो पर । पज्जाय पटिसम्भिदापभेदस्स उपनिस्सयो पकासितो होति । पज्जासम्पत्तिं हि निस्साय चतस्सो पटिसम्भिदा पापुणाति, न अज्जेन कारणेन । सीलेन च कामसुखल्लिकानुयोगसङ्घातस्स अन्तस्स वज्जन पकासित होति, समाधिना अत्तकिलमथानुयोगसङ्घातस्स, पज्जाय मज्झिमाय पटिपत्तिया सेवन पकासितं होति ।

१२. तथा सीलेन अपायसमतिकमनूपायो पकासितो होति, समाधिना कामधातुसमतिकमनूपायो, पज्जाय सब्बभवसमतिकमनूपायो । सीलेन च तदङ्गप्पहानवसेन किलेसप्पहान पकासित होति, समाधिना विक्खम्भनप्पहानवसेन, पज्जाय समुच्छेदप्पहानवसेन ।

१३. तथा सीलेन किलेसान वीतिक्कमपटिपक्खो पकासितो होति, समाधिना परिशुद्धानपटिपक्खो, पज्जाय अनुसयपटिपक्खो । सीलेन च दुच्चरितसङ्किलेसविसोधन पकासित होति, समाधिना तण्हासङ्किलेसविसोधन, पज्जाय दिट्ठिसङ्किलेसविसोधन ।

१४. तथा सीलेन सोतापन्न-सकदागामिभावस्स कारण पकासित होति, समाधिना अनागामिभावस्स, पज्जाय अरहत्तस्स । सोतापन्नो हि, सीलेसु परिपूरकारी ति वुत्तो, तथा सकदागामी, अनागामी पन समाधिसिं परिपूरकारी, अरहा पन पज्जाय परिपूरकारी ति ।

१५. एवं एत्तावता तिस्सो सिक्खा, ति विधकल्याण सासन, ते विज्जातादीन उपनिस्सयो, अन्तद्वयवज्जन-मज्झिमपटिपत्तिसेवनानि, अपायादिसमतिकमनूपायो, तीहाकारेहि किलेसप्पहान, वीतिक्कमादीनं पटिपक्खो, सङ्किलेसत्तयविसोधनं, सोतापन्नादिभावस्स च कारण ति इमे नव, अज्जे च एवरूपा गुणत्तिका पकासिता होन्ति ।

१६. एवं अनेकगुणसङ्गाहकेन सीलसमाधिपज्जामुखेन देसितो पि पनेस विसुद्धिमग्गो अतिसङ्गेपदेसितो येव होति, तस्मा नाळं सब्बेसं उपकाराया ति विथारमस्स दस्सेतु सीलं ताव आरम्भ इद पज्जाकम्म होति—किं सीलं ? केनङ्गेन सीलं ? कानस्स लक्खण-रस-पच्चुपट्टान-पदट्टानानि ? किमानिससं सीलं ? कतिविध चेत्त सीलं ? को चस्स सङ्किलेसो ? किं वोदानं ति ?

१७. तत्रिद विस्सजनं । किं सीलं ति ? पाणातिपातादीहि वा विरमन्तस्स वत्तपटिपत्ति वा पूरेन्तस्स चेतनादयो घम्मा । वुत्तं हेतं पटिसम्भिदाय—“ किं सील ति ? चेतना सील, चेतसिक सीलं, संवरो सीलं, अवीतिक्कमो सील ” ति [पटि १।४४] । तत्थ चेतना सीलं नाम पाणातिपातादीहि विरमन्तस्स, वत्तपटिपत्ति वा पूरेन्तस्स चेतना । चेतसिकं सीलं नाम पाणातिपातादीहि विरमन्तस्स विरति । अपि च चेतना सीलं नाम पाणातिपातादीनि पज्जहन्तस्स सत्त कम्मपयचेतना । चेतसिक सीलं नाम, “ अभिज्झपहाय विगताभिज्झेन चेतसा विहरती ” ति [दी १।७१] आदिना नयेन वुत्ता अनभिज्झा-अव्यापाद-सम्मादिट्ठिधम्मा ।

१८. संवरो सीलं ति एत्थ पञ्चविधेन संवरो वेदितब्बो—पातिमोक्खसंवरो, सति-संवरो, वाणसक्को, खन्तिसंवरो, विरियसंवरो ति । तत्थ, “ इमिना पातिमोक्खसंवरेण उपेतो

होति, समुपेतो ” ति [विभग २४६] अय पातिमोक्खसवरो । “ रक्खाति चक्खुन्द्रिय, चक्खुन्द्रिये संवर आपज्जती ” ति [दी १।७०, विभग २४८] अय सतिसंवरो ।

“ यानि सोतानि लोकस्मि (अजिता ति भगवा,)

सति तेस निवारण ।

सोतान संवरं ब्रूमि,

पञ्चायेते पिधीये ” ति [सु १०३५] ॥

अय आणसवरो । पच्चयपटिसेवनम्पि एत्थेव समोधान गच्छति । यो पनायं, “ खमो होति सीतस्स उण्हस्सा ” ति [म १।१०] आदिना नयेन आगतो, अयं खन्तिसवरो नाम । यो चाय, “ उप्पन्न कामवितक्क नाधिवासेती ” ति [म १।११] आदिना नयेन आगतो, अयं विरियसंवरो नाम । आजीवपारिसुद्धि पि एत्थेव समोधान गच्छति । इति अयं पञ्चविधो पि संवरो, या च पापभीरुकान कुलपुत्तान सम्पत्तवत्थुतो विरति, सब्बम्पेत संवरसील ति वेदितब्बं । अवीतिककमो सीलं ति समादिण्णसीलस्स कायिकवाचसिको अनतिककमो । इदं ताव, किं सील ति पण्हस्स विस्सज्जनं ।

१९. अवसेसेसु, केनट्ठेन सीलं ति^१ सीलनेट्ठेन सीलं । किमिद सीलनं नाम^२ समाधान वा, कायकम्मादीन सुसील्यवसेन अविप्पकिण्णता ति अत्थो । उपधारण वा, कुसलान धम्मानं पतिट्ठानवसेन आधारभावो ति अत्थो । एतदेव हि एत्थ अत्थद्वय सदलक्खणविदू अनुजानन्ति । अञ्जे पन, सिरडो सीलडो, सीतलडो सीलडो ति एवमादिना पि नयेनेत्थ अत्थ वण्णयन्ति ।

२०. इदानी, कानस्स लक्खण-रस-पच्चुपट्टान-पदट्टानानी ति एत्थ,

सीलनं लक्खणं तस्स भिन्नस्सापि अनेकधा ।

सनिदस्सनत्त रूपस्स यथा भिन्नस्सनेकधा ॥

यथा हि नीलपीतादिभेदेन अनेकधा भिन्नस्सापि रूपायतनस्स सनिदस्सनत्त लक्खणं, नीलादिभेदेन भिन्नस्सापि सनिदस्सनभावानतिककमनतो, तथा सीलस्स चेतनादिभेदेन अनेकधा भिन्नस्सापि, यदेत कायकम्मादीन समाधानवसेन कुसलानञ्च धम्मान पतिट्ठानवसेन वुत्तं सीलन, तदेव लक्खण, चेतनादिभेदेन भिन्नस्सापि समाधान-पतिट्ठानभावानतिककमनतो ।

२१. एवंलक्खणस्स पनस्स

दुस्सील्यविद्वंसनता, अनवज्जगुणो तथा ।

किच्चसम्पत्तिअत्थेन रसो नाम पवुच्चति ॥

तस्मा इदं सील नाम, किच्चट्ठेन रसेन दुस्सील्यविद्वंसनरसं, सम्पत्तिअत्थेन रसेन अनवज्जरसं ति वेदितब्बं । लक्खणादिसु हि किच्चमेव सम्पत्ति वा रसो ति वुच्चति ।

२२. सोचेय्यपच्चुपडान तयिद, तस्स विञ्जुहि ।

ओत्तप्पञ्च हिरि चेव पदडान ति वण्णित ॥

त हिद सील, “ कायसोचेय्य, वचीसोचय्य, मनोसोचेय्य ” ति [अ १।२७१
एवमुत्तसोचेय्यपच्चुपडान, सुचिभावेन पच्चुपडति, गहणभाव गच्छति । हिरोत्तप्पञ्च पनस्स
विञ्जुहि पदडान ति वण्णित । आसन्नकारण ति अत्थो । हिरोत्तप्पे हि सति सील उप्पज्जति चे
तिट्ठति च, असति नेव उप्पज्जति न तिट्ठती ति । एव सीलस्स लक्खण-रस-पच्चुपडान-पद
डानानि वेदितव्वानि ।

२३. किमानिसंसं सिलं ति ? अविप्पटिसारादिअनेकगुणपटिलाभानिसस । वुत्त
हेत—“ अविप्पटिसारत्थानि खो, आनन्द, कुसलानि सीलानि, अविप्पटिसारानिससानी ” ति
[अ ५।१] । अपरम्पि वुत्त—“ पञ्चिमे, गहपतयो, आनिससा सीलवतो सीलसम्पदाय ।
कतमे पञ्च ? इध, गहपतयो, सीलवा सीलसम्पन्नो अप्पमादाधिकरण महन्त भोगक्खन्धं
अधिगच्छति । अय पठमो आनिससो सीलवतो सीलसम्पदाय । पुन च पर, गहपतयो, सील-
वतो सीलसम्पन्नस्स कल्याणो कित्तिसदो अब्भुगच्छति । अय दुतियो आनिससो सीलवतो
सीलसम्पदाय । पुन च पर, गहपतयो, सीलवा सीलसम्पन्नो य यदेव परिस उपसङ्कमति, यदि
खत्तिपरिस, यदि ब्राह्मणपरिस, यदि गहपतिपरिस, यदि समणपरिस, विसारदो उपसङ्कमति
अमङ्कुभूतो । अय ततियो आनिससो सीलवतो सीलसम्पदाय । पुन च पर, गहपतयो,
सीलवा सीलसम्पन्नो असम्मूढो काल करोति । अय चतुत्थो आनिससो सीलवतो सीलसम्पदाय ।
पुन च पर, गहपतयो, सीलवा सीलसम्पन्नो कायस्स भेदा पर मरणा सुगतिं सग्ग लोकं
उपपज्जति । अय पञ्चमो आनिससो सीलवतो सीलसम्पदाया ” ति [दी २।८६] । अपरे पि,
“ आक्खेय्य चे, भिक्खवे, भिक्खु, सब्बचारानि पियो चस्स मनापो गरु च भावनीयो चा ति
सीलेस्वेवस्स परिपूरकारी ” ति [म १।३३] आदिना नयेन पियमनापतादयो आसवक्खय-
परियोसाना अनेके सीलानिससा वुत्ता । एव अविप्पटिसारादिअनेकगुणानिसस सील ।

२४. अपि च,

सासने कुलपुत्तान पतिट्ठा नत्थि य विना ।

आनिसंसपरिच्छेदं तस्स सीलस्स को वदे ॥

न गङ्गा यमुना चापि, सरभू वा सरस्सती ।

निन्नगा वाचिरवती, मही वा पि महानदी ॥

सक्कुणान्ति विसोधेतु तं मल इध पाणिन ।

विसोधयति सत्तानं यं वे सीलजलं मलं ॥

न तं सजलदा वाता, न चापि हरिचन्दनं ।

नेव हारा, न मणयो, न चन्दकिरणङ्कुरा ॥

समयन्तीव सत्तानं परिळाह सुरक्खित ।
यं समेति इद अरिय सील अच्चन्तसीतल ॥
सीलगन्धसमो गन्धो कुतो नाम भविस्सति ।
यो समं अनुवाते च पटिवाते च वायति ॥
सगगारोहणसोपानं अज्ज सीलसमं कुतो ।
द्वार वा पन निब्बान-नगरस्स पवेसने ॥
सोभन्तेव न राजानो मुत्तामणिविभूसिता ।
यथा सोभन्ति यतिनो सीलभूसनभूसिता ॥
अत्तानुवादादिभय विद्धसयति सब्बसो ।
जनेति कित्तिहासञ्च सील सीलवत्त सदा ॥
गुणान मूलभूतस्स, दोसान बलघातिनो ।
इति सीलस्स विज्जेय्यं आनिससकथामुख ति ॥

२५. इदानीं यं वुत्तं, कतिविधञ्चेतं सीलं ति, तत्रिदं विस्सज्जन—सब्बमेव ताव इदं सील अत्तनो सीलनलक्खणेन एकविधं । चारित्त-वारित्तवसेन दुविधं, तथा अभिसमाचारिक-आदिब्रह्मचरियकवसेन, विरति-अविरतिवसेन, निस्सितानिस्सितवसेन, कालपरियन्त-आपाण-कोटिकवसेन, सपरियन्तापरियन्तवसेन, लोकिय-लोकुत्तरवसेन च । तिविध हीन-मज्झिम-पणीत-वसेन, तथा अत्ताधिपतेय्य-लोकाधिपतेय्य-धम्मधिपतेय्यवसेन, परामट्ठापरामट्ठ-पटिप्पस्सद्विवसेन, विसुद्धाविसुद्ध-वेमतिकवसेन, सेखासेख-नेवसेखनासेखवसेन च । चतुर्विध हानभागिय-ठित्ति-भागिय-विसेसभागिय-निब्बेधभागियवसेन, तथा भिक्खु-भिक्खुनी-अनुपसम्पन्न-गहङ्गसीलवसेन, पकति-आचार-धम्मता-पुब्बहेतुकसीलवसेन, पातिमोक्खसवर-इन्द्रियसंवर-आजीवपारिसुद्धि-पच्चय-सन्निस्सितसीलवसेन च । पञ्चविधं परियन्तपारिसुद्धिसीलादिवसेन । वुत्तम्पि चेत्तं पटिसम्भिदाय —“ पञ्च सीलानि, परियन्तपारिसुद्धिसीलं, अपरियन्तपारिसुद्धिसील, परिपुण्णपारिसुद्धिसीलं, अपरामट्ठपारिसुद्धिसील, पटिप्पस्सद्विपारिसुद्धिसील” ति [पटि १।४२] । तथा पद्धान-वेरमणी-चेतना-सवरावीतिक्रमवसेन ।

२६. तत्थ एकविधकोट्टासे अत्थो वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । दुविधकोट्टासे, य भगवता, इदं कत्तब्बं ति पञ्चत्तसिक्खापदपूरण, त चारित्त । य, इदं न कत्तब्बं ति पटिक्खित्तस्स अकरण, तं वारित्तं । तत्राय वचनत्थो—चरन्ति तस्मिं, सीलेसु परिपूरकारिताय पवत्तन्ती ति चारित्त । वारित्तं तायन्ति रक्खन्ति तेना ति वारित्त । तत्थ सद्भाविरियसाधन चारित्तं । सद्भासतिसाधनं वारित्तं । एवं चारित्त-वारित्तवसेन दुविधं ।

२७. दुतियदुके, अभिसमाचारो ति उत्तमसमाचारो । अभिसमाचारो एव अभिसमाचारिक । अभिसमाचार वा आरम्भ पञ्चत्त अभिसमाचारिक । आजीवट्ठमकतो अवसेससीलस्सेतं अधि-

वचनं । मग्गब्रह्मचरियस्स आदिभावभूत ति आदिब्रह्मचरियकं । आजीवइमकसीलस्सेतं अधि-
वचन । त हि मग्गस्स आदिभावभूत, पुब्बभागे येव परिसोधेतब्बतो । तेनाह—“ पुब्बे व
खो पनस्स कायकम्म वचीकम्म आजीवो सुपरिसुद्धो होती ” ति [म ३।२८९] । यानि वा
सिक्खापदानि, “ खुद्धानुखुद्धानी ” ति [दी २।१५४] वुत्तानि, इदं आभिसमाचारिकसीलं,
सेस आदिब्रह्मचरियक । उभतो-विभङ्गपरियापन्न वा आदिब्रह्मचरियकं, खन्धकवत्तपरियापन्न
आभिसमाचारिक । तस्स सम्पत्तिया आदिब्रह्मचरियकं सम्पज्जति । तेनेवाह—“ सो वत,
भिक्षवे, भिक्षु....आभिसमाचारिक धम्म अपरिपूरेत्वा आदिब्रह्मचरियक धम्म परिपूरेस्सती
ति, नेत ठानं विज्जती ” ति [अ ३।१४-१५] । एवं आभिसमाचारिक-आदिब्रह्मचरियक-
वसेन दुविध ।

२८. ततियदुके, पाणातिपातादीहि वेरमणीमत्त विरतिसील, सेसं चेतनादि अविरति-
सीलं ति । एव विरति-अविरतिवसेन दुविधं ।

२९. चतुत्थदुके, निस्सयो ति द्वे निस्सया, तण्हानिस्सयो च दिट्ठिनिस्सयो च । तत्थ
यं, “ इमिनाहं सीलेन देवो वा भविस्सामि, देवञ्चतरो वा ” ति [म १।१०२] एव
भवसम्पत्तिं आकङ्क्षमानेन पवत्ति, इदं तण्हानिस्सितं । यं, “ सीलेन सुद्धी ” ति [विमंग
३७४] एव सुद्धिदिट्ठिया पवत्ति, इदं दिट्ठिनिस्सित । यं पन लोकुत्तर, लोकियञ्च तस्सेव
सम्भारभूतं, इदं अनिस्सित ति । एव निस्सितानिस्सितवसेन दुविधं ।

३०. पञ्चमदुके, कालपरिच्छेदं कत्वा समादिणं सील कालपरियन्तं । यावजीव समादि-
यित्वा तथेव पवत्ति आपाणकोटिक ति । एव कालपरियन्त-आपाणकोटिकवसेन दुविध ।

३१. छट्ठदुके, लाभ-यस-जाति-अङ्ग-जीवितवसेन दिट्ठपरियन्तं सपरियन्तं नाम, विपरीतं
अपरियन्तं । वुत्तमि चेत्तं पटिसम्भिदाय—“ कतमं त सीलं सपरियन्तं ? अत्थि सीलं लाभ-
परियन्तं, अत्थि सीलं यसपरियन्तं, अत्थि सीलं जातिपरियन्तं, अत्थि सीलं अङ्गपरियन्तं, अत्थि
सीलं जीवितपरियन्तं । कतमं तं सीलं लाभपरियन्तं ? इधेकच्चो लाभहेतु लाभपञ्चया लाभकारणा
यथासमादिणं सिक्खापद वीतिक्कमति, इदं तं सीलं लाभपरियन्तं ” ति [पटि १।४३] ।
एतेनेव उपायेन इतरानि पि वित्थारेतब्बानि । अपरियन्तविस्सज्जने पि वुत्तं—“ कतमं त सीलं
न लाभपरियन्तं ? इधेकच्चो लाभहेतु लाभपञ्चया लाभकारणा यथासमादिणं सिक्खापदं
वीतिक्कमाय चित्तमि न उप्पादेति, किं सो वीतिक्कमिस्सति ? इदं तं सीलं न लाभपरियन्तं ”
ति [पटि १।४४] एतेनेव उपायेन इतरानि पि वित्थारेतब्बानि । एवं सपरियन्तापरियन्तवसेन
दुविधं ।

३२. सत्तमदुके, सब्बमि सासवं सीलं लोकिय, अनासवं लोकुत्तर । तत्थ लोकियं भव-
विसेसावहं होति, भवनिस्सरणस्स च सम्भारो । यथाह—“ विनयो संवरत्थाय, संवरो अविप्पटि-
सारत्थाय, अविप्पटिसारो पामुज्जत्थाय, पामुज्ज पीतत्थाय, पीति पस्सद्धत्थाय, पस्सद्धि सुखत्थाय,

समाधत्थाय, समाधि यथाभूतजाणदस्सनत्थाय, यथाभूतजाणदस्सनं निब्बिदत्थाय, ऋदा विरागत्थाय, विरागो विमुत्तत्थाय, विमुत्ति विमुत्तिजाणदस्सनत्थाय, विमुत्तिजाणदस्सनं ऋदा परिनिब्बानत्थाय । एतदत्था कथा, एतदत्था मन्तना, एतदत्था उपनिसा, एतदत्थं वधानं, यदिदं अनुपादा चित्तस्स विमोक्खो ” ति [परि १६४] । लोकुत्तरं भव-
रणावह होति पच्चवेक्खणजाणस्स च भूमी ति । एव लोकियलोकुत्तरवसेन दुविधं ।

३३. तिकेसु पठमत्तिके, हीनेन छन्देन, चित्तेन, विरियेन, वीमसाय वा पवत्तितं हीनं, मेहि छन्दादीदि पवत्तितं मज्झिमं, पणीतेहि पणीत । यसकामताय वा समादिण्णं हीनं, फलकामताय मज्झिमं, कत्तब्बमेविद ति अरियभावं निस्साय समादिण्णं पणीतं । “ अहमस्मि सम्पन्नो, इमे पनञ्जे भिक्खू दुस्सीला पापधम्मा ” ति [म १।१९३] एवं अत्तुक्कंसन-
भनादीहि उपक्किलिङ्ग वा हीनं, अनुपक्किलिङ्ग लोकिय सीलं मज्झिमं, लोकुत्तरं पणीतं । वसेन वा भवभोगत्थाय पवत्तितं हीनं, अत्तनो विमोक्खत्थाय पवत्तितं मज्झिमं, सब्बसत्त-
क्खत्थाय पवत्तितं पारमितासीलं पणीतं ति । एव हीनमज्झिमपणीतवसेन तिविधं ।

३४. दुतियात्तिके, अत्तनो अननुरूप पजहितुकामेन अत्तगरुना अत्तनि गारवेन पवत्तितं धिपतेय्यं, लोकापवादं परिहरितुकामेन लोकगरुना लोके गारवेन पवत्तितं लोकाधिपतेय्यं, महत्त पूजेतुकामेन धम्मगरुना धम्मे गारवेन पवत्तितं धम्माधिपतेय्यं ति । एवं अत्ताधि-
गादिवसेन तिविधं ।

३५. ततियत्तिके, य दुकेसु निस्सितं ति वुत्तं तं तण्हादिङ्गीहि परामङ्गत्ता परामङ्गं, पुत्थु-
ल्ल्याणकस्स मग्गसम्भारभूतं सेखानञ्च मग्गसम्पयुत्त अपरामङ्गं, सेखासेखानं फलसम्पयुत्तं
स्सद्द ति । एवं परामङ्गादिवसेन तिविधं ।

३६. चतुत्थत्तिके, यं आपत्तिं अनापजन्तेन पूरितं, आपजित्वा वा पुन कतपटिकम्मं, तं
इ, आपत्तिं आपन्नस्स अकतपटिकम्मं अविमुद्धं, वत्थुम्हि वा आपत्तिया वा अज्झाचारे वा
त्तस्स सीलं वेमतिकसीलं नाम । तत्थ योगिना अविमुद्धं सीलं विसोधेतब्बं, वेमतिके वत्थु-
त्तारं अकत्वा विमति पटिविनेतब्बा, इच्चस्स फासु भविस्सती ति । एवं विसुद्धादि-
तिविधं ।

३७. पञ्चमत्तिके, चत्तुहि अरियमग्गेहि, तीहि च सामञ्जफलेहि सम्पयुत्तं सीलं सेखं,
तफलसम्पयुत्त असेखं, सेसं नेवसेखं नासेखं ति । एव सेखादिवसेन तिविधं ।

३८. पटिसम्भिदायं पन, यस्मा लोके तेसं तेसं सत्तानं पकति पि सीलं ति वुच्चति, यं
अय, अय सुखसीलो, अयं दुक्खसीलो, अयं कलहसीलो, अयं मण्डनसीलो ति भणन्ति,
तेन परियायेन, “ तीणि सीलानि, कुसलं सीलं, अकुसलं सीलं, अब्याकतं सीलं ”
[पटि १।४४] एवं कुसलादिवसेन पि तिविधं ति वुत्तं । तत्थ अकुसलं, इमस्मि अत्थे

अधिष्पेतस्स सीलस्स लक्खणादिसु एकेन पि न समेती ति इध न उपनीतं । तस्मा वुत्तनयेनेवस्स तिविधता वेदितब्बा ।

३९. चतुक्केसु पठमचतुक्के,

योध सेवति दुस्सालि, सीलवन्ते न सेवति ।
 वथुवीतिककमे दोसं न पस्सति अविद्दसु ॥
 मिच्छासङ्कप्पवद्दुलो इन्द्रियानि न रक्खति ।
 एवरूपस्स वे सील जायते हानभागियं ॥
 यो पनत्तमनो होति सीलसम्पत्तिया इध ।
 कम्मठानानुयोगम्हि न उप्पादेति मानसं ॥
 तुड्ढस्स सीलमत्तेन अघटन्तस्स उत्तरिं ।
 तस्स तं ठितिभागियं सील भवति भिक्खुनो ॥
 सम्पन्नसीलो घटति समाधत्थाय यो पन ।
 विसेसभागियं सीलं होति एतस्स भिक्खुनो ॥
 अतुड्ढो सीलमत्तेन निब्बिद योनुयुञ्जति ।
 होति निब्बेधभागियं सीलमेतस्स भिक्खुनो ति ॥

एवं हानभागियादिवसेन चतुब्बिधं ।

४०. दुतियचतुक्के, भिक्खू आरब्भ पञ्जत्तसिक्खापदानि, यानि च नेसं भिक्खुनीनं पञ्जत्तितो रक्खितब्बानि, इदं भिक्खुसीलं । भिक्खुनियो आरब्भ पञ्जत्तसिक्खापदानि, यानि च तासं भिक्खूनं पञ्जत्तितो रक्खितब्बानि, इदं भिक्खुनीसीलं । सामणेर-सामणेरीनं दस सीलानि अनुपसम्पन्नसील । उपासक-उपासिकान निच्चसीलवसेन पञ्च सिक्खापदानि, सति वा उस्साहे दस, उपोसथङ्गवसेन अट्ठा ति इदं गहड्ढसीलं ति । एव भिक्खुसीलादिवसेन चतुब्बिधं ।

४१. ततियचतुक्के, उत्तरकुरुकानं मनुस्सान अवीतिककमो पकतिसीलं । कुलदेसपासण्डानं अत्तनो अत्तनो मरियादाचारित्त आचारसीलं । “ धम्मता एसा, आनन्द, यदा बोधिसत्तो मातृकुल्लि ओक्कन्तो होति, न बोधिसत्तमातु पुरिसेसु मानस उप्पज्जति कामगुणूपसहितं ” ति [म ३।१२१] एवं वुत्तं बोधिसत्तमातु सीलं धम्मतासीलं । महाकस्सपादीन पन सुद्धसत्तानं बोधिसत्तसु च तासु तासु जातिसु सीलं पुब्बहेतुकसील ति । एवं पकतिसीलादिवसेन चतुब्बिधं ।

४२. चतुथचतुक्के, यं भगवता, “ इध भिक्खु पातिमोक्खसवरसंबुतो विहरति, आचार-गोचरसम्पन्नो अणुमत्तेसु वज्जेसु भयदस्सावी, समादाय सिक्खति सिक्खापदेसू”ति [विभंग २४४] एव वुत्तं सीलं, इदं पातिमोक्खसंवरसील नाम । यं पन, “ सो चक्खुना रूपं दिस्वा न निमित्तगगाही होति नानुब्यञ्जनगगाही, यत्वाधिकरणमेनं चक्खुन्द्रियं असंबुतं विहरन्तं

भेज्झादोमनस्सा पापका अकुसला धम्मा अन्वास्सवेय्यु, तस्स संवराय पटिपज्जति, रक्खति
क्खुन्द्रिय, चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जति । सोनेन सद सुत्वा... पे . घानेन गन्ध घायित्वा....
व्हाय रस सायित्वा ..कायेन फोड्ढव्व फुसित्वा मनसा धम्म विज्जाय न निमित्तग्गाही....
.. मनिन्द्रिये संवरं आपज्जती ”ति [म १।१८०] वुत्त, इद इन्द्रियसंवरसीलं । या पन
जीवहेतु पञ्चत्तान छन्न सिक्खापदान वीतिकमस्स, कुहना, लपना, नेमित्तिकता, निप्पेसिकता,
भेन-लाभ-निजिगिसनता ति एवमादीनञ्च पापधम्मान वसेन पवत्ता मिच्छाजीवा विरति, इदं
जीवपारिसुद्धिसील । “पटिसङ्घा योनिसो चीवरं पटिसेवति यावदेव सीतस्स पटिघाताया”ति
न १।१०] आदिना नयेन वुत्तो पटिसङ्घानपरिसुद्धो चतुपच्चयपरिभोगो पच्चयसन्निस्सितसीलं
म ।

४३. तत्रायं आदितो पट्टाय अनुपुब्बपदवण्णनाय सद्धिं विनिच्छयकथा । इधा ति इमस्मिं
सने । भिक्खू ति संसारे भयं इक्खनताय वा, भिन्नपटधरादिताय वा एवं लद्धवोहारो
रापब्बजितो कुलपुत्तो । पातिमोक्खसंवरसंवुत्तो ति एत्थ, पातिमोक्खं ति सिक्खापदसीलं ।
हि, यो न पाति रक्खति, त मोक्खेति, मोचयति आपायिकादीहि दुक्खेहि, तस्मा पातिमोक्खं
वुच्चति । संवरण संवरो । कायिकवाचसिकस्स अवीतिकमस्सेत नाम । पातिमोक्खमेव
रो पातिमोक्खसंवरो । तेन पातिमोक्खसवरेन संवुत्तो पातिमोक्खसंवरसंवुत्तो । उपगतो,
न्नागतो ति अत्थो । विरहती ति इरियति ।

४४. आचारगोचरसम्पन्नो ति आदीनं अत्थो पाळियं आगतनयेनेव वेदितव्वो ।
। हेतं—“आचारगोचरसम्पन्नो ति, अत्थि आचारो, अत्थि अनाचारो । तत्थ कतमो
आचारो ? कायिको वीतिकमो, वाचसिको वीतिकमो, कायिकवाचसिको वीतिकमो, अयं
ति अनाचारो । सम्बम्पि दुस्सील्य अनाचारो । इधेक्कच्चो वेळुदानेन वा पत्तदानेन वा पुप्फ-
सिनान-दन्तकड्डदानेन वा चाटुकम्पताय वा मुग्गसुप्पताय वा पारिभट्टताय वा जङ्घपेस-
निकेन वा अज्जतरज्जतरेन वा बुद्धपटिकुट्टेन मिच्छाजीवेन जीवितं कप्पेति, अयं वुच्चति
आचारो । तत्थ कतमो आचारो ? कायिको अवीतिकमो, वाचसिको अवीतिकमो, कायिक-
वाचसिको अवीतिकमो, अयं वुच्चति आचारो । सम्बो पि सीलसंवरो आचारो । इधेक्कच्चो न
दानेन, न पत्त-, न पुप्फ-, न फल-, न सिनान-, न दन्तकड्डदानेन, न चाटुकम्पताय,
मुग्गसुप्पताय, न पारिभट्टताय, न जङ्घपेसनिकेन, न अज्जतरज्जतरेन बुद्धपटिकुट्टेन
मिच्छाजीवेन जीवितं कप्पेति, अयं वुच्चति आचारो ।

४५. “गोचरो ति, अत्थि गोचरो, अत्थि अगोचरो । तत्थ कतमो अगोचरो ? इधेक्कच्चो
अगोचरो वा होति, विधवा-थुल्लकुमारिका-पण्डक-भिक्खुनी-पानागारगोचरो वा होति,
इहो विहरति राजूहि, राजमहामत्तेहि, तिथियेहि, तिथियसावकेहि, अननुलोमिकेन गिद्धि-
ग्गेन, यानि वा पन तानि कुलानि अस्सद्धानि, अप्पसन्नानि, अक्कोसकपरिभासकानि,

अनर्थकामानि, अहितकामानि, अफासुककामानि, अयोगक्खेमकामानि भिक्खून, भिक्खुनीन्, उपासकान्, उपासिकानं, तथारूपानि कुलानि सेवति, भजति, पयिरुपासति, अयं बुच्चति अगोचरो । तत्थ कतमो गोचरो ? इधेकच्चो न वेसियगोचरो होति . पे . न पानागारगोचरो होति, अससडो विहरति राजूहि ...पे. . तिथियसावकेहि, अननुलोमिकेन गिहिसंसग्गेन, यानि वा पन तानि कुलानि सद्धानि, पसन्नानि, ओपानभूतानि, कासावपज्जोतानि, इसिवातपटिवातानि, अत्थकामानि....पे....योगक्खेमकामानि भिक्खून पे .. उपासिकान्, तथारूपानि कुलानि सेवति, भजति, पयिरुपासति, अयं बुच्चति गोचरो । इति इमिना च आचारेण इमिना च गोचरेण उपेतो होति, समुपेतो, उपगतो, समुपगतो, उपपन्नो, सम्पन्नो, समन्नागतो, तेन बुच्चति आचार-गोचरसम्पन्नो ” ति [विमग्ग २४६-४७] ।

४६. अपि चेत्थ इमिना पि नयेन आचारगोचरा वेदितब्बा । दुविधो हि अनाचारो, कायिको वाचसिको च । तत्थ कतमो कायिको अनाचारो ? “ इधेकच्चो सङ्गगतो पि अचित्तिकारकतो थेरे भिक्खू घट्टयन्तो पि तिड्ढति, घट्टयन्तो पि निसीदति, पुरतो पि तिड्ढति, पुरतो पि निसीदति, उच्चे पि आसने निसीदति, ससीसम्पि पारुपित्वा निसीदति, ठितको पि भणति, बाह्वाविकखेपको पि भणति....थेरानं भिक्खून अनुपाहनानं चङ्कमन्तान् सउपाहनो चङ्कमति, नीचे चङ्कमे चङ्कमन्तानं उच्चे चङ्कमे चङ्कमति, छमायं चङ्कमन्तानं चङ्कमे चङ्कमति....थेरे भिक्खू अनुपखज्जापि तिड्ढति, अनुपखज्जापि निसीदति, नवे पि भिक्खू आसनेन पटिबाहति....जन्ताघरे पि थेरे भिक्खू...अनापुच्छा कड पक्खिपति, द्वार पिदहति....उदकतित्थे पि थेरे भिक्खू घट्टयन्तो पि ओत्तरति, पुरतो पि ओत्तरति, घट्टयन्तो पि न्हायति, पुरतो पि न्हायति, घट्टयन्तो पि उत्तरति, पुरतो पि उत्तरति ..अन्तरघरं पविसन्तो पि थेरे भिक्खू घट्टयन्तो पि गच्छति, पुरतो पि गच्छति, वौक्कम्म च थेरानं भिक्खून पुरतो पुरतो गच्छति....यानि पि तानि होन्ति कुलानं ओवरकानि गुळ्हानि च पटिच्छन्नानि च, यत्थ कुलिथियो....कुलकुमारियो निसीदन्ति, तत्थ पि सहसा पविसति, कुमारकस्स पि सीसं परामसति ” [मनि २२८-२९], अयं बुच्चति कायिको अनाचारो ।

४७. तत्थ कतमो वाचसिको अनाचारो ? “ इधेकच्चो सङ्गगतो पि अचित्तिकारकतो थेरे भिक्खू अनापुच्छा धम्मं भणति, पञ्च विस्सज्जेति, पातिमोक्खं उदिसति, ठितको पि भणति, बाह्वाविकखेपको पि भणति....अन्तरघरं पविट्ठो पि इत्थि वा कुमारिं वा एवमाह—इत्थन्नामे, इत्थंगोत्ते, किं अत्थि ? यागु अत्थि ? भत्तं अत्थि ? खादनीय अत्थि ? किं पि विस्साम ? किं खादिस्साम ? किं भुज्जिस्साम ? किं वा मे दस्सथा ति विप्पलपति ” [मनि २३०], अयं बुच्चति वाचसिको अनाचारो । पटिपक्खवसेन पनस्स आचारो वेदितब्बो ।

४८. अपि च भिक्खु सगारवो सप्पाटिस्सो हिरोत्तप्पसम्पन्नो, सुनिक्खो सुपारुतो, पासादि-कैत्र अभिक्कन्तेन पटिक्कन्तेन आलोकितेन विलोकितेन समिज्जितेन पसारितेन ओक्खित्त

इरियापथसम्पन्नो, इन्द्रियेषु गुत्तद्वारो, भोजने मत्तञ्जू, जागरियमनुयुत्तो, सतिसम्पज्ज्जेन सम-
न्नागतो, अपिच्छो, सन्तुडो, आरद्धविरियो, आभिसमाचारिकेसु सक्कच्चकारी, गरुचित्तिकारबहुलो
विहरति, अयं वुच्चति आचारो । एव ताव आचारो वेदितब्बो ।

४९. गोचरो पन तिविधो—उपनिस्सयगोचरो, आरक्खगोचरो, उपनिबन्धगोचरो ति ।
तत्थ कतमो उपनिस्सयगोचरो ? दसकथावत्थुगुणसमन्नागतो कल्याणमित्तो, यं निस्साय
अस्सुत सुणाति, सुत परियोदपेति, कङ्क वितरति, दिङ्गि उजु करोति, चित्तं पसादेति, यस्स
वा पन अनुसिक्खमानो सद्भाय वड्ढति, सीलेन, सुतेन, चागेन, पञ्चाय वड्ढति, अयं वुच्चति
उपनिस्सयगोचरो ।

५०. कतमो आरक्खगोचरो ? इध, “ भिक्खु अन्तरघर पविट्ठो वीथिं पटिपन्नो
ओक्खित्तचक्खु युगमत्तदस्सावी संवुतो गच्छति, न हत्थि ओलोकेन्तो, न अस्सं, न रथं, न पत्ति,
न इत्थि, न पुरिस ओलोकेन्तो, न उद्ध उल्लोकेन्तो, न अधो ओलोकेन्तो, न दिसाविदिसं
पेक्खमानो गच्छति ” [मनि ४७४], अयं वुच्चति आरक्खगोचरो ।

५१. कतमो उपनिबन्धगोचरो ? चत्तारो सतिपड्डाना, यत्थ चित्तं उपनिबन्धति ।
वुत्त हेत भगवता—“ को च, भिक्खवे, भिक्खुनो गोचरो, सको पेत्तिको विसयो ? यदिदं
चत्तारो सतिपड्डाना ” ति [स ५।१४८], अयं वुच्चति उपनिबन्धगोचरो । इति इमिना च
आचारेण इमिना च गोचरेण उपेतो....पे....समन्नागतो, तेन पि वुच्चति आचारगोचरसम्पन्नो ति ।

५२. अणुमत्तेसु वज्जेसु भयदस्सावी ति अणुप्पमाणेसु असञ्चिच्चआपन्नसेखियअकुसल-
चित्तुप्पादादिभेदेसु वज्जेसु भयदस्सनसीलो । समादाय सिक्खति सिक्खापदेसू ति य किञ्चि
सिक्खापदेसु सिक्खितब्ब, त सब्ब सम्मा आदाय सिक्खति । एत्थ च पातिमोक्खसंवरसंवुतो
ति एत्तावता पुग्गलाधिद्वानाय देसनाय पातिमोक्खसंवरसील दस्सित । आचारगोचरसम्पन्नो ति
आदि पन सब्ब यथापटिपन्नस्स त सीलं सम्पज्जति तं पटिपत्तिं दस्सेतुं वुत्त ति वेदितब्बं ।

५३. यं पनेतं तदनन्तरं, सो चक्खुना रूपं दिस्वा ति आदिना नयेन दस्सितं इन्द्रिय-
सवरसीलं, तत्थ सो ति सो पातिमोक्खसंवरसीले ठितो भिक्खु । चक्खुना रूपं दिस्वा ति
कारणवसेन चक्खू ति लद्धवोहारेण रूपदस्सनसमत्थेन चक्खुविज्जाणेन रूपं दिस्वा । पोराना
पनाहु—“ चक्खु रूपं न पस्सति अचित्तकत्ता, चित्तं न पस्सति अचक्खुकत्ता, द्वारारम्भण-
सङ्घट्टे पन चक्खुपसादवत्थुकेन चित्तेन पस्सति । ईदिसी पनेसा, धनुना विज्झती ति आदिसु विय
ससम्भारकथा नाम होति । तस्मा चक्खुविज्जाणेन रूपं दिस्वा ति अयमेवेत्थ अत्थो ” ति [ ] ।

५४. न निमित्तग्गाही ति इत्थिपुरिसनिमित्तं वा सुभनिमित्तादिकं वा किलेसवत्थुभूतं
निमित्तं न गण्हाति, दिङ्गमत्ते येव सण्ठाति । नानुब्यञ्जनग्गाही ति किलेसानं अनु अनु
व्यञ्जनतो पाकटभावकरणतो अनुब्यञ्जनं ति लद्धवोहारं हत्थपाद-सितहसित-कथित-आलोक्खि-
विलोकितादिभेदं आकारं न गण्हाति, यं तत्थ भूतं तदेव गण्हाति ।

५५. चेतियपब्बतवासी महातिस्सत्थेरो विय । थेर किर चेतियपब्बता अनुराधपुर पिण्डचारत्थाय आगच्छन्त अज्जतरा कुलपुण्हा सामिकेन सद्धिं भण्डित्वा सुमण्डितपसाधिता देवकज्जा विय कालस्सेव अनुराधपुरतो निक्खमित्वा आतिघर गच्छन्ती अन्तरामगो दिस्वा विगल्लत्थचित्ता महाहसित हसि । थेरो, किमेत ति ओलोकेन्तो तस्सा दन्तडिके असुभसज्ज पटिलमित्वा अरहत्त पापुणि । तेन वुत्त—

“ तस्सा दन्तडिक दिस्वा पुब्बसज्ज अनुस्सरि ।

तत्थेव सो ठितो थेरो अरहत्त अपापुणी” ति [ ] ॥

सामिको पि खो पनस्सा अनुमग्ग गच्छन्तो थेर दिस्वा, कच्चि, भन्ते, इत्थि पस्सथा ति पुच्छि । त थेरो आह—

“ नाभिजानामि इत्थी वा पुरिसो वा इतो गतो ।

अपि च अड्डिसद्धाटो गच्छतेस महापथे” ति ॥

५६. यत्वाधिकरणमेनं ति आदिमहि, यंकारणा यस्स चक्खुन्द्रियासवरस्स हेतु एत पुग्गलं सतिकवाटेन चक्खुन्द्रियं असंवुत्तं अपिहितचक्खुद्वारं हुत्वा विरहन्तं एते अभिज्झादयो धम्मा अन्वास्सवेय्युं, अनुबन्धेय्युं, अज्ज्ञोत्थेय्यु । तस्स संवराय पटिपज्जती ति तस्स चक्खुन्द्रियस्स सतिकवाटेन पिदहनत्थाय पटिपज्जति । एवं पटिपज्जन्तो येव च, रक्खति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जती ति वुच्चति ।

५७. तत्थ किञ्चापि चक्खुन्द्रिये सवरो वा असवरो वा नत्थि । न हि चक्खुपसादं निस्साय सति वा मुडसच्च वा उपज्जति । अपि च यदा रूपारम्मण चक्खुस्स आपाथं आगच्छति, तदा भवङ्गे द्विक्खत्तु उपपज्जित्वा निरुद्धे, किरियमनोधातु आवज्जनकिच्च साधयमाना उपपज्जित्वा निरुज्जति । ततो चक्खुविज्जाण दस्सनकिच्च, ततो विपाकमनोधातु सम्पाटिच्छनकिच्चं, ततो विपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातु सन्तीरणकिच्चं, ततो किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु वोड्डपनकिच्चं साधयमाना उपपज्जित्वा निरुज्जति । तदनन्तरं जवनं जवति । तत्रापि नेव भवङ्गसमये न आवज्जनादीन अज्जतरसमये सवरो वा असंवरो वा अत्थि । जवनक्खणे पन सचे दुस्सील्यं वा मुडस्सच्च वा अज्जाणं वा अक्खन्ति वा कोसज्जं वा उपपज्जति, असवरो होति । एवं होन्तो पन सो चक्खुन्द्रिये असंवरो ति वुच्चति ।

५८. कस्मा १ यस्मा तस्मिं सति द्वारमपि अगुत्त होति, भवङ्गमपि आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानि । यथा किं २ यथा नगरे चत्तुसु द्वारेसु असवुत्तेसु किञ्चापि अन्तो घरद्वारकोडक-गम्भादयो सुसंवुत्ता होन्ति, तथा पि अन्तो नगरे सब्बं भण्ड अरक्खितं अगोपितमेव होति, नगरद्वारेन हि पविसित्वा चोरा यदिच्छन्ति तं करेय्युं, एवमेव जवने दुस्सील्यादिसु उपपन्नेसु, तस्मिं असवरे सति द्वारमपि अगुत्त होति, भवङ्गमपि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानि । तस्मिं पन सीलादिसु उपपन्नेसु द्वारमपि गुत्तं होति, भवङ्गमपि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानि । यथा

किं ? यथा नगरद्वारेषु सुसवुतेषु किञ्चापि अन्तो घरादयो असवुता होन्ति, तथा पि अन्तोनगरे सम्ब्र भण्डं सुरक्खितं सुगोपितमेव होति, नगरद्वारेषु हि पिहितेषु चोरानं पवेसो नत्थि, एवमेव जवने सीलादिषु उप्पन्नेषु द्वारम्पि गुत्त होति, भवङ्गम्पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानि । तस्मा जवनक्खणे उप्पज्जमानो पि चक्खुन्दिरे सवरो ति वुत्तो ।

५९. सोतेन सद्दं सुत्वा ति आदिषु पि एसेव नयो । एवमिदं सङ्केपतो रूपादिषु किलेसानुबन्धनिमित्तादिग्गाहपरिवज्जनलक्खण इन्द्रियसवरसील ति वेदितव्व ।

६०. इदानीं इन्द्रियसवरसीलानन्तरं वुत्ते आजीवपारिसुद्धिसीले, आजीवहेतु पञ्चत्तानं छन्नं सिक्खापदानं ति, यानि तानि, “ आजीवहेतु आजीवकारणा पापिच्छो इच्छापकतो असन्तं अभूतं उत्तरिमनुस्सधम्मं उल्लपति, ” आपत्ति पाराजिकस्स, “ आजीवहेतु आजीवकारणा सञ्चरित्तं समापज्जति, ” आपत्ति सङ्घादिसेसस्स, “ आजीवहेतु आजीवकारणा, यो ते विहारे वसति, सो भिक्खु अरहा ति भणति, ” पटिविजानन्तस्स आपत्ति थुल्लच्चयस्स, “ आजीवहेतु आजीवकारणा भिक्खु पणीतभोजनानि अगिलानो अत्तनो अत्थाय विज्जापेत्वा भुञ्जति, ” आपत्ति पाचित्तियस्स, “ आजीवहेतु आजीवकारणा भिक्खुनी पणीतभोजनानि अगिलाना अत्तनो अत्थाय विज्जापेत्वा भुञ्जति, ” आपत्ति पाटिदेसनियस्स, “ आजीवहेतु आजीवकारणा सूपं वा ओदनं वा अगिलानो अत्तनो अत्थाय विज्जापेत्वा भुञ्जति ” [परि १४६], आपत्ति दुक्कटस्सा ति एव पञ्चत्तानि छ सिक्खापदानि, इमेसं छन्नं सिक्खापदानं ।

६१. कुहना ति आदिषु अयं पाळि—“ तत्थ कतमा कुहना ? लाभसक्कारसिलोक-सन्निस्सितस्स पापिच्छस्स इच्छापकतस्स या पच्चपटिसेवनसङ्घातेन वा सामन्तजप्पितेन वा इरियापथस्स वा अड्डपना, ठपना, सण्ठपना भाकुटिका, भाकुटियं, कुहना, कुहायना, कुहितत्तं, अयं वुच्चति कुहना ।

६२. “ तत्थ कतमा लपना ? लाभसक्कारसिलोकसन्निस्सितस्स पापिच्छस्स इच्छापकतस्स या परेस आलपना, लपना, सल्लपना, उल्लपना, समुल्लपना, उन्नहना, समुन्नहना, उक्काचना, समुक्काचना, अनुप्पियभाणिता, चाटुकम्म्यता, मुग्गसुप्प्यता, पारिभटयता, अयं वुच्चति लपना ।

६३. “ तत्थ कतमा नेमित्तिकता ? लाभसक्कारसिलोकसन्निस्सितस्स पापिच्छस्स इच्छापकतस्स य परेस निमित्तं, निमित्तकम्म, ओभासो, ओभासकम्म, सामन्तजप्पा, परिकथा, अयं वुच्चति नेमित्तिकता ।

६४. “ तत्थ कतमा निप्पेसिकता ? लाभसक्कारसिलोकसन्निस्सितस्स पापिच्छस्स इच्छापकतस्स या परेस अक्कोसना, वम्भना, गरहना, उक्खेपना, समुक्खेपना, खिपना, सङ्घिपना, गापना, सम्पापना, अवण्णहारिका, परपिडिमसिकता, अयं वुच्चति निप्पेसिकता ।

६५. “ तत्थ कतमा लाभेन-लाभ-निजिगिसनता ? लाभसक्कारसिलोकसन्निस्सितो पापिच्छो इच्छापकतो इतो लद्धं आमिसं अमुत्तं हरति, अमुत्तं वा लद्धं आमिसं इधाहरति, या एवरूपं

आमिसेन आमिसस्स एडि, गवेडि, परियेडि, एसना, गवेसना, परियेसना, अयं वुच्चति लाभेन-
लाभ-निजिगिसनता ” ति [विभग ३५२-५३] ।

६६. इमिस्सा पन पाळिया एवं अत्थो वेदितव्वो । कुहननिर्देशे ताव, लाभसकारसिलोक-
सन्निस्सितस्सा ति लाभं च सक्कार च कित्तिसदं च सन्निस्सितस्स । पत्थयन्तस्सा ति
अत्थो । पापिच्छस्सा ति असन्तगुणदीपनकामस्स । इच्छापकतस्सा ति इच्छाय अपकतस्स ।
उपदुतस्सा ति अत्थो । इतो पर यस्मा पच्चयपटिसेवन-सामन्तजप्पन-इरियापथसन्निस्सितवसेन
महानिर्देशे तिविध कुहनवत्थु आगत, तस्मा तिविध पेत दस्सेतुं पच्चयपटिसेवनसङ्घातेन वा
ति एवमादि आरद्ध ।

६७. तत्थ चीवरादीहि निमन्तितस्स, तदत्थिकस्सेव सतो पापिच्छत निस्साय पटिक्खिप-
नेन, ते च गहपतिके अत्तानि सुप्पतिडितसद्धे अत्वा पुन तेस, अहो अय्यो अप्पिच्छो, न किञ्चि
पटिगण्हितुं इच्छति, सुलद्धं वत नो अस्स सचे अप्पमत्तक पि किञ्चि पटिगण्हय्या ति नाना-
विधेहि उपायेहि पणीतानि चीवरादीनि उपनेन्तानं तदनुगहकामत येव आविक्त्वा पटिगहणेन
च, ततो पमुति अपि सकटभारेहि उपनामनहेतुभूतं विम्हापनं पच्चयपटिसेवनसङ्घातं कुहनवत्थु
ति वेदितव्व ।

६८. वुत्त हेतं महानिर्देशे—“ कतम पच्चयपटिसेवनसङ्घात कुहनवत्थु ? इध गहपतिका
भिक्षु निमन्तेन्ति चीवर-पिण्डपात-सेनासन-गिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारेहि । पापिच्छो इच्छा-
पकतो, अत्थिको चीवर....पे....परिक्खारान भिय्योकम्यतं उपादाय चीवरं पच्चक्खाति,
पिण्डपातं....सेनासन.. गिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारं पच्चक्खाति । सो एवमाह—किं समणस्स
महग्घेन चीवरेन ? एत सारुप्पं यं समणो सुसाना वा सङ्कारकूटा वा पापणिकानि वा नन्तकानि
उच्चिनित्वा सङ्घाटिं कत्वा धारेय्य । किं समणस्स महग्घेन पिण्डपातेन ? एतं सारुप्पं यं समणो
उञ्छाचरियाय पिण्डयालोपेन जीवित कप्पेय्य । किं समणस्स महग्घेन सेनासनेन ? एत सारुप्पं
यं समणो रुक्खमूलिको वा अस्स अब्भोकासिको वा । किं समणस्स महग्घेन गिलानपच्चयभेसज्ज-
परिक्खारेन ? एतं सारुप्पं यं समणो पूतिमुत्तेन वा हरीटकीखण्डेन वा ओसधं करेय्या ति ।
तदुपादाय छ्खं चीवरं धारेति, छ्ख पिण्डपातं परिभुञ्जति, छ्ख सेनासनं पटिसेवति, छ्ख
गिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खार पटिसेवति । तमेन गहपतिका एव जनन्ति—अयं समणो अप्पिच्छो
सन्तुडो पविवित्तो असंसड्ढो आरद्धविरियो धुतवादो ति, भिय्यो भिय्यो निमन्तेन्ति चीवर....
पे....परिक्खारेहि । सो एव आह—तिण्णं सम्मुखीभावा सद्धो कुलपुत्तो बह्वं पुज्जं पसवति,
सद्धाय सम्मुखीभावा सद्धो कुलपुत्तो बह्वं पुज्जं पसवति, देय्यधम्मस्स....पे....दक्खिण्येय्यानं
सम्मुखीभावा सद्धो कुलपुत्तो बह्वं पुज्जं पसवति । तुम्हाकञ्चेवायं सद्धा अत्थि, देय्यधम्मो च
संविज्जति, अहञ्च पटिग्गाहको । सचाहं न पटिग्गाहेस्सामि, एवं तुम्हे पुज्जेन परिबाहिरा
भविस्सथ । न मय्हं इमिना अत्थो । अपि च तुम्हाकं येव अनुकम्पाय पटिगण्हामी ति ।

तदुपादाय बहुम्पि चीवर पटिगण्हाति, बहुम्पि पिण्डपातं....पे....भेसज्जपरिक्खार पटिगण्हाति । या एवरूपा भाकुटिका, भाकुटिय, कुहना, कुहायना, कुहितत्त, इदं वुच्चति पच्चयपटिसेवनसङ्घात कुहनवत्थू ” ति [मनि २२४-२५] ।

६९. पापिच्छस्सेव पन सतो उत्तरिमनुस्सधम्माधिगमपरिदीपनवाचाय तथा तथा विम्हापनं सामन्तजप्पनसङ्घात कुहनवत्थू ति वेदितब्ब । यथाह—“ कतमं सामन्तजप्पनसङ्घात कुहन-
वत्थू ? इधेक्खो पापिच्छो इच्छापकतो सम्भावनाधिप्पायो, एव म जनो सम्भावेस्सती ति अरिय-
वम्मसन्निस्सितं वाचं भासति । यो एवरूप चीवर वारेति, सो समणो महेसक्खो ति भणति ।
यो एवरूपं पत्तं, लोहथालक, धम्मकरणं, परिस्सावनं, कुञ्चिकं, कायबन्धन, उपाहन धारेति,
सो समणो महेसक्खो ति भणति । यस्स एवरूपो उपज्झायो....आचरियो, समानुपज्झायको,
उमानाचरियको, मित्तो, सन्दिट्ठो, सम्भत्तो, सहायो....यो एवरूपे विहारे वसति, अट्ठयोगे,
गासादे, हम्मिये, गुहाय, लेणे, कुटिया, कूटागारे, अट्ठे, माळे, उट्ठण्डे, उपडानसालायं,
गण्डपे, रुक्खमूले वसति, सो समणो महेसक्खो ति भणति । अथ वा कोरजिककोरजिको
भाकुटिकभाकुटिको कुहकुहो लपलपो मुखसम्भावितो, अयं समणो इमास एवरूपान सन्तान
वेहारसमापत्तीनं लाभी ति एतादिसं गम्भीरं गूळ्हं निपुणं पटिच्छन्नं लोकुत्तरं सुज्जतापटिसयुत्तं
तथं कथेति । या एवरूपा भाकुटिका, भाकुटियं, कुहना, कुहायना, कुहितत्त, इदं वुच्चति
सामन्तजप्पनसङ्घातं कुहनवत्थू ” ति [मनि २२६-२७] ।

७०. पापिच्छस्सेव पन सतो सम्भावनाधिप्पायकतेन इरियापथेन विम्हापनं इरियापथ-
न्निस्सितं कुहनवत्थू ति वेदितब्बं । यथाह—“ कतमं इरियापथसङ्घात कुहनवत्थू ? इधेक्खो
पापिच्छो इच्छापकतो सम्भावनाधिप्पायो, एव म जनो सम्भावेस्सती ति गमनं सण्ठपेति....
अयं सण्ठपेति, पणिधाय गच्छति, पणिधाय तिड्ढति, पणिधाय निसीदति, पणिधाय सेय्यं
प्पेति, समाहितो विय गच्छति, समाहितो विय तिड्ढति, निसीदति, सेय्यं कप्पेति, आपा-
कज्झायी च होति । या एवरूपा इरियापथस्स अट्ठपना, ठपना, सण्ठपना, भाकुटिका,
भाकुटियं, कुहना, कुहायना, कुहितत्तं, इदं वुच्चति इरियापथसङ्घात कुहनवत्थू ” ति
मनि २२५-२६] ।

७१. तत्थ पच्चयपटिसेवनसङ्घातेना ति पच्चयपटिसेवनं ति एव सङ्घातेन, पच्चय-
पटिसेवनेन वा सङ्घातेन । सामन्तजप्पितेना ति समीपभणितेन । इरियापथस्स वा ति
तुइरियापथस्स । अट्ठपना ति आदि ठपना, आदरेण वा ठपना । ठपना ति ठपनाकारो ।
ण्ठपना ति अभिसङ्खरणा । पासादिकभावकरणं ति वुत्तं होति । भाकुटिका ति प्रधानपरिमथित-
त्वदस्सनेन भाकुटिकरणं । मुखसङ्कोचो ति वुत्तं होति । भाकुटिकरणं सीलमस्सा ति
भाकुटिको, भाकुटिकस्स भावो भाकुटियं । कुहना ति विम्हापना । कुहस्स आयना कुहायना ।
हितस्स भावो कुहितत्तं ति ।

७२. लपनानिर्देशे आलपना ति, विहार आगते मनुस्से दिस्वा, किमत्थाय भोन्तो आगता ? कि भिक्खू निमन्तेतु ? यदि एव, गच्छथ, अहं पच्छतो गहेत्वा आगच्छामी ति एव आदितो व लपना । अथ वा अत्तान उपनेत्वा, अहं तिस्सो, मयि राजा पसन्नो, मयि असुको च असुको च राजमहामत्तो पसन्नो ति एवं अत्तूपनायिका लपना आलपना । लपना ति पुट्टस्स सतो वुत्तप्पकारमेव लपनं । सल्लपना ति गहपतिकानं उक्कण्ठने भीतस्स ओकास दत्वा दत्वा सुट्ठु लपना । उल्लपना ति, महाकुटुम्बिको महानाविको महादानपती ति एव उद्ध कत्वा लपना । समुल्लपना ति सब्बतो भागेन उद्ध कत्वा लपना ।

७३. उन्नहना ति, उपासका, पुब्बे ईदिसे काले नवदान देथ, इदानी किं न देथा ति एवं याव, दस्साम भन्ते, ओकास न लभामा ति आदीनि वदन्ति, ताव उद्ध उद्ध नहना । वेठना ति वुत्त होति । अथ वा, उच्छुहत्थ दिस्वा, कुतो आभतं उपासका ति पुच्छति । उच्छुखेत्ततो भन्ते ति । किं तत्थ उच्छु मधुरं ति ? खादित्वा, भन्ते, जानितब्ब ति । न, उपासक, भिक्खुस्स, उच्छुं देथा ति वत्तुं वट्ठती ति । या एवरूपा निब्बेठेन्तस्सापि वेठनकथा, सा उन्नहना । सब्बतो भागेन पुनप्पुनं उन्नहना समुन्नहना ।

७४. उक्काचना ति, एत कुल मं येव जानाति, सचे एत्थ देय्यधम्मो उप्पज्जति, मय्हमेव देती ति एवं उक्खिपित्वा काचना उक्काचना । उद्दीपना ति वुत्तं होति । तेलकन्दरिकवत्थु चेत्य वत्तब्बं । सब्बतो भागेन पन पुनप्पुनं उक्काचना समुक्काचना ।

७५. अनुप्पियभाणिता ति सच्चानुरूपं धम्मानुरूप वा अनवलोकेत्वा पुनप्पुन पिय-भणनमेव । चाटुकम्यता ति नीचवुत्तिता, अत्तान हेडतो हेडतो ठपेत्वा वत्तन । मुग्गसुप्प्यता ति मुग्गसूपसदिसता । यथा हि मुग्गेसु पच्चमानेसु कोचिदेव न पच्चति, अवसेसा पच्चन्ति, एव यस्स पुग्गलस्स वचने किञ्चिदेव सच्चं होति, सेसं अलिक, अय पुग्गलो मुग्गसुप्पो ति वुच्चति, तस्स भावो मुग्गसुप्प्यता ।

७६. पारिभट्ठयता ति पारिभट्ठयभावो । यो हि कुलदारके धाती विय सयं अङ्केन वा खन्धेन वा परिभट्ठति, धारेती ति अत्थो, तस्स परिभट्ठस्स कम्मं पारिभट्ठय । पारिभट्ठयस्स भावो पारिभट्ठयता ति ।

७७. नेमित्तिकतानिर्देशे, निमित्तं ति य किञ्चि परेसं पच्चयदानसञ्जोजनकं कायवच्ची-कम्मं । निमित्तकम्मं ति, खादनीय गहेत्वा गच्छन्ते दिस्वा, किं खादनीय लभित्था ति आदिना नयेन निमित्तकरणं । ओभासो ति पच्चयपटिसंयुत्तकथा । ओभासकम्मं ति, वच्छपालके दिस्वा, किं इमे वच्छा खीरगोवच्छा उदाहु तक्कगोवच्छा ति पुच्छित्वा, खीरगोवच्छा, भन्ते ति वुत्ते, न खीरगोवच्छा, यदि खीरगोवच्छा सियुं, भिक्खू पि खीर लभेय्युं ति एवमादिना नयेन तेसं दारकानं मातापितॄनं निवेदेत्वा खीरदापनादिक ओभासकरण । सामन्तजप्पा ति समीपं कत्वा जप्पनं ।

७८. कुल्लपकभिक्षुवत्थु चेत्थ वत्तब्बं । कुल्लपको किर भिक्षु भुञ्जितुकामो गेहं पविसित्वा निसीदि । तं दिस्वा अदातुकामा घरणी, तण्डुला नत्थी ति भणन्ती तण्डुले आहरितुकामा विय पटिविस्सकघरं गता । भिक्षु पि अन्तोगम्भं पविसित्वा ओलोकेन्तो कवाटकोणे उच्छुं, भाजने गुळं, पिटके लोणमच्छफाले, कुम्भिय तण्डुले, घटे घत दिस्वा निक्खमित्वा निसीदि । घरणी, तण्डुले नालत्थं ति आगता । भिक्षु, उपासिके, अज्ज भिक्षा न सम्पजिस्सती ति पटिकच्चैव निमित्तं अइसं ति आह । किं भन्ते ति ? कवाटकोणे निक्खित्त उच्छु विय सप्प अइस, तं पहरिस्सामी ति ओलोकेन्तो भाजने ठपित गुळपिण्डं विय पासाणं, लेड्डुकेन पहेटेन सप्पेन कतं पिटके निक्खित्तलोणमच्छफालसदिसं फण, तस्स त लेड्डुं डसितुकामस्स कुम्भिया तण्डुलसदिसे दन्ते, अथस्स कुपितस्स घटे पक्खित्तघतसदिस मुखतो निखमन्तं विसमिस्सकं खेळं ति । सा, न सक्का मुण्डकं वञ्चेतु ति उच्छुं दत्वा ओदन पचित्वा घतगुळमच्छेहि सद्धिं सब्बं अदासी ति ।

७९. एव समीप कत्वा जप्पन सामन्तजप्पा ति वेदितब्बा । परिकथा ति यथा तं लभति तथा परिवत्तेत्वा परिवत्तेत्वा कथन ति ।

८०. निप्पेसिकतानिदेसे, अक्कोसना ति दसहि अक्कोसवत्थूहि अक्कोसना । वम्भना ति परिभवित्वा कथनं । गरहना ति, अस्सद्धो अप्पसन्नो ति आदिना नयेन दोसारोपना । उक्खेपना ति, मा एत एत्थ कथेथा ति वाचाय उक्खिपनं । सब्बतो भागेन सवत्थुकं सहेतुकं कत्वा उक्खेपना समुक्खेपना । अथ वा, अदेन्त दिस्वा, अहो दानपती ति एवं उक्खिपन उक्खेपना, महादानपती ति एवं सुद्ध उक्खेपना समुक्खेपना । खिपना ति, किं इमस्स जीवित बीजभोजिनो ति एव उप्पण्डना । सद्धिपना ति, किं इमं अदायको ति भणथ, यो निच्चकालं सब्बेसप्पि नत्थी ति वचन देती ति एव सुद्धतरं उप्पण्डना ।

८१. पापना ति अदायकत्तस्स अवण्णस्स वा पापन । सब्बतो भागेन पापना सम्पापना । अवण्णहारिका ति, एव मे अवण्णभया पि दस्सती ति गेहतो गेह, गामतो गामं, जनपदतो जनपद अवण्णहरणं । परपिट्ठिमंसिकता ति पुरतो मधुरं भणित्वा परम्मुखे अवण्णभासिता । एसा हि अभिमुख ओलोकेतुं असक्कोन्तस्स परम्मुखानं पिडिमसखादनमिव होति, तस्मा परपिट्ठिमसिकता ति वुत्ता । अयं वुच्चति निप्पेसिकता ति, अय यस्मा वेल्लुपेसिका विय अब्भङ्गं, परस्स गुण निप्पेसेति निपुञ्छति, यस्मा वा गन्धजातं निपिसित्वा गन्धमग्गना विय परगुणे निपिसित्वा विचुण्णत्वा एसा लाभमग्गना होति, तस्मा निप्पेसिकता ति वुच्चती ति ।

८२. लाभेन-लाभ-निजिगिसनतानिदेसे, निजिगिसनता ति मग्गना । इतो लद्धं ति इमम्हा गेहा लद्धं । अमुत्रा ति अमुकस्मिं गेहे । एट्ठी ति इच्छना । गवेट्ठी ति मग्गना । परियेट्ठी ति पुनप्पुनं मग्गना । आदितो पडाय लद्ध लद्धं भिक्ष तत्र तत्र कुल्लदारकानं दत्वा अन्ते खीरयागुं लभित्वा गतभिक्षुवत्थु चेत्थ कथेतब्बं । एसना ति आदीनि एट्ठीआदीनमेव

वेवचनानि । तस्मा एङी ति एसना, गवेङी ति गवेसना, परियेङी ति परियेसना इच्चेमेत्य योजना वेदितव्वा । अय कुहनादीनं अत्थो ।

८३. इदानी एवमादीनश्च पापधम्मानं ति [१।४२] एत्थ आदिसद्देन, “यथा वा पनेके भोन्तो समणब्राह्मणा सद्दादेय्यानि भोजनानि भुञ्जित्वा ते एवरूपाय तिरच्छानविजाय मिच्छाजीवेन जीवित कप्पेन्ति, सेय्यधिद—अङ्ग, निमित्त, उप्पाद, सुपिन, लक्खण, मूसिकाच्छिन्न, अग्गिहोमं, दब्बिहोम” ति [दी १।९] आदिना नयेन ब्रह्मजाले वुत्तानं अनेकेस पापधम्मान गहण वेदितव्वं ।

८४. इति थ्वाय इमेस आजीवहेतु पञ्चत्तान छन्न सिक्खापदानं वीतिकमवसेन, इमेसञ्च, कुहना, लपना, नेमित्तिकता, निप्पेसिकता, लाभेन-लाभ-निजिगिसनता ति एवमादीन पाप-धम्मान वसेन पवत्तो मिच्छाजीवो, या तस्मा सब्बप्पकारा पि मिच्छाजीवा विरति, इद आजीवपारिसुद्धिसीलं । तत्राय वचनत्थो—एत आगम्म जीवन्ती ति आजीवो । को सो ? पच्चयपरियेसनवायामो । पारिसुद्धी ति परिसुद्धता । आजीवस्स पारिसुद्धि आजीवपारिसुद्धि ।

८५. यं पनेत तदनन्तर पच्चयसन्निस्सितसीलं वुत्त [१।४२] तत्थ पटिसङ्खा योनिसो ति उपायेन पथेन पटिसङ्खाय । अत्वा, पच्चवेक्खित्वा ति अत्थो । एत्थ च, सीतस्स पटिघाताया ति आदिना नयेन वुत्तपच्चवेक्खणमेव योनिसो पटिसङ्खा ति वेदितव्व ।

८६. तत्थ चीवरं ति अन्तरवासकादिसु य किञ्चि । पटिसेवती ति परिभुञ्जति, निवासेति वा पारुपति वा । यावदेवा ति पयोजनावधिपरिच्छेदनियमवचनं । एत्तकमेव हि योगिनो चीवर-पटिसेवने पयोजनं, यदिदं सीतस्स पटिघाताया ति आदि, न इतो भिय्यो । सीतस्सा ति अञ्जत्तघातुक्खोभवसेन वा बहिद्वा उतुपरिणामवसेन वा उप्पन्नस्स यस्स कस्सचि सीतस्स । पटिघाताया ति पटिहननत्थ, यथा सरीरे आबाध न उप्पादेति, एव तस्स विनोदनत्थ । सीतम्भाहते हि सरीरे विक्खित्तचित्तो योनिसो पदाहितु न सक्कोति, तस्मा, सीतस्स पटिघाताय चीवरं सेवितव्व ति भगवा अनुज्जासि । एस नयो सब्बत्थ । केवल हेत्थ उण्हस्सा ति अग्गि-सन्तापस्स । तस्स वनदाहादिसु सम्भवो वेदितव्वो ।

८७. ङंस-मकस-वातातप-सिरिसपसम्फस्सानं ति एत्थ पन ङंसा ति ङसनमक्खिका, अन्धमक्खिका ति पि वुच्चन्ति । मकसा मकसा येव । वाता ति सरज-अरजादिभेदा । आतपो ति सुरियातपो । सिरिसपा ति ये केचि सरन्ता गच्छन्ति दीघजातिका सप्पादयो । तेस दड्सम्फस्सो च फुड्सम्फस्सो चा ति दुविधो सम्फस्सो । सो पि चीवर पारुपित्वा निसिन्नं न बाधति, तस्मा तादिसेसु ठानेसु तेसं पटिघातत्थाय पटिसेवति ।

८८. यावदेवा ति पुन एतस्स वचन नियतपयोजनावधिपरिच्छेददस्सनत्थं । हिरिकोपीन-पटिच्छादन हि नियतपयोजन, इतरानि कदाचि कदाचि होन्ति । तत्थ हिरिकोपीनं ति तं तं सम्बाधडानं । यस्मिं यस्मिं हि अङ्गे विवरियमाने हिरि कुप्पति विनस्सति, तं त्व हिरिकोपनतो

हिरिकोपीनं ति बुच्चति । तस्स च हिरिकोपीनस्स पटिच्छादनत्थ ति हिरिकोपीनपटिच्छा-
नत्थं । हिरिकोपीनं पटिच्छादनत्थ ति पि पाठो ।

८९. पिण्डपातं ति य किञ्चि आहार । यो हि कोचि आहारो भिक्खुनो पिण्डोल्येन
ते पतितत्ता पिण्डपातो ति बुच्चति । पिण्डान वा पातो पिण्डपातो । तत्थ तत्थ लद्धान भिक्खानं
न्निपातो समूहो ति वुत्त होति । नेव दवाया ति न गामदारकादयो विय दवत्थ । कीळा-
मिच्च ति वुत्त होति । न मदाया ति न मुडिकमल्लादयो विय मदत्थं । बलमदनिमित्तं
रिसमदनिमित्तञ्चा ति वुत्त होति । न मण्डनाया ति न अन्तेपुरिकवेसियादयो विय
ण्डनत्थं । अङ्गपच्चङ्गान पीणनभावनिमित्तं ति वुत्त होति । न विभूसनाया ति न नटनच्च-
ादयो विय विभूसनत्थ । पसन्नच्छविवण्णतानिमित्तं ति वुत्तं होति ।

९०. एत्थ च, नेव दवाया ति एतं मोहूपनिस्सयपहानत्थ वुत्त । न मदाया ति एतं
सूपनिस्सयपहानत्थ । न मण्डनाय, न विभूसनाया ति एत रागूपनिस्सयपहानत्थ । नेव
त्राय, न मदाया ति चेतं अत्तनो सयोजनुप्पत्तिपटिसेधनत्थ । न मण्डनाय, न विभूसनाया ति
तं परस्स पि सयोजनुप्पत्तिपटिसेधनत्थ । चत्तूहि पि चेतहि अयोनिस्सो पटिपत्तिया कामसुख-
कानुयोगस्स च पहान वुत्त ति वेदितब्बं । यावदेवा ति वुत्तत्थमेव ।

९१. इमस्स कायस्सा ति एतस्स चतुमहाभूतिकस्स रूपकायस्स । ठितिया ति पबन्ध-
तत्थ । यापनाया ति पवत्तिया अविच्छेदनत्थ, चिरकालठितत्थ वा । घरूपत्थम्भमिव हि
ण्णघरसामिको, अक्खब्भज्जनमिव च साकटिको, कायस्स ठितत्थ यापनत्थञ्चेस पिण्डपातं
टेसेवति, न दवमदमण्डनविभूसनत्थ । अपि च ठिती ति जीवित्तिन्द्रियस्सेत अधिवचनं, तस्मा,
स्स कायस्स ठितिया यापनाया ति एत्तावता एतस्स कायस्स जीवित्तिन्द्रियपवत्तापनत्थ ति
वुत्तं होती ति वेदितब्बं ।

९२. विहिंसूपरतिया ति, विहिंसा नाम जिघच्छा आबाधडेन, तस्सा उपरमत्थम्पेस
ण्डपात पटिसेवति, वणालेपनमिव, उण्हसीतादिसु तप्पटिकारं विय च । ब्रह्मचरियानुगहाया
। सकलसासनब्रह्मचरियस्स च मग्गब्रह्मचरियस्स च अनुगहत्थ । अय हि पिण्डपातपटिसेवन-
वया कायबल निस्साय सिक्खत्तयानुयोगवसेन भवकन्तारनित्थरणत्थ पटिपज्जन्तो ब्रह्मचरिया-
गहाय पटिसेवति, कन्तारनित्थरणत्थिका पुत्तमंस विय, नदीनित्थरणत्थिका कुल्ल विय,
मुह्निन्त्थरणत्थिका नावमिव च ।

९३. इति पुराणञ्च वेदनं पटिहङ्गामि नवञ्च वेदनं न उप्पादेस्सामी ति एव इमिना
ण्डपातपटिसेवनेन पुराणञ्च जिघच्छावेदनं पटिहङ्गामि, नवञ्च वेदन अपरिमितभोजनपच्चयं
। हरहत्थक-अलंसाटक-तत्रवट्टक-काकमासक-भुत्तवमितकब्राह्मणानं अञ्जतरो विय न उप्पादे
। सामी ति पि पटिसेवति, भेसज्जमिव गिलानो । अथ वा या अधुना, असप्पायापरिमितभोजन
स्साय पुराणकम्मपच्चयवसेन उप्पज्जनतो पुराणवेदना ति बुच्चति, सप्पायपरिमितभोजनेन तस्सा

पञ्चय विनासेन्तो त पुराणञ्च वेदन पटिहङ्गामि, या चायं अधुना कत अयुत्तपरिभोगकम्पूषयं निस्साय आयतिं उप्पज्जनतो नववेदना ति वुच्चति, युत्तपरिभोगवसेन तस्सा मूलं अनिब्बत्तेन्तो त नवञ्च वेदन न उप्पादेस्सामी ति एवम्पेत्य अत्थो दड्ढब्बो । एत्तावता युत्तपरिभोगसङ्गहो, अत्तकिलमथानुयोगप्पहान, धम्मिकसुखापरिच्चागो च दीपितो होती ति वेदितब्बो ।

९४. यात्रा च मे भविस्सती ति परिमितपरिभोगेन जीवितिन्द्रियुपच्छेदकस्स इरिया-पथभञ्जकस्स वा परिस्सयस्स अभावतो चिरकालगमनसङ्घाता यात्रा च मे भविस्सति इमस्स पञ्चयायत्तवुत्तिनो कायस्सा ति पि पटिसेवति, याप्यरोगी विय तप्पञ्चय । अनवज्जता च फासुविहारो चा ति अयुत्तपरियेसनपटिग्गहणपरिभोगपरिवज्जनेन अनवज्जता, परिमितपरिभोगेन फासुविहारो । असप्पायापरिमितभोगपञ्चया अरति-तन्दि-विजम्भिका-विज्जुगरहादिदोसाभावेन वा अनवज्जता, सप्पायपरिमितभोजनपञ्चया कायबलसम्भवेन फासुविहारो । यावदत्थउदरावदेहक-भोजनपरिवज्जनेन वा सेय्यसुख-पस्ससुख-मिद्धसुखानं प्हानतो अनवज्जता, चतुपञ्चालोपमत्तऊन-भोजनेन चतुइरियापथयोग्यभावपटिपादनतो फासुविहारो च मे भविस्सती ति पि पटिसेवति । वुत्तम्पि हेतं—

“ चत्तारो पञ्च आलोपे अभुत्वा उदक पिबे ।

अलं फासुविहाराय पहितत्तस्स भिक्खुनो ” ति [थेर ९८३] ॥

एत्तावता च पयोजनपरिग्गहो, मज्झिमा च पटिपदा दीपिता होती ति वेदितब्बा ।

९५. सेनासनं ति सेनञ्च आसनञ्च । यत्थ यत्थ हि सेति विहारे वा अब्बयोगादिभिह वा तं सेनं, यत्थ यत्थ आसति निसीदति, त आसन, तं एकतो कत्वा सेनासनं ति वुच्चति । उतुपरिस्सयविनोदनपटिसल्लानारामत्थं ति, परिसहनङ्गेन उतु येव उतुपरिस्सयो उतुपरि-स्सयस्स विनोदनत्थञ्च पटिसल्लानारामत्थञ्च । यो सरीराबाधचित्तविकखेपकरो आसप्पायो उतु सेनासनपटिसेवनेन विनोदेतब्बो होति, तस्स विनोदनत्थ, एकीभावसुखत्थञ्चा ति वुत्त होति । कामञ्च सीतपटिघातादिना व उतुपरिस्सयविनोदनं वुत्तमेव, यथा पन चीवरपटिसेवने, हिरि-कोपीनपटिच्छादन नियतपयोजन, इतरानि कदाचि कदाचि होन्ती ति [११८८] वुत्तं एवमिधापि नियत उतुपरिस्सयविनोदन सन्धाय इदं वुत्त ति वेदितब्बं । अथ वा, अय वुत्तप्पकारो, उतु उतु येव । परिस्सयो पन दुविधो, पाकटपरिस्सयो च पटिच्छन्नपरिस्सयो च । तत्थ पाकटपरिस्सयो सीहव्यग्घादयो, पटिच्छन्नपरिस्सयो रागदोसादयो । ते यत्थ अपरिगुत्तिया च असप्पायरूपदस्सनादिना च आबाधं न करोन्ति, तं सेनासन एवं जानित्वा पञ्चवेक्खित्वा पटिसेवतो भिक्खु, पटिसङ्घा योनिसो सेनासन उतुपरिस्सयविनोदनत्थ पटिसेवती ति वेदितब्बो ।

९६. गिलानपञ्चयभेसज्जपरिक्खारं ति एत्थ रोगस्स पटिअयनङ्गेन पञ्चयो । पञ्च-नीकगमनङ्गेना ति अत्थो । यस्स कस्सचि सप्पायस्सेतं अधिवचनं । भिसक्कस्स कम्मं, तेन अनुज्जातत्ता ति भेसज्ज । गिलानपञ्चयो व भेसज्जं गिलानपञ्चयभेसज्जं । यं किञ्चि गिलानस्स

पायं भिसक्ककम्मं तेलमधुफाणितादी ति वुत्तं होति । परिक्खारो ति पन, “ सत्तहि
रपरिक्खारेहि सुपरिक्खत होती ” ति [अ ४।१०६] आदिसु परिवारो वुच्चति ।
रथो सीलपरिक्खारो ज्ञानक्खो चक्कविरियो ” ति [सं ५।६] आदिसु अलङ्कारो ।
ये केचिमे पब्बजितेन जीवितपरिक्खारा समुदानेतब्बा ” ति [म १।१०७] आदिसु
भारो । इध पन परिवारो पि सम्भारो पि वट्टति । तं हि गिलानपञ्चयभेसज्ज जीवितस्स
वारो पि होति, जीवितनासकाबाधुप्पत्तिया अन्तर अदत्वा रक्खणतो, सम्भारो पि, यथा
र पवत्तति एवमस्स कारणभावतो, तस्मा परिक्खारो ति वुच्चति । एवं गिलानपञ्चयभेसज्ज
परिक्खारो चा ति गिलानपञ्चयभेसज्जपरिक्खारो, तं गिलानपञ्चयभेसज्जपरिक्खार । गिलानस्स
किञ्चि सप्पाय भिसक्कानुज्जात तेलमधुफाणितादिजीवितपरिक्खार ति वुत्तं होति ।

९७. उप्पन्नानं ति जातान भूतान निब्बत्तानं । वेय्याबाधिकानं ति एत्थ व्याबाधो
धातुक्खोभो, तसमुद्धाना च कुड्ढगण्डपिळकादयो, व्याबाधतो उप्पन्नत्ता वेय्याबाधिका ।
नानं ति, दुक्खवेदना अकुसलविपाकवेदना, तास वेय्याबाधिकानं वेदनानं । अब्यापज्झ-
मताया ति निदुक्खपरमताय । याव त दुक्ख सब्ब पहीन होति, तावा ति अत्थो । एव
[सङ्केपतो पटिसङ्घा योनिसो पञ्चयपरिभोगलक्खणं पञ्चयसन्निस्सितसीलं वेदितब्बं । वचनत्थो
त्थ, चावरादयो हि, यस्मा ते पटिच्च निस्साय परिभुज्जमाना पाणिनो अयन्ति गच्छन्ति
तन्ति, तस्मा पञ्चया ति वुच्चन्ति, ते पञ्चये सन्निस्सित ति पञ्चयसन्निस्सितं ।

९८. एवमेतस्मिं चतुब्बिधे सीले सद्दाय पातिमोक्खसंवरो सम्पादेतब्बो । सद्दासाधनो हि
सावकविसयातीतत्ता सिक्खापदपञ्जत्तिया । सिक्खापदपञ्जत्तियाचनपटिक्खेपो चेत्थ निद-
न । तस्मा यथापञ्जत्त सिक्खापद अनवसेस सद्दाय समादियित्वा जीविते पि अपेक्ख
रोन्तेन साधुकं सम्पादेतब्बं । वुत्तम्पि हेतं—

“ किकी व अण्डं चमरी व वाल्ढिं

पियं व पुत्तं नयन व एककं ।

तथेव सील अनुरक्खमानका

सुपेसला होथ सदा सगारवा ” ति [ ] ॥

रम्पि वुत्तं—“ एवमेव खो, महाराज, य मया सावकान सिक्खापद पञ्जत्त, त मम
का जीवितहेतु पि नातिक्रमन्ती ” ति [अ ४।२०१] ।

९९. इमस्मिञ्च पनत्थे अटविय चोरेहि बद्धथेरानं वत्थूनि वेदितब्बानि । महावट्ठनि-
वियं किर थेर चोरा काळवल्लीहि बन्धित्वा निपज्जापेसुं । थेरो यथानिपन्नो व सत्त दिवसानि
स्सनं वट्ठेत्वा अनागामिफलं पापुणित्वा तत्थेव कालं कत्वा ब्रह्मलोके निब्बात्ति । अपरम्पि
तम्बपणिणदीपे पूतिलताय बन्धित्वा निपज्जापेसु । सो दवडाहे आगच्छन्ते वल्लिं अच्छिन्दित्वा

१ अगुत्तरनिकाये पद्धारदा ति पाठो । सो येव गहेतु वट्टति ।

व विपस्सनं पट्टपेत्वा समसीसी हुत्वा परिनिब्बायि । दीघभाणकअभयत्थेरो पञ्चहि भिक्खुसत्तेहि
साद्धिं आगच्छन्तो दिस्वा थेरस्स सरीर द्वापेत्वा चेतिय कारापेसि । तस्मा अज्जो पि सद्धो
कुलपुत्तो,

पातिमोक्खं विसोधेन्तो अप्पेव जीवित जहे ।

पज्जत्त लोकनाथेन न भिन्दे सीलसवर ॥

१००. यथा च पातिमोक्खसवरो सद्दाय, एव सतिया इन्द्रियसवरो सम्पादेतब्बो । सति-
साधनो हि सो, सतिया अधिङ्गितान इन्द्रियान अभिज्झादीहि अनन्वास्सवनीयतो । तस्मा,
“ वर, भिक्खवे, तत्ताय अयोसलाकाय आदिताय सम्पज्जलिताय सजोतिभूताय चक्खुन्द्रिय
सम्पल्लिमइ, न त्वेव चक्खुविज्जेय्येसु रूपेसु अनुब्यञ्जनसो निमित्तग्गाहो ” ति [सं ४।१६८]
आदिना नयेन आदित्तपरियाय समनुस्सरित्वा रूपादिसु विसयेसु चक्खुद्वारादिपवत्तस्स विज्जाणस्स
अभिज्झादीहि अन्वास्सवनीय निमित्तादिगाहं असम्मुट्ठाय सातिया निसेधेन्तेन एस साधुक
सम्पादेतब्बो ।

१०१. एव असम्पादिते हि एतस्मिं पातिमोक्खसवरसीलम्पि अनद्धनियं होति अचिरङ्कितिक,
असविहितसाखापरिवारमिव सस्स, हज्जते चाय किलेसचोरेहि, विवटद्वारो विय गामो
परस्सहारीहि, चित्तञ्चस्स रागो समतिविज्झति, दुच्छन्नमगारं वुट्ठि विय । वुत्तम्पि हेत—

“ रूपेसु सहेसु अथो रसेसु

गन्धेसु फस्सेसु च रक्ख इन्द्रिय ।

एते हि द्वारा विवटा अरक्खिता

हनन्ति गामं व परस्सहारिनो ” [   ] ॥

“ यथा अगारं दुच्छन्नं वुट्ठि समतिविज्झति ।

एव अभावितं चित्तं रागो समतिविज्झती ” ति [ध १३] ॥

१०२. सम्पादिते पन तस्मिं पातिमोक्खसवरसीलम्पि अद्धनियं होति चिरङ्कितिक, सुसविहित-
साखापरिवारमिव सस्सं, न हज्जते चायं किलेसचोरेहि, सुसबुतद्वारो विय गामो परस्सहारीहि,
न चस्स चित्तं रागो समतिविज्झति, सुच्छन्नमगारं वुट्ठि विय । वुत्तम्पि चेतं—

“ रूपेसु सहेसु अथो रसेसु

गन्धेसु फस्सेसु च रक्ख इन्द्रिय ।

एते हि द्वारा पिहिता सुसंबुता

न हनन्ति गामं व परस्सहारिनो ” [   ] ॥

“ यथा अगारं सुच्छन्नं वुट्ठि न समतिविज्झति ।

एव सुभावितं चित्तं रागो न समतिविज्झती ” ति [ध १४] ॥

१०३. अयं पन अतिउक्कट्ठेसना । चित्तं नामेतं लहुपरिवत्तं, तस्मा उप्पन्नं रागं असुभ-

थेरेन विनोदेत्वा इन्द्रियसंवरो सम्पादेतब्बो । अधुनापब्बजितेन वङ्गीसत्थेरेन विय ।
किर अधुनापब्बजितस्स पिण्डाय चरतो एकं इत्थि दिस्वा रागो उप्पज्जि । ततो
थेरं आह—

“ कामरागेन ड्हमि, चित्त मे परिड्हति ।

साधु निब्बापनं ब्रूहि अनुकम्पाय गोतमा ” ति [सं ११८८] ॥

तह—

“ सज्जाय विपरियेसा चित्तं ते परिड्हति ।

निमित्त परिवज्जेहि सुभ रागूपसंहितं ।

असुभाय चित्तं भावेहि एकगं सुसमाहित ॥

सङ्घारे परतो पस्स, दुक्खतो, नो च अत्ततो ।

निब्बापेहि महाराग, मा ड्हित्थो पुनप्पुनं ” ति [सं ११८८] ॥

गं विनोदेत्वा पिण्डाय चरि ।

१४. अपि च इन्द्रियसंवरपूरकेन भिक्खुना कुरण्डकमहालेणवासिना चित्तगुत्तथेरेन विय,
हाविहारवासिना महामित्तथेरेन विय च भवितब्बं ।

१५. कुरण्डकमहालेणे किर सत्तनं बुद्धानं अभिनिक्खमनचित्तकम्मं मनोरमं अहोसि ।
ग भिक्खू सेनासनचारिकं आहिण्डन्ता चित्तकम्म दिस्वा, मनोरमं, भन्ते, चित्तकम्मं ति
। थेरो आह—अतिरेकसड्ढि मे, आवुसो, वस्सानि लेणे वसन्तस्स, चित्तकम्मं अत्थि
ते पि न जानामि, अज्ज दानि चक्खुमन्ते निस्साय आतं ति । थेरेन किर एत्तकं अद्धानं
चक्खुं उम्मीलेत्वा लेणं न उल्लोकितपुब्ब । लेणद्वारे चस्स महानागरूक्खो पि अहोसि ।
थेरेन उद्धं न उल्लोकितपुब्बो । अनुसंवच्छरं भूमियं केसरनिपात दिस्वा वस्स पुप्फित-
नाति ।

१६. राजा थेरस्स गुणसम्पत्तिं सुत्वा वन्दितुकामो तिक्खत्तुं पेसेत्वा, अनागच्छन्ते थेरे तस्मि
रणपुत्तानं इत्थीनं थने बन्धापेत्वा लज्छापेसि, ताव दारका थज्ज मा लभिसु याव थेरो
च्छती ति । थेरो दारकानं अनुकम्पाय महागाम अगमासि । राजा सुत्वा, गच्छथ भणे,
सेथ, सीलानि गण्हिस्सामी ति अन्तेपुरं अतिहरापेत्वा वन्दित्वा भोजेत्वा, अज्ज, भन्ते,
। नत्थि, स्वे सीलानि गहेस्सामी ति थेरस्स पत्तं गहेत्वा थोकं अनुगन्वा देविया सद्धि
निवत्ति । थेरो, राजा वा वन्दतु देवी वा, सुखी होतु महाराजा ति वदति । एव सत्त
गता ।

१७. भिक्खु आहंसु—किं भन्ते, तुम्हे रज्जे पि वन्दमाने देविया पि वन्दमानाय, सुखी होतु
इच्चेव वदथा ति । थेरो, नाहं, आवुसो, राजा ति वा देवी ति वा ववत्थानं करोमि
। सत्ताहातिक्कमे, थेरस्स इध वासो दुक्खो ति रज्जा विस्सज्जितो कुरण्डकमहालेणं

गन्त्वा रत्तिभागे चङ्क्रमं आरूहि । नागरुक्खे अधिवत्था देवता दण्डदीपिक गहेत्वा अट्टासि ।
अथस्स कम्मट्ठान अतिपरिसुद्ध पाकटं अहोसि । थेरो, किं नु मे अज्ज कम्मट्ठान अतिविय
पकासती ति अत्तमनो मग्गिमयामसमनन्तरं सकलं पब्बत उन्नादयन्तो अरहत्तं पापुणि ।

१०८. तस्मा अज्जो पि अत्तत्थकामो कुलपुत्तो,

मक्कटो व अरज्जग्गि, वने भन्तमिगो विय ।

बालो विय च उत्रस्तो, न भवे लोललोचनो ॥

अधो खिपेय्य चक्खूनि, युगमत्तदसो सिया ।

वनमक्कटलोलस्स न चित्तस्स वसं वजे ॥

१०९. महामित्तत्थेरस्सापि मातु विसगण्डकरोगो उप्पज्जि । धीता पिस्सा भिक्खुनीसु
पब्बजिता होति । सा तं आह—गच्छ अय्ये, मातु सन्तिकं गन्त्वा मम अफ सुकभावं
आरोचेत्वा भेसज्जं आहरा ति । सा गन्त्वा आरोचेसि । थेरो आह—नाहं मूलभेसज्जादीनि
संहरित्वा भेसज्जं पचित्तुं जानामि, अपि च ते भेसज्जं आचिक्खिस्स । अहं यतो पब्बजितो,
ततो पट्ठाय न मया लोभसहगतेन चित्तेन इन्द्रियानि भिन्दित्वा विसभागरूप ओलोकितपुब्बं ।
इमिना सच्चवचनेन मातुया मे फासु होतु । गच्छ, इमं वत्ता उपासिकाय सरीर परिमज्जा ति ।
सा गन्त्वा इममत्थं आरोचेत्वा तथा अकासि । उपासिकाय तं खणं येव गण्डो फेणपिण्डो विय
विलीयित्वा अन्तरधायि । सा उड्ढहित्वा, सचे सम्मासम्बुद्धो धरेय्य, कस्मा मम पुत्तसदिसस्स
भिक्खुनो जालविचित्रेन हत्थेन सीस न परामसेय्या ति अत्तमनवाचं निच्छारेसि ।

११०. तस्मा,

कुलपुत्तमानि अज्जो पि पब्बजित्वान सासने ।

मित्तत्थेरो व तिड्ढेय्य वरे इन्द्रियसंवरे ॥

१११. यथा पन इन्द्रियसवरो सतिथा, तथा विरियेन आजीवपारिसुद्धि सम्पादेतब्बा ।
विरियसाधना हि सा, सम्माआरद्धविरियस्स मिच्छार्जावपहानसम्भवतो । तस्मा अनेसनं
अप्पटिरूपं पहाय विरियेन पिण्डपातचरियादीहि सम्माएसनाहि एसा सम्पादेतब्बा, परिसुद्धुप्पादे
येव पच्चये पटिसेवमानेन अपरिसुद्धुप्पादे आसीविसे विय परिवज्जयता ।

११२. तत्थ अपरिग्गहितधुतङ्गस्स सङ्गतो, गणतो, धम्मदेसनादीहि चस्स गुणोहि पसन्नानं
गिहीनं सन्निका उप्पन्ना पच्चया परिसुद्धुप्पादा नाम, पिण्डपातचरियादीहि पन अतिपरिसुद्धुप्पादा
येव । परिग्गहितधुतङ्गस्स पिण्डपातचरियादीहि, धुतगुणे चस्स पसन्नान सन्निका धुतङ्ग-
नियमानुलोमेन उप्पन्ना परिसुद्धुप्पादा नाम । एकव्याधिवूपसमत्थञ्चस्स पूतिहरीटकी-चतुमधुरेसु
उप्पन्नेसु, चतुमधुरं अज्जे पि सब्रह्मचारिनो परिभूजिस्सन्ती ति चिन्तेत्वा हरीटकीखण्डमेव
परिभुज्जमानस्स धुतङ्गसमादानं पटिरूपं होति । एस हि, उत्तमअरियवंसिको भिक्खू ति बुच्चति ।

११३. ये पनेते चीवरादयो पच्चया, तेसु यस्स कस्सचि भिक्खुनो आजीवं परिसोधेन्तस्स

चीवरे च पिण्डपाते च निमित्तोभासपरिकथाविज्जत्तियो न वट्टन्ति । सेनासने पन अपरिग्गहित-
धुतङ्गस्स निमित्तोभासपरिकथा वट्टन्ति ।

११४. तत्थ निमित्तं नाम, सेनासनत्थं भूमिपरिकम्मादीनि करोन्तस्स, किं, भन्ते, कयिरति,
को कारापेती ति गिहीहि वुत्ते, न कोची ति पटिवचन, यं वा पनज्जम्पि एवरूपं निमित्तकम्मं ।
ओभासो नाम, उपासका, तुम्हे कुहिं वसथा ति ? पासादे, भन्ते ति । भिक्खूनं पन, उपा-
सका, पासादो न वट्टती ति वचनं, य वा पनज्जम्पि एवरूपं ओभासकम्मं । परिकथा नाम,
भिक्खुसङ्घस्स सेनासनं सम्बाधं ति वचन, या वा पनज्जा पि एवरूपा परियायकथा ।

११५. भेसजे सम्भम्पि वट्टति । तथाउप्पन्नं पन भेसज्जं रोगे वूपसन्ते परिभुञ्जितुं वट्टति, न
वट्टती ति ? तत्थ विनयधरा, भगवता द्वारं दिन्नं, तस्मा वट्टती ति वदन्ति । सुत्तन्तिका पन,
किञ्चापि आपत्ति न होति, आजीवं पन कोपेति, तस्मा न वट्टतिच्चेव वदन्ति ।

११६. यो पन भगवता अनुज्जाता पि निमित्तोभास-परिकथा-विज्जत्तियो अकरोन्तो अप्पि-
च्छतादिगुणे येव निस्साय जीवितक्खये पि पच्चुपड्डिते अज्जत्रेव ओभासादीहि उप्पन्ने पच्चये
पटिसेवति, एस परमसल्लेखवुत्ती ति वुच्चति ।

११७. सेय्यथा पि थेरो सारिपुत्तो । सो किरायस्मा एकस्मिं समये पविवेकं ब्रूयमानो
महामोग्गल्लान्त्येरेन सद्धिं अज्जतरस्मिं अरज्जे विहरति । अथस्स एकस्मिं दिवसे उदरवाताबाधो
उप्पज्जित्वा अतिदुक्खं जनेसि । महामोग्गल्लान्त्येरो सायण्हसमये तस्सायस्मतो उपड्डानं गतो,
थेर निपन्न दिग्ग तं पवत्ति पुच्छित्वा, पुब्बे ते, आवुसो, केन फासु होती ति पुच्छि । थेरो
आह—गिहिक ले मे, आवुसो, माता सप्पिमधुसक्करादीहि योजेत्वा असम्भिन्नखीरपायासं अदास्सि,
तेन मे फासु अहोसी ति । सो पि आयस्मा, होतु, आवुसो, सचे मय्हं वा तुय्हं वा पुज्जं
अत्थि, अप्पेव नाम स्वे लभिस्सामा ति आह ।

११८. इमं पन नेसं कथासल्लापं चङ्कमनकोटियं रुक्खे अधिवत्था देवता सुत्वा, स्वे
अय्यस्स पायासं उप्पादेस्सामी ति तावदेव थेरस्स उपड्डाककुलं गत्वा जेडपुत्तस्स सरीरं अत्रि-
सित्वा पीळ जनेसि । अथस्स तिकिच्छानिमित्तं सन्निपतिते जातके आह—सचे स्वे थेरस्स एवरूपं
नाम पायास पटियादेथ, तं मुञ्चिस्सामी ति । ते, तथा अवुत्ते पि, मयं थेरानं निबद्धं भिक्खं
देमा ति वत्वा दुतियदिवसे तथारूपं पायासं पटियादयिंसु ।

११९. महामोग्गल्लान्त्येरो पातो व आगन्त्वा, आवुसो, याव अहं पिण्डाय चरिस्वा
आगच्छामि, ताव इधेव होही ति वत्वा गामं पाविसि । ते मनुस्सा पच्चुगन्त्वा थेरस्स पत्तं
गहेत्वा वुत्तप्पकारस्स पायासस्स पूरेत्वा अदंसु । थेरो गमनाकारं दस्सेसि । ते, भुञ्जथ, भन्ते,
तुम्हे, अपरम्पि दस्सामां ति थेरं भोजेत्वा पुन पत्तपूरं अदंसु । थेरो गन्त्वा, हन्दाहुसो
सारिपुत्त, परिभुञ्जा ति उपत्तामेसि । थेरो पि तं दिस्वा, अतिमनापो पायासो, कथं नु खो उप्पन्नो
ति चिन्तेन्तो तस्स उप्पत्तिमूलं दिस्वा आह—आवुसो मोग्गल्लान, अपरिभोगारिहो पिण्डपातो म्हाति ।

१२०. सो पायस्मा, मादिसेन नाम आभतं पिण्डपात न परिभुञ्जती ति चित्तम्पि अनुष्णा-
देत्वा एकवचनेनेव पत्त मुखवट्टियं गहेत्वा एकमन्ते निक्कुजेसि । पायासस्स सह भूमियं
पतिट्ठाना थेरस्स आबाधो अन्तरधायि, ततो पडाय पञ्चवत्तालीस वस्सानि न पुन उप्पज्जि ।

१२१. ततो महामोग्गल्लानं आह—आवुसो, वचीविञ्जत्ति निस्साय उप्पन्नो पायासो
अन्तेसु निक्खमित्वा भूमियं चरन्तेसु पि परिभुञ्जितु अयुत्तरूपो ति, इमञ्च उदानं उदानेसि—

“ वचीविञ्जत्तिविप्फारा उप्पन्न मधुपायासं ।

सचे भुत्तो भवेय्याहंसाजीवो गरहितो मम ॥

यदि पि मे अन्तगुणं निक्खमित्वा बहि चरे ।

नेव भिन्देय्यमाजीवं चजमानो पि जीवितं ” [मिलिन्द ३७०] ॥

“ आराधेमि सकं चित्त, विवज्जेमि अनेसनं ।

नाहं बुद्धपटिकुड्ड काहामि च अनेसनं ” ति ॥ [ ] ॥

१२२. चीरगुम्बवासिक-अम्बखादक-महातिस्सत्थेरवत्थु पि चेत्थ कथेतब्बं [११३३] ।
एव सब्बथा पि,

अनेसनाय चित्तम्पि अजनेत्वा विचक्खणो ।

आजीवं परिसोधेय्य सद्भापब्बजितो यती ति ॥

१२३. यथा च विरियेन आजीवपारिसुद्धि, तथा पच्चयसान्निस्सितसालिं पञ्जाय सम्पादेतब्बं ।
पञ्जासाधनं हि त, पञ्जवतो पच्चयेसु आदीनवानिसंसदस्सनसमत्थभावतो । तस्मा पहाय पच्चय-
गेधं धम्मेन समेन उप्पन्ने पच्चये यथावुत्तेन विधिना पञ्जाय पच्चवेक्खित्वा परिभुञ्जन्तेन
तं सम्पादेतब्बं ।

१२४. तत्थ दुविध पच्चवेक्खणं, पच्चयानं पटिलाभकाले च परिभोगकाले च । पटिलाभ-
काले पि हि धातुवसेन वा पटिकूलवसेन वा पच्चवेक्खित्वा ठपितानि चीवरादीनि ततो उत्तरि
परिभुञ्जन्तस्स अनवज्जो व परिभोगो, परिभोगकाले पि ।

१२५. तत्रायं सन्निट्ठानकरो विनिच्छयो । चत्तारो हि परिभोगा—थेय्यपरिभोगो, इणपरि-
भोगो, दायज्जपरिभोगो, सामिपरिभोगो ति । तत्र सङ्खमञ्जे पि निसीदित्वा परिभुञ्जन्तस्स
दुस्सीलस्स परिभोगो थेय्यपरिभोगो नाम । सीलवतो अपच्चवेक्खित्वा परिभोगो इणपरिभोगो
नाम । तस्मा चीवरं परिभोगे परिभोगे पच्चवेक्खित्तब्बं, पिण्डपातो आलोपे आलोपे । तथा
असक्कोन्तेन पुरेभत्त-पच्छाभत्त-पुरिमयाम-मज्झिमयाम-पच्छिमयामेसु । सचस्स अपच्चवेक्खतो
व अरुणं उग्गच्छति, इणपरिभोगट्ठाने तिट्ठति । सेनासनम्पि परिभोगे परिभोगे पच्चवेक्खित्तब्बं ।
भेसज्जस्स पटिग्गहणे पि परिभोगे पि सतिपच्चयता व वट्ठति । एवं सन्ते पि पटिग्गहणे
सतिं कत्वा परिभोगे अकरोन्तस्सेव आपत्ति । पटिग्गहणे पन सतिं अकत्वा परिभोगे
करोन्तस्स अनापत्ति ।

१२६. चतुब्बिधा हि सुद्धि—देसनासुद्धि, संवरसुद्धि, परियेड्डिसुद्धि, पञ्चवेक्खणसुद्धी ति । तथ देसनासुद्धि नाम पातिमोक्खसवरसीलं । त हि देसनाय सुज्झनतो देसनासुद्धी ति वुच्चति । संवरसुद्धि नाम इन्द्रियसवरसीलं । तं हि, न पुन एव करिस्सामी ति चित्ताधिष्ठानसंवरेनेव सुज्झनतो संवरसुद्धी ति वुच्चति । परियेड्डिसुद्धि नाम आजीवपारिसुद्धिसीलं । त हि अनेसनं पहाय धम्मेन समेन पच्चये उप्पादेन्तस्स परियेसनाय सुद्धत्ता परियेड्डिसुद्धी ति वुच्चति । पञ्चवेक्खणसुद्धि नाम पच्चयसन्निस्सितसील । त हि वुत्तप्पकारेण पञ्चवेक्खणेण सुज्झनतो पञ्चवेक्खणसुद्धी ति वुच्चति । तेन वुत्तं—पटिग्गहणे पन सति अक्त्वा परिभोगे करोन्तस्स अनापत्ती ति [११२५] ।

१२७. सत्तन्नं सेखानं पच्चयपरिभोगो दायजपरिभोगो नाम । ते हि भगवतो पुत्ता, तस्मा पितुसन्तकानं पच्चयानं दायदा हुत्वा ते पच्चये परिभुञ्जन्ति । किं पन ते भगवतो पच्चये परिभुञ्जन्ति, उदाहु गिहीन पच्चये परिभुञ्जन्ती ति ? गिहीहि दिन्ना पि भगवता अनुज्जातत्ता भगवतो सन्तका व होन्ति, तस्मा, भगवतो पच्चये परिभुञ्जन्ती ति वेदितव्वा । धम्मदायादसुत्तञ्चेत्थ साधक [म ११२] । खीणासवानं परिभोगो सामिपरिभोगो नाम । ते हि तण्हाय दासव्यं अतीतत्ता सामिनो हुत्वा परिभुञ्जन्ति ।

१२८. इमेसु परिभोगेसु सामिपरिभोगो च दायजपरिभोगो च सब्बेस वट्ठति, इणपरिभोगो न वट्ठति, थेय्यपरिभोगे कथा येव नत्थि । यो पनाय सीलवतो पञ्चवेक्खितपरिभोगो, सो इणपरिभोगस्स पच्चनीकत्ता आनण्यपरिभोगो वा होति, दायजपरिभोगे येव वा सङ्गहं गच्छति । सीलवा पि हि इमाय सिक्खाय समन्नागतत्ता सेखो त्वेव वुच्चति ।

१२९. इमेसु पन परिभोगेसु यस्मा सामिपरिभोगो अग्गो, तस्मा तं पत्थयमानेन भिक्खुना वुत्तप्पकाराय पञ्चवेक्खणाय पञ्चवेक्खित्वा परिभुञ्जन्तेन पच्चयसन्निस्सितसीलं सम्पादेतब्बं । एवं करोन्तो हि किच्चकारी होति । वुत्ताप्पि चेत्तं—

“ पिण्डं विहार सयनासनञ्च आपञ्च सङ्घाटिरजप्पवाहने ।

सुत्वान धम्मं सुगतेन देसितं, सङ्घाय सेवे वरपञ्चसावको ” [सु ३९१] ॥

“ तस्मा हि पिण्डे सयनासने च आपे च सङ्घाटिरजप्पवाहने ।

एतेसु धम्मेसु अनूपलितो भिक्खु यथा पोक्खरे वारिबिन्दु ” [सु ३९२] ॥

“ कालेन लद्धा परतो अनुगहा, खजेसु भोजेसु च सायनेसु च ।

मत्तं सो जज्जा सतत उपडितो वणस्स आलेपनरूहने यथा ” [ ] ॥

“ कन्तारे पुत्तमंस व, अक्खस्सम्भञ्जन यथा ।

एवं आहरे आहारं यापनत्थममुच्छितो ” ति [ ] ॥

१३०. इमस्स च पच्चयसन्निस्सितसीलस्स परिपूरकारिताय भागिनेय्य-सङ्घरक्खितसामणेस्स वत्थु कथेतब्बं । सो हि सम्मा पञ्चवेक्खित्वा परिभुञ्जि । यथाइ—

“ उपज्झायो मं भुञ्जमान सालिकूर सुनिब्बुतं ।
 मा हेव त्व, सामणेर, जिब्बं ज्ञापेसि असज्जतो ॥
 उपज्झायस्स वचो सुत्वा सवेगमलभिं तदा ।
 एकासने निसीदित्वा अरहत्तं अपापुणिं ॥
 सो ह परिपुण्णसङ्कप्पो चन्दो पन्नरसो यथा ।
 सब्बासवपरिक्खीणो, नत्थि दानि पुनब्भवो ” ति [   ] ॥
 तस्मा अज्जो पि दुक्खस्स पत्थयन्तो परिक्खय ।
 योनिसो पच्चवेक्खित्वा पटिसेवेथ पच्चये ति ॥

एवं पातिमोक्खसंवरसीलादिवसेन चतुर्विधं ।

१३१. पञ्चविधकोट्टासस्स पठमपञ्चके अनुपसम्पन्नसीलादिवसेन अत्थो वेदितब्बो । वुत्तं हेतं पटिसम्भिदाय—“ कतम परियन्तपारिसुद्धिसीलं ? अनुपसम्पन्नान परियन्तसिक्खापदानं, इदं परियन्तपारिसुद्धिसीलं । कतम अपरियन्तपारिसुद्धिसीलं ? उपसम्पन्नानं अपरियन्तसिक्खापदानं, इदं अपरियन्तपारिसुद्धिसीलं । कतमं परिपुण्णपारिसुद्धिसीलं ? पुथुज्जनकल्याणकानं कुसलधम्मं युत्तानं सेखपरियन्ते परिपूरकारीनं काये च जीविते च अनपेक्खानं परिच्चत्तजीवितानं, इदं परिपुण्णपारिसुद्धिसीलं । कतम अपरामद्वपारिसुद्धिसीलं ? सत्तन्नं सेखानं, इदं अपरामद्वपारिसुद्धिसीलं । कतम पटिपस्सद्विपारिसुद्धिसीलं ? तथागतसावकानं खीणासवानं पच्चैकजुद्धानं, तथागतानं अरहन्तानं सम्मासम्बुद्धानं, इदं पटिपस्सद्विपारिसुद्धिसीलं ” ति [पटि १।४२-४३] ।

१३२. तत्थ अनुपसम्पन्नानं सीलं गणनवसेन सपरियन्तत्ता परियन्तपारिसुद्धिसीलं ति वेदितब्बं । उपसम्पन्नानं,

नव कोटिसहस्सानि असीति सतकोटियो ।
 पज्जास सतसहस्सानि छत्तिंसा च पुनापरे ॥
 एते संवरविनया सम्बुद्धेन पकासिता ।
 पेय्यालमुखेन निदिट्ठा सिक्खा विनयसवरे ति ॥

एवं गणनवसेन सपरियन्तम्पि अनवसेसवसेन समदानभावञ्च लाभ-यस-आति-अङ्ग-जीवितवसेन अदिट्ठपरियन्तभावञ्च सन्धाय अपरियन्तपारिसुद्धिसीलं ति वेदितब्बं ।

१३३. चीरगुम्बवासि-अम्बखादक-महातिस्सत्थेरस्स सीलमिव । तथा हि सो आयस्मा,

“ धनं चजे अङ्गवरस्स हेतु,
 अङ्गं चजे जीवितं रक्खमानो ।
 अङ्गं धनं जीवितञ्चापि सब्बं
 चजे नरो धम्ममनुस्सरन्तो ” ति [जाअ ५।५००-१] ॥

मं सप्पुरिसानुस्सतिं अविजहन्तो जीवितसंसये पि सिक्खापदं अवीतिकम्म तदेव अपरियन्त-
पारिसुद्धिसील निम्साय उपासकस्स पिड्डिगतो व अरहत्त पापुणि । यथाह—

“ न पिता न पि ते माता न आति न पि बन्धवो ।
करोतेतादिस किञ्च सीलवन्तस्स कारणा ॥
सवेगं जनयित्वान सम्मसित्वान योनिसो ।
तस्स पिड्डिगतो सन्तो अरहत्तं अपापुणि ” ति [   ] ॥

१३४. पुथुज्जनकल्याणकानं सीलं उपसम्पदतो पड्डाय सुधोतजातिमणि विय, सुपरिकम्मकत-
वण्णं विय च अतिपरिसुद्धत्ता चित्तुप्पादमत्तकेन पि मलेन विरहितं अरहत्तस्सेव पदड्डानं होति,
स्मा परिपुण्णपारिसुद्धी ति वुच्चति ।

१३५. महासङ्खरक्खित-भागिनेय्यसङ्खरक्खितत्थेरान विय । महासङ्खरक्खितत्थेर किर अति-
न्तर्साङ्खस्स मरणमञ्चे निपन्न भिक्खुसङ्घो लोकुत्तराधिगम पुच्छि । थेरो, नत्थि मे लोकुत्तर-
म्मो ति आह । अथ स उपड्डाको दहरभिक्खु आह—भन्ते, तुम्हे परिनिब्बुता ति समन्ता
।दसयोजना मनुस्सा सन्निपतिता, तुम्हाक पुथुज्जनकालकिरियाय महाजनस्स विप्पटिसारो
पिस्सती ति । आवुसो, अहं मेत्तेय्यं भगवन्त पस्सिस्सामी ति न विपस्सनं पड्डपेसिं, तेन हि
निसीदाभेत्वा ओकास करोही ति । सो थेरं निसीदापेत्वा बहि निकखन्तो । थेरो तस्स सह
नेक्खमना व अरहत्त पत्वा अच्छरिकाय सञ्ज अदासि । सङ्घो सन्निपतित्वा आह—भन्ते,
वरूपे मरणकाले लोकुत्तरधम्मं निब्बत्तेन्ता दुक्कर करित्था ति । नावुसो, एत दुक्कर, अपि च
। दुक्करं आचिक्खिस्सामि—अहं, आवुसो, पब्बजितकालतो पड्डाय असतिया अज्जाणपकतं
त्तं नाम न पस्सामी ति । भागिनेय्यो पस्स पज्जासवस्सकाले एवमेव अरहत्त पापुणी ति ।

१३६. “ अप्पस्सुतो पि चे होति सीलेसु असमाहितो ।
उभयेन नं गरहन्ति सीलतो च सुतेन च ॥
अप्पस्सुतो पि चे होति सीलेसु सुसमाहितो ।
सीलतो नं पसंसन्ति, तस्स सम्पज्जते सुतं ॥
बहुस्सुतो पि चे होति सीलेसु असमाहितो ।
सीलतो नं गरहन्ति, नास्स सम्पज्जते सुतं ॥
बहुस्सुतो पि चे होति सीलेसु सुसमाहितो ।
उभयेन नं पसंसन्ति सीलतो च सुतेन च ॥
बहुस्सुतं धम्मधरं सप्पञ्जं बुद्धसावकं ।
नेक्ख जम्बोनदस्सेव, को तं निन्दितुमरहति ।
देवा पि नं पसंसन्ति, ब्रह्मणा पि पससितो ” ति [अ २।७-८] ॥

१३७. सेखान पन सील दिड्विसेन अपरामड्त्ता, पुथुज्जनान वा पन रागवसेन अपरामड्-
सीलं अपरामड्पारिसुद्धी ति वेदितब्बं । कुटुम्बियपुत्त-तिस्सत्थेरस्स सीलं विय । सो हि
आयस्मा तथारूप सील निस्साय अरहत्ते पतिट्ठातुकामो वेरिके आह—

“ उभो पादानि भिन्दित्वा सञ्जपेस्सामि वो अहं ।

अट्ठियामि हरायामि सरागमरणं अह ” ति [मअ १।२३३] ॥

“ एवाहं चिन्तयित्वान सम्मसित्वान योनिसो ।

सम्पत्ते अरुणुग्गम्हि अरहत्तं अपापुणि ” ति [मअ १।२३३] ॥

१३८. अज्जतरो पि महाथेरो बाळ्हगिलानो सहत्था आहरम्पि परिभुञ्जितुं असक्कोन्तो सके
मुत्तकरीसे पलिपन्नो सम्परिवत्तति । तं दिस्वा अज्जतरो दहरो, अहो दुक्खा जीवितसङ्घारा ति
आह । तमेनं महाथेरो आह—अहं, आवुसो, इदानि मिग्यमानो सगगसम्पत्तिं लभिस्सामि,
नत्थि मे एत्थ ससयो । इम पन सील भिन्दित्वा लद्धसम्पत्तिं नाम सिक्ख पच्चक्खाय पटिलद्ध-
गिहिभावसदिसी ति वत्वा, सीलेनेव साद्धिं मरिस्सामी ति तत्थेव निपन्नो तमेव रोग सम्मसन्तो
अरहत्तं पत्वा भिक्खुसङ्घस्स इमाहि गाथाहि व्याकासि—

“ फुट्ठस्स मे अज्जतरेन व्याधिना

रोगेन बाळ्हं दुक्खितस्स रूपतो ।

परिसुस्सति खिप्पमिद कळेवरं

पुप्फ यथा पंसुनि आतपे कतं ॥

अजज्जं जज्जसङ्घातं असुचिं सुचिसम्मत्तं ।

नानाकुणपपरिपूर जज्जरूपं अपस्सतो ॥

धीरत्थुम आतुरं पूतिकायं

दुग्गन्धियं असुचिं व्याधिधम्मं ।

यत्थप्पमत्ता अधिमुच्छिता पजा

हापेन्ति मग्गं सुगत्तपपत्तिया ” ति [जाअ २।४३७] ॥

१३९. अरहन्तादीनं पन सील सब्बदरथपटिपस्सद्धिया, परिसुद्धत्ता च पटिपस्सद्धि-
पारिसुद्धी ति वेदितब्बं । एवं परियन्तपारिसुद्धिआदिवसेन पञ्चविध ।

१४०. दुतियपञ्चके पाणातिपातादीन पहानादिवसेन अत्थो वेदितब्बो । वुत्तं हेतं
पटिसम्भिदायं—“ पञ्च सीलानि, पाणातिपातस्स पहानं सीलं, वेरमणी सीलं, चेतना सीलं,
संवरो सीलं, अवीतिकम्मो सीलं....अदिन्नादानस्स, कामेसु मिच्छाचारस्स, मुसावादस्स, पिसुण-
वाचाय, फरुसवाचाय, सम्फप्पलापस्स, अभिज्झाय, व्यापादस्स, मिच्छादिड्डिया, नेक्खम्मेन
कामच्छन्दस्स, अब्यापादेन व्यापादस्स, अलोकसज्जाय थीनमिद्धस्स, अविक्खेपेन उद्धच्चस्स,

धम्मवक्त्थानेन विचिकिच्छाय, जाणेन अविज्जाय, पामुज्जेन अरतिया, पठमज्ज्ञानेन नीवरणान, दुतियज्ज्ञानेन वितक्कविचारान, ततियज्ज्ञानेन पीतिया, चतुत्थज्ज्ञानेन सुखदुक्खान, आकासानच्चायतनसमापत्तिया रूपसज्जाय पटिवसज्जाय नानत्तसज्जाय, विज्जाणच्चायतनसमापत्तिया आकासानच्चायतनसज्जाय, आकिञ्चज्जायतनसमापत्तिया विज्जाणच्चायतनसज्जाय, नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तिया आकिञ्चज्जायतनसज्जाय, अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसज्जाय, दुक्खानुपस्सनाय सुखसज्जाय, अनत्तानुपस्सनाय अत्तसज्जाय, निब्बिदानुपस्सनाय नन्दिया, विरागानुपस्सनाय रागस्स, निरोधानुपस्सनाय समुदयस्स, पटिनिस्सग्गानुपस्सनाय आदानस्स, खयानुपस्सनाय घनसज्जाय, वयानुपस्सनाय आयूहनस्स, विपरिणामानुपस्सनाय ध्रुवसज्जाय, अनिमित्तानुपस्सनाय निमित्तस्स, अप्पणिहितानुपस्सनाय पणिधिया, सुज्जतानुपस्सनाय अभिनिवेसस्स, अधिपज्जाधम्मविपस्सनाय सारादानाभिनिवेसस्स, यथाभूतजाणदस्सनेन सम्मोहाभिनिवेसस्स, आदीनवानुपस्सनाय आलयाभिनिवेसस्स, पटिसङ्खानुपस्सनाय अप्पटिसङ्खाय, विवद्धानुपस्सनाय संयोगाभिनिवेसस्स, सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठेकट्ठान किलेसान, सकदागामिमग्गेन ओळारिकानं किलेसान, अनागामिमग्गेन अणुसहगतान किलेसान, अरहत्तमग्गेन सब्बाकिलेसान पहानं सीलं, वेरमणी, चेतना, संवरो, अवीतिक्कमो सीलं । एवरूपानि सीलानि चित्तस्स अविप्पटिसाराय संवत्तन्ति, पामुज्जाय संवत्तन्ति, पीतिया संवत्तन्ति, पस्सद्विया, सोमनस्साय, आसेवनाय, भावनाय, बहुलीकताय, अलङ्काराय, परिक्खाराय, परिवाराय, पारिपूरिया, एकन्तनिब्बिदाय, विरागाय, निरोधाय, उपसमाय, अभिज्जाय, सम्बोधाय, निब्बानाय संवत्तन्ती ” ति [पटि १।४६-४७] ।

१४१. एत्थ च पहानं ति कोचि धम्मो नाम नत्थि अज्जत्र वुत्तप्पकारान पाणातिपातादीनं अनुप्पादमत्ततो । यस्मा पन त तं पहानं तस्स तस्स कुसलस्स धम्मस्स पतिट्ठानट्ठेन उपधारणं होति, विकम्पाभावकरणेन च समाधानं, तस्मा पुब्बे वुत्तेनेव [१।१९] उपधारण-समाधान-सङ्घातेन सीलनट्ठेन सीलं ति वुत्तं । इतरे चत्तारो वग्गमा ततो ततो वेरमणीवसेन, तस्स तस्स सवरवसेन, तदुभयसम्पयुत्तचेतनावसेन, त त अवीतिक्कमन्तस्स अवीतिक्कमवसेन च चेतसो पवत्तिसम्भावं सन्धाय वुत्ता । सीलट्ठो पन तेसं पुब्बे पकासितो येवा ति [१।१७-१८] । एवं पहानसीलादिवसेन पञ्चविधं ।

१४२. एत्तावता च, किं सीलं ? केनट्ठेन सीलं ? कानस्स लक्खणरसपञ्चुपट्ठानपदट्ठानानि ? किमानिसंसं सीलं ? कतिविधज्जेत सीलं ति इमेसं पञ्चानं विस्सज्जन निड्ढितं ।

१४३. यं पन वुत्त, को चस्स सङ्किलेसो ? किं वोदानं ति, तत्र वदाम—खण्डादिभावो सीलस्स सङ्किलेसो, अखण्डादिभावो वोदान । सो पन खण्डादिभावो लाभ-यसादिहेतुकेन भेदेन च सत्तविधमेथुनसंयोगेन च सङ्गहितो । तथा हि यस्स सत्तसु आपत्तिक्खन्धेसु आदिमिहि वा अन्ते वा सिक्खापद भिन्नं होति, तस्स सीलं परियन्ते छिन्नसाटको विय खण्ड नाम होति ।

यस्स पन वेमज्झे भिन्न, तस्स मज्झे छिद्दसाटको विय छिद्दं नाम होति । यस्स पटिपाटिया द्वे ताणि भिन्नानि, तस्स पिड्डिया वा कुच्छिया वा उड्डितेन विसभागवण्णेन काळरत्तादीनं अज्जतर-सरिरवण्णा गावी विय सबल नाम होति । यस्स अन्तरन्तरा भिन्नानि, तस्स अन्तरन्तरा विस-भागवण्णबिन्दुविचित्रा गावी विय कम्मासं नाम होति । एवं ताव लाभादिहेतुकेन भेदेन खण्डादिभावो होति ।

१४४. एवं सत्तविधमेथुनसंयोगवसेन । वुत्तं हि भगवता—“ इध, ब्राह्मण, एकच्चो समणो वा ब्राह्मणो वा सम्माब्रह्मचारी पटिजानमानो न हेव खो मातुगामेन सद्धिं द्वयद्वयसमापत्तिं समापज्जति, अपि च खो मातुगामस्स उच्छादनं परिमदनं न्हापनं सम्बाहनं सादियति, सो तदस्सादेति, त निकामेति, तेन च वित्ति आपज्जति । इदम्पि खो, ब्राह्मण, ब्रह्मचरियस्स खण्डम्पि छिद्दम्पि सबलम्पि कम्मासम्पि । अयं वुच्चति, ब्राह्मण, अपरिसुद्धं ब्रह्मचरियं चरति संयुत्तो मेथुनेन संयोगेन, न परिमुच्चति जातिया, जराय, मरणेन....पे....न परिमुच्चति दुक्खस्मा ति वदामि ।

१४५. “ पुन च परं, ब्राह्मण, इधेकच्चो समणो वा ...पे ...पटिजानमानो न हेव खो मातुगामेन सद्धिं द्वयद्वयसमापत्तिं समापज्जति, न पि मातुगामस्स उच्छादनं....पे ...सादियति, अपि च खो मातुगामेन सद्धिं सज्जघति, सङ्कीळति, सङ्केलायति, सो तदस्सादेति....पे....न परिमुच्चति दुक्खस्मा ति वदामि ।

१४६. “ पुन च परं, ब्राह्मण, इधेकच्चो समणो वा....पे....न हेव खो मातुगामेन सद्धिं द्वयद्वयसमापत्तिं समापज्जति, न पि मातुगामस्स उच्छादनं....पे....सादियति, न पि मातुगामेन सद्धिं सज्जघति सङ्कीळति सङ्केलायति, अपि च खो मातुगामस्स चक्खुना चक्कखुं उपनिज्जायति, पेक्खति, सो तदस्सादेति....पे....न परिमुच्चति दुक्खस्मा ति वदामि ।

१४७. “ पुन च परं, ब्राह्मण, इधेकच्चो समणो वा....पे....न हेव खो मातुगामेन....पे....न पि मातुगामस्स...पे....न पि मातुगामेन....न पि मातुगामस्स....पे....पेक्खति, अपि च खो मातुगामस्स सद्धिं सुणाति तिरोकुड्ढा वा तिरोपाकारा वा हसन्तिया वा भणन्तिया वा गायन्तिया वा रोदन्तिया वा, सो तदस्सादेति....पे ...दुक्खस्मा ति वदामि ।

१४८. “ पुन च परं, ब्राह्मण, इधेकच्चो समणो वा. ..पे....न हेव खो मातुगामेन....न पि मातुगामस्स....न पि मातुगामेन....न पि मातुगामस्स....रोदन्तिया वा, अपि च खो यानिस्स तानि पुब्बे मातुगामेन सद्धिं हसितलपितकीळितानि, तानि अनुस्सरति, सो तदस्सादेति....पे....दुक्खस्मा ति वदामि ।

१४९. “ पुन च परं, ब्राह्मण, इधेकच्चो समणो वा....पे....न हेव खो मातुगामेन....न पि मातुगामस्स....पे....न पि यानिस्स तानि पुब्बे मातुगामेन सद्धिं हसितलपितकीळितानि,

तानि अनुस्सरति, अपि च खो पस्सति गहपतिं वा गहपतिपुत्तं वा पञ्चहि कामगुणेहि समप्पित समङ्गीभूतं परिचारयमानं, सो तदस्सादेति... पे... दुक्खस्मा ति वदामि ।

१५०- “ पुन च पर, ब्राह्मण, इधेकच्चो समणो वा. . पे न हेव खो मातुगामेन.... पे....न पि पस्सति गहपतिं वा गहपतिपुत्तं वा... पे परिचारयमानं, अपि च खो अञ्जतर देवनिकायं पणिधाय ब्रह्मचरिय चरति, इमिना ह सीलेन वा वतेन वा तपेन वा ब्रह्मचरियेन वा देवो वा भविस्सामि, देवञ्जतरो वा ति, सो तदस्सादेति, त निकामेति, तेन च वित्ति आपज्जति । इदम्पि खो, ब्राह्मण, ब्रह्मचरियस्स खण्डम्पि छिद्दम्पि सबलम्पि कम्मासम्पि । अयं वुच्चति....पे....दुक्खस्मा ति वदामी ” ति [अ ४।५४-५६] । एवं लाभादिहेतुकेन भेदेन च सत्ताविधमेथुनसयोगेन च खण्डादिभावो सङ्गहितो ति वेदितब्बो ।

१५१. अखण्डादिभावो पन सब्बसो सिक्खापदान अभेदेन, भिन्नानञ्च सप्पटिकम्मान पटिकम्मकरणेन, सत्ताविधमेथुनसयोगाभावेन च, अपराय च, कोधो, उपनाहो, मक्खो, पळासो, इस्मा, मच्छरिय, माया, साठेय्य, थम्भो, सारम्भो, मानो, अतिमानो, मदो, पमादो ति आदीन पापवम्मान अनुप्पत्तिया, अप्पिच्छता-सन्तुड्ढिता-सल्लेखतादीनञ्च गुणान उप्पत्तिया सङ्गहितो ।

१५२. यानि हि सीलानि लाभादीनम्पि अत्थाय अभिन्नानि, पमाददोसेन वा भिन्नानि पि पटिकम्मकतानि, मेथुनसयोगेहि वा कोधूपनाहादीहि वा पापधम्मेहि अनुपहतानि, तानि सब्बसो, अखण्डानि अच्छिद्धानि असबलानि अकम्मासानी ति वुच्चन्ति । तानि येव भुजिस्स-भावकरणतो च भुजिस्सानि, विञ्जूहि पसत्थता विञ्जुपसत्थानि, तण्हादिङ्गीहि अपरामङ्कता अपरामङ्गानि, उपचारसमाधिं वा अप्पनासमाधिं वा संवत्तयन्ती ति समाधिसंवत्तनिकानि च होन्ति [७।१०१-१०३] । तस्मा नेस एस अखण्डादिभावो वोदान ति वेदितब्बो ।

१५३. तं पनेत वोदान द्वीहाकारेहि सम्पज्जति—सीलविपत्तिया च आदीनवदस्सनेन, सीलसम्पत्तिया च आनिसदस्सनेन । तथ “ पंचिमे, भिक्खवे, आदीनवा दुस्सीलस्स सील-विपत्तिया ” ति [अ ३।२५२] एवमादिसुत्तनयेन सीलविपत्तिया आदीनवो दड्ढब्बो ।

१५४. अपि च दुस्सीलो पुग्गलो दुस्सील्यहेतु अमनापो होति देवमनुस्संनं, अननुसासनीयो सब्रह्मचारीनं, दुक्खितो दुस्सील्यगरहासु, विप्पटिसारी सीलवतं पससासु, ताय च पन दुस्सील्य-ताय साणसाटको विय दुब्बण्णो होति । ये खो पनस्स दिट्ठानुगतिं आपज्जन्ति, तेस दीघरत्त अपायदुक्खावहनतो दुक्खसम्फस्सो, येसं देय्यधम्मं पटिगण्हाति, तेसं न महप्फलकरणतो अप्पग्घो, अनेकवस्सगणिकगूथकूपो विय दुब्बिसोधनो, छवालातमिव उभतो परिबाहिरो, भिक्खुभाव पटिजानन्तो पि अभिक्खु येव गोगणं अनुबन्धगद्रभो विय, सततुब्बिग्गो सब्बवेरिक्-पुरिसो विय, असंवासारहो मतकळेवरं विय, सुतादिगुणयुत्तो पि सब्रह्मचारीनं अपूजारहो सुसानगि विय ब्राह्मणानं, अभब्बो विसेसाधिगमे अन्धो विय रूपदस्सने, निरासो सद्धम्मे

चण्डालकुमारको विय रजे, सुखितोस्मी ति मञ्जमानो पि दुक्खितो व अग्गिक्खन्धपरियाये
[अ ४।१२८-३४] वुत्तदुक्खभागिताय ।

१५५. दुस्सीलानं हि पञ्चकामगुणपरिभोग-वन्दन-माननादिसुखस्सादगधितचित्तानं
तप्पच्चयं अनुस्सरणमत्तेनापि हृदयसन्ताप जनयित्वा उण्हलोहितुग्गारपवत्तनसमत्थं अतिकटुकं
दुक्ख दस्सेन्तो सब्बाकारेण पञ्चक्खकम्मविपाको भगवा आह—“ पस्सथ नो तुम्हे, भिक्खवे,
अमु महन्तं अग्गिक्खन्ध आदित्तं सम्पज्जलितं सजोतिभूतं ति ? एवं, भन्ते । त किं मञ्जथ,
भिक्खवे, कतमं नु खो वरं, यं अमु महन्तं अग्गिक्खन्ध आदित्तं सम्पज्जलितं सजोतिभूतं
आलिङ्गेत्वा उपनिसीदेय्यं वा उपनिपज्जेय्यं वा, यं वा खत्तियकञ्जं वा ब्राह्मणकञ्जं वा गहपति-
कञ्जं वा मुदुत्तलुनहत्थपादं आलिङ्गेत्वा उपनिसीदेय्यं वा उपनिपज्जेय्यं वा ति ? एतदेव,
भन्ते, वरं, यं खत्तियकञ्जं वा....पे उपनिपज्जेय्यं वा । दुक्खं हेतुं, भन्ते, यं अमु महन्तं
अग्गिक्खन्ध...पे उपनिपज्जेय्यं वा ति ।

१५६. “ आरोचयामि वो, भिक्खवे, पटिवेदयामि वो, भिक्खवे, यथा एतदेव तस्स वरं
दुस्सीलस्स पापधम्मस्स असुचिसङ्कस्सरसमाचारस्स पटिच्छन्नकम्मन्तस्स अस्समणस्स समणपटि-
ज्जस्स अब्रह्मचारिस्स ब्रह्मचारिपटिज्जस्स अन्तोपूतिकस्स अवस्सुतस्स कसम्बुजातस्स, यं अमुं
महन्तं अग्गिक्खन्धं....पे....उपनिपज्जेय्यं वा । त किंस्स हेतुं ? ततो निदानं हि सो, भिक्खवे,
मरणं वा निगच्छेय्यं मरणमत्तं वा दुक्खं, न त्वेव तप्पच्चया कायस्स भेदा परं मरणा अपायं
दुग्गातिं विनिपातं निरयं उपपज्जेय्यं । यच्च खो सो, भिक्खवे, दुस्सीलो....पे ..कसम्बुजातो
खत्तियकञ्जं वा....पे ...उपनिपज्जेय्यं वा, तं हि तस्स, भिक्खवे, होति दीघरत्तं अहिताय
दुक्खाय, कायस्स भेदा परं मरणा अपायं दुग्गातिं विनिपातं निरयं उपपज्जती ” ति
[अं ४।१२८-२९] ।

१५७. एवं अग्गिक्खन्धूपमाय इत्थिपटिबन्धं पञ्चकामगुणपरिभोगपच्चयं दुक्खं दस्सेत्वा एते-
नेव उपायेन, “ त किं मञ्जथ, भिक्खवे, कतमं नु खो वरं, यं बलवा पुरिसो दब्बाय
वाल्लरज्जुया उभो जङ्घा वेठेत्वा घसेय्यं, सां छविं छिन्देय्यं, छविं छेत्वा चम्मं छिन्देय्यं,
चम्मं छेत्वा मसं छिन्देय्यं, मसं छेत्वा न्हारं छिन्देय्यं, न्हारं छेत्वा अट्ठिं छिन्देय्यं,
अट्ठिं छेत्वा अट्ठिमिञ्ज आहच्च तिड्ढेय्यं, यं वा खत्तियमहासालानं वा ब्राह्मणमहासालानं वा
गहपतिमहासालानं वा अभिवादनं सादियेय्या ” ति [अ ४।१२९] च, “ त किं मञ्जथ,
भिक्खवे, कतमं नु खो वरं, यं बलवा पुरिसो तिण्हाय सत्तिया तेलधोताय पच्चोरस्मिं पहरेय्यं,
यं वा खत्तियमहासालानं वा ब्राह्मणमहासालानं वा गहपतिमहासालानं वा अञ्जलिकम्मं सादियेय्या ”
ति [अ ४।१३०] च, “ त किं मञ्जथ, भिक्खवे, कतमं नु खो वरं, यं बलवा पुरिसो तत्तेन
अयोपट्ठेन आदित्तेन सम्पज्जलितेन सजोतिभूतेन कायं सम्पलिवेठेय्यं, यं वा खत्तियं....ब्राह्मण
....गहपतिमहासालानं वा सद्दादेय्यं चीवरं परिभुजेय्या ” ति [अ ४।१३०-३१] च,

तं किं मञ्जथ, भिक्खवे, कतमं नु खो वर, यं बलवा पुरिसो तत्तेन अयोसङ्कुना आदित्तेन । ज्जलितेन सजोतिभूतेन मुख विवरित्वा तत्तं लोहगुल आदित्त सम्पज्जलितं सजोतिभूत मुखे खपेय्य, त तस्स ओढ्ढम्पि डहेय्य, मुखम्पि, जिह्मम्पि, कण्ठम्पि, उदरम्पि डहेय्य, अन्तम्पि णगुणम्पि आदाय अधोभागा निक्खमेय्य, य वा खत्तिय ... ब्राह्मण ... गहपतिमहासालानं वा । देय्यं पिण्डपातं परिभुञ्जेय्या ” ति [अ ४।१३१-३२] च, “त किं मञ्जथ, भिक्खवे, कतमं नु वर, यं बलवा पुरिसो सीसे वा गहेत्वा खन्धे वा गहेत्वा तत्तं अयोमञ्च वा अयोपीठं वा । देत्तं सम्पज्जलितं सजोतिभूतं अभिनिसीदापेय्य वा अभिनिपज्जापेय्य वा, यं वा खत्तिय ... ण .. गहपतिमहासालानं वा सद्दादेय्य मञ्चपीठं परिभुञ्जेय्या ” ति [अ ४।१३२-३३]
 “ त किं मञ्जथ, भिक्खवे, कतमं नु खो वर, यं बलवा पुरिसो उद्धपाद अधोसिरं त्वा तत्ताय लोहकुम्भिया पक्खिपेय्य आदिताय सम्पज्जलिताय सजोतिभूताय, सो तत्थ । देहक पच्चमानो सकिम्पि उद्ध गच्छेय्य, सकिम्पि अधो गच्छेय्य, सकिम्पि तिरिय गच्छेय्य, वा खत्तिय ... ब्राह्मण . गहपतिमहासालान वा सद्दादेय्यं विहार परिभुञ्जेय्या ” ति [अ ४।१३३-३४] चा ति इमाहि वालरज्जु-तिण्हसत्ति-अयोपट्ट-अयोगुल-अयोमञ्च-अयोपीठ-ओकुम्भिउपमाहि अभिवादन-अञ्जलिकम्म-चीवर-पिण्डपात-मञ्चपीठ-विहारपरिभोगपच्चयं दुक्ख वेसि ।

१५८.

तस्मा, अग्निवल्खन्धालिङ्गनदुक्खतिदुक्खकटुकफल ।
 अविजहतो कामसुख, सुख कुतो भिन्नसीलस्स ॥
 अभिवादनसादियने किं नाम सुख विपन्नसीलस्स ।
 दब्धवालरज्जुघसन-दुक्खाधिकदुक्खभागिस्स ॥
 सद्धानं अञ्जलिकम्मसादने किं सुख असीलस्स ।
 सत्तिप्पहारदुक्खाधिमत्तदुक्खस्स य हेतु ॥
 चीवरपरिभोगसुख किं नाम असयतस्स, येन चिरं ।
 अनुभवितब्बो निरये जलितअयोपट्टसम्फस्सो ॥
 मधुरो पि पिण्डपातो हलाहलविसूपमो असीलस्स ।
 आदिता गिलितब्बा अयोगुला येन चिररत्तं ॥
 सुखसम्मतो पि दुक्खो असीलिनो मञ्चपीठपरिभोगो ।
 य बाधिस्सन्ति चिरं जलितअयोमञ्चपीठानि ॥
 दुस्सीलस्स विहारे सद्दादेय्यम्हि का निवासरति ।
 जलितेसु निवसितब्ब येन अयोकुम्भिमज्जेसु ॥
 सङ्कसरसमाचारो कसम्बुजातो अवस्सुतो पापो ।
 अन्तोपूती ति च यं निन्दन्तो आह लोकगरु ॥

धी जीवितं असञ्जस्स तस्स समणजनवेसधारिस्स ।
 अस्समणस्स उपहतं खतमत्तान वहन्तस्स ॥
 गूथ विय, कुणप विय, मण्डनकामा विवज्जयन्तीध ।
 यं नाम सीलवन्तो सन्तो, किं जीवित तस्स ॥
 सब्बभयेहि अमुत्तो, मुत्तो सब्बेहि अधिगमसुखेहि ।
 सुपिहितसग्गद्वारो अपायमग्गं समारूढो ॥
 करुणाय वत्थुभूतो कारुणिकजनस्स नाम को अञ्जो ।
 दुस्सीलसमो दुस्सीलताय इति बहुविधा दोसा ति ॥

एवमादिना पच्चवेक्खणेन सीलविपत्तिय आदीनवदस्सन, वुत्तप्पकारविपरीततो सीलसम्पत्तिया आनिससदस्सनञ्च वेदितव्व ।

१५९. अपि च,

तस्स पासादिकं होति पत्तचीवरधारण ।
 पव्वज्जा सफला तस्स, यम्स सील सुनिम्मल ॥
 अत्तानुवादादिभय सुद्धसीलस्स भिक्खुनो ।
 अन्धकार विय रविं हृदयं नावगाहति ॥
 सीलसम्पत्तिया भिक्खु सोभमानो तपोवने ।
 पभासम्पत्तिया चन्दो गगने विय सोभति ॥
 कायगन्धो पि पामुज्जं सीलवन्तस्स भिक्खुनो ।
 करोति अपि देवानं, सीलगन्धे कथा व का ॥
 सब्बेस गन्धजातान सम्पत्तिं अभिभुय्यति ।
 अविघाती दिमा सब्बा सीलगन्धो पवायति ॥
 अप्पका पि कता कारा सीलवन्ते महप्फला ।
 होन्ती ति सीलवा होति पूजासक्कारभाजन ॥
 सीलवन्तं न बाधन्ति आसवा दिट्ठधम्मिका ।
 सम्परायिकदुक्खान मूलं खणति सीलवा ॥
 या मनुस्सेसु सम्पत्ति या च देवेषु सम्पदा ।
 न सा सम्पन्नसीलस्स इच्छतो होति दुल्लभा ॥
 अच्चन्तसन्ता पन या अय निब्बानसम्पदा ।
 मनो सम्पन्नसीलस्स तमेव अनुधावति ॥
 सब्बसम्पत्तिमूलमिह सीलमिह इति पण्डितो ।
 अनेकाकारवोकारं आनिसंसं विभावये ति ॥

२०. एवं हि विभावयतो सीलविपत्तितो उब्बिज्जित्वा सीलसम्पत्तिनिन्नं मानसं होति ।
 तथावुत्त इमं सीलविपत्तिया आदीनवं इमच्च सीलसम्पत्तिया आनिसस दिस्वा सब्बादरेन
 पेदापेतब्बं ति ।

२१. एत्तावता च, “ सीले पतिङ्गाय नरो सपज्जो ” ति [१११] इमिस्सा गाथाय
 गाधिपज्जामुखेन देसिते विसुद्धिमग्गे सील ताव परिदीपितं होति ।

इति साधुजनयामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
 सीलनिद्देशो नाम
 पठमो परिच्छेदो ।

दुतियो परिच्छेदो

धुतङ्गनिर्देशो

१. इदानीं येहि अपिच्छता-सन्तुष्टितादीहि गुणेहि वुत्तप्पकारस्स सीलस्स बोदानं होति, ते गुणे सम्पादेतु, यस्मा समादिण्णसीलेन योगिना धुतङ्गसमादानं कातब्बं, एव हिस्स अपिच्छता-सन्तुष्टिता-सल्लेख-पविवेकापचय-विरियारम्भ-सुभरतादिगुणसलिलविक्खालितमलं सीलञ्चेव सुपरिसुद्धं भविस्सति, वतानि च सम्पजिस्सन्ति, इति अनवज्जसीलब्बतगुणपरिसुद्धसब्बसमाचारो पोराने अरियवसत्तये पतिट्ठाय चतुत्थस्स भावनारामतासङ्घातस्स अरियवंसस्स अधिगमारहो भविस्सति, तस्मा धुतङ्गकथं आरभिस्साम ।

२. भगवता हि परिचत्तलोकामिसानं काये च जिविते च अनपेक्खानं अनुलोमपटिपदं येव आरावेतुकामानं कुलपुत्तानं तेरस धुतङ्गानि अनुज्जातानि । सेय्यथिदं—पंसुकूलिकङ्गं, तेचीवरिकङ्गं, पिण्डपातिकङ्गं, सपदानचारिकङ्गं, एकासनिकङ्गं, पत्तपिण्डिकङ्गं, खलुपच्छाभक्तिकङ्गं, आरञ्जिकङ्गं, रुक्खमूलिकङ्गं, अब्भोकासिकङ्गं, सोसानिकङ्गं, यथासन्थातिकङ्गं, नेसज्जिकङ्गं ति ।

३. तत्थ,

अत्थतो लक्खणादीहि समादानविधानतो ।

पभेदतो भेदतो च तस्स तस्सानिसंसतो ॥

कुसलत्तिकतो चेव धुतादीन विभागतो ।

समास-व्यासतो चापि विज्जातब्बो विनिच्छयो ॥

४. तत्थ अत्थतो ताव, रथिका-सुसान-सकारकूटादीनं यत्थ कत्थाचि पंसूनं उपरि ठितत्ता अब्भुगगतडेन तेसु तेसु पंसुकूलमिवा ति पसुकूलं । अथ वा, पसु विय कुच्छित्तभाव उलती ति पसुकूलं । कुच्छित्तभाव गच्छति ति वुत्तं होति । एवलद्धनिव्वचनस्स पसुकूलस्स धारणं पंसुकूलं । तं सीलं अस्सा ति पसुकूलिको । पसुकूलिकस्स अङ्गं पंसुकूलिकङ्गं । अङ्गं ति कारणं वुच्चति । तस्मा येन समादानेन सो पसुकूलिको होति, तस्सेतं अधिवचनं ति वेदितब्बं । एतेनेव नयेन सघाटि-उत्तरासंग-अन्तरवासकसङ्घातं तिचीवरं सीलमस्सा ति तेचीवरिको । तेचीवरिकस्स अङ्गं तेचीवरिकङ्गं ।

५. भिक्खासङ्घातानं पन आमिसपिण्डानं पातो ति पिण्डपातो । परेहि दिन्नानं पिण्डानं पत्ते निपतनं ति वुत्तं होति । तं पिण्डपातं उज्जति, तं तं कुलं उपसङ्गमन्तो गवेसती ति

पेण्डपातिको । पिण्डाय वा पतितु वतमेतस्सा ति पिण्डपाती । पतितु ति चरितु । पिण्डपाती एव पिण्डपातिको । पिण्डपातिकस्स अङ्गं पिण्डपातिकङ्गं ।

६. दानं वुच्चति अवखण्डनं । अपेत दानतो ति अपदान । अनवखण्डनं ति अत्थो । एह अपदानेन सपदान । अवखण्डनरहित अनुघर ति वुत्त होति । सपदान चरितुं इदमस्स सीलं ति सपदानचारी । सपदानचारी एव सपदानचारिको । तस्स अङ्गं सपदानचारिकङ्गं ।

७. एकासने भोजन एकासन । त सीलमस्सा ति एकासनिको । तस्स अङ्गं एकासनिकङ्गं । दुतियभाजनस्स पटिक्खित्तत्ता केवलं एकस्मिं येव पत्ते पिण्डो पत्तपिण्डो । इदानी पत्तपिण्डगहणे पत्तपिण्डसञ्ज कत्वा पत्तपिण्डो सीलमस्सा ति पत्तपिण्डिको । तस्स अङ्गं पत्तपिण्डिकङ्गं ।

८. खलू ति पटिसेधनत्थे निपातो । पवारितेन सता पच्छा लद्ध भत्त पच्छाभत्तं नाम । तस्स पच्छाभत्तस्स भोजन पच्छाभत्तभोजन । तस्मिं पच्छाभत्तभोजने पच्छाभत्तसञ्ज कत्वा, पच्छाभत्त सीलमस्सा ति पच्छाभत्तिको । न पच्छाभत्तिको खलुपच्छाभत्तिको । समादानवसेन पटिक्खित्तातिरिक्तभोजनस्सेत नाम । अट्ठकथाय पन वुत्तं—खलू ति एको सकुणो, सो मुखेन फलं गहेत्वा तस्मिं पतिते पुन अञ्ज न खादति, तादिसो अयं ति खलुपच्छाभत्तिको । तस्स अङ्गं खलुपच्छाभत्तिकङ्गं ।

९. अरञ्जे निवासो सीलमस्सा ति आरञ्जिको । तस्स अङ्गं आरञ्जिकङ्गं । रुक्खमूले निवासो रुक्खमूल । तं सीलमस्सा ति रुक्खमूलिको । रुक्खमूलिकस्स अङ्गं रुक्खमूलिकङ्गं । अब्भोकासिक-सोसानिकङ्गेषु पि एसेव नयो ।

१०. यदेव सन्थत यथासन्थतं । इदं तुह्म पापुणाती ति एव पठमं उदिहसेनासनस्सेतं अधिवचनं । तस्मिं यथासन्थते विहरितु सीलमस्सा ति यथासन्थतिको । तस्स अङ्गं यथासन्थतिकङ्गं । सयन पटिक्खपित्वा निसज्जाय विहरितुं सीलमस्सा ति नेसज्जिको । तस्स अङ्गं नेसज्जिकङ्गं ।

११. सब्बानेव पनेतानि तेन तेन समादानेन धुतकिलेसत्ता धुतस्स भिक्खुनो अङ्गानि, किलेसधुननतो वा धुत ति लद्धवोहारं जाणं अङ्गं एतेस ति धुतङ्गानि । अथ वा, धुतानि च तानि पटिपक्खनिद्धननतो अङ्गानि च पटिपत्तिया ति पि धुतङ्गानि । एवं तावेत्थ अत्थतो विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

१२. सब्बानेव पेतानि समादानचेतनालक्खणानि । वुत्ताम्पि चेत—“ यो समादियति, सो पुग्गलो । येन समादियति, चित्तचेतसिका एते धम्मा । या समादानचेतना, त धुतङ्ग । य पटिक्खपति, तं वत्थू ” ति [ ] । सब्बानेव च लोलुप्पविद्धसनरसानि, निलोलुप्पभावपच्चुपट्टानानि । एवमेत्थ लक्खणादीहि वेदितब्बो विनिच्छयो ।

१३. समादानविधानतो ति आदिसु पन पञ्चसु सब्बानेव धुतङ्गानि, धरमाने/सवव्रति-

भगवतो व सन्तिके समादातव्वानि । परिनिव्वुते महासावकस्स सन्तिके । तस्मिं असति, खीणासवस्स, अनागामिस्स, सकदागामिस्स, सोतापन्नस्स, तिपिटकस्स, द्विपिटकस्स, एकपिटकस्स, एकसगीतिकस्स, अड्कथाचरियस्स । तस्मिं असति धुतङ्गवरस्स । तस्मिं अपि असति चेतियङ्गण सम्मज्जित्वा उक्कुटिक निसीदित्वा सम्मासम्बुद्धस्स सन्तिके वदन्तेन विय समादातव्वानि । अपि च सयम्पि समादातु वट्ठति एव । एत्थ चेतियपव्वते द्वेभातिकत्थेरान जेड्ढभातु धुतङ्गपिच्छताय वत्थु कथेतव्व । अय ताव साधारणकथा ।

१४. इदानी एकेकस्स समादानविधानपभेदभेदानिससे वण्णयिस्साम । पसुकूलिकङ्ग ताव, गहपतिदानचीवरं पटिक्खिपामि, पसुकूलिकङ्ग समादियामी ति इमेसु द्वीसु वचनेसु अञ्जतरेन समादिण्ण होति । इद तावेत्थ समादान ।

१५. एव समादिण्णधुतङ्गेन पन तेन, सोसानिक, पापणिक, रथियचोळ, सङ्कारचोळ, सोत्थियं, न्हानचोळं, तित्थचोळ, गतपच्चागतं, अग्गिडड्ड, गोखायितं, उपचिकाखायित, उन्दूरखायित, अन्तच्छिन्नं, दसाच्छिन्नं, वजाहट, थूपचीवर, समणचीवरं, आभिसेकिक, इद्धिमय, पन्थिकं, वाताहट, देवदत्तियं, सामुद्धियं ति एतेसु अञ्जतर चीवर गहेत्वा फालेत्वा दुव्वलङ्घान पहाय थिरङ्गानानि धोवित्वा चीवर कत्वा पोराण गहपतिचीवर अपनेत्वा परिभुञ्जितव्वं ।

१६. तत्थ सोसानिकं ति सुसाने पतितक । पापणिकं ति आपणद्वारे पतितकं । रथियचोळं ति पुञ्जत्थिकेहि वातपानन्तरेन रथिकाय छड्डितचोळक । सङ्कारचोळं ति सङ्कारङ्गाने छड्डितचोळक । सोत्थियं ति गव्वमल पुञ्जित्वा छड्डितवत्थं । तिस्सामच्चमाता किर सतग्घनकेन वत्थेन गव्वमल पुञ्छापेत्वा, पसुकूलिका गणिहस्सन्ती ति तालवोळिमग्गे छड्डापेसि । भिक्खू जिण्णकङ्गानत्थमेव गण्हन्ति ।

१७. न्हानचोळं ति य भूतवेज्जेहि ससीसं न्हापिता काळकण्णिचोळं ति छड्डेत्वा गच्छन्ति । तित्थचोळं ति न्हानतित्थे छड्डितपिलोतिका । गतपच्चागतं ति य मनुस्सा सुसानं गन्त्वा पच्चागता न्हत्वा छड्डेन्ति । अग्गिडड्डं ति अग्गिना डड्डप्पदेसं । तं हि मनुस्सा छड्डेन्ति । गोखायितादीनि पाकटानेव । तादिसानि पि हि मनुस्सा छड्डेन्ति । वजाहटं ति नावं आरोहन्ता धजं बन्धित्वा आरूहन्ति । तं तेस दस्सनातिक्रमे गहेतु वट्ठति । यम्पि युद्धभूमिय धज बन्धित्वा ठपितं, तं द्विजम्पि सेनानं गतकाले गहेतु वट्ठति ।

१८. थूपचीवरं ति वम्मिक परिक्खिपित्वा बलिकम्म कत । समणचीवरं ति भिक्खु-सन्तक । आभिसेकिकं ति रज्जो अभिसेकङ्गाने छड्डितचीवर । इद्धिमयं ति एहिभिक्खु-चीवर । पन्थिकं ति अन्तरामग्गे पतितक । य पन सामिकानं सतिसम्मोसेन पतित, त थोकं रक्खित्वा गहेतव्व । वाताहटं ति वातेन हरित्वा दूरे पातितं । तं पन सामिके अपस्सन्तेन गहेतुं वट्ठति । देवदत्तियं ति यं अनुरुद्धत्थेरस्स विय देवताहि दिन्नक । सामुद्धियं ति समुद्धवाचीहि थले उस्सारितं ।

१९. य पन, सङ्खस्स देमा ति दिन्न, चोळकभिक्षाय वा चरमानेहि लद्ध, न तं पंसुकूलं । भिक्षुदत्तिये पि य वस्सग्गेन गाहेत्वा वा दिव्यति, सेनासनचीवर वा होति, न त पंसुकूलं, नो गाहेत्वा दिन्नमेव पंसुकूल । तत्रापि यं दायकेहि भिक्षुस्स पादमूले निक्खितं, तेन पन भिक्षुना पंसुकूलिकस्स हत्थे ठपेत्वा दिन्न, तं एकतो सुद्धिक नाम । य भिक्षुनो हत्थे ठपेत्वा दिन्नं, तेन पन पादमूले ठपितं, तम्पि एकतो सुद्धिक । य भिक्षुनो पि पादमूले ठपितं, तेनापि तथेव दिन्न, त उभतो सुद्धिक । य हत्थे ठपेत्वा लद्ध, हत्थे येव ठपितं, त अनुक्कड्डीचीवरं नाम । इति इम पंसुकूलभेदं अत्वा पंसुकूलिकेन चीवर परिभुजितव्व ति इदमेत्थ विधानं ।

२०. अय पन पभेदो । तयो पंसुकूलिका, उक्कड्डो, मज्झिमो, मुदू ति । तत्थ सोसानिकं येव गण्हन्तो उक्कड्डो होति । पब्बजितो गण्हिस्सती ति ठपितकं गण्हन्तो मज्झिमो । पादमूले ठपेत्वा दिन्नकं गण्हन्तो मुदू ति । तेषु यस्स कस्सचि अत्तनो रुचिया खन्तिया गिहिदिन्नकं सादितक्खणे धुतङ्ग भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

२१. अय पनानिससो—“ पंसुकूलचीवरं निस्साय पब्बज्जा ” ति [महा ५८, ९६] वचनतो निस्सयानुरूपपटिपत्तिसम्भावो, पठमे अरियवसे पतिट्ठानं, आरक्खदुक्खाभावो, अपरायत्तवुत्तिता, चोरभयेन अभयता, परिभोगतण्हाय अभावो, समणसारुप्पपरिक्खारता, “ अप्पानि चेव सुलभानि च तानि च अनवज्जानी ” ति [अं २।२६] भगवता सवणित-पच्चयता, पासादिकता, अप्पिच्छतादीन फलनिष्पत्ति, सम्मापटिपत्तिया अनुब्रूहन, पच्छिमाय जनताय दिट्ठानुगतिआपादनं ति ।

२२. मारसेनाविघाताय पंसुकूलधरो यति ।
सन्नद्धकवचो युद्धे खत्तियो विय सोभति ॥
पहाय कासिकादीनि वरवत्थानि धारित ।
यं लोकगरुना, को तं पंसुकूलं न धारये ॥
तस्मा हि अत्तनो भिक्षु पटिज्ज समनुस्सर ।
योगाचारानुकूलमिह पंसुकूले रतो सिया ति ॥

अयं ताव पंसुकूलिकङ्गे समादानविधानपभेदभेदानिसंसवण्णना ।

२३. तदनन्तरं पन तेचीवरिकङ्ग, चतुत्थकचीवर पटिक्खिपामि, तेचीवरिकङ्गं समादियामी ति इमेसं अज्जतरवचनेन समादिण्ण होति । तेन पन तेचीवरिकेन चीवरदुस्सं लभित्वा, याव अफासुकभावेन कातुं वा न सक्कोति, विचारकं वा न लभति, सूचिआदिषु वा यं किञ्चि न सम्पज्जति, ताव निक्खिपितव्वं । निक्खितपच्चया दोसो नत्थि । रजितकालतो पन पट्टाय निक्खिपितुं न वट्ठति, धुतङ्गचोरो नाम होति । इदमस्स विधान ।

२४. पभेदतो पन अयम्पि ति विधो होति । तत्थ उक्कडेन रजनकाले पठमं अन्तरवासकं वा उत्तरासङ्गं वा रजित्वा तं निवासेत्वा इतरं रजितव्व । तं पारुपित्वा सङ्गादि रजितव्व ।

सङ्घाटिं पन निवासेतु न वट्टति । इदमस्स गामन्तसेनासने वत्तं । आरज्ज्वके पन द्वे एकतो धोवित्वा रजितु वट्टति । यथा पन किञ्चि दिस्वा सक्कोति कासाव आकट्ठित्वा उपरि कातु, एवं आसने ठाने निसीदितब्ब । मज्झिमस्स पन, रजनसालाय रजनकासावं नाम होति, तं निवासेत्वा वा पारुपित्वा वा रजनकम्मं कातु वट्टति । मुदुक्कस्स सभागभिक्षून् चीवरानि निवासेत्वा वा पारुपित्वा वा रजनकम्म कातु वट्टति । तत्रङ्कपच्चत्थरणम्पि तस्स वट्टति, परिहरितुं पन न वट्टति, सभागभिक्षून् चीवरम्पि अन्तरन्तरा परिभुञ्जितु वट्टति । धुतङ्गतेचीवरिकस्स पन चतुत्थ वत्तमान अंसकासावमेव वट्टति । तच्च खो वित्थारतो विदत्थि, दीघतो तिहत्थमेव वट्टति । इमेस पन तिण्णम्पि चतुत्थकचीवर सादितक्खणे येव धुतङ्ग भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

२५. अय पनानिससो—तेचीवरिको भिक्षु सन्तुडो होति कायपरिहारिकेन चीवरेन, तेनस्स, पक्खिनो विय समादायेव गमनं, अप्पसमारम्भता, वत्थसन्निधिपरिवज्जनं, सल्लङ्कवुत्तिता, अतिरेकचीवरलोलुप्पप्पहान, कप्पिये पि मत्तकारिताय सल्लेखवुत्तिता, अप्पिच्छतादीन फल-निष्फत्ती ति एवमादयो गुणा सम्पज्जन्ती ति ।

२६. अतिरेकवत्थतण्हं पहाय सन्निधिविवज्जितो धीरो ।
सन्तोससुखरसज्जू तिचीवरधरो भवति योगी ॥
तस्मा सपत्तचरणो पक्खीव सचीवरो व योगिवरो ।
सुखमनुविचरितुकामो चीवरनियमे रतिं कयिरा ति ॥

अय तेचीवरिकङ्गे समादानविधानप्पभेदभेदानिससवण्णना ।

२७. पिण्डपातिकङ्गम्पि, अतिरेकलाभं पटिक्खिपामि, पिण्डपातिकङ्ग समादियामी ति इमेस अज्जतरवचनेन समादिण्ण होति । तेन पन पिण्डपातिकेन, सङ्घभत्त, उद्देसभत्त, निमन्तनं, सलाकभत्तं, पक्खिक, उपोसथिक, पाटिपदिक, आगन्तुकभत्त, गमिकभत्त, गिलानभत्तं, गिलानुपट्टाकभत्तं, विहारभत्त, धुरभत्त, वारभत्त ति एतानि चुइस भत्तानि न सादितब्बानि । सचे पन, सङ्घभत्तं गण्हथा ति आदिना नयेन अवत्वा, अम्हाक गेहे सङ्घो भिक्षु गण्हति, तुम्हे पि भिक्षु गण्हथा ति वत्वा दिन्नानि होन्ति, तानि सादितुं वट्टन्ति । सङ्घतो निरामिससलाका पि विहारे पक्कभत्तम्पि वट्टति येवा ति । इदमस्स विधानं ।

२८. पभेदतो पन अयम्पि ति विधो होति । तत्थ उक्कडो पुरतो पि पच्छतो पि आहट-भिक्षुम्पि गण्हति, बहिद्वारे ठत्वा पत्त गण्हन्तानम्पि देति, पटिक्कम आहरित्वा दिन्नं भिक्षुम्पि गण्हति, तं दिवस पन निसीदित्वा भिक्षु न गण्हति । मज्झिमो तं दिवसं निसीदित्वा पि गण्हति, स्वातनाय पन नाधिवासेति । मुदुको स्वातनाय पि पुनदिवसाय पि भिक्षुं अविवासेति । ते उभो पि सेरिविहारसुखं न लभन्ति, उक्कडो पन लभति । एकस्मिं किर गामे अरियवंसो होति । उक्कडो इतरे आह—आयामावुसो, धम्मसवनाया ति । तेषु एको, एकेनग्घि, भन्ते, मनुस्सेन निसीदापितो ति आह । अपरो, मया, भन्ते, स्वातनाय एकस्स भिक्षु आधि-

वासिता ति । एव ते उभो पि परिहीना । इतरो पातो व पिण्डाय चरित्वा गन्त्वा धम्मरस पटिसवेदेसि । इमेस पन तिण्णम्पि सङ्गभत्तादिअतिरेकलाभ सादितक्खणे एव धुतङ्ग भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

२९. अयं पनानिससो—“ पिण्डयालोपभोजन निस्साय पब्बज्जा ” ति [महा ५८, ९६] वचनतो निस्सयानुरूपपटिपत्तिसम्भावो, दुतिये अरियवसे पतिट्ठान, अपरायत्तवुत्तिता, “ अप्पानि चैव सुलभानि च तानि च अनवज्जानी ” ति [अ २।२६] भगवता सवण्णित-पच्चयता, कोसज्जनिम्मदनता, परिसुद्धाजीवता, सेखियपटिपत्तिपूरण, अपरपोसिता, परानुग्गह-किरिया, मानप्पहान, रसतण्हानिवारण, गणभोजन-परम्परभोजन-चारित्तसिक्खापदेहि अनापत्तिता, अप्पिच्छतादीनं अनुलोमवुत्तिता, सम्मापटिपत्तिब्रूहन्, पच्छिमाजनतानुकम्पन ति ।

३०. पिण्डयालोपसन्तुट्ठो, अपरायत्तजीवितो ।
पहीनाहारलोलुप्पो होति चातुदिसो यति ॥
विनोदयति कोसज्जं आजीवस्स विसुज्झति ।
तस्मा हि नातिमज्जेय्य भिक्खाचरियं सुमेधसो ॥

एवरूपस्स हि,

“ पिण्डपातिकस्स भिक्खुनो अत्तभरस्स अनज्जपोसिनो ।

देवा पिहयन्ति तादिनो, नो चे लभसिलोकनिस्सितो”ति [उ ३१] ॥

अयं पिण्डपातिकङ्गे समादानविधानप्पभेदभेदानिसंसवण्णना ।

३१. सपदानचारिकङ्गम्पि, लोलुप्पचारं पटिक्खिपामि, सपदानचारिकङ्ग समादियामी ति इमेस अज्जतरवचनेन समादिण्ण होति । तेन पन सपदानचारिकेन गामद्वारे ठत्वा परिस्सया-भावो सल्लक्खेतब्बो । यस्सा रच्छाय वा गामे वा परिस्सयो होति, तं पहाय अज्जत्थ चरितु वट्ठति । यस्मिं घरद्वारे वा रच्छाय वा गामे वा किञ्चि न लभति, अगामसज्ज कत्वा गन्तब्बं । यत्थ किञ्चि लभति, तं पहाय गन्तु न वट्ठति । इमिना च भिक्खुना कालतरं पविसितब्बं, एव हि अफासुकट्ठानं पहाय अज्जत्थ गन्तुं सक्खिस्सति । सचे पनस्स विहारे दानं देन्ता, अन्तरा-मग्गे वा आगच्छन्ता मनुस्सा पत्तं गहेत्वा पिण्डपात देन्ति, वट्ठति । इमिना च मग्गं गच्छन्ते-नापि भिक्खाचारवेलाय सम्पत्तगाम अनतिक्रामित्वा चरितब्बमेव । तत्थ अलभित्वा वा थोक लभित्वा वा गामपटिपाटिया चरितब्ब ति । इदमस्स विधान ।

३२. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कट्ठो पुरतो आहट्ठभिक्खम्पि पच्छतो आहट्ठभिक्खम्पि पटिक्कमं आहरित्वा दिथ्यमानम्पि न गण्हाति, सद्वारे पन पत्तं विस्सजेति । इमस्मिं हि धुतङ्गे महाकस्सपत्थेरेन सदिसो नाम नत्थि । तस्स पि पत्तविस्सट्ठट्ठानमेव पज्जायति । मज्झिमो पुरतो वा पच्छतो वा आहट्ठम्पि पटिक्कमं आहट्ठम्पि गण्हाति, सद्वारे पि पत्तं विस्सजेति, न पन भिक्खं आगमयमानो निसीदति । एवं सो उक्कट्ठपिण्डपातिकस्स अनुलोमेति । मुदुको

तं दिवस निसीदित्वा आगमेति । इमेस पन तिण्णम्पि लोलुप्पचारे उप्पन्नमत्ते धुतङ्ग भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

३३. अय पनानिसंसो—कुलेसु निच्चनवकता, चन्दूपमता, कुलमच्छेरप्पहानं, समानु-
कम्पिता, कुलूपकादीनवाभावो, अब्हानानभिनन्दना, अभिहारेन अनधिकता, अप्पिच्छतादीन
अनुलोमवुत्तिता ति ।

३४. चन्दूपमो निच्चनवो कुलेसु अमच्छरी सब्बसमानुकम्पो ।
कुलूपकादीनवविप्पमुत्तो होतीध भिक्खु सपदानचारी ॥
लोलुप्पचारञ्च पहाय तस्मा ओक्खित्तचक्खू युगमत्तदस्सी ।
आकङ्खमानो भुवि सेरिचार चरेय्य धीरो सपदानचार ति ॥

अय सपदानचारिकङ्गे समादानविधानप्पभेदभेदानिससवण्णना ।

३५. एकासनिकङ्गम्पि, नानासनभोजन पटिक्खिपामि, एकासनिकङ्ग समादियामी ति
इमेस अञ्जतरवचनेन समादिण्ण होति । तेन पन एकासनिकेन आसनसालाय निसीदन्तेन
थेरासने अनिसीदित्वा, इद मय्ह पापुणिस्सती ति पटिरूप आसन सल्लक्खेत्वा निसीदितब्बं ।
सच्चस्स विप्पकते भोजने आचरियो वा उपज्झायो वा आगच्छति, उट्ठाय वत्त कातुं वट्ठति ।
तिपिटक-चूळाभयत्थेरो पनाह—आसन वा रक्खेय्य भोजन वा, अयञ्च विप्पकतभोजनो, तस्मा
वत्त करोतु, भोजन पन मा भुज्जत् ति । इदमस्स विधान ।

३६. पभेदतो पन अयम्पि तिग्घिधो होति । तत्थ उक्कट्ठो अप्प वा होतु बहु वा, यम्हि
भोजने हत्थ ओतारेति, ततो अञ्ज गण्हितुं न लभति । सचे पि मनुस्सा, थेरेन न किञ्चि भुत्त
ति सप्पिआदीनि आहरन्ति, भेसज्जत्थमेव वट्ठन्ति, न आहारत्थ । मज्झिमो याव पत्ते भत्तं न
खीयति, ताव अञ्ज गण्हितु लभति । अय हि भोजनपरियन्तिको नाम होति । मुदुको याव
आसना न वुट्ठाति, ताव भुज्जितु लभति । सो हि उदकपरियन्तिको वा होति याव पत्तधोवनं न
गण्हाति ताव भुज्जनतो, आसनपरियन्तिको वा याव न वुट्ठाति ताव भुज्जनतो । इमेस पन
तिण्णम्पि नानासनभोजन भुत्तक्खणे धुतङ्ग भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

३७. अय पनानिसंसो—अप्पाबाधता, अप्पातङ्कता, लहुट्ठान, बल, फासुविहारो, अनति-
रित्तपच्चया अनापत्ति, रसतण्हाविनोदन, अप्पिच्छतादीनं अनुलोमवुत्तिता ति ।

३८. एकासनभोजने रत न यतिं भोजनपच्चया रुजा ।
विसहन्ति, रसे अलोलुपो परिहापेति न कम्ममत्तनो ॥
इति फासुविहारकारणे सुचिसल्लेखरतूपसेविते ।
जनयेथ विसुद्धमानसो रतिमेकासनभोजने यती ति ॥

अय एकासनिकङ्गे समादानविधानप्पभेदभेदानिससवण्णना ।

३९. पत्तापिण्डिकङ्गम्पि, दुतियभाजन पटिक्खिपामि, पत्तापिण्डिकङ्ग समादियामी ति इमेसं

अञ्जतरवचनेन समादिष्णं होति । तेन पन पत्तपिण्डिकेन यागुपानकाले भाजने ठपेत्वा व्यञ्जने लद्धे व्यञ्जनं वा पठमं खादितव्यं, यागुं वा पातव्यं । सचे पन यागुयं पक्खिपति, पूतिमच्छ-कादिमिह व्यञ्जने पक्खित्ते यागुं पटिकूलं होति । अप्पटिकूलमेव च कत्वा परिभुञ्जितुं वट्टति । तस्मात्तथारूपं व्यञ्जनं सन्धाय इदं वुत्तं । यं पन मधुसक्करादिकं अप्पटिकूलं होति, तं पक्खिपितव्यं । गणहन्तेन च पमाणयुत्तमेव गणितव्यं । आमकसाकं हत्थेन गहेत्वा खादितुं वट्टति । तथा पन अकत्वा पत्ते येव पक्खिपितव्यं । दुतियभाजनस्स पन पटिक्खित्तत्ता अञ्जं रुक्खपण्णम्पि न वट्टतीति । इदमस्स विधानं ।

४०. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कड्ढस्स अञ्जत्र उच्छुखाइनकाला कचवरम्पि छड्डेतुं न वट्टति, ओदनपिण्डमच्छमसपूर्वे पि भिन्दित्वा खादितुं न वट्टति । मज्झिमस्स एकेन हत्थेन भिन्दित्वा खादितुं वट्टति । हत्थयोगी नामेस । मुदुको पन पत्तयोगी नाम होति । तस्स यं सक्का होति पत्ते पक्खिपितुं, तं सव्वं हत्थेन वा दन्तेहि वा भिन्दित्वा खादितुं वट्टति । इमेस पन तिण्णम्पि दुतियकभाजनं सादितक्खणे धुतङ्गं भिज्जति । अयमेत्थं भेदो ।

४१. अयं पनानिससो—नानारसतण्हाविनोदनं, अत्रिच्छतायं पहानं, आहारे पयोजन-मत्तदस्सिता, थालकादिहरणखेदाभावो, अविक्खित्तभोजिता, अपिच्छतादीनं अनुलोमवुत्तिताति ।

४२. नानाभाजनविकल्पेन हित्वा ओक्खित्तलोचनो ।

खणन्तो वियं मूलानि रसतण्हाय सुब्बतो ॥

सरूपं वियं सन्तुडिं धारयन्तो सुमानसो ।

परिभुञ्जेय्य आहारं, को अञ्जो पत्तपिण्डिकाति । ॥

अयं पत्तपिण्डिकङ्गे समादानविधानप्यभेदभेदानिससवण्णना ।

४३. खलुपच्छाभत्तिकङ्गम्पि, अतिरित्तभोजनं पटिक्खिपामि, खलुपच्छाभत्तिकङ्गं समादियामीति इमेस अञ्जतरवचनेन समादिष्णं होति । तेन पन खलुपच्छाभत्तिकेन पवारित्वा पुनं भोजनं कप्पियं कारित्वा न भुञ्जितव्यं । इदमस्स विधानं ।

४४. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति, तत्थ उक्कड्डो, यस्मात्पठमपिण्डे पवारणा नाम नत्थि, तस्मिं पन अञ्जोहरियमाने अञ्जं पटिक्खिपतो होति, तस्मात् एव पवारितो पठमपिण्डं अञ्जोहरित्वा दुतियपिण्डं न भुञ्जति । मज्झिमो यस्मिं भोजने पवारितो, तदेव भुञ्जति । मुदुको पन याव आसना न वुड्ढति ताव भुञ्जति । इमेस पन तिण्णम्पि पवारितानं कप्पियं कारापेत्वा भुत्तक्खणे धुतङ्गं भिज्जति । अयमेत्थं भेदो ।

४५. अयं पनानिससो—अनतिरित्तभोजनापत्तिया दूरीभावो, ओदरिकत्ताभावो, निरामिससन्निधिता, पुनपरियेसनाय अभावो, अपिच्छतादीनं अनुलोमवुत्तिताति ।

४६. परियेसनाय खेदं न याति न करोति सन्निधिं धीरो ।

ओदरिकस्स पजहति खलुपच्छाभत्तिको योगी ॥

तस्मा सुगतपसत्थं सन्तोसगुणादिवुद्धिसञ्जननं ।

दोसे विधुनितुकामो भजेय्य योगी धुतङ्गमिदं ति ॥

अयं खलुपच्छाभक्तिकङ्गे समादानविधानप्यभेदभेदानिसंस्वर्णना ।

४७. आरञ्जिकङ्गम्पि, गामन्तसेनासन पटिक्खिपामि, आरञ्जिकङ्गं समादियामी ति इमेस अञ्जतरवचनेन समादिण्णं होति । तेन पन आरञ्जिकेन गामन्तसेनासन पहाय अरञ्जे अरुण उट्ठापेतब्बं ।

४८. तत्थ सद्धिं उपचारेण गामो येव गामन्तसेनासन । गामो नाम यो कोचि एक-कुटिको वा अनेककुटिको वा, परिक्खित्तो वा अपरिक्खित्तो वा, समनुस्सो वा अमनुस्सो वा, अन्तमसो अतिरेकचातुमासनिविट्ठो यो कोचि सत्थो पि । गामूपचारो नाम परिक्खित्तस्स गामस्स सचे अनुराधपुरस्सेव द्वे इन्दखीला होन्ति, अब्भन्तरिमे इन्दखीले ठितस्स थाममज्झिमस्स पुरिसस्स लेड्डुपातो [पारा ४६] । तस्स लक्खणं, यथा तरुणमनुस्सा अत्तनो बल दस्सेन्ता बाह पसारेत्वा लेड्डु खिपन्ति, एव खित्तस्स लेड्डुस्स पतनट्ठानब्भन्तर ति विनयधरा । सुत्तन्तिका पन, काकनिवारणनियमेन खित्तस्सा ति वदन्ति । अपरिक्खित्तगामे यं सब्बपच्चन्तिमस्स घरस्स द्वारे ठितो मातुगामो भाजनेन उदकं छुट्ठेति, तस्स पतनट्ठानं घरूपचारो । ततो वुत्तनयेन एको लेड्डुपातो गामो, दुतियो गामूपचारो ।

४९. अरञ्जं पन, विनयपरियाये ताव, “ ठपेत्वा गामं च गामूपचारं च, सब्बमेतं अरञ्जं ” ति [पारा ४६] वुत्तं । अभिधम्मपरियाये, “ निक्खमित्वा बहि इन्दखीला सब्बमेतं अरञ्जं ” ति [विभाग २५१] वुत्तं । इमस्मिं पन सुत्तन्तिकपरियाये, “ आरञ्जकं नाम सेनासन पञ्चधनुसतिकं पच्छिम ” ति [पाचि १८३] इदं लक्खणं । तं आरोपितेन आचरिय-धनुना परिक्खित्तस्स गामस्स इन्दखीलतो, अपरिक्खित्तस्स पठमलेड्डुपाततो पट्ठाय याव विहार-परिक्खेपा मित्वा ववत्थपेतब्बं ।

५०. सचे पन विहारो अपरिक्खित्तो होति, यं सब्बपठमं सेनासनं वा भत्तसाला वा धुवसन्निपातट्ठानं वा बोधि वा चेतियं वा दूरे चे पि सेनासनतो होति, तं परिच्छेदं कत्वा मिनितब्बं ति विनयट्ठकथासु वुत्तं । मज्झिमट्ठकथाय पन, विहारस्स पि गामस्सेव उपचारं नीहरित्वा उभिन्नं लेड्डुपातानं अन्तरा मिनितब्बं ति वुत्तं । इदमेत्थं पमाणं ।

५१. सचे पि आसन्ने गामो होति, विहारे ठितेहि मानुसकान् सदो सुय्यति, पब्बत-नदादीहि पन अन्तरितत्ता न सक्का उज्जु गन्तु, यो तस्स पकतिमग्गो होति, सचे पि नावायं सञ्चरितब्बो, तेन मग्गेन पञ्चधनुसतिकं गहेतब्बं । यो पन आसन्नगामस्स अङ्गसम्पादनत्थं ततो ततो मग्गं पिदहति, अयं धुतङ्गचरो होति ।

५२. सचे पन आरञ्जिकस्स भिक्खुनो उपज्झायो वा आचरियो वा गिलानो होति, तेन अरञ्जे सप्पायं अलभन्तेन गामन्तसेनासनं नेत्वा उपट्ठातब्बो । कालस्सेव पन निक्खमित्वा

अङ्गयुत्तङ्गाने अरुण उड्डापेतब्बं । सचे अरुणुड्डानवेलायं तेस आबाधो वड्ढति, तेसं येव किञ्चं कातब्ब, न धुतङ्गसुद्धिकेन भवितब्ब ति । इदमस्स विधानं ।

५३. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कट्टेन सब्बकाल अरज्जे अरुणं उड्डापेतब्बं । मज्झिमो चत्तारो वस्सिके मासे गामन्ते वसितु लभति, मुदुको हेमन्तिके पि । इमेसं पन तिण्णम्पि यथापरिच्छिन्ने काले अरज्जतो आगन्त्वा गामन्तसेनासने धम्मसवनं सुणन्तानं अरुणे उड्डिते पि धुतङ्ग न भिज्जति, सुत्वा गच्छन्तान अन्तरामग्गे उड्डिते पि न भिज्जति । सचे पन उड्डिते पि धम्मकथिके, मुदुत्त निपजित्वा गमिस्सामा ति निदायन्तान अरुण उड्डहति, अत्तनो वा रुचिया गामन्तसेनासने अरुण उड्डापेन्ति, धुतङ्ग भिज्जती ति । अयमेत्थ भेदो ।

५४. अयं पनानिससो—आरज्जिको भिक्खु अरज्जसज्जं मनसिकरोन्तो भब्बो अलद्धं वा समाधिं पटिल्लु, लद्ध वा रक्खितु । सत्था पिस्स अत्तमनो होति । यथाह—“ तेनाहं, नागित, तस्स भिक्खुनो अत्तमनो होमि अरज्जविहारेना ” ति [अ ३।३४३] । पन्तसेनासन-वासिनो चस्स असप्पायरूपपादयो चित्तं न विक्खिपन्ति, विगतसन्तासो होति, जीवितनिकन्ति जहति, पविवेकसुखरस अस्सादेति, पसुकूलिकादिभावो पि चस्स पटिरूपो होती ति ।

५५. पविवित्तो अससड्ढो पन्तसेनासने रतो ।
आराधयन्तो नाथस्स वनवासेन मानसं ॥
एको अरज्जे निवस यं सुखं लभते यति ।
रस तस्स न विन्दन्ति अपि देवा सइन्दका ॥
पसुकूल च एसो व कवच विय धारयं ।
अरज्जसङ्गामगतो अवसेसधुतायुधो ॥
समत्थो न चिरस्सेव जेतु मार सवाहनं ।
तस्मा अरज्जवासम्हि रतिं कयिराथ पण्डितो ति ॥

अय आरज्जिकङ्गे समादानविधानपभेदभेदानिससवण्णना ।

५६. रुक्खमूलिकङ्गम्पि, छन्नं पटिक्खिपामि, रुक्खमूलिकङ्गं समादियामी ति इमेसं अज्जतरवचनेन समादिण्णं होति । तेन पन रुक्खमूलिकेन, सीमन्तरिकरुक्खं चेतियरुक्खं निय्यासरुक्खं फलरुक्ख वग्गुलिरुक्ख सुसिररुक्ख विहारमज्जे ठितरुक्ख ति इमे रुक्खे विवज्जेत्वा विहारपच्चन्ते ठितरुक्खो गहेतब्बो । इदमस्स विधानं ।

५७. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कट्टो यथारुचितं रुक्ख गहेत्वा पटिजग्गापेतुं न लभति, पादेन पण्णसटं अपनेत्वा वसितब्बं । मज्झिमो तं ठानं सम्पत्तेहि येव पटिजग्गापेतुं लभति । मुदुकेन आरामिकसमणुद्देसे पक्कोसित्वा सोधापेत्वा समं कारापेत्वा वालिकं ओकिरापेत्वा पाकारपरिक्खेप कारापेत्वा द्वारं योजापेत्वा वसितब्बं । महदिवसे पन रुक्खमूलिकेन तत्थ अनिसीदित्वा अज्जत्थ पटिच्छन्ने ठाने निसीदितब्बं । इमेसं पन तिण्णम्पि छन्ने वासं

कपितकखणे धुतङ्ग भिज्जति । जानित्वा छन्ने अरुण उट्ठापितमत्ते ति अङ्गुत्तरभाणका । अयमेत्थ भेदो ।

५८. अय पनानिससो—“ रुक्खमूलसेनासनं निस्साय पब्बज्जा ” ति [महा ५८, ९६] वचनतो निस्सयानुरूपपटिपत्तिसम्भावो । “ अप्पानि चेव सुलभानि च तानि च अनवज्जानी ” ति [अं २।२६] भगवता सवण्णितपच्चयता, अभिण्ह तरुपण्णविकारदस्सनेन अनिच्चसज्जा-समुट्ठापनता, सेनासनमच्छेर-कम्मरामतान् अभवो, देवताहि सहवासिता, अपिच्छतादीन् अनुलोमवुत्तिता ति ।

५९.

वण्णितो बुद्धसेट्ठेन निस्सयो ति च भासितो ।

निवासो पविवित्तस्स रुक्खमूलसमो कुतो ॥

आवासमच्छेरहरे देवता परिपालिते ।

पविवित्ते वसन्तो हि रुक्खमूलमिह सुब्बतो ॥

अभिरत्तानि नीलानि पण्डूनि पतितानि च ।

पस्सन्तो तरुपण्णानि निच्चसज्जं पनूदति ॥

तस्मा हि बुद्धदायज्ज भावनाभिरतालयं ।

विवित्तं नातिमज्जेय्य रुक्खमूलं विचक्खणो ति ॥

अय रुक्खमूलिकङ्गे समादानविधानप्पभेदभेदानिसंसवण्णना ।

६०. अब्भोकासिकङ्गम्पि, छन्नञ्च रुक्खमूलञ्च पटिक्खिपामि, अब्भोकासिकङ्ग समादियामी ति इमेस अज्जतरवचनेन समादिण्ण होति । तस्स पन अब्भोकासिकस्स धम्मसवनाय वा उपोसथत्थाय वा उपोसथागार पविसितु वट्ठति । सचे पविट्ठस्स देवो वस्सति, देवे वस्समाने अनिक्खमित्वा वस्सूपरमे निक्खमितब्ब । भोजनसाल वा अगिसाल वा पविसित्वा वत्त कातुं, भोजनसालाय थेरे भिक्खू भत्तेन आपुच्छितुं, उदिसन्तेन वा उदिसापेन्तेन वा छन्नं पविसितुं, बहि दुन्निक्खित्तानि मञ्चपीठादीनि अन्तो पवेसेतुञ्च वट्ठति । सचे मग्गं गच्छन्तेन बुद्धतरानं परिक्खारो गहितो होति, देवे वस्सन्ते मग्गमज्जे ठितं सालं पविसितुं वट्ठति । सचे न किञ्चि गहित होति, सालाय ठस्सामी ति वेगेन गन्तु न वट्ठति, पकतिगतिया गन्त्वा पविट्ठेन पन याव वस्सूपरमा ठत्वा गन्तब्बं ति । इदमस्स विधानं । रुक्खमूलिकस्सापि एसेव नयो ।

६१. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कट्टस्स रुक्ख वा पब्बत वा गेहं वा उपनिस्साय वसितुं न वट्ठति, अब्भोकासे येव चीवरकुटिं कत्वा वसितब्ब । मज्झिमस्स रुक्ख-पब्बत-गेहानि उपनिस्साय अन्तो अपविसित्वा वसितु वट्ठति । मुदुकस्स अच्छन्नमरियादं पम्भारम्पि साखामण्डपो पि पिट्ठपटो पि खेत्तरक्खकादीहि छड्ढिता तत्रडककुटिका पि वट्ठती ति । इमेसं पन तिण्णम्पि वासत्थाय छन्नञ्च रुक्खमूलञ्च पविट्ठकखणे धुतङ्ग भिज्जति । जानित्वा तत्थ अरुणं उट्ठापितमत्ते ति अङ्गुत्तरभाणका । अयमेत्थ भेदो ।

६२. अयं पनानिससो—आवासपल्लिवोधुपच्छेदो, थीनमिद्धपनूदन, “ मिगा विय असङ्ग-
चारिनो अनिकेता विहरन्ति भिक्खवो ” ति [स १।१९९] पससाय अनुरूपता,
निस्सङ्गता, चातुदिसता, अप्पिच्छतादीन अनुलोमवुत्तिता ति ।

६३. अनगारियभावस्स अनुरूपे अदुल्लभे ।
तारामणिवितानमिह चन्ददीपप्पभासिते ॥
अब्भोकासे वसं भिक्खु मिगभूतेन चेतसा ।
थीनमिद्ध विनोदेत्वा भावनारामतं सितो ॥
पविवेकरसस्सादं न चिरस्सेव विन्दति ।
यस्मा, तस्मा हि सप्पञ्जो अब्भोकासे रतो सिया ति ॥

अयं अब्भोकासिकङ्गे समादानविधानप्पभेदभेदानिससवण्णना ।

६४. सोसानिकङ्गम्पि, नसुसान पटिक्खिपामि, सोसानिकङ्ग समादियामी ति इमेसं
अञ्जतरवचनेन समादिण्णं होति । तेन पन सोसानिकेन, य मनुस्सा गाम निवेसन्ता, इदं
सुसानं ति वक्थपेन्ति, न तत्थ वसितब्बं । न हि मतसरिरे अज्झापिते तं सुसानं नाम होति ।
ज्ञापितकालतो पन पडाय सचे पि द्वादस वस्सानि छड्डित, सुसानमेव ।

६५. तस्मिं पन वसन्तेन चङ्कम-मण्डपादीनि कारेत्वा मञ्चपीठं पञ्जापेत्वा पानीय-
परिभोजनीय उपट्ठपेत्वा वम्मं वाचेन्तेन न वसितब्बं । गरुक्कं हि इदं धुतङ्ग । तस्मा उप्पन्न-
परिस्सयविधातत्थाय सङ्कत्थेर वा राजयुत्तकं वा जानापेत्वा अप्पमत्तेन वसितब्बं । चङ्कमन्तेन
अद्धक्खिकेन आळहन ओलोकेन्तेन चङ्कमितब्बं । सुसानं गच्छन्तेनापि महापथा उक्कम्म
उप्पथमग्गेन गन्तब्बं । दिवा येव आरम्मणं वक्थपेतब्बं । एव हिस्स तं रत्तिं भयानकं न
भविस्सति । अमनुस्सा विरवित्वा आहिण्डन्ता पि न केनचि पहरितब्बा । एकदिवसम्पि सुसानं
अगन्तुं न वट्ठति । मज्झिमयाम सुसाने खेपेत्वा पच्छिमयामे पटिक्कमितुं वट्ठती ति अङ्गुत्तर-
भाणका । अमनुस्सानं पियं तिलपिट्ठ-मासभत्त-मच्छ-मस-खीर-तेल-गुळादिखज्जभोज्जं न सेवितब्बं,
कुलगेहं न पविसितब्बं ति । इदमस्स विधानं ।

६६. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कट्टेन, यत्थ धुवडाह-धुवकुणप-
धुवरोदनानि अत्थि, तत्थेव वसितब्बं । मज्झिमस्स तीसु एकस्मिम्पि सति वट्ठति । मुदुक्कस्स
वुत्तनयेन सुसानलक्खणं पत्तमत्ते वट्ठति । इमेसं पन तिण्णम्पि नसुसानमिह वासं कप्पनेन धुतङ्गं
भिज्जति । सुसानं अगतदिवसे ति अङ्गुत्तरभाणका । अयमेत्थं भेदो ।

६७. अयं पनानिससो—मरणसतिपटिलाभो, अप्पमादविहारिता, असुभनिमित्ताधिगमो,
कामरागविनोदन, अभिण्हं कायसभावदस्सन, सवेगबहुलता, आरोग्यमदादिप्पहानं, भयभेरव-
सहनता, अमनुस्सानं गरुभावनीयता, अप्पिच्छतादीनं अनुलोमवुत्तिता ति ।

६८. सोसानिक हि मरणानुसतिष्पभावा
 निदागतम्पि न फुसन्ति पमाददोसा ।
 सम्पस्सतो च कुणपानि बहूनि तस्स
 कामानुरागवसगम्पि न होति चित्तं ॥
 सवेगमेति विपुलं न मद उपेति
 सम्मा अथो घटति निब्बुतिमेसमानो ।
 सोसानिकङ्गमिति नेकगुणावहत्ता
 निब्बाननिन्नहदयेन निसेवितब्बं ति ॥

अयं सोसानिकङ्गे समादानविधानप्पभेदभेदानिसंसवण्णना ।

६९. यथासन्थतिकङ्गम्पि, सेनासनलोलुपं पटिक्खिपामि, यथासन्थतिकङ्गं समादियामी
 ति इमेस अज्जतरवचनेन समादिण्ण होति । तेन पन यथासन्थतिकेन यदस्स सेनासन, इदं
 तुय्ह पापुणाती ति गाहितं होति, तेनेव तुङ्गब्बं, न अज्जो उट्ठापेतब्बो । इदमस्स विधान ।

७०. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कट्ठो अत्तनो पत्तसेनासनं, दूरे ति
 वा अच्चासन्ने ति वा अमनुस्स-दीघजातिकादीहि उपद्दुत ति वा उण्हं ति वा सीतलं ति वा
 पुच्छित्तुं न लभति । मज्झिमो पुच्छित्तुं लभति, गन्त्वा पन ओलोकेतुं न लभति । मुद्दुको गन्त्वा
 ओलोकेत्वा सचस्स तं न रुच्चति, अज्ज गहेतु लभति । इमेसं पन तिण्णम्पि सेनासनलोलुप्पे
 उप्पन्नमत्ते धुतङ्ग मिज्जती ति । अयमेत्थ भेदो ।

७१. अयं पनानिससो—“यं लद्ध तेन तुङ्गब्ब” ति [जाअ १।४७६, पाचि २५९]
 वुत्तोवादकरण, सब्रह्मचारीनं हितेसिता, हीनपणीतविकप्पपरिच्चगो, अनुरोधविरोधप्पहानं,
 अत्रिच्छताय द्वारपिदहन, अप्पिच्छतादीनं अनुलोमवुत्तिता ति ।

७२. यं लद्ध तेन सन्तुट्ठो यथासन्थतिको यति ।
 निब्बिकप्पो सुख सेति तिणसन्धरणेसु पि ॥
 न सो रज्जति सेट्ठम्हि, हीन लद्धा न कुप्पति ।
 सब्रह्मचारिनवके हितेन अनुकम्पति ॥
 तस्मा अरियसत्ताचिण्ण मुनिपुङ्गववणिणतं ।
 अनुयुजेथ मेधावी यथासन्धतरामतं ति ॥

अयं यथासन्थतिकङ्गे समादानविधानप्पभेदभेदानिसंसवण्णना ।

७३. नेसज्जिकङ्गम्पि, सेय्यं पटिक्खिपामि, नेसज्जिकङ्गं समादियामी ति इमेस अज्जतर-
 वचनेन समादिण्णं होति । तेन पन नेसज्जिकेन रत्तिया तीसु यामेसु एकं याम उट्ठाय चङ्कमि-
 तब्ब । इरियापथेसु हि निपज्जितुं एव न वट्ठति । इदमस्स विधानं ।

७४. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कड्डस्स नेव अपस्सेन, नं दुस्स-
पल्लत्थिका, न आयोगपट्टो वट्ठति । मज्झिमस्स इमेसु तीसु य किञ्चि वट्ठति । मुदुकस्स अपस्सेनम्पि
दुस्सपल्लत्थिका पि आयोगपट्टो पि बिम्बोहनम्पि पञ्चङ्गो पि सत्तङ्गो पि वट्ठति । पञ्चङ्गो नाम
पिड्डिअपस्सयेन सद्धिं कतो । सत्तङ्गो नाम पिड्डिअपस्सयेन च उभतो पस्सेसु अपस्सयेहि च
सद्धिं कतो । त किर पीठाभयत्थेरस्स अकंसु । थेरो अनागामी हुत्वा परिनिब्बायि । इमेस पन
तिणम्पि सेय्य कप्पितमत्ते धुतङ्गं भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

७५. अयं पनानिससो—“ सेय्यसुखं पस्ससुखं मिद्वसुखं अनुयुत्तो विहरती ” ति
[म १।१०२] वुत्तस्स चेतसो विनिबन्धस्स उपच्छेदनं, सब्बकम्मट्ठानानुयोगसप्पायता,
पासादिकइरियापथता, विरियारम्भानुकूलता, सम्मापटिपत्तिया अनुब्रूहनं ति ।

७६. आभुजित्वान पल्लङ्कं पणिधाय उजुं तनुं ।
निसीदन्तो विकम्पेति मारस्स हृदय यति ॥
सेय्यसुख मिद्वसुखं हित्वा आरद्धवीरियो ।
निसज्जाभिरतो भिक्खु सोभयन्तो तपोवन ॥
निरामिस पीतिसुखं यस्मा समधिगच्छति ।
तस्मा समनुयुञ्जेय्य धीरो नेसज्जिकं वत ति ॥

अयं नेसज्जिकङ्गे समादानविधानप्पभेदभेदानिसंसवण्णना ।

७७. इदानी,

कुसलत्तिकतो चेव धुतादीन विभागतो ।

समास-व्यासतो चापि विज्जातब्बो विनिच्छयो ति [२।३] ॥

इमिस्सा गाथाय वसेन वण्णना होति ।

७८. तत्थ कुसलत्तिकतो ति सब्बानेव हि धुतङ्गानि सेख-पुथुज्जन-खीणासवानं वसेन
सिया कुसलानि, सिया अब्याकतानि, नत्थि धुतङ्गं अकुसलं ति । यो पन वदेय्य,
“ पापिच्छो इच्छापकतो आरज्जिको होती ” ति [अ ३।२१९] आदिवचनतो अकुसलम्पि
धुतङ्ग ति, सो वत्तब्बो—न मयं अकुसलचित्तेन अरज्जे न वसती ति वदाम । यस्स हि अरज्जे
निवासो, सो आरज्जिको, सो च पापिच्छो वा भवेय्य अप्पिच्छो वा । इमानि पन तेन तेन
समादानेन धुतकिलेसत्ता धुतस्स भिक्खुनो अङ्गानि, किलेसधुननतो वा धुत ति लद्धवोहार
आणं अङ्गं ऐतस ति धुतङ्गानि । अथ वा, धुतानि च तानि पटिपक्खानिद्धननतो अङ्गानि च
पटिपत्तिया ति पि धुतङ्गानी ति वुत्तं [२।११] । न च अकुसलेन कोचि धुतो नाम होति,
यस्सेतानि अङ्गानि भवेय्युं । न च अकुसलं किञ्चि धुनाति, येस त अङ्गं ति कत्वा धुतङ्गानी

ति बुद्धेय्यु । नापि अकुसल चीवरलोलुप्पादीनि चैव निद्धुनाति, पटिपत्तिया च अङ्गं होति । तस्मा सुवुत्तमिदं, नत्थि अकुसल धुतङ्गं ति ।

७९. येसम्पि कुसलत्तिकविनिमुत्तं धुतङ्गं, तेस अत्थतो धुतङ्गमेव नत्थि । असन्तं कस्स धुननतो धुतङ्गं नाम भविस्सति ? “ धुतगुणे समादाय वत्तती ” ति [पारा १५] वचनविरोधोऽपि च नेस आपज्जति । तस्मा तं न गहेतब्बं ति ।

अयं ताव कुसलत्तिकतो वण्णना ।

८०. धुतादीनं विभागतो ति, धुतो वेदितब्बो, धुतवादो वेदितब्बो, धुतधम्मा वेदितब्बा, धुतङ्गानि वेदितब्बानि, कस्स धुतङ्गसेवना सप्पाया ति वेदितब्बं ।

८१. तत्थ धुतो ति धुतकिल्लेसो वा पुग्गलो, किल्लेसधुननो वा धम्मो । धुतवादो ति एत्थं पन, अत्थि धुतो न धुतवादो, अत्थि न धुतो धुतवादो, अत्थि नेव धुतो न धुतवादो, अत्थि धुतो चैव धुतवादो च ।

८२. तत्थ यो धुतङ्गेन अत्तनो किल्लेसे धुनि, परं पन धुतङ्गेन न ओवदति नानुसासति, बक्कुलत्थेरो विय, अयं धुतो न धुतवादो । यथाह—“ तयिदं आयस्मा बक्कुलो धुतो न धुतवादो ” ति [ ] । यो पन न धुतङ्गेन अत्तनो किल्लेसे धुनि, केवलं अज्जे धुतङ्गेन ओवदति अनुसासति, उपनन्दत्थेरो विय, अयं न धुतो धुतवादो । यथाह—“ तयिदं आयस्मा उपनन्दो सक्कपुत्तो न धुतो धुतवादो ” ति [ ] । यो उभयविपन्नो, लालुदायी विय, अयं नेव धुतो न धुतवादो । यथाह—“ तयिदं आयस्मा लालुदायी नेव धुतो न धुतवादो ” ति [ ] । यो पन उभयसम्पन्नो, धम्मसेनापति विय, अयं धुतो चैव धुतवादो च । यथाह—“ तयिदं आयस्मा सारिपुत्तो धुतो चैव धुतवादो चा ” ति [ ] ।

८३. धुतधम्मा वेदितब्बा ति, अप्पिच्छता, सन्तुड्डिता, सल्लेखता, पविवेकता, इदमत्थिता ति इमे धुतङ्गचेतनाय परिवारका पञ्च धम्मा, “ अप्पिच्छं येव निस्साया ” ति [अं ३।२१९] आदिवचनतो धुतधम्मा नाम ।

८४. तत्थ अप्पिच्छता च सन्तुड्डिता च अलोभो । सल्लेखता च पविवेकता च द्वीसु धम्मेषु अनुपतन्ति, अलोभे च अमोहे च । इदमत्थिता जाणमेव । तत्थ अलोभेन पटिक्खेपवत्थुसु लोभं, अमोहेन तेस्वेव आदीनवपटिच्छादकं मोहं धुनाति । अलोभेन च अनुज्जातान पटिसेवनमुखेन पवत्तं कामसुखानुयोगं, अमोहेन धुतङ्गेषु अतिसल्लेखमुखेन पवत्तं अत्ताकिलमथानुयोगं धुनाति । तस्मा इमे धम्मा धुतधम्मा ति वेदितब्बा ।

८५. धुतङ्गानि वेदितब्बानी ति तेरस धुतङ्गानि वेदितब्बानि, पसुकूलिकङ्ग....पे.... नेसज्जिकङ्गं ति । तानि अत्थतो लक्खणादीहि च वुत्तानेव ।

८६. कस्स धुतङ्गसेवना सप्पाया ति ? रागचरितस्स चैव मोहचरितस्स च । कस्मा ? धुतङ्गसेवना हि दुक्खा पटिपदा चैव सल्लेखविहारो च । दुक्खापटिपदञ्च निस्साय रागो

वूपसमति । सल्लेख निस्साय अप्पमत्तस्स मोहो पहीयति । आरज्जिकङ्गरुक्खमूलिकङ्गपटिसेवना वा एत्थ दोसचरितस्सापि सप्पाया । तत्थ हिस्स असवट्ठियमानस्स विहरतो दोसो पि वूपसमती ति ।

अय धुतादीनं विभागतो वण्णना ।

८७. समास-व्यासतो ति इमानि पन धुतङ्गानि समासतो तीणि सीसङ्गानि, पञ्च अस-
म्भिन्नङ्गानी ति अट्ठेव होन्ति । तत्थ, सपदानचारिकङ्ग एकासनिकङ्ग अब्भोकासिकङ्ग ति
इमानि तीणि सीसङ्गानि । सपदानचारिकङ्ग हि रक्खन्तो पिण्डपातिकङ्गम्पि रक्खिस्सति ।
एकासनिकङ्गञ्च रक्खतो पत्तपिण्डिकङ्ग-खलुपच्छाभत्तिकङ्गानि पि सुरक्खणीयानि भविस्सन्ति ।
अब्भोकासिकङ्ग रक्खन्तस्स किं अत्थि रुक्खमूलिकङ्ग-यथासन्थतिकङ्गेषु रक्खितब्ब नाम ? इति
इमानि तीणि सीसङ्गानि, आरज्जिकङ्ग पसुकूलिकङ्ग तेचीवरिकङ्ग नेसज्जिकङ्ग सोसानिकङ्ग ति
इमानि पञ्च असम्भिन्नङ्गानि चा ति अट्ठेव होन्ति ।

८८. पुन, द्वे चीवरपटिसयुत्तानि, पञ्च पिण्डपातपटिसयुत्तानि, पञ्च सेनासनपटिसयुत्तानि,
एक विरियपटिसयुत्त ति एव चत्तारो व होन्ति । तत्थ नेसज्जिकङ्ग विरियपटिसंयुत्त, इतरानि
पाकटानेव । पुन सब्बानेव निस्सयवसेन द्वे होन्ति, पच्चयनिस्सितानि द्वादस, विरियनिस्सित
एक ति । सेवितब्बासेवितब्बवसेन पि द्वे येव होन्ति । यस्स हि धुतङ्ग सेवन्तस्स कम्मङ्गानं
वड्ढति तेन सेवितब्बानि, यस्स सेवतो हायति तेन न सेवितब्बानि । यस्स पन सेवतो पि
असेवतो पि वड्ढतेव न हायति, तेनापि पच्छिम जनत अनुकम्पन्तेन सेवितब्बानि । यस्स पि
सेवतो पि असेवतो पि न वड्ढति, तेनापि सेवितब्बानि येव आयतिं वासनत्थाया ति ।

८९. एवं सेवितब्बासेवितब्बवसेन दुविधानि पि सब्बानेव चेतनावसेन एकविधानि होन्ति ।
एकमेव हि धुतङ्ग, समादानचेतना ति । अट्ठकथायम्पि वुत्त—“ या चेतना त धुतङ्गं ति
वदन्ती ” ति [ ] ।

९०. व्यासतो पन भिक्खून तेरस, भिक्खुनीन अट्ठ, सामणेरान द्वादस, सिक्खमान-
सामणेरीनं सत्त, उपासक-उपसिकान द्वे ति द्वेचत्तालीस होन्ति ।

९१. सचे पन अब्भोकासे आरज्जिकङ्गसम्पन्न सुसानं होति, एको पि भिक्खु एकप्पहारेन
सब्बधुतङ्गानि परिभुञ्जितुं सक्कोति । भिक्खुनीन पन आरज्जिकङ्गं खलुपच्छाभत्तिकङ्गञ्च द्वे पि
सिक्खापदेनेव पटिक्खित्तानि । अब्भोकासिकङ्ग रुक्खमूलिकङ्ग सोसानिकङ्ग ति इमानि तीणि
दुप्परिहारानि । भिक्खुनिया हि दुतियिकं विना वसितु न वट्ठति । एवरूपे च ठाने समानच्छन्दा
दुतियिका दुल्लभा । सचे पि लभेय्य, संसट्ठविहारतो न मुच्चेय्य । एव सति यस्सत्थाय धुतङ्ग
सेवेय्य, स्वेवस्सा अत्थो न सम्पजेय्य । एव परिभुञ्जितुं असक्कुणेय्यताय पञ्च हापेत्वा भिक्खुनीन
अट्ठेव होन्ती ति वेदितब्बानि ।

२।९२-९३]

धुतङ्गनिर्देशो

९२ यथावुत्तेसु पन ठपेत्वा तेचीवरिकङ्ग सेसानि द्वादस सामणेरान, सत्त सिक्खमान-
सामणेरीन वेदितब्बानि । उपासकउपासिकान पन, एकासनिकङ्ग पत्तपिण्डिकङ्ग ति इमानि द्वे
पटिरूपानि चेव सक्का च परिभुञ्जितु ति द्वे धुतङ्गानी ति । एव व्यासतो द्वेचत्तालीस होन्ती ति ।

अय समास-व्यासतो वण्णना ।

९३. एत्तावता च, “ सील्ले पतिट्ठाय नरो सपज्जो ” ति इमिस्सा गाथाय सीलसमाधि-
पज्जामुखेन देसिते विमुद्धिमग्गे येहि अप्पिच्छतासन्तुट्ठितादीहि गुणेहि वुत्तप्पकारस्स सीलस्स
वोदान होति, तेस सम्पादनत्थ समादातव्वधुतङ्गकथा भासिता होति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विमुद्धिमग्गे

धुतङ्गनिर्देशो नाम

दुतियो परिच्छेदो ।

ततियो परिच्छेदो कम्मट्टानगहणनिद्देशो

१. इदानीं यस्मा एव धुतङ्गपरिहरणसम्पादितेहि अपिच्छतादीहि गुणेहि परियोदाते इमस्मिं सीले पतिष्ठितेन,

“ सीले पतिष्ठाय नरो सपञ्जो, चित्तं पञ्जञ्च भावय ” ति [१।१]

वचनतो चित्तसीसेन निदिष्टो समाधि भावेतब्बो, सो च अतिसङ्खेपदेसितत्ता विज्जातुमि ताव न सुकरो, पगेव भावेतु, तस्मा तस्स विथारञ्च भावनानयञ्च दस्सेतु इदं पञ्हाकम्मं होति—को समाधि ? केनट्ठेन समाधि ? कानस्स लक्खण-रस-पच्चुपट्टान-पदट्टानानि ? कतिविधो समाधि ? को चस्स सङ्किल्लेसो, किं वोदान ? कथं भावेतब्बो ? समाधिभावनाय को आनिसंसो ति ?

२. तत्रिदं विस्सज्जन । को समाधी ति ? समाधि बहुविधो नानपकारको । तं सब्बं विभावयितु आरब्धमानं विस्सज्जन अधिपेतञ्चेव अत्थ न साधेय्य उत्तरिञ्च विक्खेपाय सवत्तेय्य । तस्मा इधाधिपेतमेव सन्धाय वदाम—कुसलचित्तेकगता समाधि ।

३. केनट्ठेन समाधी ति ? समाधानट्ठेन समाधि । किमिदं समाधानं नाम ? एकारम्मणे चित्तचेतसिकान सम सम्मा च आधान । ठपन ति वुत्तं होति । तस्मा यस्स धम्मस्सानुभावेन एकारम्मणे चित्तचेतसिका सम सम्मा च अविकल्पमान अविप्पकिण्णा च हुत्वा तिष्ठन्ति, इदं समाधानं ति वेदितव्वं ।

४. कानस्स लक्खण-रस-पच्चुपट्टान-पदट्टानानी ति एत्थ पन, अविकल्पेपलक्खणो समाधि, विक्खेपविद्धंसनरसो, अविकल्पनपच्चुपट्टानो, “ सुखिनो चित्तं समाधियती ति [दी १। ७३] वचनतो पन सुखमस्स पदट्टानं ।

५. कतिविधो समाधी ति ? अविकल्पेपलक्खणेन ताव एकविधो । उपचार-अप्पनावसेन दुविधो, तथा लोकिय-लोकुत्तरवसेन, सप्पीतिक-निप्पीतिकवसेन, सुखसहगत-उपेक्खासहगत-वसेन च । तिविधो हीन-मज्झिम-पणीतवसेन, तथा सवितक-सविचारादिवसेन, पीतिसहगतादिवसेन, परित्त-महग्गतप्पमाणवसेन च । चतुर्विधो दुक्खापटिपदादन्धाभिज्जादिवसेन, तथा परित्तपरित्तरम्मणादिवसेन, चतुश्चानङ्गवसेन, हानभागियादिवसेन, कामावचरादिवसेन, अधिपति-वसेन च । पञ्चविधो पञ्चकनये पञ्चज्ञानङ्गवसेना ति ।

६. तत्थ एकविधकोट्टासो उत्तानत्थो येव । दुविधकोट्टासे, छन्नं अनुस्सतिट्ठानान, मरणसतिया, उपसमानुस्सतिया, आहारे पटिकूलसञ्जाय, चतुधातुवक्थानस्सा ति इमेस वसेन

लद्धचित्तेकगता, या च अप्पनासमाधीनं पुब्बभागे एकगता, अय उपचारसमाधि । “ पठमस्स ज्ञानस्स परिकम्म पठमस्स ज्ञानस्स अनन्तरपच्चयेन पच्चयो ” ति [पट्टान २।४३०] आदि-वचनतो पन या परिकम्मानन्तरा एकगता, अय अप्पनासमाधी ति । एव उपचारप्पना-वसेन दुविधो ।

७. दुतियदुके, तीसु भूमिसु कुसलचित्तेकगता लोकियो समाधि, अरियमग्गसम्पयुत्ता एकगता लोकुत्तरो समाधी ति । एव लोकियलोकुत्तरवसेन दुविधो ।

८. ततियदुके, चतुक्कनये द्वीसु, पञ्चकनये तीसु ज्ञानेसु एकगता सप्पीतिको समाधि, अवसेसेसु द्वीसु ज्ञानेसु एकगता निष्पीतिको समाधि । उपचारसमाधि पन सिया सप्पीतिको, सिया निष्पीतिको ति । एव सप्पीतिक-निष्पीतिकवसेन दुविधो ।

९. चतुत्थदुके, चतुक्कनये तीसु, पञ्चकनये चतुसु ज्ञानेसु एकगता सुखसहगतो समाधि, अवसेसस्मि उपेक्खासहगतो । उपचारसमाधि पन सिया सुखसहगतो, सिया उपेक्खा-सहगतो ति । एव सुखसहगत-उपेक्खासहगतवसेन दुविधो ।

१०. तिकेसु पठमत्तिके, पटिलद्धमत्तो हीनो, नातिसुभावितो मज्झिमो, सुभावितो वसिष्पतो पणीतो ति । एवं हीन-मज्झिम-पणीतवसेन तिविधो ।

११. दुतियत्तिके, पठमज्ज्ञानसमाधि सद्धि उपचारसमाधिना सवितक्कसविचारो । पञ्चकनये दुतियज्ज्ञानसमाधि अवितक्कविचारमत्तो । यो हि वितक्कमत्ते येव आदीनवं दिस्वा विचारे अदिस्वा केवलं वितक्कप्पहानमत्तं आकङ्खमानो पठमज्ज्ञानं अतिक्रमति, सो अवितक्कविचारमत्त समाधिं पटिलभति । त सन्धायेतं वुत्तं । चतुक्कनये पन दुतियादिसु, पञ्चकनये ततियादिसु तीसु ज्ञानेसु एकगता अवितक्कविचारो समाधी ति । एव सवितक्कसविचारादिवसेन तिविधो ।

१२. ततियत्तिके, चतुक्कनये आदितो द्वीसु, पञ्चकनये च तीसु ज्ञानेसु एकगता पीतिसहगतो समाधि । तेस्वेव ततिये च चतुत्थे च ज्ञाने एकगता सुखसहगतो समाधि, अवसाने उपेक्खासहगतो । उपचारसमाधि पन पीतिसुखसहगतो वा होति उपेक्खासहगतो वा ति । एवं पीतिसहगतादिवसेन तिविधो ।

१३. चतुत्थत्तिके, उपचारभूमियं एकगता परित्तो समाधि, रूपावचरारूपावचरकुसले एकगता महग्गतो समाधि, अरियमग्गसम्पयुत्ता एकगता अप्पमाणो समाधी ति । एवं परित्त-महग्गतप्पमाणवसेन तिविधो ।

१४. चतुक्केसु पठमचतुक्के, अत्थि समाधि दुक्खापटिपदो दन्धाभिज्जो, अत्थि दुक्खा-पटिपदो खिप्पाभिज्जो, अत्थि सुखापटिपदो दन्धाभिज्जो, अत्थि सुखापटिपदो खिप्पाभिज्जो ति ।

१५. तत्थ पठमसमन्नाहारतो पडाय याव तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारं उप्पज्जाति, ताव पवत्ता समाधिभावना पटिपदा ति वुच्चति । उपचारतो पन पडाय याव अप्पना, ताव पवत्ता पञ्चा अभिज्जा ति वुच्चति । सा पनेसा पटिपदा एकच्चस्स दुक्खा होति, नीवारणादिपच्चनीकधम्म-

समुदाचारगहणताय किञ्छा, असुखासेवना ति अत्थो, एकच्चस्स तदभावेन सुखा । अभिज्जा पि एकच्चस्स दन्धा होति मन्दा असीघप्पवत्ति, एकच्चस्स खिप्पा अमन्दा सीघप्पवत्ति ।

१६. तत्थ, यानि परतो सप्पायासप्पायानि [४।३।५-४१] च, पल्लिबोधुपच्छेदादीनि पुब्बकिच्चानि [३।२९-५६] च, अप्पनाकोसल्लानि [४।४२-६५] च वण्णायिस्साम, तेषु यो असप्पायसेवी होति, तस्स दुक्खा पटिपदा दन्धा च अभिज्जा होति, सप्पायसेविनो सुखा पटिपदा खिप्पा च अभिज्जा । यो पन पुब्बभागे असप्पाय सेवित्वा अपरभागे सप्पायसेवी होति, पुब्बभागे वा सप्पाय सेवित्वा अपरभागे असप्पायसेवी, तस्स वोमिस्सकता वेदितब्बा । तथा पल्लिबोधुपच्छेदादिकं पुब्बकिच्च असम्पादेत्वा भावनमनुयुत्तस्स दुक्खा पटिपदा होति, विपरियायेन सुखा । अप्पनाकोसल्लानि पन असम्पादेन्तस्स दन्धा अभिज्जा होति, सम्पादेन्तस्स खिप्पा ।

१७ अपि च तण्हा-अविज्जावसेन, समथ-विपस्सनाधिकारवसेन चापि एतासं पभेदो वेदितब्बो । तण्हाभिभूतस्स हि दुक्खा पटिपदा होति, अनभिभूतस्स सुखा । अविज्जाभिभूतस्स च दन्धा अभिज्जा होति, अनभिभूतस्स खिप्पा । यो च समथे अकताधिकारो, तस्स दुक्खा पटिपदा होति, कताधिकारस्स सुखा । यो पन विपस्सनाय अकताधिकारो होति, तस्स दन्धा अभिज्जा होति, कताधिकारस्स खिप्पा ।

१८. किलेसिन्द्रियवसेन चापि एतासं पभेदो वेदितब्बो । तिब्बकिलेसस्स हि मुदिन्द्रियस्स दुक्खा पटिपदा होति दन्धा च अभिज्जा, तिक्खिन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिज्जा । मन्दकिलेसस्स च मुदिन्द्रियस्स सुखा पटिपदा होति दन्धा च अभिज्जा, तिक्खिन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिज्जा ति ।

१९. इति इमासु पटिपदा-अभिज्जासु यो पुग्गलो दुक्खाय पटिपदाय दन्धाय च अभिज्जाय समाधिं पापुणाति, तस्स सो समाधि दुक्खापटिपदो दन्धाभिज्जो ति वुच्चति । एस नयो सेसत्तये पी ति । एव दुक्खापटिपदादन्धाभिज्जादिवसेन चतुर्विधो ।

२०. दुतियचतुक्के, अत्थि समाधि परित्तो परित्तरम्मणो, अत्थि परित्तो अप्पमाणारम्मणो, अत्थि अप्पमाणो परित्तरम्मणो, अत्थि अप्पमाणो अप्पमाणारम्मणो ति । तत्थ यो समाधि अप्पगुणो उपरिज्ञानस्स पच्चयो भवितु न सक्कोति, अय परित्तो । यो पन अवड्डिते आरम्मणे पवत्तो, अय परित्तरम्मणो । यो पगुणो सुभावितो उपरिज्ञानस्स पच्चयो भवितुं सक्कोति, अय अप्पमाणो । यो च वड्डिते आरम्मणे पवत्तो, अय अप्पमाणारम्मणो । वुत्तलक्खणवोमिस्सताय पन वोमिस्सकनयो वेदितब्बो । एवं परित्तपरित्तरम्मणादिवसेन चतुर्विधो ।

२१. ततियचतुक्के, विक्खम्भितनीवरणानं वितक्क-विचार-पीति-सुख-समाधीन वसेन पञ्चङ्गिक पठमं ज्ञान, ततो वूपसन्तवितक्कविचारं तिवङ्गिक दुतिय, ततो विरत्तपीतिकं दुवङ्गिकं ततियं, ततो पहीनसुखं उपेक्खावेदनासहितस्स समाधिनो वसेन दुवङ्गिकं चतुत्थं,—इति इमेसं चतुर्न ज्ञानान अङ्गभूता चत्तारो समाधी होन्ति । एवं चतुज्ज्ञानङ्गवसेन चतुर्विधो ।

२२. चतुत्थचतुक्के, अत्थि समाधि हानभागियो, अत्थि ठित्तिभागियो, अत्थि विसेस-

भागियो, अत्थि निब्बेधभागियो । तत्थ पच्चर्नीकसमुदाचारवसेन हानभागियता, तदनुधम्मतासतिया सण्ठानवसेन ठितिभागियता, उपरिविसेसाधिगमवसेन विसेसभागियता, निब्बिदासहगता सज्जामनसिकारसमुदाचारवसेन निब्बेधभागियता च वेदितब्बा । यथाह—“ पठमस्स ज्ञानस्स लाभि कामसहगता सज्जा-मनसिकारा समुदाचरन्ति, हानभागिनी पज्जा, तदनुधम्मतासति सन्तिट्ठति, ठितिभागिनी पज्जा, अवितक्कसहगता सज्जा-मनसिकारा समुदाचरन्ति, विसेसभागिनी पज्जा, निब्बिदासहगता सज्जा-मनसिकारा समुदाचरन्ति विरागूपसहिता, निब्बेधभागिनी पज्जा ” ति [विभग ३३०] । तां पन पज्जाय सम्पयुत्ता समाधी पि चत्तारो होन्ती ति । एवं हानभागियादिवसेन चतुब्बिधो ।

२३. पञ्चमचतुक्के, कामावचरो समाधि, रूपावचरो समाधि, अरूपावचरो समाधि, अपरियापन्नो समाधी ति एव चत्तारो समाधी । तत्थ सब्बा पि उपचारेकगता कामावचरो समाधि, तथा रूपावचरादिकुसलचित्तेकगता इतरे तयो ति । एवं कामावचरादिवसेन चतुब्बिधो ।

२४. छट्ठचतुक्के, “ छन्दं चे भिक्खु अधिपतिं करित्वा लभति समाधिं, लभति चित्तस्स एकगतं, अयं वुच्चति छन्दसमाधि । विरियं चे भिक्खु... पे . चित्तं चे भिक्खु....पे ... वीमसं चे भिक्खु अधिपतिं करित्वा लभति समाधिं, लभति चित्तस्स एकगतं, अयं वुच्चति वीमसासमाधी ” ति [विभग २१६-१९] । एव अधिपतिवसेन चतुब्बिधो ।

२५. पञ्चके, य चतुक्कभेदे वुत्त दुतिय ज्ञान, त, वितक्कमत्तातिक्रमेन दुतिय, वितक्क-विचारातिक्रमेन ततिय ति एव द्विधा भिन्दित्वा पञ्च ज्ञानानि वेदितब्बानि, तेसं अङ्गभूता च पञ्च समाधी ति । एवं पञ्चज्ञानङ्गवसेन पञ्चविधता वेदितब्बा ।

२६. को चस्स सङ्गिल्लेसो, किं वोदानं ति एत्थ पन विस्सज्जन विभङ्गे वुत्तमेव । वुत्तं हि तत्थ—“ सङ्गिल्लेस ति हानभागियो धम्मो । वोदानं ति विसेसभागियो धम्मो ” ति [विभग ३४३] । तत्थ, “ पठमस्स ज्ञानस्स लाभि कामसहगता सज्जा-मनसिकारा समुदाचरन्ति, हानभागिनी पज्जा ” ति [विभग ३३०] इत्थि होधेन हानभागियधम्मो वेदितब्बो । “ अवितक्कसहगता सज्जा-मनसिकारा समुदाचरन्ति, विसेसभागिनी पज्जा ” ति [विभग ३३०] इमिना नयेन विसेसभागियधम्मो वेदितब्बो ।

२७. कथं भावेतब्बो ति एत्थ पन, यो ताव अय, लोकियलोकुत्तरवसेन दुविधो ति आदिसु अरियमगगसम्पयुत्तो समाधि वुत्तो [३।७] तस्स समाधिस्स भावनानयो पज्जाभावना-नयेनेव सङ्गहितो । पज्जाय हि भाविताय सो भावितो होति । तस्मा तं सन्धाय, एव भावेतब्बो ति न किञ्चि विसु वदाम ।

२८. यो पनाय लोकियो, सो वुत्तनयेन सीलानि विसोधेत्वा सुपरिसुद्धे सीले पतिट्ठितेन, व्यास्स दससु पल्लिवोधेषु पल्लिवोधो अत्थि, त उपच्छिन्दित्वा कम्महानदायकं कल्याणमित्तं उपसङ्गमित्वा अत्तनो चरियानुकूल चत्तालीसाय कम्महानेसु अज्जतर कम्महानं गहेत्वा

समाधिभावनाय अननुरूप विहार पहाय अनुरूपे विहारे विहरन्तेन खुदकपलिवोधुपच्छेद कत्वा सब्ब भावनाविधान अपरिहापेन्तेन भावेतब्बो ति । अयमेत्थ सङ्खेपो ।

२९. अयं पन वित्थारो । यं ताव वुत्तं, य्वास्स दससु पलिवोधेषु पलिवोधो अत्थि, तं उपच्छिन्दित्वा ति एत्थ,

आवासो च कुलं लाभो गणो कम्मञ्च पञ्चम ।

अद्धान्नाति आबाधो गन्थो इद्धी ति ते दसा ति ॥

इमे दस पलिवोधो नाम । तत्थ आवासो येव आवासपलिवोधो । एस नयो कुलादिसु ।

३०. तत्थ आवासो ति एको पि ओवरको वुच्चति, एकम्पि परिवेणं, सकलो पि सङ्घारामो । स्वाय न सब्बस्सेव पलिवोधो होति । यो पनेत्थ नवकम्मादिसु उस्सुक्कं वा आपज्जति, बहुभण्डसन्निचयो वा होति, येन केनचि वा कारणेन अपेक्खवा पटिबद्धचित्तो, तस्सेव पलिवोधो होति, न इतरस्स ।

३१. तन्निदं वत्थु । द्वे किर कुलपुत्ता अनुरावपुरा निक्खमित्वा अनुपुब्बेन थूपारामे पम्बजिसु । तेसु एको द्वे मातिका पगुणा कत्वा पञ्चवस्सिको हुत्वा पवारत्वा पाचीनखण्डराजिं नाम गतो, एको तत्थेव वसति । पाचीनखण्डराजिं गतो तत्थ चिरं वसित्वा थेरो हुत्वा चिन्तेसि, पटिसल्लानसारूपमिदं ठान, हन्द न सहायकस्सापि आरोचेमी ति, ततो निक्खमित्वा अनुपुब्बेन थूपारामं पाविसि । पविसन्तं येव च नं दिस्वा समानवस्सिकत्थेरो पञ्चुगगन्त्वा पत्तचीवर पटि-
गहेत्वा वत्तं अकासि ।

३२. आगन्तुकत्थेरो सेनासनं पविसित्वा चिन्तेसि, इदानीं मे सहायो सप्पि वा फाणितं वा पानकं वा पेसिस्सति, अयं हि इमस्मिं नगरे चिरं निवासी ति । सो रत्तिं अलद्धा पातो चिन्तेसि, इदानीं उपड्डाकेहि पहितं यागुखज्जकं पेसिस्सती ति, तम्पि अदिस्वा, पहिणन्ता नत्थि, पविडस्स मज्जे दस्सन्ती ति पातो व तेन सद्धिं गामं पाविसि । ते एकं वीथिं चरित्वा उल्लङ्कमत्तं यागुं लभित्वा आसनसालायं निसीदित्वा पिविसु ।

३३. ततो आगन्तुको चिन्तेसि, निबद्धयागु मज्जे नत्थि, भत्तकाले इदानीं मनुस्सा पणीतं भत्तं दस्सन्ती ति । ततो भत्तकाले पि पिण्डाय चरित्वा लद्धमेव भुञ्जित्वा इतरो आह— किं, भन्ते, सब्बकालं एव यापेथा ति ? आमावुसो ति । भन्ते, पाचीनखण्डराजिं फासुका, तत्थ गच्छामा ति । थेरो नगरतो दक्खिणद्वारेण निक्खमन्तो कुम्भकारगाममगं पटिपज्जि । इतरो आह— किं पन, भन्ते, इमं मगं पटिपन्नत्था ति ? न नु त्वं, आवुसो, पाचीनखण्डराजिया वण्णं अभासी ति ? किं पन, भन्ते, तुम्हाकं एत्तकं कालं वसित्तान्ने न कोचि अतिरेकपरिक्खारो अत्थी ति ? आमावुसो, मञ्चपीठं सद्धिकं, तं पटिसामितमेव, अज्ज किञ्चि नत्थी ति । मय्हं पन, भन्ते, कत्तरदण्डो, तेलनाळि, उपाहनत्थविका च तत्थेवा ति । तथा, आवुसो, एकदिवसं वसित्वा एत्तकं ठपितं ति ? आम, भन्ते ति ।

३४. सो पसन्नाचित्तो थेर वन्दित्वा, तुम्हादिसान, भन्ते, सब्बत्थ अरञ्जवासो येव, थूपारामो चतुन्न बुद्धान धातुनिधानडान, लोहपासादे सप्पाय धम्मसवन्न, महाचेतियदस्सन, थेरदस्सनञ्च लभति, बुद्धकालो विय पवत्तति, इधेव तुम्हे वसथा ति दुतियदिवसे पत्तचीवर गहेत्वा समयमेव अगमासी ति । ईदिसस्स आवासो न पल्लिबोधो होति ।

३५. कुलं ति जातिकुल वा उपट्ठाककुल वा । एकच्चस हि उपट्ठाककुलम्पि “ सुखिते सुखितो ” ति [स ३११] आदिना नयेन ससङ्गविहारतो पल्लिबोधो होति । सो कुलमानुसकेहि विना धम्मसवनाय सामन्तविहारम्पि न गच्छति । एकच्चस्स मातापितरो पि पल्लिबोधा न होन्ति ।

३६. कोरण्डकविहारवासित्थेरस्स भागिनेय्यदहरभिक्षुनो विय । सो किर उदेसत्थ रोहण अगमासि । थेरभगिनी पि उपासिका सदा थेर तस्स पवत्तिं पुच्छति । थेरो एकदिवस, दहर आनेस्सामी ति रोहणाभिमुखो पायासि ।

३७. दहरो पि, चिरमिध मे बुत्थ, उपज्झाय दानि पस्सित्वा उपासिकाय च पवत्तिं जत्वा आगमिस्सामी ति रोहणतो निक्खमि । ते उभो पि गङ्गातीरे समागच्छिषु । सो अज्जतरस्मिं रुक्खमूले थेरस्स वत्त कत्वा, कुहिं यासी ति पुच्छितो तमत्थं आरोचेसि । थेरो, सुट्ठु ते कत्तं, उपासिका पि सदा पुच्छति, अहम्पि एतदत्थमेव आगतो, गच्छ त्व, अह पन इधेव इम वस्स वसिस्सामी ति त उय्योजेसि । सो वस्सूपनायिकदिवसे येव त विहार पत्तो । सेनासनम्पिस्स पितरा कारितमेव पत्त ।

३८. अथस्स पिता दुतियदिवसे आगन्त्वा, कस्स, भन्ते, अम्हाक सेनासनं पत्त ति पुच्छन्तो, आगन्तुकस्स दहरस्स ति सुत्वा त उपसङ्गमित्वा वन्दित्वा आह—भन्ते, अम्हाक सेनासने वस्सं उपगतस्स वत्त अत्थी ति । किं, उपासका ति ? तेमास अम्हाक येव घरे भिक्ख गहेत्वा पवारेत्वा गमनकाले आपुच्छितब्बं ति । सो तुण्हीभावेन अधिवासेसि । उपासको पि घरं गन्त्वा, अम्हाकं आवासे एको आगन्तुको अय्यो उपगतो, सक्कच्च उपट्ठातब्बो ति आह । उपासिका, साधू ति सम्पटिच्छित्वा पणीत खादनीयं भोजनीयं पटियादेसि । दहरो पि भत्तकाले जातिघरं अगमासि, न न कोचि सञ्जानि ।

३९. सो तेमासम्पि तत्थ पिण्डपात परिभुञ्जित्वा वस्स बुत्थो, अह गच्छामी ति आपुच्छि । अथस्स जातका, स्वे, भन्ते, गच्छथा ति दुतियदिवसे घरे येव भोजेत्वा तेलनाळि पूरेत्वा एक गुळपिण्ड नवहत्थञ्च साटकं दत्वा, गच्छथ, भन्ते ति आहंसु । सो अनुमोदन कत्वा रोहणाभिमुखो पायासि ।

४०. उपज्झायो पिस्स पवारेत्वा पटिपथं आगच्छन्तो पुब्बे दिट्ठिद्वाने येव तं अदस । सो अज्जतरस्मिं रुक्खमूले थेरस्स वत्त अकासि । अथ न थेरो पुच्छि, किं, भद्रमुख, दिट्ठा ते उपासिका ति ? सो, आम, भन्ते ति सब्ब पवत्तिं आरोचेत्वा तेन तेलेन थेरस्स पादे

मक्खेत्वा गुळेन पानकं कत्वा तप्पि साटक थेरस्सेव दत्त्वा थेर वदित्वा, मय्ह, भन्ते, रोहणं येव सप्पाय ति अगमासि । थेरो पि विहारं आगन्त्वा दुतियदिवसे कोरण्डकगामं पाविसि ।

४१. उपासिका पि, मय्ह भाता मम पुत्तं गहेत्वा इदानी आगच्छिस्सती ति सदा मग्ग ओलोकयमाना व तिष्ठति । सा तं एककमेव आगच्छन्त दिस्वा, मतो मे मज्जे पुत्तो, अय थेरो एक्को व आगच्छती ति थेरस्स पादमूले पतित्वा परिदेवमाना रोदि । थेरो, न नु दहरो अपिच्छताय अत्तान अजानापेत्वा व गतो ति त समस्सासेत्वा सब्बं पवत्ति आरोचेत्वा पत्तत्थविकतो त साटक नीहरित्वा दस्सेसि ।

४२. उपासिका पसीदित्वा पुत्तेन गतदिसाभिमुखा उरेन निपज्जित्वा नमस्समाना आह— मय्हं पुत्तसदिसं वत मज्जे भिक्खु कायसर्किं कत्वा भगवा रथविनीतपटिपदं, नाळकपटिपद, तुवटकपटिपदं, चतुपच्चयसन्तोसभावनारामतादीपक महाअरियवंसपटिपदञ्च देसेसि । विजातमातुया नाम गेहे तेमास भुञ्जमानो पि, अह पुत्तो, त्व माता ति न वक्खति । अहो अच्छरियमनुस्सो ति । एवरूपस्स मातापितरो पि पलिबोधा न होन्ति, पगेव अज्जं उपट्ठाककुल ति ।

४३. लाभो ति चत्तारो पच्चया । ते कथ पलिबोधा होन्ति ? पुज्जवन्तस्स हि भिक्खुनो गतगतद्धाने मनुस्सा महापरिवारे पच्चये देन्ति । सो तेस अनुमोदेन्तो धम्मं देसेन्तो समणधम्म कातु ओकासं न लभति, अरुणुगगमनतो याव पठमयामो, ताव मनुस्सससग्गो न उपच्छिज्जति । पुन बलवपच्चूसे येव बाहुल्लिकपिण्डपातिका आगन्त्वा, भन्ते, असुको उपासको, उपासिका, अमच्चो, अमच्चधीता तुम्हाक दस्सनकामा ति वदन्ति । सो, गण्ह, आवुसो, पत्तचीवर ति गमनसज्जो व होती ति निच्चव्यावटो । तस्सेवं ते पच्चया पलिबोधा होन्ति । तेन गणं पहाय, यत्थ न न जानन्ति, तत्थ एककेन चरितब्ब । एवं सो पलिबोधो उपच्छिज्जती ति ।

४४. गणो ति सुत्तन्तिकगणो वा आभिधम्मिकगणो वा । यो तस्स उद्देस वा परिपुच्छं वा देन्तो समणधम्मस्स ओकासं न लभति, तस्सेव गणो पलिबोधो होति । तेन सो एव उपच्छिन्दितब्बो—सचे तेसं भिक्खून बहु गहित होति, अप्प अवसिद्धं, तं निट्ठपेत्वा अरज्जं पविसितब्ब । सचे अप्प गहित, बहु अवसिद्ध, योजनतो पर अगन्त्वा अन्तोयोजनपरिच्छेदे अज्जं गणवाचक उपसङ्कमित्वा, इमे आयस्मा उद्देसादीहि सङ्गण्हत्तु ति वत्तब्ब । एवम्पि अलभमानेन, मय्ह, आवुसो, एकं किच्च अत्थि, तुम्हे यथाफासुकद्धानानि गच्छथा ति गण पहाय अत्तनो कम्मं कत्तब्ब ति ।

४५. कम्मं ति नवकम्म । त करोन्तेन वड्ढकिआदीहि लद्धालद्ध जानितब्ब, कताकते उस्सुकं आपज्जितब्ब ति सब्बदा पलिबोधो होति । सो पि एवं उपच्छिन्दितब्बो—सचे अप्प अवसिद्धं होति, निट्ठपेतब्ब । सचे बहु, सद्धिकं चे नवकम्म, सद्धस्स वा सद्धभारहारकभिक्खून वा निय्यादेतब्बं । अत्तनो सन्तक चे, अत्तनो भारहारकान निय्यादेतब्बं । तादिसे अलभन्तेन सद्धस्स परिच्चजित्वा गन्तब्ब ति ।

४६. अद्धानं ति मग्गगमनं । यस्स हि, कत्थचि पब्बज्जापेक्खो वा होति, पच्चयजात वा किञ्चि लद्धव्व होति, सचे तं अलभन्तो न सक्कोति अधिवासेतु, अरज्ज पविसित्वा समणधम्म करोन्तस्सापि गमिकचित्त नाम दुप्पटिविनोदनीय होति । तस्मा गन्त्वा त किञ्च तीरेत्वा व समणधम्मे उस्सुक्क कातव्व ति ।

४७. जाती ति, विहारे आचरियुपज्झाय-सद्धिविहारिक-अन्तेवासिक-समानुपज्झायक-समानाचरियका, घरे माता पिता भाता ति एवमादिका । ते गिलाना इमस्स पल्लिबोधो होन्ति । तस्मा सो पल्लिबोधो उपडहित्वा तेस पाकतिककरणेन उपच्छिन्दितव्वो ।

४८. तत्थ उपज्झायो ताव गिलानो, सचे लहु न बुड्ढाति, यावजीवमपि पटिजग्गितव्वो, तथा पब्बज्जाचरियो, उपसम्पदाचरियो, सद्धिविहारिको, उपसम्पादितपब्बाजितअन्तेवासिका, समानुपज्झायका च । निस्सयाचरिय-उद्देसाचरिय-निस्सयन्तेवासिक-उद्देसन्तेवासिक-समानाचरियका पन याव निस्सय-उद्देसा अनुपच्छिन्ना ताव पटिजग्गितव्वो । प्होन्तेन ततो उद्धमि पटिजग्गितव्वो एव ।

४९. मातापितुसु उपज्झाये विय पटिपज्जितव्व । सचे पि हि ते रज्जे ठिता होन्ति, पुत्ततो च उपडान पच्चासीसन्ति, कातव्वमेव । अथ तेस भेसज्ज नत्थि, अत्तनो सन्तक दातव्व । असति भिक्खाचरियाय परियेसित्वा पि दातव्वमेव । भातुभगिनीनं पन तेसं सन्तकमेव योजेत्वा दातव्व । सचे नत्थि, अत्तनो सन्तकं तावकालिक दत्त्वा पच्छा लभन्तेन गाण्हितव्वं, अलभन्तेन न चोदेतव्वो । अज्जातकस्स भगिनिसामिकस्स भेसज्जं नेव कातु न दातु वट्ठति । तुय्ह सामिकस्स देही ति वत्वा पन भगिनिया दातव्वं । भातुजायाय पि एसेव नयो । तेस पन पुत्ता इमस्स जातका येवा ति तेस कातु वट्ठती ति ।

५०. आबाधो ति यो कोचि रोगो । सो बाधयमानो पल्लिबोधो होति, तस्मा भेसज्जकरणेन उपच्छिन्दितव्वो । सचे पन कतिपाह भेसज्जं करोन्तस्सापि न वूपसम्माति, नाह तुय्ह दासो, न भतको, त येव हि पोसेन्तो अनमतग्गे ससारवट्ठे दुक्खं पत्तो ति अत्तभाव गरहित्वा समणधम्मो कातव्वो ति ।

५१. गन्थो ति परियत्तिपरिहरण । तं सज्झायादीहि निच्चव्यावटस्सेव पल्लिबोधो होति, न इतरस्स । तन्निमानि वत्थूनि । मज्झिमभाणक-रेवतत्थेरो किर मलयवासि-रेवतत्थेरस्स सन्तिकं गन्त्वा कम्मडान याचि । थेरो, कीदिसोसि, आवुसो, परियत्तिय ति पुच्छि । मज्झिमो मे, भन्ते, पगुणो ति । आवुसो, मज्झिमो नामेसो दुप्परिहारो, मूलपण्णास सज्झायन्तस्स मज्झिमपण्णासको आगच्छति, त सज्झायन्तस्स उपरिपण्णासको, कुतो तुय्ह कम्मडान ति ? भन्ते, तुम्हाकं सन्तिके कम्मडान लभित्वा पुन न ओलोकेस्सामी ति कम्मडान गहेत्वा एकूनवीसति वस्सानि सज्झायं अक्त्वा वीसतिमे वस्से अरहत्त पत्त्वा सज्झायत्थाय आगतान भिक्खून, वीसति मे, आवुसो, वस्सानि परियत्ति अनोलोकेन्तस्स, अपि च खो कतपरिचयो अहमेत्थ, आरभथा ति वत्वा आदितो पडाय याव परियोसाना एकव्यज्जने पिस्स कच्चा नाहोसि ।

५२. करुलियगिरिवासि-नागत्येरो पि अट्टारस वस्सानि परियत्तिं छुट्ठेत्वा भिक्खून धातुकथं उद्दिशि । तेस गामवासिकत्येरेहि सद्धिं ससन्देन्तान एकपञ्चो पि उप्पटिपाटिया आगतो नाहोसि ।

५३. महाविहारे पि तिपिटक-चूलाभयत्येरो नाम अड्ढकथ अनुगहेत्वा व, पञ्चनिकाय-मण्डले तीणि पिटकानि परिवत्तेस्सामी ति सुवण्णभेरिं पहरापेसि । भिक्खुसद्धो, कतमाचरियानं उग्गहो, अत्तनो आचरियुग्गह येव वदतु, इतरथा वत्तु न देमा ति आह । उपज्झायो पि न अत्तनो उपड्डानं आगत पुच्छि, त्व, आवुसो, भेरिं पहरापेसी ति ? आम भन्ते । किंकारणा ति ? परियात्तिं, भन्ते, परिवत्तेस्सामी ति । आवुसो अभय, आचरिया इदं पदं कथं वदन्ती ति ? एवं वदन्ति, भन्ते ति । थेरो हुं ति पटिबाहि । पुन सो अज्जेन अज्जेन परियायेन, एव वदन्ति, भन्ते ति तिकखत्तुं आह । थेरो सब्ब हुं ति पटिबाहित्वा, आवुसो, तया पठम कथितो येव आचरियमग्गो, आचरियमुखतो पन अनुग्गहितत्ता, एव आचरिया वदन्ती ति सण्ठातुं नासक्खि, गच्छ अत्तनो आचरियानं सन्तिके सुणाही ति । कुहिं, भन्ते, गच्छामी ति ? गङ्गाय परतो रोहणजनपदे तुलाधारपब्बतविहारे सब्बपरियत्तिको महावम्मरक्खितत्येरो नाम वसति, तस्स सन्तिक गच्छा ति । साधु भन्ते ति थेर वन्दित्वा पञ्चहि भिक्खुसतेहि सद्धिं थेरस्स सन्तिकं गत्वा वन्दित्वा निसीदि । थेरो, कस्मा आगतोसी ति पुच्छि । धम्मं सोतुं, भन्ते ति । आवुसो अभय, दीघ-मज्झिमेसु मं कालेन कालं पुच्छन्ति, अवसेसं पन मे तिसमत्तानि वस्सानि न ओलोकितपुब्बं, अपि च त्व रत्तिं मम सन्तिके परिवत्तेहि, अहं ते दिवा कथयि-स्सामी ति । सो, साधु भन्ते ति तथा अकासि ।

५४. परिवेणद्वारे महामण्डपं कारेत्वा गामवासिनो दिवसे दिवसे धम्मसवनत्थाय आग-च्छन्ति । थेरो रत्तिं परिवत्तितं दिवा कथयन्तो अनुपुब्बेन देसनं निट्ठेत्वा, अभयत्येरस्स सन्तिके तट्टिकाय निसीदित्वा, आवुसो, मय्ह कम्मड्डानं कथेही ति आह । भन्ते, किं भणथ ? न नु मया तुम्हाकमेव सन्तिके सुतं ? किमहं तुम्हेहि अज्जातं कथेस्सामी ति ? ततो नं थेरो, अज्जो एस, आवुसो, गतकस्स मग्गो नामा ति आह ।

५५. अभयत्येरो किर तदा सोतापन्नो होति । अथस्स सो कम्मड्डानं दत्वा आगन्त्वा लोहपासादे धम्मं परिवत्तेन्तो, थेरो परिनिब्बुतो ति अस्सोसि । सुत्वा, आहरथावुसो, चीवरं ति चीवरं पारुपित्वा, अनुच्छविको, आवुसो, अम्हाकं आचरियस्स अरहत्तमग्गो, आचरियो नो, आवुसो, उज्जु आजानीयो, अत्तनो धम्मन्तेवासिकस्स सन्तिके तट्टिकाय निसीदित्वा, मय्हं कम्मड्डानं कथेही ति आह, अनुच्छविको, आवुसो, थेरस्स अरहत्तमग्गो ति । एवरूपानं गन्धो पल्लिवोधो न होती ति ।

५६. इद्धी ति पोथुज्जनिका इद्धि । सा हि उत्तानसेय्यकदारको विय, तरुणसस्सं विय

च दुष्परिहारा होति, अप्पमत्तकेनेव भिज्जति । सा पन विपस्सनाय पल्लिबोधो होति, न समाधिस्स, समार्धिं पत्वा पत्तब्बतो । तस्मा विपस्सनत्थिकेन इद्धिपल्लिबोधो उपच्छिन्दितब्बो, इतरेन अवसेसा ति । अयं ताव पल्लिबोधकथाय वित्थारो ।

५७. कम्मट्ठानदायकं कल्याणमित्तं उपसङ्कमित्वा ति एत्थ पन दुविध कम्मट्ठानं, सब्बत्थककम्मट्ठानं पारिहारिककम्मट्ठानञ्च । तत्थ सब्बत्थककम्मट्ठान नाम भिक्खुसङ्घादिसु मेत्ता मरणसति च, असुभसञ्जा ति पि एके ।

५८. कम्मट्ठानिकेन हि भिक्खुना पठम ताव परिच्छिन्दित्वा सीमङ्ककभिक्खुसङ्घे, सुखिता होन्तु अब्यापज्झा ति मेत्ता भावेतब्बा, ततो सीमङ्ककदेवतासु, ततो गोचरगामग्धि इस्सरजने, ततो तत्थ मनुस्से उपादाय सब्बसत्तेसु । सो हि भिक्खुसङ्घे मेत्ताय सहवासीन मुदुचित्तं जनेति, अथप्स ते सुखसवासा होन्ति । सीमङ्ककदेवतासु मेत्ताय मुदुकतचित्ताहि देवताहि धम्मिकाय रक्खाय सुसविहितारक्खो होति । गोचरगामग्धि इस्सरजने मेत्ताय मुदुकतसन्तानेहि इस्सरेहि धम्मिकाय रक्खाय सुरक्खितपरिक्खारो होति । तत्थ मनुस्सेसु मेत्ताय पसादितचित्तेहि तेहि अपरिभूतो हुत्वा विचरति । सब्बसत्तेसु मेत्ताय सब्बत्थ अप्पटिहतचारो होति । मरणसतिया पन, अवस्स मया मरितब्बं ति चिन्तेन्तो अनेसन पहाय उपरूपरि वड्डमानसंवेगो अनोलीनवुत्तिको होति । असुभसञ्जापरिचितचित्तस्स पनस्स दिब्बानि पि आरम्मणानि लोभवसेन चित्तं न परियादियन्ति ।

५९. एवं बहूपकारत्ता सब्बत्थ अत्थयितब्बं इच्छितब्बं ति च, अधिप्पेतस्स योगानुयोगकम्मस्स ठान ति चा ति सब्बत्थककम्मट्ठान ति वुच्चति ।

६०. चत्तालीसाय पन कम्मट्ठानेसु यं यस्स चरियानुकूलं, तं तस्स निच्चं परिहरितब्बत्ता उपरिमस्स च उपरिमस्स भावनाकम्मस्स पदट्ठानत्ता पारिहारिककम्मट्ठानं ति वुच्चति । इति इमं दुविधमपि कम्मट्ठानं यो देति, अयं कम्मट्ठानदायको नाम, त कम्मट्ठानदायकं ।

६१. कल्याणमित्तं ति,

“ पियो गरु भावनीयो वत्ता च वचनक्खमो ।

गम्भीरञ्च कथं कत्ता, नो चट्ठाने नियोजये ” ति [अं ४।३२] ॥

एवमादिगुणसमन्नागतं एकन्तेन हितेसिं वुद्धिपक्खे ठितं कल्याणमित्तं ।

६२. “ ममं हि, आनन्द, कल्याणमित्तं आगम्म जातिधम्मा सत्ता जातिया परिमुच्चन्ती ” ति [सं १।८८] आदिवचनतो पन सम्मासम्बुद्धो येव सब्बाकारसम्पन्नो कल्याणमित्तो । तस्मा तस्मिं सति तस्सेव भगवतो सन्तिके गहितकम्मट्ठान सुगहित होति । परिनिब्बुते पन तस्मिं, असीतिया महासावकेसु यो धरति, तस्स सन्तिके गहेतुं वट्टति । तस्मिं अपि असति, यं कम्मट्ठानं

गहेतुकामो होति, तस्सेव वसेन चतुक्कपञ्चकञ्ज्ञानानि निब्बत्तेत्वा ज्ञानपदद्वानं विपस्सन वड्ढेत्वा आसवक्खय पत्तस्स खीणासवस्स सन्तिके गहेतब्ब ।

६३. किं पन खीणासवो, अहं खीणासवो ति अत्तान पकासेती ति ? किं वत्तब्बं ? कारकभावं हि जानित्वा पकासेति । न नु अस्सगुत्तथेरो आरद्धकम्मट्टानस्स भिक्खुनो, कम्मट्टानकारको अयं ति जानित्वा आकासे चम्मखण्ड पञ्जापेत्वा तत्थ पल्लङ्केन निसिन्नो कम्मट्टान कथेसी ति ?

६४. तस्मा सचे खीणासव लभति, इच्चेत कुसलं । नो चे लभति, अनागामि-सकदागामि-सोतापन्न-ज्ञानलाभिपुथुज्जन-तिपिटकधर-द्विपिटकधर-एकपिटकधरेसु पुरिमस्स पुरिमस्स सन्तिके । एकपिटकधरे पि असति, यस्स एकसङ्गीति पि अट्ठकथाय सिद्धिं पगुणा, सयश्च लज्जी होति, तस्स सन्तिके गहेतब्ब । एवरूपो हि तन्तिधरो वसानुरक्खको पवेणिपालको आचरियो आचरियमतिको व होति, न अत्तनो मतिको होति । तेनेव पोरणकथेरा, लज्जी रक्खिस्सती ति तिकखत्तु आहसु ।

६५. पुब्बे वुत्तखीणासवादयो चेत्थ अत्तना अधिगतमग्गमेव आचिक्खन्ति । बहुस्सुतो पन तं तं आचरियं उपसङ्गमित्वा उग्गहपरिपुच्छान विसोधितत्ता इतो चितो च सुत्तश्च कारणश्च सल्लक्खेत्वा सप्पायासप्पायं योजेत्वा गहनद्वाने गच्छन्तो महाहत्थी विय महामग्गं दस्सेन्तो कम्मट्टानं कथेस्सति । तस्मा एवरूपं कम्मट्टानदायकं कल्याणमित्तं उपसङ्गमित्वा तस्स वत्तपटिवत्त कत्वा कम्मट्टानं गहेतब्बं ।

६६. सचे पनेतं एकविहारे येव लभति, इच्चेतं कुसलं । नो चे लभति, यत्थ सो वसति, तत्थ गन्तब्बं । गच्छन्तेन च न धोतमक्खितेहि पादेहि उपाहना आरूढित्वा छत्तं गहेत्वा तेलनालि-मधु-फाणितादीनि गाहापेत्वा अन्तेवासिकपरिवुत्तेन गन्तब्बं । गमिकवत्तं पन पूरेत्वा अत्तनो पत्तचीवरं सयमेव गहेत्वा अन्तरामग्गे यं यं विहार पविसति, सब्बत्थ वत्तपटिपत्तिं कुरुमानेन सल्लङ्कपरिक्खारेण परमसल्लेखवुत्तिना हुत्वा गन्तब्बं । तं विहारं पविसन्तेन अन्तरामग्गे येव दन्तकट्ट कप्पियं कारापेत्वा गहेत्वा पविसितब्बं । न च, मुहुत्तं विस्समित्वा पादधोवनमक्खनादीनि कत्वा आचरियस्स सन्तिक गमिस्सामी ति अज्जं परिवेणं पविसितब्बं ।

६७. कस्मा ? सचे हिस्स तत्र आचरियस्स विसभागा भिक्खू भवेय्यु, ते आगमनकारणं पुच्छित्वा आचरियस्स अवण्णं पकासेत्वा, नडोसि, सचे तस्स सन्तिक आगतो ति विप्पटिसारं उप्पादेय्युं, येन ततो व पटिनिवत्तेय्य । तस्मा आचरियस्स वसनद्वानं पुच्छित्वा उज्जुकं तत्थेव गन्तब्बं ।

६८. सचे आचरियो दहरतरो होति, पत्तचीवरपटिगहणादीनि न सादितब्बानि । सचे बुद्धतरो होति, गन्त्वा आचरियं वन्दित्वा ठातब्बं । निक्खिपावुसो, पत्तचीवर ति वुत्तेन निक्खि-पितब्बं । पानीयं पिवा ति वुत्तेन, सचे इच्छति, पातब्ब । पादे धोवाही ति वुत्तेन न ताव पादा धोवितब्बा । सचे हि आचरियेन आभतं उदकं भवेय्य, न सारुप्प सिया । धोवाहावुसो,

न मया आभत, अज्जेहि आभत ति वुत्तेन पन, यत्थ आचरियो न पस्सति, एवरूपे पटिक्क वा ओकासे, अब्भोकासविहारस्सापि वा एकमन्ते निसीदित्वा पादा धोवितब्बा ।

६९. सचे आचरियो तेलनाळि आहरति, उड्ढित्वा उभोहि हत्थेहि सक्कच्च गहेतब्बं सचे हि न गण्हेय्य, अयं भिक्खु इतो एव पड्डाय सम्भोगं कोपेती ति आचरियस्स अज्जं भवेय्य । गहेत्वा पन न आदितो व पादा मक्खेतब्बा । सचे हि त आचरियस्स गत्तम्भज्जनं भवेय्य, न सारुपं सिया । तस्मा पठम सीस मक्खेत्वा खन्धादीनि मक्खेतब्बानि । सब्बपा हारियतेलमिदं, आवुसो, पादे पि मक्खेही ति वुत्तेन पन, थोक सीसे कत्वा पादे मक्खेत इमं तेलनाळि ठपेमि, भन्ते ति वत्वा आचरिये गण्हन्ते दातब्बा ।

७०. आगतदिवसतो पड्डाय, कम्मट्ठान मे, भन्ते, कथेथ इच्चेव न वत्तब्बं । दुट्ठि दिवसतो पन पड्डाय, सचे आचरियस्स पकतिउपड्डाको अत्थि, त याचित्वा वत्तं कातब्बं सचे याचितो पि न देति, ओकासे लद्धे येव कातब्बं । करोन्तेन च खुदक-मज्झिम-महन्त तीणि दन्तकट्टानि उपनामेतब्बानि, सीतं उण्हं ति दुविधं मुखधोवनउदकञ्च न्हानोदव पटियादेतब्बं । ततो यं आचरियो तीणि दिवसानि परिमुञ्जति, तादिसमेव निच्च उपनामेतब्बं नियम अकत्वा यं वा तं वा परिमुञ्जन्तस्स यथालद्धं उपनामेतब्बं ।

७१. किं बहुना वुत्तेन ? य तं भगवता, “ अन्तेवासिकेन, भिक्खवे, आचरिया सम्मा वत्तितब्बं । तत्राय सम्मावत्तना । कालस्सेव उड्डाय उपाहना ओमुञ्चित्वा एकंसं उत्तरास्स करित्वा दन्तकट्टं दातब्बं, मुखोदकं दातब्बं, आसन पज्जापेतब्बं । सचे यागु होति, भागं धोवित्वा यागु उपनामेतब्बा ” ति [महा ६१] आदिकं खन्धके सम्मावत्तं पज्जत्तं, सब्बम्पि कातब्बं ।

७२. एव वत्तसम्पत्तिया गरु आराधयमानेन सायं वन्दित्वा, याही ति विस्सज्जिते गन्तब्बं । यदा सो, किस्सागतोसी ति पुच्छति, तदा आगमनकारणं कथेतब्बं । सचे सो पुच्छति, वत्तं पन सादियाति, दसाहे वा पक्खे वा वीतिवत्ते एकदिवसं विस्सज्जितेनापि अगम ओकासं कारेत्वा आगमनकारणं आरोचेतब्बं । अकाले वा गन्त्वा, किमत्थं आगतोसी ति पुं आरोचेतब्बं । सचे सो, पातो व आगच्छा ति वदति, पातो व गन्तब्बं ।

७३. सचे पनस्स ताय वेलाय पित्ताबाधेन वा कुच्छि परिडहति, अग्गिमन्दताय वा भ न जीरति, अज्जो वा कोचि रोगो बाधति, तं यथाभूतं आविक्त्वा अत्तनो सप्पायवेलं आ चेत्वा ताय वेलाय उपसङ्कमितब्बं । आसप्पायवेलाय हि वुच्चमानम्पि कम्मट्ठानं न सक्का हो मनसिकातुं ति । अयं, कम्मट्ठानदायकं कल्याणमित्तं उपसङ्कमित्वा ति एत्थ वित्थारो ।

७४. इदानी, अत्तनो चरियानुक्कूलं ति एत्थ चरिया ति छ चरिया, रागचरियं दोसचरिया, मोहचरिया, सद्दाचरिया, बुद्धिचरिया, वितक्कचरिया ति । केचि पन रागादं संसग्गसन्निपातवसेन अपरा पि चतस्सो, तथा सद्दादीन ति इमाहि अड्ढाहि सद्धिं चुदस इच्छन्ति

एवं पन भेदे बुच्चमाने रागादीनिं सद्धादीहि पि ससग्ग कत्वा अनेका चरिया होन्ति । तस्मा सद्धेपेन छळेव चरिया वेदितब्बा । चरिया, पकति, उस्सन्नता ति अत्थतो एक । तास वसेन छळेव पुग्गला होन्ति, रागचरितो, दोसचरितो, मोहचरितो, सद्धाचरितो, बुद्धिचरितो, वितक्कचरितो ति ।

७५. तत्थ यस्मा रागचरितस्स कुसलप्पवत्तिसमये सद्धा बलवती होति, रागस्स आसन्नगुणत्ता,—यथा हि अकुसलपक्खे रागो सिनिद्धो नातिलूखो, एवं कुसलपक्खे सद्धा, यथा रागो बत्थुकामे परियेसति, एवं सद्धा सीलादिगुणे, यथा रागो अहितं न परिच्चजति, एव सद्धा हितं न परिच्चजति,—तस्मा रागचरितस्स सद्धाचरितो सभागो ।

७६. यस्मा पन दोसचरितस्स कुसलप्पवत्तिसमये पज्जा बलवती होति, दोसस्स आसन्नगुणत्ता,—यथा हि अकुसलपक्खे दोसो असिनिद्धो न आरम्मणं अल्लीयति, एव कुसलपक्खे पज्जा, यथा च दोसो अभूतं दोसमेव परियेसति, एवं पज्जा भूत दोसमेव, यथा दोसो सत्तपरिवज्जनाकारेण पवत्तति, एवं पज्जा सङ्खारपरिवज्जनाकारेण,—तस्मा दोसचरितस्स बुद्धिचरितो सभागो ।

७७. यस्मा पन मोहचरितस्स अनुप्पन्नान कुसलानं धम्मनं उप्पादाय वायममानस्स येभुज्येन अन्तरायकरा वितक्का उप्पज्जन्ति, मोहस्स आसन्नलक्खणत्ता,—यथा हि मोहो परिब्बाकुलताय अनवड्डितो, एवं वितक्को नानप्पकारवितक्कनताय, यथा च मोहो अपरियोगाहनताय चञ्चलो, तथा वितक्को लङ्घपरिकप्पनताय,—तस्मा मोहचरितस्स वितक्कचरितो सभागो ति ।

७८. अपरे तण्हा-मान-दिट्ठिवसेन अपरा पि तिस्सो चरिया वदन्ति । तत्थ तण्हा रागो येव, मानो च तसम्पयुत्तो ति तदुभयं रागचरियं नातिवत्तति । मोहनिदानत्ता च दिट्ठिया दिट्ठिचरिया मोहचरियमेव अनुपतति ।

७९. ता पनेता चरिया किंनिदाना ? कथञ्च जानितब्बं, अयं पुग्गलो रागचरितो, अयं पुग्गलो दोसादिस्सु अज्जतरचरितो ति ? किंचरितस्स पुग्गलस्स किं सप्पायं ति ?

८०. तत्र, पुरिमा ताव तिस्सो चरिया पुब्बाचिण्णनिदाना धातुदोसनिदाना चा ति एकच्चे वदन्ति । पुब्बे किर इड्ढप्पयोगसुभकम्मबहुलो रागचरितो होति, सग्गा वा चवित्वा इधूपपन्नो । पुब्बे छेदनवधबन्धवेरकम्मबहुलो दोसचरितो होति, निरयनागयोनीहि वा चवित्वा इधूपपन्नो । पुब्बे मज्जपानबहुलो सुतपरिपुच्छाविहीनो च मोहचरितो होति, तिरच्छानयोनिया वा चवित्वा इधूपपन्नो ति । एवं पुब्बाचिण्णनिदाना ति वदन्ति ।

८१. द्विन्नं पन धातून उस्सन्नत्ता पुग्गलो मोहचरितो होति, पथवीधातुया च आपो-धातुया च । इतरास द्विन्न उस्सन्नत्ता दोसचरितो । सब्बासं समत्ता पन रागचरितो ति ।

दोसेसु च सेम्हाधिको रागचरितो होति, वाताधिको मोहचरितो, सेम्हाधिको वा मोहचरितो, वाताधिको वा रागचरितो ति । एव धातुदोसनिदाना ति वदन्ति ।

८२. तथ यस्मा पुब्बे इड्ढपयोगसुभकम्मबहुला पि सग्गा चवित्वा इधूपपन्ना पि च, न सब्बे रागचरिता येव होन्ति, इतरे वा दोसमोहचरिता, एव वातूनञ्च यथावुत्तेनेव नयेन उस्सदनियमो नाम नत्थि, दोसनियमे च रागमोहद्वयमेव वुत्त, तम्पि च पुब्बापरविरुद्धमेव, सद्दाचरियादिसु च एकस्सा पि निदानं न वुत्तमेव, तस्मा सब्बमेतं अपरिच्छिन्नवचनं ।

८३. अय पनेत्थ अड्ढकथाचरियान मतानुसारेण विनिच्छयो । वुत्तं हेत उस्सदकित्तने—
“ इमे सत्ता पुब्बहेतुनियामेण लोभुस्सदा, दोसुस्सदा, मोहुस्सदा, अलोभुस्सदा, अदोसुस्सदा, अमोहुस्सदा च होन्ति । यस्स हि कम्मायूहनक्खणे लोभो बलवा होति, अलोभो मन्दो, अदोसामोहा बलवन्तो, दोसमोहा मन्दा, तस्स मन्दो अलोभो लोभ परियादातुं न सक्रोति, अदोसामोहा पन बलवन्तो दोसमोहे परियादातु सक्रोन्ति । तस्मा सो तेन कम्मेण दिन्नपटिसन्धिवसेन निब्बत्तो लुद्धो होति सुखसीलो अक्कोधनो पञ्जवा वजिरूपमजाणो ।

८४. “ यस्स पन कम्मायूहनक्खणे लोभदोसा बलवन्तो होन्ति अलोभादोसा मन्दा, अमोहो च बलवा, मोहो मन्दो, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दुड्डो च, पञ्जवा पन होति वजिरूपमजाणो, दत्ताभयत्थेरो विय । यस्स कम्मायूहनक्खणे लोभअदोसमोहा बलवन्तो होन्ति, इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दन्धो च, सीलको पन होति अक्कोधनो बहुलत्थेरो विय । तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे तयो पि लोभदोसमोहा बलवन्तो होन्ति, अलोभादयो मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति, दुड्डो च मूळ्हो च ।

८५. “ यस्स पन कम्मायूहनक्खणे अलोभदोसमोहा बलवन्तो होन्ति, इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अप्पकिलेसो होति, दिब्बारम्मणम्पि दिस्वा निच्चलो, दुड्डो पन होति, दन्धपञ्जो च । यस्स कम्मायूहनक्खणे अलोभादोसमोहा बलवन्तो होन्ति, इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति अदुड्डो च सीलको च, दन्धो पन होति । तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे अलोभदोसामोहा बलवन्तो होन्ति, इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति पञ्जवा च, दुड्डो पन होति कोधनो । तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे तयो पि अलोभादोसामोहा बलवन्तो होन्ति, लोभादयो मन्दा, सो पुरिमनयेनेव, महासङ्गरक्खितत्थेरो विय, अलुद्धो अदुड्डो पञ्जवा च होती ” ति [मअ २।३७३-७४] ।

८६. एत्थ च यो लुद्धो ति वुत्तो, अय रागचरितो । दुड्डदन्धा दोसमोहचरिता । पञ्जवा बुद्धिचरितो । अलुद्धादुड्डा पसन्नपकतिताय सद्दाचरिता । यथा वा अमोहपरिवारेण कम्मुना निब्बत्तो बुद्धिचरितो, एवं बलवसद्दापरिवारेण कम्मुना निब्बत्तो सद्दाचरितो, कामवितक्कादिपरिवारेण कम्मुना निब्बत्तो वितक्कचरितो, लोभादिना वोमिस्सपरिवारेण कम्मुना

निब्वत्तो वोमिस्सचरितो ति । एवं लोभादिषु अज्जतरज्जनरपरिवार पटिसन्धिजनक कम्म चरियान निदान ति वेदितव्व ।

८७. य पन वुत्त कथञ्च जानितव्वं, अयं पुग्गलो रागचरितो ति [३।७९]
आदि, तत्राय नयो—

इरियापथतो किञ्चा भोजना दस्सनादितो ।

धम्मप्पवत्तितो चेव चरियायो विभावये ति ॥

८८. तत्थ इरियापथतो ति, रागचरितो हि पकतिगमनेन गच्छन्तो चातुरियेन गच्छति, सणिक पाद निक्खिपति, सम निक्खिपति, सम उद्धरति, उक्कुटिकञ्चस्स पद होति । दोसचरितो पादग्गेहि खणन्तो विय गच्छति, सहसा पादं निक्खिपति, सहसा उद्धरति, अनुकट्टितञ्चस्स पद होति । मोहचरितो परिब्याकुलाय गतिया गच्छति, छम्भितो विय पाद निक्खिपति, छम्भितो विय उद्धरति, सहसानुपीळितञ्चस्स पद होति । वुत्तम्पि चेत मागन्दिय-सुत्तुप्पत्तिय—

“ रत्तस्स हि उक्कुटिक पद भवे, दुड्ढस्स होति अनुकट्टितं पदं ।

मूळहस्स होति सहसानुपीळितं, विवट्ठदस्स इदमीदिस पद ” ति [सुअ ५४४] ॥

८९. ठानम्पि रागचरितस्स पासादिक हांति मधुराकार, दोसचरितस्स थद्धाकार, मोहचरितस्स आकुलाकार । निसज्जाय पि एसेव नयो । रागचरितो च अतरमानो समं सेय्यं पज्जापेत्वा सणिकं निपज्जित्वा अङ्गपच्चङ्गानि समोघाय पासादिकेन आकारेण सयति, वुड्ढापियमानो च सीघं अवुड्ढाय सङ्कितो विय सणिक पटिवचन देति । दोसचरितो तरमानो यथा वा तथा वा सेय्यं पज्जापेत्वा पक्खित्तकायो भाकुटिं कत्वा सयति, वुड्ढापियमानो च सीघं वुड्ढाय कुपितो विय पटिवचनं देति । मोहचरितो दुस्सण्ठान सेय्यं पज्जापेत्वा विक्खित्तकायो बहुल अधोमुखो सयति, वुड्ढापियमानो च हुङ्कार करोन्तो दन्ध वुड्ढाति ।

९०. सद्धाचरितादयो पन यस्मा रागचरितादीन सभागा, तस्मा तेसम्पि तादिसो व इरियापथो होति ति । एव ताव इरियापथतो चरियायो विभावये ।

९१. किञ्चा ति सम्मज्जनादिषु च किञ्चेसु रागचरितो साधुक सम्मज्जनिं गहेत्वा अतरमानो वालिकं अविप्पकिरन्तो सिन्दुवारकुसुमसन्थरमिव सन्थरन्तो सुद्ध सम सम्मज्जति । दोसचरितो गाळ्ह सम्मज्जनिं गहेत्वा तरमानरूपो उभतो वालिकं उस्सारेन्तो खरेण सदेन असुद्धं विसमं सम्मज्जति । मोहचरितो सिथिलं सम्मज्जनिं गहेत्वा सम्परिवत्तक आलोळयमानो असुद्धं विसमं सम्मज्जति ।

९२. यथा सम्मज्जने, एवं चीवरधोवनरजनादिषु पि सब्बकिञ्चेसु निपुण-मधुर-समसक्कचकारी रागचरितो, गाळ्ह-थद्ध-विसमकारी दोसचरितो, अनिपुण-ब्याकुल-विसमापरिच्छिन्नकारी मोहचरितो । चीवरधारणम्पि च रागचरितस्स नातिगाळ्ह नातिसिथिलं होति पासादिकं

परिमण्डलं, दोसचरितस्स अतिगाळ्ह अपरिमण्डल, मोहचरितस्स सिथिलं परिब्याकुलं । सद्वाचरितादयो तेस येवानुसारेण वेदितब्बा तंसभागत्ता ति । एवं किच्चतो चरियायो विभावये ।

९३. भोजना ति रागचरितो सिनिद्धमधुरभोजनप्पियो होति, भुज्जमानो च नातिमहन्तं परिमण्डल आलोप कत्वा नानारसपटिसंवेदी अतरमानो भुज्जति, किञ्चिदेव च सादुं लभित्वा सोमनस्स आपज्जति । दोसचरितो छखअम्बिलभोजनप्पियो होति, भुज्जमानो च मुखपूरकं आलोप कत्वा अरसपटिसंवेदी तरमानो भुज्जति, किञ्चिदेव च असादु लभित्वा दोमनस्स आपज्जति । मोहचरितो अनियतरुचिको होति, भुज्जमानो च अपरिमण्डल परित्तमालोपं कत्वा भाजने छड्ढेन्तो मुख मक्खेन्तो विक्खित्तचित्तो त तं वितक्केन्तो भुज्जति । सद्वाचरितादयो पि तेस येवानुसारेण वेदितब्बा तंसभागत्ता ति । एव भोजनतो चरियायो विभावये ।

९४. दस्सनादितो ति रागचरितो ईसकम्पि मनोरम रूपं दिस्वा विम्हयजातो विय चिर ओलोकैति, परित्ते पि गुणे सज्जति, भूतम्पि दोसं न गण्हाति, पक्कमन्तो पि अमुञ्चितुकामो व हुत्वा सापेक्खो पक्कमति । दोसचरितो ईसकम्पि अमनोरम रूप दिस्वा किलन्तरूपो विय न चिरं ओलोकैति, परित्ते पि दोसे पटिहज्जति, भूतम्पि गुणं न गण्हाति, पक्कमन्तो पि मुञ्चितुकामो व हुत्वा अनपेक्खो पक्कमति । मोहचरितो य किञ्चि रूप दिस्वा परपच्चयिको होति, परं निन्दन्तं सुत्वा निन्दति, पससन्तं सुत्वा पससति, सय पन अज्जाणुपेक्खाय उपेक्खको व होति । एस नयो सदसवनादिसु पि । सद्वाचरितादयो पन तेसं येवानुसारेण वेदितब्बा तंसभागत्ता ति । एवं दस्सनादितो चरियायो विभावये ।

९५. धम्मप्पवत्तितो चेवा ति, रागचरितस्स च, माया, साठेय्यं, मानो, पापिच्छता, महिच्छता, असन्तुडिता, सिङ्ग, चापल्य ति एवमादयो धम्मा बहुलं पवत्तन्ति । दोसचरितस्स, कोधो, उपनाहो, मक्खो, पळासो, इस्सा, मच्छरियं ति एवमादयो । मोहचरितस्स, थीन, मिद्धं, उद्धच्चं, कुक्कुच्चं, विचिकिच्छा, आदानग्गाहिता, दुप्पटिनिस्सग्गिता ति एवमादयो । सद्वाचरितस्स, मुत्तचागता, अरियान दस्सनकामता, सद्धम्म सोतुकामता, पामुज्जबहुलता, असठता, अमायाविता, पसादनीयेसु ठानेसु पसादो ति एवमादयो । बुद्धिचरितस्स, सोवचस्सता, कल्याणमित्तता, भोजने मत्तञ्जुता, सतिसम्पज्जब्बं, जागरियानुयोगो, सवेजनीयेसु ठानेसु संवेगो, संविग्गस्स योनिसो पधानं ति एवमादयो । वितक्कचरितस्स, भस्सबहुलता, गणारामता, कुसलानुयोगे अरति, अनवडितकिच्चता, रत्ति धूपायना, दिवा पज्जलना, इराद्धुर धावना ति एवमादयो धम्मा बहुलं पवत्तन्ती ति । एव धम्मप्पवत्तितो चरियायो विभावये ।

९६. यस्मा पन इदं चरियाविभावनविधानं सब्बाकारेण नेव पाळियं, न अट्ठकथाय आगतं, केवलं आचरियमतानुसारेण वुत्तं, तस्मा न सारतो पच्चेतब्बं । रागचरितस्स हि वुत्तानि इरियापथादीनि दोसचरितादयो पि अप्पमादविहारिनो कातुं सक्कोन्ति । संसङ्गचरितस्स च पुग्गलस्स एकस्सेव भिन्नलक्खणा इरियापथादयो न उपपज्जन्ति । यं पनेतं अट्ठकथासु चरिया-

विभावनविधानं वुत्तं, तदेव सारतो पञ्चेतब्बं । वुत्तं हेतु—“ चेतोपरियजाणस्स लाम्भी आचरियो चरियं अत्वा कम्मठ्ठाणं कथेस्सति, इतरेण अन्तेवासिको पुच्छितब्बो ” ति [ ] । तस्मा चेतोपरियजाणेन वा त वा पुग्गलं पुच्छित्वा जानितब्बं, अयं पुग्गलो रागचरितो, अयं दोसादिसु अञ्जतरचरितो ति ।

९७. किंचरितस्स पुग्गलस्स किं सप्पायं ति [३१७९] एत्थ पणं सेनासनं ताव रागचरितस्स अधोतवेदिकं भुम्मङ्कं अकतपम्भार-तिणकुटि-पण्णसालादीनं अञ्जतरं रजोकिण्णं जतुकाभरितं ओल्लुग्गविल्लुग्गं अतिउच्चं वा अतिनीचं वा उज्जङ्गलं सासङ्कं असुचिं विसममग्गं, यत्थं मञ्चपीठमपि मङ्कुणभरितं दुरूपं दुब्बण्णं, यं ओलोकेन्तस्सेव जिगुच्छा उपपज्जति, तादिसं सप्पायं । निवासनपारुपणं अन्तच्छिन्नं, ओलम्बविलम्बसुत्तकाकिण्णं जालपूवसादिसं, साणिं वियं खरसम्फस्सं, किलिङ्गं भारिकं किच्छपरिहरणं सप्पायं । पत्तोऽपि दुब्बण्णो मत्तिकापत्तो वा आणि-गण्डिकाहतो अयोपत्तो वा गरुको दुस्सण्ठानो, सीसकपालमिव जेगुच्छो वट्ठति । भिक्खाचारमग्गोऽपि अमनापो अनासन्नगामो विसमो वट्ठति । भिक्खाचारगामोऽपि यत्थं मनुस्सा अपस्सन्ता वियं चरन्ति, यत्थं एककुलेऽपि भिक्खं अलभित्वा निक्खमन्तं, एहि भन्ते ति आसनसालं पवेसेत्वा यागुभत्तं दत्त्वा गच्छन्ता, गावी वियं वजे पवेसेत्वा अनवल्लोकेन्ता गच्छन्ति, तादिसो वट्ठति । परिविसकमनुस्साऽपि दासा वा कम्मकरा वा दुब्बण्णा दुइसिका किलिङ्गवसना दुग्गन्धा जेगुच्छा, ये अचित्तिकारेण यागुभत्तं छट्ठेन्ता वियं परिविसन्ति, तादिसा सप्पाया । यागुभत्त-खज्जकमपि ल्हं दुब्बण्णं सामाक-कुट्टसक-कणाजकादिमयं, पूतितक्कं बिलङ्कं जिण्णसाकसूपेय्यं, यं किञ्चिदेव केवलं उदरपूरमत्तं वट्ठति । इरियापथो पिसं ठानं वा चङ्कमो वा वट्ठति । आरम्भणं नीलादिसु वण्णकसिणेषु यं किञ्चि अपरिसुद्धवण्णं ति । इदं रागचरितस्स सप्पायं ।

९८. दोसचरितस्स सेनासनं नातिउच्चं नातिनीचं, छायूदकसम्पन्नं, सुविभत्तभित्तिथम्भ-सोपानं, सुपरिनिष्ठितमालाकम्मलताकम्मं, नानाविधचित्तकम्मसमुज्जलं, समसिनिद्धमुदुभूमितलं, ब्रह्मविमानमिव कुसुमदामविचित्रवण्णचेलवितानसमलङ्कितं, सुपञ्चत्तसुचिमनोरमत्थरणमञ्चपीठं, तत्थं तत्थं वासत्थाय निक्खित्तकुसुमवासगन्धसुगन्धं, यं दस्सनमत्तेनेव पीतिपामुज्जं जनयति, एवरूपं सप्पायं ।

९९. तस्स पणं सेनासनस्स मग्गोऽपि सब्बपरिस्सयविमुत्तो सुचिसमतलो अलङ्कितपाटियत्तो व वट्ठति । सेनासनपरिक्खारो पेत्यं कीट-मङ्कुण-दीघजाति-भूसिकानं निस्सयपरिच्छिन्दनत्थं नातिबहुको, एकं मञ्चपीठमत्तमेव वट्ठति । निवासनपारुपणमपिस्स चीनपट्ट-सोमारपट्ट-कोसेय्य-कप्पासिकसुखुम-खोमसुखुमादीनं यं यं पणीतं, तेन तेन एकपट्टं वा दुपट्टं वा सल्लङ्कं समण-सारूपेण सुरत्तं सुपरिसुद्धवण्णं वट्ठति । पत्तो उदकबुब्बुलमिव सुसण्ठानो, मणिं वियं सुमट्ठो निम्भलो, समणसारूपेण सुपरिसुद्धवण्णो अयोमयो वट्ठति । भिक्खाचारमग्गो परिस्सयविमुत्तो समो मनापो नातिदूरनाच्चासन्नगामो वट्ठति । भिक्खाचारगामोऽपि यत्थं मनुस्सा, इदानीं अब्बो

आगमिस्सती ति सित्तसम्मडे पदेसे आसन पज्जापेत्वा पच्चुगन्त्वा पत्त आदाय घरं पवेसेत्वा पज्जत्तासने निसीदापेत्वा सक्कच्च सहत्था परिविसन्ति, तादिसो वट्ठति ।

१००. परिवेसका पनस्स ये होन्ति अभिरूपा पासादिका सुन्हाता सुविलित्ता धूपवास-कुसुम-गन्धसुरभिनो नानाविरागसुचिमनुज्जवत्थाभरणपटिमण्डिता सक्कच्चकारिनो, तादिसा सप्पाया । यागुभत्तखज्जकम्पि वण्णगन्धरससम्पन्न ओजवन्त मनोरम सब्बाकारपणीत यावदत्थ वट्ठति । इरियापथो पिस्स सेय्या वा निसज्जा वा वट्ठति । आरम्मण नीलादिसु वण्णकरिणेषु यं किञ्चि सुपरिसुद्धवण्ण ति । इद दोसचरितस्स सप्पायं ।

१०१. मोहचरितस्स सेनासन दिसामुख असम्बाधं वट्ठति, यत्थ निसिन्नस्स विवटा दिसा खायन्ति । इरियापथेषु चङ्कमो वट्ठति । आरम्मण पनस्स परित्त सुप्पमत्त सरावमत्त वा न वट्ठति । सम्बावस्मि हि ओकसे चित्त भिय्यो सम्मोह आपज्जति, तस्मा विपुल महाकसिणं वट्ठति । सेस दोसचरितस्स वुत्तसदिसमेवा ति । इद मोहचरितस्स सप्पाय ।

१०२. सद्धाचरितस्स सब्बम्पि दोसचरितम्हि वुत्तविधान सप्पाय । आरम्मणेषु चस्स अनु-स्सतिट्ठानम्पि वट्ठति । बुद्धिचरितस्स सेनासनादिसु, इद नाम असप्पाय ति नत्थि । वितक्क-चरितस्स सेनासनं विवट दिसामुख, यत्थ निसिन्नस्स आरामवनपोक्खरणीरामणैय्यकानि, गाम-निगम-जनपदपटिपाटियो, नीलोभासा च पब्बता पज्जायन्ति, त न वट्ठति । तं हि वितक्क-विधावनस्सेव पच्चयो होति । तस्मा गम्भीरे दरीमुखे वनपटिच्छन्ने हत्थिकुच्छिपम्भार-महिन्दगुहा-सदिसे सेनासने वसितब्ब । आरम्मणम्पिस्स विपुल न वट्ठति । तादिसं हि वितक्कवसेन सन्वावनाय पच्चयो होति । परित्त पन वट्ठति । सेस रागचरितस्स वुत्तसदिसमेवा ति । इद वितक्कचरितस्स सप्पाय । अय, अत्तनो चरियानुकूल ति एत्थ आगतचरियान पभेदनिदान-विभावन-सप्पायपरिच्छेदतो वित्थारो ।

१०३. न च ताव चरियानुकूल कम्मडान सब्बाकारेण आविकत । तं हि अनन्तरस्स मातिकापदस्स वित्थारे सयमेव आविभविस्सति । तस्मा यं वुत्त, चत्तालीसाय कम्मडानेषु अज्जतर कम्मडानं गहेत्वा ति [३।२८] एत्थ, सङ्घातनिद्देशतो, उपचारप्पनावहतो, ज्ञानप्पभेदतो, समतिक्कमतो, वड्डनावड्डनतो, आरम्मणतो, भूमितो, गहणतो, पच्चयतो, चरियानुकूलतो ति इमेहि ताव दसहि आकारेहि कम्मडानविनिच्छयो वेदितब्बो ।

१०४. तत्थ सङ्घातनिद्देशतो ति, चत्तालीसाय कम्मडानेषु इति हि वुत्त, तन्निमानि चत्तालीस कम्मडानानि, दस कसिणा, दस असुभा, दस अनुस्सतियो, चत्तारो ब्रह्मविहारा, चत्तारो आरुप्पा, एका सज्जा, एक ववत्थान ति ।

१०५. तत्थ, पथवीकसिण, आपोकसिण, तेजोकसिणं, वायोकसिणं, नीलकसिण, पीत-कसिण, लोहितकसिणं, ओदातकसिण, आलोककसिणं, परिच्छिन्नाकासकसिण ति इमे दस कसिणा । उड्डुमातक, विनीलक, विपुब्बकं, विच्छिदकं, विक्खायितक, विक्खित्तक, हतविक्खि-

तक, लोहितक, पुलुवक, अडिकं ति इमे दस असुभा । बुद्धानुस्सति, धम्मनुस्सति, सङ्घानुस्सति, सीलानुस्सति, चागानुस्सति, देवतानुस्सति, मरणानुस्सति, कायगतासति, आनापानसति, उपसमानुस्सती ति इमा दस अनुस्सतियो । भेत्ता, करुणा, मुदिता, उपेक्खा ति इमे चत्तारो ब्रह्मविहारा । आकासानञ्चायतनं, विज्जाणञ्चायतन, आकिञ्चज्जायतन, नेवसज्जानासज्जायतनं ति इमे चत्तारो आरुप्पा । आहारे पटिकूलसज्जा एका सज्जा । चतुधातुवक्थान एकं वक्थान ति । एवं सङ्घातनिदेसतो विनिच्छयो वेदितव्वो ।

१०६. उपचारप्पनावहतो ति, ठपेत्वा कायगतासतिञ्च आनापानसतिञ्च अवसेसा अड अनुस्सतियो, आहारे पटिकूलसज्जा, चतुधातुवक्थानं ति इमानेव हेत्थ दस कम्मट्टानानि उपचारावहानि, सेसानि अप्पनावहानी ति । एवं उपचारप्पनावहतो ।

१०७. ज्ञानप्पभेदतो ति, अप्पनावहेसु चेत्थ आनापानसतिया सद्धिं दस कसिणा चतुक्कज्ज्ञानिका होन्ति । कायगतासतिया सद्धिं दस असुभा पठमज्ज्ञानिका । पुरिमा तयो ब्रह्मविहारा तिकज्ज्ञानिका । चतुत्थब्रह्मविहारो चत्तारो च आरुप्पा चतुत्थज्ज्ञानिका ति । एवं ज्ञानप्पभेदतो ।

१०८. समतिक्रमतो ति, द्वे समतिक्रमा, अङ्गसमतिक्रमो च आरम्भणसमतिक्रमो च । तत्थ सब्बेसु पि तिक-चतुक्कज्ज्ञानिकेसु कम्मट्टानेसु अङ्गसमतिक्रमो होति, वितक्कविचारादीनि ज्ञानङ्गानि समतिक्रमित्वा तेस्वेवारम्भणेषु दुतियज्ज्ञानादीनं पत्तव्वतो, तथा चतुत्थब्रह्मविहारे । सो पि हि भेत्तादीन येव आरम्भणे सोमनस्स समतिक्रमित्वा पत्तव्वो ति । चतूसु पन आरुप्पेसु आरम्भणसमतिक्रमो होति । पुरिमेसु हि नवसु कसिणेषु अज्जतर समतिक्रमित्वा आकासानञ्चायतनं पत्तव्व, आकासादीनि च समतिक्रमित्वा विज्जाणञ्चायतनादीनि । सेसेसु समतिक्रमो नत्थी ति । एव समतिक्रमतो ।

१०९. वड्डनावड्डनतो ति, इमेसु चत्तालीसाय कम्मट्टानेसु दस कसिणानेव वड्डेतव्वानि । यत्तक हि ओकास कसिणेन फरति, तदव्वन्तरे दिव्वाय सोतधातुया सह सोतुं, दिव्वेन चक्खुना रूपानि पस्सितु, परसत्तानञ्च चेतसा चित्तमज्जातु समत्थो होति ।

११०. कायगतासति पन असुभानि च न वड्डेनव्वानि । कस्मा ? ओकासेन परिच्छिन्नत्ता आनिसंसाभावा च । सा च नेसं ओकासेन परिच्छिन्नता भावनानये आविभवित्सति । तेसु पन वड्डितेसु कुणपरासि येव वड्डति, न कोचि आनिसंसो अत्थि । वुत्तम्पि चेत्तं सोपाकपज्ज्ञा-
व्याकरणे—“ विभूता, भगवा, रूपसज्जा, अविभूता अडिकसज्जा ” ति [ ] । तत्र हि निमित्तवड्डनवसेन रूपसज्जा विभूता ति वुत्ता, अडिकसज्जा अवड्डनवसेन अविभूता ति वुत्ता ।

१११. यं पनेत्तं, “ केवलं अडिकसज्जाय अफरिं पथविं इमं ” ति [थेर १८] वुत्तं, तं लामिस्स सतो उपड्डानाकारवसेन वुत्तं । यथेव हि धम्मासोककाले करवीकसकुणो समन्ता

आदासभित्तिसु अत्तनो छाया दिस्वा सब्बदिसासु करवीकसज्जी हुत्वा मधुर गिर निच्छारेसि, एव थेरो पि अट्ठिकसज्जाय लाभित्ता सब्बदिसासु उपडित्ति निमित्त पस्सन्तो, केवला पि पथवी अट्ठिकभरिता ति चिन्तेसी ति ।

११२ यदि एव, या असुभज्झानान अप्पमाणारम्मणता वुत्ता [धम्म ५५], सा विरुज्झती ति । सा च न विरुज्झति । एकच्चो हि उद्धुमातके वा अट्ठिके वा महन्ते निमित्त गण्हाति, एकच्चो अप्पके । इमिना परियायेन एकच्चस्स परित्तारम्मण आण होति, एकच्चस्स अप्पमाणारम्मण ति । यो वा एत वड्डने आदीनव अपस्सन्तो वड्डेति, त सन्धाय, “ अप्पमाणारम्मण ” ति [धम्म ५५]^१ वुत्त । आनिससाभावा पन न वड्डेतब्बानी ति ।

११३. यथा च एतानि, एव सेसानि पि न वड्डेतब्बानि । कस्मा^२ तेसु हि आनापान-निमित्तं ताव वड्डयतो वातरासि येव वड्डति, ओकासेन च परिच्छिन्न । इति सादीनवत्ता ओकासेन च परिच्छिन्नत्ता न वड्डेतब्बं । ब्रह्मविहारा सत्तारम्मणा, तेस निमित्त वड्डयतो सत्तरासि येव वड्डेय्य, न च तेन अत्थो अत्थि । तस्मा तम्पि न वड्डेतब्बं ।

११४. यं पन वुत्तं, “ मेत्तासहगतेन चेतसा एक दिसं फरित्वा ” ति [दी १।२५०] आदि, तं परिग्गहवसेनेव वुत्त । एकावासद्विआवासादिना हि अनुक्कमेन एकस्सा दिसाय सत्ते परिग्गहेत्वा भावेन्तो, एक दिस फरित्वा ति वुत्तो, न निमित्तं वड्डेन्तो । पटिभागनिमित्तमेव चेत्थ नत्थि, यदयं वड्डेय्य । परित्त-अप्पमाणारम्मणता पेत्थ परिग्गहवसेनेव वेदितब्बा ।

११५. आरुप्पारम्मणेषु पि आकास कसिणुग्घाटिमत्ता । त हि कसिणापगमवसेनेव मनसि-कातब्बं । ततो परं वड्डयतो न किञ्चि होति । विज्जाण सभावधम्मत्ता । न हि सक्का सभावधम्म वड्डेतुं । विज्जाणापगमो विज्जाणस्स अभावमत्तत्ता । नेवसज्झानासज्जायतनारम्मण सभावधम्मत्ता येव न वड्डेतब्बं ।

११६. सेसानि अनिमित्तत्ता । पटिभागनिमित्त हि वड्डेतब्बं नाम भवेय्य । बुद्धानुस्सति-आदीनञ्च नेव पटिभागनिमित्त आरम्मण होति । तस्मा त न वड्डेतब्बं ति । एवं वड्डनावड्डनतो ।

११७. आरम्मणतो ति, इमेसु च चत्तालीसाय कम्मट्ठानेसु, दस कसिणा, दस असुभा, आनापानसति, कायगतासती ति इमानि द्वावीसति पटिभागनिमित्तारम्मणानि, सेसानि न पटिभागनिमित्तारम्मणानि । तथा, दससु अनुस्सतिसु ठपेत्वा आनापानसतिञ्च कायगतासतिञ्च अवसेसा अट्ठ अनुस्सतियो, आहारे पटिकूलसज्जा, चतुधातुवक्थानं, विज्जाणञ्चायतनं, नेवसज्झानासज्जायतन ति इमानि द्वादस सभावधम्मारम्मणानि । दस कसिणा, दस असुभा, आनापानसति, कायगतासती ति इमानि द्वावीसति निमित्तारम्मणानि । सेनानि छ नवत्तब्बा-रम्मणानि । तथा, विपुब्बकं, लोहितकं, पुल्लवक, आनापानसति, आपोकसिणं, तेजोकसिणं,

वायोकसिण, यच्च आलोककसिणे सुरियादीन ओभासमण्डलारम्मण ति इमानि अङ्ग चलिता-
रम्मणानि, तानि च खो पुब्बभागे । पटिभाग पन सन्निसिन्नमेव होति । सेसानि न चलिता-
रम्मणानी ति । एव आरम्मणतो ।

११८. भूमितो ति, एत्थ च, दस असुभा, कायगतासति, आहारे पटिकूलसञ्जा ति
इमानि द्वादस देवेषु नप्पवत्तन्ति । तानि द्वादस आनापानसति चा ति इमानि तेरस ब्रह्मलोके
नप्पवत्तन्ति । अरूपभवे पन ठपेत्वा चत्तारो आरुप्पे अञ्ज नप्पवत्ताति । मनुस्सेसु सब्बानि
पि पवत्तन्ती ति । एव भूमितो ।

११९. गहणतो ति दिङ्ग-फुङ्ग-सुतग्गहणतो पेत्य विनिच्छयो वेदितब्बो । तत्र, ठपेत्वा
वायोकसिण सेसा नव कसिणा, दस असुभा ति इमानि एकूनवीसति दिङ्गेन गहेतब्बानि ।
पुब्बभागे चक्खुना ओलोकेत्वा ओलोकेत्वा निमित्त नेस गहेतब्बं ति अत्थो । कायगता-
सतिय तच्चपञ्चक दिङ्गेन, सेस सुतेना ति एव तस्सा आरम्मण दिङ्गसुतेन गहेतब्ब । आनापान-
सति फुङ्गेन, वायोकसिण दिङ्गफुङ्गेन, सेसानि अङ्गारस सुतेन गहेतब्बानि । उपेक्खाब्रह्मविहारो
चत्तारो आरुप्पा ति इमानि चेत्थ न आदिकम्मिकेन गहेतब्बानि, सेसानि पञ्चतिस गहेतब्बानी
ति । एव गहणतो ।

१२०. पच्चयतो ति, इमेसु पन कम्मडानेसु, ठपेत्वा आकासकसिण सेसा नव कसिणा
आरुप्पान पच्चया होन्ति, दस कसिणा अभिञ्जान, तयो ब्रह्मविहारा चतुत्थब्रह्मविहारस्स,
हेड्डिम हेड्डिमं आरुप्पं उपरिमस्स उपरिमस्स, नेवसञ्जानासञ्जायतन निरोवसमापत्तिया, सब्बानि
पि सुखविहार-विपप्सना-भवसम्पत्तीन ति । एव पच्चयतो ।

१२१. चरियानुकूलतो ति चरियान अनुकूलतो पेत्य विनिच्छयो वेदितब्बो । सेय्यथिद-
रागचरितस्स ताव एत्थ, दस असुभा कायगतासती ति एकादस कम्मडानानि अनुकूलानि ।
दोसचरितस्स, चत्तारो ब्रह्मविहारा चत्तारि वण्णकसिणानी ति अङ्ग । मोहचरितस्स वितक्क-
चरितस्स च एक आनापानसतिकम्मडानमेव । सद्दाचरितस्स पुरिमा छ अनुस्सतियो । बुद्धि-
चरितस्स, मरणसति, उपसमानुस्सति, चतुवातुवक्कथानं, आहारे पटिकूलसञ्जा ति चत्तारि ।
सेसकसिणानि चत्तारो च आरुप्पा सब्बचरितान अनुकूलानि । कसिणेषु च य किञ्चि परित्त
वितक्कचरितस्स, अप्पमाण मोहचरितस्सा ति । एवमेत्थ चरियानुकूलतो विनिच्छयो वेदितब्बो ति ।

१२२. सब्बञ्चेतं उजुविपच्चनीकवसेन च अतिसप्पायवसेन च वुत्त । रागादीन पन अविक्ख-
म्भिका सद्दादीन वा अनुपकारा कुसलभावना नाम नत्थि । वुत्तम्पि, चेत्तं मेघियसुत्ते—“ चत्तारो
धम्मा उत्तरि भावेतब्बा । असुभा भावेतब्बा रागस्स पहानाय । मेत्ता भावेतब्बा व्यापादस्स
पहानाय । आनापानसति भावेतब्बा वितक्कुपच्छेदाय । अनिच्चसञ्जा भावेतब्बा अस्मिमानस्स
समुग्घाताया ” ति [अ ४।३५८]^१ । राहुलसुत्ते पि, “ मेत्तं, राहुल, भावनं भावेही ”
ति [म १।४२४] आदिना नयेन एकस्सेव सत्त कम्मडानानि वुत्तानि । तस्मा वचनमत्ते

अभिनिवेस अक्त्वा सब्बत्थ अधिप्पायो परिऐसितब्बो ति । अयं, कम्मडान गहेत्वा ति एत्थ कम्मडानकथाविनिच्छयो ।

१२३. गहेत्वा ति इमस्स पन पदस्स अयमत्थदीपना । तेन योगिना, कम्मडानदाक्य कल्याणमित्त उपमङ्गमित्वा ति [३।५७-७३] एत्थ वुत्तनयेनेव वुत्तप्पकारं कल्याणमित्त उपसङ्गमित्वा, बुद्धस्स वा भगवतो, आचरियस्स वा अत्तान निग्यातेत्वा सम्पन्नज्झासयेन सम्पन्नाधिमुत्तिना च हुत्वा कम्मडान याचितब्ब ।

१२४. तत्र, इमाह, भगवा, अत्तभाव तुम्हाक परिच्चजामी ति एव बुद्धस्स भगवतो अत्ता निग्यातेतब्बो । एव हि अनिग्यातेत्वा पन्तेसु सेनासनेसु विहरन्तो भेरवारम्मणे आपाथमागते सन्धम्भितुं असक्कोन्तो गामन्तं ओसरित्वा गिहीहि ससङ्को हुत्वा अनेसन आपज्जित्वा अनयव्यसनं आउज्जेय्य । निग्यातितत्तभावस्स पनस्स भेरवारम्मणे आपाथमागते पि भयं न उप्पज्जति । न नु तथा, पण्डित, पुरिममेव अत्ता बुद्धान निग्यातितो ति पच्चवेक्खतो च पनस्स सोमनस्समेव उप्पज्जति ।

१२५. यथा हि पुरिसस्स उत्तमं कासिकवत्थ भवेय्य । तस्स तस्मिं मूसिकाय वा कीटेहि वा खादिते उप्पजेय्य दोमनस्स । सचे पन त अचीवरस्स भिक्खुनो ददेय्य, अथस्स त तेन भिक्खुना खण्डाखण्ड कयिरमानं दिस्वा पि सोमनस्समेव उप्पजेय्य । एव सम्पदमिद वेदितब्ब ।

१२६. आचरियस्स निग्यातेन्तेनापि, इमाह, भन्ते, अत्तभाव तुम्हाक परिच्चजामी ति वत्तब्ब । एवं अनिग्यातितत्तभावो हि अतज्जनीयो वा होति दुब्बचो वा अनोवादकरो, येनकामङ्गमो वा आचरियं अनापुच्छा व यत्थिच्छति तत्थ गन्ता । तमेनं आचारियो आमिसेन वा धम्मेन वा न सङ्गह्णाति, गूळ्ह गन्थ न सिक्खापेति । सो इम दुविध सङ्गह अलभन्तो सासने पतिट्ठ न लभति, न चिरस्सेव दुस्सील्य वा गिहिभाव वा पापुणाति । निग्यातितत्तभावो पन नेव अतज्जनीयो होति, न येनकामङ्गमो, सुवचो आचरियायत्तवुत्तिरेव होति । सो आचरियतो दुविधं सङ्गह लभन्तो सासने बुद्धिं विरूळ्हि वेपुल्ल पापुणाति ।

१२७. चूळपिण्डपातिकतिस्सथेरस्स अन्तेवासिका विय । थेरस्स किर सन्तिक तयो भिक्खू आगमसु । तेसु एको, अह, भन्ते, तुम्हाकमत्थाया ति वुत्ते सतपोरिसे पपाते पतितु उस्सहेय्यं ति आह । दुतियो, अहं, भन्ते, तुम्हाकमत्थाया ति वुत्ते इम अत्तभाव पण्हितो पडाय पासाणपिडे घंसेन्तो निरवसेस खेपेतुं उस्सहेय्य ति आह । ततियो, अह, भन्ते, तुम्हाकमत्थाया ति वुत्ते अस्सासपस्सासे उपरुन्धित्वा कालकिरिय कातु उस्सहेय्य ति आह । थेरो, भब्बा वत्तिमे भिक्खू ति कम्मडान कथेसि । ते तस्स ओवादे ठत्वा तयो पि अरहत्त पापुणिंसू ति । अयमानिसंसो अत्तनिग्यातने । तेन वुत्त—बुद्धस्स वा भगवतो, आचरियस्स वा अत्तान निग्यातेत्वा ति ।

१२८. सम्पन्नज्झासयेन सम्पन्नाधिमुत्तिना च हुत्वा ति [३।१२३] एत्थ पन

तेन योगिना अलोभादीन वसेन छहि आकारेहि सम्पन्नज्ज्ञासयेन भवितव्व । एव सम्पन्नज्ज्ञासयो हि तिस्सन्न बोधीन अज्जतर पापुणाति । यथाह—“ छ अज्ज्ञासया बोधिसत्तान बोधिपरिपाकाय सवत्तन्ति । अलोभज्ज्ञासया च बोधिसत्ता लोभे दोसदस्साविनो । अदोसज्ज्ञासया च बोधिसत्ता दोसे दोसदस्साविनो । अमोहज्ज्ञासया च बोधिसत्ता मोहे दोसदस्साविनो । नेक्खम्मज्ज्ञासया च बोधिसत्ता घरावासे दोसदस्साविनो । पविवेकज्ज्ञासया च बोधिसत्ता सङ्गणिकाय दोसदस्साविनो । निस्सरणज्ज्ञासया च बोधिसत्ता सब्बभवगतिसु दोसदस्साविनो ” ति [ ] । ये हि केचि अतीतानागतपञ्चुप्पन्ना सोतापन्न-सकदागामि-अनागामि-खीणासव-पच्चेकबुद्ध-सम्मा-सम्बुद्धा, सब्बे ते इमेहेव छहाकारेहि अत्तना अत्तना पत्तव्व विसेस पत्ता । तस्मा इमेहि छहाकारेहि सम्पन्नज्ज्ञासयेन भवितव्व ।

१२९. तदधिमुत्तताय पन अधिमुत्तिसम्पन्नेन भवितव्व । समाधाधिमुत्तेन समाधिगरुकेन समाधिपम्भारेन, निब्बानाधिमुत्तेन निब्बानगरुकेन निब्बानपम्भारेन भवितव्व ति अत्थो ।

१३० एव सम्पन्नज्ज्ञासयाविमुत्तिनो पनस्स कम्मट्ठान याचतो चेतोपरियजाणलाभिना आचरियेन चित्ताचार ओलोकेत्वा चरिया जानितव्वा । इतरेन, किंचरितोप्ति ? के वा ते वम्मा बहुल समुदाचरन्ति ? किं वा ते मनसिकरोतो फासु होति ? कतरस्मिं वा ते कम्मट्ठाने चित्त नमती ति एवमादीहि नयेहि पुच्छित्वा जानितव्वा । एव अत्वा चरियानुकूल कम्मट्ठान कथेतव्व । कथेन्तेन च तिविधेन कथेतव्व, पकतिया-उग्गहितकम्मट्ठानस्स एक द्वे निसज्जा सज्जाय कोरेत्वा दातव्व, सन्तिके वसन्तस्स आगतागतक्खणे कथेतव्व, उग्गहेत्वा अज्जत्र गन्तुकामस्स नातिसाङ्खित्तं नातिविथारिकं कत्वा कथेतव्व ।

१३१. तत्थ पथवीकसिण ताव कथेन्तेन, चत्तारो कसिणदोसा, कसिणकरण, कतस्स भावनानयो, दुविव निमित्त, दुविधो समाधि, सत्तविध सप्पायासप्पाय, दसविध अप्पनाकोसल्लं, विरियसमता, अप्पनाविधान ति इमे नव आकारा कथेतव्वा । सेसकम्मट्ठानेसु पि तस्स तस्स अनुरूप कथेतव्व । त सब्ब तेस भावनाविधाने आविभविस्सति । एवं कथियमाने पन कम्मट्ठाने तेन योगिना निमित्त गहेत्वा सोतव्व ।

१३२. निमित्तं गहेत्वा ति, इदं हेट्ठिमपद, इद उपरिमपद, अयमस्स अत्थो, अयमधिष्ठायो, इदमोपम्म ति एव त त आकार उपनिबन्धित्वा ति अत्थे । एव निमित्त गहेत्वा सक्कच्च सुणन्तेन हि कम्मट्ठान सुगहित होति । अथस्स तं निस्साय विससाधिगमो सम्पज्जति, न इतरस्सा ति । अय, गहेत्वा ति इमस्स पदस्स अथपरिदीपना ।

१३३. एत्तावता, कल्याणमित्तं उपसङ्गमित्वा अत्तनो चरियानुकूलं चत्तालीसाय कम्मट्ठानेसु अज्जतरं कम्मट्ठानं गहेत्वा ति इमानि पदानि सब्बाकारेन विथारितानि होन्ती ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विमुद्धिमग्गे
समाधिभावनाधिकारे कम्मट्ठानगहणनिद्देशो नाम
ततियो परिच्छेदो ।

चतुर्थो परिच्छेदो पथवीकसिणनिद्देसो

१. इदानीं यं वुत्तं, समाधिभावनाय अननुरूपं विहारं पहाय अनुरूपे विहारे विहरन्तेना ति [३।२८] एत्थ, यस्स ताव आचरियेन सद्धिं एकविहारे वसतो फासु होति, तेन तत्थेव कम्मडानं परिसोवेन्तेन वसितब्बं । सचे तत्थ फासु न होति, यो अज्जो गावुते वा अड्डयोजने वा योजनमत्ते पि वा सप्पायो विहारो होति, तत्थ वसितब्बं । एव हि सति कम्मडानस्स किस्मिञ्चिदेव ठाने सन्देहे वा सतिसम्मोसे वा जाते कालस्सेव विहारे वत्तं कत्वा अन्तरामग्गे पिण्डाय चरित्वा भत्तकिञ्चपरियोसाने येवाचरियस्स वसनडानं गन्त्वा त दिवसं आचरियस्स सन्तिके कम्मडानं सोधेत्वा दुतियदिवसे आचरियं वन्दित्वा निक्खमित्वा अन्तरामग्गे पिण्डाय चरित्वा अकिलमन्तो येव अत्तनो वसनडानं आगन्तुं सक्खिस्सति । यो पन योजनप्पमाणे पि फासुकडानं न लभति, तेन कम्मडाने सब्बं गण्ठडानं छिन्दित्वा सुविसुद्धं आवज्जनपटिबद्धं कम्मडानं कत्वा दूरप्पि गन्त्वा समाधिभावनाय अननुरूपं विहारं पहाय अनुरूपे विहारे विहातब्बं ।

२. तत्थ अननुरूपो नाम अट्टारसन्न दोसानं अज्जतरेन समन्नागतो । तत्रिमे अट्टारसन्न दोसा—महत्तं, नवत्तं, जिण्णत्तं, पन्थनिसित्तं, सोण्डि, पण्ण, पुप्फ, फल, पत्थनीयता, नगरसन्निसितता, दारुसन्निसितता, खेत्तसन्निसितता, विसभागानं पुग्गलानं अत्थिता, पट्टनसन्निसितता, पच्चन्तसन्निसितता, रज्जसीमसन्निसितता, असप्पायता, कल्याणमित्तानं अलाभो ति । इमेस अट्टारसन्न दोसानं अज्जतरेन दोसेन समन्नागतो अननुरूपो नाम, न तत्थ विहातब्बं ।

३. कस्मा^१ महाविहारे ताव बहू नानाछन्दा सन्निपतन्ति । ते अज्जमज्ज पटि-विरुद्धताय वत्तं न करोन्ति, बोधिअङ्गणादीनि असम्मडानेव होन्ति, अनुपट्ठापितं पानीयं परिभोजनीयं । तत्रायं, गोचरगामे पिण्डाय चरिस्सामी ति पत्तचीवर आदाय निक्खन्तो, सचे पस्सति वत्तं वा अकतं, पानीयघटं वा रित्तं, अथानेन वत्तं कातब्बं होति, पानीय उपट्ठापेतब्बं, अकरोन्तो वत्तभेदे दुक्कट आपज्जति, करोन्तस्स कालो अतिक्रमति, अतिदिवा पविट्ठो निड्ढिताय भिक्खाय किञ्चि न लभति, पटिसल्लानगतो पि सामणे-दहरभिक्खून् उच्चासदेन सद्धकम्मोहि च विक्खपति । यत्थ पन सब्बं वत्तं कतमेव होति, अवसेसा पि च सघट्टना नत्थि, एवरूपे महाविहारे पि विहातब्बं ।

४. नवविहारे बहु नवकम्मं होति, अकरोन्त उज्झायन्ति । यत्थ पन भिक्खू एव वदन्ति, आयस्मा यथासुखं समणधम्मं करोतु, मय नवकम्मं करिस्सामा ति, एवरूपे विहातब्बं ।

५. जिणविहारे पन बहु पटिजगितब्ब होति, अन्तमसो अत्तनो सेनासनमत्तम्पि अपटिजगन्तं उज्झायन्ति, पटिजगन्तस्स कम्मट्ठान परिहायति ।

६. पन्थनिस्सिते महापथविहारे रत्तिन्दिव आगन्तुका सन्निपतन्ति, विकाले आगतान् अत्तनो सेनासन दत्त्वा रुक्खमूले वा पासणपिण्डे वा वसितब्बं होति, पुनरिदमेव पि एवमेव ति कम्मट्ठानस्स ओकासो न होति । यत्थ पन एवरूपो आगन्तुकसम्बाधो न होति, तत्थ विहातब्ब ।

७. सोण्डि नाम पासाणपोक्खरणी होति । तत्थ पानीयत्थं महाजनो समोसरति, नगरवासीन राजकुलपक्थेरान् अन्तेवासिका रजनकम्मत्थाय आगच्छन्ति, तेस भाजन-दारुदोणिकादीनि पुच्छन्तानं, असुके च असुके च ठाने ति दस्सेतब्बानि होन्ति, एवं सब्बकालम्पि निच्चव्यावटो होति ।

८. यत्थ नानाविधं साकपण्णं होति, तत्थस्स कम्मट्ठान गहेत्वा दिवाविहार निसिन्न-स्सापि सन्तिके साकहारिका गायमाना पण्ण उच्चिनन्तियो विसभागसदसघट्टनेन कम्मट्ठानन्तराय करोन्ति । यत्थ पन नानाविधा मालागच्छा सुपुष्फिता होन्ति, तत्रापि तादिसो येव उपदवो ।

९. यत्थ नानाविधं अम्बजम्बुपनसादि फलं होति, तत्थ फलत्थिका आगन्त्वा याचन्ति, अदेन्तस्स कुज्झन्ति, बलक्कारेण वा गणहन्ति । सायण्हसमये विहारमज्झे चङ्कमन्तेन ते दिस्वा, किं, उपासका, एव करोथा ति वुत्ता यथारुचि अक्कोसन्ति, अवासाय पिस्स परक्कमन्ति ।

१०. पत्थनीये पन लोकसम्मते दक्खिणगिरि-हत्थिकुच्छि-चेतियगिरि-चित्तलपम्बतसदिसे विहारे विहरन्तं, अयमरहा ति सम्भावेत्वा वन्दितुकामा मनुस्सा समन्ता ओसरन्ति, तेनस्स न फासु होति । यस्स पन त सप्पाय होति, तेन दिवा अज्जत्थ गन्त्वा रत्तिं वसितब्बं ।

११. नगरसन्निस्सिते विसभागारम्मणानि आपाथमागच्छन्ति, कुम्भदासियो पि घटेहि निधंसन्तियो गच्छन्ति, ओक्कमित्वा मगं न देन्ति, इस्सरमनुस्सा पि विहारमज्झे साणि परिक्ख-पित्वा निसीदन्ति ।

१२. दारुसन्निस्सये पन यत्थ कट्टानि च दम्बूपकरणरुक्खा च सन्ति, तत्थ कट्टहारिका पुब्बे वुत्तसाकपुष्पहारिका विय अफासुं करोन्ति, विहारे रुक्खा सन्ति, ते छिन्दित्वा घरानि करिस्सामा ति मनुस्सा आगन्त्वा छिन्दति । सचे सायण्हसमय पधानघरा निक्खमित्वा विहारमज्झे चङ्कमन्तो ते दिस्वा, किं, उपासका, एव करोथा ति वदति, यथारुचि अक्कोसन्ति, अवासाय पिस्स परक्कमन्ति ।

१३. यो पन खेत्तसन्निस्सितो होति समन्ता खेत्तेहि परिवारितो, तत्थ मनुस्सा विहार-मज्झे येव खल कत्वा धज्ज मद्दन्ति, पमुखेसु सयन्ति, अज्जम्पि बहुं अफासुं करोन्ति । यत्रापि महासङ्घभोगो होति, आरामिका कुलानं गावो रुन्धन्ति, उदकवारं पटिसेवेन्ति, मनुस्सा वीहि-सीस गहेत्वा, पस्सथ तुम्हाकं आरामिकानं कम्मं ति सङ्घस्स दस्सेन्ति, तेन तेन कारणेन राज-राजमहामत्तानं घरद्वार गन्तब्ब होति । अयम्पि खेत्तसन्निस्सितेनेव सङ्गहितो ।

१४. विसभागानं पुग्गलानं अत्थिता ति, यत्थ अज्जमज्जं विसभागवेरिभिक्षू विहरन्ति, ये कलहं करोन्ता, मा भन्ते एव करोथा ति वारियमाना, एतस्स पंसुकूलिकस्स आगतकालतो पट्टाय नट्ठ्हा ति वत्तारो भवन्ति ।

१५. यो पि उदकपट्टनं वा थलपट्टनं वा निस्सितो होति, तत्थ अभिण्हं नावाहि च सत्थेहि च आगतमनुस्सा, ओक्कासं देथ, पानीय देथ, लोण देथा ति घट्टयन्ता अफासुं करोन्ति ।

१६. पच्चन्तनिस्सिते पन मनुस्सा बुद्धादिसु अप्पसन्ना होन्ति । रज्जसीमसन्निस्सिते राजभयं होति । तं हि पदेस एको राजा, न मण्ह वसे वत्तती ति पहरति, इतरो पि, न मण्ह वसे वत्तती ति । तत्राय भिक्षु कदाचि-इमस्स रज्जो विजिते विहरति, कदाचि एतस्स । अथ न, चरपुरिसो अयं ति मज्जमाना अनयव्यसन पापेन्ति ।

१७. असप्पायता ति विसभागरूपादिआरम्भणसमोसरणेन वा अमनुस्सपरिग्गहितताय वा असप्पायता । तत्रिद वत्थु । एको किर थेरो अरज्जे वसति । अथस्स एका यक्खिनी पण्ण-सालद्वारे ठत्वा गायि । सो निक्खमित्वा द्वारे अट्ठासि । सा गन्त्वा चङ्कमनसीसे गायि । थेरो चङ्कमनसीसं अगमासि । सा सतपोरिसे पपाते ठत्वा गायि । थेरो पटिनिवत्ति । अथ न सा वेगेन गहेत्वा, मया, भन्ते, न एको न द्वे तुम्हादिसा खादिता ति आह ।

१८. कल्याणमित्तानं आलाभो ति, यत्थ न सका होति आचरियं वा आचरियसमं वा उपज्झाय वा उपज्झायसमं वा कल्याणमित्तं लब्धु, तत्थ सो कल्याणमित्तानं आलाभो महा-दोसो येवा ति । इमेस अट्ठारसन्नं दोसानं अज्जतरेन समन्नागतो अननुरूपो ति वेदितव्वो । वुत्तप्पि चेत्तं अट्ठकथासु—

“ महावास नवावासं जरावासञ्च पन्थनिं ।

सोण्डि पण्णञ्च पुप्फञ्च फलं पत्थितमेव च ॥

नगरं दारुणा खेत्तं विसभागेन पट्टनं ।

पच्चन्तसीमासप्पाय, यत्थ मित्तो न लब्भति ॥

अट्ठारसेतानि ठानानि इति विज्जाय पण्डितो

आरका परिवज्जेय्य मग्ग पटिभयं यथा ” ति [ ] ॥

१९. यो पन गोचरगामतो नातिदूरनाच्चसन्नतादिहि पञ्चहि अङ्गेहि समन्नागतो, अयं अनुरूपो नाम । वुत्तं हेतुं भगवता—“ कथञ्च, भिक्षवे, सेनासनं पञ्चङ्गसमन्नागतं होति १ इध, भिक्षवे, सेनासनं नातिदूरं होति नाच्चासन्नं गमनागमनसम्पन्नं, दिवा अप्पोकिण्णं रत्तिं अप्पसद्वं अप्पनिग्घोसं, अप्पडसमकसवातातपसिरिसपसम्फस्स होति, तस्मिं खो पन सेनासने विहारन्तस्स अप्पकसिरेनेव उपज्जन्ति चीवर-पिण्डपात-सेनासन-गिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारा, तस्मिं खो पन सेनासने थेरा भिक्षू विहरन्ति बहुस्सुता आगतागमा धम्मधरा विनयधरा मातिकाधरा, ते कालेन कालं उपसङ्गमित्वा परिपुच्छति परिपञ्चति, इदं, भन्ते, कथं, इमस्स

को अथो ति, तस्स ते आयस्मन्तो अविवटञ्चैव विवरन्ति, अनुत्तानीकतञ्च उत्तानीकरोन्ति, अनेकविहितेषु च कङ्कडानियेषु धम्मेषु कङ्क पटिविनोदेन्ति । एव खो, भिक्खवे, सेनासतं पञ्चङ्गसमन्नागतं होती ” ति [अं ५।१५-१६] । अयं, समाधिभावनाय अननुरूपं विहारं पहाय अनुरूपे विहरन्तेना ति एत्थ वित्थारो ।

२०. खुदकपलिबोधुपच्छेदं कत्वा ति, एवं पटिरूपे विहारे विहरन्तेन, ये पिस्स ते होन्ति खुदका पलिबोधा, ते पि उपच्छिन्दितब्बा । सेय्याधिदं—दीधानि केसनखलोमानि छिन्दितब्बानि । जिण्णञ्चीवरेसु दळ्हीकम्म वा तुन्नकम्मं वा कातब्ब । किलिङ्गानि वा रजितब्बानि । सचे पत्ते मल होति, पत्तो पचितब्बो । पञ्चपीठादीनि सोधेतब्बानी ति । अयं, खुदकपलिबोधुपच्छेदं कत्वा ति एत्थ वित्थारो ।

२१. इदानी, सब्बं भावनाविधानं अपरिहापेन्तेन भावेतब्बो ति एत्थ, अयं पथवी-कसिणं आदिं कत्वा सब्बकम्मङ्गानवसेन वित्थारकथा होति । एव उपच्छिन्नखुदकपलिबोधेन हि भिक्खुना पच्छाभत्तं पिण्डपातपटिक्कन्तेन भत्तसम्मदं पटिविनोदेत्वा पविवित्ते ओकासे सुखनिजेन कताय वा अकताय वा पथविया निमित्तं गण्हितब्बं ।

२२. वुत्तं हेतं—“ पथवीकसिणं उगगण्हन्तो पथवियं निमित्तं गण्हाति कते वा अकते वा, सन्तके नो अनन्तके, सकोटिये नो अकोटिये, सवट्टुमे नो अवट्टुमे, सपरियन्ते नो अपरियन्ते, सुप्पम्मत्ते वा सरावमत्ते वा । सो तं निमित्तं सुगहितं करोति, सूपधारित उपधारेति, सुववत्थितं ववत्थपेति । सो तं निमित्तं सुगहितं कत्वा सूपधारितं उपधारेत्वा सुववत्थितं ववत्थपेत्वा आनि-संसदस्सावी रतनसज्जी हुत्वा चित्तिकार उपट्टपेत्वा सम्पियायमानो तस्मिं आरम्मणे चित्तं उप-निबन्धति, अद्धा इमाय पटिपदाय जरामरणम्हा मुच्चिस्सामी ति । सो विविच्चेव कामेहि....पे.... पठमं ज्ञान उपसम्पज्ज विहरती ” ति [ ] ।

२३. तथ येन अतीतभवे पि सासने वा इसिपब्बज्जाय वा पब्बजित्वा पथवीकसिणे चतुक्क-पञ्चकज्ज्ञानानि निब्बत्तितपुब्बानि, एवरूपस्स पुज्जवतो उपनिस्सयसम्पन्नस्स अकताय पथविया कसितङ्गाने वा खलमण्डले वा निमित्तं उपपज्जति । मल्लकत्थेरस्स विय । तस्स किरायस्मतो कसितङ्गानं ओलोकेन्तस्स तंठानप्पमाणमेव निमित्तं उदपादि । सो तं वट्ठेत्वा पञ्चकज्ज्ञानानि निब्बतेत्वा ज्ञानपदङ्गानं विपस्सनं पट्टपेत्वा अरहत्तं पापुणि ।

२४. यो पनेव अकताधिकारो होति, तेन आचरियस्स सन्तिके उग्गाहितकम्मङ्गानविधानं अविराधेत्वा चत्तारो कसिणदोसे परिहरन्तेन कसिण कातब्बं । नीलपीतलोहितओदातसम्भेदवसेन हि चत्तारो पथवीकसिणदोसा । तस्मा नीलादिवण्ण मत्तिकं अगहेत्वा गङ्गावहे मत्तिकासदिसाय अरुणवण्णाय मत्तिकाय कसिणं कातब्बं । तञ्च खो विहारमज्जे सामणेरादीनं सञ्चरणङ्गाने न कातब्बं । विहारपच्चन्ते पन पटिच्छन्नङ्गाने पम्भारे वा पण्णसालाय वा, संहारिमं वा तत्रङ्कं वा कातब्बं ।

२५. तत्र सहारिमं चतुसु दण्डकेसु पिलोतिक वा चम्म वा कटसारक वा बन्धित्वा तत्थ अपनीततिणमूलसक्खरकथलिकाय सुमद्विताय मत्तिकाय वुत्तप्पमाण वट्ट लिम्पेत्वा कातब्ब । त परिकम्मकाले भूमियं अत्थरित्वा ओलोकेतब्ब । तत्रट्ठक भूमिय पटुमकणिकाकारेण खाणुके आकोटेत्वा वल्लीहि विनन्धित्वा कातब्ब । यदि सा मत्तिका नप्पहोति, अधो अज्ज पक्खिपित्वा उपरिभागे सुपरिसोधिताय अरुणवण्णाय मत्तिकाय विदत्थिचतुरङ्गुलवित्थार वट्ट कातब्ब । एतदेव हि पमाण सन्धाय, **सुप्पमत्तं वा सरावमत्तं वा** ति वुत्त । **सन्तके नो अनन्तके** ति आदि पनस्स परिच्छेदत्थाय वुत्त ।

२६. तस्मा एव वुत्तप्पमाणपरिच्छेद कत्वा—रुक्खपाणिका विसभागवण्ण समुद्वापेति, तस्मा त अगहेत्वा—पासाणपाणिकाय घसित्वा समं भेरितलसदिस कत्वा तं ठान सम्मज्जित्वा न्हत्वा आगन्त्वा कसिणमण्डलतो अट्ठेत्य्यहत्थन्तरे पदेसे पज्जत्ते विदत्थिचतुरङ्गुलपादके सुअत्थते पीठे निसीदितब्बं । ततो दूरतरे निसिन्नस्स हि कसिणं न उपट्ठाति, आसन्नतरे कसिणदोसा पज्जायन्ति, उच्चतरे निसिन्नेन गीव ओनमित्वा ओलोकेतब्ब होति, नीचतरे जण्णुकानि रुजन्ति ।

२७. तस्मा वुत्तनयेनेव निसीदित्वा, “अप्पस्सादा कामा” ति [म १।१३०] आदिना नयेन कामेसु आदीनवं पच्चवेक्खित्वा कामनिस्सरणे सब्बदुक्खसमतिक्रमस्स उपायभूते नेक्खम्मे जाताभिलासेन बुद्धधम्मसङ्घगुणानुस्सरणेन पीतिपामोज्ज जनयित्वा, अय दानि सा सब्बबुद्ध-पच्चैकबुद्ध-अरियसावकेहि पटिपन्ना नेक्खम्मपटिपदा ति पटिपत्तिया सज्जातगारवेन, अद्धा इमाय पटिपदाय पविवेकसुखरसस्स भागी भविस्सामी ति उस्साहं जनयित्वा समेन आकारेण चक्खूनि उम्मीलेत्वा निमित्तं गण्हन्तेन भावेतब्बं ।

२८. अतिउम्मीलयतो हि चक्खु किलमति, मण्डलञ्च अतिविभूत होति, तेनस्स निमित्तं नुप्पज्जति । अतिमन्द उम्मीलयतो मण्डल अविभूतं होति, चित्तञ्च लीनं होति, एवम्पि निमित्तं नुप्पज्जति । तस्मा, आदासतले मुखनिमित्तदस्सिना विय, समेन आकारेण चक्खूनि उम्मीलेत्वा निमित्तं गण्हन्तेन भावेतब्बं ।

२९. न वण्णो पच्चवेक्खितब्बो, न लक्खणं मनसिकातब्बं । अपि च वण्ण अमुञ्चित्वा निस्सयसवण्णं कत्वा उस्सदवसेन पण्णत्तिधम्मे चित्तं ठपेत्वा मनसिकातब्ब । पथवी, मही, मेदिनी, भूमि, वसुधा, वसुन्धरा ति आदिसु पथवीनामेसु य इच्छति, यदस्स सज्जानुकूल होति, तं वत्तब्ब । अपि च, पथवी ति एतदेव नामं पाकट, तस्मा पाकटवसेनेव, पथवी पथवी ति भावेतब्बं । कालेन उम्मीलेत्वा, कालेन निमीलेत्वा आवज्जितब्ब । याव उग्गाहनिमित्तं नुप्पज्जति, ताव कालसतम्पि कालसहस्सम्पि ततो भिय्यो पि एतेनेव नयेन भावेतब्बं ।

३०. तस्सेवं भावयतो यदा निमीलेत्वा आवज्जन्तस्स उम्मीलितकाले विय आपाथं आगच्छति, तदा उग्गाहनिमित्तं जातं नाम होति । तस्स जातकालतो पट्टाय न तस्मिं ठाने निसीदितब्बं । अत्तनो वसनट्ठान पविसित्वा तत्थ निसिन्नेन भावेतब्बं । पादधोवनपपञ्चपरिहारत्थ

पनस्स एकपटलिकुपाहना च कत्तरदण्डो च इच्छितव्वो । अथानेन, सचे तरुणो समाधि केनचिदेव असप्पायेन नस्सति, उपाहना आरुह्य कत्तरदण्ड गहेत्वा त ठानं गन्वा निमित्तं आदाय आगन्वा सुखनिसिन्नेन भावेतव्व, पुनप्पुन समन्नाहरितव्व, तक्काहत वितक्काहत कातव्व ।

३१. तस्स एव करोन्तस्स अनुक्रमेण नीवरणानि विक्खम्भन्ति, किलेसा सन्निसीदन्ति, उपचारसमाधिना चित्तं समाधियति, पटिभागनिमित्तं उप्पज्जति । तत्राय पुरिमस्स च उग्गह-निमित्तस्स इमस्स च विसेसो । उग्गहनिमित्ते कसिणदोसो पज्जायति । पटिभागनिमित्तं, थविक-तो नीहटादासमण्डलं विय, सुधोतसङ्गथालं विय, वलाहकन्तरा निक्खन्तचन्दमण्डलं विय, मेघमुखे बलाका विय, उग्गहनिमित्तं पदालेत्वा निक्खन्तमिव ततो सतगुणं सहस्सगुणं सुपरि-सुद्धं हुत्वा उपट्ठाति । तच्च खो पन नेव वण्णवन्तं, न सण्ठानवन्तं । यदि हि त ईदिस भवेय्य, चक्खुविज्जेय्य सिया ओल्लारिक सम्मसन्नूपगं तिलक्खणव्भाहतं । न पनेत तादिसं । केवलं हि समाधिलाभिनो उपट्ठानाकारमत्तं सज्जजमेतं ति । उप्पन्नकालतो च पनस्स पट्ठाय नीवरणानि विक्खम्भितानेव होन्ति, किलेसा सन्निसिन्ना व, उपचारसमाधिना चित्तं समाहितमेवा ति ।

३२. दुविधो हि समाधि, उपचारसमाधि च अप्पनासमाधि च । द्वीहाकारेहि चित्तं समाधियति, उपचारभूमियं वा पटिलाभभूमियं वा । तत्थ उपचारभूमियं नीवरणप्पहानेन चित्तं समाहितं होति, पटिलाभभूमियं अङ्गपातुभावेन ।

३३. द्विन्न पन समाधीनं इदं नानाकरणं । उपचारे अङ्गानि न थामजातानि होन्ति । अङ्गानं अथामजातत्ता यथा नाम दहरो कुमारको उक्खिपित्वा ठपियमानो पुनप्पुन भूमियं पतति, एवमेव उपचारे उप्पन्ने चित्तं कालेन निमित्तं आरम्भणं करोति, कालेन भवङ्गं ओतरति । अप्पनाय पन अङ्गानि थामजातानि होन्ति । तेसं थामजातत्ता यथा नाम बलवा पुरिसो आसना बुट्ठाय दिवसम्पि तिड्ढेय्य, एवमेव अप्पनासमाधिम्हि उप्पन्ने चित्तं सकिं भवङ्गवारं छिन्दित्वा केवलम्पि रत्तिं केवलम्पि दिवसं तिड्ढति, कुसलजवनपटिपाटिवसेनेव पवत्तती ति ।

३४. तत्र यदेतं उपचारसमाधिना सार्द्धं पटिभागनिमित्तं उप्पन्नं, तस्स उप्पादनं नाम अतिदुक्करं । तस्मा सचे तेनेव पल्लङ्गेन तं निमित्तं वट्ठेत्वा अप्पनं अधिगन्तुं सकोति, सुन्दरं । नो चे सकोति, अथानेन तं निमित्तं अप्पमत्तेन चक्खवत्तिगम्भो विय रक्खितव्वं । एव हि,

निमित्तं रक्खतो लद्ध-परिहानि न विज्जति ।

आरक्खम्हि असन्तम्हि, लद्धं लद्धं विनस्सति ॥

३५. तत्राय रक्खणाविधि—

आवासो, गोचरो, भस्सं, पुग्गलो, भोजनं, उतु ।

इरियापथो ति सत्तेते असप्पाये विवज्जे ॥

सप्पाये सत्त सेवेथ, एव हि पटिपज्जतो ।

न चिरेनेव कालेन होति कस्सचि अप्पना ॥

३६. तत्रस्स यस्मिं आवासे वसन्तस्स अनुप्पन्न वा निमित्तं नुप्पज्जति, उप्पन्नं वा विनस्सति, अनुपाडिता च सति न उपट्ठाति, असमाहितञ्च चित्तं न समाधियति, अयं असप्पायो । यत्थं निमित्तं उप्पज्जति चेव थावरञ्च होति, सति उपट्ठाति, चित्तं समाधियति, नागपम्बतवासि-पधानियतिस्सत्थेरस्स वियं, अयं सप्पायो । तस्मा यस्मिं विहारे बहू आवासा होन्ति, तत्थं एकमेकस्मिं तीणि तीणि दिवसानि वसित्वा यत्थस्स चित्तं एकगं होति, तत्थं वसितम्ब । आवाससप्पायताय हि तम्बपण्णिदीपम्हि चूळनागलेणे वसन्ता तत्थेव कम्मट्ठानं गहेत्वा पञ्चसता भिक्खू अरहत्तं पापुणिसु, सोतापन्नादीनं पन, अञ्जत्थं अरियभूमिं पत्वा तत्थं अरहत्तं पत्तानञ्च गणना नत्थि । एव अञ्जेसु पि चित्तलपम्बतविहारादिसु ।

३७. गोचरगामो पन यो सेनासनतो उत्तरेन वा दक्खिणेन वा नातिदूरे दियड्ढकोस-
म्भन्तरे होति सुलभसम्पन्नभिक्खो, सो सप्पायो, विपरीतो असप्पायो ।

३८. भस्सं ति द्वत्तिसतिरच्छानकथापरियापन्नं असप्पाय । तं हिस्स निमित्तन्तरधानाय सवत्तति । दसकथावत्थुनिस्सितं सप्पाय, तम्पि मत्ताय भासितम्ब ।

३९. पुग्गलो पि अतिरच्छानकथिको सीलादिगुणसम्पन्नो, यं निस्साय असमाहितं वा चित्तं समाधियति, समाहितं वा चित्तं थिरतरं होति, एवरूपो सप्पायो । कायदढ्ढीबहुलो पन तिरच्छानकथिको असप्पायो । सो हि तं, कदमोदकमिव अच्छं उदकं, मलिनमेव करोति । तादिसञ्चागम्म कोटपम्बतवासिदहरस्सेव समापत्तिं पि नस्सति, पगेव निमित्तं ।

४०. भोजनं पन कस्सचि मधुरं, कस्सचि अम्बिलं सप्पाय होति । उतुं पि कस्सचि सीतो, कस्सचि उण्हो सप्पायो होति । तस्मा यं भोजनं वा उतुं वा सेवन्तस्स फासु होति, असमाहितं वा चित्तं समाधियति, समाहितं वा चित्तं थिरतरं होति, तं भोजनं सो च उतुं सप्पायो, इतरं भोजनं इतरो च उतुं असप्पायो ।

४१. इरियापथेसु पि कस्सचि चङ्कमो सप्पायो होति, कस्सचि सयनट्ठानानि सज्जानं अञ्जतरो । तस्मा तं आवासं वियं तीणि दिवसानि उपपरिक्खित्वा, यस्मिं इरियापथे असमाहितं वा चित्तं समाधियति, समाहितं वा चित्तं थिरतरं होति, सो सप्पायो, इतरो असप्पायो ति वेदितम्बो । इति इमं सत्तविधं असप्पायं वज्जेत्वा सप्पायं सेवितम्ब । एव पटिपन्नस्स हि निमित्तासेवनबहुलस्स न चिरेनेव कालेन होति कस्सचि अप्पना ।

४२. यस्स पन एवम्पि पटिपज्जतो न होति, तेन दसविधं अप्पनाकोसल्लं सम्पादेतम्ब । तत्रायं नयो । दसहाकारेहि अप्पनाकोसल्लं इच्छितम्ब, वत्थुविसदकिरियतो, इन्द्रियसमत्तपटिपादन-
तो, निमित्तकुसलतो, यस्मिं समये चित्तं पग्गहेतम्बं तस्मिं समये चित्तं पग्गण्हाति, यस्मिं समये चित्तं निग्गहेतम्बं तस्मिं समये चित्तं निग्गण्हाति, यस्मिं समये चित्तं सम्पहसितम्बं

तस्मिं समये चित्तं सम्पहसेति, यस्मिं समये चित्तं अज्झुपेक्खितब्बं तस्मिं समये चित्तं अज्झुपेक्खति, असमाहितपुग्गलपरिवज्जनतो, समाहितपुग्गलसेवनतो, तदधिमुत्तितो ति ।

४३. तत्थ वत्थुविसदकिरिया नाम अज्झात्तिकवाहिरानं वत्थून विसदभावकरण । यदा हिस्स केसनखलोमानि दीघानि होन्ति, सरीरं वा सेदमलगाहितं, तदा अज्झात्तिक वत्थु अविसदं होति अपरिसुद्धं । यदा पन चीवरं जिण्णं किलिडं दुग्गन्धं होति, सेनासनं वा उक्कापं, तदा बाहिरं वत्थु अविसदं होति अपरिसुद्धं । अज्झात्तिके बाहिरे च वत्थुमिह अविसदे उपनेसु चित्तचेतसिकेसु आणमिपि अपरिसुद्धं होति, अपरिसुद्धानि दीपकपल्लिक-वट्टि-तेलानि निस्साय उप्पन्नदीपसिखाय ओभासो विय । अपरिसुद्धेन च आणेन सङ्गारे सम्मसतो सङ्गारा पि अविभूता होन्ति, कम्मडानमनुयुज्जतो कम्मडानमिपि वुद्धिं विरूळिह वेपुल्लं न गच्छति ।

४४. विसदे पन अज्झात्तिकवाहिरे वत्थुमिह उपनेसु चित्तचेतसिकेसु आणमिपि विसदं होति परिसुद्धं, परिसुद्धानि दीपकपल्लिक-वट्टि-तेलानि निस्साय उप्पन्नदीपसिखाय ओभासो विय । परिसुद्धेन च आणेन सङ्गारे सम्मसतो सङ्गारा पि विभूता होन्ति, कम्मडानमनुयुज्जतो कम्मडानमिपि वुद्धिं विरूळिह वेपुल्लं गच्छति ।

४५. इन्द्रियसमत्तपटिपादनं नाम सद्धानां इन्द्रियानां समभावकरण । सचे हिस्सं सद्धिन्द्रियं बलवं होति, इतरानि मन्दानि, ततो विरियिन्द्रियं पग्गहकिच्च, सतिन्द्रियं उपपन्नकिच्चं, समाधिन्द्रियं अविकखेपकिच्चं, पञ्चिन्द्रियं दस्सनकिच्चं कातुं न सक्कोति । तस्मा तं वम्मसभावपञ्चवेक्खणेन वा, यथा वा मनसिकरोतो बलवं जातं तथा अमनसिकारेण हापेतब्बं । वक्कलित्थेरवत्थु चेत्थं निदस्सनं [सं ३।११९-२४] ।

४६. सचे पन विरियिन्द्रियं बलवं होति, अथ नेव सद्धिन्द्रियं अधिमोक्खकिच्चं कातुं सक्कोति, न इतरानि इतरकिच्चभेदं । तस्मा तं पस्सद्धानां भावनाय हापेतब्बं । तत्रापि सोणत्थेरवत्थु दस्सेतब्बं [महा १७९-८५] । एवं सेसेसु पि एकस्स बलवभावे सति इतरेसं अत्तनो किचेसु असमत्थता वेदितब्बा ।

४७. विसेसतो पनेत्थं सद्धानां समाधिविरियानञ्च समतं पसंसन्ति । बलवसद्धानो हि मन्दपज्जो मुद्धप्पसन्नो होति, अवत्थुस्मिं पसीदति । बलवपज्जो मन्दसद्धानो केराटिकपक्खं भजति, भेसज्जसमुद्धितो विय रोगो अतेकिच्छो होति । उभिन्नं समताय वत्थुस्मिं येव पसीदति । बलवसमाधिं पन मन्दविरियं, समाधिस्स कोसज्जपक्खत्ता, कोसज्जं अभिभवति । बलवविरियं मन्दसमाधिं, विरियस्स उद्धच्चपक्खत्ता, उद्धच्चं अभिभवति । समाधिं पन विरियेन संयोजितो कोसज्जे पतितुं न लभति । विरियं समाधिना संयोजितं उद्धच्चं पतितुं न लभति । तस्मा तदुभयं समं कातब्बं । उभयसमताय हि अप्पना होति ।

४८. अपि च समाधिकम्मिकस्स बलवतो पि सद्धानां वट्ठति । एवं सद्धानां ओक्कपेन्तो अप्पनं पाप्पणिस्सति । समाधिपज्ज्वासु पन समाधिकम्मिकस्स एकग्गता बलवतो वट्ठति । एवं हि

सप्पाये सत्त सेवेध, एवं हि पटिपज्जतो ।

न चिरेनेव कालेन होति कस्सचि अप्पना ॥

३६. तत्रस्स यस्मिं आवासे वसन्तस्स अनुप्पन्न वा निमित्त नुप्पज्जति, उप्पन्नं वा विनस्सति, अनुपड्विता च सति न उपट्ठाति, असमाहितञ्च चित्तं न समाधियति, अय असप्पायो । यत्थ निमित्त उप्पज्जति चेव थावरञ्च होति, सति उपट्ठाति, चित्त समाधियति, नागपब्बतवासि-पधानियतिस्सत्थेरस्स विय, अय सप्पायो । तस्मा यस्मिं विहारे बहू आवासा होन्ति, तत्थ एकमेकस्मिं तीणि तीणि दिवसानि वसित्वा यत्थस्स चित्त एकगं होति, तत्थ वसितब्ब । आवाससप्पायताय हि तम्बपण्णिदीपम्हि चूलनागलेणे वसन्ता तत्थेव कम्मट्ठान गहेत्वा पञ्चसता भिक्खू अरहत्त पापुणिसु, सोतापन्नादीन पन, अञ्जत्थ अरियभूमिं पत्वा तत्थ अरहत्त पत्तानञ्च गणना नत्थि । एव अञ्जेसु पि चित्तलपब्बतविहारादिसु ।

३७. गोचरगामो पन यो सेनासनतो उत्तरेन वा दक्खिणेन वा नातिदूरे दियड्ढकोस-
ब्भन्तरे होति सुलभसम्पन्नभिक्खो, सो सप्पायो, विपरीतो असप्पायो ।

३८. भस्सं ति द्वत्तिसतिरच्छानकथापरियापन्नं असप्पाय । त हिस्स निमित्तन्तरधानाय संवत्तति । दसकथावत्थुनिस्सितं सप्पाय, तम्पि मत्ताय भासितब्ब ।

३९. पुग्गलो पि अतिरच्छानकथिको सीलादिगुणसम्पन्नो, यं निस्साय असमाहितं वा चित्त समाधियति, समाहित वा चित्तं थिरतर होति, एवरूपो सप्पायो । कायदब्बहीबहुलो पन तिरच्छानकथिको असप्पायो । सो हि त, कदमोदकमिव अच्छं उदक, मलिनमेव करोति । तादिसञ्चागम्भ कोटपब्बतवासिदहरस्सेव समापत्ति पि नस्सति, पगेव निमित्तं ।

४०. भोजनं पन कस्सचि मधुर, कस्सचि अम्बिलं सप्पाय होति । उतु पि कस्सचि सीतो, कस्सचि उण्हो सप्पायो होति । तस्मा य भोजनं वा उतुं वा सेवन्तस्स फासु होति, असमाहित वा चित्तं समाधियति, समाहितं वा चित्त थिरतरं होति, त भोजनं सो च उतु सप्पायो, इतर भोजनं इतरो च उतु असप्पायो ।

४१. इरियापथेसु पि कस्सचि चङ्कमो सप्पायो होति, कस्सचि सयनट्ठानानिसज्जानं अञ्जतरो । तस्मा तं आवास विय तीणि दिवसानि उपपरिक्खित्वा, यस्मिं इरियापथे असमाहित वा चित्तं समाधियति, समाहित वा चित्त थिरतरं होति, सो सप्पायो, इतरो असप्पायो ति वेदितब्बो । इति इम सत्तविध असप्पायं वज्जेत्वा सप्पायं सेवितब्बं । एव पटिपन्नस्स हि निमि-
त्तासेवनबहुलस्स न चिरेनेव कालेन होति कस्सचि अप्पना ।

४२. यस्स पन एवाम्पि पटिपज्जतो न होति, तेन दसविधं अप्पनाकोसल्लं सम्पादेतब्बं । तत्राय नयो । दसहाकारेहि अप्पनाकोसल्लं इच्छितब्ब, वत्थुविसदकिरियतो, इन्द्रियसमत्तपटिपादन-
तो, निमित्तकुसलतो, यस्मिं समये चित्तं पग्गहेतब्बं तस्मिं समये चित्तं पग्गण्हाति, यस्मिं समये चित्त निग्गहेतब्ब तस्मिं समये चित्तं निग्गण्हाति, यस्मिं समये चित्तं सम्पहंसितब्बं

तस्मिं समये चित्तं सभपहसेति, यस्मिं समये चित्तं अज्झुपेक्खितब्बं तस्मिं समये चित्तं अज्झुपेक्खति, असमाहितपुग्गलपरिवज्जनतो, समाहितपुग्गलसेवनतो, तदधिमुत्तितो ति ।

४३. तत्थ वत्थुविसदकिरिया नाम अज्झात्तिकबाहिरान वत्थूनं विसदभावकरणं । यदा हिस्स केसनखलोमानि दीघानि होन्ति, सरीर वा सेदमलगाहितं, तदा अज्झात्तिक वत्थु अविसद होति अपरिसुद्ध । यदा पन चीवर जिण्ण किलिङ्ग दुग्गन्धं होति, सेनासन वा उक्कापं, तदा बाहिर वत्थु अविसद होति अपरिसुद्ध । अज्झात्तिके बाहिरे च वत्थुम्हि अविसदे उपनेसु चित्तचेतसिकेसु जाणम्पि अपरिसुद्ध होति, अपरिसुद्धानि दीपकपल्लिक-वट्टि-तेलानि निस्साय उप्पन्नदीपसिखाय ओभासो विय । अपरिसुद्धेन च जाणेन सङ्गारे सम्मसतो सङ्गारा पि अविभूता होन्ति, कम्मडानमनुयुज्जतो कम्मडानम्पि बुद्धिं विरूळ्हि वेपुल्ल न गच्छति ।

४४. विसदे पन अज्झात्तिकबाहिरे वत्थुम्हि उपनेसु चित्तचेतसिकेसु जाणम्पि विसद होति परिसुद्ध, परिसुद्धानि दीपकपल्लिक-वट्टि-तेलानि निस्साय उप्पन्नदीपसिखाय ओभासो विय । परिसुद्धेन च जाणेन सङ्गारे सम्मसतो सङ्गारा पि विभूता होन्ति, कम्मडानमनुयुज्जतो कम्मडानम्पि बुद्धिं विरूळ्हि वेपुल्ल गच्छति ।

४५. इन्द्रियसमत्तपटिपादनं नाम सद्धानां इन्द्रियानां समभावकरण । सचे हिस्स सद्धिन्द्रियं बलवं होति, इतरानि मन्दानि, ततो विरियिन्द्रियं पग्गहकिच्चं, सतिन्द्रियं उपडानकिच्चं, समाधिन्द्रियं अविक्खेपकिच्चं, पञ्चिन्द्रियं दस्सनकिच्चं कातु न सक्कोति । तस्मा त वम्मसभावपञ्चवेक्खणेन वा, यथा वा मनसिकरोतो बलवं जातं तथा अमनसिकारेण हापेतब्ब । वक्कलित्थेरवत्थु चेत्थ निदस्सनं [सं ३।११९-२४] ।

४६. सचे पन विरियिन्द्रियं बलवं होति, अथ नेव सद्धिन्द्रियं अधिमोक्खकिच्चं कातु सक्कोति, न इतरानि इतरकिच्चभेदं । तस्मा तं पस्सद्धानिभावनाय हापेतब्बं । तत्रापि सोणत्थेरवत्थु दस्सेतब्बं [महा १७९-८५] । एवं सेसेसु पि एकस्स बलवभावे सति इतरेसं अत्तनो किच्चेसु असमत्थता वेदितब्बा ।

४७. विसेसतो पनेत्थ सद्धानपञ्चानां समाधिविरियानञ्च समतं पसंसन्ति । बलवसद्धो हि मन्दपञ्चो मुद्धप्पसन्नो होति, अवत्थुस्मिं पसीदति । बलवपञ्चो मन्दसद्धो केराटिकपक्खं भजति, भेसज्जसमुट्ठितो विय रोगो अतेकिच्छो होति । उभिन्न समताय वत्थुस्मिं येव पसीदति । बलवसमाधिं पन मन्दविरियं, समाधिस्स कोसज्जपक्खत्ता, कोसज्ज अभिभवति । बलवविरियं मन्दसमाधिं, विरियस्स उद्धच्चपक्खत्ता, उद्धच्चं अभिभवति । समाधि पन विरियेन संयोजितो कोसज्जे पतितुं न लभति । विरियं समाधिना संयोजित उद्धच्चे पतितुं न लभति । तस्मा तदुभयं समकातब्बं । उभयसमताय हि अप्पना होति ।

४८. अपि च समाधिकम्मिकस्स बलवती पि सद्धानां वट्टति । एवं सद्धहन्तो ओकप्पेन्तो अप्पन पापुणिस्सति । समाधिपञ्चासु पन समाधिकम्मिकस्स एकगता बलवती वट्टति । एवं हि

सो अप्पन पापुणाति । विपस्सनाकम्मिकस्स पञ्जा बलवती वट्ठाते । एव हि सो लक्खणपटिवेधं पापुणाति । उभिन्न पन समताय पि अप्पना होति येव ।

४९. सति पन सब्बत्थ बलवती वट्ठाति । सति हि चित्तं उद्वच्चपक्खिकान सद्वा-विरिय-पञ्जान वसेन उद्वच्चपाततो, कोसज्जपक्खेन च समाधिना कोसज्जपाततो रक्खति । तस्मा सा, लोणधूपन विय सब्बव्यञ्जनेसु, सब्बकम्मिकअमच्चो विय सब्बराजकिच्चेसु, सब्बत्थ इच्छितब्बा । तेनाह—“ सति च पन सब्बत्थिका वुत्ता भगवता । किंकारणा ? चित्तं हि सतिपटिसरणं, आरक्खपच्चुपट्टाना च सति, न विना सतिया चित्तस्स पग्गहनिग्गहो होती ” ति [ ] ।

५०. निमित्तकोसल्लं नाम पथवीकसिणादिकस्स चित्तेकगतानिमित्तस्स अकतस्स करणकोसल्ल, कतस्स च भावनाकोसल्ल, भावनाय लद्धस्स रक्खणकोसल्लञ्च । तं इध अधिप्पेत ।

५१. कथञ्च यस्मिं समये चित्तं पग्गहेतब्बं तस्मिं समये चित्तं पग्गण्हाति ? यदास्स अतिसिथिलविरियतादीहि हीन चित्तं होति, तदा पस्सद्विसम्बोज्झङ्गादयो तयो अभावेत्वा धम्मविचयसम्बोज्झङ्गादयो भावेति । वुत्तं हेतं भगवता—“ सेय्यथा पि, भिक्खवे, पुरिसो परिच्छ अग्गिं उज्जालेतुकामो अस्स, सो तत्थ अल्लानि चेव तिणानि पक्खिपेय्य, अल्लानि च गोमयानि पक्खिपेय्य, अल्लानि च कट्टानि पक्खिपेय्य, उदकवातञ्च ददेय्य, पसुकेन च ओकिरेय्य, भब्बो नु खो सो, भिक्खवे, पुरिसो परिच्छ अग्गिं उज्जालेतु ति ? नो हेतं, भन्ते । एवमेव खो, भिक्खवे, यस्मिं समये लीनं चित्तं होति, अकालो तस्मिं समये पस्सद्विसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय, अकालो समाधि ....पे.... अकालो उपेक्खासम्बोज्झङ्गस्स भावनाय । त किस्स हेतु ? लीनं, भिक्खवे, चित्तं, त एतेहि धम्मेहि दुस्समुट्ठापयं होति । यस्मिञ्च खो, भिक्खवे, समये लीनं चित्तं होति, कालो तस्मिं समये धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय, कालो विरियसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय, कालो पीतिसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय । त किस्स हेतु ? लीन, भिक्खवे, चित्तं, तं एतेहि धम्मेहि सुसमुट्ठापय होति । सेय्यथा पि, भिक्खवे, पुरिसो परिच्छ अग्गिं उज्जालेतुकामो अस्स, सो तत्थ सुक्खानि चेव तिणानि पक्खिपेय्य, सुक्खानि च गोमयानि पक्खिपेय्य, सुक्खानि च कट्टानि पक्खिपेय्य, मुखवातञ्च ददेय्य, न च पसुकेन ओकिरेय्य, भब्बो नु खो सो, भिक्खवे, पुरिसो परिच्छ अग्गिं उज्जालेतुं ति ? एव, भन्ते ” ति [स ५।११२-१३] ।

५२. एत्थ च यथासक आहारवसेन धम्मविचयसम्बोज्झङ्गादीन भावना वेदितब्बा । वुत्तं हेतं—“ अत्थि, भिक्खवे, कुसलाकुसला धम्मा, सावज्जानवज्जा धम्मा, हीनपणीता धम्मा, कण्हसुक्कसप्पटिभागा धम्मा, तत्थ योनिसो मनसिकारबहुलीकारो, अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया सवत्तति । ” तथा, “ अत्थि भिक्खवे आरम्भधातु, निक्कमधातु, परक्कमधातु, तत्थ योनिसो मनसिकारबहुलीकारो, अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा विरियसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा विरियसम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया

संवत्तति । ” तथा, “ अथि, भिक्खवे, पीतिसम्बोज्झङ्गानिया वम्मा, तत्थ योनिसो मनसि-
कारबहुलीकारो, अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा पीतिसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा पीति-
सम्बोज्झङ्गस्स भिच्चोभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया संवत्तती ” ति [स ५।१०४] ।

५३. तत्थ सभाव-सामञ्जलदखण-पटिवेधवसेन पवत्तमनसिकारो कुसलादिसु योनिसो
मनसिकारो नाम । आरम्भधातुआदीन उप्पादनवसेन पवत्तमनसिकारो आरम्भधातुआदिसु
योनिसो मनसिकारो नाम । तत्थ आरम्भधातू ति पठमविरिय वुच्चति । निक्कमधातू ति
कोसज्जतो निक्खन्तत्ता ततो बलवतर । परक्कमधातू ति पर पर ठान अक्कमनते ततो पि
बलवतरं । पीतिसम्बोज्झङ्गानिया धम्मा ति पन पीतिया एवेत नाम । तस्सा पि उप्पादक-
मनसिकारो व योनिसो मनसिकारो नाम ।

५४. अपि च सत्त धम्मा धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय संवत्तन्ति, परिपुच्छकता,
वत्थुविसदकिरिया, इन्द्रियसमत्तपटिपादना, दुप्पञ्चपुग्गलपरिवज्जना, पञ्चवन्तपुग्गलसेवना,
गम्भीरजाणचरियपच्चवेक्खणा, तदधिमुत्तता ति ।

५५. एकादस धम्मा विरियसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय संवत्तन्ति, अपायादिभयपच्चवेक्खणता,
विरियायत्तलोकियलोकुत्तरविसेसाधिगमानिससदस्सिता, बुद्ध-पच्चैकबुद्ध-महासावकोहि गतमग्गो
मया गन्तब्बो, सो च न सक्का कुसीतेन गन्तु ति एवं गमनवीथिपच्चवेक्खणता, दायकानं
महप्फलभावकरणेन पिण्डापचायनता, विरियारम्भस्स वण्णवादी मे सत्था, सो च अनतिक्रमनीय-
सासनो, अम्हाकश्च बहूपकारो, पटिपत्तिया च पूजियमानो पूजितो होति, न इतरथा ति एव
सत्थुमहत्तपच्चवेक्खणता, सद्धम्मसङ्घात मे महादायज्ज गहेत्तब्ब, तच्च न सक्का कुसीतेन गहेतु ति
एव दायज्जमहत्तपच्चवेक्खणता, आलोकसञ्जामनसिकार-इरियापथपरिवत्तन-अब्भोकाससेवनादीहि
थीनमिद्धविनोदनता, कुसीतपुग्गलपरिवज्जनता, आरद्धविरियपुग्गलसेवनता, सम्मप्पधानपच्च-
वेक्खणता, तदधिमुत्तता ति ।

५६. एकादस वम्मा पीतिसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय संवत्तन्ति, बुद्धानुस्सति, धम्म....सङ्घ....
सील....चाग देवतानुस्सति, उपसमानुस्सति, ल्ह्वपुग्गलपरिवज्जनता, सिनिद्धपुग्गलसेवनता,
पसादनीयसुत्तन्तपच्चवेक्खणता, तदधिमुत्तता ति । इति इमेहि आकारेहि एते धम्मे उप्पादेन्तो
धम्मविचयसम्बोज्झङ्गादयो भावेति नाम । एव यस्मिं समये चित्तं पग्गहेत्तब्ब तस्मिं समये
चित्तं पग्गण्हाति ।

५७. कथं यस्मिं समये चित्तं निग्गहेत्तब्बं तस्मिं समये चित्तं निग्गण्हाति ? यदास्स
अञ्चारद्धविरियतादीहि उद्धतं चित्तं होति, तदा धम्मविचयसम्बोज्झङ्गादयो तयो अभावेत्वा
पस्सद्विसम्बोज्झङ्गादयो भावेति । वुत्तं हेत भगवता—“ सेय्यथा पि, भिक्खवे, पुरिसो महन्तं
अग्गिक्खन्धं निब्बापेतुकामो अस्स, सो तत्थ सुक्खानि चैव तिणानि पक्खिपेय्य....पे... न च
पसुकेन ओकिरेय्य, भब्बो नु खो सो, भिक्खवे, पुरिसो महन्तं अग्गिक्खन्धं निब्बापेतु ति ?
नो हेतं, भन्ते । एवमेव खो, भिक्खवे, यस्मिं समये उद्धतं चित्तं होति, अकालो तस्मिं समये

अपरो अच्छेको मन्देन जवेन पक्खन्तो खीणे येव सम्पापुणाति । छेको पन समेन जवेन पक्खन्तो सुखेन पुप्फरासि सम्पत्वा यावदिच्छक रेणु आदाय मधु सम्पादेत्वा मधुरस अनुभवति ।

६८. यथा च सल्लकत्तअन्तेवासिकेसु उदकथालगते उप्पलपत्ते सत्थकम्म सिक्खन्तेसु, एको अच्छेको वेगेन सत्थ पातेन्तो उप्पलपत्त द्विधा वा छिन्दति, उदके वा पवेसेति । अपरो अच्छेको छिज्जनपवेसनभया सत्थकेन फुसितुम्पि न विसहति । छेको पन समेन पयोगेन तत्थ सत्थप्पहार दस्सेत्वा परियोदातसिप्पो हुत्वा तथारूपेसु ठानेसु कम्मं कत्वा लाभं लभति ।

६९. यथा च, यो चतुब्ब्यामप्पमाण मक्कटकसुत्त आहरति, सो चत्तारि सहस्सानि लभती ति रज्जा वुत्ते एको अच्छेकपुरिसो वेगेन मक्कटकसुत्त आकड्ढन्तो तहि तहि छिन्दति येव । अपरो अच्छेको छेदनभया हत्थेन फुसितुम्पि न विसहति । छेको पन कोटितो पडाय समेन पयोगेन दण्डके वेठेत्वा आहरित्वा लाभ लभति ।

७०. यथा च अच्छेको निय्यामको बलववाते लङ्कार पूरेन्तो नाव विदेसं पक्खन्दापेति । अपरो अच्छेको मन्दवाते लङ्कार ओरोपेन्तो नाव तत्थेव ठपेति । छेको पन मन्दवाते पूरेत्वा बलववाते अड्डलङ्कार पूरेत्वा सोत्थिना इच्छितडान पापुणाति ।

७१. यथाच, यो तेल अछड्ढेन्तो नाळिं पूरेति सो लाभ लभती ति आचरियेन अन्तेवासिकान वुत्ते, एको अच्छेको लाभलुद्धो वेगेन पूरेन्तो तेल छड्ढेति । अपरो अच्छेको तेलछड्ढनभया आसिच्चितुम्पि न विसहति । छेको पन समेन पयोगेन पूरेत्वा लाभ लभति ।

७२. एवमेव एको भिक्खु उप्पन्ने निमित्ते, सीघमेव अप्पनं पापुणिस्सामी ति गाळ्हं विरिय करोति । तस्स चित्त अच्चारद्वविरियत्ता उद्धच्चे पतति । सो न सक्कोति अप्पन पापुणितुं । एको अच्चारद्वविरियताय दोसं दिस्वा, किं दानि मे अप्पनाया ति विरिय हापेति । तस्स चित्त अति-लीनविरियत्ता कोसजे पतति । सो पि न सक्कोति अप्पनं पापुणितु । यो पन ईसकम्पि लीनं लीनभावतो उद्धतं उद्धच्चतो मोचेत्वा समेन पयोगेन निमित्ताभिमुख पवत्तेति, सो अप्पनं पापुणाति । तादिसेन भवितव्व ।

७३. इममत्थ सन्धाय एत वुत्तं—

रेणुम्हि उप्पलदळे सुत्ते नावाय नाळिया ।

यथा मधुकरादीन पवत्ति सम्भवणित्ता ॥

लीनउद्धतभावेहि मोचयित्वान सब्बसो ।

एव निमित्ताभिमुखं मानस पटिपादये ति ॥

७४. इति एव निमित्ताभिमुख मानस पटिपादयतो पनस्स, इदानी अप्पना इज्झिस्सती ति भवङ्ग उपच्छिन्दित्वा, पथवी पथवी ति अनुयोगवसेन उपडितं तदेव पथवीकसिणं आरम्भणं कत्वा मनोद्वारावज्जन उप्पज्जति, ततो तस्मिं येवारम्भणे चत्तारि पञ्च वा जवनानि जवन्ति, तेसु अवसाने एक रूपावचरं, सेसानि कामावचरानि पकतिचित्तेहि बलवतरवितक्कविचारपीतिसुख-

चित्तेकगगतानि, यानि अप्पनाय परिकम्मत्ता परिकम्मानी ति पि, यथा गामादीन आसन्नदेसो, गामूपचारो नगरूपचारो ति बुच्चति, एवं अप्पनाय आसन्नत्ता समीपचारित्ता वा उपचारानी ति पि, इतो पुब्बो परिकम्मान, उपरि अप्पनाय च अनुलोमनतो अनुलोमानी ति पि बुच्चन्ति । यञ्चेत्थ सब्बन्तिम, त परित्तगोत्ताभिभवन्तो महग्गतगोत्तभावनतो च गोत्रभू ति पि बुच्चति ।

७५. अगहितगहणेन पनेत्थ पठम परिकम्मं, दुतिय उपचार, ततिय अनुलोम, चतुत्थ गोत्रभू । पठम वा उपचार, दुतिय अनुलोमं, ततिय गोत्रभू । चतुत्थ पञ्चम वा अप्पनाचित्त । चतुत्थमेव हि पञ्चम वा अप्पेति । तच्च खो खिप्पाभिज्जा-दन्धाभिज्जावसेन । ततो पर जवन पतति, भवङ्गस्स वारो होति ।

७६. आभिधम्मिक-गोदत्तथेरो पन, “ पुरिमा पुरिमा कुसला धम्मा पच्छिमानं पच्छिमानं कुसलानं धम्मान आसेवनपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप ५] इम सुत्त वत्वा, आसेवनपच्चयेन पच्छिमो पच्छिमो धम्मो बलवा होति, तस्मा छडे पि सत्तमे पि अप्पना होती ति आह । त अड्कथासु, अत्तनो मतिमत्त थेरस्सेत ति वत्वा पटिक्खित्तं ।

७७. चतुत्थपञ्चमेसु येव पन अप्पना होति, परतो जवनं पनित नाम होति, भवङ्गस्स आसन्नत्ता ति वुत्त, त एवं विचारेत्वा वुत्तत्ता न सक्का पटिक्खिपितुं । यथा हि पुरिसो छिन्नपपाताभिमुखो धावन्तो ठातुकामो पि परियन्ते पाद क्त्वा ठातु न सक्कोति, पपाते एव पतति, एव छडे वा सत्तमे वा अप्पेतु न सक्कोति, भवङ्गस्स आसन्नत्ता । तस्मा चतुत्थपञ्चमेसु येव अप्पना होती ति वेदितब्बा ।

७८. सा च पन एकचित्तकखणिका येव । सत्तसु हि ठानेसु अद्धानपरिच्छेदो नाम नत्थि, पठमप्पनाय, लोकियाभिज्जासु, चतुसु मग्गेसु, मग्गानन्तरे फले, रूपारूपभवेसु भवङ्गज्ज्ञाने, निरोधस्स पच्चये नेवसज्जानासज्जायतने, निरोधा बुड्हन्तस्स फलसमापत्तिय ति । एत्थ मग्गानन्तर फल तिण्ण उपरि न होति । निरोधस्स पच्चयो नेवसज्जानासज्जायनं द्विन्न उपरि न होति । रूपारूपेसु भवङ्गस्स परिमाणं नत्थि । सेसड्डानेसु एकमेव चित्तं ति । इति एकचित्त-कखणिका येव अप्पना, ततो भवङ्गपातो । अथ भवङ्ग विच्छिन्दित्वा ज्ञानपच्चवेकखणत्थाय आवज्जन, ततो ज्ञानपच्चवेकखणं ति ।

७९. एत्तावता च पनेस, “ विविच्चेव कामेहि विविच्च अकुसलेहि धम्मेहि सवितक्कं सविचारं विवेकज पीतिसुखं पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति ” [विभग २४५] । एवमनेन पञ्चङ्गविप्पहीन पञ्चङ्गसमन्नागत तिविवकल्याण दसलकखणसम्पन्न पठम ज्ञानं अधिगत होति पथवीकसिण ।

८०. तत्थ विविच्चेव कामेही ति कामेहि विविच्चित्वा, विना हुत्वा, अपक्कमित्वा । यो पनायमेत्थ एवकारो, सो नियमत्थो ति वेदितब्बो । यस्मा च नियमत्थो, तस्मा तस्मिं पठमज्ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरणसमये अविज्जमानानग्निं कामान तस्स पठमज्ज्ञानस्स पटिपक्खभावं, काम-परिच्चागेनेव चस्स अधिगमं दीपेति ।

८१. कथं ? विविच्चेव कामेही ति एव हि नियमे कयिरमाने इदं पञ्जायति—नूनिमस्स ज्ञानस्स कामा पटिपक्खभूता, येसु सति इदं नप्पवत्ताति, अन्धकारे सति पदीपोभासो विय, तेस परिच्चागेनेव चस्स अधिगमो होति, ओरिमतीरपरिच्चागेन पारिमतीरस्सेव, तस्मा नियम करोती ति ।

८२. तत्थ सिया—कस्मा पनेस पुब्बपदे येव वुत्तो, न उत्तरपदे ? किं अकुसलेहि धम्महेहि अविविच्चापि ज्ञान उपसम्पज्ज विहरेय्या ति ? न खो पनेतं एव दड्ढब्ब । तनिस्सरणतो हि पुब्बपदे एस वुत्तो । कामधातुसमतिक्रमनतो हि कामरागपटिपक्खतो च इदं ज्ञान कामानमेव निस्सरण । यथाह— “ कामानमेत निस्सरण यदिदं नेक्खम्म ” ति [दी ३।२७५] । उत्तरपदे पि पन यथा, “ इधेव, भिक्खवे, समणो, इव दुतियो समणो ” ति [म १।६३, अ २।२३८] एत्थ एवकारो आनेत्वा वुच्चति, एव वत्तब्बो । न हि सक्का इतो अज्जेहि पि नावरणसङ्गातेहि अकुसलेहि धम्महेहि अविविच्चा ज्ञान उपसम्पज्ज विहरितु । तस्मा, विविच्चेव कामेहि विविच्चेव अकुसलेहि धम्महेही ति एव पदद्वये पि एस दड्ढब्बो । पदद्वये पि च किञ्चापि विविच्चा ति इमिना साधारणवचनेन तदङ्गविवेकादयो कायविवेकादयो च सब्बे पि विवेका सङ्गहं गच्छन्ति, तथा पि, कायविवेको चित्तविवेको विक्खम्भनविवेको ति तयो एव इध दड्ढब्बा ।

८३. कामेही ति इमिना पन पदेन ये च निदेसे, “ कतमे वत्थुकामा ? मनापिया रूपा ” ति [मनि १] आदिना नयेन वत्थुकामा वुत्ता, ये च तत्थेव, विभङ्गे च, “ छन्दो कामो, रागो कामो, छन्दरागो कामो, सङ्कप्पो कामो, रागो कामो, सङ्कप्परागो कामो, इमे वुच्चन्ति कामा ” ति [मनि २, विभग २५६] एव किलेसकामा वुत्ता, ते सब्बे पि सङ्गहिता इच्चेव दड्ढब्बा । एव हि सति, विवच्चेव कामेही ति वत्थुकामेहि पि विविच्चेवा ति अत्थो युज्जति । तेन कायविवेको वुत्तो होति । विविच्चा अकुसलेहि धम्महेही ति किलेसकामेहि सब्बाकुसलेहि वा विविच्चा ति अत्थो युज्जति । तेन चित्तविवेको वुत्तो होति । पुरिमेन चेत्थ वत्थुकामेहि विवेकवचनतो एव कामसुखपरिच्चागो, दुतियेन किलेसकामेहि विवेकवचनतो नेक्खम्मसुखपरिग्गहो विभावितो होति ।

८४. एव वत्थुकामकिलेसकामविवेकवचनतो येव च एतेसं पठ्ठेन सङ्किलेसवत्थुप्पहान, दुतियेन सङ्किलेसप्पहान, पठ्ठेन लोलभावस्स हेतुपरिच्चागो, दुतियेन बालभावस्स, पठ्ठेन च पयोगसुद्धि, दुतियेन आसयपोसन विभावित होती ति विज्जातब्ब । एस ताव नयो कामेही ति एत्थ वुत्तकामेसु वत्थुकामपक्खे ।

८५. किलेसकामपक्खे पन छन्दो ति च रागो ति च एवमादीहि अनेकभेदो कामच्छन्दो येव कामो ति अधिप्पेतो । सो च अकुसलपरियापन्नो पि समानो, “ तत्थ कतमे कामा ? छन्दो कामो ” ति [विभग २५६] आदिना नयेन विभङ्गे ज्ञानपटिपक्खतो विसु वुत्तो । किलेसकामत्ता वा पुरिमपदे वुत्तो, अकुसलपरियापन्नत्ता दुतियपदे । अनेकभेदतो चस्स कामतो ति अवत्वा कामेहि ति वुत्त ।

८६. अज्जेसम्पि च धम्मान अकुसलभावे विज्जमाने, “ तत्थ कतमे अकुसला धम्मा ?

च्छन्दो ” ति [विभग २५६] आदिना नयेन विभङ्गे उपरि ज्ञानज्ञान पञ्चनीकपटिपक्ख-
दस्सनतो नीवरणानेव वुत्तानि । नीवरणानि हि ज्ञानङ्गपञ्चनीकानि । तेस ज्ञानज्ञानेव
पक्खानि । विद्वसकानि विघातकानी ति वुत्त होति । तथा हि, “ समाधि कामच्छन्दस्स
पक्खो, पीति व्यापादस्स, वितक्को यीनमिद्वस्स, सुख उद्वच्चकुक्कुच्चस्स, विचारो विचि-
छाया ” ति [ ] पेटके वुत्त ।

८७. एवमेत्थ, विविच्चेव कामेही ति इमिना कामच्छन्दस्स विक्खम्भनविवेको वुत्तो होति ।
अकुसलेहि धम्मेही ति इमिना पञ्चन्नम्पि नीवरणान । अगहितगहणेन पन पठमेन
च्छन्दस्स, दुतियेन सेसनीवरणान । तथा पठमेन तीसु अकुसलमूलेसु पञ्चकामगुणभेद-
यस्स लोभस्स, दुतियेन आघातवत्थुभेदादिविसयान दोसमोहानं । ओघादिसु वा वम्मेसु
नेन कामोघ-कामयोग-कामासव-कामुपादान-अभिज्झाकायगन्थ-कामरागसयोजनान, दुतियेन
सेस-ओघ-योगासव-उपादान-गन्थ-सयोजनान । पठमेन च तण्हाय तसम्पयुत्तकानञ्च, दुतियेन
ज्जाय तसम्पयुत्तकानञ्च । अपि च पठमेन लोभसम्पयुत्तान अट्ठन्न चित्तुप्पादान, दुतियेन
न चतुन्न अकुसलचित्तुप्पादान विक्खम्भनविवेको वुत्तो होती ति वेदितव्वो । अय ताव,
एच्चेव कामेहि विविच्च अकुसलेहि धम्मेही ति एत्थ अत्थप्पकासना ।

८८. एत्तावता च पठमस्स ज्ञानस्स पहानङ्ग दस्सेत्वा इदानी सम्पयोगङ्ग दस्सेतुं सवितक्कं
वेचारं ति आदि वुत्तं । तत्थ वितक्कन वितक्को । ऊहनं ति वुत्त होति । स्वाय आरम्मणे
तस्स अभिनिरोपनलक्खणो, आहननपरियाहननरसो,—तथा हि, तेन योगावचरो आरम्मण
क्काहत वितक्कपरियाहतं करोती ति वुच्चति,—आरम्मणे चित्तस्स आनयनपच्चुपट्टानो ।
रण विचारो । अनुसञ्चरण ति वुत्त होति । स्वाय आरम्मणानुमज्जनलक्खणो, तत्थ
जातानुयोजनरसो, चित्तस्स अनुप्पबन्धनपच्चुपट्टानो ।

८९. सन्ते पि च नेस कत्थचि अविप्पयोगे, ओळारिकडेन पुब्बङ्गमडेन च घण्टाभिघातो
। चेतसो पठमाभिनिपातो वितक्को, सुखुमडेन अनुमज्जनसभावेन च घण्टानुरवो विय
प्पबन्धो विचारो । विष्फारवा चेत्थ वितक्को पठमुप्पत्तिकाले परिप्फन्दनभूतो चित्तस्स, आकासे
गितितुकामस्स पक्खिनो पक्खविद्वेषो विय, पटुमाभिमुखपातो विय च गन्वानुबन्धचेतसो
रस्स । सन्तवुत्ति विचारो नातिपरिप्फन्दनभावो चित्तस्स, आकासे उप्पतितस्स पक्खिनो
खप्पसारण विय, परिब्भमन विय च पटुमाभिमुखपतितस्स भमरस्स पटुमस्स उपरिभागे ।

९०. दुकनिपातइकथाय पन, “ आकासे गच्छतो महासकुणस्स उभोहि पक्खेहि वातं
त्वा पक्खे सन्निसीदापेत्वा गमनं विय आरम्मणे चेतसो अभिनिरोपनभावेन पवत्तो वितक्को,
गहणत्थ पक्खे फन्दापयमानस्स गमनं विय अनुमज्जनसभावेन पवत्तो विचारो ” ति

] वुत्त । त अनुप्पबन्धेन पवत्तिय युज्जति । सो पन नेस विसेसो पठमदुतियज्ज्ञानेसु
हटो होति ।

९१. अपि च मलग्गहित कसभाजन एकेन हत्थेन दळ्ह गहेत्वा इतरेन हत्थेन चुण्णतेल-
वालण्डुपकेन परिमज्जन्तस्स दळ्ह गहणहत्थो विय वितक्को, परिमज्जनहत्थो विय विचारो ।
तथा कुम्भकारस्स दण्डप्पहारेन चक्क भमयित्वा भाजन करोन्तस्स उप्पीळनहत्थो विय वितक्को,
इतो चितो च सञ्चरणहत्थो विय विचारो । तथा मण्डल करोन्तस्स मज्झे सन्निरुज्झित्वा ठित-
कण्टको विय अभिनिरोपनो वितक्को, बहि परिब्भमनकण्टको विय अनुमज्जनो विचारो ।

९२. इति इमिना च वितक्केन इमिना च विचारेन सह वत्तति, रुक्खो विय पुप्फेन
फलेन चा ति इदं ज्ञान, सवितक्क सविचार ति बुच्चति । विभङ्गे पन, “ इमिना च वितक्केन
इमिना च विचारेन उपेतो होति, समुपेतो ” ति [विभग २५७] आदिना नयेन पुग्गलाधि-
द्वाना देसना कता । अत्थो पन तत्रापि एवमेव दड्ढबो ।

९३. विवेकजं ति एत्थ, विवित्ति विवेको । नीवरणविगमो ति अत्थो । विवित्तो ति वा
विवेको । नीवरणविवित्तो ज्ञानसम्पयुत्तधम्मरासी ति अत्थो । तस्मा विवेका, तस्मि वा विवेके
जात ति विवेकज ।

९४. पीतिसुखं ति एत्थ, पीणयती ति पीति । सा सम्पियायनलक्खणा, कायचित्तपीणन-
रसा, फरणरसा वा, ओदग्यपच्चुपट्टाना । सा पनेसा, खुदिका पीति, खणिका पीति, ओक्कन्तिका
पीति, उब्बेगा पीति, फरणा पीती ति पञ्चविधा होति । तत्थ खुदिका पीति सरीरे लोमहसमत्तमेव
कातु सक्कोति । खणिका पीति खणे खणे विज्जुप्पादसदिसा होति । ओक्कन्तिका पीति समुदतीरं
वीचि विय काय ओक्कमित्वा ओक्कमित्वा भिज्जति । उब्बेगा पीति बलवती होति, कायं उद्धग्ग
क्त्वा आकासे लङ्घापनप्पमाणप्पत्ता ।

९५. तथा हि पुण्णवल्लिकवासी महातिस्सत्थेरो पुण्णमदिवसे साय चेति यङ्गण गत्वा
चन्दालोक दिस्वा महाचेतियाभिमुखो हुत्वा, इमाय वत वेलाय चतस्सो परिसा महाचेतिय
वन्दती ति पकतिया दिट्ठारम्मणवसेन बुद्धारम्मण उब्बेगापीति उप्पादेत्वा सुधातले पढटचित्र-
गेण्डुको विय आकासे उप्पतित्वा महाचेतियङ्गणे येव पतिट्ठासि ।

९६. तथा गिरिकण्डकविहारस्स उपनिस्सये वत्तकालकगामे एका कुलधीता पि बलवबुद्धा-
रम्मणाय उब्बेगापीतिया आकासे लङ्घेसि । तस्सा किर मातापितरो साय धम्मसवनत्थाय विहारं
गच्छन्ता, अम्म, त्व गरुभारा अकाले विचरितु न सक्कोसि, मय तुय्ह पत्तिं कत्वा धम्म
सोस्सामा ति अगमंसु । सा गन्तुकामा पि तेसं वचन पटिवाहितु असक्कोन्ती घरे ओहीयित्वा
घराजिरे ठत्वा चन्दालोकेन गिरिकण्डके आकासचेतिय ओलोकेन्ती चेति यस्स दीपपूज अइस,
चतस्सो च परिसा मालागन्धादीहि चेति यपूज कत्वा पदक्खिण करोन्तियो, भिक्खुसङ्घस्स च
गणसज्जायसदं अस्सोसि । अथस्सा, धज्जा वतिमे, ये विहारं गत्वा एवरूपे चेति यङ्गणे
अनुसञ्चरितु, एवरूपञ्च मधुरं धम्मकथ सोतुं लभन्ती ति मुत्तारासिसदिसं चेति य पस्सन्तिया

एव उब्बेगा पीति उदपादि । सा आकासे लङ्घित्वा मातापितुन् पुरिमतर येव आकासतो चेतियङ्गणे ओरुह् चेतिय वन्दित्वा धम्म सुणमाना अट्टासि ।

९७. अथ न मातापितरो आगत्वा, अम्म, त्व कतरेन मग्गेन आगतासी ति पुच्छिस्सु । सा, आकासेन आगताम्हि, न मग्गेना ति वत्ता, अम्म आकासेन नाम खीणासवा सञ्चरन्ति, त्व कथ आगता ति वुत्ता आह—मह् चन्दालोकेन चेतिय ओलोकेन्तिया ठिताय बुद्धारम्मणा बलवपीति उप्पज्जि, अथाह नेव अत्तनो ठितभावं, न निसिन्नभाव अज्जासि, गहितनिमित्तेनव पन आकासे लङ्घित्वा चेतियङ्गणे पतिट्ठिताम्ही ति । एव उब्बेगा पीति आकासे लङ्घापन-प्पमाणा होति ।

९८. फरणापीतिया पन उप्पनाय सकलसरीरं, धमित्वा पूरितवात्थि विय, महता उदकोधेन पक्खन्तपब्बतकुच्छि विय च, अनुपरिष्फुट होति ।

९९. सा पनेसा पञ्चविधा पीति गब्भ गण्हन्ती परिपाक गच्छन्ती दुविष पस्सद्धि परिपूरेति, कायपस्सद्धिञ्च चित्तपस्सद्धिञ्च । पस्सद्धि गब्भ गण्हन्ती परिपाक गच्छन्ती दुविधम्पि सुख परिपूरेति, कायिकञ्च चेतसिकञ्च । सुख गब्भ गण्हन्त परिपाक गच्छन्त तिविध समाधि परिपूरेति, खणिकसमाधि, उपचारसमाधि, अप्पनासमाधि ति । तासु या अप्पनासमाधिस्स मूल हुत्वा वड्डमाना समाधिसम्पयोग गता फरणा पीति, अय इमस्मिं अत्थे अधिपेता पीती ति ।

१००. इतरं पन सुखन सुख । सुडु वा खादति खणाति च कायचित्ताबाधं ति सुख । तं सातलक्खण, सम्पयुत्तानं उपब्रूहनरस, अनुगहपच्चुपडानं । सति पि च नेसं कथचि अविप्पयोगे, इट्ठारम्मणपटिलाभतुट्ठि पीति, पटिलद्धस्सानुभवन सुख । यत्थ पीति, तत्थ सुख । यत्थ सुख, तत्थ न नियमतो पीति । सङ्खारक्खन्धसङ्गहिता पीति, वेदनाक्खन्धसङ्गहित सुखं । कन्तार-खिन्नस्स वनन्तुदकदस्सनसवनेसु विय पीति, वनच्छायापवेसनउदकपरिभोगेसु विय सुख । तस्मिं तस्मिं समये पाकटभावतो चेत वुत्तं ति वेदितब्भ ।

१०१. इति अयञ्च पीति इदञ्च सुखं अस्स ज्ञानस्स, अस्मिं वा ज्ञाने अत्थी ति इद ज्ञानं पीतिसुखं ति वुच्चति । अथ वा, पीति च सुखञ्च पीतिसुख, धम्मविनयादयो विय । विवेकजं पीतिसुखमस्स ज्ञानस्स, अस्मिं वा ज्ञाने अत्थी ति एवम्पि विवेकजं-पीतिसुख । यथेव हि ज्ञानं, एव पीतिसुखम्पेत्थ विवेकजमेव होति । तञ्चस्स अत्थि, तस्मा एकपदेनेव, विवेकजं-पीतिसुखं ति पि वत्तु युज्जति । विभङ्गे पन, “ इदं सुखं इमाय पीतिया सहगतं ” ति [विभंग २५७] आदिना नयेन वुत्त । अत्थो पन तत्थापि एवमेव दड्ढब्बो ।

१०२. पठमं ज्ञानं ति इद परतो आविभविस्सति [४।११९] । उपसम्पज्जा ति उपगत्वा । पापुणित्वा ति वुत्त होति । उपसम्पादयित्वा वा । निष्फादेत्वा ति वुत्तं होति । विभङ्गे पन, “ उपसम्पज्जा ति पठमस्स ज्ञानस्स लाभो पटिलाभो पत्ति सम्पत्ति फुसना सञ्चिकिरिया उपसम्पदा ” ति [विभंग २५७] वुत्त । तस्सापि एवमेव अत्थो दड्ढब्बो ।

९१. अपि च मलग्गहित कसभाजन एकेन हत्थेन दळ्ह गहेत्वा इतरेन हत्थेन चुण्णतेल-
वालण्डुपकेन परिमज्जन्तस्स दळ्ह गहणहत्थो विय वितक्को, परिमज्जनहत्थो विय विचारो ।
तथा कुम्भकारस्स दण्डप्पहारेन चक्क भमयित्वा भाजन करोन्तस्स उप्पीळनहत्थो विय वितक्को,
इतो चित्तो च सञ्चरणहत्थो विय विचारो । तथा मण्डल करोन्तस्स मज्झे सन्निरुज्झित्वा ठित-
कण्टको विय अभिनिरोपनो वितक्को, बहि परिब्भमनकण्टको विय अनुमज्जनो विचारो ।

९२. इति इमिना च वितक्केन इमिना च विचारेण सह वत्तति, रुक्खो विय पुप्फेन
फलेन चा ति इद ज्ञान, सवितक्क सविचार ति बुच्चति । विभङ्गे पन, “ इमिना च वितक्केन
इमिना च विचारेण उपेतो होति, समुपेतो ” ति [विभंग २५७] आदिना नयेन पुग्गलाधि-
डाना देसना कता । अत्थो पन तत्रापि एवमेव दड्ढो ।

९३. विवेकजं ति एत्थ, विवित्ति विवेको । नीवरणविगमो ति अत्थो । विवित्तो ति वा
विवेको । नीवरणविवित्तो ज्ञानसम्पयुत्तधम्मरासी ति अत्थो । तस्मा विवेका, तस्मिं वा विवेके
जात ति विवेकज ।

९४. पीतिसुखं ति एत्थ, पीणयती ति पीति । सा सम्पियायनलक्खणा, कायचित्तपीणन-
रसा, फरणरसा वा, ओदग्यपच्चुपडाना । सा पनेसा, खुदिका पीति, खणिका पीति, ओक्कन्तिका
पीति, उब्बेगा पीति, फरणा पीती ति पञ्चविधा होति । तत्थ खुदिका पीति सरीरे लोमहसमत्तमेव
कातु सक्कोति । खणिका पीति खणे खणे विज्जुप्पादसदिसा होति । ओक्कन्तिका पीति समुदतीरं
वीचि विय काय ओक्कमित्वा ओक्कमित्वा भिज्जति । उब्बेगा पीति बलवती होति, कायं उद्धग्ग
क्त्वा आकासे लङ्घापनप्पमाणप्पत्ता ।

९५. तथा हि पुण्णवल्लिकवासी महातिस्सत्थेरो पुण्णमदिवसे साय चेति यङ्गण गत्वा
चन्दालोक दिस्वा महाचेतियाभिमुखो हुत्वा, इमाय वत वेलाय चतस्सो परिसा महाचेतिय
वन्दती ति पकतिया दिङ्कारम्मणवसेन बुद्धारम्मण उब्बेगापीति उप्पादेत्वा सुधातले पढटचित्र-
गेण्डुको विय आकासे उप्पतित्वा महाचेतियङ्गणे येव पतिट्ठासि ।

९६. तथा गिरिकण्डकविहारस्स उपनिस्सये वत्तकालकगामे एका कुलधीता पि बलवबुद्धा-
रम्मणाय उब्बेगापीतिया आकासे लङ्घेसि । तस्सा किर मातापितरो सायं धम्मसवनत्थाय विहारं
गच्छन्ता, अम्म, त्व गरुभारा अकाले विचरितुं न सक्कोसि, मय तुय्ह पत्तिं कत्वा धम्म
सोस्सामा ति अगमसु । सा गन्तुकामा पि तेस वचन पटिवाहितु असक्कोन्ती घरे ओहीयित्वा
घराजिरे ठत्वा चन्दालोकेन गिरिकण्डके आकासचेतिय ओलोकेन्ती चेतियस्स दीपपूजं अइस,
चतस्सो च परिसा मालागन्धादीहि चेतियपूज कत्वा पदक्खिण करोन्तियो, भिक्खुसङ्घस्स च
गणसज्जायसइ अस्सोसि । अथस्सा, धज्जा वतिमे, ये विहारं गत्वा एवरूपे चेतियङ्गणे
अनुसञ्चरितु, एवरूपञ्च मधुर धम्मकथं सोतु लभन्ती ति मुत्तारासिसदिस चेतियं पस्सन्तिया

एव उब्बेगा पीति उदपादि । सा आकासे लङ्घित्वा मातापितुन् पुरिमतर येव आकासतो चेतियङ्गणे ओरुह् चेतियं वन्दित्वा धम्म सुणमाना अड्ढासि ।

९७. अथ न मातापितरो आगन्त्वा, अम्म, त्व कतरेन मग्गेन आगतासी ति पुच्छिस्सु । सा, आकासेन आगताम्हि, न मग्गेना ति वत्त्वा, अम्म आकासेन नाम खीणासवा सञ्चरन्ति, त्व कथ आगता ति वुत्ता आह—मय्ह चन्दालोकेन चेतिय ओलोकेन्तिया ठिताय बुद्धारम्मणा बलवपीति उप्पज्जि, अथाह नेव अत्तनो ठितभाव, न निसिन्नभाव अज्जासि, गहितनिमित्तेनव पन आकासे लङ्घित्वा चेतियङ्गणे पतिड्डिताम्ही ति । एव उब्बेगा पीति आकासे लङ्घापन-प्पमाणा होति ।

९८. फरणापीतिया पन उप्पनाय सकलसरीर, धमित्वा पूरितवात्थि विय, महता उदकोधेन पक्खन्तपब्बतकुच्छि विय च, अनुपरिप्फुट होति ।

९९. सा पनेसा पञ्चविधा पीति गब्भ गण्हन्ती परिपाक गच्छन्ती दुविध पस्सद्धि परिपूरेति, कायपस्सद्धिञ्च चित्तपस्सद्धिञ्च । पस्सद्धि गब्भ गण्हन्ती परिपाक गच्छन्ती दुविधम्पि सुख परिपूरेति, कायिकञ्च चेतसिकञ्च । सुख गब्भ गण्हन्त परिपाक गच्छन्त तिविध समाधि परिपूरेति, खणिकसमाधि, उपचारसमाधि, अप्पनासमाधि ति । तासु या अप्पनासमाधिस्स मूलं हुत्वा वड्ढमाना समाधिसम्पयोग गता फरणा पीति, अय इमस्मिं अत्थे अधिप्पेता पीती ति ।

१००. इतरं पन सुखन सुख । सुहु वा खादति खणाति च कायचित्ताबाध ति सुख । तं सातलक्खण, सम्प्युत्तानं उपब्रूहनरसं, अनुग्गहपञ्चुपड्डानं । सति पि च नेस कथचि अविप्पयोगे, इड्डारम्मणपटिलाभतुड्ढि पीति, पटिलद्धस्सानुभवन सुख । यत्थ पीति, तत्थ सुख । यत्थ सुखं, तत्थ न नियमतो पीति । सङ्खारक्खन्धसङ्गहिता पीति, वेदनाक्खन्धसङ्गहितं सुखं । कन्तार-खिन्नस्स वनन्तुदकदस्सनसवनेसु विय पीति, वनच्छायापवेसनउदकपरिभोगेसु विय सुख । तस्मिं तस्मिं समये पाकटभावतो चेतं वुत्तं ति वेदितब्ब ।

१०१. इति अयञ्च पीति इदञ्च सुखं अस्स ज्ञानस्स, अस्मिं वा ज्ञाने अत्थी ति इद ज्ञानं पीतिसुखं ति वुच्चति । अथ वा, पीति च सुखञ्च पीतिसुख, धम्मविनयादयो विय । विवेकजं पीतिसुखमस्स ज्ञानस्स, अस्मिं वा ज्ञाने अत्थी ति एवम्पि विवेकज-पीतिसुख । यथेव हि ज्ञानं, एव पीतिसुखम्पेत्थ विवेकजमेव होति । तञ्चस्स अत्थि, तस्मा एकपदेनेव, विवेकज-पीतिसुख ति पि वत्तु युज्जति । विभङ्गे पन, “ इदं सुखं इमाय पीतिया सहगतं ” ति [विभंग २५७] आदिना नयेन वुत्त । अत्थो पन तत्थापि एवमेव दड्ढब्बो ।

१०२. पठमं ज्ञानं ति इद परतो आविभविस्सति [४।११९] । उपसम्पज्जा ति उपगन्त्वा । पापुणित्वा ति वुत्त होति । उपसम्पादयित्वा वा । निष्फादेत्वा ति वुत्तं होति । विभङ्गे पन, “ उपसम्पज्जा ति पठमस्स ज्ञानस्स लाभो पटिलाभो पत्ति सम्पत्ति फुसना सच्छिकिरिया उपसम्पदा ” ति [विभंग २५७] वुत्त । तस्सापि एवमेव अत्थो दड्ढब्बो ।

१०३. विहरती ति तदनुरूपेण इरियापथविहारेण इतिवुत्तप्पकारज्ञानसमङ्गी हुत्वा अत्तभावस्स इरिय, वुत्ति, पालन, यपन, यापन, चारं, विहार अभिनिष्पादेति । वुत्त हेतं विभङ्गे— “ विहरती ति इरियाति, वत्तति, पालेति, यपेति, यापेति, चरति, विहरति, तेन वुच्चति विहरती ” ति [विभग २५२] ।

१०४. य पन वुत्त, पञ्चङ्गविप्पहीनं पञ्चङ्गसमन्नागतं ति [४।७९] तत्थ, काम-छन्दो, व्यापादो, थीनमिद्ध, उद्धच्चकुक्कुच्च, विचिकिच्छा ति इमेस पञ्चन्न नावरणान पहानवसेन पञ्चङ्गविप्पहीनता वेदितव्वा । न हि एतेसु अप्पहीनेसु ज्ञानं उप्पजति । तेनस्सेतानि प्हानेङ्गानी ति वुच्चन्ति । किञ्चापि हि ज्ञानक्खणे अज्जे पि अकुसला धम्मा पहीयन्ति, तथा पि एतानेव विसेसेन ज्ञानन्तरायकरणि ।

१०५. कामच्छन्देन हि नानाविसयपलोभित चित्त न एकत्तारम्मणे समाधियति, काम-च्छन्दाभिभूत वा तं न कामधातुप्पहानाय पटिपद पटिपज्जति, व्यापादेन चारम्मणे पटिहज्जमान न निरन्तर पवत्तति, थीनमिद्धाभिभूत अकम्मज्ज होति, उद्धच्चकुक्कुच्चपरेत अवूपसन्तमेव हुत्वा परिब्भमति, विचिकिच्छाय उपहत ज्ञानाधिगमसाधिक पटिपद नारोहति । इति विसेसेन ज्ञानन्तरायकरत्ता एतानेव पहानङ्गानी ति वुत्तानि ।

१०६. यस्मा पन वितक्को आरम्मणे चित्त अभिनिरोपेति, विचारो अनुप्पबन्धति, तेहि अविक्खेपाय सम्पादितपयोगस्स चेतसो पयोगसम्पत्तिसम्भवा पीति पीणन, सुखञ्च उपब्रूहणं करोति, अथ न ससेससम्पयुत्तधम्मं एतेहि अभिनिरोपनानुप्पबन्धनपीणनानुब्रूहणेहि अनुगगिता एकगता एकत्तारम्मणे सम सम्मा च आधियति, तस्मा, वितक्को, विचारो, पीति, सुखं, चित्तेकगता ति इमेसं पञ्चन्न उप्पत्तिवसेन पञ्चङ्गसमन्नागतता वेदितव्वा ।

१०७. उप्पन्नेसु हि एतेसु पञ्चसु ज्ञान उप्पन्न नाम होति । तेनस्स एतानि पञ्च समन्नागतङ्गानी ति वुच्चन्ति । तस्मा न एतेहि समन्नागत अज्जदेव ज्ञानं नाम अत्थी ति गहेतव्वं । यथा पन अङ्गमत्तवसेनेव चतुरङ्गिणी सेना, पञ्चङ्गिकं तुरिय, अट्ठङ्गिको च मग्गो ति वुच्चति, एवमिदमपि अङ्गमत्तवसेनेव पञ्चङ्गिक ति वा पञ्चङ्गसन्नागतं ति वा वुच्चती ति वेदितव्वं ।

१०८. एतानि च पञ्चङ्गानि किञ्चापि उपचारक्खणे पि अत्थि, अथ खो उपचारे पकति-चित्ततो बलवतरानि, इध पन उपचारतो पि बलवतरानि रूपावचरलक्खणप्पत्तानि । एत्थ हि वित्तक्को सुविसदेन आकारेण आरम्मणे चित्त अभिनिरोपयमानो उपजति, विचारो अतिविय आरम्मण अनुमज्जमानो, पीतिसुख सब्बावन्तमपि काय फरमानं । तेनेवाह—“ नास्स किञ्चि सब्बावतो कायस्स विवेकजेन पीतिसुखेन अप्फुटं होती ” ति [दी १।७३] । चित्तेकगता पि, हेड्डिमहि समुगपटले उपरिम समुगपटल विय, आरम्मणे सुफुसिता हुत्वा उपजति । अयमेतेस इतरेहि विसेसो ।

१०९. तत्थ चित्तेकगता किञ्चापि, सवितक्क सविचार ति इमस्मिं पाठे न निदिडा, तथा

पि विभङ्गे, “ ज्ञानं ति वितक्को विचारो पीति सुखं चित्तेकगता ” ति [विभग २५७] एवं वुत्तत्ता अङ्गमेव । येन हि अविप्पायेन भगवता उद्देशो कतो, सो येव तेन विभङ्गे पकासितो ति ।

११०. तिविधकल्याणं दसलक्खणसम्पन्नं ति एत्थं पन आदिमज्झपरियोसानवसेन तिविधकल्याणता, तेसं येव च आदिमज्झपरियोसानानं लक्खणवसेन दसलक्खणसम्पन्नता वेदितव्वा ।

१११. तत्रायं पाळि—“ पठमस्स ज्ञानस्स पटिपदाविसुद्धि आदि, उपेक्खानुब्रूहना मज्झे, सम्पहंसना परियोसान । पठमस्स ज्ञानस्स पटिपदाविसुद्धि आदि । आदिस्स कति लक्खणानि ? आदिस्स तीणि लक्खणानि । यो तस्स परिपन्थो ततो चित्तं विसुज्झति, विसुद्धत्ता चित्तं मज्झिमं समथनिमित्तं पटिपज्जति, पटिपन्नत्ता तत्थं चित्तं पक्खन्दति, यच्च परिपन्थतो चित्तं विसुज्झति, यच्च विसुद्धत्ता चित्तं मज्झिमं समथनिमित्तं पटिपज्जति, यच्च पटिपन्नत्ता तत्थं चित्तं पक्खन्दति,—पठमस्स ज्ञानस्स पटिपदाविसुद्धि आदि,—आदिस्स इमानि तीणि लक्खणानि । तेन वुच्चति पठमं ज्ञानं आदिकल्याणञ्चेव होति तिलक्खणसम्पन्नञ्च ।

११२. “ पठमस्स ज्ञानस्स उपेक्खानुब्रूहना मज्झे । मज्झस्स कति लक्खणानि ? मज्झस्स तीणि लक्खणानि । विसुद्धं चित्तं अज्झुपेक्खति, समथपटिपन्नं अज्झुपेक्खति, एकत्तुपडानं अज्झुपेक्खति, यच्च विसुद्धं चित्तं अज्झुपेक्खति, यच्च समथपटिपन्नं अज्झुपेक्खति, यच्च एकत्तुपडानं अज्झुपेक्खति,—पठमस्स ज्ञानस्स उपेक्खानुब्रूहना मज्झे,—मज्झस्स इमानि तीणि लक्खणानि । तेन वुच्चति पठमं ज्ञानं मज्जेकल्याणञ्चेव होति तिलक्खणसम्पन्नञ्च ।

११३. “ पठमस्स ज्ञानस्स सम्पहंसना परियोसान । परियोसानस्स कति लक्खणानि ? परियोसानस्स चत्तारि लक्खणानि । तत्थं जातानं धम्मानं अनतिवत्तनङ्गेन सम्पहंसना, इन्द्रियानं एकरसङ्गेन सम्पहंसना, तदुपगविरियवाहनङ्गेन सम्पहंसना, आसेवनङ्गेन सम्पहंसना,—पठमस्स ज्ञानस्स सम्पहंसना परियोसानं,—परियोसानस्स इमानि चत्तारि लक्खणानि । तेन वुच्चति पठमं ज्ञानं परियोसानकल्याणञ्चेव होति चतुल्लक्खणसम्पन्नञ्च ” ति [पटि १।१६७-६८] ।

११४. तत्र, पटिपदाविसुद्धि नाम ससम्भारिको उपचारो, उपेक्खानुब्रूहना नाम अप्पना, सम्पहंसना नाम पञ्चेवेक्खणा ति एवमेके वण्णयन्ति । यस्मा पन, “ एकत्तगतं चित्तं पटिपदाविसुद्धिपक्खन्तञ्चेव होति उपेक्खानुब्रूहितञ्च, आणेन च सम्पहसितं ” ति [पटि १ । १६७] पाळियं वुत्तं, तस्मा अन्तोअप्पनायमेव आगमनवसेन पटिपदाविसुद्धि, तत्रमज्झुत्तुपेक्खाय किञ्च-वसेन उपेक्खानुब्रूहना, धम्मानं अनतिवत्तनादिभावसाधनेन परियोदपक्खस्स आणस्स किञ्च-निष्फत्तिवसेन सम्पहंसना च वेदितव्वा ।

११५. कथं ? यस्मिं हि वारे अप्पना उप्पज्जति, तस्मिं यो नीवरणसङ्घातो किल्लेसगणो तस्स ज्ञानस्स परिपन्थो, ततो चित्तं विसुज्झति, विसुद्धत्ता आवरणविरहितं हुत्वा मज्झिमं समथ-

निमित्त पटिपज्जति । मज्झिम समथनिमित्त नाम सम्पवत्तो अप्पनासमाधि येव । तदनन्तरं पन पुरिमचित्तं एकसन्ततिपरिणामनयेन तथत्त उपगच्छमान मज्झिम समथनिमित्त पटिपज्जति नाम । एव पटिपन्नत्ता तथत्तूपगमनेन तत्थ पक्खन्दति नाम । एव ताव पुरिमचित्ते विज्जमानाकार-निष्फाटिका पठमस्स ज्ञानस्स उप्पादक्खणे येव आगमनवसेन पटिपदाविसुद्धि वेदितब्बा ।

११६. एवं विसुद्धस्स पन तस्स पुन विसोधेतब्बाभावतो विसोधने व्यापार अकरोन्तो विसुद्धं चित्त अज्झुपेक्खति नाम । समथभावूपगमनेन समथपटिपन्नस्स पुन समाधाने व्यापारं अकरोन्तो समथपटिपन्न अज्झुपेक्खति नाम । समथपटिपन्नभावतो एव चस्स किलेसससग्ग पहाय एकत्तेन उपडितस्स पुन एकत्तुपडाने व्यापार अकरोन्तो एकत्तुपडान अज्झुपेक्खति नाम । एव तत्रमज्झत्तुपेक्खाय किच्चवसेन उपेक्खानुब्रूहना वेदितब्बा ।

११७. ये पनेते एव उपेक्खानुब्रूहिते तत्थ जाता समाधिपज्जासङ्गाता युगनन्धधम्मा अज्जमज्जं अनतिवत्तमाना हुत्वा पवत्ता, यानि च सद्भादीनि इन्द्रियाणि नानाकिलेसेहि विमुत्तत्ता विमुत्तिरसेन एकरसानि हुत्वा पवत्तानि, यच्चैस तदुपग तेसं अनतिवत्तनएकरसभावान अनुच्छविक विरिय वाहयति, या चस्स तस्मिं खणे पवत्ता आसेवना,—सब्बे पि ते आकारा, यस्मा जाणेन सङ्किलेस-वोदानेसु तं त आदीनवच्च आनिससच्च दिस्वा, तथा तथा सम्पहसितत्ता विसोधि-तत्ता परियोदपितत्ता निष्फन्ना व, तस्मा वम्मान अनतिवत्तनादिभावसाधनेन परियोदपकस्स जाणस्स किच्चनिष्फत्तिवसेन सम्पहंसना वेदितब्बा ति वुत्त ।

११८. तत्थ, यस्मा उपेक्खावसेन जाण पाकट होति, यथाह—“ तथापगगाहित चित्तं साधुक अज्झुपेक्खति, उपेक्खावसेन पज्जावसेन पज्जिन्द्रिय अधिमत्तं होति, उपेक्खावसेन नानत्तकिलेसेहि चित्त विमुच्चति, विमोक्खवसेन पज्जावसेन पज्जिन्द्रिय अधिमत्त होति, विमुत्तत्ता ते वम्मा एकरसा होन्ति, एकरसडेन भावना ” ति [पटि २।२५], तस्मा जाणकिच्चभूता सम्पहसना परियोसान ति वुत्ता ।

११९. इदानी, पठमं ज्ञानं अधिगतं होति पथवीकसिणं ति एत्थ, गणनानुपुब्बता पठमं । पठमं उप्पन्नं ति पि पठम । आरम्मणूपनिज्ज्ञानतो पच्चनीकज्ञापनतो वा ज्ञानं । पथवी-मण्डल सकलडेन पथवीकसिण ति वुच्चति, त निस्साय पटिलद्धनिमित्तम्पि, पथवीकसिणनिमित्ते पटिलद्धज्ञानम्पि । तत्र इमस्मिं अत्थे ज्ञान पथवीकसिण ति वेदितब्बं । त सन्धाय वुत्तं—पठमं ज्ञानं अधिगत होति पथवीकसिण ति [४।७९] ।

१२०. एवमधिगते पन एतस्मिं तेन योगिना वालवेधिना विय सूदेन विय च आकारा परिगहेतब्बा । यथा हि सुकुसलो धनुग्गहो वालवेधाय कम्म कुरुमानो यस्मिं वारे वालं विज्जति, तस्मिं वारे अक्कन्तपदानच्च धनुदण्डस्स च जियाय च सरस्स च आकार परिगण्हेय्य, एवं मे ठितेन एवं धनुदण्ड एव जिय एव सर गहेत्वा वालो विद्धो ति । सो ततो पडाय तथेव ते आकारे सम्पादेन्तो अविराधेत्वा वाल विज्जेय्य । एवमेव योगिना पि, इम नाम मे भोजनं

पुञ्जित्वा एवरूप पुग्गल संवमानेन एवरूपे सेनासने इमिना नाम इरियापयेन इमस्मि काले इदं
अधिगतं ति एते भोजनसम्पादादयो आकारा परिगगहेतव्वा । एव हि सो नडे वा तस्मि ते
आकारे सम्पादेत्वा पुन उपादेतु, अप्पगुणं वा त पगुण करोन्तो पुनप्पुन अप्पेतु सक्खिस्सति ।

१२१. यथा च कुसलो मूदो भत्तार परिविसन्तो, तस्स य य रुचिया मुञ्जति त त सल्लक्खे-
या ततो पडाय तादिस येव उपनामेन्तो लाभस्स भागी होति । एवमयम्पि अधिगतक्खणे
गोजनादयो आकारे गहेत्वा ते सम्पादेन्तो नडे नडे पुनप्पुन अप्पनाय लाभी होति । तस्मा तेन
पालवेधिना विय सूदेन विय च आकारा परिगगहेतव्वा ।

१२२. वुत्तम्पि चेत भगवता—“ सेय्यथा पि, भिक्खवे, पण्डितो वियत्तो कुसलो मूदो राजान
राजमहामत्त वा नानच्चयेहि सूपेहि पच्चुपडितो अस्स, अम्बिलग्गेहि पि तित्तकग्गेहि पि कटु-
त्तग्गेहि पि मवुरग्गेहि पि खारिकेहि पि अखारिकेहि पि लोणिकेहि पि अलोणिकेहि पि । सखो
गो, भिक्खवे, पण्डितो वियत्तो कुसलो सूदो सकस्स भत्तु निमित्त उग्गण्हाति, इदं वा मे अज्ज भत्तु
मूपेय्य रुच्चति, इमस्स वा अभिहरति, इमस्स वा बहु गण्हाति, इमस्स वा वण्ण भासति,
अम्बिलग्ग वा मे अज्ज भत्तु मूपेय्य रुच्चति, अम्बिलग्गस्स वा अभिहरति, अम्बिलग्गस्स वा बहु
गण्हाति, अम्बिलग्गस्स वा वण्ण भासति . पे... अलोणिकस्स वा वण्ण भासती ति । सखो सो,
भेक्खवे, पण्डितो वियत्तो कुसलो सूदो लाभी चेव होति अच्छादनस्स, लाभी वेतनस्स, लाभी
अभिहारान । त किस्स हेतु १ तथा हि सो, भिक्खवे, पण्डितो वियत्तो कुसलो सूदो सकस्स
भत्तु निमित्तं उग्गण्हाति । एवमेव खो, भिक्खवे, इधेक्कच्चो पण्डितो वियत्तो कुसलो भिक्खु
ताये कायानुपस्सी विहरति... पे.. वेदनासु वेदना . चित्ते चित्ता.... धम्मेषु धम्मनुपस्सी
वेहराति, आतापी सम्पजानो सतिमा विनेय्य लोके अभिज्झादोमनस्स । तस्स धम्मेषु धम्मनु-
स्सिनो विहरतो चित्तं समावियति, उपक्खिलेसा पहीयन्ति । सो त निमित्तं उग्गण्हाति । सखो
गो, भिक्खवे, पण्डितो वियत्तो कुसलो भिक्खु लाभी चेव होति दिट्ठधम्मसुखविहारानं, लाभी
तिसम्पजज्जस्स । त किस्स हेतु १ तथा हि सो, भिक्खवे, पण्डितो वियत्तो कुसलो भिक्खु
अस्स चित्तस्स निमित्तं उग्गण्हाती ” ति [स ५।१५१-५२] ।

१२३. निमित्तगहणेन चस्स पुन ते आकारे सम्पादयतो अप्पनामत्तमेव इज्झति, न चिरट्ठानं ।
चेरट्ठानं पन समाधिपरिपन्थानं धम्मानं सुविसोधितत्ता होति ।

१२४. यो हि भिक्खु कामादीनवपच्चवेक्खणादीहि कामच्छन्दं न सुहु विक्खम्भेत्वा, काय-
स्सद्विवसेन कायदुडुल्लं न सुहु पटिपत्सद्ध कत्वा, आरम्भधातुमनसिकारादिवसेन थीनमिद्धं न सुहु
टिठिनोदेत्वा, समथनिमित्तमनसिकारादिवसेन उद्धच्चकुक्कुच्चं न सुहु समूहतं कत्वा, अज्जे पि
समाधिपरिपन्थे धम्मे न सुहु विसोधेत्वा ज्ञानं समापज्जति, सो, अविसोधितं आसय पविट्ठभमरो
वेय, अविसुद्धं उय्यानं पविट्ठराजा विय च, खिप्पमेव निक्खमति ।

१२५. यो पन समाधिपरिपन्थे धम्मे सुहु विसोधेत्वा ज्ञानं समापज्जति, सो, सुविसोधितं

आसय पविट्टभमरो विय, सुपरिसुद्ध उग्यान पविट्टराजा विय च, सकलम्पि दिवसभाग अन्तो-
समापत्तिय येव होति । तेनाहु पोराणा—

“ कामेसु छन्द पटिघ विनोदये, उद्धच्चमिद्ध विचिकिच्छपञ्चमं ।

विवेकपामुज्जकरेन चेतसा राजा व सुद्धन्तगतो तहिं रमे ” ति [   ] ॥

१२६. तस्मा चिरद्वितिकामेन परिवन्धकधम्मे विसोधेत्वा ज्ञान समापज्जितब्ब, चित्तभावना-
वेपुल्लत्थञ्च यथालद्ध पटिभागनिमित्तं वड्ढेतब्बं । तस्स द्वे वड्ढनाभूमियो, उपचार वा अप्पना
वा । उपचार पत्वा पि हि त वड्ढेतु वट्ठति, अप्पनं पत्वा पि । एकस्मि पन ठाने अवस्सं
वड्ढेतब्ब । तेन वुत्त—यथालद्ध पटिभागनिमित्तं वड्ढेतब्ब ति ।

१२७. तत्राय वड्ढनानयो । तेन योगिना त निमित्त पत्तवड्ढन-पूर्ववड्ढन-भत्तवड्ढन-लतावड्ढन-
दुस्सवड्ढनयोगेन अवड्ढेत्वा, यथा नाम कस्सको कसितवड्ढान नङ्गलेन परिच्छिन्दित्वा परिच्छेद-
वन्तरे कसति, यथा वा पन भिक्खू सीम बन्धन्ता पठम निमित्तानि सल्लक्खेत्वा पच्छा बन्धन्ति,
एवमेव तस्स यथालद्धस्स निमित्तस्स अनुक्रमेण एकङ्गुल-द्वङ्गुल-तिवङ्गुल चतुरङ्गुलमत्त मनसा
परिच्छिन्दित्वा यथापरिच्छिन्नपरिच्छेद वड्ढेतब्ब, अपरिच्छिन्दित्वा पन न वड्ढेतब्ब । ततो विदग्धि-
रतन-पमुख-परिवेण-विहारसीमान गाम-निगम-जनपद-रज्ज-समुदसीमानञ्च परिच्छेदवसेन वड्ढयन्तेन
चक्कवाळपरिच्छेदेन वा ततो वा पि उत्तरिं परिच्छिन्दित्वा वड्ढेतब्बं ।

१२८. यथा हि हंसपोतका पक्खान उड्डितकालतो पड्ढाय परित्त परित्त पदेस उप्पतन्ता
परिचय कत्वा अनुक्रमेण चन्दिमसुरियसन्तिक गच्छन्ति, एवमेव भिक्खु वुत्तनयेन निमित्त परि-
च्छिन्दित्वा वड्ढन्तो यात्र चक्कवाळपरिच्छेदा, ततो वा उत्तरिं वड्ढेति ।

१२९. अथस्स त निमित्त वड्ढितवड्ढितद्वाने पथविया उक्कूल-विकूल-नदीविदुग्ग-पब्बतविसमेसु
सङ्कुसतसमम्भाहतं उसभचम्मं विय होति । तस्मि पन निमित्ते पत्तपठमज्ज्ञानेन आदिकम्मिकेन
समापज्जनबहुलेन भवितब्बं, न पच्चवेक्खणबहुलेन भवितब्बं । पच्चवेक्खणबहुलस्स हि ज्ञानज्ञानि
थूलानि दुब्बलानि हुत्वा उपड्डहन्ति । अथस्स तानि एव उपड्डितत्ता उपरिउस्सक्कनाय पच्चयत
नापज्जन्ति । सो अप्पगुणे ज्ञाने उस्सक्कमानो पठमज्ज्ञाना च परिहायति, न च सक्कोति
दुतिय पापुणितु ।

१३०. तेनाह भगवा—“ सेय्यथा पि, भिक्खवे, गावी पब्बतेय्या बाला अब्यत्ता अखेत्तञ्जू
अकुसला विसमे पब्बते चरितु, तस्सा एवमस्स, यन्नूनाहं अगतपुब्बञ्चेव दिस गच्छेय्यं,
अखादितपुब्बानि च तिणानि खादेय्य, अपीतपुब्बानि च पानीयानि पिवेय्य ति । सा
पुरिम पादं न सुप्पतिड्डित पतिट्ठापेत्वा पच्छिम पाद उद्धरेय्य । सा न चेव अगतपुब्बं दिसं
गच्छेय्य, न च अखादितपुब्बानि तिणानि खादेय्य, न च अपीतपुब्बानि पानीयानि
पिवेय्य । यस्मिञ्चस्सा पदेसे ठिताय एवमस्स, यन्नूनाह अगतपुब्बञ्चेव .... पे ....
पिवेय्य ति, तञ्च पदेस न सोत्थिना पच्चागच्छेय्य । त किस्स हेतु ? तथा हि सा, भिक्खवे,

गावी पम्बतेय्या बाला अव्यत्ता अखेत्तञ्जू अकुसला विसमे पम्बते चरितु । एवमेव खो, भिक्खवे, वेकच्चो भिक्खु बालो अव्यत्तो अखेत्तञ्जू अकुसलो विविच्चेव कामेहि . पे. . पठम ज्ञान उपसम्पज्ज विहरितुं । सो त निमित्त नासेवति, न भावेति, न ब्रह्मीकरोति, न स्वाविद्धितमधिष्ठाति । स्स एव होति—यन्नूनाह वितक्कविचारान वूपसमा... पे दुतियं ज्ञान उपसम्पज्ज विहरेय्यं पे । सो न सक्कोति वितक्कविचारान वूपसमा पे दुतिय ज्ञान उपसम्पज्ज विहरितुं । स्सेव होति—यन्नूनाह विवेच्चेव कामेहि....पे.. .पठम ज्ञान उपसम्पज्ज विहरेय्यं ति । सो न क्कोति विविच्चेव कामेहि पे. पठम ज्ञान उपसम्पज्ज विहरितु । अय वुच्चति, भिक्खवे, भेक्खु उभतो भङ्गो, उभतो परिहीनो, सेय्यथा पि गावी पम्बतेय्या बाला अव्यत्ता अखेत्तञ्जू अकुसला विसमे पम्बते चरितुं ” ति [अ ४ । ४१८-१९] ।

१३१. तस्मानेन तस्मिं येव ताव पठमज्ज्ञाने पञ्चहाकारेहि चिण्णवसिना भवितब्ब । त्रिमा पञ्च वसियो—आवज्जनावसी, समापज्जनावसी अधिद्धानवसी, वुद्धानवसी, पच्चवेक्खणावसी । “ पठम ज्ञान यत्थिच्छक यदिच्छक यावदिच्छक आवज्जति, आवज्जनाय दन्धायितत्तं त्थी ति आवज्जनावसी । पठम ज्ञानं यत्थिच्छक .. पे समापज्जति, समापज्जनाय दन्धायितत्तं त्थी ति समापज्जनावसी ” [पटि १।१००] । एव सेसा पि वित्थारेतब्बा ।

१३२. अय पनेत्थ अत्थप्पकासना । पठमज्ज्ञानतो वुड्ढाय पठमं वितक्क आवज्जयतो भवङ्ग पच्छिन्दित्वा उप्पन्नावज्जनानन्तरं वितक्कारम्मणानेव चत्तारि पञ्च वा जवनानि जवन्ति, ततो द्वे वङ्गानि, ततो पुन विचारारम्मणं आवज्जन, वुत्तनयेनेव जवनानी ति एव पञ्चसु ज्ञानङ्गेषु दा निरन्तर चित्त पेसेतु सक्कोति, अथस्स आवज्जनावसी सिद्धा होति । अयं पन मत्थकत्ता वसी भगवतो यमकपाटिहारिये लब्धति, अज्जेस वा एवरूपे काले । इतो पर सीघतरा आवज्जनावसी नाम नत्थि ।

१३३. आयस्मतो पन महामोग्गल्लानस्स नन्दोपनन्दनागराजदमने^१ विय सीघ समापज्जनमत्थता समापज्जनावसी नाम ।

१३४. अच्छरामत्त वा दसच्छरामत्तं वा खणं ठपेतु समत्थता अधिद्धानवसी नाम । तथेव हु वुड्ढातुं समत्थता वुद्धानवसी नाम ।

१३५. तदुभयदस्सत्थं बुद्धरक्खित्थेरस्स वत्थु कथेतु वट्ठति । सो हायस्मा उपसम्पदाय ङ्खस्सिको हुत्वा थेरम्बत्थले महारोहणगुत्तथेरस्स गिलानुपद्धान आगतानं तिसमत्तान इद्धिमन्तहस्सान मज्जे निसिन्नो, थेरस्स यागुं पटिग्गाहयमान उपद्दाकनागराजान गहेस्सामी ति आकासतो पक्खदन्त सुपण्णराजान दिस्सा तावदेव पम्बत निम्भिनित्वा नागराजान बाहायं गहेत्वा त्थ पाविसि । सुपण्णराजा पम्बते पहार दत्वा पलायि । महाथेरो आह—सच्चे, आवुसो, केवतो नाभविस्स, सब्बे व गारह्हा अस्सामा ति ।

१ इद १२।१०६-११६ एत्थ आगत ।

१३६. पञ्चवेक्खणावसी पन आवज्जनावसिया एव वुत्ता । पञ्चवेक्खणाजवनानेव हि तत्थ आवज्जनानन्तरानी ति ।

१३७. इमासु पन पञ्चसु वसीसु चिण्णवसिना पगुणपठमज्झानतो वुट्ठाय, अय समा-पत्ति आसन्ननीवरणपञ्चत्थिका, वितक्कविचारान ओळारिकत्ता अङ्गदुब्बला ति च तत्थ दोस दिस्वा दुतिय ज्ञान सन्ततो मनसिकरित्वा पठमज्झाने निकन्ति परियादाय दुतियाधिगमाय योगो कातब्बो ।

१३८. अथस्स यदा पठमज्झाना वुट्ठाय सतस्स सम्पजानस्स ज्ञानङ्गानि पञ्चवेक्खतो वितक्क-विचारा ओळारिकतो उपडहन्ति, पीतिसुखञ्चेव चित्तेकगता च सन्ततो उपट्ठाति, तदास्स ओळारिकङ्गप्पहानाय सन्तङ्गपटिलाभाय च तदेव निमित्त, पथवी पथवी ति पुनप्पुन मनसि-करोतो, इदानी दुतियज्झान उप्पजिस्सती ति भवङ्ग उपच्छिन्दित्वा तदेव पथवीकसिण आरम्भण कत्वा मनोद्वारावज्जनं उपज्जति, ततो तस्मिं येवारम्भणे चत्तारि पञ्च वा जवनानि जवन्ति, येस अवसाने एक रूपावचर दुतियज्झानिक, सेसानि वुत्तप्पकारानेव कामावचरानी ति ।

१३९. एत्तावता चेस, “ वितक्कविचारान वूपसमा अज्झत्त सम्पसादन चेतसो एकोदिभावं अवितक्क अविचार समाधिज पीतिसुख दुतियं ज्ञान उपसम्पज्ज विहरति ” [विभग २४५] । एवमनेन द्वङ्गविप्पहीन तिवङ्गसमन्नागत तिविधकल्याण दसलक्खणसम्पन्नं दुतिय ज्ञान अधिगतं होति पथवीकसिण ।

१४० तत्थ वितक्कविचारानं वूपसमा ति, वितक्कस्स च विचारस्स चा ति इमेस द्विन्नं वूपसमा समतिक्रमा । दुतियज्झानक्खणे अपातुभावा ति वुत्त होति । तत्थ किञ्चापि दुतियज्झाने सग्गे पि पठमज्झानधम्मा न सन्ति,—अज्जे येव हि पठमज्झाने फस्सादयो, अज्जे इध,—ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अङ्गस्स समतिक्रमा पठमज्झानतो परेस दुतियज्झानादीनं अधिगमो होती ति दीपनत्थ, वितक्कविचारानं वूपसमा ति एव वुत्तं ति वेदितब्ब ।

१४१. अज्झत्तं ति इध नियकज्झत्त अधिप्पेत । विभङ्गे पन, “ अज्झत्त पच्चत्त ” ति [विभग २५८] एत्तकमेव वुत्त । यस्मा च नियकज्झत्तं अधिप्पेत, तस्मा अत्तानि जात, अत्तनो सन्ताने निब्बत्त ति अयमेत्थ अत्थो ।

१४२. सम्पसादनं ति, सम्पसादन वुच्चति सद्धा । सम्पसादनयोगतो ज्ञानग्धि सम्पसादनं, नीलवण्णयोगतो नीलं वत्थ विय । यस्मा वा तं ज्ञानं सम्पसादनसमन्नागतत्ता वितक्कविचारक्खोभ-वूपसमनेन च चेतो सम्पसादयति, तस्मा पि सम्पसादन ति वुत्त । इमस्मिञ्च अत्थविकप्पे, सम्प-सादन चेतसो ति एवं पदसम्बन्धो वेदितब्बो । पुरिमस्मिं पन अत्थविकप्पे चेतसो ति एतं एकोदिभावेन सद्धिं योजेतब्ब ।

१४३. तत्रायं अत्थयोजना । एको उदेती ति एकोदि । वितक्कविचारेहि अनज्झाख्खहत्ता अगो सेट्ठो हुत्वा उदेती ति अत्थो । सेट्ठो पि हि लोके एको ति वुच्चति । वितक्कविचारविरहितो

एको असहायो हुत्वा इति पि वक्तुं वदति । अथ वा, सम्पयुक्तधम्मे उदायतीति उदि । अपेतीति अथो । सेट्ठेन एको च सो उदि चाति एकोदि । समाविस्सेतं अधिवचन । इम एकोदिं भावेति वद्वेतीति इदं दुतियज्ज्ञान एकोदिभावं । सो पनाय एकोदि यस्मा सो, न सत्तस्स न जीवस्स, तस्मा एत चेत्तसो एकोदिभावति वुत्त ।

१४४. न नु चाय सद्वा पठमज्ज्ञाने पि अत्थि, अयञ्च एकोदिनामको समाधि, अथ कस्मा मेव सम्पसादन चेत्तसो एकोदिभावञ्चाति वुत्त १ वुच्चते । अट्ठं हि पठमज्ज्ञान वितक्कविचारभेन, वीचितरङ्गसमाकुलमिव जल, न सुप्पसन्नं होति, तस्मा सत्तिया पि सद्वाय सम्पसादन न वुत्त । न सुप्पसन्नत्ता येव चेत्थ समाधि पि न सुद्धु पाकटो, तस्मा एकोदिभावति पि न । इमस्मिं पन ज्ञाने वितक्कविचारपल्लिबोधाभावेन लद्धोकासा बलवती सद्वा, बलवसद्वासहायल्लभेनेव च समाधि पि पाकटो, तस्मा इदमेव एव वुत्तति वेदितव्व ।

१४५. विभङ्गे पन, “ सम्पसादनति या सद्वा सदहना ओकप्पना अभिप्पसादो । चेत्तसो एकोदिभावति या चित्तस्स ठिति....पे. ..सम्मासमाधी ” ति [विभग २५८] एत्तकमेव । एव वुत्तेन पन तेन सद्धिं अयं अत्थवर्णना यथा न विरुज्जति, अज्जदत्थु संसन्दति समेति च, एवं वेदितव्व ।

१४६. अवितक्कं अविचारं ति, भावनाय पहीनत्ता एतस्मिं एतस्स वा वितक्को नत्थीति तत्तक्क । इमिना व नयेन अविचार । विभङ्गे पि वुत्त—“ इति अयञ्च वितक्को अयञ्च आरो सन्ता होन्ति समिता वूपसन्ता अत्थङ्गता अब्भत्थङ्गता अप्पिता ब्यप्पिता सोसिता पेसिता ब्यन्तीकता, तेन वुच्चति अवितक्कं अविचारं ” ति [विभग २५८] । एत्थाह— नु च, वितक्कविचारानं वूपसमा ति इमिना पि अयमत्थो सिद्धो, अथ कस्मा पुन वुत्त, तत्तक्कं अविचारं ति १ वुच्चते । एवमेतं, सिद्धो वाय अत्थो । न पनेतं तदत्थदीपक । न नु चुम्ह, ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अङ्गस्स समतिक्रमा पठमज्ज्ञानतो परेस दुतियज्ज्ञानासमधिगमो होतीति दस्सनत्थं वितक्कविचारानं वूपसमा ति एवं वुत्तंति [४१४०] ?

१४७. अपि च, वितक्कविचारानं वूपसमा इदं सम्पसादन, न किलेसकालुस्सियस्स, वितक्कारानञ्च वूपसमा एकोदिभाव, न उपचारज्ज्ञानमिव नीवरणप्पहाना, पठमज्ज्ञानमिव च न पातुभावाति एव सम्पसादन-एकोदिभावानं हेतुपरिदीपकमिदं वचनं । तथा वितक्कविचारानमा इदं अवितक्कं अविचारं, न ततियचतुत्थज्ज्ञानानि विय, चक्खुविज्जाणादीनि विय च वा ति एव अवितक्क-अविचारभावस्स हेतुपरिदीपकञ्च, न वितक्कविचाराभावमत्तपरिदीपक । क्वविचाराभावमत्तपरिदीपकमेव पन, अवितक्कं अविचारं ति इदं वचन । तस्मा पुरिम वत्वा तत्त्वमेवाति ।

१४८. समाधिजं ति, पठमज्ज्ञानसमाधितो सम्पयुत्तसमाधितो वा जातंति अत्थो । किञ्चापि पठमग्निं सम्पयुत्तसमाधितो जात, अथ खो अयमेव समाधि समाधीति वत्तव्वतं

अरहति, वितक्कविचारक्खोभविरहेन अतिविय अचलत्ता सुप्पसन्नता च, तस्मा इमस्स वण्ण-
भणनत्थ इदमेव समाधिज ति वुत्तं । पीतिसुखं ति इद वुत्तनयमेव । दुतियं ति गणनानुपुब्बता
दुतिय । इद दुतिय समापज्जती ति पि दुतिय ।

१४९. य पन वुत्त, द्वङ्गविप्पहीनं तिवङ्गसमन्नागतं ति [४१३९], तत्थ वितक्क-
विचारानं पहानवसेन द्वङ्गविप्पहीनता वेदितब्बा । यथा च पठमज्ज्ञानस्स उपचारक्खणे
नीवरणानि पहीयन्ति, न तथा इमस्स वितक्कविचारा । अप्पनाक्खणे येव पनेत विना तेहि
उप्पज्जति, तेनस्स ते पहानङ्ग ति वुच्चन्ति ।

१५०. पीति, सुख, चित्तेकग्गता ति इमेस पन तिण्ण उप्पत्तिवसेन तिवङ्गसमन्नागतता
वेदितब्बा । तस्मा य विभङ्गे, “ ज्ञानं ति सम्पसादो पीति सुखं चित्तस्स एकग्गता ” ति
[विभग २५८] वुत्तं, त सपरिक्खारं ज्ञान दस्सेतु परियायेन वुत्तं । ठपेत्वा पन सम्पसादनं,
निप्परियायेन उपनिज्ज्ञानलक्खणप्पत्तान अङ्गानं वसेन तिवङ्गिकमेव एत होति । यथाह—“ कतम
तस्मिं समये तिवङ्गिक ज्ञान होति ? पीति सुख चित्तस्स एकग्गता ” ति [विभग २६३] ।
सेस पठमज्ज्ञाने वुत्तनयमेव ।

१५१. एवं अधिगते पन तस्मिम्पि वुत्तनयेनेव पञ्चहाकारेहि चिण्णवसिना हुत्वा, पगुण-
दुतियज्ज्ञानतो बुड्ढाय, अय समापत्ति आसन्नवितक्कविचारपच्चत्थिका, “ यदेव तत्थ पीतिगत
चेतसो उब्बिलावित, एतेनेत ओळारिक अक्खायती ” ति [दी १।३७] वुत्ताय पीतिया
ओळारिकत्ता अङ्गदुब्बला ति च तत्थ दोसं दिस्वा ततियज्ज्ञानं सन्ततो मनसिकरित्वा दुतिय-
ज्ज्ञाने निकर्त्ति परियादाय ततियाधिगमाय योगो कातब्बो ।

१५२. अथस्स यदा दुतियज्ज्ञानतो बुड्ढाय सतस्स सम्पजानस्स ज्ञानङ्गानि पञ्चवेक्खतो
पीति ओळारिकतो उपड्ढाति, सुखञ्चेव एकग्गता च सन्ततो उपड्ढाति, तदास्स ओळारिकङ्ग-
प्पहानाय सन्तङ्गपटिलाभाय च तदेव निमित्त, पथवी पथवी ति पुनप्पुन मनसिकरोतो, इदानी
ततियज्ज्ञानं उप्पज्जिस्सती ति भवङ्ग उपच्छिन्दित्वा तदेव पथवीकसिण आरम्भण कत्वा मनो-
द्वारावज्जनं उप्पज्जति, ततो तस्मिं येवारम्भणे चत्तारि पञ्च वा जवनानि जवन्ति, येस अवसाने
एकं रूपावचरं ततियज्ज्ञानिक, सेसानि वुत्तनयेनेव कामावचरानी ति ।

१५३. एत्तावता च पनेस “ पीतिया च विरागा उपेक्खको च विहरति, सतो च सम्प-
जानो सुखञ्च कायेन पटिसवेदेति, यं त अरिया आचिक्खन्ति, उपेक्खको सतिमा सुखविहारी ति
ततिय ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति ” [विभग २४५] । एवमनेन एकङ्गविप्पहीन दुवङ्गसमन्नागतं
तिविधकल्याण दसलक्खणसम्पन्न ततियं ज्ञानं अधिगत होति पथवीकसिण ।

१५४. तत्थ, पीतिया च विरागा ति, विरागो नाम वुत्तप्पकाराय पीतिया जिगुच्छनं
वा समतिक्कमो वा । उभिन्न पन अन्तरा चसद्दो सम्पिण्डनत्थो । सो वूपसमं वा
सम्पिण्डेति वितक्कविचारान वूपसम वा । तत्थ यदा वूपसममेव सम्पिण्डेति, तदा, पीतिया च

गा, किञ्च भिष्यो वूपसमा चा ति एवं योजना वेदितव्या । इमिस्सा च योजनाय विरागो गुच्छन्त्यो होति, तस्मा, पीतिया जिगुच्छना च वूपसमा चा ति अयमत्थो दड्ढव्वो । यदा वितक्कविचारवूपसम सम्पिण्डेति, तदा, पीतिया च विरागा, किञ्च भिष्यो वितक्कविचारानञ्च समा ति एव योजना वेदितव्या । इमिस्सा च योजनाय विरागो समतिक्रमन्त्यो होति, तस्मा, नेया च समतिक्रमा वितक्कविचारानञ्च वूपसमा ति अयमत्थो दड्ढव्वो ।

१५५. कामञ्चेते वितक्कविचारा दुतियज्ज्ञाने येव वूपसन्ता, इमस्स पन ज्ञानस्स मग्गपरि-
नत्थ वर्णभणनत्थञ्चेत वुत्तं । वितक्कविचारानञ्च वूपसमा ति हि वुत्ते इद पज्जायति—
वितक्कविचारवूपसमो मग्गो इमस्स ज्ञानस्सा ति । यथा च ततिये अरियमग्गे अप्पहीनानम्पि
त्तयदिडादीन, “ पञ्चन्न ओरम्भागियानं सयोजनान पहाना^१ ” ति [अ १।२३२] एव
नं वुच्चमानं वर्णभणन होति, तदधिगमाय उस्सुक्कानं उस्साहजनक, एवमेव इध अवूप-
तानम्पि वितक्कविचारान वूपसमो वुच्चमानो वर्णभणन होति । तेनायमत्थो वुत्तो—पीतिया
समतिक्रमा वितक्कविचारानञ्च वूपसमा ति ।

१५६. उपेक्खको च विहरती ति एत्थ, उपपत्तितो इक्खती ति उपेक्खा । सम पस्सति,
क्खपतिता हुत्वा पस्सती ति अत्थो । ताय विसदाय विपुलाय थामगताय समन्नागतत्ता
यज्ज्ञानसमङ्गी उपेक्खको ति वुच्चति । उपेक्खा पन दसविधा होति, छल्लङ्गुपेक्खा, ब्रह्म-
रूपेक्खा, बोज्झङ्गुपेक्खा, विरियुपेक्खा, सङ्घारूपेक्खा, वेदनुपेक्खा, विपस्सनुपेक्खा, तत्रमज्झ-
क्खा, ज्ञानुपेक्खा, पारिसुद्धिउपेक्खा ति ।

१५७. तत्थ या, “ इध खीणासवो भिक्खु चक्खुना रूपं दिस्वा नेव सुमनो होति, न
नो, उपेक्खको च विहरति सतो सम्पजानो ” ति [अ ३।२७९] एवमागता खीणासवस्स
[द्वारेसु इड्ढानिड्ढल्लारम्मणापाथे परिसुद्धपकतिभावाविजहनाकारभूता उपेक्खा, अय
ङ्गुपेक्खा नाम ।

१५८. या पन, “ उपेक्खासहगतेन चेतसा एक दिस फरित्वा विहरती ” ति
[१।२५१] एवमागता सत्तेसु मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अय ब्रह्मविहारूपेक्खा नाम ।

१५९. या, “ उपेक्खासम्बोज्झङ्गं भावेति विवेकनिस्सित ” ति [म १।११]^२ एवमागता
जातधम्मनं मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अय बोज्झङ्गुपेक्खा नाम ।

१६०. या पन, “ कालेन कालं उपेक्खानिमित्त मनसिकरोती ” ति [अ १।२५७]
मागता अनञ्चारद्धनातिसिथिलविरियसङ्घाता उपेक्खा, अयं विरियुपेक्खा नाम ।

१६१. या, “ कति सङ्घारूपेक्खा समाधिवसेन उप्पज्जन्ति^३ कति सङ्घारूपेक्खा विपस्सना-

१ निकायेसु परिक्खया ति पाठो, स ५।६९, २३७, २८५, ३७६। म १।२२६, ३५० एवमादिसु च
सु दिस्सति । २ स ५।६४, ७२ एवमादिसु ठानेसु पि ।

वसेन उप्पज्जन्ति १ अट्ट सङ्घारुपेक्खा समाविवसेन उप्पज्जन्ति । दस सङ्घारुपेक्खा विपस्सनावसेन उपज्जन्ती ” ति [पटि १।६४] एवमागता नीवरणादिपटिसङ्घासन्तिइना गहणे मज्झत्तभूता उपेक्खा, अय सङ्घारुपेक्खा नाम ।

१६२. या पन, “ यस्मिं समये कामावचरं कुसल चित्त उप्पन्न होति उपेक्खासहगत ” ति [वम्म २९] एवमागता अदुक्खमसुखसज्जिता उपेक्खा, अय वेदनुपेक्खा नाम ।

१६३. या, “ यदत्थि य भूत तं पजहति, उपेक्ख पटिलभती ” ति [ ] एवमागता विचिनने मज्झत्तभूता उपेक्खा, अयं विपस्सनुपेक्खा नाम ।

१६४. या पन छन्दादिसु येवापनकेसु आगता सहजातान समवाहितभूता उपेक्खा, अय तत्रमज्झत्तुपेक्खा नाम ।

१६५. या, “ उपेक्खको च विहरती ” ति [विभंग २४५] एवमागता अग्गसुखे पि तस्मिं अपक्खपातजननी उपेक्खा, अय ज्ञानुपेक्खा नाम ।

१६६. या पन, “ उपेक्खासतिपारिसुद्धिं चतुत्थं ज्ञान ” ति [विभंग २४५] एवमागता सब्बपच्चनीकपरिसुद्धा पच्चनीकवूपसमने पि अब्यापारभूता उपेक्खा, अय पारिसुद्धिउपेक्खा नाम ।

१६७. तत्थ छळङ्गुपेक्खा च ब्रह्मविहारुपेक्खा च बोज्झङ्गुपेक्खा च तत्रमज्झत्तुपेक्खा च ज्ञानुपेक्खा च पारिसुद्धिउपेक्खा च अत्थतो एका तत्रमज्झत्तुपेक्खा व होति । तेन तेन अवत्थाभेदेन पनस्सा अयं भेदो, एकस्सापि सतो सत्तस्स कुमार-युव-थेर-सेनापति-राजादिवसेन भेदो विय । तस्मा, तासु यत्थ छळङ्गुपेक्खा, न तत्थ बोज्झङ्गुपेक्खादयो, यत्थ वा पन बोज्झङ्गुपेक्खा न तत्थ छळङ्गुपेक्खादयो होन्ती ति वेदितब्बा । यथा चेतास अत्थतो एकीभावो, एवं सङ्घारुपेक्खा-विपस्सनुपेक्खानम्पि । पज्जा एव हि सा किच्चवसेन द्विधा भिन्ना ।

१६८. यथा हि पुरिसस्स साय गेह पविट्ठ सप्पं अजपददण्ड गहेत्वा परियेसमानस्स त थुसकोट्ठके निपन्न दिस्वा, सप्पो नु खो नो ति अवलोकेन्तस्स सोवत्थिकत्तयं दिस्वा निब्बेमतिकस्स, सप्पो न सप्पो ति विचिनने मज्झत्तता होति, एवमेव या आरद्धविपस्सकस्स विपस्सनात्राणेन लक्खणत्तये दिट्ठे सङ्घारानं अनिच्चभावादिविचिनने मज्झत्तता उप्पज्जति, अयं विपस्सनुपेक्खा नाम ।

१६९. यथा पन तस्स पुरिसस्स अजपददण्डेन गाळ्हं सप्प गहेत्वा, किं ताहं इमं सप्पं अविहेठेन्तो अत्तानञ्च इमिना अडसापेन्तो मुञ्चेय्य ति मुञ्चनाकारमेव परियेसतो गहणे मज्झत्तता होति, एवमेव या लक्खणत्तयस्स दिट्ठत्ता आदित्ते विय तयो भवे पस्सतो सङ्घारगहणे मज्झत्तता, अयं सङ्घारुपेक्खा नाम ।

१७०. इति विपस्सनुपेक्खाय सिद्धाय सङ्घारुपेक्खा पि सिद्धा व होति । इमिना पनेसा विचिननगहणेसु मज्झत्तसङ्घातेन किच्चेन द्विधा भिन्ना ति । विरियुपेक्खा पन वेदनुपेक्खा च अज्जमज्जञ्च अवसेसाहि च अत्थतो भिन्ना एवा ति ।

१७१. इति इमासु उपेक्खासु ज्ञानुपेक्खा इध अधिप्पेता । सा मज्झत्तलक्खणा, अनाभोगरसा,

अव्यापारपञ्चपट्टाना, पीतिविरागपट्टाना ति । एत्थाह—न नु अय अत्थतो तत्रमज्झत्तुपेक्खा व होति, सा च पठमदुतियज्ज्ञानेसु पि अत्थि, तस्मा तत्रापि, उपेक्खको च विरहती ति एवमय वत्तब्बा सिया, सा कस्मा न वुत्ता ति ? अपरिव्यत्तकिच्चतो । अपरिव्यत्त हि तस्सा तत्थ किच्च वितक्कादीहि अभिभूतत्ता । इध पनाय वितक्कविचारपीतीहि अनभिभूतत्ता उक्खित्तसिरा विय हुत्वा परिव्यत्तकिच्चा जाता, तस्मा वुत्ता ति । निडिता, उपेक्खको च विहरती ति एतस्स सब्बसो अत्थवण्णना ।

१७२. इदानी, सतो च सम्पजानो ति एत्थ, सरती ति सतो, सम्पजानाती ति सम्पजानो । पुग्गलेन सति च सम्पजज्जञ्च वुत्त । तत्थ सरणलक्खणा सति, असम्मुस्सनरसा, आरक्खपञ्चपट्टाना । असम्मोहलक्खणं सम्पजज्ज, तीरणरस, पविचयपञ्चपट्टान ।

१७३. तत्थ किञ्चापि इदं सतिसम्पजज्जं पुरिमज्ज्ञानेसु पि अत्थि,—मुट्ठसतिस्स हि असम्पजानस्स उपचारमत्तम्पि न सम्पज्जति, पगेव अप्पना,—ओळारिकत्ता पन तेसं ज्ञानान, भूमिय विय पुरिसस्स, चित्तस्स गति सुखा होति । अव्यत्त तत्थ सतिसम्पजज्जकिच्च । ओळारिकङ्गप्पहानेन पन सुखुमत्ता इमस्स ज्ञानस्स, पुरिसस्स खुरधारायं विय, सतिसम्पजज्जकिच्चपरिगहिता एव चित्तस्स गति इच्छितब्बा ति इधेव वुत्त ।

१७४. किञ्च भिय्यो, यथा धेनूपगो वच्छो धेनुतो अपनीतो अरक्खियमानो पुनदेव धेनुं उपगच्छति, एवमिदं ततियज्ज्ञानसुख पीतितो अपनीत, त सतिसम्पजज्जारक्खेन अरक्खियमान पुनदेव पीतिं उपगच्छेय्य, पीतिसम्पयुत्तमेव सिया । सुखे वा पि सत्ता सारज्जन्ति, इदञ्च अतिमधुर सुखं, ततो पर सुखाभावा । सतिसम्पजज्जानुभावेन पनेत्थ सुखे असारज्जना होति, नो अज्जथा ति इमम्पि अत्थविसेस दस्सेतु इदं इधेव वुत्त ति वेदितब्ब ।

१७५. इदानी, सुखञ्च कायेन पटिसंवेदेती ति एत्थ किञ्चापि ततियज्ज्ञानसमङ्गिनो सुखपटिसंवेदनाभोगो नत्थि, एवं सन्ते पि, यस्मा तस्स नामकायेन सम्पयुत्तं सुख, यं वा त नामकायसम्पयुत्त सुखं, तसमुट्टानेनस्स यस्मा अतिपणीतेन रूपेन रूपकायो फुटो, यस्स फुटत्ता ज्ञाना बुद्धितो पि सुखं पटिसंवेदेय्य, तस्मा एतमत्थं दस्सेन्तो, सुखञ्च कायेन पटिसंवेदेती ति आह ।

१७६. इदानी, यं तं अरिया आचिक्खन्ति उपेक्खको सतिमा सुखविहारी ति एत्थ, यंज्ञानहेतु यंज्ञानकारणा, त ततियज्ज्ञानसमङ्गिपुग्गल बुद्धादयो अरिया “आचिक्खन्ति, देसेन्ति, पज्जापेन्ति, पड्डपेन्ति, विवरन्ति, विभजन्ति, उत्तानीकरोन्ति, पकासेन्ति ” [विभंग २५९] । पससन्ती ति अधिष्ठायो । किन्ति ? उपेक्खको सतिमा सुखविहारी ति, तं ततियं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरती ति एवमेत्थ योजना वेदितब्बा ।

१७७. कस्मा पन त ते एव पससन्ती ति ? पससारहतो । अय हि यस्मा अतिमधुरसुखे सुखपारमिष्पत्ते पि ततियज्ज्ञाने उपेक्खको, न तत्थ सुखामिसङ्गेन आकङ्क्षियति, यथा च पीति न उप्पज्जति, एवं उपडित्तसतिताय सतिमा, यस्मा च अरियकन्त अरियजनसेवितमेव च

असङ्किलिङ्ग सुख नामकायेन पटिसवेदेति, तस्मा पससारहो होति । इति पससारहतो न अरिया ते एव पससाहेतुभूते गुणे पकासेन्तो, उपेक्खको सतिमा सुखविहारी ति एवं पससन्ती ति वेदितब्ब । ततिय ति गणनानुपुब्बता ततिय, इद ततिय समापज्जती ति ततिय ।

१७८. य पन वुत्त, एकङ्गविप्पहीनं दुवङ्गसमन्नागतं ति [४।१५३] एत्थ पीतिया प्हानवसेन एकङ्गविप्पहीनता वेदितब्बा । सा पनेसा, दुतियज्ज्ञानस्स वितक्कविचारा विय, अप्पनाक्खणे येव पहीयति, तेनस्स सा प्हानङ्ग ति वुच्चति ।

१७९. सुखं चित्तेकगता ति इमेस पन द्विन्न उपपत्तिवसेन दुवङ्गसमन्नागतता वेदितब्बा । तस्मा य विभङ्गे, “ ज्ञानं ति उपेक्खा सति सम्पज्जब्ब सुख चित्तस्सेकगता ” ति [विभग २६०] वुत्त, त सपरिक्खारं ज्ञान दस्सेतु परियायेन वुत्त । ठपेत्वा पन उपेक्खा-सतिसम्पज्जब्बानि, निष्परियायेन उपनिज्ज्ञानलक्खणप्पत्तान अङ्गान वसेन दुवङ्गिकमेवेत होति । यथाह—“ कतम तस्मिं समये दुवङ्गिक ज्ञान होति ? सुख चित्तस्सेकगता ” ति [विभग २६४] । सेस पठमज्ज्ञाने वुत्तनयमेव ।

१८०. एव अधिगते पन तस्मिंप्पि वुत्तनयेनेव पञ्चहाकारेहि चिण्णवसिना हुत्वा पगुणततियज्ज्ञानतो बुडाय, अय समापत्ति आसन्नपीतिपच्चथिका, “ यदेव तत्थ सुखमिति चेतसो आभोगो, एतेनेत ओळारिकमक्खायती ” ति [दी १।३७] एवं वुत्तस्स सुखस्स ओळारिकत्ता अङ्गदुब्बला ति च तत्थ दोस दिस्वा चतुत्थज्ज्ञान सन्ततो मनसिकरित्वा ततियज्ज्ञाने निकन्ति परियादाय चतुत्थाधिगमाय योगो कातब्बो ।

१८१. अथस्स यदा ततियज्ज्ञानतो बुडाय सतस्स सम्पज्ज्ञानस्स ज्ञानङ्गानि पच्चवेक्खतो चेतसिकसोमनस्ससङ्घातं सुख ओळारिकतो उपड्ढाति, उपेक्खावेदना चेव चित्तेकगता च सन्ततो उपड्ढाति, तदास्स ओळारिकङ्गप्पहानाय सन्तङ्गपटिलाभाय च तदेव निमित्त, पथवी पथवी ति पुनप्पुनं मनसिकरोतो, इदानी चतुत्थज्ज्ञान उप्पजिस्सती ति भवङ्ग उपच्छिन्दित्वा तदेव पथवी-कसिण आरम्भण क्त्वा मनोद्वारावज्जनं उप्पज्जति, ततो तस्मिं येवारम्भणे चत्तारि पञ्च वा जवनानि उप्पज्जन्ति, येस अवसाने एक रूपावचर चतुत्थज्ज्ञानिकं, सेसानि वुत्तप्पकारानेव कामावचरानि ।

१८२. अय पन विसेसो । यस्मा सुखा वेदना अदुक्खमसुखाय वेदनाय आसेवनपच्चयेन पच्चयो न होति, चतुत्थज्ज्ञाने च अदुक्खमसुखाय वेदनाय उप्पजितब्ब, तस्मा तानि उपेक्खा-वेदनासम्पयुत्तानि होन्ति, उपेक्खासम्पयुत्तत्ता येव चेत्य पीति परिहायती ति ।

१८३. एत्तावता चेत्य “ सुखस्स च प्हाना दुक्खस्स च प्हाना पुब्बे व सोमनस्स-दोमनस्सान अत्थङ्गमा अदुक्खमसुखं उपेक्खासतिपारिसुद्धिं चतुत्थ ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति ” [विभग २४५] । एवमनेन एकङ्गविप्पहीनं दुवङ्गसमन्नागत तिविधकल्याण दसलक्खण-सम्पन्नं चतुत्थं ज्ञानं अधिगतं होति पथवीकसिणं ।

१८४. तत्थ, सुखस्स च पहाना दुक्खस्स च पहाना ति कायिकसुखस्स च कायिक-
दुक्खस्स च पहाना । पुब्बे वा ति तच्च खो पुब्बे व, न चतुर्थज्ज्ञानक्खणे । सोमनस्स-
दोमनस्सानं अत्थङ्गमा ति चेतसिकसुखस्स च चेतसिकदुक्खस्स चा ति इमेसग्गि द्विज पुब्बे
व अत्थङ्गमा । पहाना इच्चेव वुत्तं होति ।

१८५. कदा पन नेस पहानं होती ति ? चतुन्नं ज्ञानान उपचारक्खणे । सोमनस्स हि
चतुर्थज्ज्ञानस्स उपचारक्खणे येव पहीयति, दुक्ख-दोमनस्स-सुखानि पठम-दुतिय-ततियान
उपचारक्खणेषु । एवमेतेसं पहानक्रमेन अवुत्तानम्पि, इन्द्रियविमङ्गे [विभग १२२] पन
इन्द्रियानं उद्देसक्रमेनेव इधापि वुत्तानं सुख-दुक्ख-सोमनस्स-दोमनस्सान पहान वेदितव्व ।

१८६. यदि पनेतानि तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारक्खणे येव पहीयन्ति, अथ कस्मा,
“ कत्थ चुप्पन्न दुक्खिन्द्रिय अपरिसेस निरुज्झति ? इध, भिक्खवे, भिक्खु विविच्चेव कामेहि
.. पे ..पठम ज्ञान उपसम्पज्ज विहरति । एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रिय अपरिसेस निरुज्झति
कत्थ चुप्पन्नं दोमनस्सिन्द्रिय . सुखिन्द्रिय . सोमनस्सिन्द्रिय अपरिसेस निरुज्झति ? इध,
भिक्खवे, भिक्खु सुखस्स च पहाना पे....चतुर्थ ज्ञान उपसम्पज्ज विहरति । एत्थुप्पन्न
सोमनस्सिन्द्रिय अपरिसेस निरुज्झती ” ति [स ५।२१३-१५] एव ज्ञानस्वेव निरोधो वुत्तो
ति ? अतिसयनिरोधत्ता । अतिसयनिरोधो हि नेसं पठमज्ज्ञानादिसु. न निरोधो येव । निरोधो
येव पन उपचारक्खणे, नातिसयनिरोधो ।

१८७. तथा हि नानावज्जने पठमज्ज्ञानूपचारे निरुद्धस्सापि दुक्खिन्द्रियस्स डसमकसादि-
सम्फस्सेन वा विसमासनुपतापेन वा सिया उप्पत्ति, न त्वेव अन्तोअप्पनाय । उपचारे वा
निरुद्धम्पेत न सुद्ध निरुद्ध होति, पटिपक्खेन अविहतत्ता । अन्तोअप्पानाय पन पीतिफरणेन
सब्बो कायो सुखोक्कन्तो होति । सुखोक्कन्तकायस्स च सुद्ध निरुद्ध होति दुक्खिन्द्रिय,
पटिपक्खेन विहतत्ता ।

१८८. नानावज्जने येव च दुतियज्ज्ञानूपचारे पहीनस्स दोमनस्सिन्द्रियस्स, यस्मा एतं
वितक्कविचारपच्चये पि कायकिलमथे चित्तुपवाते च सति उप्पज्जति, वितक्कविचाराभावे च नेव
उप्पज्जति, यथ पन उप्पज्जति, तत्थ वितक्कविचारभावे, अप्पहीना एव च दुतियज्ज्ञानूपचारे
वितक्कविचारा ति तत्थस्स सिया उप्पत्ति, न त्वेव दुतियज्ज्ञाने, पहीनपच्चयत्ता ।

१८९. तथा ततियज्ज्ञानूपचारे पहीनस्सापि सुखिन्द्रियस्स पीतिसमुद्धानपणीतरूपकुटकायस्स
सिया उप्पत्ति, न त्वेव ततियज्ज्ञाने । ततियज्ज्ञाने हि सुखस्स पच्चयभूता पीति
सब्बसो निरुद्धा ति । तथा चतुर्थज्ज्ञानूपचारे पहीनस्सापि सोमनस्सिन्द्रियस्स आसन्नत्ता,
अप्पनाप्पत्ताय उपेक्खाय अभावेन सम्मा अनतिकन्तत्ता च सिया उप्पत्ति, न त्वेव चतुर्थज्ज्ञाने ।
तस्मा येव च, एत्थुप्पन्न दुक्खिन्द्रिय अपरिसेस निरुज्झती ति तत्थ तत्थ अपरिसेसगहण कत ति ।

१९०. एथाह—अथेव, तस्स तस्स ज्ञानस्सुपचारे पहीना पि एता वेदना इध कस्मा

समाहटा ति ? सुखगहणत्थ । या हि अय अदुक्खमसुख ति एत्थ अदुक्खमसुखा वेदना वुत्ता, सा सुखुमा दुविज्जेय्या, न सक्का सुखेन गहेतु । तस्मा यथा नाम दुइस्स यथा तथा वा उपसङ्गमित्वा गहेतु असक्कुण्यस्स गोणस्स सुखगहणत्थं गोपो एकस्मि वजे सब्बा गावो समाहरति, अथेकेक नीहरन्तो पटिपाटिया आगत, अयं सो, गणहथ न ति तम्पि गाहयति, एवमेव भगवा सुखगहणत्थ सब्बा एता समाहरि । एव हि समाहटा एता दस्सेत्वा, य नेव सुख न दुख न सोमनस्स न दोमनस्स, अयमदुक्खमसुखा वेदना ति सक्का होति एसा गाहयितु ।

१९१. अपि च अदुक्खमसुखाय चेतोतिमुत्तिया पच्चयदस्सनत्थञ्चापि एता वुत्ता ति वेदितब्बा । दुक्खप्पहानादयो हि तस्सा पच्चया । यथाह—“ चत्तारो खो, आवुसो, पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया । इधावुसो, भिक्खु सुखस्स च पहाना....पे.... चतुत्थ ज्ञान उपसम्पज्ज विहरति । इमे खो, आवुसो, चत्तारो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतो-विमुत्तिया समापत्तिया ” ति [म १।२९६] ।

१९२. यथा वा अज्जत्थ पहीना पि सक्कायदिड्ढिआदयो ततियमग्गस्स वण्णभणनत्थ तत्थ पहीना ति वुत्ता, एव वण्णभणनत्थम्पेतस्स ज्ञानस्स ता इध वुत्ता ति वेदितब्बा । पच्चयघातेन वा एत्थ रागदोसान् अतिदूरभाव दस्सेतुम्पेता वुत्ता ति वेदितब्बा । एतासु हि सुख सोमनस्सस्स पच्चयो, सोमनस्स रागस्स । दुक्खं दोमनस्सस्स पच्चयो, दोमनस्सं दोसस्स । सुखादिघातेन चस्स सम्पच्चया रागदोसा हता ति अतिदूरे होन्ती ति ।

१९३. अदुक्खमसुखं ति दुक्खाभावेन अदुक्ख, सुखाभावेन असुख । एतेनेत्थ दुक्ख-सुखपटिपक्खभूत ततियवेदनं दीपेति, न दुक्खसुखाभावमत्तं । ततियवेदना नाम अदुक्खमसुखा, उपेक्खा ति पि वुच्चति । सा, इड्ढानिड्ढविपरीतानुभवनलक्खणा, मज्झत्तरसा, अविभूतपच्चुपड्डाना, सुखनिरोधपदड्डाना ति वेदितब्बा ।

१९४ उपेक्खासतिपारिसुद्धिं ति उपेक्खाय जनितसतिपारिसुद्धिं । इमस्मिहि ज्ञाने सुपरिसुद्धा सति, या च तस्सा सतिया पारिसुद्धि, सा उपेक्खाय कता, न अज्जेन, तस्मा एत उपेक्खासतिपारिसुद्धिं ति वुच्चति । विभङ्गे पि वुत्त—“ अय सति इमाय उपेक्खाय विसदा होति परिसुद्धा परियोदाता, तेन वुच्चति उपेक्खासतिपारिसुद्धिं ” ति [विभग २६१] । याय च उपेक्खाय एत्थ सतिया पारिसुद्धि होति, सा अत्थतो तत्रमज्झत्तता वेदितब्बा । न केवल-ञ्चेत्थ ताय सति येव परिसुद्धा, अपि च खो सब्बे पि सम्पयुत्तवम्मा । सतिसीसेन पन देसना वुत्ता ।

१९५. तत्थ किञ्चापि अय उपेक्खा हेड्डा पि तीसु ज्ञानेषु विज्जाति, यग्ग पन दिवा सुरियप्पभाभिभवा, सोम्मभावेन च अत्तनो उपकारक्त्तेन वा सभागाय रत्तिया अलाभा दिवा विज्जमाना पि चन्दलेखा अपरिसुद्धा होति अपरियोदाता, एवमयम्पि तत्रमज्झत्तुपेक्खाचन्दलेखा वितक्कादिपच्चनीकधम्मतेजाभिभवा, सभागाय च उपेक्खावेदनारत्तिया अप्पटिलाभा विज्जमाना

पि पठमादिज्ञानभेदेसु अपरिसुद्धा होति । तस्मा च अपरिसुद्धाय, दिवा अपरिसुद्धचन्दलेखाय पभा विय, सहजाता पि सतिआदयो अपरिसुद्धा व होन्ति । तस्मा तेसु एकस्मि उपेक्खा-सतिपारिसुद्धिं ति न वुत्त । इध पन वितक्कादिपच्चनोकधम्मतेजाभिभवाभावा, सभागाय च उपेक्खावेदनारत्तिया पटिलाभा अय तत्रमज्झतुपेक्खाचन्दलेखा अतिविय परिसुद्धा । तस्मा परिसुद्धता, परिसुद्धचन्दलेखापभा विय, सहजाता पि सतिआदयो परिसुद्धा होन्ति परियोदाता । तस्मा इदमेव उपेक्खासतिपारिसुद्धिं ति वुत्त ति वेदितब्बं ।

१९६. चतुत्थं ति गणनानुपुब्बता चतुत्थ, इदं चतुत्थं समापज्जती ति चतुत्थ ।

१९७. य पन वुत्तं, एकङ्गविप्पहीनं दुवङ्गसमन्नागतं ति [४।१८३] तत्थ सोमनस्सस्स प्हानवसेन एकङ्गविप्पहीनता वेदितब्बा । तच्च पन सोमनस्स एकवीथिय पुरिमज्जवनेसु येव पहीयति, तेनस्स तं प्हानङ्ग ति वुच्चति । उपेक्खावेदना चित्तस्सेकगता ति इमेसं पन द्विन्न उप्पत्तिवसेन दुवङ्गसमन्नागतता वेदितब्बा । सेस पठमज्ज्ञाने वुत्तनयमेव । एस ताव चतुक्कज्ज्ञाने नयो ।

१९८. पञ्चकज्ज्ञान पन निब्बत्तेन्तेन पगुणपठमज्ज्ञानतो बुडाय, अय समापत्ति आसन्न-नीवरणपच्चत्थिका, वितक्कस्स ओळारिकत्ता अङ्गदुब्बला ति च तत्थ दोसं दिस्वा दुतियज्ज्ञानं सन्ततो मनसिकरित्वा पठमज्ज्ञाने निकन्ति परियादाय दुतियाधिगमाय योगो कातब्बो ।

१९९. अथस्स यदा पठमज्ज्ञाना बुडाय सतस्स सम्पजानस्स ज्ञानङ्गानि पच्चवेक्खतो वितक्कमत्त ओळारिकतो उपट्ठाति, विचारादयो सन्ततो, तदास्स ओळारिकङ्गप्पहानाय सन्तङ्ग-पटिलाभाय च तदेव निमित्तं, पथवी पथवी ति पुनप्पुनं मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव दुतियज्ज्ञानं उप्पज्जति । तस्स वितक्कमत्तमेव प्हानङ्गं, विचारादीनि चत्तारि समन्नागतङ्गानि । सेसं वुत्तप्पकारमेव ।

२००. एवं अधिगते पन तस्मिम्पि वुत्तनयेनेव पञ्चहाकारेहि चिण्णवसिना हुत्वा पगुण-दुतियज्ज्ञानतो बुडाय, अय समापत्ति आसन्नवितक्कपच्चत्थिका, विचारस्स ओळारिकत्ता अङ्गदुब्बला ति च तत्थ दोसं दिस्वा ततियज्ज्ञानं सन्ततो मनसिकरित्वा दुतियज्ज्ञाने निकन्ति परियादाय ततियाधिगमाय योगो कातब्बो ।

२०१. अथस्स यदा दुतिज्ज्ञानतो बुडाय सतस्स सम्पजानस्स ज्ञानङ्गानि पच्चवेक्खतो विचारमत्तं ओळारिकतो उपट्ठाति, पीतिआदीनि सन्ततो, तदास्स ओळारिकङ्गप्पहानाय सन्तङ्ग-पटिलाभाय च तदेव निमित्तं, पथवी पथवी ति पुनप्पुनं मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव ततियज्ज्ञानं उप्पज्जति । तस्स विचारमत्तमेव प्हानङ्गं, चतुक्कनयस्स दुतियज्ज्ञाने विय पीतिआदिनि तीणि समन्नागतङ्गानि । सेसं वुत्तप्पकारमेव ।

२०२. इति यं चतुक्कनये दुतिय, तं द्विधा भिन्दित्वा पञ्चकनये दुतियञ्चैव ततियञ्च होति । यानि च तत्थ ततियचतुत्थानि, तानि चतुत्थपञ्चमानि होन्ति, पठम पठममेवा ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
समाधिभावनाधिकारे पथवीकसिणनिद्देशो नाम
चतुत्थो परिच्छेदो ।

सेसकसिणनिद्देशो

१. इदानीं पथवीकसिणानन्तरे आपोकसिणे विथारकथा होति । यथेव हि पथवीकसिण, एव आपोकसिणाम्पि भावेतुकामेन सुखनिसिन्नेन आपस्मि निमित्तं गणितब्ब, कते वा अकते वा ति [४।२२] सब्ब विथारेतब्ब । यथा च इध, एव सब्बत्थ । इतो पर हि एत्तकम्पि अवत्वा विसेसमत्तमेव वक्खाम ।

२. इधापि पुब्बे कताधिकारस्स पुञ्जवतो अकते आपस्मि पोकखराणि या वा तळाके वा लोणियं वा समुदे वा निमित्तं उप्पज्जति । चूळसीवत्थेरस्स विय । तस्स किरायस्मतो, लाभसक्कार पहाय विवित्तवास वसिस्सामी ति महातिथे नावं आरूढित्वा जम्बुदीप गच्छतो अन्तरा महासमुद्ध ओलोकयतो तप्पटिभागं कसिणनिमित्तं उदपादि ।

३. अकताधिकारेण चत्तारो कसिणदोसे परिहरन्तेन नीलपीतलोहितोदातवण्णान अञ्जतरवण्ण आपं अगहेत्वा, य पन भूमिं असम्पत्तमेव आकासे सुद्धक्थेन गहितं उदक, अञ्जं वा तथारूप विप्पसन्न अनाविल, तेन पत्तं वा कुण्डिक वा समतित्तिरु पूरेत्वा विहारपच्चन्ते वुत्तप्पकारे पटिच्छन्ने ओकासो ठपेत्वा सुखनिसिन्नेन न वण्णो पच्चवेक्खितब्बो, न लक्खण मनसिकातब्बं, निस्सयसवण्णमेव कत्वा उस्सदवसेन पण्णत्तिधम्मे चित्तं ठपेत्वा, अम्बु, उदक, वारि, सलिलं ति आदिषु आपोनामेषु पाकटनामवसेनेव, आपो आपो ति भावेतब्बं ।

४. तस्सेवं भावयतो अनुक्कमेन वुत्तनयेनेव निमित्तद्वय उप्पज्जति । ~~इदानीमित्तं~~ चलमानं विय उपड्ढाति । सचे फेणबुब्बुळकमिस्स उदकं सुद्धि । इमस्मिज्जि उपड्ढाति, कसिणदोसो पञ्जायति । पटिभागनिमित्तं पन निप्परिप्फन्द आकासे न अत्तनेणतालवण्ट विय मणिमयादासमण्डलं विय च हुत्वा उपड्ढाति । सो तस्स सह उपड्ढानेनेव उपचारज्ज्ञानं, वुत्तनयनेव चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानानि पापुणाती ति । आपोकसिणं ।

५. तेजोकसिणं भावेतुकामेन पि तेजस्मि निमित्तं गणितब्बं । तत्थ कताधिकारस्स पुञ्जवतो अकते निमित्तं गणहन्तस्स दीपसिखाय वा उद्धने वा पत्तपचनड्डाने वा दवडाहे वा यत्थ कत्थचिदेव अग्गिजालं ओलोकेन्तस्स निमित्तं उप्पज्जति । चित्तगुत्तथेरस्स विय । तस्स हायस्मतो धम्मसवनदिवसे उपोसथागारं पविड्ढस्स दीपसिखं ओलोकेन्तस्सेव निमित्तं उपज्जि ।

६. इतरेण पन कातब्ब । तत्रिद करणविधानं—सिनिद्धानि सारदारूनि फालेत्वा सुक्खापेत्वा घटिकं घटिकं कत्वा पटिरूप रुक्खमूलं वा मण्डप वा गत्वा पत्तपचनाकारेण राप्तिं कत्वा आलिम्पेत्वा कटसारके वा चम्मे वा पटे वा विदत्थिचतुरङ्गुलप्पमाणं छिदं कातब्बं । तं

पुरतो ठपेत्वा वुत्तनयेनेव निसीदित्वा हेड्डा तिणकड्ड वा उपरि धूमसिखं वा अमनसिकरित्वा वेमज्झे घनजालाय निमित्तं गण्हितब्ब ।

७. नील ति वा पीत ति वा ति आदिवसेन वण्णो न पच्चवेक्खितब्बो । उण्हत्तवसेन लक्खणं न मनसिकातब्बं । निस्सयसवण्णमेव कत्वा उस्सदवसेन पण्णात्तिधम्मे चित्तं ठपेत्वा, पावको, कण्हवत्तनि, जातवेदो, हुतासनो ति आदिसु अग्गिनामेसु पाकटनामवसेनेव, तेजो तेजो ति भावेतब्ब ।

८. तस्सेव भावयतो अनुक्रमेण वुत्तनयेनेव निमित्तद्वयं उप्पज्जति । तत्थ उग्गहनिमित्तं जाल छिजित्वा छिजित्वा पतनसदिसं हुत्वा उपट्ठाति । अकते गण्हन्तस्स पन कसिणदोसो पज्जायति, अलातखण्डं वा अङ्गारपिण्डो वा छारिका वा धूमो वा उपट्ठाति । पटिभागनिमित्तं निच्चल आकासे ठपितरत्तकम्बलखण्डं विय, सुवण्णतालवण्टं विय, कञ्चनत्थम्भो विय च उपट्ठाति । सो तस्स सह उपट्ठानेनेव उपचारज्ज्ञानं, वुत्तनयेनेव चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानानि पापुणाती ति । तेजोकसिणं ।

९. वायोकसिणं भावेतुकामेनापि वायुस्मिं निमित्तं गण्हितब्बं । तच्च खो दिड्डवसेन वा फुड्डवसेन वा । वुत्तं हेतुं अड्डकथासु—“ वायोकसिणं उग्गण्हन्तो वायुस्मिं निमित्तं गण्हाति, उच्छग्गं वा एरितं समेरितं उपलक्खेति, वेळग्गं वा रुक्खग्गं वा केसग्गं वा एरितं समेरितं उपलक्खेति, कायस्मिं वा फुड्डं उपलक्खेती ” ति [ ] ।

१०. तस्मा समसीसङ्कितं घनपत्तं उच्छुं वा वेळुं वा रुक्खं वा चतुरङ्गुलपमाणघनकेसस्स पुरिसस्स सीसं वा वातेन पहरियमानं दिस्वा, अयं वातो एतस्मिं ठाने पहरती ति सतिं ठपेत्वा, यं वा पनस्स वातपानन्तरिकायं वा भित्तिच्छिद्देन वा पविसित्वा वातो कायप्पदेसं पहरति, तत्थ सतिं ठपेत्वा वात-मालुत्त-अनिलादिसु वातनामेसु पाकटनामवसेनेव, वातो वातो ति भावेतब्ब ।

११. इध उग्गहनिमित्तं उद्धनतो ओतारितमत्तस्स पायासस्स उसुमवड्डिसदिसं चलं हुत्वा उपट्ठाति । पटिभागनिमित्तं सन्निसिन्नं होति निच्चलं । सेसं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ति । वायोकसिणं ।

१२. तदनन्तरं पन, “ नीलकसिणं उग्गण्हतो नीलकस्मिं निमित्तं गण्हाति पुप्फस्मिं वा वत्थस्मिं वा वण्णधातुया वा ” ति [ ] वचनतो कताधिकारस्स पुज्जवतो ताव तथारूपं मालागच्छं वा पूजाङ्गाने पुप्फसन्थरं वा नीलवत्थमणीनं वा अज्जतरं दिस्वा व निमित्तं उप्पज्जति ।

१३. इतरेण नीलुप्पलगिरिकाणिकादीनि पुप्फानि गहेत्वा, यथा केसरं वा वण्टं वा न पज्जायति, एवं चङ्कोटकं वा करण्डपटलं वा पत्तेहि येव समतित्तिकं पूरेत्वा सन्थरितब्बं । नीलवण्णेन वा वत्थेन भण्डिकं बन्धित्वा पूरेतब्बं । मुखवट्टियं वा अस्स भेरितलमिव बन्धितम्ब । कसनील-पलासनील-अञ्जननीलानं वा अज्जतरेण धातुना पथवीकसिणे वुत्तनयेन संहारिमं वा भित्तिं येव वा कसिणमण्डलं कत्वा विसभागवण्णेन परिच्छिन्दितम्बं । ततो पथवीकसिणे वुत्तनयेन, नीलं नीलं ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो ।

१४. इधापि उग्गहनिमित्ते कसिणदोसो पज्जायति, केसरदण्डकपत्तन्तरिकादीनि उपड्ड-

हन्ति । पटिभागनिमित्तं कसिणमण्डलतो मुञ्चित्वा आकासे मणितालवण्टसदिसं उपट्टाति । सेसं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ति । नीलकसिणं ।

१५. पीतकसिणे पि एसेव नयो । वुत्त हेतं—“ पीतकसिण उग्गण्हन्तो पीतकस्मिं निमित्तं गण्हाति पुप्फस्मिं वा वत्थस्मिं वा वण्णधातुया वा ” ति [ ] । तस्मा इधापि कताधिकारस्स पुञ्जवतो तथारूप मालागच्छ वा पुप्फसन्थर वा पीतवत्थ-धातून वा अञ्जतर दिस्वा व निमित्तं उप्पज्जति । चित्तगुत्तथेरस्स विय । तस्स किरायस्मतो चित्तलपब्बते पतङ्ग-पुप्फेहि कत आसनपूज पस्सतो सह दस्सनेनेव आसनप्पमाण निमित्तं उदपादि ।

१६. इतरेण कणिकारपुप्फादीहि वा पीतवत्थेन वा धातुना वा नीलकसिणे वुत्तनयेनेव कसिण कत्वा, पीतक पीतकं ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । सेस तादिसमेवा ति । पीतकसिणं ।

१७. लोहितकसिणे पि एसेव नयो । वुत्त हेतं—“ लोहितकसिण उग्गण्हन्तो लोहित-कस्मिं निमित्तं गण्हाति पुप्फस्मिं वा वत्थस्मिं वा वण्णधातुया वा ” ति [ ] । तस्मा इधापि कताधिकारस्स पुञ्जवतो तथारूपं बन्धुजीवकादिमालागच्छ वा पुप्फसन्थरं वा लोहितकवत्थमणिधातून वा अञ्जतरं दिस्वा व निमित्तं उप्पज्जति ।

१८. इतरेण जयसुमन-बन्धुजीवक-रत्तकोरण्डकादिपुप्फेहि वा रत्तवत्थेन वा धातुना वा नीलकसिणे वुत्तनयेनेव कसिण कत्वा, लोहितक लोहितक ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । सेसं तादिसमेवा ति । लोहितकसिणं ।

१९. ओदातकसिणे पि, “ ओदातकसिणं उग्गण्हन्तो ओदातस्मिं निमित्तं गण्हाति पुप्फस्मिं वा वत्थस्मिं वा वण्णधातुया वा ” ति [ ] वचनतो कताधिकारस्स ताव पुञ्जवतो तथारूपं मालागच्छ वा वस्सिकसुमनादिपुप्फसन्थर वा कुमुद-पदुमरासिं वा ओदातवत्थ-धातूनं वा अञ्जतरं दिस्वा व निमित्तं उप्पज्जति, तिपुमण्डल-रजतमण्डल-चन्दमण्डलेसु पि उप्पज्जति येव ।

२०. इतरेण वुत्तप्पकारेहि ओदातपुप्फेहि वा ओदातवत्थेन वा धातुना वा नीलकसिणे वुत्तनयेनेव कसिणं कत्वा, ओदातं ओदात ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । सेसं तादिसमेवा ति । ओदातकसिणं ।

२१. आलोककसिणे पन, “ आलोककसिण उग्गण्हन्तो आलोकस्मिं निमित्तं गण्हाति भित्तिच्छिद्दे वा ताळच्छिद्दे वा वातपानन्तरिकाय वा ” ति [ ] वचनतो कताधिकारस्स ताव पुञ्जवतो, यं भित्तिच्छिद्दादीन अञ्जतरेण सुरियालोको वा चन्दालोको वा पविसित्वा भित्तिं वा भूमियं वा मण्डलं समुट्ठापेति, घनपण्णरुक्खसाखन्तरेण वा घनसाखामण्डपन्तरेण वा निक्खमित्वा भूमियमेव मण्डलं समुट्ठापेति, त दिस्वा व निमित्तं उपजति ।

२२. इतरेणापि तदेव वुत्तप्पकारं ओभासमण्डलं, ओभासो ओभासो ति वा, आलोको आलोको ति वा भावेतब्बं । तथा असक्कोन्तेन घटे दीप जालेत्वा घटमुखं पिदहित्वा घटे छिद्दं कत्वा भित्तिमुखं ठपेतब्बं । तेन छिद्देन दीपालोको निक्खमित्वा भित्तिं मण्डलं करोति, त, आलोको आलोको ति भावेतब्बं । इदं इतरेहि चिरड्ढितिकं होति ।

२३. इध उग्गहनिमित्तं भित्तिं वा भूमिं वा उद्धितमण्डलसदिसमेव होति । पटिभाग-
निमित्तं घनविप्पसन्नं आलोकपुञ्जसदिसं । सेसं तादिसमेव ति । आलोककसिणं ।

२४. परिच्छिन्नाकासकसिणे पि, “ आकासकसिणं उग्गण्हन्तो आकासस्मिं निमित्तं
गण्हाति भित्तिच्छिदे वा ताट्छिदे वा वातपानन्तरिकाय वा ” ति [ ] वचनतो
कताधिकारस्स ताव पुञ्जवतो भित्तिच्छिदादिसु अञ्जतरं दिस्वा व निमित्तं उप्पज्जति ।

२५. इतरेण सुच्छन्नमण्डपे वा चम्म-कटसारकादीन वा अञ्जतरस्मिं विदत्थिचतुरङ्गुल-
प्पमाणं छिद्वं कत्वा, तदेव वा भित्तिच्छिदादिभेदं छिद्वं, आकासो आकासो ति भावेतब्बं ।

२६. इध उग्गहनिमित्तं सद्धिं भित्तिपरियन्तादीहिं छिद्वसदिसमेव होति, वड्ढियमानम्पि न
वड्ढति । पटिभागनिमित्तं आकासमण्डलमेव हुत्वा उपट्ठाति, वड्ढियमानञ्च वड्ढति । सेसं पथवी-
कसिणे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ति । परिच्छिन्नाकासकसिणं ।

२७. इति कसिणानि दसबलो दस यानि अवोचं सब्बधम्मदसो ।

रूपावचरं हि चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानहेतूनि ॥

एव तानि च तेसञ्च भावनानयमिमं विदित्वान् ।

तेस्वेव अयं भिद्यो पकिण्णककथा पि विज्जेय्या ॥

२८. इमेसु हि पथवीकसिणवसेन, “ एको पि हुत्वा बहुधा होती ” ति [दी १।७८]
आदिभावो, आकासे वा उदके वा पथविं निम्मिनित्वा पदसां गमनं ठाननिसज्जादिकप्पनं वा,
परित्त-अप्पमाणनयेन अभिभायतनपटिलाभो ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

२९. आपोकसिणवसेन, पथवियं उम्मुज्जनं निम्मुज्जनं, उदकवुड्डिसमुत्पादनं, नदीसमुद्वादि-
निम्मानं, पथवीपब्बतपासादादीनं कप्पनं ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३०. तेजोकसिणवसेन, धूमायना पज्जलना अङ्गारवुड्डिसमुत्पादनं, तेजसा तेजपरियादानं,
यदेव सो इच्छति तस्स दहनसमत्थतता, दिब्बेन चक्खुना रूपदस्सनत्थाय आलोककरणं,
परिनिब्बानसमये तेजोधातुया सरिरज्जापनं ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३१. वायोकसिणवसेन, वायुगतिगमनं, वातवुड्डिसमुत्पादनं ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३२. नीलकसिणवसेन, नीलरूपनिम्मानं, अन्धकारकरणं, सुवण्णदुब्बण्णनयेन अभिभा-
यतनपटिलाभो, सुभविमोक्खाधिगमो ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३३. पीतकसिणवसेन पीतकरूपनिम्मानं, सुवण्णं ति अधिमुच्चना, वुत्तनयेनेव अभिभा-
यतनपटिलाभो, सुभविमोक्खाधिगमो चा ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३४. लोहितकसिणवसेन, लोहितकरूपनिम्मानं, वुत्तनयेनेव अभिभायतनपटिलाभो,
सुभविमोक्खाधिगमो ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३५. ओदातकसिणवसेन, ओदातरूपनिम्मानं, थीनमिद्धस्स दूरभावकरणं, अन्धकारविधमनं
दिब्बेनचक्खुना रूपदस्सनत्थाय आलोककरणं ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३६. आलोककसिणवसेन, सप्पभासरूपनिम्मान, थीनमिद्धस्स दूरभावकरण, अन्धकार-विधमन, दिब्बेन चक्खुना रूपदस्सनत्थ आलोककरण ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३७. आकासकसिणवसेन, पटिच्छन्नान विवटकरण, अन्तोपथवीपब्बतादिसु पि आकास निम्मिनित्वा इरियापथकप्पन, तिरोकुड्ढादिसु असज्जमानगमन ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३८. सब्बानेव, “ उद्ध अधो तिरिय अद्वय अप्पमाण ” ति इमं पभेद लभन्ति । वुत्तं हेतं—“ पथवीकसिणमेको सज्जानाति, उद्ध अधो तिरिय अद्वय अप्पमाण ” ति [म २।१४, अ ५।४६] आदि ।

३९. तत्थ उद्धं ति उपरि गगनतलाभिमुख । अधो ति हेड्डा भूमितलाभिमुख । तिरियं ति खेत्तमण्डलमिव समन्ता परिच्छिन्दित । एकच्चो हि उद्धमेव कसिण वड्ढेति, एकच्चो अधो, एकच्चो समन्ततो । तेन तेन वा कारणेन एव पसारेति, आलोकमिव दिब्बचक्खुना रूपदस्सनकामो । तेन वुत्त—उद्ध अधो तिरिय ति । अद्वयं ति इदं पन एकस्स अज्जभावानुपगमनत्थं वुत्त । यथा हि उदकं पविट्ठस्स सब्बदिसासु उदकमेव होति, न अज्ज, एवमेव पथवीकसिणं पथवीकसिणमेव होति, नत्थि तस्स अज्जो कसिणसम्भेदो ति । एस नयो सब्बत्थ । अप्पमाणं ति इदं तस्स फरणअप्पमाणवसेन वुत्त । त हि चेतसा फरन्तो सकलमेव फरति, न अयमस्स आदि, इदं मज्झ ति पमाण गण्हाती ति ।

४०. “ ये च ते सत्ता कम्मावरणेन वा समन्नागता, किलेसावरणेन वा समन्नागता, विपाकावरणेन वा समन्नागता अस्सद्धा अच्छन्दिका दुप्पज्जा अभब्बा नियामं ओक्कमितु कुसलेसु धम्मेसु सम्मत्त ” ति [विभग ३४१] वुत्ता, तेस एकस्स पि एककसिणे पि भावना न इज्झति ।

४१. तत्थ, कम्मावरणेन समन्नागता ति आनन्तरियकम्मसमङ्गिनो । किलेसावरणेन समन्नागता ति नियतमिच्छादिङ्किा चेव उभतोव्यञ्जनक-पण्डका च । विपाकावरणेन समन्नागता ति अहेतुक-द्विहेतुकपटिसन्धिका । अस्सद्धा ति बुद्धादिसु सद्धाविरहिता । अच्छन्दिका ति अपच्चनीकपटिपदाय छन्दविरहिता । दुप्पज्जा ति लोकीयलोकुत्तरसम्मादिङ्किया विरहिता । अभब्बा नियामं ओक्कमितुं कुसलेसु धम्मेसु सम्मत्तं ति कुसलेसु धम्मेसु नियामसङ्घातं सम्मत्तसङ्घातञ्च अरियमग्ग ओक्कमितु अभब्बा ति अत्थो ।

४२. न केवलञ्च कसिणे येव, अज्जेसु पि कम्मङ्गानेसु एतेस एकस्स पि भावना न इज्झति । तस्मा विगतविपाकावरणेन पि कुलपुत्तेन कम्मावरणञ्च किलेसावरणञ्च आरका परिवज्जेत्वा सद्वम्म-सवन-सप्पुरिसूपनिस्सयादीहि सद्धञ्च छन्दञ्च पज्जञ्च वड्ढेत्वा कम्मङ्गानानुयोगे योगो करणीयो ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
समाधिभावनाधिकारे सेसकसिणनिद्देशो नाम
पञ्चमो परिच्छेदो ।

छट्टो परिच्छेदो असुभकम्मट्टाननिद्देशो

१. कसिणानन्तर उदिङ्गेषु पन, उद्धुमातक, विनीलक, विपुब्बक, विच्छिदक, विक्खा-
यितक, विक्खित्तक, हतविविखत्तक, लोहितक, पुलुवकं, अट्ठिक ति [३।१०५] दससु
अविज्जाणकअसुभेसु, भस्ता विय वायुना, उद्ध जीवितपरियादाना यथानुक्रम समुगतेन सून-
भावेन उद्धुमातत्ता उद्धुमात, उद्धुमातमेव उद्धुमातक । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं उद्धुमात ति
उद्धुमातकं । तथारूपस्स छवसरीरस्सेत अधिवचन ।

२. विनील वुच्चति विपरिभिन्नवण्ण, विनीलमेव विनीलक । पटिकूलत्ता वा कुच्छित
विनील ति विनीलकं । मसुस्सदङ्गानेसु रत्तवण्णस्स, पुब्बसन्निचयङ्गानेसु सेतवण्णस्स, येभुग्येन
च नीलवण्णस्स, नीलङ्गाने नीलसाटकपारुतस्सेव छवसरीरस्सेत अधिवचन ।

३. परिभिन्नङ्गानेसु विस्सन्दमानपुब्ब विपुब्ब, विपुब्बमेव विपुब्बक । पटिकूलत्ता वा
कुच्छित विपुब्बं ति विपुब्बकं । तथारूपस्स छवसरीरस्सेत अधिवचन ।

४. विच्छिद वुच्चति द्विधा छिन्दनेन अपवारित, विच्छिदमेव विच्छिदकं । पटिकूलत्ता वा
कुच्छित विच्छिद ति विच्छिदकं । वेमज्झे छिन्नस्स छवसरीरस्सेत अधिवचन ।

५. इतो च एत्तो च विविधाकारेण सोणसिङ्गालादीहि खायितं ति विक्खायित, विक्खा-
यितमेव विक्खायितक । पटिकूलत्ता वा कुच्छित विक्खायित ति विक्खायितकं । तथारूपस्स
छवसरीरस्सेत अधिवचनं ।

६. विविधं खित्त विक्खित्त, विक्खित्तमेव विक्खित्तकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं
विक्खित्त ति विक्खित्तकं । अज्जेण हत्थ अज्जेण पाद अज्जेण सीसं ति एवं ततो ततो
खित्तस्स छवसरीरस्सेत अधिवचन ।

७. हतञ्च तं पुरिमनयेनेव विक्खित्तकञ्चा ति हतविविखत्तकं । काकपदाकारेण
अङ्गपञ्चङ्गेषु सत्थेण हनित्वा वुत्तनयेण विक्खित्तस्स छवसरीरस्सेत अधिवचनं ।

८. लोहितं किरति विक्खिपति, इतो चितो च पग्घरती ति लोहितकं । पग्घरितलोहित-
मक्खित्तस्स छवसरीरस्सेत अधिवचन ।

९. पुलुवा वुच्चन्ति किमियो । पुलुवे किरती ति पुलुवकं । किमिपरिपुण्णस्स छव-
सरीरस्सेतं अधिवचनं ।

१०. अट्ठि येव अट्ठिकं, पटिकूलत्ता वा कुच्छित अट्ठी ति अट्ठिकं । अट्ठिसङ्खलिकाय पि
एकट्ठिकस्स पि एत अधिवचन ।

११. इमानि च पन उद्धुमातकादीनि निस्साय उप्पन्ननिमित्तानम्पि निमित्तेसु पटिलद्ध-
ज्झानानम्पि एतानेव नामानि ।

१२. तत्थ उद्धुमातकसरीरे उद्धुमातकनिमित्त उप्पादेत्वा उद्धुमातकसङ्घात ज्ञानं भावेतुकामेन
योगिना पथवीकसिणे वुत्तनयेनेव वुत्तप्पकार आचरिय उपसङ्कमित्वा कम्मट्टान उग्गहेतब्ब । तेनस्स
कम्मट्टान कथेन्तेन, असुभनिमित्तत्थाय गमनविधान, समन्ता निमित्तुपलक्खण, एकादसविधेन
निमित्तग्गाहो, गतागतमग्गपच्चवेक्खणं ति एव अप्पनाविधानपरियोसानं सब्ब कथेतब्ब । तेनापि
सब्ब साधुक उग्गहेत्वा पुब्बे वुत्तप्पकार सेनासन उपगन्त्वा उद्धुमातकनिमित्त परियेसन्तेन विहातब्ब ।

१३. एव विहरन्तेन च, असुकस्मि नाम गामद्वारे वा अटविमुखे वा पन्थे वा पब्बतपादे
वा रुक्खमूले वा सुसाने वा उद्धुमातकसरीर निक्खित्त ति कथेन्तान वचन सुत्वा पि, न
तावदेव अतित्थेन पक्खन्दन्तेन विय गन्तब्ब ।

१४. कस्मा^१ असुभं हि नामेत वाळमिगाधिड्डितम्पि अमनुस्साधिड्डितम्पि होति । तत्रस्स
जीवितन्तरायो पि सिया । गमनमग्गो वा पनेत्थ गामद्वारेन वा न्हानतित्थेन वा केदारकोटिया वा
होति । तत्थ विसभागरूप आपाथमागच्छति । तदेव वा सरीर विसभाग होति । पुरिसस्स हि
इत्थिसरीर, इत्थिया वा पुरिससरीर विसभाग । तदेत अधुना मत सुभतो पि उपट्ठाति । तेनस्स
ब्रह्मचरियन्तरायो पि सिया । सचे पन, न यिद मादिसस्स भारिय ति अत्तान तक्कयति, एव
तक्कयमानेन गन्तब्बं ।

१५. गच्छतेन च सङ्कत्थेरस्स वा अज्जतरस्स वा अभिज्जातस्स भिक्खुनो कथेत्वा गन्तब्ब ।

१६. कस्मा^१ सचे हिस्स सुसाने अमनुस्ससीहव्यग्घादीनं रूपसदादिअनिट्ठारम्मणाभिभूतस्स
अङ्गपच्चङ्गानि वा वेधेन्ति, भुत्तं वा न परिसण्ठाति, अज्जो वा आबाधो होति, अथस्स सो
विहारे पत्तचीवरं सुरक्खित करिस्सति, दहरे वा सामणेरे वा पहिणित्वा त भिक्खु पटिजग्गिस्सति ।

१७. अपि च, सुसान नाम निरासङ्कट्टान ति मज्जमाना कतकम्मा पि अकतकम्मा पि
चोरा समोसरन्ति । ते मनुस्सेहि अनुबन्धा भिक्खुस्स समीपे भण्डक छड्ढेत्वा पि पलायन्ति ।
मनुस्सा, सहोड्ड चोर अदस्सामा ति भिक्खु गहेत्वा विहेठेन्ति । अथस्स सो, मा इम विहेठयित्थ,
ममाय कथेत्वा इमिना नाम कम्मेन गतो ति ते मनुस्से सज्जापेत्वा सोत्थिभाव करिस्सति ।
अयं आनिससो कथेत्वा गमने ।

१८. तस्मा वुत्तप्पकारस्स भिक्खुनो कथेत्वा असुभनिमित्तदस्सने सज्जाताभिलासेन, यथा
नाम खत्तियो अभिसेकट्टानं, यजमानो यज्जसाल, अधनो वा पन निधिट्टान पीतिसोमनस्सजातो
गच्छति, एव पीतिसोमनस्स उप्पादेत्वा अट्ठकथासु वुत्तेन विधिना गन्तब्बं ।

१९. वुत्त हेतं—“उद्धुमातकं असुभनिमित्त उग्गण्हन्तो एको अदुतियो गच्छति, उपट्ठि-
ताय सतिया असम्मुट्ठाय, अन्तोगतेहि इन्द्रियेहि, अबहिगतेन मानसेन, गतागतमग्गं पच्चवेक्ख-
मानो । यस्मिं पदेसे उद्धुमातकं असुभनिमित्तं निक्खित्त होति, तस्मिं पदेसे पासाणं वा वम्मिक

वा रुक्ख वा गच्छ वा लत वा सनिमित्तं करोति, सारम्मणं करोति, सनिमित्तं कत्वा सारम्मणं कत्वा उङ्कुमातक असुभनिमित्तं सभावभावतो उपलक्खेति, वण्णतो पि लिङ्गतो पि सण्डानतो पि दिसतो पि ओकासतो पि परिच्छेदतो पि सन्धितो विवरतो निन्नतो थलतो समन्ततो । सो त निमित्तं सुगहितं करोति, सुपधारित उपधारेति, सुववत्थित ववत्थपेति ।

२०. “ सो तं निमित्तं सुगहितं कत्वा सुपधारित उपधारेत्वा सुववत्थित ववत्थपेत्वा एको अदुतियो गच्छति, उपडिताय सति या असम्मुट्ठाय, अन्तो गते हि इन्द्रिये हि, अबहिगतेन मानसेन गतागतमग्ग पच्चवेक्खमानो । सो चङ्कमन्तो पि तब्भागिय येव चङ्कम अधिक्काति, निसीदन्तो पि तब्भागिय येव आसन पज्जापेति ।

२१. “ समन्ता निमित्तुपलक्खणा किमत्थिया किमानिसंसा ति ? समन्ता निमित्तुपलक्खणा असम्मोहत्था असम्मोहानिसंसा । एकादसविधेन निमित्तग्गाहो किमत्थियो किमानिससो ति ? एकादसविधेन निमित्तग्गाहो उपनिबन्धनत्थो उपनिबन्धनानिससो । गतागतमग्गपच्चवेक्खणा किमत्थिया किमानिससा ति ? गतागतमग्गपच्चवेक्खणा वीधिसम्पटिपादनत्था वीधिसम्पटिपादनानिसंसा ।

२२. “ सो आनिसंसदस्सावी रतनसज्जी हुत्वा चित्तिकार उपडपेत्वा सम्पियायमानो तस्मि आरम्मणे चित्तं उपनिबन्धति, अद्वा इमाय पटिपदाय जरामरणम्हा परिमुच्चिस्सामी ति । सो विविच्चेव कामेहि....पे....पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति । तस्साधिगतं होति रूपावचर पठमं ज्ञानं, दिब्बो च विहारो, भावनामयञ्च पुज्जकिरियवत्थुं ” ति [ ] ।

२३. तस्मा यो चित्तसज्जत्तत्थाय सीवधिकदस्सनं गच्छति, सो गर्ण्ड पहरित्वा गणं सन्निपातेत्वा पि गच्छतु । कम्मट्ठानसीसेन पन गच्छन्तेन एककेन अदुतियेन मूलकम्मट्ठान अविसज्जेत्वा त मनसिकरोन्तेनेव सुसाने सोणादिपरिस्सयविनोदनत्थ कत्तरदण्डं वा यट्ठिं वा गहेत्वा सुपडितभावसम्पादनेन असम्मुट्ठं सति कत्वा मनच्छट्ठानञ्च इन्द्रियान् अन्तो गतभावसम्पादनतो अबहिगतमनेन हुत्वा गन्तब्बं ।

२४. विहारतो निक्खमन्तेनेव असुकदिसाय असुकद्वारेन निक्खन्तोम्ही ति द्वारं सल्लक्खेतब्बं । ततो येन मग्गेन गच्छति, सो मग्गो ववत्थपेतब्बो, अयं मग्गो पाचीनदिसाभिमुखो वा गच्छति, पच्छिम . उत्तर....दक्खिणदिसाभिमुखो वा विदिसाभिमुखो वा ति, इमस्मि पन ठाने वामतो गच्छति, इमस्मि ठाने दक्खिणतो, इमस्मिञ्चस्स ठाने पासाणो, इमस्मि वम्भिको, इमस्मि रुक्खो, इमस्मि गच्छो, इमस्मि लता ति । एवं गमनमग्गं ववत्थपेन्तेन निमित्तट्ठानं गन्तब्बं, नो च खो पटिवात ।

२५. पटिवात गच्छन्तस्स हि कुणपगन्धो घानं पहरित्वा मत्थलुङ्गं वा सङ्खोभेय्य, आहार वा छङ्गोपेय्य, विष्पटिसार वा जनेय्य, ईदिसं नाम कुणपट्ठानं आगतोम्ही ति । तस्मा पटिवातं वज्जेत्वा अनुवातं गन्तब्बं । सचे अनुवातमग्गेन न सक्का होति गन्तुं, अन्तरा पब्बतो वा पपातो

४४. यस्स पन एवाम्पि न उपड्ढाति, तेन, सन्धितो, विवरतो, निन्नतो, थलतो, समन्ततो ति पुन पञ्चविधेन निमित्तं गहेतब्ब ।

४५. तत्थ सन्धितो ति असीतिसतसन्धितो । उद्धुमातके पन कथं असीतिसतसन्धियो ववत्थपेस्सति ? तस्मानेन, तयो दक्खिणहत्थसन्धी, तयो वामहत्थसन्धी, तयो दक्खिणपाद-सन्धी, तयो वामपादसन्धी, एको गीवसन्धि, एको कटिसन्धी ति एवं चुद्धसमहासन्धिवसेन सन्धितो ववत्थपेतब्ब ।

४६. विवरतो ति, विवरं नाम हत्थन्तर पादन्तर उदरन्तर कण्ठन्तर ति एवं विवरतो ववत्थपेतब्ब । अक्खीनम्पि निमीलितभावो वा उम्मीलितभावो वा, मुखस्स च पिहितभावो वा विवटभावो वा ववत्थपेतब्बो ।

४७. निन्नतो ति यं सरीरे निन्नङ्गान अक्खिक्खूपो वा अन्तोमुख वा गलवाटको वा, त ववत्थपेतब्बं । अथ वा, अह निन्ने ठितो, सरीर उन्नते ति ववत्थपेतब्ब ।

४८. थलतो ति य सरीरे उन्नतङ्गान जण्णुकं वा उरो वा नलाटं वा, त ववत्थपेतब्ब । अथ वा, अह थले ठितो सरीर निन्ने ति ववत्थपेतब्ब ।

४९. समन्ततो ति सब्ब सरीर समन्ततो ववत्थपेतब्ब । सकलसरीरे आण चारेत्वा य ठान विभूतं हुत्वा उपड्ढाति, तत्थ, उद्धुमातकं उद्धुमातक ति चित्तं ठपेतब्ब । सचे एवम्पि न उपड्ढाति, उदरपरियोसान अतिरेकं उद्धुमातकं होति तत्थ, उद्धुमातक उद्धुमातक ति चित्तं ठपेतब्ब ।

५०. इदानी, सो त निमित्तं सुगहितं करोती ति आदिसु अयं विनिच्छयकथा । तेन योगिना तस्मिं सरीरे यथावुत्तनिमित्तगगाहवसेन सुद्धु निमित्तं गण्हितब्ब, सतिं सुपड्डितं कत्वा आवज्जितब्ब, एवं पुनप्पुनं करोन्तेन साधुकं उपधारेतब्बञ्चेव ववत्थपेतब्बञ्च । सरीरतो नातिदूरे नाच्चासन्ने पदेसे ठितेन वा निसिन्नेन वा चक्खुं उम्मीलेत्वा ओलोकेत्वा निमित्तं गण्हितब्ब । उद्धुमातकपटिक्खल उद्धुमातकपटिक्खलं ति सतक्खत्तु सहस्सक्खत्तु उम्मीलेत्वा ओलोकेतब्बं, निमीलेत्वा आवज्जितब्ब ।

५१. एवं पुनप्पुनं करोन्तस्स उग्गहनिमित्तं सुगहितं होति । कदा सुगहितं होति ? यदा उम्मीलेत्वा ओलोकेन्तस्स निमीलेत्वा आवज्जेन्तस्स च एकसदिसं हुत्वा आपाथ आगच्छति, तदा सुगहितं नाम होति ।

५२. सो त निमित्तं एव सुगहितं कत्वा सुपधारितं उपधारेत्वा सुववत्थितं ववत्थपेत्वा, सचे तत्थेव भावनापरियोसानं पत्तुं न सक्कोति, अथानेन आगमनकाले वुत्तनयेनेव एककेन अदुत्तियेन तदेव कम्मङ्गलं मनसिकरोन्तेन सुपड्डितं सतिं कत्वा अन्तोगतोहि इन्द्रियेहि अब्रह्मिगतेन मानसेन अत्तनो सेनासनमेव गन्तब्बं ।

५३. सुसाना निक्खमन्तेनेव आगमनमग्गो ववत्थपेतब्बो—येन मग्गेन निक्खन्तोस्मि, अयं मग्गो पाचीनदिसाभिमुखो वा गच्छति, पच्छिम....उत्तर....दक्खिणदिसाभिमुखो वा

गच्छति, विदिसाभिमुखो वा गच्छति, इमस्मि वा पन ठाने वामतो गच्छति, इमस्मि दक्खिणतो, इमस्मिञ्चस्स ठाने पासाणो, इमस्मि वग्मिको, इमस्मि रुक्खो, इमस्मि गच्छो, इमस्मि लता ति ।

५४. एवं आगमनमग्ग ववत्थपेत्वा आगतेन चङ्कमन्तेनापि तब्भागियो व चङ्कमो अधिद्धा-
तब्बो । असुभनिमित्तदिसाभिमुखे भूमिप्पदेसे चङ्कमितव्व ति अत्थो । निसीदन्तेन आसनम्पि
तब्भागियमेव पञ्जपेतव्व ।

५५. सचे पन तस्स दिसाय सोब्भो वा पपातो वा रुक्खो वा वति वा कललं वा होति
न सक्का तदिसाभिमुखे भूमिप्पदेसे चङ्कमितुं, आसनम्पि अनोकासत्ता न सक्का पञ्जपेतु, तं
दिस अनवल्लोकेन्तेनापि ओकासानुरूपे ठाने चङ्कमितव्वञ्चेव निसीदितव्वञ्च, चित्त पन
तंदिसाभिमुखं येव कातव्व ।

५६. इदानि, समन्ता निमित्तुपलक्खणा किमत्थिया ति आदिपज्झान असम्मोहत्था
ति आदिमिहि विस्सज्जने अय अधिप्पायो । यस्स हि अवेलाय उद्भुमातकनिमित्तद्वान गत्वा
समन्ता निमित्तुपलक्खण कत्वा निमित्तगहणत्थं चक्खुं उम्मीलेत्वा ओल्लोकेन्तस्सेव, तं मतसरीर
उड्ढहित्वा ठित विय, अज्झोत्थरमान विय, अनुबन्धमान विय च हुत्वा उपड्ढाति, सो तं बीभच्छ
भेरवारम्मणं दिस्वा विक्खित्तचित्तो उम्मत्तको विय होति, भय छम्भित्त लोमहस पापुणाति ।
पाळिय हि विभत्तअड्ढतिसारम्मणेषु अज्ज एवरूप भेरवारम्मणं नाम नत्थि । इमस्मि हि कम्मद्वाने
ज्ञानविब्वन्तको नाम होति । कस्मा ? अतिभेरवत्ता कम्मद्वानस्स ।

५७. तस्मा तेन योगिना सन्थम्भित्वा सति सुपड्डितं कत्वा, मतसरीरं उड्ढित्वा अनु-
बन्धनकं नाम नत्थि, सचे हि सो एतस्स समीपे ठितो पासाणो वा लता वा आगच्छेय्य,
सरीरम्पि आगच्छेय्य, यथा पन सो पासाणो वा लता वा नागच्छति, एवं सरीरम्पि नागच्छति,
अय पन तुय्ह उपड्डानाकारो सज्जाजो सज्जासम्भवो, कम्मद्वानं ते अज्ज उपड्डितं, मा भायि
भिक्षू ति तास विनोदेत्वा हासं उप्पादेत्वा तस्मिं निमित्ते चित्तं सञ्चरापेतव्वं । एवं विसेसं
अधिगच्छति । इदमेतं सन्धाय वुत्तं—समन्ता निमित्तुपलक्खणा असम्मोहत्था ति ।

५८. एकादसविधेन पन निमित्तगाहं सम्पादेन्तो कम्मद्वानं उपनिबन्धति । तस्स हि
चक्खूनि उम्मीलेत्वा ओल्लोकनपच्चया उग्गहनिमित्तं उप्पज्जति, तस्मिं मानस चारेन्तस्स पटिभाग-
निमित्तं उप्पज्जति । तत्थ मानस चारेन्तो अप्पन पापुणाति । अप्पनाय ठत्वा विपस्सनं वड्ढेन्तो
अरहत्तं सच्छिकरोति । तेन वुत्तं—एकादसविधेन निमित्तगाहो उपनिबन्धनत्थो ति ।

५९. गतागतमग्गपच्चवेक्खणा वीथिसम्पटिपादनत्था ति एत्थ पन, या गतमग्गस्स
च आगतमग्गस्स च पच्चवेक्खणा वुत्ता, सा कम्मद्वानवीथिया सम्पटिपादनत्था ति अत्थो ।

६०. सचे हि इमं भिक्षु कम्मद्वानं गहेत्वा आगच्छन्तं अन्तरामग्गे केचि, अज्ज भन्ते
कतमी ति दिवसं वा पुच्छन्ति, पज्ज वा पुच्छन्ति, पटिसन्धार वा करोन्ति, अहं कम्मद्वानिको
ति तुण्हीभूतेन गन्तुं न वड्ढति । दिवसो कथेतव्वो । पज्जो विस्सज्जेतव्वो । सचे न जानाति

न जानामी ति वत्तब्बं । धम्मिको पटिसन्धारो कातब्बो । तस्सेव करोन्तस्स उग्गहित तरुण-
निमित्त नस्सति । तस्मिं नस्सन्ते पि दिवसं पुट्ठेन कथेतब्बमेव । पञ्च अजानन्तेन, न जानामी
ति वत्तब्ब । जानन्तेन एकसेन कथेतुम्पि वट्ठति । पटिसन्धारो पि कातब्बो । आगन्तुक पन
भिक्षुं दिस्वा आगन्तुकपटिसन्धारो कातब्बो व । अवसेसानि पि चेतियङ्गणवत्त-बोधियङ्गणवत्त-
उपोसथागारवत्त - भोजनसाला - जन्ताघर-आचरियुपज्झाय-आगन्तुक - गमिकवत्तादीनि सब्बानि
खन्धकवत्तानि पूरेतब्बानेव ।

६१. तस्स तानि पूरेन्तस्सापि त तरुणनिमित्त नस्सति, पुन गन्त्वा निमित्त गण्हिस्सामी
ति गन्तुकामस्सापि अमनुस्सेहि वा वाळमिगेहि वा अधिष्ठितत्ता सुसानग्घि गन्तु न सक्का होति,
निमित्त वा अन्तरधायति । उट्ठुमातक हि एकमेव वा द्वे वा दिवसे ठत्वा विनीलकादिभाव
गच्छति । सब्बकम्मट्टानेसु एतेन समं दुल्लभकम्मट्टानं नाम नत्थि ।

६२. तस्मा एव नट्टे निमित्ते तेन भिक्षुना रत्तिट्टाने वा दिवाट्टाने वा निसीदित्वा, अह
इमिना नाम द्वारेण विहारा निक्खमित्वा असुकदिसाभिमुख मग्ग पटिपज्जित्वा असुकस्मिं नाम
ठाने वाम गण्हि, असुकस्मिं दक्खिणं, तस्स असुकस्मिं ठाने पासाणो, असुकस्मिं वम्मिक-रुक्ख-
गच्छ-लतान अञ्जतर, सोह तेन मग्गेन गन्त्वा असुकस्मिं नाम ठाने असुभ अदस, तत्थ
असुकदिसाभिमुखो ठत्वा एवञ्चेवञ्च समन्ता निमित्तानि सल्लक्खेत्वा एव असुभनिमित्त उग्गहेत्वा
असुकदिसाय सुसानतो निक्खमित्वा एवरूपेण नाम मग्गेन इदञ्चिदञ्च करोन्तो आगन्त्वा इध
निसिन्नो ति एव याव पल्लङ्गं आमुजित्वा निसिन्नट्टान, ताव गतागतमग्गो पञ्चवेक्खितब्बो ।

६३. तस्सेव पञ्चवेक्खतो तं निमित्तं पाकटं होति, पुरतो निक्खित्त विय उपट्ठाति ।
कम्मट्टान पुरिमाकारेणैव वीथिं पटिपज्जाति । तेन वुत्त—गतागतमग्गपञ्चवेक्खणा वीथि-
सम्पटिपादनत्था ति ।

६४. इदानी, आनिसंसदस्सावी रतनसञ्जी हुत्वा चित्तिकारं उपट्ठपेत्वा
सम्पियायमानो तस्मिं आरम्मणे चित्तं उपनिबन्धनी ति एत्थ, उट्ठुमातकपटिकूले मानस
चारेत्वा ज्ञान निब्वत्तेत्वा ज्ञानपदट्टानं विपस्सन वट्ठेन्तो, अट्ठा इमाय पटिपदाय जरामरणम्हा
परिमुच्चिस्सामी ति एवं आनिसंसदस्साविना भवितब्बं ।

६५. यथा पन दुग्गतो पुरिसो महग्घ मणिरतन लभित्वा, दुल्लभ वत मे लद्ध ति तस्मिं
रतनसञ्जी हुत्वा गारवं जनेत्वा विपुलेन पेमेन सम्पियायमानो त रक्खेय्य, एवमेव, दुल्लभं मे
इद कम्मट्टानं लद्धं, दुग्गतस्स महग्घमणिरतनसदिस,—चतुधातुकम्मट्टानिको हि अत्तनो चत्तारो
महाभूते परिगण्हाति, आनापानकम्मट्टानिको अत्तनो नासिकावात परिगण्हाति, कसिणकम्म-
ट्टानिको कसिण कत्वा यथासुख भावेति, एवं इतरानि कम्मट्टानानि सुलभानि, इद पन एकमेव
वा द्वे वा दिवसे तिष्ठति, ततो पर विनीलकादिभावं पापुणाती ति—नत्थि इतो दुल्लभतरं ति
तस्मिं रतनसञ्जिना हुत्वा चित्तिकारं उपट्ठपेत्वा सम्पियायमानेन त निमित्त रक्खितब्बं । रत्तिट्टाने

च दिवाडाने च, उद्धुमातकपटिकूल उद्धुमातकपटिकूल ति तत्थ पुनप्पुन चित्त उपनिब्रन्वितब्ब, पुनप्पुन त निमित्त आवज्जितब्ब मनसिकातब्बं, तक्काहत वितक्काहतं कातब्ब ।

६६. तस्सेवं करोतो पटिभागनिमित्तं उपपज्जति । तत्रिद निमित्तद्वयस्स नानाकरणं । उग्गहनिमित्तं विरूपं बीभच्छ भेरवदस्सनं हुत्वा उपपड्ढाति । पटिभागनिमित्तं पन यावदत्थं भुञ्जित्वा निपन्नो थूलङ्गपच्चङ्गपुरिसो विय ।

६७. तस्स पटिभागनिमित्तपटिलाभसमकालमेव बहिद्धा कामान् अमनसिकारा विक्खम्भन-वसेन कामच्छन्दो पहीयति, अनुनयप्पहानेव चस्स लोहितप्पहानेव पुब्बो विय व्यापादो पि पहीयति, तथा आरद्धविरियताय थीनमिद्ध, अविष्पटिसारकरसन्तधम्मामुयोगवसेन उद्धच्चकुक्कुच्च, अधिगत-विसेसस्स पच्चक्खताय पटिपत्तिदेसके सत्थरि पटिपत्तिय पटिपत्तिफले च विचिकिच्छा ति पच्च नीवरणाति पहीयन्ति । तस्मिं येव च निमित्ते चेतसो अभिनिरोपनलक्खणो वितक्को, निमित्तानुमज्जनकिच्च साधयमानो विचारो, पटिलद्धविसेसाधिगमपच्चया पीति, पीतिमनस्स पस्सद्विसम्भवतो पस्सद्वि, तनिमित्तं सुखं, सुखितस्स चित्तसमाधिसम्भवतो सुखानिमित्ता एकग्गता चा ति ज्ञानङ्गानि पातुभवन्ति ।

६८. एवमस्स पठमज्ज्ञानपटिबिम्बभूत उपचारज्ज्ञानमपि तं खणं येव निब्वत्तति । इतो पर याव पठमज्ज्ञानस्स अप्पना चेव वसिप्पत्तिं च, ताव सव्वं पथवीकसिणे वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

६९. इतो परेसु पन विनीलकादिसु पि य तं, “ उद्धुमातकं असुभनिमित्तं उग्गण्हन्तो एको अदुतियो गच्छति उपड्डिताय सतिया ” ति आदिना नयेन गमनं आदिं कत्वा लक्खणं वुत्तं, त सव्वं, विनीलकं असुभनिमित्तं उग्गण्हन्तो, विपुब्बक असुभनिमित्तं उग्गण्हन्तो ति एवं तस्स तस्स वसेन तत्थ तत्थ उद्धुमातकपदमत्तं परिवत्तेत्वा वुत्तनयेनेव सविनिच्छयाधिप्पायं वेदितव्वं ।

७०. अयं पन विसेसो । विनीलके, विनीलकपटिकूलं विनीलकपटिकूलं ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । उग्गहनिमित्तञ्चेत्थ कवरकवरवण्णं हुत्वा उपपड्ढाति, पटिभागनिमित्तं पन उस्सद-वसेन उपपड्ढाति ।

७१. विपुब्बके, विपुब्बकपटिकूलं विपुब्बकपटिकूलं ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । उग्गह-निमित्तं पनेत्थ पग्घरन्तमिव उपपड्ढाति, पटिभागनिमित्तं निच्चलं सन्निसिन्नं हुत्वा उपपड्ढाति ।

७२. विच्छिदकं युद्धमण्डले वा चोराटवियं वा सुसाने वा, यत्थ राजानो चोरे छिन्दापेन्ति, अरज्जे वा पन सीहव्यग्घेहि छिन्नपुरिसड्डाने लब्धमिति । तस्मा तथारूपं ठानं गन्त्वा, सचे नाना-दिसायं पतितमपि एकावज्जेनेन आपाथं आगच्छति, इत्थेत्तं कुसलं, नो चे आगच्छति, सयं हत्थेन न परामसितव्वं । परामसन्तो हि विस्सासं आपज्जति । तस्मा आरामिकेन वा समणुद्देसेन वा अज्जेन वा केनाचि एकड्डाने कारेतव्वं । अलभन्तेन कत्तरयड्डिया वा दण्डकेन वा एकङ्गुलन्तरं कत्वा उप-नामेतव्वं । एवं उपनामेत्वा, विच्छिदकपटिकूलं विच्छिदकपटिकूलं ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । तत्थ उग्गहनिमित्तं मज्जे छिदं विय उपपड्ढाति, पटिभागनिमित्तं पन परिपुण्णं हुत्वा उपपड्ढाति ।

७३. विक्खायितके, विक्खायितकपटिकूल विक्खायितकपटिकूल ति मनसिकारो पवत्ते-
तब्बो । उग्गहनिमित्त पनेत्थ तहिं तहिं खायितसदिसमेव उपडाति, पटिभागनिमित्त परिपुण्ण
हुत्वा उपडाति ।

७४. विक्खित्तकम्पि विच्छिदके वुत्तनयेनेव अङ्गुलङ्गुलन्तर कारेत्वा वा कत्वा वा, विक्खित्तक-
पटिकूल विक्खित्तकपटिकूल ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । एत्थ उग्गहनिमित्त पाकटन्तर
हुत्वा उपडाति, पटिभागनिमित्त पन परिपुण्ण हुत्वा उपडाति ।

७५. हतविक्खित्तकम्पि विच्छिदके उत्तप्पकारेसु येव ठानेसु लब्भन्ति । तस्मा तत्थ गन्त्वा
वुत्तनयेनेव अङ्गुलङ्गुलन्तरं कारेत्वा वा कत्वा वा, हतविक्खित्तकपटिकूलं हतविक्खित्तकपटिकूल
ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । उग्गहनिमित्त पनेत्थ पञ्जायमान पहारमुख विय होति, पटिभाग-
निमित्त परिपुण्णमेव हुत्वा उपडाति ।

७६. लोहितकं युद्धमण्डलादिसु लद्धप्पहारान हत्थपादादिसु वा छिन्नेसु भिन्नगण्डपिळका-
दीन वा मुखतो पग्घरमानकाले लब्भन्ति । तस्मा त दिस्वा, लोहितकपटिकूल लोहितकपटिकूल
ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । एत्थ उग्गहनिमित्त, वातप्पहता विय रत्तपटाका, चलमानाकार
उपडाति, पटिभागनिमित्त पन सन्निसिन्न हुत्वा उपडाति ।

७७. पुलुवक द्वीह-तीहच्चयेन कुणपस्स नवहि वणमुखेहि किमिरासिपग्घरणकाले होति ।
अपि च तं सोण-सिङ्गाल-अमनुस्स-गो-महिंस-हत्थि-अस्स-अजगरादीन सरीरप्पमाणमेव हुत्वा
सालिभत्तरासि विय तिड्ढति । तेसु यत्थ कत्थचि, पुलुवकपटिकूल पुलुवकपटिकूल ति मनसि-
कारो पवत्तेतब्बो । चूलपिण्डपातिक-तिस्सत्थेरस्स हि काळदीघवापिया अन्तो हत्थिकुणपे निमित्तं
उपडासि । उग्गहनिमित्त पनेत्थ चलमानं विय उपडाति, पटिभागनिमित्तं सालिभत्तपिण्डो विय
सन्निसिन्नं हुत्वा उपडाति ।

७८. अट्ठिक, “ सो पस्सेय्य सरीरं सीवथिकाय छड्ढित अट्ठिसङ्खलिक समसलोहितं
न्हारुसम्बन्ध ” ति [दी २।२९६, म १।५८] आदिना नयेन नानप्पकारतो वुत्त । तस्मा
यत्थ त निक्खित्तं होति, तत्थ पुरिमनयेनेव गन्त्वा समन्ता पासाणादीन वसेन सनिमित्त
सारम्मण कत्वा, इदं अट्ठिकं ति सभावभावतो उपलब्धत्वा वण्णादिवसेन एकादसहाकारेहि
निमित्तं उग्गहेतब्बं । तं पन, वण्णतो सेत ति ओलोकेन्तस्स न उपडाति, ओदातकसिणसम्भेदो
होति । तस्मा अट्ठिक ति पटिकूलवसेनेव ओलोकेतब्बं ।

७९. लिङ्गं ति इध हत्थादीन नाम । तस्मा हत्थ-पाद-सीस-उर-बाहु-कटि-ऊरु-जङ्घान
वसेन लिङ्गतो ववत्थपेतब्बं । दीघ-रस्स-वट्ठ-चतुरस्स-खुइक-महन्तवसेन पन सण्ठानतो
ववत्थपेतब्बं । दिसोकासा वुत्तनया एव [६।३९, ४०] । तस्स तस्स अट्ठिनो परियन्तवसेन
परिच्छेदतो ववत्थपेत्वा, यदेवेत्थ पाकटं हुत्वा उपडाति, त गहेत्वा अप्पना पापुणितब्बा ।
तस्स तस्स अट्ठिनो निन्नङ्गान-थलङ्गानवसेन पन निन्नतो च थलतो च ववत्थपेतब्बं । पदेस-

वसेनापि, अहं निम्ने ठितो अड्ढि थले, अहं थले अड्ढि निम्ने ति पि ववत्थपेतब्ब । द्विन्न पन अड्ढिकान घटितघटितट्टानवसेन सन्धितो ववत्थपेतब्ब । अड्ढिकान येव अन्तरवसेन विवरतो ववत्थपेतब्ब । सब्बत्थेव पन जाण चारेत्वा इमस्मिं ठाने इदमत्थी ति समन्ततो ववत्थपेतब्बं । एवम्पि निमित्ते अनुपड्डहन्ते नलाटड्डिहि चित्त सण्ठपेतब्बं । यथा चेत्थ, एव इद एकादसविधेन निमित्तगहणं इतो पुरिमेसु पुलुवकादिसु पि युज्जमानवसेन सल्लक्खेतब्ब ।

८०. इदञ्च पन कम्मट्टान सकलाय पि अड्ढिकसङ्खलिकाय एकस्मिम्पि अड्ढिके सम्पज्जति । तस्मा तेसु यत्थ कत्थचि एकादसविधेन निमित्त उग्गहेत्वा, अड्ढिकपटिकूल अड्ढिकपटिकूलं ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । इव उग्गहनिमित्तम्पि पटिभागनिमित्तम्पि एकसदिसमेव होती ति वुत्त, तं एकस्मिं अड्ढिके युत्त । अड्ढिकसङ्खलिकाय पन उग्गहनिमित्ते पञ्जायमाने विवरता, पटिभाग-निमित्ते परिपुण्णभावो युज्जति । एकड्ढिके पि च उग्गहनिमित्तेन बीभच्छेन भयानकेन भवितब्बं, पटिभागनिमित्तेन पीतिसोमनस्सजनकेन, उपचारावहत्ता ।

८१. इमस्मिं हि ओकासे य अड्ढकथासु वुत्त, तं द्वारं दत्वा व वुत्तं । तथा हि तत्थ, “ चतुसु ब्रह्मविहारेसु दससु च असुभेसु पटिभागनिमित्त नत्थि । ब्रह्मविहारेसु हि सीमसम्भेदो येव निमित्तं, दससु च असुभेसु निब्बिकप्पं कत्वा पटिकूलभावे येव दिट्ठे निमित्त नाम होती ” ति [ ] वत्वा पि पुन अनन्तरमेव, “ दुविधं इध निमित्तं—उग्गहनिमित्त, पटिभाग-निमित्तं । उग्गहनिमित्त विरूप बीभच्छं भयानकं हुत्वा उपट्टाती ” ति [ ] आदि वुत्तं । तस्मा यं विचारेत्वा अवोचुम्ह, इदमेवेत्थ युत्त । अपि च महातिस्सत्थेरस्स दन्ताड्ढिकमत्तावलोक-नेन सकलित्थिसरीरस्स अड्डिसङ्घाटभावेन उपट्टानादीनि चेत्थ निदस्सनानी ति ।

८२. इति असुभानि सुभगुणो दस दससतलोचनेन थुतकित्ति ।

यानि अवोच दसबलो एकेकज्झानहेत्तुनि ॥

एवं तानि च तेसञ्च भावनानयमिमं विदित्वान ।

तेस्वेव अय भिय्यो पकिण्णककथा पि विज्जेय्या ॥

८३. एतेसु हि यत्थ कत्थचि अधिगतज्झानो सुविक्खम्भितरागत्ता वीतरागो विय निल्लो-लुप्पचारो होति । एवं सन्ते पि ख्यायं असुभप्पभेदो वुत्तो, सो सरीरसभावप्पत्तिवसेन च राग-चारितभेदवसेन चा ति वेदितब्बो ।

८४. छवसरीरं हि पटिकूलभावं आपज्जमानं उद्धुमातकसभावप्पत्तं वा सिया विनीलकादीनं वा अज्जतरसभावप्पत्तं । इति यादिस यादिसं सक्का होति लद्धं, तादिसे तादिसे, उद्धुमातक-पटिकूल, विनीलकपटिकूलं ति एव निमित्तं गाण्हितब्बं एवा ति सरीरसभावप्पत्तिवसेन दसधा असुभप्पभेदो वुत्तो ति वेदितब्बो ।

८५. विसेसतो चेत्थ उद्धुमातकं सरीरसण्ठानविपत्तिप्पकासनतो सण्ठानरागिनो सप्पायं ।

विनीलकं छविरागविपत्तिष्पकासनतो सरीरवण्णरागिनो सप्पायं । विपुब्बकं कायवणपटिबद्धस्स दुग्गन्धभावस्स पकासनतो मालागन्धादिवसेन समुट्ठापितसरीरगन्धरागिनो सप्पाय । विच्छिदकं अन्तोसुसिरभावष्पकासनतो सरीरे घनभावरागिनो सप्पायं । विक्खायितक मसूपचयसम्पत्ति-
विनासष्पकासनतो थनादिसु सरीरपदेसेसु मसूपचयरागिनो सप्पाय । विक्खित्तक अङ्गपच्चङ्गान
विकल्पेपष्पकासनतो अङ्गपच्चङ्गलीलारागिनो सप्पाय । हतविक्खित्तकं सरीरसङ्घातभेदविकार-
ष्पकासनतो सरीरसङ्घातसम्पत्तिरागिनो सप्पाय । लोहितक लोहितमक्खितपटिकूलभावष्पकासनतो
अलङ्कारजनितसोभारागिनो सप्पाय । पुल्लवक कायस्स अनेककिमिकुलसाधारणभावष्पकासनतो
काये ममत्तरागिनो सप्पायं । अट्टिक सरीरङ्गीन पटिकूलभावष्पकासनतो दन्तसम्पत्तिरागिनो
सप्पाय ति । एवं रागचरितभेदवसेनापि दसवा असुभप्पभेदो वुत्तो ति वेदितब्बो ।

८६. यस्मा पन दसविधे पि एतस्मिं असुभे, सेव्यथा पि नाम अपरिसण्ठितजलाय
सीघसोताय नदिया अरित्तबलेनेव नावा तिड्ढति, विना अरित्तेन न सक्का ठपेतुं, एवमेव
दुब्बलत्ता आरम्मणस्स वितक्कबलेनेव चित्तं एकगं हुत्वा तिड्ढति, विना वितक्केन न सक्का
ठपेतुं, तस्मा पठमज्झानमेवेत्थ होति, न दुत्तियादीनि ।

८७. पटिकूले पि च एतस्मिं आरम्मणे, अट्ठा इमाय पटिपदाय जरामरणम्हा परिमुच्चि-
स्सामी ति एवं आनिसंसदस्साविताय चेव नीवरणसन्तापप्पहानेन च पीतिसोमनस्सं उप्पज्जाति,
बहुं दानि वेतनं लभिस्सामी ति आनिसंसदस्साविनो पुप्फच्छङ्कस्स गूथरासिम्हि विय, उप्पन्न-
व्याधिदुक्खस्स रोगिनो वमनविरेचनप्पवत्तियं विय च ।

८८. दसविधम्पि चेतं असुभं लक्खणतो एकमेव होति । दसविधस्सापि हेतस्स असुचि-
दुग्गन्धजेगुच्छपटिकूलभावो एव लक्खण । तदेतं इमिना लक्खणेन न केवलं मतसरीरे, दन्तट्टिक-
दस्साविनो पन चेतियपब्बतवासिनो महत्तिस्सत्थेरस्स विय, हत्थिक्खन्धगतं राजानं ओलोके-
न्तस्स सङ्खरक्खित्त्येरूपडाकसामणेरस्स विय च जीवमानकसरीरे पि उपट्ठाति । यथेव हि
मतसरीरं, एवं जीवमानकम्पि असुभमेव । असुभलक्खण पनेत्थ आगन्तुकेन अलङ्कारेण पटि-
छन्नत्ता न पञ्जायति ।

८९. पकतिया पन इदं सरीरं नाम अतिरेकतिसतअट्टिकसमुस्सयं, असीतिसतसन्धि-
सङ्घटितं, नवन्हारुसतनिबन्धं, नवमंसपेसिसतानुलित्तं, अल्लचम्मपरियोनद्धं, छविया पटिच्छन्नं,
छिदावछिदं, मेदकथालिका विय निच्चुघरितपग्घरितं, किमिसङ्घनिसेवितं, रोगानं आयतनं, दुक्ख-
धम्मानं वत्थु, परिभिन्नपुराणगण्डो विय नवहि वणमुखेहि सततविस्सन्दनं, यस्स उभोहि
अक्खीहि अक्खिगूथको पग्घरति, कण्णबिलेहि कण्णगूथको, नासापुटेहि सिङ्घाणिका, मुखतो
आहारपित्तसेम्हरुधिरानि, अधोद्वारेहि उच्चारपस्सावा, नवनवुतिया लोमकूपसहस्सेहि असुचि-
सेदयूसो पग्घरति, नीलमक्खिकादयो सम्परिवारेन्ति, यं दन्तकट्ट-मुखधोवन-सीसमक्खन-न्धान-

निवासन-पारुपनादीहि अपटिजग्गित्वा, यथाजातो व फरुसविप्पकिण्णकेसो हुत्वा गामेन गाम विचरन्तो राजा पि पुप्फछड्ढकचण्डालादिसु अञ्जतरो पि समसरीरपटिक्कलताय निब्बिसेसो होति । एव असुचिदुग्गन्धजेगुच्छपटिक्कलताय रञ्जो वा चण्डालस्स वा सरीरवेमत्त नाम नत्थि ।

९०. दन्तकड्ड-मुखधोवनादीहि पनेत्थ दन्तमलादीनि पमज्जित्वा नानावत्थेहि हिरिकोपीन पटिच्छादेत्वा नानावण्णेन सुरभिविलेपनेन विलिम्पित्वा पुप्फाभरणादीहि अलङ्कारित्वा, अह ममं ति गहेतब्बाकारप्पत्त करोन्ति । ततो इमिना आगन्तुकेन अलङ्कारेण पटिच्छन्नत्ता तदस्स याथावसरसं असुभलक्खण असञ्ज्ञानन्ता पुरिसा इत्थिसु, इत्थियो च पुरिसेसु रतिं करोन्ति । परमत्थतो पनेत्थ रजितम्बकयुत्तङ्गान नाम अणुमत्तम्पि नत्थि ।

९१. तथा हि केस-लोम-नख-दन्त-खेळ-सिङ्घाणिक-उच्चार-पस्सावादिषु एककोडासम्पि सरीरतो बहि पतित सत्ता हत्थेन छुपितुम्पि न इच्छान्ति, अट्टियन्ति, हरायन्ति, जिगुच्छन्ति । य यं पनेत्थ अवसेस होति, त तं एव पटिक्कलम्पि समान, अविज्जन्धकारपरियोनद्धा अत्तसिनेह-रागरत्ता, इडं कन्तं निच्च सुखं अत्ता ति गण्हन्ति । ते एव गण्हन्ता अटविय किंसुकरुक्खं दिस्वा रुक्खतो अपतित पुप्फ, अय मसपेसि, अय मंसपेसी ति विह्वज्जमानेन जरसिङ्गालेन समानतं आपज्जन्ति ।

९२. तस्मा,

यथा पि पुप्फितं दिस्वा सिङ्गालो किंसुकं वने ।
मंसरुक्खो मया लद्धो इति गन्वान वेगसा ॥
पतितं पतितं पुप्फं ढसित्वा अतिलोलुपो ।
नयिदं मस अदु मस य रुक्खस्मिं ति गण्हति ॥
कोडास पतितं येव असुभ ति तथा बुधो ।
अगहेत्वान गण्हेय्य सरीरद्वम्पि नं तथा ॥
इमं हि सुभतो कायं गहेत्वा तत्थ मुच्छिता ।
बाला करोन्ता पापानि, दुक्खा न परिमुच्चरे ॥
तस्मा पस्सेय्य मेधावी जीवतो वा मतस्स वा ।
सभावं पूतिकायस्स सुभभावेन वज्जितं ॥

९३. वुत्तं हेतं—

“ दुग्गन्धो असुचि कायो कुणपो उक्करूपमो ।
निन्दितो चक्खुभूतेहि कायो बालाभिनन्दितो ॥
अल्लचम्मपटिच्छन्नो नवद्वारो महावणो ।
समन्ततो पघरति असुचि पूतिगन्धियो ॥

६।९३-९४]

असुभकम्मट्टाननिद्देसो

सचे इमस्स कायस्स अन्तो बाहिरको सिया ।

दण्ड नून गहेत्वान काके सोणे निवारये ” ति [   ] ॥

९४ तस्मा दब्बजातिकेन भिक्खुना जीवमानसरीरं वा होतु मतसरीरं वा, यत्थ यत्थ असुभाकारो पञ्चायति, तत्थ तत्थेव निमित्तं गहेत्वा कम्मट्टान अप्पन पापेतब्बं ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे

समाधिभावनाधिकारे असुभकम्मट्टाननिद्देसो नाम

छट्ठो परिच्छेदो ।

सत्तमो परिच्छेदो छानुस्सतिनिद्देशो

१. असुभानन्तर उद्दिष्टासु पन दससु अनुस्सतिषु, पुनपुन उप्पज्जनतो सति येव अनुस्सति । पवत्तितब्बद्धानम्हि येव वा पवत्तत्ता सद्वापब्बजितस्स कुलपुत्तस्स अनुरूपा सती ति पि अनुस्सति । बुद्ध आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **बुद्धानुस्सति** । बुद्धगुणारम्मणाय सतिया एत अधिवचन । धम्म आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **धम्मानुस्सति** । स्वाक्खाततादि-धम्मगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचन । सङ्घ आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **सङ्घानुस्सति** । सुपटिपन्नतादि-सङ्घगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचन । सील आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **सीलानुस्सति** । अखण्डतादि-सीलगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचन । चागं आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **चागानुस्सति** । मुत्तचागतादि-चागगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । देवता आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **देवतानुस्सति** । देवता सक्खिद्धाने ठपेत्वा अत्तनो सद्वादि-गुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । मरण आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **मरणानुस्सति** । जीवितिन्द्रियुपच्छेदारम्मणाय सतिया एत अधिवचनं । केसादिभेदं रूपकायं गता, काये वा गता ति कायगता, कायगता च सा सति चा ति कायगतसती ति वत्तब्बे रस्सं अकत्वा **कायगतासती** ति वुत्ता । केसादि-कायकोडासनिमित्तारम्मणाय सतिया एत अधिवचनं । आना-पाने आरब्भ उप्पन्ना सति **आनापानसति** । अस्सासपस्सासनिमित्तारम्मणाय सतिया एत अधिवचनं । उपसम आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **उपसमानुस्सति** । सब्बदुक्खूपसमारम्मणाय सतिया एतं अधिवचन ।

२. इति इमासु दससु अनुस्सतिषु बुद्धानुस्सतिं ताव भावेतुकामेन अवेचप्पसादसमन्ना-गतेन योगिना पटिरूपे सेनासने रहोगतेन पटिसल्लीनेन, “ इति पि सो भगवा अरह सम्मा-सम्बुद्धो विज्जाचरणसम्पन्नो सुगतो लोकविदू अनुत्तरो पुरिसदम्मसारथि सत्था देवमनुस्सानं बुद्धो भगवा ” ति [अ ३।२८५] एवं बुद्धस्स भगवतो गुणा अनुस्सरितब्बा ।

३. तत्रायं अनुस्सरणनयो । सो भगवा इति पि अरहं, इति पि सम्मासम्बुद्धो....पे.... इति पि भगवा ति अनुस्सरति । इमिना च इमिना च कारणेना ति वुत्तं होति ।

४. तथ, आरकत्ता, अरीनं अरानञ्च हतत्ता, पच्चयादीनं अरहत्ता, पापकरणे रहाभावा ति इमेहि ताव कारणेहि सो भगवा अरह ति अनुस्सरति ।

५. आरका हि सो सब्बकिलेसेहि सुविदूरविदूरे ठितो, मग्गेन सवासनानं किलेसानं विद्वंसितत्ता ति आरकत्ता अरहं ।

सो ततो आरका नाम यस्स येनासमङ्गिता ।

असमङ्गी च दोसेहि नाथो तेनारह मतो ति ॥

६. ते च अनेन किलेसारयो मग्गेन हता ति अरीनं हतत्ता पि अरहं ।

यस्मा रागादिसङ्घाता सब्बे पि अरयो हता ।

पञ्जासत्थेन नाथेन, तस्मा पि अरहं मतो ति ॥

७. यञ्चेतं अविज्जाभवतण्हामयनाभि पुञ्जादिअभिसङ्खारार जरामरणनेमि आसवसमुदय-
मयेन अक्खेन विज्झित्वा तिभवरथे समायोजित अनादिकालप्पवत्त ससारचक्रं, तस्सानेन
बोधिमण्डे विरियपादेहि सीलपथविय पतिट्ठाय सद्वाहत्थेन कम्मक्खयकरं जाणफरस्सु गहेत्वा सब्बे
अरा हता ति अरानं हतत्ता पि अरहं ।

८. अथ वा, ससारचक्रं ति अनमतग्ग संसारवट्ठु बुच्चति । तस्स च अविज्जा नाभि
मूलत्ता, जरामरण नेमि परियोसानन्त, सेसा दसधम्मा अरा अविज्जामूलकत्ता जरामरणपरियन्तत्ता च ।

९. तत्थ दुक्खादिसु अज्जाणं अविज्जा । कामभवे च अविज्जा कामभवे सङ्खारान
पच्चयो होति । रूपभवे अविज्जा रूपभवे सङ्खारान पच्चयो होति । अरूपभवे अविज्जा अरूपभवे
सङ्खारानं पच्चयो होति ।

१०. कामभवे सङ्खारा कामभवे पटिसन्धिविज्जाणस्स पच्चया होन्ति । एस नयो इतरेसु ।

११. कामभवे पटिसन्धिविज्जाणं कामभवे नामरूपस्स पच्चयो होति । तथा रूपभवे ।
अरूपभवे नामस्सेव पच्चयो होति ।

१२. कामभवे नामरूप कामभवे सळायतनस्स पच्चयो होति । रूपभवे नामरूपं रूपभवे
तिण्ण आयतनान पच्चयो होति । अरूपभवे नामं अरूपभवे एकस्स आयतनस्स पच्चयो होति ।

१३. कामभवे सळायतन कामभवे छब्बिधस्स फस्सस्स पच्चयो होति । रूपभवे तीणि
आयतनानि रूपभवे तिण्ण फस्सान पच्चया होन्ति । अरूपभवे एक मनायतन अरूपभवे एकस्स
फस्सस्स पच्चयो होति ।

१४. कामभवे छ फस्सा कामभवे छन्न वेदनानं पच्चया होन्ति । रूपभवे तयो फस्सा
तत्थेव तिस्सन्नं । अरूपभवे एको तत्थेव एकस्सा वेदनाय पच्चयो होति ।

१५. कामभवे छ वेदना कामभवे छन्नं तण्हाकायानं पच्चया होन्ति । रूपभवे तिस्सो
तत्थेव तिण्णं । अरूपभवे एका वेदना अरूपभवे एकस्स तण्हाकायस्स पच्चयो होति । तत्थ
तत्थ सा सा तण्हा तस्स तस्स उपादानस्स, उपादानादयो भवादीन ।

१६. कथं ? इधेक्को, कामे परिभुजिस्सामी ति कामुपादानपच्चया कायेन दुच्चरितं चरति,
वाचाय दुच्चरितं चरति, मनसा दुच्चरितं चरति, दुच्चरितपारिपूरिया अपाये उपपज्जति ।
तत्थस्स उपपत्तिहेतुभूत कम्मं कम्मभवो, कम्मनिब्बत्ता खन्धा उपपत्तिभवो, खन्धान निब्बत्ति
जाति, परिपाको जरा, भेदो मरणं ।

१७. अपरो, सग्गसम्पत्तिं अनुभविस्सामी ति तथेव सुचरित चरति, सुचरितपारिपूरिया सग्गे उपपज्जति । तत्थस्स उपपत्तिहेतुभूतं कम्म कम्मभवो ति सो एव नयो ।

१८. अपरो पन, ब्रह्मलोकसम्पत्तिं अनुभविस्सामी ति कामुपादानपच्चया एव मेत्त भावेति, करुण, मुदित, उपेक्ख भावेति, भावनापारिपूरिया ब्रह्मलोके निब्बत्तति । तत्थस्स निब्बत्तिहेतुभूतं कम्म कम्मभवो ति सो एव नयो ।

१९. अपरो, अरूपभवे सम्पत्तिं अनुभविस्सामी ति तथेव आकासानञ्चायतनादिसमापत्तियो भावेति, भावनापारिपूरिया तत्थ तत्थ निब्बत्तति, तत्थस्स निब्बत्तिहेतुभूतं कम्म कम्मभवो, कम्मनिब्बत्ता खन्धा उपपत्तिभवो, खन्धानं निब्बत्ति जाति, परिपाको जरा, भेदो मरण ति । एसेव नयो सेसुपादानमूलिकासु पि योजनासु ।

२०. एवमय “ अविज्जा हेतु, सङ्खारा हेतुसमुप्पन्ना, उभो पेटे हेतुसमुप्पन्ना ति पच्चयपरिगगहे पञ्चा धम्मङ्कित्तिजाण । अतीतम्पि अद्धान अनागतम्पि अद्धान अविज्जा हेतु, सङ्खारा हेतुसमुप्पन्ना, उभो पेटे हेतुसमुप्पन्ना ति पच्चयपरिगगहे पञ्चा धम्मङ्कित्तिजाणं ” ति [पटि १।५०] । एतेनेव नयेन सब्बपदानि विथारेतब्बानि ।

२१ तत्थ अविज्जा-सङ्खारा एको सङ्खेपो, विज्जाण-नामरूप-सळायतन-फस्स-वेदना एको, तण्हुपादान-भवा एको, जाति-जरामरण एको । पुरिमसङ्खेपो चेत्थ अतीतो अद्धा, द्वे मज्झिमा पच्चुप्पन्नो, जाति-जरामरणं अनागतो । अविज्जासङ्खारगहणेन चेत्थ तण्हुपादानभवा गहिता व होन्ती ति इमे पञ्च धम्मा अतीते कम्मवट्ठं, विज्जाणादयो पञ्च एतरहि विपाकवट्ठं, तण्हुपादानभवगहणेन अविज्जासङ्खारा गहिता होन्ती ति इमे पञ्च धम्मा एतरहि कम्मवट्ठं, जातिजरामरणापदेसेन विज्जाणादीन निदिट्ठत्ता इमे पञ्च धम्मा आयतिं विपाकवट्ठं । ते आकारतो वीसतिविधा होन्ति । सङ्खारविज्जाणानञ्चेत्थ अन्तरा एको सन्धि, वेदनातण्हानमन्तरा एको, भवजातीनमन्तरा एको ति ।

२२ इति भगवा एतं चतुसङ्खेपं तियद्ध वीसताकार तिसन्धि पटिच्चसमुप्पाद सङ्गकारतो जानाति पस्सति अज्जासि पटिविज्जति । “ त जातङ्गेन जाण, पजाननङ्गेन पञ्जा, तेन वुच्चति, पच्चयपरिगगहे पञ्चा धम्मङ्कित्तिजाणं ” ति (पटि १।५२] इमिना धम्मङ्कित्तिजाणेन भगवा ते धम्मे यथाभूतं अत्वा तेसु निब्बिन्दन्तो विरज्जन्तो विमुच्चन्तो वुत्तप्पकारस्स इमस्स संसारचक्कस्स अरे हनि विहानि विद्धसेसि । एवम्पि अरानं हतत्ता अरहं ।

अरा संसारचक्कस्स हता जाणासिना यतो ।

लोकनाथेन तेनेस अरहं ति पवुच्चति ॥

२३. अग्गदक्खिण्यत्ता च चीवरादिपच्चये अरहति, पूजाविसेसञ्च, —तेनेव च उप्पन्ने तथागते ये केचि महेसक्खा देव-मनुस्सा न ते अज्जत्थ पूजं करोन्ति, तथा हि ब्रह्मा सहम्पति सिनेरुमत्तेन रतनदामेन तथागत पूजेसि, यथाबलञ्च अज्जे देवा, मनुस्सा च विम्बिसार-

कोसलराजादयो, परिनिब्बुतम्पि च भगवन्त उद्दिस्स छन्नवुतिकोटिधन विस्सज्जेत्वा असोक-
महाराजा सकलजम्बुदीपे चतुरासीति विहारसहस्सानि पतिट्ठापेसि, को पन वादो अज्जेस
पूजाविसेसान ति—पच्चयादीन अरहत्ता पि अरहं ।

पूजाविसेस सह पच्चयेहि यस्मा अय अरहति लोकनाथो ।

अथानुरूप अरहं ति लोके तस्मा जिनो अरहति नाममेत ॥

२४. यथा च लोके ये कैचि पण्डितमानिनो बाला असिलोकभयेन रहो पाप करोन्ति,
एवमेस न कदाचि करोती ति पापकरणे रहाभावतो पि अरहं ।

यस्मा नत्थि रहो नाम पापकम्मेसु तादिनो ।

रहाभावेन तेनेस अरहं इति विस्सुतो ॥

२५ एव सम्बथा पि,

आरकत्ता हतत्ता च किलेसारीन सो मुनि ।

हतससारचक्कारो पच्चयादीन चारहो ।

न रहो करोति पापानि, अरहं तेन वुच्चती ति ॥

२६. सम्मा सामञ्च सम्बधम्मानं बुद्धत्ता पन **सम्मासम्बुद्धो** । तथा हि एस सम्बधम्मे
सम्मा सामञ्च बुद्धो, अभिज्जेय्ये धम्मे अभिज्जेय्यतो बुद्धो, परिज्जेय्ये धम्मे परिज्जेय्यतो,
पहातब्बे धम्मे पहातब्बतो, सच्छिकातब्बे धम्मे सच्छिकातब्बतो, भावेतब्बे धम्मे भावेतब्बतो ।
तेनेव चाह—

“ अभिज्जेय्य अभिज्जातं, भावेतब्बञ्च भावित ।

पहातब्ब पहीन मे, तस्मा बुद्धोस्मि ब्राह्मणा ” ति [सु ५५८] ॥

२७. अपि च, चक्खु दुक्खसच्च, तस्स मूलकारणभावेन समुट्ठापिका पुरिमत्तण्हा
समुदयसच्च, उभिन्न अप्पवत्ति निरोधसच्च, निरोधपजानना पटिपदा मग्गसच्च ति एव एकेक-
पदुद्धारेनापि सम्बधम्मे सम्मा सामञ्च बुद्धो । एस नयो सोत-धान-जिह्वा-काय मनेसु ।

२८. एतेनेव नयेन रूपादीनि छ आयतनानि, चक्खुविज्जाणादयो छ विज्जाणकाया,
चक्खुसम्फस्सादयो छ फस्सा, चक्खुसम्फस्सजादयो छ वेदना, रूपसज्जादयो छ सज्जा,
रूपसञ्चेतनादयो छ चेतना, रूपतण्हादयो छ तण्हाकाया, रूपवितक्कादयो छ वितक्का, रूप-
विचारादयो छ विचारा, रूपक्खन्धादयो पञ्चक्खन्धा, दस कसिणानि, दस अनुस्सतियो,
उद्धुमातकसज्जादिवसेन दस सज्जा, केसादयो द्वत्तिसाकारा, द्वादसायतनानि, अट्ठारस धातुयो,
कामभवादयो नव भवा, पठमादीनि चत्तारि ज्ञानानि, मैत्ताभावनादयो चतस्सो अप्पमज्जा,
चतस्सो अरूपसमापत्तियो, पटिलोमतो जरामरणादीनि, अनुलोमतो अविजादीनि पटिच्चसमु-
प्पादङ्गानि च योजेतब्बानि ।

२९. तत्रायं एकपदयोजना—“ जरामरणं दुक्खसच्च, जाति समुदयसच्चं, उभिन्नम्पि नि-

स्सरण निरोधसच्च, निरोधपजानना पटिपदा मग्गसच्च ” ति [पटि २।११३] । एवं एकेकपदुद्धारेण सब्बधम्मं सम्मा सामञ्च बुद्धो अनुबुद्धो पटिबुद्धो । तेन वुत्त—सम्मा सामञ्च सब्बधम्मानं बुद्धत्ता पन सम्मासम्बुद्धो ति ।

३०. विज्जाहि पन चरणेन च सम्पन्नत्ता विज्जाचरणसम्पन्नो । तत्थ विज्जा ति तिस्सो पि विज्जा, अट्ठ पि विज्जा । तिस्सो विज्जा भयमेरवसुत्ते वुत्तनयेनेव वेदितब्बा, अट्ठ अम्बट्ठसुत्ते । तत्र हि विपस्सनाजाणेन मनोमयिद्विया च सह छ अभिज्जा परिग्गहेत्वा अट्ठ विज्जा वुत्ता ।

३१. चरणं ति, सीलसवरो, इन्द्रियेषु गुत्तद्वारता, भोजने मत्तञ्जुता, जागरियानुयोगो, सत्त सद्धम्मा, चत्तारि रूपावचरज्झानानी ति इमे पन्नरस धम्मा वेदितब्बा । इमे येव हि पन्नरस धम्मा, यस्मा इतिहि चरति अरियसावको गच्छति अमत दिसं, तस्मा चरण ति वुत्ता । यथाह—
“ इध, महानाम, अरियसावको सीलवा होती ” ति [म १।३५५] सब्ब मज्झिमपण्णासके वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । भगवा इमाहि विज्जाहि इमिना च चरणेन समन्नागतो, तेन वुच्चति विज्जाचरणसम्पन्नो ति ।

३२. तत्थ विज्जासम्पदा भगवतो सब्बञ्जुत पूरेत्वा ठिता, चरणसम्पदा महाकारुणिकतं । सो सब्बञ्जुताय सब्बसत्तान अत्थानत्थं जात्वा महाकारुणिकताय अनत्थं परिवज्जेत्वा अत्थे नियोजेति, यथा त विज्जाचरणसम्पन्नो । तेनस्स सावका सुपटिपन्ना होन्ति, नो दुष्पटिपन्ना, विज्जाचरणविपन्नानं सावका अत्तन्तपादयो विय ।

३३. सोभणगमनत्ता, सुन्दरं ठानं गतत्ता, सम्मा गतत्ता, सम्मा च गदत्ता सुगतो । गमनम्पि हि गतं ति वुच्चति, तच्च भगवतो सोभणं परिसुद्धमनवज्ज । किं पन तं ति ? अरियमग्गो । तेन हेस गमनेन खेम दिसं असज्जमानो गतो ति सोभणगमनत्ता सुगतो । सुन्दरञ्चेस ठान गतो अमतं निब्बान ति सुन्दरं ठानं गतत्ता पि सुगतो ।

३४. सम्मा च गतो तेन तेन मग्गेन पहीने किलेसे पुन अपच्चागच्छन्तो । वुत्तं हेतं—
“ सोतापत्तिमग्गेन ये किलेसा पहीना, ते किलेसे न पुनेति न पच्चेति न पच्चागच्छती ति सुगतो ...पे....अरहमत्तग्गेन ये किलेसा पहीना, ते किलेसे न पुनेति न पच्चेति न पच्चागच्छती ति सुगतो ” ति [ ] । सम्मा वा गतो दीपङ्करपादमूलतो पमुति याव बोधिमण्डा ताव समतिसपारमीपूरिताय सम्मापटिपत्तिया सब्बलोकस्स हितसुखमेव करोन्तो, सस्सत उच्छेदं, कामसुखं अत्तकिलमथं ति इमे च अन्ते अनुपगच्छन्तो गतो ति सम्मा गतत्ता पि सुगतो ।

३५. सम्मा चेस गदति, युत्तद्धाने युत्तमेव वाचं भासती ति सम्मा गदत्ता पि सुगतो । तत्रिद साधकसुत्त—“ य तथागतो वाच जानाति अभूतं अतच्छं अनत्थसंहितं, सा च परेस अप्पिया अमनापा, न त तथागतो वाचं भासति । यम्पि तथागतो वाचं जानाति भूत तच्छं अनत्थसंहितं, सा च परेसं अप्पिया अमनापा, तम्पि तथागतो वाचं न भासति । यच्च खो तथागतो वाचं जानाति भूतं तच्छं अत्थसंहितं, सा च परेसं अप्पिया अमनापा, तत्र कालञ्जू

तथागतो होति तस्सा वाचाय वेय्याकरणाय । य तथागते वाच जानाति अभूत अतच्छ अनत्थ-
सहितं, सा च परेस पिया मनापा, न तं तथागतो वाच भासति । यम्पि तथागतो वाचं
जानाति भूत तच्छ अनत्थसहित सा च परेसं पिया मनापा, तम्पि तथागतो वाच न भासति ।
यश्च खो तथागतो वाचं जानाति भूत तच्छं अत्थसहित, सा च परेसं पिया मनापा, तत्र
कालञ्जु तथागतो होति तस्सा वाचाय वेय्याकरणाया ” ति [म १।३९५] । एव सम्मा
गदत्ता पि सुगतो ति वेदितब्बो ।

३६ सम्बथा पि विदितलोकत्ता पन लोकविदू । सो हि भगवा, सभावतो समुदयतो
निरोधतो निरोधूपायतो ति सम्बथा लोक अवेदि, अज्जासि, पटिविज्झि । यथाह—“ यत्थ
खो, आवुसो, न जायति न जीयति न मीयति न चवति न उपपज्जति, नाह तं गमनेन
लोकस्सन्तं आतेय्यं दिट्ठेय्य पत्तेय्य ति वदामि । न चाह, आवुसो, अप्पत्वा व लोकस्सन्त
दुक्खस्सन्तकिरिय वदामि । अपि चाहं, आवुमो, इमस्मिं येव ब्याममत्ते कलेवरे सस्सज्झिहि
समनके लोकश्च पज्जपेमि, लोकसमुदयश्च लोकनिरोधश्च लोकनिरोधगामिनिश्च पटिपदं ।

गमनेन न पत्तब्बो लोकस्सन्तो कुदाचन ।

न च अप्पत्वा लोकन्त दुक्खा अत्थि पमोचन ॥

तस्मा हवे लोकविदू सुमेधो लोकन्तगू वुसितब्रह्मचरियो ।

लोकस्स अन्त समितावि जत्वा नासीसती लोकमिमं परञ्चा ” ति

[सं १।६२, अं २।४८-५०] ॥

३७. अपि च तयो लोका—सङ्खारलोको, सत्तलोको, ओकासलोको ति । तत्थ, “एको’
लोको, सब्बे सत्ता आहारइतिका ” ति [पटि १।१२२] आगतट्ठाने सङ्खारलोको वेदितब्बो ।
“ सस्सतो लोको ति वा असस्सतो लोको ति वा ” ति [म १।४२६] आगतट्ठाने सत्तलोको ।
“ यावता चन्दिमसुरिया परिहरन्ति दिसा भन्ति विरोचमाना ।

ताव सहस्सधा लोको एत्थ ते वत्तती वसो ” ति [म १।३२८] ॥

आगतट्ठाने ओकासलोको । तम्पि भगवा सम्बथा अवेदि ।

३८. तथा हिस्स, “एको लोको, सब्बे सत्ता अहारइतिका । द्वे लोका, नामश्च रूपश्च ।
तयो लोका, तिस्सो वेदना । चत्तारो लोका, चत्तारो आहारा । पञ्च लोका, पञ्चुपादानक्खन्धा ।
छ लोका, छ अज्झत्तिकानि आयतनानि । सत्त लोका, सत्त विज्जाणइतियो । अट्ठ लोका, अट्ठ
लोकधम्मा । नव लोका, नव सत्तावासा । दस लोका, दसायतनानि । द्वादस लोका, द्वादसा-
यतनानि । अट्ठारस लोका, अट्ठारस धातुयो ” ति [पटि १।१२२] अयं सङ्खारलोको पि
सम्बथा विदितो ।

३९. यस्मा पनेस सब्बेसम्पि सत्तानं आसयं जानाति, अनुसयं जानाति, चरितं जानाति,
अधिमुत्तिं जानाति, अप्परजक्खे महारजक्खे, तिक्खिन्द्रिये मुदिन्द्रिये, स्वाकारे द्वाकारे, सुविज्जा-
पये दुक्खिज्जापये, भब्बे अभब्बे सत्ते जानाति, तस्मास्स सत्तलोको पि सम्बथा विदितो ।

४०. यथा च सत्तलोको, एवं ओकासलोको पि । तथा हेस—एक चक्कवालं आयामतो च विथारतो च योजनानं द्वादस सतसहस्सानि चतुत्तिस सतानि च पञ्जासञ्च योजनानि । परिकखेपतो पन,

सब्बं सतसहस्सानि छत्तिस परिमण्डल ।
दस चेव सहस्सानि अब्हुत्तानि सतानि च ॥

४१. तत्थ

दुवे सतसहस्सानि चत्तारि नहुत्तानि च ।
एत्तकं बहलत्तेन सङ्घातायं वसुन्वरा ॥

तस्सा येव सन्धारकं

चत्तारि सतसहस्सानि अडेव नहुत्तानि च ।
एत्तकं बहलत्तेन जल वाते पतिट्ठितं ॥

तस्सापि सन्धारको

नव सतसहस्सानि माल्लतो नभमुग्गतो ।
सट्ठिञ्चेव सहस्सानि, एसा लोकस्स सण्ठिति ॥

४२. एवं सण्ठितो चेत्थ योजनानं

चतुरासीति सहस्सानि अञ्जोगाळ्हो महण्णवे ।
अच्चुग्गतो तावदेव सिनेरु पब्बतुत्तमो ॥
ततो उपडुपड्ढेन पमाणेन यथाक्कमं ।
अञ्जोगाळ्हुग्गता दिब्बा नानारतनचित्तिता ॥
युगन्धरो ईसधरो करवीको सुदस्सनो ।
नेमिन्धरां विनतको अस्सकण्णो गिरि ब्रह्मा ॥
एते सत्त महा सेला सिनेरुस्स समन्ततो ।
महाराजानमावासा देवयक्खनिसेविता ॥
योजनानं सतानुच्चो हिमवा पञ्च पब्बतो ।
योजनानं सहस्सानि तीणि आयतवित्थतो ॥
चतुरासीतिसहस्सेहि कूटेहि पटिमण्डितो ।
तिपञ्चयोजनक्खन्ध-परिकखेपा नगब्धया ॥
पञ्जासयोजनक्खन्ध-साखायामा समन्ततो ।
सतयोजनवित्थिण्णा तावदेव च उग्गता ॥
जम्बु, यस्सानुभावेन जम्बुदीपो पकासितो ।

४३. यञ्चेतं जम्बुया पमाणं, एतदेव असुरानं चित्रपाटलिया, गरुळानं सिम्बलिरुक्खस्स

अपरगोयाने कदम्बस्स, उत्तरकुरूसु कप्परुक्खस्स, पुब्बविदेहे सिरीसस्स, तावतिसेसु पारि-
च्छत्तकस्सा ति । तेनाहु पोरणा—

“ पाटलि, सिम्बलि, जम्बु, देवान पारिच्छत्तको ।

कदम्बो, कप्परुक्खो च सिरीसेन भवति सत्तम ” ति [ ] ॥

द्वेअसीति सहस्सानि अज्झोगाळ्हो महण्णवे ।

अच्चुग्गतो तावदेव चक्कवाळसिलुच्चयो ॥

परिक्खित्वा तं सब्बं लोकधातुमयं ठितो ।

४४. तथ चन्दमण्डल एकूनपज्जासयोजन, सुरियमण्डलं पज्जासयोजन । तावतिसभवन
दससहस्सयोजन, तथा असुरभवन, अवीचि महानिरयो, जम्बुदीपो च । अपरगोयान सत्तसहस्स-
योजन, तथा पुब्बविदेह । उत्तरकुरू अडसहस्सयोजन । एकमेको चेत्य महादीपो पञ्चसत-
पञ्चसत-परित्तदीपपरिवारो । तं सब्बम्पि एक चक्कवाळ, एका लोकधातु । तदन्तरेसु लोकन्तरिय-
निरया ।—एव अनन्तानि चक्कवाळानि, अनन्ता लोकधातुयो भगवा अनन्तेन बुद्धजाणेन
अवेदि, अज्जासि, पटिविञ्चि ।

४५. एवमस्स ओकासलोको पि सब्बथा विदितो । एवम्पि सब्बथा विदितलोकत्ता लोकविदू ।

४६. अत्तना पन गुणेहि विसिद्धतरस्स कस्सचि अभावतो नत्थि एतस्स उत्तरो ति
अनुत्तरो । तथा हेस सीलगुणेनापि सब्बं लोकं अभिभवति, समाधि-पज्जा-विमुत्ति-विमुत्ति-
जाणदस्सनगुणेनापि । सीलगुणेनापि असमो असमसमो अप्पटिमो अप्पटिभागो अप्पटिपुग्गलो ...
पे....विमुत्तिजाणदस्सनगुणेनापि । यथाह—“ न खो पनाहं समनुपस्सामि सदेवके लोके
समारके ...पे ...सदेवमनुस्माय पजाय अत्तना सीलसम्पन्नतर ” ति [सं १।१३९] वित्थारो ।
एवं अग्गप्पसादसुत्तादीनि [अ २।३४], “ न मे आचरियो अत्थी ” ति [म १।१७१]
आदिका गाथायो च वित्थारेतब्बा ।

४७. पुरिसदम्मे सारेती ति पुरिसदम्मसारथि । दमेति, विनेती ति वुत्त होति । तथ
पुरिसदम्मा ति अदन्ता दमेतु युत्ता तिरच्छानपुरिसा पि मनुस्सपुरिसा पि अमनुस्सपुरिसा पि ।
तथा हि भगवता तिरच्छानपुरिसा पि, अपलाळो नागराजा, चूळोदरो, महोदरो, अग्निसिखो,
धूमसिखो, आरवाळो नागराजा, धनपालको हत्थी ति एवमादयो दमिता निब्बिसा कता
सरणेषु च सीलेसु च पतिट्ठापिता । मनुस्सपुरिसा पि सच्चकनिगण्ठपुत्त-अम्बडमाणव-पोक्खरसाति-
सोणदण्ड-कूटदन्तादयो, अमनुस्सपुरिसा पि आळवक-सूचिलोम-खरलोमयक्ख-सक्कदेवराजादयो
दमिता विनीता विचित्रेहि विनयनूपायेहि । “ अह खो, केसि, पुरिसदम्मे सण्हेन पि विनेमि,
फरुसेन पि विनेमि, सण्हफरुसेन पि विनेमी ” ति [अ २।११२] इदञ्चेत्थ सुत्त वित्थारेतब्बं ।

४८. अपि च भगवा विसुद्धसीलादीनं पठमज्झानादीनि सोतापन्नादीनञ्च उत्तरिमग्ग-

पटिपद आचिक्खन्तो दन्ते पि दमेति येव । अथ वा, अनुत्तरो पुरिसदम्मसारथी ति एकमेविद अत्थपद । भगवा हि तथा पुरिसदम्मे सारोति, यथा एकपल्लङ्गेनेव निसिन्ना अट्ट दिसा असज्ज-माना धावन्ति, तस्मा अनुत्तरो पुरिसदम्मसारथी ति बुच्चति । “ हत्थिदमकेन, भिक्खवे, हत्थिदम्मो सारितो एक येव दिस धावती ” ति [म ३।२२२] इदञ्चेत्थ सुत्त वित्थारेतब्ब ।

४९. दिट्ठधम्मिकसम्परायिकपरमत्थेहि यथारहं अनुसासती ति सत्था । अपि च, “ सत्था ति सत्था भगवा सत्थवाहो । यथा सत्थवाहो सत्थे कन्तारं तारेति, चोरकन्तार तारेति, वाळकन्तारं तारेति, दुब्भिक्खकन्तारं तारेति, निरुदककन्तार तारेति, उत्तारेति, नित्तारेति, पतारेति, खेमन्तभूमिं सम्पापेति, एवमेव भगवा सत्था सत्थवाहो सत्ते कन्तारं तारेति, जातिकन्तारं तारेती ” ति [मनि ४४६] आदिना निद्देसनयेन पेत्य अत्थो वेदितब्बो ।

५०. देवमनुस्सानं ति देवानञ्च मनुस्सानञ्च । उक्कट्टपरिच्छेदवसेन भव्वपुग्गलपरिच्छेद-वसेन चेत बुत्त । भगवा पन तिरच्छानगतानम्पि अनुसासनिप्पदानेन सत्था येव । ते पि हि भगवतो धम्मसवनेन उपनिस्सयसम्पत्तिं पत्वा, ताय एव उपनिस्सयसम्पत्तिया द्रुतिये वा ततिये वा अत्तभावे मग्गफलभागिनो होन्ति ।

५१. मण्डूकदेवपुत्तादयो चेत्य निदस्सन । भगवति किर गगगराय पोक्खरणिा तीरे चम्पानगरवासीन धम्मं देसियमाने एको मण्डूको भगवतो सरे निमित्त अग्गहेसि । त एको वच्छपालको दण्डं ओलुब्भ तिङ्गन्तो सीसे सनिरुज्झित्वा अट्टासि । सो तावदेव काल कत्वा तावतिसभवने द्वादसयोजनिके कनकविमाने निव्वत्ति, सुत्तप्पबुद्धो विय च तत्थ अच्छरासङ्घ-परिवुत्तं अत्तान दिस्वा, अरे अहम्पि नाम इध निव्वत्तो ! किं नु खो कम्म अकासिं ति आवज्जन्तो, न अज्ज किञ्चि अदस, अज्जत्र भगवतो सरे निमित्तग्गाहा । सो तावदेव सह विमानेन आगन्त्वा भगवतो पादे वन्दि । भगवा जानन्तो व पुच्छि—

“ को मे वन्दति पादानि, इद्धिया यससा जलं ।

अभिकन्तेन वण्णेन सब्बा ओभासयं दिसा ” ति ॥

“ मण्डूको हं पुरे आसिं उदके वारिगोचरो ।

तव धम्मं सुणन्तस्स अवधी वच्छपालको ” ति [विमान ४९] ॥

भगवा तस्स धम्म देसेसि । चतुरासीतिया पाणसहस्सानं धम्माभिसमयो अहोसि । देवपुत्तो पि सोतापत्तिफले पतिट्ठाय सितं कत्वा पक्कामी ति ।

५२. य पन किञ्चि अत्थि जेय्यं नाम, सब्बस्सेव बुद्धत्ता विमोक्खन्तिकआणवसेन बुद्धो । यस्मा वा चत्तारि सच्चानि अत्तना पि बुज्झि, अज्जे पि सत्ते बोधेसि, तस्मा एवमादीहि पि कारणेहि बुद्धो । इमस्स च पनत्थस्स विज्जापनत्थ, “ बुज्झिता सच्चानी ति बुद्धो, बोधेता पजाया ति बुद्धो ” ति [मनि ४५७] एवं पवत्तो सब्बो पि निद्देसनयो, पटिसम्भिदानयो [पटि १।१७४] वा वित्थारेतब्बो ।

५३. भगवा ति इद पनस्स गुणविसिद्धसम्बसत्तुत्तमगरुगारवाधिवचनं । तेनाहु पोराणा—

“ भगवा ति वचन सेह भगवा ति वचनमुत्तम ।

गरुगारवयुत्तो सो भगवा तेन वुच्चती ” ति [ ] ॥

५४. चतुब्बिध वा नाम—आवस्थिक, लिङ्गिकं, नेमित्तिकं, अधिच्चसमुप्पन्नं ति । अधिच्चसमुप्पन्नं नाम लोकीयबोहारेण यादिच्छक ति वुत्तं होति । तत्थ वच्छो, दम्मो, बलिवहो ति एवमादि आवस्थिकं । दण्डी, छत्ती, सिखी, करी ति एवमादि लिङ्गिकं । तेविज्जो, छळमिज्जो ति एवमादि नेमित्तिकं । सिरिवद्धको, धनवद्धको ति एवमादि वचनत्थ अन-पेक्खित्वा पवत्त अधिच्चसमुप्पन्नं ।

५५. इद पन भगवा ति नामं नेमित्तिक । न महामायाय, न सुद्धोदनमहाराजेन, न असीतिया जातिसहस्सेहि कत, न सक्कसन्तुसितादीहि देवताविसेसेहि । वुत्तम्पि चेत वम्म-सेनापतिना—“ भगवा ति नेत नामं मातरा कत....पे....विमोक्खन्तिकमेत बुद्धान भगवन्तानं बोधिया मूले सह सम्बञ्जुतजाणस्स पटिलाभा सच्छिका पज्जत्ति यदिदं भगवा ” ति [मनि १४३] ।

५६. यगुणनेमित्तिकञ्चेत नाम, तेस गुणान पकासनत्थ इमं गाथ वदन्ति—

भगी भजी भागि विभत्तवा इति अकासि भग्ग ति गरू ति भाग्यवा ।

बहूहि जायेहि सुभावित्तनो भवन्तगो सो भगवा ति वुच्चती ति ॥

निदेसे वुत्तनयेनेव [मनि १४२] चेत्य तेसं तेस पदान अत्थो दड्ढो ।

५७. अय पन अपरो नयो ।

भाग्यवा भग्गवा युत्तो भगेहि च विभत्तवा ।

भत्तवा वन्तगमनो भवेसु भगवा ततो ति ॥

५८. तत्थ, “ वण्णागमो वण्णविपरिययो ” ति [काशिका ६।३।१०९] आदिकं निरुत्तिलक्खणं गहेत्वा, सदनयेन वा पिसोदरादिपक्खेपलक्खण गहेत्वा, यस्मा लोकीयलोकुत्तर-सुखाभिनिव्वत्तक दानसीलादिपारप्पत्त भाग्यमस्स अत्थि, तस्मा भाग्यवा ति वत्तब्बे भगवा ति वुच्चती ति जातब्बं ।

५९. यस्मा पन लोभ-दोस-मोह-विपरीतमनसिकार-अहिरिकानोत्तप्प-कोधूपनाह-मक्ख-पळास-इस्सा-मच्छरिय-माया-साठेय्य-थम्भ-सारम्भ-मानातिमान-मदप्पमाद-तण्हा - अविज्जा-तिविधा-कुसलमूल-दुच्चरित-सकिलेस-मल-विसम-सञ्जा-वितक्क - पपञ्च - चतुब्बिधविपरियेस - आसव - गन्थ-ओघ-योग-अगति-तण्हुपादान-पञ्चचेतोखिल-विनिबन्ध-नीवरणाभिनन्दना - छविवादमूल-तण्हाकाय-सत्तानुसय-अट्टमिच्छत्त-नवतण्हामूलक-दसाकुसलकम्मपथ - द्वासङ्घिदिङ्घिगत - अट्टसततण्हाविचरित-प्पभेद-सम्बदरथ-परिळाह-किलेससतसहस्सानि, सङ्खेपतो वा पञ्च किलेस-खन्ध-अभिसङ्खार-देवपुत्त-मच्चुमारे अभज्जि, तस्मा भग्गत्ता एतेस परिस्सयानं भग्गवा ति वत्तब्बे भगवा ति वुच्चति । आह चेत्य—

“ भग्गरागो भग्गदोसो भग्गमोहो अनासवो ।

भग्गास्स पापका धम्मा, भगवा तेन वुच्चती ” ति [ ] ॥

६०. भाग्यवताय चस्स सतपुञ्जलक्खणधरस्स रूपकायसम्पत्ति दीपिता होति, भग्गदोसताय धम्मकायसम्पत्ति । तथा लोकियसरिक्खकान बहुमतभावो, गहङ्कपव्वजितेहि अभिगमनीयता, अभिगतानञ्च नेसं कायचित्तदुक्खापनयने पटिबलभावो, आमिसदान-धम्मदानेहि उपकारिता, लोकिय-लोकुत्तरसुखेहि च संयेजनसमत्थता दीपिता होति ।

६१. यस्मा च लोके इस्सरिय-वम्म-यस-सिरि-काम-पयत्तेसु छसु धम्मसु भगसद्वो पवत्तति,—परमञ्चस्स सकचित्ते इस्सरियं, अणिमा-लघिमादिक वा लोकियसम्मत सब्वाकार-परिपूर अत्थि, तथा लोकुत्तरो धम्मो, लोकतयव्यापको यथामुच्चगुणाविगतो अतिविय परिसुद्धो यसो, रूपकायदस्सनव्यावटजननयनप्पसादजननसमत्था सब्वाकारपरिपूरा सब्बङ्गपच्चङ्गसिरि, य यं एतेन इच्छित पथित अत्तहित परहित वा तस्स तस्स तथेव अभिनिष्पन्नत्ता इच्छितनिष्पत्ति-सञ्चितो कामो, सब्बलोकगरुभावप्पत्तिहेतुभूतो सम्मावायामसङ्गातो पयत्तो च अत्थि,—तस्मा इमेहि भगेहि युत्तत्ता पि, भगा अस्स सन्ती ति इमिना अत्थेन भगवा ति वुच्चति ।

६२. यस्मा पन कुसलादीहि भेदेहि सब्बवम्म, खन्धायतन-धातु-सच्च-इन्द्रिय-पटिच्च-समुप्पादादीहि वा कुसलादिधम्मे, पीळन-सङ्कत-सन्ताप-विपरिणामङ्गेन वा दुक्ख अरियसच्च, आयूहन-निदान-संयोग-पल्लिबोधङ्गेन समुदयं, निस्सरण-विवेकासङ्कत-अमत्तङ्गेन निरोध, निव्यानिक-हेतु-दस्सनाधिपतेय्यङ्गेन मग्गं विभत्तवा,—विभजित्वा विवरित्वा देसितवा ति वुत्तं होति,—तस्मा विभत्तवा ति वत्तब्बे भगवा ति वुच्चति ।

६३. यस्मा च एस दिब्ब-ब्रह्म-अरियविहारे काय-चित्त-उपधिविवेके सुञ्जताप्पणिहिता-निमित्ताविमोक्खे अज्जे च लोकिय-लोकुत्तरे उत्तरिमनुस्सधम्मे भाजि सेवि बहुल अकासि, तस्मा भत्तवा ति वत्तब्बे भगवा ति वुच्चति ।

६४. यस्मा पन तीसु भवेसु तण्हासङ्गातं गमनं अनेन वन्तं, तस्मा, भवेसु वन्तगमनो ति वत्तब्बे भवसद्वतो भकार, गमनसद्वतो गकार, वन्तसद्वतो वकारञ्च दीघं कत्वा आदाय भगवा ति वुच्चति, यथा लोके, मेहनस्स खस्स माला ति वत्तब्बे मेखला ति ।

६५. तस्सेव, इमिना च इमिना च कारणेन सो भगवा अरह. ..पे....इमिना च इमिना च कारणेन भगवा ति बुद्धगुणे अनुस्सरतो “ नेव तस्मिं समये रागपरियुद्धित चित्तं होति, न दोसपरियुद्धितं, न मोहपरियुद्धितं चित्तं होति, उजुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति तथागतं आरब्भ ” [अं ३।२८५] ।

६६. इच्चस्स एवं रागादिपरियुद्धानाभावेन विक्खम्भितनीवरणस्स कम्मङ्गानामिमुखताय उजुगताचित्तस्स बुद्धगुणपोणा वितक्कविचारा पवत्तन्ति, बुद्धगुणे अनुवितक्कयतो अनुविचारयतो पीति उप्पज्जति, पीतिमनस्स पीतिपदङ्गानाय पस्सद्विया कायचित्तदरथा पटिप्पस्सम्भन्ति, पस्सद्व-

दरथस्स कायिकम्पि चेतसिकम्पि सुखं उप्पज्जति, सुखिनो बुद्धगुणारम्मणं हुत्वा चित्तं समाधियतीति अनुक्रमेण एकक्खणे ज्ञानज्ञानि उप्पज्जन्ति । बुद्धगुणानं पणं गम्भीरताय नानपकारगुणानुस्सरणाधिमुत्तताय वा अप्पणं अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं बुद्धगुणानुस्सरणवसेन उप्पन्नत्ता बुद्धानुस्सतिच्चेव सङ्घं गच्छति ।

६७. इमञ्च पणं बुद्धानुस्सतिमनुयुत्तो भिक्खु सत्थरिं सगारवो होति सप्पतिस्सो, सद्भावेपुल्लं सतिवेपुल्लं पज्जावेपुल्लं पुज्जवेपुल्लञ्च अधिगच्छति, पीतिपामुज्जबहुलो होति, भयभेरवसहो, दुक्खाधिवासनसमत्थो, सत्थारा सवाससञ्च पटिलभति, बुद्धगुणानुस्सतिया अज्झावुत्थञ्चस्स सरीरम्पि चेतियघरमिव पूजारहं होति, बुद्धभूमियं चित्तं नमति, वीतिक्रमितब्बवत्थुसमायोगे चस्स सम्मुखा सत्थारं पस्सतो वियं हिरोत्तप्पं पच्चुपट्ठाति, उत्तरिं अप्पटिविज्झन्तो पणं सुगतिपरायणो होति ।

तस्मा हवे अप्पमादं कयिराथं सुमेधसो ।

एवं महानुभावाय बुद्धानुस्सतिया सदा ति ॥

इदं ताव बुद्धानुस्सतियं वित्थारकथामुखं ।

६८. धम्मनुस्सतिं भावेतुकामेनापि रहोगतेन पटिसल्लीनेन, “स्वाक्खातो भगवता धम्मो सन्दिट्ठिको अकालिको एहिपस्सिको ओपनेय्यिको पच्चत्तं वेदितब्बो विज्जूही” ति [अ ३।२८५] एवं परियत्तिधम्मस्स चैव नवविधस्स च लोकुत्तरधम्मस्स गुणा अनुस्सरितब्बा ।

६९. स्वाक्खातो ति इमस्मिं हि पदे परियत्तिधम्मो पि सङ्गहं गच्छति, इतरेसु लोकुत्तरधम्मो व । तत्थं परियत्तिधम्मो ताव, स्वाक्खातो आदि-मज्झे-परियोसानकल्याणत्ता, सात्थसव्यञ्जनकेवलपरिपुण्णपरिसुद्धब्रह्मचरियप्पकासनत्ता च । यं हि भगवा एकगाथम्पि देसेति, सा समन्तभद्रकत्ता धम्मस्स पठमपादेन आदिकल्याणा, दुतिय-ततियपादेहि मज्झेकल्याणा, पच्छिमपादेन परियोसानकल्याणा । एकानुसन्धिकं सुत्तं निदानेन आदिकल्याणं, निगमनेन परियोसानकल्याणं, सेसेन मज्झेकल्याणं । नानानुसन्धिकं सुत्तं पठमानुसन्धिना आदिकल्याणं, पच्छिमेन परियोसानकल्याणं, सेसेहि मज्झेकल्याणं । अपि च सनिदान-सउप्पत्तिकत्ता आदिकल्याणं, वेनेय्यानं अनुरूपतो अत्थस्स अविपरीतताय च हेतुदाहरणयुत्ततो च मज्झेकल्याणं, सोत्तनं सद्भापटिलाभजननेन निगमनेन च परियोसानकल्याणं ।

७०. सकलो पि सासनधम्मो अत्तनो अत्थभूतेन सीलेन आदिकल्याणो, समथविपस्सना-मगगफलेहि मज्झेकल्याणो, निब्बानेन परियोसानकल्याणो । सीलसमार्धीहि वा आदिकल्याणो, विपस्सनामगोहि मज्झेकल्याणो, फल-निब्बानेहि परियोसानकल्याणो । बुद्धसुबोधिनाय वा आदिकल्याणो, धम्मसुधम्मताय मज्झेकल्याणो, सधसुप्पटिपत्तिया परियोसानकल्याणो । तं सुत्वा तथत्ताय पटिपन्नेन अधिगन्तब्बाय अभिसम्बोधिना वा आदिकल्याणो, पच्चैकबोधिना मज्झेकल्याणो, सावकबोधिना परियोसानकल्याणो ।

७१. सुय्यमानो चेस नीवरणविकखम्भनतो सवनेन पि कल्याणमेव आवहती ति आदि-
कल्याणो, पटिपज्जियमानो समथविपस्सनासुखावहनतो पटिपत्तिया पि कल्याण आवहती ति
मज्जेकल्याणो, तथापटिपन्नो च पटिपत्तिफले निड्डिते तादिभावावहनतो पटिपत्तिफलेन पि
कल्याणं आवहती ति परियोसानकल्याणो ति एव आदिमज्झपरियोसानकल्याणत्ता स्वाक्खातो ।

७२. य पनेस भगवा धम्म देसेन्तो सासनब्रह्मचरिय मग्गब्रह्मचरियञ्च पकासेति, नाना-
नयेहि दीपेति, त यथानुरूप अत्थसम्पत्तिया साथ्, ब्यञ्जनसम्पत्तिया सब्यञ्जन । सङ्कासन-
पकासन-विवरण-विभजन-उत्तानीकरण-पज्जत्ति-अत्थपदसमायोगतो साथ्, अक्खर-पद-व्यञ्जना-
कार-निरुत्ति-निदेससम्पत्तिया सब्यञ्जन । अत्थगम्भीरता-पटिवेधगम्भीरताहि साथ्, धम्म-
गम्भीरता-देसनागम्भीरताहि सब्यञ्जन । अत्थ पटिभानपटिसम्भिदाविसयतो साथ्, धम्म-निरुत्ति-
पटिसम्भिदाविसयतो सब्यञ्जन । पण्डितवेदनीयतो सरिक्खकजनप्पसादक ति साथ्, सद्देय्यतो
लोकियजनप्पसादक ति सब्यञ्जन । गम्भीराधिप्पायतो साथ्, उत्तानपदतो सब्यञ्जनं । उपने-
तब्बस्स अभावतो सकलपरिपुण्णभावेन केवलपरिपुण्णं, अपनेतब्बस्स अभावतो निदोसभावेन
परिसुद्धं । अपि च, पटिपत्तिया अधिगमव्यत्तितो साथ्, परियत्तिया आगमव्यत्तितो सब्यञ्जन,
सीलादि-पञ्चधम्मक्खन्धयुत्ततो केवलपरिपुण्ण, निरुपक्किलेसतो नित्थरणत्थाय पवत्तितो
लोकामिसनिरपेक्खतो च परिसुद्ध ति एवं साथ्-सब्यञ्जन-केवलपरिपुण्ण-परिसुद्धब्रह्मचरिय-
प्पकासनत्ता स्वाक्खातो ।

७३. अत्थविपल्लासाभावतो वा सुड्ढ अक्खातो ति स्वाक्खातो । यथा हि अज्जतित्थि-
यानं धम्मस्स अत्थो विपल्लासं आपज्जति, अन्तरायिका ति वुत्तधम्मनं अन्तरायिकत्ताभावतो,
निय्यानिका ति च वुत्तधम्मनं निय्यानिकत्ताभावतो, तेन ते दुरक्खातधम्मा येव होन्ति, न
तथा भगवतो धम्मस्स अत्थो विपल्लास आपज्जति, इमे धम्मा अन्तरायिका, इमे धम्मा निय्यानिका
ति एव वुत्तधम्मनं तथाभावानतिक्रमनतो ति । एवं ताव परियत्तिधम्मो स्वाक्खातो ।

७४. लोकुत्तरधरधम्मो पन निब्बानानुरूपाय पटिपत्तिया, पटिपदानुरूपस्स च निब्बानस्स
अक्खातत्ता स्वाक्खातो । यथाह—“ सुपज्जत्ता खो पन तेन भगवता सावकानं निब्बान-
गामिनी पटिपदा, संसन्दति निब्बानञ्च पटिपदा च । सेय्यथा पि नाम गङ्गोदकं यमुनोदकेन
संसन्दति समेति, एवमेव सुपज्जत्ता खो पन तेन भगवता सावकानं निब्बानगामिनी पटिपदा,
संसन्दति निब्बानञ्च पटिपदा चा ” ति [दी २।२२३] ।

७५. अरियमग्गो चेत्थ अन्तद्वयं अनुपगम्म मज्झिमापटिपदाभूतो व, मज्झिमा पटिपदा
ति अक्खातत्ता स्वाक्खातो । सामज्जफलानि पटिप्पस्सद्धकिलेसानेव, पटिप्पस्सद्धकिलेसानी ति
अक्खातत्ता स्वाक्खातानि । निब्बानं सस्सतामतताणलेणादिसभावमेव, सस्सतादिसभाववसेन
अक्खातत्ता स्वाक्खात ति । एव लोकुत्तरधम्मो पि स्वाक्खातो ।

७६. सन्दिट्ठिको ति एत्थ पन अरियमग्गो ताव अत्तनो सन्ताने रागादीन अभावं

करोन्तेन अरियपुग्गलेन सामं दङ्खब्बो ति सन्दिट्ठिको । यथाह—“ रत्तो खो, ब्राह्मण, रागेन अभिभूतो परियादिण्णचित्तो अत्तव्याबाधाय पि चेतेति, परव्याबाधाय पि चेतेति, उभयव्याबाधाय पि चेतेति, चेतसिकम्पि दुक्ख दोमनस्स पटिसंवेदेति । रागे पहीने नेव अत्तव्याबाधाय चेतेति, न परव्याबाधाय चेतेति, न उभयव्याबाधाय चेतेति, न चेतसिकं दुक्खं दोमनस्सं पटिसंवेदेति । एवम्पि खो, ब्राह्मण, सन्दिट्ठिको धम्मो होती ” ति [अ १।१५६-५७] ।

७७. अपि च नवविधो पि लोकुत्तरधम्मो, येन येन अविगतो होति, तेन तेन परसद्वाय गन्तव्वत हित्वा पञ्चवेक्खणजाणेन सयं दङ्खब्बो ति सन्दिट्ठिको ।

७८. अथ वा, पसत्था दिट्ठि सन्दिट्ठि, सन्दिट्ठिया जयती ति सन्दिट्ठिको । तथा हेत्थ अरियमग्गो सम्पयुत्ताय, अरियफलं कारणभूताय, निब्बानं विसयीभूताय सन्दिट्ठिया किलेसे जयति । तस्मा, यथा, रथेन जयती ति रथिको, एवं नवविधो पि लोकुत्तरधम्मो, सन्दिट्ठिया जयती ति सन्दिट्ठिको ।

७९. अथ वा, दिट्ठं ति दस्सनं वुच्चति, दिट्ठमेव सन्दिट्ठ । दस्सनं ति अत्थो । सान्दिहं अरहती ति सन्दिट्ठिको । लोकुत्तरधम्मो हि भावनाभिसमयवसेन सच्चिकिरियाभिसमयवसेन च दिस्समानो येव वट्ठमयं निवत्तेति । तस्मा, यथा, वत्थ अरहती ति वत्थिको, एवं, सन्दिट्ठं अहरती ति सन्दिट्ठिको ।

८०. अत्तनो फलदानं सन्धाय नास्स कालो ति अकालो । अकालो येव अकालिको । न पञ्चाहसत्ताहादिभेदं कालं खेपेत्वा फलं देति, अत्तनो पन पवत्तिसमनन्तरमेव फलदो ति वुत्तं होति ।

८१. अथ वा, अत्तनो फलदाने पकट्ठो कालो पत्तो अस्सा ति कालिको । को सो ? लोकियो कुसलधम्मो । अयं पन समनन्तरफलत्ता न कालिको ति अकालिको । इदं मग्गमेव सन्धाय वुत्तं ।

८२. एहि पस्स इमं धम्मं ति एवं पवत्तं एहिपस्सविधिं अरहती ति एहिपास्सिको । कस्मा पनेस तं विधिं अरहती ति ? विज्जमानत्ता परिसुद्धत्ता च । रिक्तमुट्ठियं हि, हिरज्जं वा सुवण्णं वा अत्थी ति वत्ता पि, एहि पस्स इमं ति न सक्का वत्तु । कस्मा ? अविज्जमानत्ता । विज्जमानम्पि च गूथं वा मुत्तं वा मनुज्जभावप्पकासनेन चित्तसम्पहसनत्थं, एहि पस्स इमं ति न सक्का वत्तु, अपि च खो पन तिणेहि वा पण्णेहि वा पटिच्छादेतव्वमेव होति । कस्मा ? अपरिसुद्धत्ता । अयं पन नवविधो पि लोकुत्तरधम्मो सभावतो विज्जमानो, विगतवलाहके आकासे सम्पुण्णचन्दमण्डलं विय, पण्डुकम्बले निक्खित्तजातिमणि विय च परिसुद्धो, तस्मा विज्जमानत्ता परिसुद्धत्ता च एहिपस्सविधिं अरहती ति एहिपास्सिको ।

८३. उपनेतव्वो ति ओपनेय्यिको । अयं पनेत्थं विनिच्छयो । उपनयनं उपनयो । आदित्तं चेळं वा सीसं वा अज्झुपेक्खित्वा पि भावनावसेन अत्तनो चित्ते उपनयनं अरहती ति ओपनयिको, ओपनयिको व ओपनेय्यिको । इदं सङ्गते लोकुत्तरधम्मे युज्जति । असङ्गतो पन, अत्तनो चित्तेन उपनयनं अरहती ति ओपनेय्यिको । सच्चिकिरियावसेन अल्लीयनं अरहती ति अत्थो ।

८४. अथ वा, निब्बानं उपनेती ति अरियमगो उपनेय्यो । सच्छिकातब्बतं उपनेतब्बो ति फलनिब्बानधम्मो उपनेय्यो । उपनेय्यो एव ओपनेय्यिको ।

८५. पच्चत्तं वेदितब्बो विञ्जूही ति सब्बेहि पि उग्घटितञ्जूआदीहि विञ्जूहि अत्तनि अत्तनि वेदितब्बो, भावितो मे मगो, अधिगतं फलं, सच्छिकतो निरोधो ति । न हि उपज्जायेन भाविते मगो सद्धिविहारिकस्स किलेसा पहीयन्ति । न सो तस्स फलसमापत्तिया फासु विहरति । न तेन सच्छिकतं निब्बानं सच्छिकरोति । तस्मा न एस परस्स सीसे आभरणं विय दड्ढब्बो । अत्तनो पन चित्ते येव दड्ढब्बो, अनुभवितब्बो विञ्जूही ति वुत्त होति । बालानं पन अविसयो चेस ।

८६. अपि च, स्वाक्खातो अयं धम्मो । कस्मा ? सन्दिड्डिकत्ता । सन्दिड्डिको अकालिकत्ता । अकालिको एहिपस्सिकत्ता । यो च एहिपस्सिको, सो नाम ओपनेय्यिको होती ति ।

८७. तस्सेवं स्वाक्खाततादिभेदे धम्मगुणे अनुस्सरतो, “ नेव तस्मिं समये रागपरियुद्धितं चित्तं होति, न दोस....पे....न मोहपरियुद्धितं चित्तं होति, उजुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति धम्मं आरब्भा ” ति [अ ३।२८५] पुरिमनयेनेव [७।६६] विक्खम्भितनीवरणस्स एकक्खणे ज्ञानङ्गानि उप्पज्जन्ति । धम्मगुणान पन गम्भीरताय नानप्पकारगुणानुस्सरणाधि-मुत्तताय वा अप्पन अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं धम्मगुणानुस्सरणवसेन उप्पन्नत्ता धम्मानुस्सतिचेव सङ्गं गच्छति ।

८८. इमञ्च पन धम्मानुस्सतिं अनुयुत्तो भिक्खु, एवं ओपनेय्यिकस्स धम्मस्स देसेतारं इमिना पङ्केन समन्नागतं सत्थारं नेव अतीतसे समनुपस्सामि, न पनेतरहि अज्जत्र तेन भगवता ति एव धम्मगुणदस्सनेनेव सत्थरि सगारवो होति सप्पतिस्सो, धम्मो गरुचित्तिकारो, सद्वादिवेपुल्लं अधिगच्छति, पीतिपामुज्जबहुल्लो होति, भयभेरवसहो, दुक्खाधिवासनसमत्थो, धम्मेन सवाससज्जं पटिलभति, धम्मगुणानुस्सतिया अज्झावुत्थञ्चस्स सरीरम्पि चेतियघरमिव पूजारहं होति, अनुत्तर-धम्माधिगमाय चित्तं नमति, वीतिक्रमितब्बवत्थुसमायोगे चस्स धम्मसुधम्मतं समनुस्सरतो हिरोत्तप्यं पच्चुपट्टाति, उत्तरिं अप्पटिविज्जन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमाद कयिराथ सुमेधसो ।

एवं महानुभावाय धम्मानुस्सतिया सदा ति ॥

इदं धम्मानुस्सतियं वित्थारकथामुखं ।

८९. सङ्गानुस्सतिं भावेतुकामेनापि रहोगतेन पटिसल्लीनेन, “ सुपटिपन्नो भगवतो सावक-सङ्घो, उजुपटिपन्नो भगवतो सावकसङ्घो, आयपटिपन्नो भगवतो सावकसङ्घो, सामीचिपटिपन्नो भगवतो सावकसङ्घो, यदिदं चत्तारि पुरिसयुगानि अट्ठ पुरिसपुग्गला, एस भगवतो सावकसङ्घो आहुनेय्यो, पाहुनेय्यो, दक्खिणेय्यो, अज्जलिकरणीयो, अनुत्तरं पुज्जक्खेत्तं लोकस्सा ” ति [अं ३।२८६] एवं अरियसङ्घगुणा अनुस्सरितब्बा ।

९०. तथ सुपटिपन्नो ति सुद्धु पटिपन्नो । सम्मापटिपद, अनिवत्तिपटिपद, अनुलोमपटिपद, अपञ्चनीकपटिपद, धम्मनुधम्मपटिपद पटिपन्नो ति वुत्त होति । भगवतो ओवादानुसासनिं स सुणन्ती ति सावका । सावकान सङ्घो सावकसङ्घो । सीलदिट्ठिसामञ्जताय सङ्घातभाव आ सावकसमूहो ति अत्थो । यस्मा पन सा सम्मापटिपदा उजु अवङ्का अकुटिला अजिम्हा, आ च जायो ति पि वुच्चति, अनुच्छविकत्ता च सामीची ति पि सङ्घ गता, तस्मा त पटि अरियसङ्घो उजुपटिपन्नो जायपटिपन्नो सामीचिपटिपन्नो ति पि वुत्तो ।

९१. एत्थ च ये मग्गहा, ते सम्मापटिपत्तिसमङ्गिताय सुपटिपन्ना, ये फलहा, ते स पटिपदाय अधिगन्तब्बस्स अधिगतत्ता अतीत पटिपदं उपादाय सुपटिपन्ना ति वेदितब्बा ।

९२. अपि च स्वाक्खाते धम्मविनये यथानुसिद्ध पटिपन्नत्ता पि अपण्णकपटिपद पटिप-
पि सुपटिपन्नो । मज्झिमाय पटिपदाय अन्तद्वय अनुपगम्म पटिपन्नत्ता कायवचीमनोवङ्ककुं
जिम्हदोसप्पहानाय पटिपन्नत्ता च उजुपटिपन्नो । जायो वुच्चति निब्बान, तदत्थाय पटिप-
जायपटिपन्नो । यथापटिपन्ना सामीचिकम्माराहा होन्ति, तथापटिपन्नत्ता सामीचिपटिपन्नो

९३. यदिदं ति यानि इमानि । चत्तारि पुरिसयुगानी ति, युगळवसेन पठमम
फलङ्गो ति इदमेकं युगळ ति एवं चत्तारि पुरिसयुगळानि होन्ति । अट्ठ पुरिसपुग्गला
पुरिसपुग्गलवसेन एको पठममग्गङ्गो एको फलङ्गो ति इमिना नयेन अट्ठेव पुरिसपुग्गला हो-
एत्थ च, पुरिसो ति वा पुग्गलो ति वा एकत्थानि एतानि पदानि । वेनेय्यवसेन पनेत वु
एस भगवतो सावकसङ्घो ति यानिमानि युगळवसेन चत्तारि पुरिसयुगानि, पाटिये
अट्ठ पुरिसपुग्गला, एस भगवतो सावकसङ्घो ।

९४. आहुनेय्यो ति आदिसु, आनेत्वा हुनितब्बं ति आहुनं । दूरतो पि आनेत्वा
वन्तेसु दातब्ब ति अत्थो । चतुन्नं पञ्चयानमेतं अधिवचनं । त आहुन पटिग्गहेतुं युत्तो
महप्फलकरणतो ति आहुनेय्यो ।

९५. अथ वा, दूरतो पि आगत्वा सब्बसापतेय्यम्पि एत्थ हुनितब्ब ति आहवर्न
सक्कादीनम्पि वा आहवन अरहती ति आहवनीयो । यो चायं ब्राह्मणानं आहवनीयो
अग्नि, यत्थ हुतं महप्फलं ति तेस लद्धि, सचे हुतस्स महप्फलताय आहवनीयो, स
आहवनीयो । सङ्घे हुतं हि महप्फलं होति । यथाह—

“ यो च वस्ससत जन्तु अग्निं परिचरे वने ।

एकञ्च भावितत्तान मुहुत्तमपि पूजये ।

सा येव पूजना सेय्यो, यञ्चे वस्ससतं हुत ” ति [ध १०७] ।

तदेतं निकायन्तरे आहवनीयो ति पदं इध आहुनेय्यो ति इमिना पदेन अत्थतो एकं, व्यस
पनेत्थ किञ्चिमत्तमेव नानं, इति आहुनेय्यो ।

९६. पाहुनेय्यो ति एत्थ पन, पाहुनं वुच्चति दिसाविदिसतो आगतान पियमनापानं ।

मित्तान अत्थाय सक्कारेण पटियत्तं आगन्तुकदान । तम्पि ठपेत्वा ते तथारूपे पाहुनके सङ्खस्सेव दातुं युत्त । पाहुणञ्च पटिग्गहेतु युत्तो सङ्खसदिसो हि पाहुनको नत्थि । तथा हेस एकबुद्धन्तरे च दिस्सति, अब्बोकिणञ्च पियमनापत्तकरेहि धम्मेहि समन्नागतो ति । एव पाहुनमस्स दातु युत्त, पाहुनञ्च पटिग्गहेतु युत्तो ति पाहुनेय्यो । येस पन पाहवनीयो ति पाळि, तेस, यस्मा सङ्खो पुब्बकार अहरति, तस्मा सब्बपठम आनेत्वा एत्थ हुनितब्ब ति पाहवनीयो । सब्बप्पकारेण वा आहवनं अहरती ति पाहवनीयो । स्वायमिध तेनेव अत्थेन पाहुनेय्यो ति वुच्चति ।

९७. दक्खिणा ति पन परलोकं सद्वित्त्वा दातव्वदान वुच्चति । त दक्खिण अहरति, दक्खिणाय वा हितो, यस्मा न महप्फलकरणताय विसोधेती ति दक्खिणेय्यो । उभो हत्थे सिरस्मि पतिट्ठापेत्वा सब्बलोकेन कयिरमान अञ्जलिकम्म अहरती ति अञ्जलिकरणीयो ।

९८. अनुत्तरं पुञ्जक्खेत्तं लोकस्सा ति सब्बलोकस्स असदिस पुञ्जविरुहणद्वान । यथा हि रज्जो वा अमच्चस्स वा सालीन वा यत्रानं वा विरुहणद्वान, रज्जो सालिखेत्त रज्जो यवखेत्त ति वुच्चति, एव सङ्खो सब्बलोकस्स पुञ्जानं विरुहणद्वान । सङ्ख निस्साय हि लोकस्स नानप्पकार-हितसुखसवत्तनिकानि पुञ्जानि विरुहन्ति । तस्मा सङ्खो अनुत्तर पुञ्जक्खेत्त लोकस्सा ति ।

९९. एव सुपटिपन्नतादिभेदे सङ्खगुणे अनुस्सरतो, “ नेव तस्मिं समये रागपरियुद्धितं चित्तं होति, न दोस पे....न मोहपरियुद्धितं चित्तं होति, उज्जुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति सङ्ख आरब्भा ” ति [अ ३।२८६] पुरिमनयेनेव [७।६६] विक्खम्भितनीवरणस्स एकक्खणे ज्ञानङ्गानि उप्पज्जन्ति । सङ्खगुणान पन गम्भीरताय नानप्पकारगुणानुस्सरणाधि-मुत्तताय वा अप्पनं अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेत सङ्खगुणानुस्सरणवसेन उप्पन्नता सङ्खानुस्सतिञ्चेव सङ्ख गच्छति ।

१०० इमञ्च पन सङ्खानुस्सतिं अनुयुत्तो भिक्खु सङ्खे सगारवो होति सप्पतिसो, सद्दादिवेपुल्लं अधिगच्छति, पीतिपामुज्जबहुलो होति, भयभेरवसहो, दुक्खाधिवासनसमत्थो, सङ्खेन सवाससञ्ज पटिलभति, सङ्खगुणानुस्सतिया अज्झावुत्थञ्चस्स सरीरं सन्निपतितसङ्खमिव उपोसथागार पूजारह होति, सङ्खगुणाधिगमाय चित्त नमति, वीतिकमिबवत्थुसमायोगे चस्स सम्मुखा सङ्ख पस्सतो विय हिरोत्तप्पं पच्चुपट्ठाति, उत्तरिं अप्पटिविज्झन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमादं कयिराथ सुमेधसो ।

एवं माहानुभावाय सङ्खानुस्सतिया सदा ति ॥

इदं सङ्खानुस्सतियं विथारकथामुखं ।

१०१. सीलानुस्सतिं भावेतुकामेन पन रहोगतेन पटिसल्लीनेन, अहो वत मे सीलार्नि “ अखण्डानि अच्छिदानि असबलानि अकम्मासानि भुजिस्सानि विज्जूपसत्थानि अपरामट्ठार्नि समाधिसंवत्तनिकानी ” ति [अं ३।२८६] एव अखण्डतादिगुणवसेन अत्तनो सीलार्नि अनुस्सरितव्वानि । तानि च गहड्डेन गहड्डीलानि, पब्बजितेन पब्बजितसीलानि ।

१०८. तत्थ, लाभा वत मे ति मय्हं वत लाभा, वरं । ये इमे, “ आयुं खो पन दत्त्वा आयुस्स भागी होति दिव्वस्स वा मानुसस्स वा ” इति [अ ३।४२] च, “ ददं पियो होति भजन्ति न बहू ” इति [अ ३।४०] च, “ ददमानो पियो होति, सतं धम्ममनुक्कम ” इति [अ ३।४१] च, एवमादीहि नयेहि भगवता दायकस्स लाभा संवण्णिता, ते मय्हं अवस्स भागिनो ति अधिप्पायो ।

१०९. सुलद्धं वत मे ति य मया इदं सासनं मनुस्सत्तं वा लद्धं, तं सुलद्धं वत मे । कस्मा ? योहं मच्छेरमलपरियुड्डिताय पजाय....पे ..दानसंविभागरतो ति ।

११०. तत्थ मच्छेरमलपरियुड्डिताया ति मच्छेरमलेन अभिभूताय । पजाया ति पजायनवसेन सत्ता बुच्चन्ति । तस्मा, अत्तनो सम्पत्तीनं परसाधारणभावमसहनलक्खणेन चित्तस्स पभस्सरभावदूसकानं कण्हधम्मनं अज्जतरेन मच्छेरमलेन अभिभूतेसु सत्तेसू ति अयमेत्थ अत्थो ।

१११. विगतमलमच्छेरेना ति अज्जेसम्पि रागदोसादिमलानञ्चेव मच्छेरस्स च विगतत्ता विगतमलमच्छेरेन । चेतसा विहरामी ति यथावुत्तप्पकारचित्तो हुत्वा वसामी ति अत्थो । सुत्तेसु पन महानामस्स सक्कस्स सोतापन्नस्स सतो निस्सयविहारं पुच्छतो निस्सयविहारवसेन देसितत्ता, अगारं अज्झावसामी ति वुत्तं । तत्थ, अभिभवित्वा वसामी ति अत्थो ।

११२. मुत्तचागो ति विस्सङ्गचागो । पयतपाणी ति परिसुद्धहत्थो । सक्कच्चं सहत्था देव्यधम्मं दातुं सदा धोतहत्थो येवा ति वुत्तं होति । वोस्सग्गरतो ति, वोस्सज्जनं वोस्सग्गो । परिच्चागो ति अत्थो । तस्मिं वोसग्गे सत्तताभियोगवसेन रतो ति वोस्सग्गरतो । याचयोगो ति, यं यं परे याचन्ति, तस्स तस्स दानतो याचनयोगो ति अत्थो । याजयोगो ति पि पाठो । यजनसङ्घातेन याजेन युत्तो ति अत्थो । दानसंविभागरतो ति दाने च संविभागे च रतो । अहं हि दानञ्च देमि, अत्तना परिमुञ्जितव्वतो पि च संविभागं करोमि, एत्थेव चस्मि उभये रतो ति एवं अनुस्सरती ति अत्थो ।

११३. तस्सेवं विगतमलमच्छेरतादिगुणवसेन अत्तनो चागं अनुस्सरतो, “ नेव तस्मिं समये रागपरियुड्डितं चित्तं होति, न दोस.. .पे....न मोहपरियुड्डितं चित्तं होति, उज्जुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति चागं आरब्भा ” ति [अ ३।२८७] पुरिमनयेनेव [७।६६] विक्खम्भितनीवरणस्स एकक्खणे ज्ञानङ्गानि उपपज्जन्ति । चागगुणानं पन गम्भीरताय नानप्पकारचागगुणानुस्सरणाधिमुत्तताय वा अप्पनं अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं चागगुणानुस्सरणवसेन उपपन्नत्ता चागानुस्सतिच्चेव सङ्गं गच्छति ।

११४. इमञ्च पन चागानुस्सतिं अनुयुत्तो भिक्खु भिय्योसो मत्ताय चागाधिमुत्तो होति, अलोभज्जासयो, मेत्ताय अनुलोमकारी, विसारदो, पीतिपामुज्जबहुलो, उत्तरिं अप्पटिविज्जन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

१०२. महइसीलानि वा होन्तु पब्बजितसीलानि वा, येस आदिग्धि वा अन्ते वा एकम्पि न भिन्न, तानि, परियन्तच्छिन्नसाटको विय न खण्डानी ति अखण्डानि । येसं वेमज्जे एकम्पि न भिन्न, तानि, मज्जे विनिविद्धसाटको विय न छिद्धानी ति अच्छिद्धानि । येसं पटिपाटिया द्वे वा तीणि वा न भिन्नानि, तानि, पिड्डिया वा कुच्छिया वा उड्डितेन दीघवट्टादिसण्ठानेन विसभागवण्णेन काळरत्तादीन अज्जतरसरीरवण्णा गावी विय न सबलानी ति असबलानि । यानि अन्तरन्तरा न भिन्नानि, तानि, विसभागविन्दुविचित्रा गावी विय न कम्मासानी ति अकम्मासानि ।

१०३. अविसेसेन वा सब्बानि पि सत्तविधेन मेथुनसयोगेन कोधुपनाहादीहि च पापधम्मेहि अनुपहतत्ता अखण्डानि अच्छिद्धानि असबलानि अकम्मासानि [१।१४३-५२] ।

१०४. तानि येव तण्हादासव्यतो मोचेत्वा भुजिस्सभावकरणेन भुजिस्सानि, बुद्धादीहि विज्जूहि पसत्थत्ता विज्जूपसत्थानि, तण्हादिङ्गीहि अपरामङ्गत्ता, केनचि वा, अय ते सीलेसु दोसो ति एव परामङ्गु असक्कुणेष्यताय अपरामङ्गानि, उपचारसमाधिं अप्पनासमाधिं वा, अथ वा पन मग्गसमाधिं फलसमाधिञ्चापि सवत्तेन्ती ति समाधिसंवत्तनिकानि ।

१०५. एवं अखण्डतादिगुणवसेन अत्तनो सीलानि अनुस्सरतो, “ नेवस्स तस्मिं समये रागपरियुड्डित चित्तं होति, न दोस....पे ...न मोहपरियुड्डित चित्तं होति, उजुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति सीलं आरब्भा ” ति [अ ३।२८६] पुरिमनयेनेव विक्खम्भितनीवरणस्स एकक्खणे ज्ञानङ्गानि उप्पज्जन्ति । सीलगुणान पन गम्भीरताय नानप्पकारगुणानुस्सरणाधिमुत्त-
ताय वा अप्पन अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं सीलगुणानुस्सरणवसेन उप्पन्नत्ता सीलानुस्सतिच्चेव सङ्गं गच्छति ।

१०६. इमञ्च पन सीलानुस्सतिं अनुयुत्तो भिक्खु सिक्खाय सगारवो होति, सभागवुत्ति, पटिसन्धारे अप्पमत्तो, अत्तानुवादादिभयविरहितो, अणुमत्तेसु वज्जेसु भयदस्सावी, सद्दादिवेपुल्लं अधिगच्छति, पीतिपामुज्जबहुल्लो होति, उत्तरिं अप्पटिविज्जन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमादं कयिराथ सुमेधसो ।

एव महानुभावाय सीलानुस्सतिया सदा ति ॥

इदं सीलानुस्सतिय वित्थारकथामुखं ।

१०७. चागानुस्सतिं भावेतुकामेन पन पकतिया चागाधिमुत्तेन निच्चप्पवत्तदानसंविभागेन भवितव्वं । अथ वा पन भावन आरभन्तेन, इतो दानि पभुति सति पटिग्गाहके अन्तमसो एकालोपमत्तम्पि दानं अदत्त्वा न भुजिस्सामी ति समादानं कत्वा तं दिवसं गुणविसिद्धेसु पटिग्गाहकेसु यथासात्ति यथाबलं सुविभागेन दानं दत्त्वा तत्थ निमित्तं गणित्वा रहोगतेन पटिसल्लीनेन, “ लामा वत मे सुलद्धं वत मे, योहं मच्छेरमलपरियुड्डिताय पजाय विगतमल-
मच्छेरेन चेतसा विहरामि, मुत्तचागो पयत्तपाणि वोस्सग्गरतो याचयोगो दानसंविभागरतो ” ति [अ ३।२८७] एव विगतमलमच्छेरतादिगुणवसेन अत्तनो चागो अनुस्सरितव्वो ।

१०८. तत्थ, लाभा वत मे ति मय्ह वत लाभा, वरं । ये इमे, “ आयु खो पन दत्त्वा आयुस्स भागी होति दिव्वस्स वा मानुसस्स वा ” इति [अ ३।४२] च, “ ददं पियो होति भजन्ति न ब्रू ” इति [अ ३।४०] च, “ ददमानो पियो होति, सतं धम्ममनुक्कम ” इति [अं ३।४१] च, एवमादीहि नयेहि भगवता दायकस्स लाभा सवणिता, ते मय्हं अवस्स भागिनो ति अधिप्पायो ।

१०९. सुलद्धं वत मे ति य मया इदं सासनं मनुस्सत्तं वा लद्धं, तं सुलद्धं वत मे । कस्मा ? योहं मच्छेरमलपरियुडिताय पजाय....पे दानसंविभागरतो ति ।

११०. तत्थ मच्छेरमलपरियुडिताया ति मच्छेरमलेन अभिभूताय । पजाया ति पजायनवसेन सत्तां वुच्चन्ति । तस्मा, अत्तनो सम्पत्तीनं परसाधारणभावमसहनलक्खणेन चित्तस्स पभस्सरभावदूसकानं कण्हधम्मानं अज्जतरेण मच्छेरमलेन अभिभूतेसु सुत्तेसू ति अयमेत्थं अत्थो ।

१११. विगतमलमच्छेरेना ति अज्जेसम्पि रागदोसादिमलानञ्चैव मच्छेरस्स च विगतत्ता विगतमलमच्छेरेन । चेतसा विहरामी ति यथावुत्तप्पकारचित्तो हुत्वा वसामी ति अत्थो । सुत्तेसु पन महानामस्स सक्कस्स सोतापन्नस्स सतो निस्सयविहारं पुच्छतो निस्सयविहारवसेन देसितत्ता, अगारं अज्झावसामी ति वुत्तं । तत्थ, अभिभवित्वा वसामी ति अत्थो ।

११२. मुत्तचागो ति विस्सङ्गचागो । पयतपाणी ति परिसुद्धहत्थो । सक्कच्चं सहत्था देय्यधम्मं दातुं सदा धोतहत्थो येवा ति वुत्तं होति । वोस्सग्गरतो ति, वोस्सज्जनं वोस्सग्गो । परिच्चागो ति अत्थो । तस्मिं वोसग्गे सत्तताभियोगवसेन रतो ति वोस्सग्गरतो । याचयोगो ति, यं यं परे याचन्ति, तस्स तस्स दानतो याचनयोगो ति अत्थो । याजयोगो ति पि पाठो । यजनसङ्घातेन याजेन युत्तो ति अत्थो । दानसंविभागरतो ति दाने च संविभागे च रतो । अहं हि दानञ्च देमि, अत्तना परिमुञ्जितव्वतो पि च संविभागं करोमि, एत्थेव चस्मि उभये रतो ति एवं अनुस्सरती ति अत्थो ।

११३. तस्सेवं विगतमलमच्छेरतादिगुणवसेन अत्तनो चागं अनुस्सरतो, “ नेव तस्मिं समये रागपरियुडितं चित्तं होति, न दोस...पे....न मोहपरियुडितं चित्तं होति, उज्जुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति चागं आरब्भा ” ति [अं ३।२८७] पुरिमनयेनेव [७।६६] विक्खम्भितनीवरणस्स एकक्खणे ज्ञानङ्गानि उपपज्जन्ति । चागगुणानं पन गम्भीरताय नानप्पकारचागगुणानुस्सरणाधिमुत्तताय वा अप्पनं अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं चागगुणानुस्सरणवसेन उपपन्नत्ता चागानुस्ततिञ्चैव सङ्गं गच्छति ।

११४. इमञ्च पन चागानुस्ततिं अनुयुत्तो भिक्खु भिक्ख्योसो मत्ताय चागाधिमुत्तो होति, अलोभज्ज्ञासयो, मेत्ताय अनुलोमकारी, विसारदो, पीतिपामुज्जबहुलो, उत्तरिं अप्पटिविज्जन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमाद कयिराथ सुमेधसो ।

एव महानुभावाय चागानुस्सतिया सदा ति ।

इदं चागानुस्सतिय वित्थारकथामुखं ।

११५. देवतानुस्सति भावेतुकामेन पन अरियमग्गवसेन समुदागतेहि सद्वादीहि गुणेहि समन्नागतेन भवितब्ब । ततो रहोगतेन पटिसल्लीनेन, “ सन्ति देवा चातुमहाराजिका, सन्ति देवा तावत्तिसा, यामा, तुसिता, निम्मानरतिनो, परनिम्मितवसवत्तिनो, सन्ति देवा ब्रह्म-कायिका, सन्ति देवा ततुत्तर्हि, यथारूपाय सद्वाय समन्नागता ता देवता इतो चुता तत्थ उप-पन्ना, मय्हम्पि तथारूपा सद्वा संविज्जति, यथारूपेन सीलेन....यथारूपेन सुतेन यथारूपेन चागेन . यथारूपाय पज्जाय समन्नागता ता देवता इतो चुता तत्थ उपपन्ना, मय्हम्पि तथारूपा पज्जा सविज्जती ” ति [अं ३।२८७] एव देवता सक्खिद्वाने ठपेत्वा अत्तनो सद्वादिगुणा अनुस्सरितब्बा ।

११६. सुत्ते पन, “ यस्मिं, महानाम, समये अरियसावको अत्तनो च तासञ्च देवतान सद्वाञ्च सीलञ्च सुतञ्च चागञ्च पज्जञ्च अनुस्सरति, नेवस्स तस्मिं समये रागपरियुद्धित चित्तं होत्ता ” ति [अ ३।२८७-८८] वुत्त । किञ्चापि वुत्त, अथ खो त सक्खिद्वाने ठपेतब्ब, देवतान अत्तनो सद्वादीहि समानगुणदीपनत्थ वुत्त ति वेदितब्बं । अट्ठकथायं हि, “ देवता सक्खिद्वाने ठपेत्वा अत्तनो गुणे अनुस्सरती ” ति [ ] दब्बं कत्वा वुत्त ।

११७. तस्मा पुब्बभागे देवतानं गुणे अनुस्सरित्वा पि अपरभागे अत्तनो संविज्जमाने सद्वादिगुणे अनुस्सरतो चस्स, “ नेव तस्मिं समये रागपरियुद्धितं चित्तं होति, न दोस. पे.... न मोहपरियुद्धितं चित्तं होति, उज्जुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति देवता आरब्भा ” ति [अं ३।२८८] पुरिमनयेनेव [७।६६] विक्खम्भितनीवरणस्स एकक्खणे ज्ञानज्ज्ञानि उपपज्जन्ति । सद्वादिगुणानं पन गम्भीरताय नानपकारगुणानुस्सरणाधिमुत्तताय वा अप्पनं अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं देवतानं गुणसदिससद्वादिगुणानुस्सरणवसेन देवतानुस्सतिचेव सद्धं गच्छति ।

११८. इमञ्च पन देवतानुस्सतिं अनुयुत्तो भिक्खु देवतानं पियो होति मनापो, भिय्योसो मत्ताय सद्वादिवेपुल्लं अधिगच्छति, पीतिपामुज्जबहुलो विहरति, उत्तरिं अप्पटिविज्जन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमाद कयिराथ सुमेधसो ।

एवं महानुभावाय देवतानुस्सतिया सदा ति ॥

इदं देवतानुस्सतियं वित्थारकथामुखं ।

११९. यं पन एतासं वित्थारदेसनायं, “ उज्जुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति तथागतं आरब्भा ” ति आदीनि क्त्वा, “ उज्जुगतचित्तो खो पन, महानाम, अरियसावको लभति

अथवेद, लभति धम्मवेद, लभति धम्मूपसंहितं पामुज्जं, पमुदिनस्म पीति जायतां ” ति [अ ३।२८५-८८] वुत्त, तत्थ, इति पि सो भगवा नि आदीन अय निस्साय उप्पन्न तुडि सन्धाय, लभति अथवेदं ति वुत्त । पाळि निस्साय उप्पन्न तुडि सन्धाय, लभति धम्मवेदं, उभयवसेन लभति धम्मूपसंहितं पामुज्जं नि वुत्तं ति वेदिनव्व ।

१२०. यच्च देवतानुस्सतिय, देवता आरब्भा ति वुत्तं, त पुव्वभागे देवता आरब्भ पवत्तचित्तवसेन, देवतागुणसदिसे वा देवताभावनिष्फादके गुणे आरब्भ पवत्तचित्तवसेन वुत्तं ति वेदितव्वं ।

१२१. इमा पन छ अनुस्सतियो अरियसावकान येव इज्झन्ति । तेसं हि बुद्ध-धम्म-सङ्घगुणा पाकटा होन्ति । ते च अखण्डतादिगुणेहि संलेहि, विगतमलमच्छेरेन चागेन, महानुभावानं देवतान गुणसदिसेहि सद्भादिगुणेहि समन्नागता ।

१२२. महानामसुत्ते च सोतापन्नस्स निम्सयविहार पुट्ठेन भगवता सोतापन्नस्स निम्मय-विहारदस्सनत्थमेव एता वित्थारतो कथिता [अ ३।२८५-८८] ।

१२३. गेवसुत्ते पि, “ इध, भिक्खवे, अरियसावको तथागत अनुस्सरति, इति पि सो भगवा....पे....उजुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति, निक्खन्तं मुत्तं बुद्धिं गेधम्हा । गेधो ति खो, भिक्खवे, पञ्चनेत कामगुणानं अधिवचन । इदम्पि खो, भिक्खवे, आरम्भणं करित्वा एवमिवेकच्चे सत्ता विसुज्झन्ती ” ति [अ ३।३१२] एव अरियसावकस्स अनुस्सतिवसेन चित्तं विसोधेत्वा उत्तरि परमत्थविसुद्धिअविगमत्थाय कथिता ।

१२४. आयस्मता महाकच्चानेन देसिते सम्बाधोकासुत्ते पि, “ अच्छरिय, आवुसो, अब्भुत्तं, आवुसो, यावच्चिद तेन भगवता जानता पस्सता अरहता सम्मासम्बुद्धेन सम्बाधे ओकासा-धिगमो अनुबुद्धो सत्तान विसुद्धिया... पे .. निब्बानस्स सच्छिकिरियाय, यदिदं छ अनुस्सति-द्वानानि । कतमानि छ ? इधावुसो, अरियसावको तथागत अनुस्सरति....पे .. एवमिवेकच्चे सत्ता विसुद्धिधम्मा भवन्ती ” ति [अं ३।३१४-१५] एव अरियसावकस्सेव परमत्थविसुद्धि-धम्मताय ओकासाधिगमवसेन कथिता ।

१२५. उपोसथसुत्ते पि, “ कथञ्च, विसाखे, अरियूपोसथो होति ? उपक्किलिङ्गस्स, विसाखे, चित्तस्स उपक्कमेन परियोदपना होति । कथञ्च, विसाखे, उपक्किलिङ्गस्स चित्तस्स उपक्कमेन परियोदपना होति ? इध, विसाखे, अरियसावको तथागत अनुस्सरती ” ति [अ १।२०६-११] एव अरियसावकस्सेव उपोसथ उपवसतो चित्तविसोधनकम्मद्वानवसेन उपोसथस्स महप्फलभावदस्सनत्थं कथिता ।

१२६. एकादसनिपाते पि, “ सद्धो, महानाम, आराधको होति, नो अस्सद्धो । आरद्ध-विरियो....उपडितसति....समाहितो ...पज्जवा, महानाम, आराधको होति, नो दुप्पज्जो । इमेसु खो त्वं, महानाम, पञ्चसु धम्मेसु पतिट्ठाय छ धम्मे उत्तरि भावेय्यासि । इव त्व, महानाम,

तथागत अनुस्सरेय्यासि, इति पि सो भगवा ” ति [अ ५।३२९-३२] एवमरियसावकस्सेव,
 “ तेस नो, भन्ते, नानाविहारेण विहरत केनस्स विहारेण विहरितब्ब ” ति [अ ५।३२८]
 पुच्छतो विहारदस्सनत्थ कथिता ।

१२७ एव सन्ते पि परिसुद्धसीलादिगुणसमन्नागतेन पुथुज्जनेनापि मनसिकातब्बा ।
 अनुस्सववसेनापि हि बुद्धादीन गुणे अनुस्सरतो चित्त पसीदति येव, यस्सानुभावेन नीवरणानि
 विक्खम्भेत्वा उळारपामुज्जो विपस्सन आरभित्वा अरहत्त येव सच्छिकरेय्य ।

१२८ कट्ठकन्धकारवासी फुस्सदेवत्थेरो विय । सो किरायस्मा मारेण निम्मित बुद्धरूप
 दिस्वा, अय ताव सरागदोसमोहो एव सोभति, कथ नु खो भगवा न सोभति ? सो हि सब्बसो
 वीतरागदोसमोहो ति बुद्धारम्मण पीतिं पटिलभित्वा विपस्सन वड्ढेत्वा अरहत्त पापुणी ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विमुद्धिमग्गे
 समाधिभावनाधिकारे छअनुस्सतिनिद्देशो नाम
 सत्तमो परिच्छेदो ।

अष्टमो परिच्छेदो

अनुस्सतिकम्मद्वाननिद्देशो

१. इदानीं इतो अनन्तराय मरणसत्तिया भावनानिद्देशो अनुप्पत्तो । तत्थ मरणं ति एकभवपरियापन्नस्स जीवितिन्द्रियस्स उपच्छेदो । य पनेतं अरहन्तान वट्टदुक्खसमुच्छेदसङ्घात समुच्छेदमरणं, सङ्घारान खणभङ्गसङ्घात खणिकमरणं, रुक्खो मतो, लोहं मत ति आदिसु सम्मुतिमरणञ्च, न त इध अधिप्पेतं ।

२. य पि चेत अधिप्पेत तं, कालमरण अकालमरणं ति दुविधं होति । तत्थ कालमरणं पुञ्जक्खयेन वा आयुक्खयेन वा उभयक्खयेन वा होति । अकालमरणं कम्मुपच्छेदककम्मवसेन ।

३. तत्थ यं विज्जमानाय पि आयुसन्तानजनकपञ्चयसम्पत्तिया केवलं पटिसन्धिजनकस्स कम्मस्स विपक्कविपाकत्ता मरणं होति, इदं पुञ्जक्खयेन मरणं नाम । य गतिकालाहारादि-सम्पत्तिया अभावेन अज्जकालपुरिसानं विय वस्ससतमत्तपरिमाणस्स आयुनो खयवसेन मरणं होति, इदं आयुक्खयेन मरणं नाम । यं पन दूस्सिमार-कलाबुराजादीन विय तं खणं येव ठाना चावनसमत्थेन कम्मुना उपच्छिन्नसन्तानानं, पुरिमकम्मवसेन वा सत्थाहरणादीहि उपक्कमेहि उपच्छिज्जमानसन्तानानं मरणं होति, इदं अकालमरणं नाम । तं सब्बम्पि वुत्तप्पकारेण जीवितिन्द्रियुपच्छेदेन सङ्गहितं । इति जीवितिन्द्रियुपच्छेदसङ्घातस्स मरणस्स सरणं मरणसत्ति ।

४. तं भावेतुकामेण रहोगतेन पटिसल्लीनेन, मरणं भविस्सति, जीवितिन्द्रिय उपच्छिज्जिस्सती ति वा, मरणं मरणं ति वा योनिसो मनसिकारो पवत्तेतब्बो ।

५. अयोनिसो पवत्तयतो हि इड्ढजनमरणानुस्सरणे सोको उप्पज्जति, विजातमातुया पिय-पुत्तमरणानुस्सरणे विय । अनिड्ढजनमरणानुस्सरणे पामुज्जं उप्पज्जति, वेरीनं वेरिमरणानुस्सरणे विय । मज्झन्तजनमरणानुस्सरणे सवेगो न उप्पज्जति, मतकळेवरदस्सने छवडाहकस्स विय । अत्तनो मरणानुस्सरणे सन्तासो उप्पज्जति, उक्खित्तासिकं वधकं दिस्वा भीरुकजातिकस्स विय ।

६. तदेतं सब्बम्पि सतिसवेगआणविरहतो होति । तस्मा तत्थ तत्थ हतमतसत्ते ओलोकेत्वा दिड्ढपुब्बसम्पत्तीनं सत्तानं मतानं मरणं आवज्जित्वा सतिञ्च संवेगञ्च आणञ्च योजेत्वा, मरणं भविस्सती ति आदिना नयेन मनसिकारो पवत्तेतब्बो । एवं पवत्तेन्तो हि योनिसो पवत्तेति । उपायने पवत्तेती ति अत्थो ।

७. एवं पवत्तयतो येव हि एकच्चस्स नीवरणानि विक्खम्भन्ति, मरणारम्भणा सति सण्ठाति, उपचारप्पत्तमेव कम्मद्वानं होति ।

८. यस्स पन एत्तावता न होति, तेन, वधकपच्चुपद्धानतो, सम्पतिविपत्तितो, उपसं-

हरणतो, कायबहुसाधारणतो, आयुदुब्बलतो, अनिमित्ततो, अद्वानपरिच्छेदतो, खणपरित्ततो ति इमेहि अट्ठहाकारेहि मरण अनुस्सरितब्ब ।

९. तथ वधकपच्चुपट्टानतो ति वधकस्स विय पच्चुपट्टानतो । यथा हि, इमस्स सीसं छिन्दिस्सामी ति असिं गहेत्वा गीवाय चारयमानो वधको पच्चुपट्टितो व होति, एव मरणम्पि पच्चुपट्टितमेवा ति अनुस्सरितब्ब । कस्मा ? सह जातिया आगततो, जीवितहरणतो च ।

१०. यथा हि अहिच्छत्तकमकुलं मत्थकेन पंसु गहेत्वा व उग्गच्छति, एवं सत्ता जरा-मरणं गहेत्वा व निब्बत्तन्ति । तथा हि नेस पटिसन्धिचित्त उप्पादानन्तरमेव जर पत्वा पब्बत-सिखरतो पतितसिला विय भिज्जति सद्धिं सम्पयुत्तक्खन्धेहि । एव खणिकमरणं ताव सहजातिया आगत । जातस्स पन अवस्सं मरणतो इधाधिप्पेत मरणम्पि सहजातिया आगतं ।

११. तस्मा एस सत्तो जातकालतो पडाय, यथा नाम उड्डितो सुरियो अत्थाभिमुखो गच्छतेव गतगतट्टानतो ईसकम्पि न निवत्तति, यथा वा नदी पब्बतेय्या सीघसोता हारहारिनी सन्दतेव वत्ततेव ईसकम्पि न निवत्तति, एव ईसकम्पि अनिवत्तमानो मरणाभिमुखो व याति । तेन वुत्त—

“ यमेकरत्ति पठम गब्भे वसति मानवो ।

अब्भुड्डितो व सो याति, स गच्छं न निवत्तती ” ति

[जातक ४।४९४] ॥

१२. एवं गच्छतो चस्स, गिम्हामित्तानं कुन्नदीन खयो विय, पातो आपोरसानुगत-बन्धनान दुमफलानं पतन विय, मुग्गराभिताळितान मत्तिकभाजनान भेदो विय, सुरियरस्मि-सम्फुट्टान उस्सावबिन्दूनं विद्धसन विय च मरणमेव आसनं होति । तेनाह—

“ अच्चयन्ति अहोरत्ता, जीवित उपरुज्झति ।

आयु खीयति मच्चानं, कुन्नदीनं व ओदक ” [स १।१०९] ॥

“ फलानमिव पक्कान पातो पपततो भय ।

एव जातान मच्चानं निच्च मरणतो भयं ॥

यथा पि कुम्भकारस्स कत मत्तिकभाजनं ।

खुदकञ्च महन्तञ्च यं पक्कं यञ्च आमकं ।

सब्बं भेदनपरियन्त, एवं मच्चान जीवित ” [सु ५७६-७७] ॥

“ उस्सावो व तिणग्गम्हि सुरियस्सुग्गमनं पति ।

एवमायु मनुस्सानं, मा मं, अम्म, निवारया ” ति [जातक ४।१२२] ॥

१३. एव उक्खित्तासिको वधको विय सह जातिया आगत पनेतं मरण गीवाय असिं चारयमानो सो वधको विय जीवित हरति येव, न आहरित्वा निवत्तति । तस्मा सह जातिया आगततो जीवितहरणतो च उक्खित्तासिको वधको विय मरणम्पि पच्चुपट्टितमेवा ति । एव वधकपच्चुपट्टानतो मरण अनुस्सरितब्ब ।

१४. सम्पत्तिविपत्तितो ति, इव सम्पत्ति नाम तावदेव सोभनि, याव न विपत्ति नाभिभवति । न च सा सम्पत्ति नाम अत्थि, या विपत्तिं अतिक्रम्म तिङ्ग्य । तथा हि,

सकल मेदिनिं भुत्वा दत्त्वा कोटिमतं सुखी ।

अद्वामलकमत्तस्स अन्ते इस्सरत गतो ॥

तेनेव देहबन्धेन पुञ्जमिह खयमागते ।

मरणाभिमुखो सो पि असोको सोकमागतो ति ॥

१५. अपि च सब्ब आरोग्य व्याधिपरियोसानं, सब्बं योव्वन जरापरियोसानं, सब्बं जीवितं मरणपरियोसान, सब्बो येव लोकसन्निवासो जातिया अनुगतो, जराय अनुसटो, व्याधिना अभिभूतो, मरणेन अब्भाहता । तेनाह—

“ यथा पि सेला विपुला नभ आहच्च पव्वता ।

समन्ता अनुपरियेय्यु निप्पोथेन्ता चतुदिसा ॥

एवं जरा च मच्चु च अधिवत्तन्ति पाणिने ।

खत्तिये ब्राह्मणे वेस्से सुदे चण्डालपुक्कुसे ।

न किञ्चि परिवज्जेति, सब्बमेवाभिदति ॥

न तत्थ हत्थिनं भूमि, न रथानं, न पत्तिया ।

न चापि मन्तयुद्धेन सक्का जेतु धनेन वा ” ति [सं १।१०२] ॥

एव जीवितसम्पत्तिया मरणविपत्तिपरियोसानतं वक्तव्यपन्तेन सम्पत्तिविपत्तितो मरणं अनुस्सरितब्बं ।

१६. उपसंहरणतो ति परेहि सद्धिं अत्तनो उपसंहरणतो । तत्थ सत्तहाकारेहि उपस-हरणतो मरणं अनुस्सरितब्बं—यसमहत्ततो, पुञ्जमहत्ततो, थाममहत्ततो, इद्धिमहत्ततो, पञ्चा-महत्ततो, पच्चैकबुद्धतो, सम्मासम्बुद्धतो ति ।

१७. कथं ? इदं मरणं नाम महायसान महापरिवारानं सम्पन्नधनवाहनानं महासम्मत्त-मन्धातु-महासुदस्सन-दब्बहनेमि-निमिप्पभुतीनम्पि उपरि निरासङ्कमेव पतितं, किमङ्ग पन मय्हं उपरि न पतिस्सति ?

महायसा राजवरा, महासम्मत्तादयो ।

ते पि मच्चुवसं पत्ता, मादिसेसु कथा व का ति ॥

एव ताव यसमहत्ततो अनुस्सरितब्बं ।

१८. कथं पुञ्जमहत्ततो ?

जोतिको जटिलो उग्गो मेण्डको अथ पुण्णको ।

एते चञ्जे च ये लोके महापुञ्जा ति विस्सुता ।
सब्बे मरणमापन्ना, मादिसेसु कथा व का ति ॥

एवं पुञ्जमहत्ततो अनुस्सरितव्व ।

१९. कथं थाममहत्ततो ?

वासुदेवो बलदेवो भीमसेनो युधिष्ठिरो ।
चाणुरो यो महामल्लो अन्तकस्स वस गता ॥
एव थामबल्लपेता इति लोकहि विस्सुता ।
एते पि मरण याता, मादिसेसु कथा व का ति ॥

एव थाममहत्ततो अनुस्सरितव्वं ।

२०. कथं इद्धिमहत्ततो ?

पादङ्गुलकमत्तेन वेजयन्तमकम्पयि ।
यो नामिद्धिमत् सेट्ठो दुतियो अग्गसावको ॥
सो पि मञ्जुमुख घोर, मिगो सीहमुखं विय ।
पविट्ठो सह इद्धीहि, मादिसेसु कथा व का ति ॥

एवं इद्धिमहत्ततो अनुस्सरितव्व ।

२१. कथं पञ्जामहत्ततो ?

लोकनाथं ठपेत्वान ये चञ्जे अत्थि पाणिनो ।
पञ्जाय सारिपुत्तस्स कलं नाग्घन्ति सोळसिं ॥
एव नाम महापञ्जो पठमो अग्गसावको ।
मरणस्स वस पत्तो, मादिसेसु कथा व का ति ॥

एव पञ्जामहत्ततो अनुस्सरितव्व ।

२२. कथं पच्चेकबुद्धतो ? ये पि ते अत्तनो आणविरियबलेन सब्बकिलेससत्तुनिम्मथन
कत्वा पच्चेकबोधिं पत्वा खग्गविसाणकप्पा सयम्भुनो, ते पि मरणतो न मुत्ता, कुतो पनाह
मुच्चिस्सामी ति ?

तं तं निमित्तमागम्म बीमंसन्ता महेसयो ।
सयम्भू आणतेजेन ये पत्ता आसवक्खयं ॥
एक चरियनिवासेन खग्गसिङ्गसमूपमा ।
ते पि नातिगता मञ्जु, मादिसेसु कथा व का ति ॥

एवं पच्चेकबुद्धतो अनुस्सरितव्व ।

२३. कथं सम्मासम्बुद्धतो ? यो पि सो भगवा असीतिअनुव्यञ्जनपटिमण्डित-द्वत्तिस-
महापुरिसलक्खणविचित्ररूपकायो सब्बाकारपरिसुद्धसीलक्खन्धादिगुणरतनसामिद्धधम्मकायो यस-

महत्त-पुञ्जमहत्त-थाममहत्त-इद्धिमहत्त-पञ्जामहत्तान पार गतो अममो असमसमो अप्पट्टिपुग्गलो अरह सम्मासम्बुद्धो, सो पि सल्लिखुद्धिनिपातेन महाअग्गिक्खन्धो विंश मरणवुद्धिनिपातेन ठानसो वूपसन्तो ।

एव महानुभावस्स य नामेत महेसिनो ।

न भयेन न लज्जाय मरण वसमागत ॥

निल्लज वीतसारज सच्चसत्ताभिमदन ।

तयिद मादिस सत्त कथ नाभिभविस्सती ति ॥

एवं सम्मासम्बुद्धतो अनुस्सरितव्व ।

२४. तस्सेवं यसमहत्ततादिसम्पन्नेहि परोहि सद्धिं मरणसामञ्जताय अत्तान उपसहरित्वा, तेस विंश सत्तविसेसान मय्हम्पि मरण भविस्सती ति अनुस्सरतो उपचारप्पत्त कम्मट्ठान होती ति । एव उपसहरणतो मरण अनुस्सरितव्व ।

२५. कायबहुसाधारणतो ति, अय कायो बहुसाधारणो, असीतिया ताव किमि-कुलानं साधारणो । तत्थ छविनिस्सिता पाणा छविं खादन्ति, चम्मनिस्सिता चम्म खादन्ति, मंसनिस्सिता मंसं खादन्ति, न्हारुनिस्सिता न्हारु खादन्ति, अट्ठिनिस्सिता अट्ठि खादन्ति, मिज्जनिस्सिता मिज्जं खादन्ति, तत्थेव जायन्ति जीयन्ति मियन्ति उच्चारपस्साव करोन्ति । कायो च नेस पसूतिघरञ्चेव गिलानसाला च सुसानञ्च वच्चकुटी च पस्सावदोणिका च । स्वायं तेसम्पि किमीन पकोपेन मरण निगच्छति येव । यथा च असीतिया किमिकुलान, एव अज्झत्तिकान येव अनेकसतान रोगानं, बाहिरानञ्च अहिविच्छिकादीनं मरणस्स पच्चयान साधारणो ।

२६. यथा हि चतुमहापथे ठपिते लक्खहि सव्वदिसाहि आगता सर-सत्ति-तोमर-पासाणादयो निपतन्ति, एव काये पि सम्बूपदवा निपतन्ति । स्वाय तेसम्पि उपदवान निपातेन मरण निगच्छति येव । तेनाह भगवा—“ इध, भिक्खवे, भिक्खु दिवसे निक्खन्ते रत्तिया पतिहिताय इति पटिसञ्चिक्खति, बहुका खो मे पच्चया मरणस्स, अहि वा म डसेय्य, विच्छिको वा म डसेय्य, सतपदी वा म डसेय्य, तेन मे अस्स कालकिरिया, सो ममस्स अन्तरायो, उपक्खलित्वा वा पपतेय्यं, भत्त वा मे भुत्त व्यापजेय्य, पित्त वा मे कुप्पेय्य, सेम्हं वा मे कुप्पेय्य, सत्थका वा मे वाता कुप्पेय्युं, तेन मे अस्स कालकिरिया, सो ममस्स अन्तरायो ति [अं ३।३०६] । एवं कायबहुसाधारणतो मरण अनुस्सरितव्व ।

२७. आयुदुब्बलतो ति, आयु नामेतं अबलं दुब्बल । तथा हि सत्तान जीवित अस्सासपस्सासूपनिबन्धञ्चेव इरियापथूपनिबन्धञ्च सीतुण्हूपनिबन्धञ्च महाभूतूपनिबन्धञ्च आहारूपनिबन्धञ्च ।

२८. तदेतं अस्सासपस्सासान समवुत्तित लभमानमेव पवत्तति, बहि निक्खन्तनासिकावाते पन अन्तो अपविसन्ते, पविडे वा अनिक्खमन्ते मतो नाम होति । चतुनं इरियापथानाम्पि

समवुत्तित लभमानमेव पवत्तति, अञ्जतरञ्जतरस्स पन अधिमत्तताय आयुसङ्घारा उपच्छिज्जन्ति । सीतुण्हानमपि समवुत्तित लभमानमेव पवत्तति, अतिसीतेन पन अतिउण्हेन वा अभिभूतस्स विपज्जति । महाभूतानमपि समवुत्तित लभमानमेव पवत्तति, पथवीधातुया पन आपोधानुआदीन वा अञ्जतरञ्जतरस्स कोपेन बलसम्पन्नो पि पुग्गलो पत्थद्धकायो वा अतिसारादिवसेन किलिन्नपूतिकायो वा महाडाहपरेतो वा सम्भिज्जमानसन्धिबन्धनो वा हुत्वा जीवितक्खयं पापुणाति । कव्वलीकाराहारमपि युत्तकाले लभन्तस्सेव जीवित पवत्तति, आहारं अलभमानस्स पन परिक्खयं गच्छती ति । एव आयुदुब्बलतो मरणं अनुस्सरितब्बं ।

२९. अनिमित्ततो ति अववत्थानतो । परिच्छेदाभावतो ति अत्थो । सत्तान हि जीवित व्याधि कालो च देहनिक्खेपन गति ।
पञ्चेते जीवलोकस्मिं अनिमित्ता न नायरे ॥

३०. तत्थ जीवितं ताव, एत्तकमेव जीवितब्ब, न इतो पर ति एव ववत्थानाभावतो अनिमित्तं । कललकाले पि हि सत्ता मरन्ति, अब्बुद-पेसि-घन-मासिक-द्वेमास-तेमास-चतुमास-पञ्चमास-दसमासकाले पि, कुच्छितो निक्खन्तसमये पि । ततो पर वस्ससतस्स अन्तो पि बहि पि मरन्ति येव ।

३१. व्याधि पि, इमिना व व्याधिना सत्ता मरन्ति, न अञ्जेना ति एवं ववत्थानाभावतो अनिमित्तो । चक्खुरोगेनापि हि सत्ता मरन्ति, सौतरोगादीन अञ्जतरेनापि ।

३२. कालो पि, इमस्मिं येव काले मरितब्बं न अञ्जस्मिं ति एव ववत्थानाभावतो अनिमित्तो । पुब्बण्हे पि हि सत्ता मरन्ति, मज्झन्तिकादीनं अञ्जतरस्मिम्पि ।

३३. देहनिक्खेपनमपि, इधेव मियमानानं देहेन पतितब्ब, न अञ्जत्रा ति एव ववत्थानाभावतो अनिमित्त । अन्तोगामे जातान हि बहिगामे पि अत्तभावो पतति, बहिगामे जातानमपि अन्तोगामे । तथा, थलजान वा जले, जलजान वा थले ति अनेकप्पकारतो वित्थारेतब्ब ।

३४. गति पि, इतो चुतेन इध निब्बत्तितब्बं ति एव ववत्थानाभावतो अनिमित्ता । देवलोकतो हि चुता मनुस्सेसु पि निब्बत्तन्ति, मनुस्सलोकतो चुता देवलोकादीनमपि यत्थ कत्थचि निब्बत्तन्ती ति एवं यन्तयुत्तगोणो विय गतिपञ्चके लोको सम्परिवत्तती ति । एव अनिमित्ततो मरणं अनुस्सरितब्बं ।

३५. अट्ठानपरिच्छेदतो ति, मनुस्सान जीवितस्स नाम एतरहि परित्तो अट्ठा, यो चिर जीवति, सो वस्ससतं, अप्प वा भिय्यो । तेनाह भगवा—“अप्पमिद, भिक्खवे, मनुस्सान आयु, गमनीयो सम्परायो, कत्तब्ब कुसलं, चरितब्बं ब्रह्मचरिय, नत्थि जातस्स अमरणं । यो, भिक्खवे, चिरं जीवति, सो वस्ससतं, अप्प वा भिय्यो ति ।....

अप्पमायु मनुसान, हीळेय्य नं सुपोरिसो ।

चरेय्यादित्तसीसो व नत्थि मच्चुस्सनागमो ” ति [स १।१०८] ॥

अपरम्पि आह—“ भूतपुब्बं, भिक्खवे, अरको नाम सत्था अहोसी ” ति [अ४।१३६-३८]
सब्बं पि सत्तहि उपमाहि अलङ्कृत सुत्तं वित्थारेत्तब्ब ।

३६. अपरम्पि आह—“ योय, भिक्खवे, भिक्खु एव मरणसतिं भावेति, अहो वताह रत्तिन्दिवं जीवेय्य, भगवतो सासन मनसिकरेय्यं, बहु वत मे कत अस्सा ति, यो पाय, भिक्खवे, भिक्खु एवं मरणसतिं भावेति, अहो वताह दिवस जीवेय्य, भगवतो सासन मनसिकरेय्यं, बहु वत मे कत अस्सा ति, यो पाय, भिक्खवे, भिक्खु एव मरणसति भावेति, अहो वताहं तदन्तरं जीवेय्य, यदन्तरं एक पिण्डपात भुज्जामि, भगवतो सासन मनसिकरेय्य, बहु वत मे कत अस्सा ति, यो पायं, भिक्खवे, भिक्खु एव मरणसति भावेति, अहो वताह तदन्तर जीवेय्यं, यदन्तर चत्तारो पञ्च आलोपे सङ्गादित्वा अज्झोहरामि, भगवतो सासन मनसिकरेय्य, बहु वत मे कतं अस्सा ति,—इमे वुच्चन्ति, भिक्खवे, भिक्खू पमत्ता विहरन्ति, ढन्व मरणसतिं भावेन्ति आसवान खयाय ।

३७. “ यो च ख्वाय, भिक्खवे, भिक्खु एव मरणसतिं भावेति, अहो वताह तदन्तरं जीवेय्य, यदन्तरं एक आलोप सङ्गादित्वा अज्झोहरामि, भगवतो सासन मनसिकरेय्य, बहु वत मे कतं अस्सा ति, यो पाय, भिक्खवे, भिक्खु एव मरणसतिं भावेति, अहो वताह तदन्तरं जीवेय्य, यदन्तर अस्ससित्वा वा पस्ससामि, पस्ससित्वा वा अस्ससामि, भगवतो सासन मनसिकरेय्य, बहु वत मे कत अस्सा ति,—इमे वुच्चन्ति, भिक्खवे, भिक्खू अप्पमत्ता विहरन्ति, तिक्खं मरणसतिं भावेन्ति आसवान खयाया ” ति [अ ३।३०५-६] ।

३८. एव चतुपञ्चालोपसङ्गादनमत्तं अविस्सासियो परित्तो जीवितस्स अद्दा ति । एवं अद्धानपरिच्छेदतो मरण अनुस्सरितब्बं ।

३९. खणपरित्तो ति, परमत्थतो हि अतिपरित्तो सत्तान जीवितक्खणो, एकचित्त-
प्पवत्तिमत्तो येव । यथा नाम रथचक्क पयत्तमानम्पि एकेनेव नेमिप्पदेसेन पवत्तति, तिष्ठमानम्पि एकेनेव तिष्ठति, एवमेव एकचित्तक्खणिकं सत्तान जीवित, तस्मिं चित्ते निरुद्धमत्ते सत्तो निरुद्धो ति वुच्चति । यथाह—“ अतीते चित्तक्खणे जीवित्थ, न जीवति, न जीविस्सति, अनागते चित्तक्खणे न जीवित्थ, न जीवति, जीविस्सति, पञ्चुप्पन्ने चित्तक्खे, न जीवित्थ, जीवति, न जीविस्सति ।

जीवित अत्तभावो च सुखदुक्खा च केवला ।

एकचित्तसमायुत्ता लङ्घसो वत्तते खणो ॥....

ये निरुद्धा मरन्तस्स तिष्ठमानस्स वा इध ।

सब्बे पि सदिसा खन्धा गता अप्पटिसन्धिया ॥....

अनिब्बत्तेन न जातो, पञ्चुप्पन्नेन जीवति ।

चित्तमङ्गा मतो लोको, पज्जात्ति परमत्थिया ” ति [मनि ४२] ॥

एवं खणपरित्तो मरणं अनुस्सरितब्बं ।

४० इति इमेसं अट्ठन्न आकारान अज्जतरज्जतरेन अनुस्सरतो पि पुनप्पुनं मनसिकार-
वसेन चित्तं आसेवन लभन्ति, मरणारम्मणा सति सन्तिड्ढति, नीवरणानि विक्खम्भन्ति, ज्ञानङ्गानि
पातुभवन्ति । सभावधम्मत्ता पन, सवेजनीयत्ता च आरम्मणस्स अप्पनं अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव
ज्ञानं होति । लोकुत्तरज्ज्ञानं पन दुतिय-चतुत्थानि च आरुप्पज्ज्ञानानि सभावधम्मं पि भावना-
विमेनेन अप्पनं पापुणन्ति । विसुद्धिभावनानुक्रमवसेन हि लोकुत्तरं अप्पनं पापुणाति, आरम्मणाति-
क्रमभावनावसेन आरुप्प । अप्पनापत्तस्सेव हि ज्ञानस्स आरम्मणसमतिक्रमनमत्तं तत्थं होति ।
इध पन तदुभयमपि नत्थि, तस्मा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं मरणसतिबलेन उपपन्नत्ता
मरणसतिच्चेव सङ्गं गच्छति ।

४१. इमञ्च पन मरणसतिं अनुयुत्तो भिक्खु सततं अप्पमत्तो होति, सब्बभवेसु अनभि-
रतिसज्जं पटिलभति, जीवितनिकन्तिं जहति, पापगरही होति, असन्निधिबहुलो, परिक्वारेसु
विगतमलमच्छेरो, अनिच्चसज्जा चस्स परिचयं गच्छति, तदनुसारेनेव च दुक्खसज्जा अनत्तसज्जा
च उपट्ठाति, यथा अभावितमरणा सत्ता सहसा वाळमिग-यक्ख-सप्प-चोर-वधकाभिभूता विय
मरणसमये भयं सन्तासं सम्मोहमापज्जन्ति, एवं अनापज्जित्वा अभयो असम्मूळ्हो कालं करोति,
सच्चे दिट्ठे व धम्मं अमतं नाविगमेति, कायस्स भेदा सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमादं कयिराथ सुमेधसो ।

एव महानुभावाय मरणस्सतिया सदा ति ॥

इदं मरणसतियं वित्थारकथामुखं ।

४२. इदानीं यं तं अज्जत्र बुद्धुप्पादा अप्पवत्तपुब्बं, सब्बतिथियानं अविसयभूतं, तेसु तेसु
सुत्तन्तेसु, “ एकधम्मो, भिक्खवे, भावितो बहुलीकतो महतो सवेगाय सवत्तति, महतो अत्थाय
संवत्तति, महतो योगक्खेमाय संवत्तति, महतो सतिसम्पज्ज्जाय सवत्तति, आणदस्सनपटिलाभाय
संवत्तति, दिट्ठधम्मसुखविहाराय संवत्तति, विज्जाविमुत्तिफलसच्छिकिरियाय सवत्तति । कतमो
एकधम्मो ? कायगतासति [अ १।४३] ..अमतं ते, भिक्खवे, परिभुज्जन्ति, ये कायगतासतिं परि-
भुज्जन्ति । अमतं ते, भिक्खवे, न परिभुज्जन्ति, ये कायगतासतिं न परिभुज्जन्ति ।^१ अमतं तेसं, भिक्खवे,
परिभुत्तं ...अपरिभुत्तं... परिहीनं ..अपरिहीनं....विरद्धं...आरद्धं...येसं कायगतासतिं आरद्धा”
ति [अ १।४५] एवं भगवता अनेकेहि आकारेहि पससित्वा, “ कथं भाविता च, भिक्खवे,
कायगतासतिं कथं बहुलीकता महप्फला होति महानिसंसा ? इध, भिक्खवे, भिक्खु अरज्जगतो
वा ” ति [म ३।८९] आदिना नयेन, आनापानपब्बं, इरियापथपब्बं, चतुसम्पज्जपब्बं,
पटिकूलमनसिकारपब्बं, धातुमनसिकारपब्बं, नव सीवधिकपब्बानी ति इमेसं चुइसन्नं, पब्बानं
वसेन कायगतासतिकम्मट्ठानं निदिट्ठं, तस्स भावनानिद्देशो अनुप्पत्तो ।

४३. तत्थं यस्मा, इरियापथपब्बं, चतुसम्पज्जपब्बं, धातुमनसिकारपब्बं ति इमानि तीणि

१ पाळिय इमानि सुत्तानि उप्पटिपाटिया आगतानि ।

विपस्सनावसेन वुत्तानि, नव सीवथिकपब्बानि विपस्सनाजाणेषु येव आदीनवानुपस्सनावसेन वुत्तानि,—या पि चैथ उद्धुमातकादिसु समाधिभावना इज्जेय्य, सा असुभनिदेसे पकामिता येव,—अनापानपब्बं पन पटिकूलमनसिकारपब्बञ्च इमानेवेत्थ द्वे समाधिवसेन वुत्तानि । तेसु आनापानपब्बं अनापानसतिवसेन विसु कम्मडान येव ।

४४. य पनेतं, “ पुन च पर, भिक्खवे, भिक्खु इममेव काय उद्ध पादतला अधो केसमत्थका तचपरियन्त पूर नानप्पकारस्स असुचिनो पच्चवेक्खति—अत्थि इमस्मिं काये केसा लोमा....पे....मुत्त ” ति [म ३।९०] एव मत्थलुङ्ग अडिमिञ्जेन सङ्गहेत्वा पटिकूलमनसिकार-वसेन देसित द्वत्तिसाकारकम्मडानं, इदमिध कायगतासती ति अधिप्पेत ।

४५. तत्थायं पाळिवण्णनापुब्बङ्गमो भावनानिदेसो । इममेव कायं ति इमं चतुमहा-भूतिकं पूतिकायं । उद्धं पादतला ति पादतलतो उपरि । अधो केसमत्थका ति केसमगतो हेडा । तचपरियन्तं ति तिरियं तचपरिच्छिन्नं । पूरं नानप्पकारस्स असुचिनो पच्चवेक्खती ति नानप्पकारकेसादिअसुचिभरितो अयं कायो ति पस्सति । कथं ? अत्थि इमस्मिं काये केसा....पे....मुत्त ति ।

४६. तत्थ अत्थी ति संविज्जन्ति । इमस्मिं ति खाय, उद्ध पादतला अधो केसमत्थका तचपरियन्तो पूरो नानप्पकारस्स असुचिनो ति वुच्चति, तस्मिं । काये ति सरीरे । सरीर हि असुचिसञ्चयतो कुच्छितानं केसादीनञ्चेव चक्खुरोगादीनञ्च रोगसतान आयभूततो कायो ति वुच्चति । केसा लोमा ति एते केसादयो द्वत्तिसाकारा । तत्थ, अत्थि इमस्मिं काये केसा, अत्थि इमस्मिं काये लोमा ति एवं सम्बन्धो वेदितब्बो ।

४७. इमस्मिं हि, पादतला पडाय उपरि, केसमत्थका पडाय हेडा, तचतो पडाय परितो ति एतके व्याममत्ते कळेवरे सब्बाकारेन पविचिनन्तो न कोचि किञ्चि मुत्तं वा मणि वा वेळुरियं वा अगरुं वा कुङ्कुमं वा कप्पूरं वा वासचुण्णादिं वा अणुमत्तप्पि सुचिभाव पस्सति, अथ खो परमदुग्गन्वजेगुच्छं अस्सिरिकदस्सन नानप्पकार केसलोमादिभेद असुचिं येव पस्सति । तेन वुत्तं—अत्थि इमस्मिं काये केसा लोमा ...पे....मुत्त ति । अयमेत्थ पदसम्बन्धतो वण्णना ।

४८. इमं पन कम्मडान भावेतुकामेन आदिकम्मिकेन कुलपुत्तेन वुत्तप्पकारं कल्याणमित्तं उपसङ्गमित्वा [३।६१-७३] इदं कम्मडान गहेतब्बं । तेनापिस्स कम्मडानं कथेन्तेन सत्तधा उग्गहकोसल्लं, दसधा च मनसिकारकोसल्ल आचिक्खितब्बं । तत्थ, वचसा, मानसा, वण्णतो, सण्ठानतो, दिसतो, ओकासतो, परिच्छेदतो ति एवं सत्तधा उग्गहकोसल्लं आचिक्खितब्बं ।

४९. इमस्मिं हि पटिकूलमनसिकारकम्मडाने यो पि तिपिटको होति तेनापि मनसिकार-काले पठमं वाचाय सज्झायो कातब्बो । एकच्चस्स हि सज्झाय करोन्तस्सेव कम्मडानं पाकटं होति । मल्लयवासिमहादेवत्थेरस्स सन्तिके उग्गहितकम्मडानानं द्विन्नं थेरान विय । थेरो किर तोहि कम्मडानं याचितो, चत्तारो मासे इमं येव सज्झायं करोथा ति द्वत्तिसाकारे पाळिं अदासि ।

ते, किञ्चापि नेस द्वे तयो निकाया पगुणा, पदक्खिणग्गाहिताय पन चत्तारो मासे द्वात्तिसाका सज्झायन्ता व सोतापन्ना अहेसुं । तस्मा कम्मङ्गानं कथेन्तेन आचरियेन अन्तेवासिको वत्तब्बो, पठम ताव वाचाय सज्झाय करोही ति ।

५०. करोन्तेन च तचपञ्चकादीनि परिच्छिन्दित्वा अनुलोमपटिलोमवसेन सज्झायो कातब्बो । केसा, लोमा, नखा, दन्ता, तचो ति हि वत्वा पुन पटिलोमतो, तचो, दन्ता, नखा, लोमा, केसा ति वत्तब्ब ।

५१. तदनन्तर वक्कपञ्चके, मस, न्हारु, अडि, अडिमिज्ज, वक्क ति वत्वा पुन पटिलोमतो, वक्क, अडिमिज्ज, अडि, न्हारु, मस, तचो, दन्ता, नखा, लोमा, केसा ति वत्तब्ब ।

५२. ततो पप्फासपञ्चके, हृदय, यकन, किलोमक, पिहक, पप्फास ति वत्वा पुन पटिलोमतो, पप्फास, पिहकं, किलोमकं, यकन, हृदय, वक्क, अडिमिज्ज, अडि, न्हारु, मंसं, तचो, दन्ता, नखा, लोमा, केसा ति वत्तब्ब ।

५३. ततो मत्थलुङ्गपञ्चके, अन्त, अन्तगुण, उदरिय, करीस, मत्थलुङ्ग ति वत्वा पुन पटिलोमतो, मत्थलुङ्ग, करीस, उदरिय, अन्तगुण, अन्त, पप्फास, पिहक, किलोमक, यकन, हृदय, वक्क, अडिमिज्ज, अडि, न्हारु, मंसं, तचो, दन्ता, नखा, लोमा, केसा ति वत्तब्ब ।

५४. ततो मेदच्छके, पित्त, सेम्ह, पुब्बो, लोहितं, सेदो, मेदो ति वत्वा पुन पटिलोमतो मेदो, सेदो, लोहितं, पुब्बो, सेम्हं, पित्तं, मत्थलुङ्ग, करीस, उदरिय, अन्तगुण, अन्त, पप्फासं, पिहक, किलोमक, यकन, हृदय, वक्कं, अडिमिज्ज, अडि, न्हारु, मस, तचो, दन्ता, नखा, लोमा, केसा ति वत्तब्ब ।

५५. ततो मुत्तच्छके, अस्सु, वसा, खेळो, सिद्धाणिका, लसिका, मुत्तं ति वत्वा पुन पटिलोमतो, मुत्त, लसिका, सिद्धाणिका, खेळो, वसा, अस्सु, मेदो, सेदो, लोहितं, पुब्बो, सेम्हं, पित्तं, मत्थलुङ्ग, करीसं, उदरिय, अन्तगुणं, अन्त, पप्फास, पिहकं, किलोमक, यकनं, हृदयं, वक्क, अडिमिज्ज, अडि, न्हारु, मस, तचो, दन्ता, नखा, लोमा, केसा ति वत्तब्ब ।

५६. एव कालसतं कालसहस्स कालसतसहस्सपि वाचाय सज्झायो कातब्बो । वचसा सज्झायेन हि कम्मङ्गानतन्ति पगुणा होति, न इतो चितो च चित्त विधावति, कोडासा पाकटा होन्ति, हत्थसङ्खलिका विय, वतिपादपन्ति विय च खायन्ति ।

५७. यथा पन वचसा, तथेव मनसा पि सज्झायो कातब्बो । वचसा सज्झायो हि मनसा सज्झायस्स पच्चयो होति । मनसा सज्झायो लक्खणपटिवेधस्स पच्चयो होति ।

५८. वण्णतो ति केसादीन वण्णो ववत्थपेतब्बो । सण्ठानतो ति तेसं येव सण्ठानं ववत्थपेतब्ब । दिसतो ति, इमस्मि हि सरीरे नाभितो उद्ध उपरिमा दिसा, अवो हेडिमा दिसा, तस्मा अय कोडासो इमिस्सा नाम दिसाया ति दिसा ववत्थपेतब्बा । ओकासतो ति, अय कोडासो इमस्मि नाम ओकासे पतिडितो ति एवं तस्स तस्स ओकासो ववत्थपेतब्बो ।

५९. परिच्छेदतो ति, सभागपरिच्छेदो विसभागपरिच्छेदो ति द्वे परिच्छेदा । तत्थ, अय कोडासो हेडा च उपरि च तिरियञ्च इमिना नाम परिच्छिन्नो ति एव सभागपरिच्छेदो वेदितव्वो । केसा न लोमा, लोमा पि न केसा ति एवं अमिस्सकनावमेन विसभागपरिच्छेदो वेदितव्वो ।

६०. एवं सत्तधा उग्गहकोसल्ल आचिक्खन्नेन पन, इदं कम्मडान असुकस्मि सुत्ते पटि-
कूलवसेन कथित, असुकस्मि धातुवसेना ति अत्वा आचिक्खितव्व । इदं हि महासनिडाने
पटिकूलवसेनेव कथित । महाहत्थिपदोपम-महाराहुलोवाद-धातुविभङ्गेषु धातुवसेन कथित ।
कायगतासतिसुत्ते पन यस्स वण्णतो उपड्डाति, तं सन्धाय चत्तारि ज्ञानानि विमत्तानि । तत्थ
धातुवसेन कथित विपम्सनाकम्मडानं होति, पटिकूलवसेन कथित समथकम्मडान । तदेतं इध
समथकम्मडानमेवा ति ।

६१. एव सत्तधा उग्गहकोसल्ल आचिक्खित्वा, अनुपुब्बतो, नातिसीघतो, नातिसणिकतो,
विक्खेपपटिबाहनतो, पण्णत्तिसमतिक्रमनतो, अनुपुब्बमुञ्चनतो, अप्पनातो, तयो च सुत्तन्ता
ति एव दसधा मनसिकारकोसल्ल आचिक्खित्तव्व ।

६२. तत्थ अनुपुब्बतो ति, इदं हि सज्झायकरणतो पड्डाय अनुपटिपाटिया मनसिकातव्व,
न एकन्तरिकाय । एकन्तरिकाय हि मनसिकारोन्तो, यथा नाम अकुसलो पुरिसो द्वत्तिसपदं
निस्सेणं एकन्तरिकाय आरोहन्तो किलन्तकायो पतति, न आरोहनं सम्पादेति, एवमेव भावना-
सम्पत्तिवसेन अधिगन्तव्वस्स अस्सादस्स अनविगमा किलन्तचित्तो पतति, न भावनं सम्पादेति ।

६३. अनुपुब्बतो मनसिकरोन्तेनापि च नातिसीघतो मनसिकातव्व । अतिसीघतो
मनसिकरोतो हि, यथा नाम तियोजनं मगं पटिपज्जित्वा ओक्कमनविस्सज्जनं असल्लक्खेत्वा सीधेन
जवेन सतक्खत्तुम्पि गमनागमनं करोतो पुरिसस्स, किञ्चापि अद्धानं परिकखयं गच्छति, अथ खो
पुच्छित्वा व गन्तव्वं होति, एवमेव केवलं कम्मडानं परियोसानं पाप्पुणाति, अधिभूतं पन होति,
न विसेसं आवहति । तस्मा नातिसीघतो मनसिकातव्वं ।

६४. यथा च नातिसीघतो, एव नातिसणिकतो पि । अतिसणिकतो मनसिकरोतो हि,
यथा नाम तदहे व तियोजनं मगं गन्तुकामस्स पुरिसस्स अन्तरामगगे रुक्खपव्वततळाकादिसु
विलम्बमानस्स मगो परिकखयं न गच्छति, द्दीह-तीहेन परियोसापेतव्वो होति, एवमेव
कम्मडानं परियोसानं न गच्छति, विसेसाधिगमस्स पञ्चयो न होति ।

६५. विक्खेपपटिबाहनतो ति कम्मडानं विस्सज्जेत्वा बहिद्धा पुथुत्तारम्मणे चेतसो
विक्खेपो पटिबाहितव्वो । अप्पटिबाहतो हि, यथा नाम एकपदिकं पपातमगं पटिपन्नस्स पुरिसस्स
अक्कमनपदं असल्लक्खेत्वा इतो चित्तो च विलोकयतो पदवारो विरज्जति, ततो सतपोरिसे पपाते
पतितव्वं होति, एवमेव बहिद्धा विक्खेपे सति कम्मडानं परिहायति परिधसति । तस्मा विक्खेप-
पटिबाहनतो मनसिकातव्वं ।

६६. पण्णत्तिसमतिकमनतो ति या अय, केसा लोमा ति आदिका पण्णत्ति, तं अतिक्रमित्वा पटिकूल ति चित्तं ठपेतब्ब । यथा हि उदकदुल्लभकाले मनुस्सा अरञ्जे उदपानं दिस्वा तत्थ तालपण्णादिकं किञ्चिदेव सञ्जाणं ब्रन्धित्वा तेन सञ्जाणेन आगन्त्वा न्हायन्ति चेव पिवन्ति च, यदा पन नेस अभिण्हसञ्चारेण आगतागतपदं पाकटं होति, तदा सञ्जाणेन किञ्चं न होति, इच्छित्तिच्छित्तकलणे गन्त्वा न्हायन्ति चेव पिवन्ति च, एवमेव पुब्बभागे, केसा लोमा ति पण्णत्तिवसेन मनसिकरोतो पटिकूलभावो पाकटो होति । अथ, केसा लोमा ति पण्णत्ति समतिक्रमित्वा पटिकूलभावे येव चित्तं ठपेतब्ब ।

६७. अनुपुब्बमुञ्चनतो ति यो यो कोडासो न उपड्डाति, तं तं मुञ्चन्तेन अनुपुब्ब-मुञ्चनतो मनसिकातब्ब । आदिकम्मिकस्स हि केसा ति मनसिकरोतो मनसिकारो गन्त्वा मुत्तं ति इमं परियोसानकोडासमेव आहञ्च तिड्डति, मुत्तं ति च मनसिकरोतो मनसिकारो गन्त्वा केसा ति इमं आदिकोडाममेव आहञ्च तिड्डति । अथस्स मनसिकरोतो मनसिकरोतो केचि कोडासा उपड्डहन्ति, केचि न उपड्डहन्ति । तेन ये ये उपड्डहन्ति तेसु तेसु ताव कम्म कातब्ब, याव द्वासु उपड्डितेसु तेसमि एको सुद्धतरं उपड्डाति । एवं उपड्डितं पन तमेव पुनप्पुन मनसिकरोन्तेन अप्पना उप्पादेतब्बा ।

६८. तत्रायं उपमा—यथा हि द्वात्तिसतालके तालवने वसन्तं मक्कटं गहेतुकामो लुद्धो आदिग्धिं ठिततालस्स पण्णं सरेण विज्झित्वा उक्कुट्ठिं करेय्य, अथ सो मक्कटो पटिपाटिया तस्मिं तस्मिं ताले पतित्वा परियन्ततालमेव गच्छेय्य, तत्थ पि गन्त्वा लुद्धेन तथेव कते पुन तेनेव नयेन आदितालं आगच्छेय्य, सो एवं पुनप्पुन पटिपाटियमानो उ उक्कुट्ठिङ्गाने येव उड्डहित्वा अनुक्रमेण एकस्मिं ताले निपतित्वा तस्स वेमज्जे मकुलतालपण्णसूचिं दळ्ळं गहेत्वा विज्झियमानो पि न उड्डहेय्य, एवंसम्पदमिदं दड्ढं ।

६९. तत्रिदं ओपम्मसंसन्दनं—यथा हि तालवने द्वात्तिस ताला, एव इमस्मिं काये द्वात्तिस कोडासा । मक्कटो वियं चित्तं । लुद्धो वियं योगावचरो । मक्कटस्स द्वात्तिसतालके तालवने निवासो वियं योगिनो चित्तस्स द्वात्तिसकोडासके काये आरम्भणवसेन अनुसञ्चरणं । लुद्धेन आदिग्धिं ठिततालस्स पण्णं सरेण विज्झित्वा उक्कुट्ठिया कताय मक्कटस्स तस्मिं तस्मिं ताले पतित्वा परियन्ततालगमनं वियं योगिनो केसा ति मनसिकारे आरद्धे पटिपाटिया गन्त्वा परियोसानकोडासे येव चित्तस्स सण्ठानं । पुन पञ्चागमने पि एसेव नयो । पुनप्पुनं पटिपाटियमानस्स मक्कटस्स उक्कुट्ठिङ्गाने उड्डानं वियं पुनप्पुनं मनसिकरोतो केसुचि केसुचि उपड्डितेसु अनुपड्डहन्ते त्रिस्सज्जेत्वा उपड्डितेसु परिकम्मकरणं । अनुक्रमेण एकस्मिं ताले निपतित्वा तस्स वेमज्जे मकुलतालपण्णसूचिं दळ्ळं गहेत्वा विज्झियमानस्सापि अनुड्डानं वियं अवसाने द्वासु उपड्डितेसु यो सुद्धतरं उपड्डाति तमेव पुनप्पुनं मनसिकरित्वा अप्पनाय उप्पादनं ।

७०. अपरा पि उपमा—यथा नाम पिण्डपातिको भिक्खु द्वात्तिसकुलं गामं उपनिस्साय ।

वसन्तो पठमगेहे येव द्वे भिक्खा लभित्वा परतो एक विस्सज्जेय्य, पुन दिवसे तिस्सो लभित्वा परतो द्वे विस्सज्जेय्य, ततियदिवसे आदिग्धि येव पत्तपूर लभित्वा आसनसाल गन्त्वा परिभुज्जेय, एवसम्पदमिदं दड्ढम् ।

७१. द्वत्तिसकुलगामो विय हि द्वत्तिसाकारो । पिण्डपातिको विय योगावचरो । तस्स तं गाम उपनिस्साय वासो विय योगिनो द्वत्तिसाकारे परिकम्मकरण । पठमगेहे द्वे भिक्खा लभित्वा परतो एकस्सा विस्सज्जनं विय, दुतियदिवसे तिस्सो लभित्वा परतो द्विन्न विस्सज्जन विय च मनसिकरोतो मनसिकरोतो अनुपड्डहन्ते विस्सज्जेत्वा उपड्डितेसु याव कोट्टासद्वये परिकम्मकरण । ततियदिवसे आदिग्धि येव पत्तपूर लभित्वा आसनसालाय निसीदित्वा परिभोगो विय द्वीसु यो सुद्धतर उपड्डाति तमेव पुनप्पुन मनसिकरित्वा अप्पनाय उप्पादनं ।

७२. अप्पनातो ति अप्पनाकोट्टासतो । केसादिसु एकेकस्मिं कोट्टासे अप्पना होती ति वेदितम्भा ति अयमेवेत्थ अधिप्पायो ।

७३. तयो च सुत्तन्ता ति, अधिचित्त, सीतिभावो, बोज्झङ्गकोसल्ल ति इमे तयो सुत्तन्ता विरियसमाधियोजनत्थ वेदितम्भा ति अयमेत्थ अधिप्पायो ।

७४. तत्थ, “ अधिचित्तमनुयुत्तेन, भिक्खवे, भिक्खुना तीणि निमित्तानि कालेन कालं मनसिकातब्भानि । कालेन कालं समाधिनिमित्तं मनसिकातब्भं, कालेन कालं पग्गहनिमित्तं मनसिकातब्भं, कालेन कालं उपेक्खानिमित्तं मनसिकातब्भ । सचे, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तो भिक्खु एकन्तं समाधिनिमित्तं येव मनसिकरेय्य, ठानं तं चित्तं कोसज्जाय संवत्तेय्य । सचे, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तो भिक्खु एकन्तं पग्गहनिमित्तं येव मनसिकरेय्य, ठानं तं चित्तं उद्धच्चाय संवत्तेय्य । सचे, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तो भिक्खु एकन्तं उपेक्खानिमित्तं येव मनसिकरेय्य, ठानं तं चित्तं न सम्मा समाधियेय्य आसवानं खयाय । यतो च खो, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तो भिक्खु कालेन कालं समाधिनिमित्तं....पग्गहनिमित्तं ...उपेक्खानिमित्तं मनसिकरोति, तं होति चित्तं मुदुञ्च कमज्जञ्च पभस्सरञ्च, न च पभङ्गु, सम्मा समाधियति आसवानं खयाय ।

७५. “ सेय्यथा पि, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा उक्कं बन्धति, उक्कं बन्धित्वा उक्कामुखं आलिम्पेति, उक्कामुखं आलिम्पेत्वा सण्डासेन जातरूपं गहेत्वा उक्कामुखे पक्खित्वा कालेन कालं अभिधमति, कालेन कालं उदकेन परिप्फोसेति, कालेन कालं अज्झुपेक्खति । सचे, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा तं जातरूपं एकन्तं अभिधमेय्य, ठानं तं जातरूपं डहेय्य । सचे, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा तं जातरूपं एकन्तं उदकेन परिप्फोसेय्य, ठानं तं जातरूपं निब्बायेय्य । सचे, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा तं जातरूपं एकन्तं अज्झुपेक्खेय्य, ठानं तं जातरूपं न सम्मापरिपाकं गच्छेय्य । यतो च खो, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा तं जातरूपं कालेन कालं अभिधमति, कालेन कालं उदकेन परिप्फोसेति, कालेन कालं अज्झुपेक्खति, तं होति

जातरूप मुदुञ्च कम्मञ्जञ्च पभस्सरञ्च, न च पभङ्गु, सम्मा उपेति कम्माय, यस्सा य पिळ्ळन्धनविकतिया आकङ्कति, यदि पट्टिकाय, यदि कुण्डलाय, यदि गीवेय्याय, यदि मालाय, तञ्चस्स अत्थ अनुभोति ।

७६. “ एवमेव खो, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तेन भिक्खुना पे सम्मा समा आसवान खयाय, यस्स यस्स च अभिज्जासच्छिकरणीयस्स धम्मस्स चित्त अभिनि अभिज्जासच्छिकिरियाय, तत्र तत्रेव सक्खिभम्बत पापुणाति, सति सति आयतने [अ १।२५६-५८] इदं सुत्तं अधिचित्तं ति वेदितव्वं ।

७७. “ छहि, भिक्खवे, धम्मेहि समन्नागतो भिक्खु भम्बो अनुत्तर सीतिभाव सच्छि कतमेहि छहि ? इध, भिक्खवे, भिक्खु यस्मिं समये चित्तं निग्गहेतव्वं, तस्मिं समये निग्गण्हाति । यस्मिं समये चित्तं पग्गहेतव्वं, तस्मिं समये चित्तं पग्गण्हाति । यस्मिं समये सम्पहसितव्वं, तस्मिं समये चित्तं सम्पहसेति । यस्मिं समये चित्तं अज्झुपेक्खितव्वं, समये चित्तं अज्झुपेक्खति । पणीताविमुत्तिको च होति, निब्बानाभिरतो । इमेहि खो, भि छहि धम्मेहि समन्नागतो भिक्खु भम्बो अनुत्तर सीतिभाव सच्छिकातु ” ति [अं ३।४ इदं सुत्तं सीतिभावो ति वेदितव्वं ।

७८. वोज्झङ्गकोसलं पन, “ एवमेव खो, भिक्खवे, यस्मिं समये लीनं चित्तं अकालो तस्मिं समये पस्सद्विसम्बोज्झङ्गस्स भावनाया ” ति [स ५।११३] अप्पनाकं कथाय दस्सितमेव [४।५१, ५७] ।

७९. इति इदं सत्तविध उग्गहकोसलं सुगहितं कत्वा इदञ्च दसविधं मनसिकारकोसलं ववत्थपेत्वा तेन योगिना उभयकोसलवसेन कम्मट्ठानं साधुकं उग्गहेतव्वं ।

८०. सचे पनस्स आचरियेन सद्धिं एकविहारे येव फासु होति, एवं वित्थारेन अपेत्वा कम्मट्ठानं सुद्धं ववत्थपेत्वा कम्मट्ठानं अनुयुञ्जन्तेन विसेसं लभित्वा लभित्वा उपकथापेतव्वं । अज्जत्थ वसितुकामेन यथावुत्तेन विधिना वित्थारतो कथापेत्वा पुनपुनं परिवसव्वं गण्ठिठानं छिन्दित्वा पथवीकसिणनिद्देशे वुत्तनयेनेव अननुरूपं सेनासनं पहाय अविहरन्तेन खुद्दकपलिबोधुपच्छेदं कत्वा पटिकूलमनसिकारे परिकम्मं कातव्वं ।

८१. करोन्तेन पन केसेसु ताव निमित्तं गहेतव्वं । कथं ? एकं वा द्वे वा केसे लुहत्थतले ठपेत्वा वण्णो ताव ववत्थपेतव्वो । छिन्नट्ठाने पि केसे ओलोकेतुं वट्ठति । उदकपत्रं यागुपत्ते वा ओलोकेतुमपि वट्ठति येव । काळकाले दिस्वा काळका ति मनसिकातव्वा, काले सेता ति, मिस्सककाले पन उस्सदवसेन मनसिकातव्वा होन्ति । यथा च केसेसु सकले पि तच्चपञ्चके दिस्वा व निमित्तं गहेतव्वं ।

८२. एवं निमित्तं गहेत्वा सब्बकोडासे वण्ण-सण्ठान-दिसोकास-परिच्छेदवसेन ववत्थ वण्ण-सण्ठान-गन्ध-आसयोकासवसेन पञ्चधा पटिकूलता ववत्थपेतव्वा ।

८३. तत्रायं सव्वकोडासेसु अनुपुव्वकथा । केसा ताव पकनिवण्णेन काळका अद्वरिड्ढक-
वण्णा । सण्ठानतो दीघवट्ठलिकातुलादण्डसण्ठाना । दिसतो उपरिमदिसाय जाता । ओकासतो,
उभोसु पस्सेसु कण्णचूळिकाहि, पुरतो नलाटन्तेन, पच्छतो गलवाटकेन परिच्छिन्न सीसकटाह-
वेठन अल्लचम्म केसान ओकासो । परिच्छेदतो केसा सीसवेठनचम्मे वीहग्गमत्त पविसित्वा
पतिट्ठितेन हेडा अत्तनो मूलतलेन, उपरि आकासेन, तिरिय अज्जमज्जेन परिच्छिन्ना, द्वे केसा
एकतो नत्थी ति अय सभागपरिच्छेदो । केसा न लोमा, लोमा न केसा ति एवं अवसेस-
एकतिसकोडासेहि अमिस्सीकता केसा नाम पाटियेक्को एक्कोडासो ति अय विसभागपरिच्छेदो ।
इद केसानं वण्णादितो ववत्थापन ।

८४. इदं पन नेसं वण्णादिवसेन पञ्चवा पटिकूलतो ववत्थापन । केसा नामेते वण्णतो
पि पटिकूला, सण्ठानतो पि गन्धतो पि आसयतो पि ओकासतो पि पटिकूला ।

८५. मनुज्जे पि हि यागुपत्ते वा भत्तपत्ते वा केसवण्णं किञ्चि दिस्वा, केसमिस्सकमिदं,
हरथ न ति जिगुच्छन्ति, एव केसा वण्णतो पटिकूला । रत्तिं भुज्जन्ता पि केससण्ठानं अक्कवाक
वा मकचिवाकं वा छुपित्वा तथेव जिगुच्छन्ति । एव सण्ठानतो पटिकूला ।

८६. तेलमक्खनपुप्फधूपादिसङ्खारविरहितानञ्च केसानं गन्धो परमजेगुच्छो होति, ततो
जेगुच्छतरो अग्गिम्हि पक्खित्तानं । केसा हि वण्णसण्ठानतो अप्पटिकूला पि सियुं, गन्धेन
पन पटिकूला येव । यथा हि दहरस्स कुमारस्स वच्च वण्णतो हलिदिवण्ण, सण्ठानतो पि
हलिदिपिण्डसण्ठानं, सङ्कारङ्गाने छड्ढितं उद्धुमातककाळसुनखसरीरं वण्णतो तालपक्कवण्णं,
सण्ठानतो वट्ठेत्वा विस्सइमुदिङ्गसण्ठान, दाठा पिस्स सुमनमकुलसदिसा ति उभयम्पि वण्ण-
सण्ठानतो सिया अप्पटिकूल, गन्धेन पन पटिकूलमेव, एव केसा पि सियुं वण्णसण्ठानतो
अपटिकूला, गन्धेन पन पटिकूला येवा ति ।

८७. यथा पन असुचिङ्गाने गामनिस्सन्देन जातानि सूपेय्यपण्णानि नागरिकमनुस्सानं
जेगुच्छानि होन्ति अपरिभोगानि, एवं केसा पि पुब्बलोहितमुत्तकरीसपित्तसेम्हादिनिस्सन्देन
जातत्ता जेगुच्छा ति । इद नेसं आसयतो पाटिकुल्यं ।

८८. इमे च केसा नाम गूथरासिम्हि उड्डितकण्णिकं विय एकतिसकोडासरासिम्हि जाता ।
ते सुसानसङ्कारङ्गानादिसु जातसाकं विय, परिखादिसु जातकमलकुवल्यादिपुप्फं विय च असुचि-
ङ्गाने जातत्ता परमजेगुच्छा ति । इदं नेस ओकासतो पाटिकुल्यं ।

८९. यथा च केसानं, एवं सव्वकोडासानं वण्णसण्ठानगन्धासयोकासवसेन पञ्चधा
पटिकूलता वेदितव्वा । वण्णसण्ठानदिसोकासपरिच्छेदवसेन पन सव्वे पि विसुं विसु ववत्थपेतव्वा ।

९०. तत्थ लोमा ताव पकतिवण्णतो न केसा विय असम्भिनकाळका, काळपिङ्गला
पन होन्ति । सण्ठानतो ओनतग्गा तालमूलसण्ठाना । दिसतो द्वीसु दिसासु जाता । ओकासतो
ठपेत्वा केसानं पतिट्ठितोकासञ्च हत्थपादतलानि च येभुय्येन अवसेससरीरवेठनचम्मे जाता ।

परिच्छेदतो सरीरवेठनचम्मि लिखामत्त पविसित्वा पतिङ्गितेन हेड्डा अत्तनो मूलतलेन, उपा आकासेन, तिरिय अज्जमज्जेन परिच्छिन्ना, द्वे लोमा एकतो नत्थि । अय नेस सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

९१. नखा ति वीसतिया नखपत्तान नामं । ते सब्बे पि वण्णतो सेता । सण्ठानते मच्छसकालिकसण्ठाना । दिसतो, पादनखा हेड्डिमदिसाय, हत्थनखा उपरिमदिसाया ति द्वीसु दिसासु जाता । ओकासतो अङ्गुलीन अगगपिण्डेसु पतिङ्गिता । परिच्छेदतो द्वीसु दिसासु अङ्गुलि कोटिमसेहि, अन्तो अङ्गुलिपिण्डिमसेन, बहि चेव अगगे च आकासेन, तिरिय अज्जमज्जेन परिच्छिन्ना, द्वे नखा एकतो नत्थि । अय नेस सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

९२. दन्ता ति परिपुण्णदन्तस्स द्दत्तिस दन्तङ्गिकानि । ते पि वण्णतो सेता । सण्ठानतो अनेकसण्ठाना । तेसं हि हेड्डिमाय ताव दन्तपाळिया मज्झे चत्तारो दन्ता मत्तिकापिण्डे पट्टिपाटिया ठपितअलावुवीजसण्ठाना । तेस उभोसु पस्सेसु एकेको एकमूलको एककोटिको मल्लिकमकुलसण्ठानो । ततो एकेको द्विमूलको द्विकोटिको यानकउपत्थम्भिनीसण्ठानो । ततो द्वे द्वे तिमूलका तिकोटिका । ततो द्वे द्वे चतुमूला चतुकोटिका ति । उपरिमपाळिया पि एसेव नयो । दिसतो उपरिमदिसाय जाता । ओकासतो द्वीसु हनुकङ्गिकेसु पतिङ्गिता । परिच्छेदतो हेड्डा हनुकङ्गिके पतिङ्गितेन अत्तनो मूलतलेन, उपरि आकासेन, तिरिय अज्जमज्जेन परिच्छिन्ना, द्वे दन्ता एकतो नत्थि । अय नेस सभागपरिच्छेदो । विसभाग परिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

९३. तच्चो ति सकलसरीरं वेठेत्वा ठितचम्मं । तस्स उपरि काळसामपीतादिवण्णा छवि नाम, या सकलसरीरतो पि सङ्कङ्खियमाना बदरङ्गिमत्ता होति । तच्चो पन वण्णतो सेतो येव । सो चस्स सेतभावो अग्गिजालाभिघात-पहरणप्पहारादीहि विद्धसिताय छविया पाकटो होति । सण्ठानतो सरीरसण्ठानो व होति । अयमेत्थ सङ्खेपो ।

९४. वित्थारतो पन पादङ्गुलित्तचो कोसकारककोससण्ठानो । पिण्डिपादत्तचो पुटबन्ध-उपाहनसण्ठानो । जङ्घत्तचो भत्तपुटक-तालपण्णसण्ठानो । ऊरुत्तचो तण्डुलभरित-दीघत्थविक-सण्ठानो । आनिसदत्तचो उदकपूरितपटपरिस्सावनसण्ठानो । पिण्डित्तचो फलकोनद्धचम्मसण्ठानो । कुच्छित्तचो वीणादोणिकोनद्धचम्मसण्ठानो । उरत्तचो येमुय्येन चतुरस्ससण्ठानो । उभयबाहु-त्तचो तूणिरोनद्धचम्मसण्ठानो । पिण्डिहत्थत्तचो खुरकोससण्ठानो, फणकत्थविकसण्ठानो वा । हत्थङ्गुलित्तचो कुञ्चिककोसकसण्ठानो । गीवत्तचो गलकञ्चुकसण्ठानो । मुखत्तचो छिद्दावच्छिद्द-कीटकुलावकसण्ठानो । सीसत्तचो पत्तत्थविकसण्ठानो ति ।

९५. तच्चपरिगणहकेन च योगावचरेन उत्तरोद्धतो पड्डाय उपरिमुखं आणं पेसेत्वा पठमं ताव मुख परियोनन्धित्वा ठितचम्मं ववत्थपेतब्बं, ततो नलाटङ्गिचम्मं । ततो थविकाय पक्खित्त-पत्तस्स च थविकाय च अन्तरेन हत्थमिव सीसङ्गिकस्स च सीसचम्मस्स च अन्तरेण आणं पेसेत्वा

अङ्किनेन सङ्घि चम्मस्स एकावद्धभाव त्रियोजेन्तेन सीसचम्म ववत्थपेतब्बं । ततो खन्धचम्मं, ततो अनुलोमेन पटिलोमेन च दक्खिणहत्थचम्म । अथ तेनेव नयेन वामहत्थचम्म, ततो पिङ्गिचम्म ववत्थपेत्वा अनुलोमेन पटिलोमेन च दक्खिणपादचम्म । अथ तेनेव नयेन वामपादचम्म, ततो अनुक्रमेनेव वत्थिउदरहृदयगीवचम्मानी ववत्थपेतब्बानि । अथ गीवचम्मनन्तरं हेडिमहनुचम्मं ववत्थपेत्वा अधरोद्वपरियोसान पापेत्वा निडुपेतब्ब । एव ओळारिकोळारिक परिगण्हन्तस्स सुखुमप्पि पाकट होति ।

९६. दिसतो द्वीसु दिसासु जातो । ओकासतो सकलसरीर परियोनन्वित्वा ठितो । परिच्छेदतो हेडा पतिङ्गिततलेन, उपरि आकासेन परिच्छिन्नो । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

९७. मंसं ति नव मसपेसिसतानि । त सव्वम्पि वण्णतो रत्त किंसुकपुप्फसदिसं । सण्ठानतो जङ्घपिण्डिकमस तालपण्णपुटमत्तसण्ठान । ऊरुमसं निसदपोतसण्ठान । आनिसदमसं उद्धनकोटिसण्ठान । पिङ्गिमस तालगुळपटलसण्ठान । पासुकद्वयमस कोडलिकाय कुच्छिय तनुमत्तिकालेपसण्ठान । थनमस वट्टेत्वा अवक्खित्तमत्तिकापिण्डसण्ठान । बाहुद्वयमस द्विगुणं कत्था ठपितनिच्चम्ममहामूसिरुसण्ठानं । एवं ओळारिकोळारिकं परिगण्हन्तस्स सुखुमप्पि पाकटं होति ।

९८. दिसतो द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो साधिकानि तीणि अङ्गिसतानि अनुलिम्पित्वा ठित । परिच्छेदतो हेडा अङ्गिसङ्घाटे पतिङ्गिततलेन, उपरि तचेन, तिरियं अज्जमज्जेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

९९. न्हारु ति नव न्हारुसतानि । वण्णतो सब्बे पि न्हारु सेता । सण्ठानतो नानासण्ठाना । एतेसु हि गीवाय उपरिमभागतो पडाय पञ्च महान्हारु सरीरं विनन्धमाना पुरिमपस्सेन ओतिण्णा, पञ्च पच्छिमपस्सेन, पञ्च दक्खिणपस्सेन, पञ्च वामपस्सेन, दक्खिणहत्थं विनन्धमाना पि हत्थस्स पुरिमपस्सेन पञ्च, पच्छिमपस्सेन पञ्च, तथा वामहत्थ विनन्धमाना, दक्खिणपाद विनन्धमाना पि पादस्स पुरिमपस्सेन पञ्च, पच्छिमपस्सेन पञ्च, तथा वामपाद विनन्धमाना पी ति एव सरीरधारका नाम सङ्घि महान्हारु कायं विनन्धमाना ओतिण्णा, ये कण्डरा ति पि वुच्चन्ति । ते सब्बे पि कन्दलमकुलसण्ठाना । अज्जे पन तं तं पदेसं अज्झोत्थरित्वा ठिता ततो सुखुमतरा सुत्तरज्जुकसण्ठाना । अज्जे ततो सुखुमतरा पूतिलतासण्ठाना । अज्जे ततो सुखुमतरा महावीणातन्तिसण्ठाना । अज्जे थूलसुत्तकसण्ठाना । हत्थपादपिङ्गिसु न्हारु सकुणपादसण्ठाना । सीसे न्हारु दारकान सीसजालकसण्ठाना । पिङ्गिय न्हारु आतपे पसारितअल्लजालसण्ठाना । अवसेसा तं तं अङ्गपच्चङ्गानुगता न्हारु सरीरे पटिमुक्कजालकञ्चुकसण्ठाना ।

१००. दिसतो द्वीसु दिसासु जाता । ओकासतो सकलसरीरे अङ्गीनि आबन्धित्वा ठिता । परिच्छेदतो हेडा तिण्णं अङ्गिसतानं उपरि पतिङ्गिततलेहि, उपरि मंसचम्मानी आह्व चितपदेसेहि,

तिरिय अञ्जमञ्जेन परिच्छिन्ना । अय नेस सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो प
केससदिसो येव ।

१०१. अट्ठी ति, ठपेत्वा द्रुत्तिस दन्तङ्गीनि, अवसेसानि चतुसङ्घि हत्थङ्गीनि, चतुस
पादङ्गीनि, चतुसङ्घि मंसनिस्सितानि मुदुअङ्गीनि, द्वे पण्हकङ्गीनि, एकेकस्मि पादे द्वे गोप्प
कङ्गीनि, द्वे जङ्घङ्गीनि, एक जण्णुकङ्घि, एक ऊरुङ्घि, द्वे काटिअङ्गीनि, अङ्गारस पिङ्घिकण्टकङ्गीनि
चतुवीसति पासुकङ्गीनि, चुदस उरङ्गीनि, एक हृदयङ्घि, द्वे अक्खकङ्गीनि, द्वे कोङ्घङ्गीनि,
बाहङ्गीनि, द्वे द्वे अग्गबाहङ्गीनि, सत्त गीवङ्गीनि, द्वे हनुकङ्गीनि, एक नासिकङ्घि, द्वे अक्खि
ङ्गीनि, द्वे कण्णङ्गीनि, एक नलाटङ्घि, एक मुद्धनङ्घि, नव सीसकपालङ्गीनी ति एव तिमत्ता
अङ्घिसत्तानि । तानि सब्बानि पि वण्णतो सेतानि । सण्ठानतो नानासण्ठानानि ।

१०२. तत्थ हि अग्गपादङ्गुलिअङ्गीनि कतकबीजसण्ठानानि । तदनन्तरानि मज्झपब्ब
ङ्गीनि पनसङ्घिसण्ठानानि । मूलपब्बङ्गीनि पणवसण्ठानानि । पिङ्घिपादङ्गीनि कोट्टितकन्दळकन्दरादि
सण्ठानानि । पण्हकङ्घि एकङ्घितालफलबीजसण्ठानं ।

१०३. गोप्फकङ्गीनि बद्धकीळागोळकसण्ठानानि । जङ्घङ्गीनि गोप्फकङ्घिसु पतिङ्घितङ्का
अनपनीततचसिन्दिकळीरसण्ठान । खुदकजङ्घङ्घिक धनुकदण्डसण्ठानं, महन्त मिलतसप्पपिङ्घि
सण्ठानं । जण्णुकङ्घि एकतोपरिक्खीणफेणकसण्ठानं । तत्थ जङ्घङ्घिकस्स पतिङ्घितङ्कानं अतिखिण्ण
गोसिङ्गसण्ठान । ऊरुङ्घि दुत्तच्छित्तावासिफरसुदण्डसण्ठानं । तस्स काटिङ्घिम्हि पतिङ्घितङ्का
कीळागोळकसण्ठान । तेन काटिङ्घिनो पतिङ्घितङ्कान अग्गच्छिन्नमहापुन्नागफलसण्ठानं ।

१०४. काटिअङ्गीनि द्वे पि एकावद्धानि हुत्वा कुम्भकारिकउद्धनसण्ठानानि, पाटिये
कम्मरकूटयोत्तसण्ठानानि । कोटिय ठितं आनिसदङ्घि अधोमुख कत्वा गहितसप्पफणसण्ठान
सत्तङ्कानेसु छिद्दावच्छिद् । पिङ्घिकण्टकङ्गीनि अब्भन्तरतो उपरूपरि ठपितसीसपङ्घवेठकसण्ठानानि
बहिरतो वट्टनावलिसण्ठानानि । तेस अन्तरन्तरा ककचदन्तसदिसा द्वे तयो कण्टका होन्ति ।

१०५. चतुवीसतिया पासुकङ्घिसु अपरिपुण्णानि अपरिपुण्णअसिसण्ठानानि, परिपुण्णादि
परिपुण्णअसिसण्ठानानि, सब्बानि पि ओदातकुक्कटस्स पसारितपक्खसण्ठानानि । चुदस उरङ्गीनि
जिण्णसन्दमानिकपञ्जरसण्ठानानि । हृदयङ्घि दब्बिफणसण्ठान । अक्खकङ्गीनि खुदकलोहवासि
दण्डसण्ठानानि । कोङ्घङ्गीनि एकतोपरिक्खीणसीहळकुडालसण्ठानानि ।

१०६. बाहङ्गीनि आदासदण्डकसण्ठानानि । अग्गबाहङ्गीनि यमकतालकन्दसण्ठानानि
मणिबन्धङ्गीनि एकतो अल्लियापेत्वा ठपितसीसकपङ्घवेठकसण्ठानानि । पिङ्घिहत्थङ्गीनि कोट्टित
कन्दळकन्दरासिसण्ठानानि । हत्थङ्गुलिसु मूलपब्बङ्गीनि पणवसण्ठानानि, मज्झिमपब्बङ्गीनि
अपरिपुण्णपनसङ्घिसण्ठानानि, अग्गपब्बङ्गीनि कतकबीजसण्ठानानि ।

१०७. सत्त गीवङ्गीनि दण्डेन विज्झित्वा पटिपाटिया ठपितवंसकळीरचक्कलकसण्ठानानि ।
हेडिमं हनुकङ्घि कम्मरान अयोक्कूटयोत्तकसण्ठानं, उपरिम अवलेखनसत्थकसण्ठान । अक्खिकूप

नासाकूपडीनि अपनीतमिञ्जतरुणतालडिसणानानि । नलाटडि अयोमुखडापिनसङ्ख्खालककपाल-
सणानं । कण्णचूळिकडीनि न्हापितखुरकोससणानानि । नलाटकण्णचूळिकानं उपरि
पड्वन्धनोकासे अट्टि सङ्कुटिनघटपुण्णपटलखण्डसणान । मुद्धनडि मुखच्छिन्नवङ्कनाळिकेरसणान ।
सीसडीनि सिञ्चेत्वा ठपितजजरलाबुकटाहसणानानि ।

१०८. दिसतो द्वीसु दिसासु जातानि । ओकासतो अविसेसेन सकलसरीरे टितानि ।
विसेसेन पनेत्थ सीसडीनि गीवडिसु पतिडितानि । गीवडीनि पिडिकण्टकडिसु, पिडिकण्टकडीनि
कटिअडिसु, कटिअडीनि ऊरुडिसु, ऊरुडीनि जण्णुरुडिसु, जण्णुकडीनि जङ्घडिसु, जङ्घडीनि
गोष्फकडिसु, गोष्फकडीनि पिडिपादडिसु पतिडितानि । परिच्छेदतो अन्तो अट्टिमिञ्जेन, उपरितो
मसेन, अगगे मूले च अज्जमज्जेन परिच्छिन्नानि । अय नेस सभागपरिच्छेदो । विसभाग-
परिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

१०९. अट्टिमिञ्जं ति तेस अडीन अब्भन्तरगतं मिञ्ज । त वण्णतो सेतं । सणानतो
महन्तमहन्तान अडीन अब्भन्तरगत वेळुनाळिय पक्खित्तसेदित-महावेत्तगसणान, खुदानुखुद-
कानं अब्भन्तरगत वेळुयडिपब्बेसु पक्खित्तसेदित-तनुवेत्तगसणानं । दिसतो द्वीसु दिसासु जात ।
ओकासतो अडीन अब्भन्तरे पतिडितं । परिच्छेदतो अडीन अब्भन्तरतलेहि परिच्छिन्न । अयमस्स
सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

११०. वक्कं ति एकवन्धना द्वे मंसपिण्डिका । त वण्णतो मन्दरत्त पालिभद्दकअडिवण्णं ।
सणानतो दारकानं यमककीळागोळकसणान, एकवण्टपटिबद्धअम्बफलद्वयसणानं वा । दिसतो
उपरिमाय दिसाय जात । ओकासतो गलवाटका निक्खन्तेन एकमूलेन थोक गन्त्वा द्विधामिन्नेन
थूलन्हारुना विनिबन्धं हुत्वा हृदयमस परिकिखपित्वा टित । परिच्छेदतो वक्क वक्कभागेन परिच्छिन्न ।
अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

१११. हृदयं ति हृदयमसं । तं वण्णतो रत्त पदुमपत्तापिडिवण्णं । सणानतो बाहिरपत्तानि
अपनेत्वा अधोमुखठपितपदुममकुलसणान, बहि मडं, अन्तो कोसातकीफलस्स अब्भन्तरसदिसं,
पज्जवन्तानं थोकं विकसितं, मन्दपज्जानं मकुलितमेव । अन्तो चस्स पुन्नागडिपतिट्टानमत्तो
आवाटको होति, यत्थ अद्दपसतमत्तं लोहितं सण्ठाति, यं निस्साय मनोधातु च मनोविज्जाण-
धातु च वत्तन्ति ।

११२. त पनेतं रागचरितस्स रत्तं होति, दोसचरितस्स काळकं, मोहचरितस्स मसधोवन-
उदकसदिस, वितक्कचरितस्स कुलत्थयूसवण्णं, सद्दाचरितस्स काणिकारपुप्फवण्ण, पज्जाचरितस्स
अच्छ विप्पसन्नमनाविल पण्डर परिसुद्ध निद्धोत्तजातिमाणि विय जुतिमन्तं खायति ।

११३. दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो सरीरब्भन्तरे द्विन्नं थनान मज्जे पति-
डित । परिच्छेदतो हृदयं हृदयभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो
पन केससदिसो येव ।

११४. यकन ति यमकमसपटल । त वण्णतो रत्त पण्डुकधातुकं, नातिरत्तकुमुदस्स पत्तपिण्ण वण्ण । सण्णानतो मूले एक अग्गे यमक कोविळारपत्तसण्णानं । तच्च दन्वान एकमेव हो महन्त, पञ्चवन्तान द्वे वा तीणि वा खुद्दकानि । दिसतो उपरिमाय दिसाय जात । ओकासतो द्विन्न थनान अब्भन्तरे दक्खिणपग्ग निस्साय ठित । परिच्छेदतो यकन यकनभागेन परिच्छिन्न अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

११५. किलोमकं ति पटिच्छन्नापटिच्छन्नभेदतो दुविध परियोनहनमस । त दुविधमि वण्णतो सेत दुकूलपिलोतिकवण्ण । सण्णानतो अत्तनो ओकाससण्णान । दिसतो पटिच्छन्नकिलोम उपरिमाय दिमाय, इतर द्वीसु दिसासु जात । ओकासतो पटिच्छन्नकिलोमक हृदयश्च वक्कश्च पटिच्छादेत्वा, अपटिच्छन्नकिलोमक सकलसरीरे चम्मस्स हेड्डतो मस परियोनन्धित्वा ठित परिच्छेदतो हेड्डा मसेन, उपरि चम्मेन, तिरिय किलोमकभागेन परिच्छिन्न । अयमस्स सभाग परिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

११६. पिहकं ति उदरजिह्वामंस । त वण्णतो नील निग्गुण्डिपुष्पवण्ण । सण्णानतो सत्त झुल्लपमाण अवन्वन कालवच्छकजिह्वासण्णान । दिसतो उपरिमाय दिसाय जात । ओकासतो हृदयस्स वामपस्से उदरपटलस्स मत्थकपस्स निस्साय ठित, यस्मिं पहरणप्पहारेन बहि निक्खन्ते सत्तान जीवितक्खयो होति । परिच्छेदतो पिहकभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

११७. पप्फासं ति द्वत्तिसमंसखण्डप्पभेदं पप्फासमस । तं वण्णतो रत्त नातिपक्कउदुम्बर फलवण्ण । सण्णानतो विसमच्छिन्नबहलपूवखण्डसण्णानं, अब्भन्तरे असितपीतान अभावे उग्गतेन कम्मजतेजुस्मना अब्भाहतत्ता सङ्घादितपलालपिण्डमिव निरसं निरोज । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो सरीरब्भन्तरे द्विन्न थनानमन्तरे हृदयश्च यकनश्च उपरि छादेत्वा ओलम्बन्त ठितं । परिच्छेदतो पप्फासभागेन परिच्छिन्न । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

११८. अन्तं ति पुरिसस्स द्वत्तिसहत्थ, इत्थिया अड्ढवीसतिहत्थं एकवीसतिया ठानेसु ओभग्गा अन्तवट्ठि । तदेत वण्णतो सेतं सक्खरसुधावण्णं । सण्णानतो लोहितदोणिय आभुजित्वा ठपितसीसच्छिन्नसप्पसण्णान । दिसतो द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो उपरि गलवाटके हेड्डा च करीसमग्गे विनिबन्धत्ता गलवाटककरीसमग्गपरियन्ते सरीरब्भन्तरे ठित । परिच्छेदतो अन्तभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

११९. अन्तगुणं ति अन्तभोगङ्गानेसु बन्धन । तं वण्णतो सेत दकसीतलिकमूलवण्ण । सण्णानतो दकसीतलिकमूलसण्णानमेव । दिसतो द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो कुडालफरसु-कम्मादीनि करोन्तानं यन्ताकड्डनकाले यन्तसुत्तकमिव यन्तफलकानि अन्तभोगे एकतो अगळन्ते आबन्धित्वा, पादपुञ्चनरज्जुमण्डलकस्स अन्तरा त सिब्बित्वा ठितरज्जुका विय एकवीसतिया

अन्तभोगान् अन्तरा ठित । परिच्छेदतो अन्तगुणभागेन परिच्छिन्न । अयमस्मि सभागपरिच्छेदो ।
विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१२०. उदरियं ति उदरे भव असितपीतखायितसायिन । त वण्णतो अज्झोहटाहारवण्ण ।
सण्ठानतो परिस्सावने सिथिलवन्धतण्डुलसण्ठान । दिसतो उपरिमाय दिसाय जात । ओकासतो
उदरे ठित ।

१२१. उदर नाम उभतो निष्पीळियमानस्स अल्लसाटकम्स मज्झे सज्जातफोटकसदिस
अन्तपटल, वहि मट्ठ, अन्तो मसकमम्भुपलिवेठनकिलिङ्गपावारपुष्फकसादिस, कुथितपनसतचस्स
अव्भन्तरसदिस ति पि वत्तु वट्ठति । यत्थ तक्कोटका गण्डुप्पादका तालहीरका सूचिमुखका
पठतन्तुसुत्तका इच्चेवमादिद्वर्तिसकुलपभेदा किमयो आकुलव्याकुला सण्डसण्डचारिनो
हुत्वा निवसन्ति ये पानभोजनादिमिहि अविज्जमाने उल्लङ्घित्वा विरवन्ता हृदयमस अभिहनन्ति,
पानभोजनादिअज्झोहरणवेलायच्च उद्वमुखा हुत्वा पठमज्झोहटे द्वे तयो आलोपे तुरिततुरिता वि-
लुम्पन्ति, य तेसं किमीन सूतिघरं वच्चकुटी गिलानसाला सुसानच्च होति । यत्थ, सेय्यथा पि नाम
चण्डालगामद्वारे चन्दनिकाय निदाघसमये थूलफुसितके देवे वस्सन्ते उदकेन बुद्ध्यमान मुत्त-
करीस-चम्म-अट्ठि-ह्मारुखण्ड-खेळ-सिद्धाणिक-लोहितपभुतिनानाकुणपजात निपतित्वा कद्दमोदका-
लुलित द्वीहतीहच्चेयेन सज्जातकिमिकुलं सुरियातपसन्तापवेगकुथित उपरि फेणबुब्बुळके मुञ्चन्तं
अभिनीलवण्ण परमदुग्गन्धजेगुच्छं, नेव उपगन्तुं न दड्ढु अरहरूपत आपजित्वा तिड्ढति, पगेव
घायितु सायितु वा, एवमेव नानपकार पानभोजनादि दन्तमुसलसञ्चुण्णित जिह्वाहत्थपरिवात्तितं
खेळलालापलिबुद्धं तङ्गणविगतवण्णगन्धरसादिसम्पदं, तन्तवायखलि-सुवानवमथुसदिस निपतित्वा
पित्तसेम्हवातपलिवेठितं हुत्वा उदरग्निसन्तापवेगकुथितं किमिकुलाकुल उपरूपरि फेणबुब्बुळकानि
मुञ्चन्तं परमकसम्बुदुग्गन्धजेगुच्छभाव आपजित्वा तिड्ढति, यं सुत्वा पि पानभोजनादिसु
अमनुञ्जता सण्ठाति, पगेव पञ्चाचक्खुना अवलोकेत्वा । यत्थ च पतितं पानभोजनादि पञ्चधा
विवेकं गच्छति, एकं भाग पाणका खादन्ति, एकं भाग उदरग्निं ज्ञापेति, एको भागो मुत्तं होति,
एको भागो करीस, एको भागो रसभावं आपजित्वा सोणितमंसादीनि उपब्रूहयति ।

१२२. परिच्छेदतो उदरपटलेन चैव उदरियभागेन च परिच्छिन्नं । अयमस्मि सभागपरिच्छेदो ।
विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१२३. करीसं ति वच्च । तं वण्णतो येभुय्येन अज्झोहटाहारवण्णमेव होति । सण्ठानतो
ओकाससण्ठान । दिसतो हेडिमाय दिसाय जात । ओकासतो पक्कासये ठितं ।

१२४. पक्कासयो नाम हेड्ढा नाभिपिड्डिकण्टकमूलान् अन्तरे अन्तावसाने उब्बेधेन अड्ड-
ङ्गुलमत्तो वेळुनाळिकसदिसो । यत्थ, सेय्यथा पि नाम उपरि भूमिभागे पतितं वस्सोदकं
ओगळित्वा हेड्ढा भूमिभागं पूरेत्वा तिड्ढति, एवमेव यं किञ्चि आमसये पतित पानभोजनादि तं

उदरग्निना फेणुदेहक पक्क पक्क निसदाय पिसितामिव सण्हभाव आपजित्वा अन्ता गळित्वा, ओमदित्वा वेळुपब्बेपक्खिपमानपण्डुमत्तिका विय सन्निचित हुत्वा तिडति ।

१२५. परिच्छेदतो पक्कासयपटलेन चैव करीसभागेन च परिच्छिन्नं । अयमस्स परिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१२६. मत्थलुङ्गं ति सीसकटाहम्भन्तरे ठितमिअरासि । त वण्णतो सेतं आ पिण्डिवण्ण, दधिभाव असम्पत्तदुड्ढखीरवण्णं ति पि वत्तुं वड्ढति । सण्ठानतो ओकास दिसतो उपरिमाय दिसाय जात । ओकासतो सीसकटाहम्भन्तरे चत्तारो सिब्बनिमग्गे समोधानेत्वा ठपिता चत्तारो पिण्डपिण्डा विय समोहित तिडति । परिच्छेदतो सीस अब्भन्तरतलेहि चैव मत्थलुङ्गभागेन च परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । परिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१२७. पित्तं ति द्वे पित्तानि, बद्धपित्तञ्च अबद्धपित्तञ्च । तत्थ बद्धपित्तं वण्णत मधुकतेलवण्णं, अबद्धपित्तं मिलातआकुलिपुष्कवण्णं । सण्ठानतो उभयम्पि ओकास दिसतो बद्धपित्त उपरिमाय दिसाय जात, इतर द्वीसु दिसासु जात । ओकासतो उ ठपेत्वा केस-लोम-दन्त-नखान मंसविनिमुत्तडानञ्चैव थद्धसुक्खचम्मञ्च, उदकमिव तेलवि-सेससरीर व्यापेत्वा ठितं, यम्हि कुपिते अक्खीनि पीतकानि होन्ति भमन्ति, गत्त कण्डूयति । बद्धपित्तं हृदयपप्फासान अन्तरे यक्कनमस निस्साय पतिडिते महाकोसातकी सदिसे पित्तकोसके ठितं, यम्हि कुपिते सत्ता उम्मत्तका होन्ति विपल्लथचित्ता, हिरोत्तप्प अकातब्ब करोन्ति, अभासितब्बं भासन्ति, अचिन्तितब्बं चिन्तेन्ति । परिच्छेदतो पि परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१२८. सेम्हं ति सरीरम्भन्तरे एकपत्तपूरप्पमाण सेम्ह । त वण्णतो सेत नागबलापण्णरा सण्ठानतो ओकाससण्ठान । दिसतो उपरिमाय दिसाय जात । ओकासतो उदरपटले ठि पानभोजनादिअज्झोहरणकाले, सेय्यथा पि नाम उदके सेवालपणक कट्ठे वा कथले वा छिजित्वा द्विधा हुत्वा पुन अज्झोत्थरित्वा तिडति, एवमेव पानभोजनादिम्हि निपतन्ते हि द्विधा हुत्वा पुन अज्झोत्थरित्वा तिडति । यम्हि च मन्दीभूते, पक्कगण्डो विय, पूतिकुक्कुट च उदरं परमजेगुच्छं कुणपगन्ध होति, ततो उग्गतेन च गन्धेन उद्देको पि मुखम्पि पूतिकुणपसादिसं होति, सो च पुरिसो, अपेहि दुग्गन्ध वायसी ति वत्तब्बतं आपज्जति वड्ढित्वा बहलत्तमापन्नं, पिधानफलकमिव वच्चकुटियं, उदरपटलस्स अब्भन्तरे येव कुण सन्निरुम्भित्वा तिडति । परिच्छेदतो सेम्हभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१२९. पुब्बो ति पूतिलोहितवसेन पवत्तपुब्बं । त वण्णतो पण्डुपलासवण्णो, मत् पन पूतिबहलाचामवण्णो होति । सण्ठानतो ओकाससण्ठानो । दिसतो द्वीसु दिसासु व

ओकासतो पन पुव्वस्स ओकासो नाम निबद्धो नत्थि, यत्थ सो सन्निचितो तिड्ढेय्य । यत्र यत्र पन खाणुकण्टकपहरणगिजालादीहि अभिहते मरीरप्पदेसे लोहितं सण्ठहित्वा पच्चति, गण्डपीळकादयो वा उप्पज्जन्ति, तत्र तत्र तिड्ढति । परिच्छेदतो पुव्वभागेन परिच्छिन्नो । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३०. लोहितं ति द्वे लोहितानि, सन्निचितलोहितञ्च संसरणलोहितञ्च । तत्थ सन्निचितलोहित निपक्कबहल्लाखारसवण्ण, संसरणलोहित अच्छल्लाखारसवण्ण । सण्ठानतो उभयम्पि ओकास-सण्ठानं । दिसतो सन्निचितलोहित उपरिमाय दिसाय जात, इतरं द्वीसु दिसासु जात । ओकासतो संसरणलोहितं, ठपेत्वा केसलोमदन्तनखानं मसविनिमुत्तङ्गानञ्चैव थदसुक्खचम्मञ्च, धमनिजाला-नुसारेण सब्बं उपादिण्णसरीरं फरित्वा ठितं । सन्निचितलोहित यकनङ्गानस्स हेङ्गाभाग पूरेत्वा एकपत्तपूरमत्तं हृदय-वक्क-पप्फासान उपरि थोकं थोक पग्घरन्तं वक्कहृदयकनपप्फासे तेमयमानं ठित । तस्मिं हि वक्कहृदयादीनि अतेमेन्ते सत्ता पिपासिता होन्ति । परिच्छेदतो लोहितभागेन परिच्छिन्न । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३१. सेदो ति लोमकूपादीहि पग्घरणकआपोधातु । सो वण्णतो विप्पसन्नतिलतेलवण्णो । सण्ठानतो ओकाससण्ठानो । दिसतो द्वीसु दिसासु जातो । ओकासतो सेदस्स ओकासो नाम निबद्धो नत्थि, यत्थ सो लोहितं विय सदा तिड्ढेय्य । यदा पन अगिसन्ताप-सुरियसन्ताप-उतु-विकारादीहि सरीरं सन्तप्पति, तदा उदकतो अब्बूळ्हमत्तविसमच्छिन्नभिसमुळ्ळालकुमुदनाळकलापो विय सब्बकेसलोमकूपविवरोहि पग्घरति । तस्मा तस्स सण्ठानम्पि केसलोमकूपविवरानं वसेनेव वेदितब्बं । सेदपरिगण्हकेन च योगिना केसलोमकूपविवरे पूरेत्वा ठितवसेनेव सेदो मनसि-कातब्बो । परिच्छेदतो सेदभागेन परिच्छिन्नो । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३२. मेदो ति थीनसिनेहो । सो वण्णतो फालितहलिदिवण्णो । सण्ठानतो थूलसरीरस्स ताव चम्ममसन्तरे ठपितहलिदिवण्णदुकूलपिलोतिकसण्ठानो होति, किससरीरस्स, जघमंसं ऊरु-मंसं पिड्ढिकण्टकनिस्सितं पिड्ढिमंसं उदरवट्ठिमंसं ति एतानि निस्साय दिगुणतिगुणं कत्वा ठपित-हलिदिवण्णदुकूलपिलोतिकसण्ठानो । दिसतो द्वीसु दिसासु जातो । ओकासतो थूलस्स सकल-सरीरं फरित्वा, किसस्स जंघमंसादीनि निस्साय ठितो । यं सिनेहसङ्घं गतम्पि परमजेगुच्छत्ता नेव मुद्धनि तेलत्थाय, न नासतेलादीनं अत्थाय गण्हन्ति । परिच्छेदतो हेङ्गा मंसेन, उपरि चम्मेन, तिरियं मेदभागेन परिच्छिन्नो । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३३. अस्सू ति अक्खीहि पग्घरणकआपोधातु । तं वण्णतो विप्पसन्नतिलतेलवण्णं । सण्ठानतो ओकाससण्ठानं । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो अक्खिकूपकेसु ठितं । न चेत्तं, पित्तकोसके पित्तमिव, अक्खिकूपकेसु सदा सन्निचितं तिड्ढति । यदा पन सत्ता सो-

मनस्सजाता महाहसित हसन्ति, दोमनस्सजाता रोदन्ति परिदेवन्ति, तथारूप वा विसमाः आहरन्ति, यदा च नेस अक्खीनि धूमरजपसुकादीहि अभिहज्जन्ति, तदा एतेहि सोमनस्स दोमनस्स-विसभागाहार-उत्तहि समुड्हित्वा अक्खिकूपके पूरेत्वा तिड्ढति वा पग्घरति वा अस्सुपरिग्गण्हकेन पन योगिना अक्खिकूपके पूरेत्वा ठितवसेनेव परिग्गण्हितब्ब । परिच्छेद अस्सुभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व

१३४. वसा ति विलीनसिनेहो । सा वण्णतो नाळिकेरतेलवण्णा, आचामे आसित्ततेलवण्णा ति पि वत्तु वड्ढति । सण्ठानतो न्हानकाले पसन्नउदकस्स उपरि परिब्भमन्तासिनेहविन्दु विसटसण्ठाना । दिसतो द्वीसु दिसासु जाता । ओकासतो येभुय्येन हत्थतल-हत्थपिड्ढि-पादतल पादपिड्ढि-नासापुट-नलाट-असकूटेसु ठिता । न चेसा एतेसु ओकासेसु सदा विलीना व ड्ढत्त तिड्ढति । यदा पन अगिसन्ताप-सुरियसन्ताप-उतुविसभाग-धातुविसभागेहि ते पदेसा उस्मा जाता होन्ति, तदा तत्थ, न्हानकाले पसन्नउदकूपरिसिनेहविन्दुविसटो विय, इतो चितो च सञ्चरति । परिच्छेदतो वसाभागेन परिच्छिन्ना । अयमस्सा सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदे पन केससदिसो व ।

१३५. खेळो ति अन्तोमुखे फेणमिस्सा आपोधातु । सो वण्णतो सेतो फेणवण्णो । सण्ठानतो ओकाससण्ठानो, फेणसण्ठानो ति पि वत्तु वड्ढति । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातो । ओकासतो उभोहि कपोलपस्सेहि ओरुह्म जिह्वाय ठितो । न चेस एत्थ सदा सन्निचितो ड्ढत्वा तिड्ढति । यदा पन सत्ता तथारूप आहार पस्सन्ति वा सरन्ति वा, उण्हतित्तकटुकलोणम्बिलानं वा किञ्चि मुखे ठपेन्ति, यदा वा नेस हृदय आगिलायति, किस्मिञ्चिदेव वा जिगुच्छा उप्पज्जति, तदा खेळो उप्पज्जित्वा उभोहि कपोलपस्सेहि ओरुह्म जिह्वाय सण्ठाति । अग्गजिह्वाय चेस तनुको होति, मूलजिह्वाय बहलो । मुखे पक्खित्तञ्च पुथुक वा तण्डुल वा अज्जं वा किञ्चि खादनीय नदीपुलिने खतकूपसलिलं विय परिक्खयं अगच्छन्तो व तेमेतु समत्थो होति । परिच्छेदतो खेळभागेन परिच्छिन्नो । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३६. सिङ्खाणिका ति मत्थल्लङ्गतो पग्घरणकअसुचि । सा वण्णतो तरुणतालडिमिञ्जवण्णा । सण्ठानतो ओकाससण्ठाना । दिसतो उपरिमाय दिसाय जाता । ओकासतो नासापुटे पूरेत्वा ठिता । न चेसा एत्थ सदा सन्निचिता ड्ढत्वा तिड्ढति, अथ खो, यथा नाम पुरिसो पटुमिनिपत्ते दधि बन्धित्वा हेड्डा कण्टकेन विज्जेय्य, अथानेन छिदेन दधिमुत्तं गळित्वा बहि पतेय्य, एवमेव यदा सत्ता रोदन्ति, विसभागाहार-उतुवसेन वा सज्जातधातुक्खोभा होन्ति, तदा अन्तो सीसतो पूतिसेम्हभाव आपन्नं मत्थल्लङ्गं गळित्वा तालुमत्थकविवरेण ओतारित्वा नासापुटे पूरेत्वा तिड्ढति वा पग्घरति वा । सिङ्खाणिकापरिग्गण्हकेन च योगिना नासापुटे पूरेत्वा ठितवसेनेव परिग्गण्हितब्बा । परिच्छेदतो सिङ्खाणिकाभागेन परिच्छिन्ना । अयमस्सा सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३७. लसिका ति सरीरमन्धीन अब्भन्तरे पिच्छिलकुणप । मा वण्णतो कणिकार-
निय्यासवण्णा । सण्ठानतो ओकाससण्ठाना । दिसतो द्वीसु दिसासु जाना । ओकासतो
अड्डिसन्धीन अब्भञ्जनकिच्च साधयमाना असीतिसतसन्धीन अब्भन्तरे ठिता । यस्स चेमा मन्डा होति,
तस्स उड्डहन्तस्म निसीदन्तस्स अभिक्कमन्तस्स पटिक्कमन्तस्स समिञ्जनस्स पसारन्तस्स अड्डिकानि
कटकटायन्ति, अच्छरासदं करोन्तो विय सञ्चरति, एकयोजन-द्वियोजनमत्त अद्धान गतस्स वायो-
धातु कुप्पति, गत्तानि दुक्खन्ति । यस्स पन बहुका होति, तस्स उद्धाननिसज्जादिसु न अड्डानि
कटकटायन्ति, दीघम्पि अद्धान गतस्स न वायोधातु कुप्पति, न गत्तानि दुक्खन्ति । परिच्छेदतो
लसिकाभागेन परिच्छिन्ना । अयमस्सा सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३८. मुत्तं ति मुत्तरसं । तं वण्णतो मासखारोदकवण्णं । सण्ठानतो अधोमुखद्वपितउदक-
कुम्भअब्भन्तरगतउदकसण्ठान । दिसतो हेड्डिमाय दिसाय जातं । ओकासतो वत्थिस्स अब्भन्तरे
ठितं । वत्थि नाम वत्थिपुटो वुच्चति । यत्थ, सेय्यथा पि चन्दनिकाय पक्खित्ते अमुखे खणघटे
चन्दनिकारसो पविसति, न चस्स पविसनमग्गो पज्जायति, एवमेव सरीरतो मुत्त पविसति, न
चस्स पविसनमग्गो पज्जायति, निक्खमनमग्गो पन पाकटो होति । यम्हि च मुत्तस्स भरिते,
पस्सावं करोमा ति सत्तान आयूहनं होति । परिच्छेदतो वत्थिअब्भन्तरेण चैव मुत्तभागेन च
परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३९. एव हि केसादिके कोट्टासे वण्णसण्ठानदिसोकासपरिच्छेदवसेन वत्थपेत्वा, अनु-
पुब्बतो नातिसीघतो ति [८।६२-६६] आदिना नयेन वण्णसण्ठानगन्धासयोकासवसेन पञ्चधा
पटिक्कूला ति मनसिकरोतो, पण्णत्तिसमतिक्रमावसाने, सेय्यथा पि चक्खुमतो पुरिसस्स द्धत्तिस-
वण्णानं कुसुमान एकसुत्तकगन्धितं मालं ओलोकेन्तस्स सब्बपुष्फानि अपुब्बापरियमिव पाकटानि
होन्ति, एवमेव, अत्थि इमस्मिं काये केसा ति इमं कायं ओलोकेन्तस्स सब्बे ते धम्मा अपुब्बापरिया
व पाकटा होन्ति । तेन वुत्तं मनसिकारकोसल्लकथायं—आदिकम्मिकस्स हि केसा ति मनसिकरोतो
मनसिकारो गत्वा मुत्तं ति इमं परियोसानकोट्टासमेव आहच्च तिड्ढती ति [८।६७] ।

१४०. सचे पन बहिद्वा पि मनसिकारं उपसहरति, अथस्स एव सब्बकोट्टासेसु पाकटी-
भूतेसु आहिण्डन्ता मनुस्सतिरच्छानादयो सत्ताकार विजहित्वा कोट्टासरासिवसेनेव उपड्डहन्ति, तेहि
च अज्झोहरियमानं पानभोजनादि कोट्टासरासिम्हि पक्खिपमानमिव उपड्डाति ।

१४१. अथस्स अनुपुब्बमुञ्चनादिवसेन, पटिक्कूला पटिक्कूला ति पुनप्पुनं मनसिकरोतो अनु-
क्रमेण अप्पना उप्पज्जति । तत्थ केसादीनं वण्णसण्ठानदिसोकासपरिच्छेदवसेन उपद्धान उग्गह-
निमित्तं, सब्बाकारतो पटिक्कूलवसेन उपद्धानं पटिभागानिमित्तं । त आसेवतो भावयतो वुत्तनयेन
असुभकम्मट्टानेसु विय पठमज्झानवसेनेव अप्पना उप्पज्जति । सा यस्स एको व कोट्टासो पाकटो
होति, एकस्मिं वा कोट्टासे अप्पनं पत्वा पुन अज्जास्मिं योग न करोति, तस्स एका व उप्पज्जति ।

१४२. यस्स पन अनेके कोट्टासा पाकटा होन्ति, एकस्मिं वा ज्ञान पत्वा पुन अज्जास्मिं योगं

करोति, तस्स, मल्लकत्थेरस्स विय, कोट्टासगणनाय पठमज्झानानि निव्वत्तन्ति । सो किरायस्मा दीघभाणकअभयत्थेरं हत्थे गहेत्वा, आवुसो अभय, इम ताव पज्ज उग्गण्हार्ही ति वत्वा आह— मल्लकत्थेरो द्वत्तिसकोट्टासेसु द्वत्तिसाय पठमज्झानान लामी, सचे रत्तिं एक दिवा एक समापज्जति, अतिरेकद्वमासेन पुन सम्पज्जति, सचे पन देवासिक एक समापज्जति, अतिरेकमासेन पुन सम्पज्जती ति ।

१४३. एवं पठमज्झानवसेन इज्झमानम्पि चेत कम्मज्ञानं वण्णसण्ठानादिसु सतिबलेन इज्झनतो कायगतासती ति वुच्चति ।

१४४. इमञ्च कायगतासतिं अनुयुत्तो भिक्खु, “अरतिरतिसहो होति, न च न अरति सहति, उप्पन्नं अरतिं अभिभुय्य अभिभुय्य विहरति, भयभेरवसहो होति, न च न भयभेरवं सहति, उप्पन्नं भयभेरव अभिभुय्य अभिभुय्य विहरति, खमो होति सीतस्स उण्हस्स....पे.... पाणहरान अधिवासकजातिको होति ” [म ३।९७], केसादीन वण्णभेद निस्साय चतुन्न ज्ञानानं लामी होति, छ अभिज्जा पटिविज्जति ।

तस्मा हवे अप्पमत्तो अनुयुज्जेथ पण्डितो ।

एव अनेकानिसस इम कायगतासतिं ति ॥

इदं कायगतासतिय वित्थारकथामुखं ।

१४५. इदानी यं त भगवता, “अयम्पि खो, भिक्खवे, आनापानसतिसमाधि भावितो बहुलीकतो सन्तो चेव पणीतो च असेचनको च सुखो च विहारो, उप्पन्नुप्पन्ने च पापके अकुसले धम्मे ठानसो अन्तरधापेति वूपसमेती ” ति [सं ५।३२१] एवं पससित्वा, “कथं भावितो च, भिक्खवे, आनापानसतिसमाधि, कथ बहुलीकतो सन्तो चेव पणीतो च असेचनको च सुखो च विहारो, उप्पन्नुप्पन्ने च पापके अकुसले धम्म ठानसो अन्तरधापेति वूपसमेति ” इध, भिक्खवे, भिक्खु अरज्जगतो वा रुक्खमूलगतो वा सुज्जागारगतो वा निसीदति पल्लङ्कं आभुजित्वा उज्जं कायं पणिधाय परिमुख सतिं उपट्ठेत्वा । सो सतो व अस्ससति, सतो व पस्ससति, दीघ वा अस्ससन्तो, दीघ अस्ससामी ति पजानाति, दीघं वा पस्ससन्तो....पे....रस्सं वा अस्ससन्तो.... पे ...रस्सं वा पस्ससन्तो, रस्सं पस्ससामी ति पजानाति । सब्बकायपटिसवेदी अस्ससिस्सामी ति सिक्खति, सब्बकायपटिसवेदी पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्ससिस्सामी ति सिक्खति, पस्सम्भय कायसङ्खारं पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । पीतिपटिसंवेदी.... सुखपटिसंवेदी....चित्तसङ्खारपटिसंवेदी....पस्सम्भयं चित्तसङ्खार....चित्तपटिसंवेदी....अभिप्प-मोदय चित्तं....समादहं चित्तं....विमोचय चित्तं....अनिच्चानुपस्सी....विरागानुपस्सी....निरोधा-नुपस्सी....पटिनिस्सगानुपस्सी अस्ससिस्सामी ति सिक्खति, पटिनिस्सगानुपस्सी पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ” ति [स ५।३२२] एवं सोळसवत्थुकं आनापानसतिकम्मज्ञानं निदिड्ढं, तस्स भावनानिद्देशो अनुप्पत्तो ।

१४६. सो पन यस्मा पाळिवण्णनानुसारेनेव वुच्चमानो सब्बाकारपरिपूरो होति, तस्मा

अयमेत्थ पाळिवण्णनापुब्बङ्गमो निदेसो । कथं भावितो च, भिक्खवे, आनापानमनिसमार्थी ति एत्थ ताव, कथं ति आनापानसतिसमाधिभावनं नानप्यकारतो वित्थारेतुकम्यता पुच्छा । भावितो च, भिक्खवे, आनापानतिसमार्थी ति नानप्यकारतो वित्थारेतुकाम्यताय पुट्ठधम्मनिदस्सन । कथं बहुलीकतो ...पे ...वूपसमेती ति एत्थापि एसेव नयो ।

१४७ तत्थ भावितो ति उप्पादितो, वड्डितो वा । आनापानसतिसमार्थी ति आनापान-परिगाहिकाय सतिया सार्द्धं सम्पयुत्तो समाधि, आनापानसतिय वा समाधि आनापानसति-समाधि । बहुलीकतो ति पुनपुन कतो ।

१४८. सन्तो चेव पणीतो चा ति सन्तो चेव पणीतो चेव । उभयत्थ एवसद्देन नियमो वेदितव्वो । किं वुत्तं होति ? अयं हि, यथा असुभकम्मदानं केवलं पटिवेधवसेन सन्तश्च पणीतश्च, ओळारिकारम्मणत्ता पन पटिकूलारम्मणत्ता च आरम्मणवसेन नेव सन्तं, न पणीतं, न एव केनचि परियायेन असन्तो वा अप्पणीतो वा, अथ खो आरम्मणसन्तताय पि सन्तो वूपसन्तो निब्बुतो, पटिवेधसङ्घातअङ्गसन्तताय पि । आरम्मणपणीतताय पि पणीतो अतित्तिकरो, अङ्गपणीतताय पी ति । तेन वुत्तं—सन्तो चेव पणीतो चा ति ।

१४९. असेचनको च सुखो च विहारो ति एत्थ पन, नास्स सेचनं ति असेचनको, अनासित्तको अब्बोकिण्णो पाटियेक्को आवेणिको । नत्थि एत्थ परिकम्मेन वा उपचारेण वा सन्तता, आदिसमन्नाहारतो पभुति अत्तनो सभावेनेव सन्तो च पणीतो चा ति अत्थो । केचि पन असेचनको ति अनासित्तको ओजवन्तो सभावेनेव मधुरो ति वदन्ति । एवमयं असेचनको च, अप्पितप्पितक्खणे कायिकचेतसिकसुखपटिलाभायं सवत्तनतो सुखो च विहारो ति वेदितव्वो ।

१५०. उप्पन्नपुप्पे ति अविक्खम्भिते अविक्खम्भिते । पापके ति लामके । अकुसले धम्मे ति अकोसलसम्भूते धम्मे । ठानसो अन्तरधापेती ति खणेनेव अन्तरधापेति, विक्खम्भेति । वूपसमेती ति सुट्ठु उपसमेति, निव्वेधभागियत्ता वा अनुपुब्बेन अरियमग्गवुद्धिपत्तो समु-च्छिन्दति । पटिप्पस्समेती ति वुत्तं होति ।

१५१. अयं पनेत्थं सङ्खेपत्थो—भिक्खवे, केन प्रकारेण, केनाकारेण, केन विधिना भावितो आनापानसतिसमाधि, केन प्रकारेण बहुलीकतो सन्तो चेव....पे....वूपसमेती ति ?

१५२. इदानीं तमत्थं वित्थारेन्तो, इधं भिक्खवे ति आदिमाह । तत्थ, इधं, भिक्खवे, भिक्खु ति भिक्खवे इमस्मिं सासने भिक्खु । अयं हि एत्थं इधसद्दो सब्बप्यकारआनापानसति-समाधिनिव्वत्तकस्स पुग्गलस्स सन्निस्सयभूतसासनपरिदीपनो, अज्जसासनस्स तथाभावपटि-सेधनो च । वुत्तं हेतं—“इधेव, भिक्खवे, समणो....पे....सुज्जा परप्पवादा समणेहि अज्जे” ति [म १।६३, अं २।२३८] । तेन वुत्तं—इमस्मिं सासने भिक्खु ति ।

१५३. अरज्जगतो वा....पे ...सुज्जागारगतो वा ति इदमस्स आनापानसतिसमाधि-भावनानुरूपसेनासनपरिगाहपरिदीपनं । इमस्स हि भिक्खुनो दीघरत्तं रूपादिसु आरम्मणेषु अनु-

विसट चित्त आनापानसतिसमाधिआरम्भणं अभिरूढितु न इच्छति, कूटगोणयुत्तरथो विय उप्पथ-
मेव धावति । तस्मा, सेय्यथा पि नाम गोपो कूटधेनुया खीर पित्रित्वा वड्ढित कूटवच्छ दमेतुकामो
धेनुतो अपनेत्वा एकमन्ते महन्त थम्भ निखणित्वा तत्थ योत्तेन बन्धेय्य, अथस्स सो वच्छो इतो
चित्तो च विप्फन्दित्वा पलायितु असक्कोन्तो तमेव थम्भं उपनिसीदेय्य वा उपनिपज्जेय्य वा, एवमेव
इमिना पि भिक्खुना दीघरत्त रूपारम्भणादिरसपानवड्ढितं दुड्ढचित्त दमेतुकामेन रूपादिआरम्भणतो
अपनेत्वा अरञ्ज वा....पे सुज्जागार वा पविसित्वा तत्थ अत्सासपस्सासथम्भे सतियोत्तेन
बन्धितब्ब । एवमस्स त चित्त इतो चित्तो च विप्फन्दित्वा पि पुब्बे आचिण्णारम्भण अलभमान
सतियोत्त छिन्दित्वा पलायितु असक्कोन्त, तमेवारम्भण उपचारप्पनावसेन उपनिसीदति चेव
उपनिपज्जति च ।

१५४. तेनाहु पोराणा—

“ यथा थम्भे निबन्धेय्य वच्छ दम्म नरो इध ।

बन्धेय्येव सकं चित्तं सतियारम्भणे दब्ध ” ति [ ] ॥

एवमस्सेतं सेनासन भावनानुरूपं होति । तेन वुत्त—इदमस्स आनापानसतिसमाधिभावनानुरूप-
सेनासनपरिगहपरिदीपनं ति ।

१५५. अथ वा, यस्मा इदं कम्मट्ठानप्पमेदे मुद्धभूतं सब्बबुद्ध-पच्चेकबुद्ध-बुद्धसावकानं
विसेसाधिगमदिङ्गधम्मसुखविहारपदट्ठानं आनापानसतिकम्मट्ठानं इत्थि-पुरिस-हत्थि-अस्सादिसद-
समाकुलं गामन्तं अपरिच्चजित्वा न सुकरं भावेतु, सदकण्टकत्ता ज्ञानस्स, अगामके पन अरञ्जे
सुकरं योगावचरेन इदं कम्मट्ठानं परिगहेत्वा आनापानचतुत्थज्ज्ञानं निब्बत्तेत्वा तदेव पादकं
क्त्वा सङ्खारे सम्मसित्वा अगगफलं अरहत्तं सम्पापुणितु, तस्मास्स अनुरूपसेनासनं दस्सेन्तो
भगवा, अरञ्जगतो वा ति आदिमाह ।

१५६. कत्थुविज्जाचरियो विय हि भगवा । सो यथा कत्थुविज्जाचरियो नगरभूमिं पस्सित्वा
सुद्धं उपपरिक्खित्वा, एत्थं नगरं मापेथा ति उपदिसति, सोत्थिना च नगरे निड्डिते राजकुलतो
महासक्कारं लभति, एवमेव योगावचरस्स अनुरूपसेनासनं उपपरिक्खित्वा, एत्थं कम्मट्ठानं
अनुयुज्जितब्बं ति उपदिसति, ततो तत्थ कम्मट्ठानं अनुयुत्तेन योगिना कमेन अरहत्ते पत्ते,
सम्मासम्बुद्धो वत सो भगवा ति महन्तं सक्कारं लभति ।

१५७. अयं पन भिक्खु दीपिसदिसो ति वुच्चति । यथा हि महादीपिराजा अरञ्जे तिणगहनं
वा वनगहनं वा पब्बतगहनं वा निस्सायं निलीयित्वा वनमहिंस-गोकण-सूकरादयो मिगे
गण्हाति, एवमेव अयं अरञ्जादिसु कम्मट्ठानं अनुयुज्जन्तो भिक्खु यथाक्कमेन सोतापत्ति-सकदा-
गामि-अनागामि-अरहत्तमग्गे चेव अरियफलञ्च गण्हाती ति वेदितब्बो । तेनाहु पोराणा—

“ यथा पि दीपिको नाम निलीयित्वा गण्हाति मिगे ।

तथेवायं बुद्धपुत्तो युत्तयोगो विपस्सको ।

अरञ्जं पविसित्वानं गण्हाति फलमुत्तमं ” ति [मिलिन्द ३६९] ॥

तेनस्स परक्कमजवयोगभूमिं अरज्जसेनासन दस्सेन्तो भगवा, अरज्जगतो वा नि आदिमाह ।

१५८. तत्थ अरज्जगतो ति, अरज्ज नाम, “ निक्खमित्वा वहि इन्द्रखीला सव्वमेनं अरज्ज ” ति च, “ आरज्जक नाम सेनासन पञ्चवनुसतिक पच्छिम ” ति [११४९] च एव वुत्तलक्खणेसु अरज्जेसु य किञ्चि पविवेकमुख अरज्ज गतो । रुक्खमूलगतो ति रुक्खसमीप गतो । सुज्जागारगतो ति सुज्ज विवित्तोकाम गतो । एत्थ च ठपेत्वा अरज्जञ्च रुक्खमूलञ्च, अवसेस-सत्तविवसेनासनं गतो पि सुज्जागारगतो ति वत्तु वट्ठति ।

१५९. एवमस्स उदुत्तयानुकूल वातुचरियानुकूलञ्च आनापानसतिभावनानुरूप सेनासन उपदिसित्वा अलीनानुद्धचपक्खिक सन्तमिरियापथ उपदिसन्तो निसीदती ति आह । अथस्स निसज्जाय दब्धभाव, अस्सासपस्सासान पवत्तनसुखत, आरम्भणपरिगहूपायञ्च दस्सेन्तो, पल्लङ्कं आभुजित्वा ति आदिमाह ।

१६०. तत्थ पल्लङ्कं ति समन्ततो ऊरुवद्भासन । आभुजित्वा ति वन्वित्वा । उज्जं कायं पणिधाय ति उपरिसरीर उज्जु ठपेत्वा, अङ्कारस पिङ्गिकण्ठके कोटिया कोटिं पटिपादेत्वा । एवं हि निसीदन्तस्स चम्ममसन्हाखनि न पणमन्ति । अथस्स या तेस पणमनपच्चया खणे खणे वेदना उप्पज्जेय्यु, ता न उप्पज्जति, तासु अनुप्पज्जमानासु चित्त एकगग होति, कम्मडान न परिपतति, बुद्धिं फातिं उपगच्छति ।

१६१. परिमुखं सतिं उपट्ठपेत्वा ति कम्मडानाभिमुख सतिं ठपयित्वा । अथ वा, “ परी ति परिगहडो, मुखं ति निव्यानडो, सती ति उपडानडो, तेन वुच्चति परिमुखं सतिं ” ति [पटि १।१७६] एव पटिसम्भिदाय वुत्तनयेन पेत्य अत्थो दड्ढवो । तत्राय सङ्खेपो—परिगहितनिव्यानसतिं कत्वा ति ।

१६२. सो सतो व अस्ससति, सतो पस्ससती ति सो भिक्खु एवं निसीदित्वा एवञ्च सतिं उपट्ठपेत्वा त सतिं अविजहन्तो, सतो एव अस्ससति, सतो पस्ससति । सतोकारी होती ति वुत्तं होति ।

१६३. इदानी येहाकारेहि सतोकारी होति ते दस्सेतु, दीघं वा अस्ससन्तो ति आदिमाह । वुत्तं हेत पटिसम्भिदायं, सो सतो व अस्ससति, सतो पस्ससती ति एतस्सेव विभङ्गे—“ वत्तिंसाय आकारेहि सतोकारी होति, दीघं अस्सासवसेन चित्तस्स एकगत अविक्खेपं पजानतो सति उपडिता होति, ताय सतिया, तेन आणेन सतोकारी होति, दीघं पस्सासवसेन....पे....पटिनिस्सगगानुपस्सी अस्सासवसेन, पटिनिस्सगगानुपस्सी पस्सासवसेन चित्तस्स एकगतं अविक्खेपं पजानतो सति उपडिता होति, ताय सतिया, तेन आणेन सतोकारी होती ” ति [पटि १।१७६-७७] ।

१६४. तत्थ, दीघं वा अस्ससन्तो ति दीघ वा अस्सासं पवत्तयन्तो । “ अस्सासो ति वहि निक्खमनवातो, पस्सासो ति अन्तो पविसनवातो ” ति विनयडकथायं वुत्तं । सुत्तन्तड-

कथासु पन उप्पटिपाटिया आगत । तत्थ सब्बेसम्पि गब्भसेय्यकानं मातुकुच्छितो पठम अब्भन्तरवातो बहि निक्खमति, पच्छा बाहिरवातो सुखुमरजं गहेत्वा अब्ब तालु आहच्च निब्बायति । एव ताव अस्सासपस्सासा वेदितब्बा ।

१६५. या पन तेसं दीघ-रस्सता, सा अद्धानवसेन वेदितब्बा । यथा । फरित्वा ठित उदक वा वालिका वा, दीघं उदकं दीघा वालिका, रस्स उदक ति बुच्चति, एव चुण्णविचुण्णा पि अस्सासपस्सासा हत्थिसरीरे अहिसरीरे च सङ्घात दीघ अद्धानं सणिकं पूरेत्वा सणिकमेव निक्खमन्ति, तस्मा दीघा सुनखससादीनं अत्तभावसङ्घातं रस्स अद्धान सीघ पूरेत्वा सीघमेव निक्खमन्ति ति बुच्चन्ति ।

१६६. मनुस्सेसु पन केचि हत्थिअहिआदयो विय कालद्धानवसेन दीघ पस्ससन्ति च, केचि सुनखससादयो विय रस्सं । तस्मा तेस कालवसेन दीघमद्द च पविसन्ता च ते दीघा, इत्तरमद्धान निक्खमन्ता च पविसन्ता च रस्सा ति वे

१६७. तत्राय भिक्खु नवहाकारेहि दीघ अस्ससन्तो पस्ससन्तो च, दीघ उ सामी ति पजानाति । एव पजानन्तो चस्स एकेनाकारेन कायानुपस्सनासतिपड्डानभ ति वेदितब्बा ।

१६८. यथाह पटिसम्भिदायं—“ कथं दीघं अस्ससन्तो, दीघ अस्ससामी ति । पस्ससन्तो, दीघ पस्ससामी ति पजानाति ? दीघं अस्सास अद्धानसङ्घा दीघ पस्सास अद्धानसङ्घाते पस्ससति, दीघ अस्सासपस्सास अद्धानसङ्घाते अस्ससति पि । दीघ अस्सासपस्सासं अद्धानसङ्घाते अस्ससतो पि पस्ससतो पि च्छन् छन्दवसेन ततो सुखुमतरं दीघ अस्सासं अद्धानसङ्घाते अस्ससति, छन्दवसेन त दीघ पस्सास ...पे ...दीघं अस्सासपस्सासं अद्धानसङ्घाते अस्ससति पि पस्ससति वसेन ततो सुखुमतरं दीघं अस्सासपस्सासं अद्धानसङ्घाते अस्ससतो पि पस्ससत उप्पज्जति । पामुज्जवसेन ततो सुखुमतर दीघं अस्सासं अद्धानसङ्घाते अस्ससति ततो सुखुमतर दीघं पस्सासं. ..पे....दीघं अस्सासपस्सास अद्धानसङ्घाते अस्ससति पि । पामुज्जवसेन ततो सुखुमतरं दीघ अस्सासपस्सास अद्धानसङ्घाते अस्ससतो पि दीघं अस्सासपस्सासा चित्त विवट्ठति, उपेक्खा सण्ठाति । इमेहि नवहि अ अस्सासपस्सासा कायो, उपड्डानं सति, अनुपस्सना जाण । कायो उपड्डानं, नो उपड्डानञ्चैव सति च । ताय सतिथा, तेन जाणेन तं काय अनुपस्सति, तेन कायानुपस्सना सतिपड्डानभावना ” ति [पटि १।१७७] ।

१६९. एस नयो रस्सपदे पि । अयं पन विसेसो—यथा एत्थ, दीघं अस्सास ति वुत्त, एवमिध, “ रस्सं अस्सास इत्तरसङ्घाते अस्ससती ” ति [पटि

आगत । तस्मा रस्त्वमेन याव, “ तेन बुञ्चति, काये कायानुस्मना सतिपट्टानभावना [पटि १।१८३] ताव योजेतच्च ।

१७०. एवमय अद्धानवसेन इत्तरवसेन च इमेहि आकारेहि अस्सासपस्सासे पजा दीघ वा अस्समन्तो दीघ अस्मसामी ति पजानाति ..पे...रस्स वा पस्ससन्तो रस्सं पस्स ति पजानाती ति वेदितब्बो । एव पजानतो चम्म

दीघो रस्सो च अस्सासो पस्सासो पि च तादिसो ।

चत्तारो वण्णा वत्तन्ति नासिकग्गे व भिक्खुनो ति ॥

१७१. सब्बकायपटिसंवेदी अस्ससिस्सामी ...पे .पस्ससिस्सामी ति सिक्खति, सकलस्स अस्सासकायस्स आदिमज्झपरियोसान विदित करोन्तो पाकट करोन्तो अस्सामी ति सिक्खति, सकलस्स पस्सासकायस्स आदिमज्झपरियोसान विदित करोन्तो करोन्तो पस्ससिस्सामी ति भिक्खति । एव विदित करोन्तो पाकटं करोन्तो आणसम्पयुत्त अस्ससति चेव पस्ससति च, तस्मा, अस्ससिस्सामी पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति बुञ्चति

१७२. एकस्स ाह भिक्खुनो चुण्णविचुण्णवितते अस्सासकाये पस्सासकाये वा आदि होति, न मज्झपरियोसानं । सो आदिमेव परिग्गहेतु सक्कोति, मज्झपरियोसाने किल एकस्स मज्झ पाकटं होति, न आदिपरियोसानं ..एकस्म परियोमान पाकटं होति आदिमज्झं । सो परियोसानं येव परिग्गहेतु सक्कोति, आदिमज्झे किलमति । एसस्स र पाकटं होति । सो सब्बं पि परिग्गहेतुं सक्कोति, न कथचि किलमति । तादिसेन भवित दस्सेन्तो आह— सब्बकायपटिसंवेदी अस्ससिस्सामी ति....पे....पस्ससिस्सामी ति सिक्खति

१७३. तत्थ सिक्खती ति एव घटति, वायमति । यो वा तथाभूतस्स संवरो, ३ अधिसीलसिक्खा, यो तथाभूतस्स समाधि, अयं अधिचित्तसिक्खा, या तथाभूतस्स पज्जा अधिपज्जासिपक्खा ति इमा तिस्सो सिक्खायो तस्मि आरम्भणे, ताव सतिया, तेन मनसि सिक्खति, आसेवति, बहुलीकरोती ति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो ।

१७४. तत्थ, यस्मा पुरिमनये केवल अस्ससितब्बं पस्ससितब्बमेव, न च अज्जं कातब्बं, इतो पट्टाय पन जाणुप्पादनादिसु योगो करणीयो, तस्मा तत्थ, अस्स ति पजानाति, पस्ससामी ति पजानातिच्चेव वत्तमानकालवसेन पाळिं वत्वा, इतो पट्टाय कत्त जाणुप्पादनादिनो आकारस्स दस्सनत्थं, सब्बकायपटिसंवेदी अस्ससिस्सामी ति ३ नयेन अनागतवचनवसेन पाळि आरोपिता ति वेदितब्बा ।

१७५. पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्ससिस्सामी ति...पे....पस्ससिस्सामं सिक्खती ति, ओळारिकं कायसङ्खारं पस्सम्भेन्तो पटिपस्सम्भेन्तो निरोधेन्तो वूपस अस्ससिस्सामी पस्ससिस्सामी ति सिक्खति ।

१७६. तत्र एवं ओळारिकसुखुमता च पस्सद्धि च वेदितब्बा । इमस्स हि भिक्खुनो

अपरिग्गहितकाले कायो च चित्तञ्च सदरथा होन्ति ओळारिका । कायचित्तानं ओळारिकत्ते अवूपसन्ते अस्सासपस्सासा पि ओळारिका होन्ति, बलवतरा हुत्वा पवत्तन्ति, नासिका नप्पहोति, मुखेन अस्ससन्तो पि पस्ससन्तो पि तिड्ढति । यदा पनस्स कायो पि चित्तम्पि परिग्गहिता होन्ति, तदा ते सन्ता होन्ति वूपसन्ता । तेषु वूपसन्तेसु अस्सासपस्सासा सुखुमा हुत्वा पवत्तन्ति, अत्थि नु खो नत्थी ति विचेतब्बताकारप्पत्ता होन्ति ।

१७७. सेय्यथा पि पुरिस्स धावित्वा पब्बता वा ओरोहित्वा महाभार वा सीसतो ओरोपेत्वा ठितस्स ओळारिका अस्सासपस्सासा होन्ति, नासिका नप्पहोति, मुखेन अस्ससन्तो पि पस्ससन्तो पि तिड्ढति । यदा पनेस तं परिस्समं विनोदेत्वा न्हत्वा च पिचित्वा च अल्लसाटकं हृदये कत्वा सीताय छायाय निपन्नो होति, अथस्स ते अस्सासपस्सासा सुखुमा होन्ति, अत्थि नु खो नत्थी ति विचेतब्बताकारप्पत्ता । एवमेव इमस्स भिक्खुनो पुब्बे अपरिग्गहितकाले कायो च....पे....विचेतब्बताकारप्पत्ता होन्ति ।

१७८. त किस्स हेतु १ तथा हिस्स पुब्बे अपरिग्गहितकाले, ओळारिकोळारिके कायसङ्घारे पस्सम्भेमी ति आभोग-समन्नाहार-मनसिकार-पच्चवेक्खणा नत्थि, परिग्गहितकाले पन अत्थि । तेनस्स अपरिग्गहितकालतो परिग्गहितकाले कायसङ्घारो सुखुमो होति । तेनाहु पोराणा—

“ सारद्धे काये चित्ते च अधिमत्त पवत्तति ।

असारद्धमिह कायमिह सुखुमं सम्पवत्तती ” ति [   ] ॥

१७९. परिग्गहे पि ओळारिको पठमज्झानूपचारे सुखुमो, तस्मिम्पि ओळारिको पठमज्झाने सुखुमो, पठमज्झाने च दुतियज्झानूपचारे च ओळारिको दुतियज्झाने सुखुमो, दुतियज्झाने च ततियज्झानूपचारे च ओळारिको ततियज्झाने सुखुमो, ततियज्झाने च चतुत्थज्झानूपचारे च ओळारिको चतुत्थज्झाने अतिसुखुमो अप्पवत्तिमेव पापुणाती ति । इदं ताव दीघभाणक-सयुत्त-भाणकानं मतं । मज्झिमभाणका पन, पठमज्झाने ओळारिको दुतियज्झानूपचारे सुखुमो ति एव हेड्ढिम-हेड्ढिमज्झानतो उपरूपपरिज्झानूपचारे पि सुखुमतर इच्छन्ति । सब्बेसं येव पन मतेन अपरिग्गहितकाले पवत्तकायसङ्घारो परिग्गहितकाले पटिप्पस्सम्भति, परिग्गहितकाले पवत्त-कायसङ्घारो पठमज्झानूपचारे....पे....चतुत्थज्झानूपचारे पवत्तकायसङ्घारो चतुत्थज्झाने पटिप्प-स्सम्भति । अय ताव समथे नयो ।

१८०. विपस्सनायं पन, अपरिग्गहे पवत्तो कायसङ्घारो ओळारिको महाभूतपरिग्गहे सुखुमो, सो पि ओळारिको उपादारूपपरिग्गहे सुखुमो, सो पि ओळारिको सकलरूपपरिग्गहे सुखुमो, सो पि ओळारिको अरूपपरिग्गहे सुखुमो, सो पि ओळारिको रूपारूपपरिग्गहे सुखुमो, सो पि ओळारिको पच्चयपरिग्गहे सुखुमो, सो पि ओळारिको सपच्चयनामरूपदस्सने सुखुमो, सो पि ओळारिको लक्खणारम्माणिकविपस्सनाय सुखुमो, सो पि दुब्बलविपस्सनाय ओळारिको बलव-विपस्सनाय सुखुमो । तत्थ पुब्बे वुत्तनयेनेव पुरिमस्स पुरिमस्स पच्छिमेन पच्छिमेन पटिप्पस्सद्धि वेदितब्बा । एवमेत्थ ओळारिकसुखुमता च पस्सद्धि च वेदितब्बा ।

१८१. पटिसम्भिदाय पनस्स सद्धि चोदनासोधनाहि एवमत्थो वुत्तो—“ कथं पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्ससिस्सामी....पे....पस्ससिस्सामी ति सिक्खति ? कनमे कायसङ्खारा ? दीघं अस्सासा....पस्सासा कायिका एते धम्मा कायपटिवद्धा कायसङ्खारा । ते कायसङ्खारे पस्सम्भेन्तो निरोधेन्तो वूपसमेन्तो सिक्खति....पे ...यथारूपेहि कायमङ्गारेहि कायस्स आनमना, विनमना, सन्नमना, पणमना, इज्जना, फन्दना, चलना, कम्पना,—पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्ससिस्सामी ति सिक्खति, पस्सम्भयं कायसङ्खारं पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । यथारूपेहि कायसङ्खारेहि कायस्स न आनमना, न विनमना, न सन्नमना, न पणमना, अनिज्जना, अफन्दना, अचलना, अकम्पना,—सन्तं सुखुमं पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्ससिस्सामी . पस्ससिस्सामी ति सिक्खति ।

१८२. “ इति किर, पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्ससिस्सामी ति सिक्खति, पस्सम्भयं कायसङ्खारं पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । एवं सन्ते वातूपलद्धिया च पभावना न होति, अस्सासपस्सासानञ्च पभावना न होति, आनापानसतिया च पभावना न होति, आनापानसति-समाधिस्स च पभावना न होति, न च नं त समापत्तिं पण्डिता समापज्जन्ति पि वुड्ढहन्ति पि ।

१८३. “ इति किर, पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्ससिस्सामी पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । एवं सन्ते वातूपलद्धिया च पभावना होति, अस्सासपस्सासानञ्च पभावना होति, आनापानसतिया च पभावना होति, आनापानसतिसमाधिस्स च पभावना होति, तञ्च न समापत्तिं पण्डिता समापज्जन्ति पि वुड्ढहन्ति पि ।

१८४. “ यथा कथं विय ? सेव्यथा पि कसे आकोटिते पठमं ओळारिका सदा पवत्तन्ति, ओळारिकानं सदानं निमित्तं सुगहितत्ता सुमनसिकतत्ता सूपधारितत्ता निरुद्धे पि ओळारिके सदे अथ पच्छा सुखुमका सदा पवत्तन्ति, सुखुमकानं सदानं निमित्तं सुगहितत्ता सुमनसिकतत्ता सूपधारितत्ता निरुद्धे पि सुखुमके सदे अथ पच्छा सुखुमसदनिमित्तारम्मणता पि चित्तं पवत्तति, एवमेव पठमं ओळारिका अस्सासपस्सासा पवत्तन्ति, ओळारिकानं अस्सासपस्सासानं निमित्तं सुगहितत्ता सुमनसिकतत्ता सूपधारितत्ता निरुद्धे पि ओळारिके अस्सासपस्सासे अथ पच्छा सुखुमका अस्सासपस्सासा पवत्तन्ति, सुखुमकानं अस्सासपस्सासानं निमित्तं सुगहितत्ता सुमनसिकतत्ता सूपधारितत्ता निरुद्धे पि सुखुमके अस्सासपस्सासे अथ पच्छा सुखुमअस्सासपस्सास-निमित्तारम्मणता पि चित्तं न विक्खेप गच्छति । एवं सन्ते वातूपलद्धिया च पभावना होति, अस्सासपस्सासानञ्च पभावना होति, आनापानसतिया च पभावना होति, आनापानसति-समाधिस्स च पभावना होति, तञ्च नं समापत्तिं पण्डिता समापज्जन्ति पि वुड्ढहन्ति पि ।

१८५. “ पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्सासपस्सासा कायो, उपडानं सति, अनुपस्सना आणं । कायो उपडानं, नो सति । सति उपडानञ्चेव सति च । तां सतिया तेन आणेन तं कायं अनुपस्सति, तेन वुच्चति, काये कायानुपस्सना सतिपडानभावना ” ति [पटि १।१८४-८६] । अयं तावेत्थं कायानुपस्सनावसेन वुत्तस्स पठमचतुक्कस्स अनुपुब्बपदवण्णना ।

१८६. यस्मा पनेत्थ इदमेव चतुक्क आदिकम्मिकस्स कम्मडानवसेन वुत्त, इतरानि तीणि चतुक्कानि एत्थ पत्तज्झनस्स वेदना-चित्त-धम्मणुपस्सनावसेन वुत्तानि, तस्मा इदं कम्म भावेत्वा आनापानचतुत्थज्झानपदडानाय विपस्सनाय सह पटिसम्भिदाहि अरहत्तं पापुणितुक्क आदिकम्मिकेन कुलपुत्तेन पुब्बे वुत्तनयेनेव सीलपरिसोधनादीनि सम्बकिच्चानि कत्वा प्पकारस्स आचरियस्स सन्तिके पञ्चसन्धिक कम्मडान उग्गहेतव्व ।

१८७. तत्रिमे पञ्च सन्धियो—उग्गहो, परिपुच्छा, उपडान, अप्पना, लक्खण ति ।
उग्गहो नाम कम्मडानस्स उग्गण्हन । **परिपुच्छा** नाम कम्मडानस्स परिपुच्छना । **उपड** नाम कम्मडानस्स उपडान । **अप्पना** नाम कम्मडानस्स अप्पना । **लक्खणं** नाम कम्मडान लक्खण । एव लक्खणमिदं कम्मडान ति कम्मडानसभावूपधारण ति वुत्तं होति ।

१८८. एव पञ्चसन्धिक कम्मडान उग्गण्हन्तो अत्तना पि न किलमति, आचरियमपि विहेसेति । तस्मा थोक उदिसापेत्वा बह्वं कालं सज्झायित्वा एव पञ्चसन्धिक कम्मडानं उग्गहे आचरियस्स सन्तिके वा अज्जत्र वा पुब्बे वुत्तप्पकारे सेनासने वसन्तेन उपच्छिन्नखुद्दकपालिबोधकतभक्तकिच्चेन भत्तसम्मदं पटिविनोदेत्वा सुखनिसिन्नेन रतनत्तयगुणानुस्सरणेन चित्तं सम्पहसि आचरियुग्गहतो एकपदमपि असम्मुहन्तेन इदं आनापानसतिकम्मडानं मनसिकातव्व ।

१८९. तत्राय मनसिकारविधि—

गणना, अनुबन्धना, फुसना, ठपना, सल्लक्खणा ।

विवट्टना, पारिसुद्धि, तेसञ्च पटिपस्सना ॥

तत्थ गणना ति गणना येव । **अनुबन्धना** ति अनुवहना । **फुसना** ति फुड्डान । **ठप** ति अप्पना । **सल्लक्खणा** ति विपस्सना । **विवट्टना** ति मग्गो । **पारिसुद्धी** ति फल तेसञ्च पटिपस्सना ति पच्चवेक्खणा ।

१९०. तत्थ इमिना आदिकम्मिकेन कुलपुत्तेन पठमं गणनाय इदं कम्मडानं मनसिकातव्व गणन्तेन च पञ्चन्नं हेड्डा न ठपेतव्व, दसन्नं उपरि न नेतव्व, अन्तरा खण्डं न दस्सेतव्वं पञ्चनं हेड्डा ठपेन्तस्स हि सम्भाधे ओकासे चित्तुपादो विप्फन्दति, सम्भाधे वजे सन्निरुद्धगोगणं विय । दसन्नमपि उपरि नेन्तस्स गणननिस्सितको चित्तुपादो होति । अन्तरा खण्डं दस्सेन्तस्स, सिखापत्तं नु खो मे कम्मडानं, नो ति चित्तं विकम्पति । तस्मा एते दोसे वज्जेत्वा गणेतव्व ।

१९१. गणन्तेन च पठमं दन्धगणनाय धज्जमापकगणनाय गणेतव्व । धज्जमापको हि नाळिं पूरेत्वा एकं ति क्त्वा ओकिरति, पुनं पूरेन्तो किञ्चि कचवरं दिस्वा तं छेद्वेन्तो, एकं एकं ति वदति । एसं नयो, द्वे द्वे ति आदिसु । एवमेव इमिना पि अस्सासपस्सासेसु यो उपड्ढाति, तं गहेत्वा, एकं एकं ति आदि क्त्वा याव, दस दसा ति पवत्तमानं पवत्तमानं उपलक्खेत्वा व गणेतव्वं ।

१९२. तस्मैव गणयतो निक्खमन्ता च पविसन्ता च अस्सासपम्मासा पाकटा होन्ति । अथानेन त दन्वगणन धञ्जमापकगणन पहाय सीघगणनाय गोपालकगणनाय गणेनव्व । छेको हि गोपालको सक्खरायो उच्छङ्गेन गहेत्वा रज्जुदण्डहन्यो पातो व वज्र गन्वा गावो पिड्डिय पहरित्वा पल्लिवत्थम्भमत्थके निसिन्नो द्वारं पत्त पत्त येव गार्धि, एको द्वे ति सक्खर खिपित्वा खिपित्वा गणेति । तियामरत्तिं सम्बाधे ओकासे दुक्ख बुत्थगोगणो निक्खमन्तो निक्खमन्तो अञ्जमञ्ज उपनिघसन्तो वेगेन पुञ्जपुञ्जो हुत्वा निक्खमति । सो वेगेन, तीणि चत्तारि पञ्च दसा ति गणेति येव ।

१९३. एव इमस्सापि पुरिमनयेन गणयतो अस्सासपस्सासा पाकटा हुत्वा सीघ सीघ पुनप्पुन सञ्चरन्ति । ततो नेन, पुनप्पुन सञ्चरन्ती ति ज्वा अन्तो च बहि च अगहेत्वा द्वार पत्तं पत्त येव गहेत्वा, एको द्वे तीणि चत्तारि पञ्च, एको द्वे तीणि चत्तारि पञ्च छ, एको द्वे तीणि चत्तारि पञ्च छ सत्त .पे .अड्ड नव .. दसा ति सीघ सीघ गणेनव्वमेव । गणनपटिवद्दे हि कम्मङ्गाने गणनव्वलेनेव चित्त एकग्ग होति, अरित्तुपत्थम्भनवसेन चण्डसोते नावाडपनामिव ।

१९४. तस्सेवं सीघ सीघं गणयतो कम्मङ्गान निरन्तर पवत्तं विय हुत्वा उपड्ढाति । अथ, निरन्तर पवत्तती ति ज्वा अन्तो च बहि च वात अपरिग्गहेत्वा पुरिमनयेनेव वेगेन गणेनव्व । अन्तो पविसनवातेन हि सद्धिं चित्त पवेसयतो अब्भन्तरे वातब्भाहत मेद-पूरित विय होति । बहि निक्खमनवातेन सद्धिं चित्त नीहरतो बहिद्धा पुथुत्तारम्मणे चित्तं त्रिक्खिपति । फुड्डफुड्डोकासे पन सत्तिं ठपेत्वा भावेन्तस्सेव भावना सम्पज्जति । तेन वुत्त—अन्तो च बहि च वातं अपरिग्गहेत्वा पुरिमनयेनेव वेगेन गणेनव्वं ति ।

१९५. कीवचिर पनेत गणेनव्वं ति ? याव विना गणनाय अस्सासपस्सासारम्मणे सति सन्तिट्ठति । बहि विसटवितक्कविच्छेदं कत्वा अस्सासपस्सासारम्मणे सतिसण्ठपनत्थं येव हि गणना ति ।

१९६. एव गणनाय मनसिकत्वा अनुबन्धनाय मनसिकातब्बं । अनुबन्धना नाम गणन पटिमहरित्वा सतिया निरन्तर अस्सासपस्सासान अनुगमन । तच्च खो न आदिमज्झपरियोसानानु-गमनवसेन ।

१९७. बहि निक्खमनवातस्स हि नाभि आदि, हृदयं मज्झ, नासिका परियोसान । अब्भ-न्तर पविसनवातस्स नासिकगं आदि, हृदय मज्झ, नाभि परियोसान । तच्चस्स अनुगच्छतो विक्खेपगतं चित्तं सारद्धाय चेव होति इज्जनाय च । यथाह—“ अस्सासादिमज्झपरियोसानं सतिया अनुगच्छतो अज्झत्तं विक्खेपगतेन चित्तेन कायो पि चित्तमि सारद्धा च होन्ति इज्जिता च फन्दिता च । पस्सासादिमज्झपरियोसानं सतिया अनुगच्छतो बहिद्धा विक्खेपगतेन चित्तेन कायो पि चित्त पि सारद्धा च होन्ति इज्जिता च फन्दिता चा ” ति [पटि १।१६५] । तस्मा अनुबन्धनाय मनसिकरोन्तेन न आदिमज्झपरियोसानवसेन मनसिकातब्बं । अपि च खो फुसनावसेन च ठपनावसेन च मनसिकातब्बं ।

१९८. गणनानुबन्धनावसेन विय हि फुसनाठपनावसेन विसु मनसिकारो नत्थि । फुड्ड-
फुड्डाने येव पन गणेन्तो गणनाय च फुसनाय च मनसिकरोति । तत्थेव गणन पटिसहरित्वा
ते मतिया अनुबन्धन्तो, अप्पनावसेन च चित्त ठपेन्तो, अनुबन्धनाय च फुसनाय च ठपनाय
च मनसिकरोती ति वुच्चति । स्वायमत्थो अड्ढकथासु वुत्तपङ्गुळदोवारिकूपमाहि, पटिसम्भिदायं
वुत्तककचूपमाय च वेदितब्बो ।

१९९. तत्राय पङ्गुळोपमा । सेय्यथा पि पङ्गुळो दोलाय कीळत मातापुत्तान दोल खिपित्वा
तत्थेव दोलाथम्भमूले निसिन्नो कमेन आगच्छन्तस्स च गच्छन्तस्स च दोलाफलकस्स उभो
कोटियो मज्झच्च पस्सति, न च उभोकोटि-मज्झानं दस्सनत्थ व्यावटो होति । एवमेव भिक्खु
सतिवसेन उपनिबन्धनथम्भमूले ठत्वा अस्सासपस्सासदोल खिपित्वा तत्थेव निमित्ते सतिया
निसीदन्तो कमेन आगच्छन्तानञ्च गच्छन्तानञ्च फुड्डाने अस्सासपस्सासान आदि-मज्झ-परियोसान
सतिया अनुगच्छन्तो, तत्थ च चित्तं ठपेन्तो पस्सति, न च तेस दस्सनत्थ व्यावटो होति ।
अयं पङ्गुळोपमा ।

२००. अय पन दोवारिकूपमा । सेय्यथा पि दोवारिको नगरस्स अन्तो च बहि च, को
त्व ? कुतो वा आगतो ? कुहिं वा गच्छसि ? किं वा ते हत्थे ति न वीमसति,—न हि तस्स
ते भारा,—द्वारप्पत्त द्वारप्पत्त येव पन वीमसति । एवमेव इमस्स भिक्खुनो अन्तो पविट्ठवाता च
बहि निक्खन्तवाता च न भारा होन्ति, द्वारप्पत्ता द्वारप्पत्ता येव भारा ति । अयं दोवारिकूपमा ।

२०१. ककचूपमा पन आदितो पट्टाय एवं वेदितब्बा । वुत्त हेतं—

“ निमित्तं अस्सासपस्सासा अनारम्मणमेकचित्तस्स ।

अजानतो च तयो धम्मे भावना नुपलब्भति ॥

निमित्तं अस्सासपस्सासा अनारम्मणमेकचित्तस्स ।

जानतो व तयो धम्मे भावना उपलब्भती ति ।

• २०२. “ कथ इमे तयो धम्मा एकचित्तस्स आरम्मणा न होन्ति, न चिमे तयो धम्मा
अविदिता होन्ति, न च चित्त विक्खेप गच्छति, पधानञ्च पज्जायति, पयोगञ्च साधेति, विसेस-
मधिगच्छति ? सेय्यथा पि रुक्खो समे भूमिभागे निक्खित्तो, तमेनं पुरिसो ककचेन छिन्देय्य,
रुक्खे फुड्डककचदन्तानं वसेन पुरिसस्स सति उपड्डिता होति, न आगते वा गते वा ककचदन्तं
मनसिकरोति, न च आगता वा गता वा ककचदन्ता अविदिता होन्ति, पधानञ्च पज्जायति,
पयोगञ्च साधेति, विसेसमधिगच्छति । यथा रुक्खो समे भूमिभागे निक्खित्तो, एव उपनि-
बन्धनानिमित्त । यथा ककचदन्ता, एवं अस्सासपस्सासा । यथा रुक्खे फुड्डककचदन्तान वसेन
पुरिसस्स सति उपड्डिता होति, न आगते वा गते वा ककचदन्ते मनसिकरोति, न आगता
वा गता वा ककचदन्ता अविदिता होन्ति, पधानञ्च पज्जायति, पयोगञ्च साधेति, विसेसमधि-
गच्छति, एवमेव भिक्खु नासिकगो वा मुखनिमित्ते वा सति उपड्डेत्वा निसिन्नो होति, न

आगते वा गते वा अस्सासपस्सासे मनसिकरोति, न आगता वा गता वा अस्सासपस्सासा अविदिता होन्ति, पधानञ्च पञ्चायति, पयोगञ्च साधेति, विसेसमधिगच्छति ।

२०३. “ पधान ति कतम पधान ? आरद्धविरियस्स कायो पि चित्तमपि कम्मनिय होति, इदं पधानं । कतमो पयोगो ? आरद्धविरियस्स उपक्खिलेसा पहीयन्ति, वितक्का वूपसमन्ति, अयं पयोगो । कतमो विसेसो ? आरद्धविरियस्स सयोजना पहीयन्ति, अनुसया व्यन्तीहोन्ति, अयं विसेसो । एवं इमे तयो धम्मा एकचित्तस्स आरम्मणा न होन्ति, न चिमे तयो धम्मा अविदिता होन्ति, न च चित्त विक्खेपं गच्छति, पधानञ्च पञ्चायति, पयोगञ्च साधेति, विसेसमधिगच्छति ।

“ आनापानसति यस्स परिपुण्णा सुभाविता ।

अनुपुब्बं परिचिता तथा बुद्धेन देसिता ।

सो इमं लोकं पभासेति अब्भा मुत्तो व चन्दिमा ” ति [पटि १।१७०-७२] ॥

अयं ककचूपमा । इव पनस्स आगतागतवसेन मनसिकारमत्तमेव पयोजनं ति वेदितव्वं ।

२०४. इदं कम्मडानं मनसिकरोतो कस्सचि न चिरेनेव निमित्तञ्च उप्पज्जति, अवसेस-
ज्ञानङ्गपटिमण्डिता अप्पनासङ्घाता ठपना च सम्पज्जति ।

२०५. कस्सचि पन गणनावसेनेव मनसिकारकालतो पभुति,—यथा सारद्धकायस्स मञ्चे वा पीठे वा निसीदतो मञ्चपीठ ओणमति विक्कजति, पञ्चत्थरण वल्लिं गण्हाति, असारद्धकायस्स पन निसीदतो नेव मञ्चपीठं ओणमति, न विक्कजति, न पञ्चत्थरण वल्लिं गण्हाति तूलपिचुपूरितं वियं पञ्चपीठं होति । कस्मा ? यस्मा अमारद्धो कायो लहुको होति । एवमेव गणनावसेन मनसिकारकालतो पभुति—अनुक्कमतो ओळारिकअस्सासपस्सासनिरोधवसेन कायदरथे वूपसन्ते कायो पि चित्तमपि लहुकं होति, सरीर आकासे लङ्घनाकारप्पत्तं वियं होति ।

२०६. तस्स ओळारिके अस्सासपस्सासे निरुद्धे सुखुमस्सासपस्सासनिमित्तारम्मणं चित्तं पवत्तति । तस्मिंश्च निरुद्धे अपरापरं ततो सुखुमतरं सुखुमतरं निमित्तारम्मणं पवत्तति येव ।

२०७. कथं ? यथा पुरिसो महत्तिया लोहसलाकायं कंसथालं आकोट्य, एकप्पहारेण महासदो उप्पजेय्य, तस्स ओळारिकसद्धारम्मणं चित्तं पवत्तेय्य, निरुद्धे ओळारिके सदे अथ पच्छा सुखुमसदनिमित्तारम्मणं, तस्मिंश्च निरुद्धे अपरापरं ततो सुखुमतरं सुखुमतरं सदनिमित्तारम्मणं पवत्ततेव, एवं ति वेदितव्वं । वुत्तमि चेत्—“ सेय्यथा पि कंसे आकोटिते ” ति [पटि १।१८५] वित्थारो ।

२०८. यथा हि अज्वाणि कम्मडानानि उपरूपरि विभूतानि होन्ति, न तथा इदं । इदं पन उपरूपरि भावेन्तस्स सुखुमत्तं गच्छति, उपडानमपि न उपगच्छति । एव अनुपडहन्ते पन तस्मिं तेन भिक्खुना उड्ढायासना चम्मखण्डं पप्फोटेत्वा न गन्तव्वं । किं कातव्वं ? आचरियं पुच्छि-
स्सामी ति वा, नङ्क दानि मे कम्मडानं ति वा न वुड्ढातव्वं । इरियापथं विकोपेत्वा गच्छतो हि कम्मडानं नवनवमेव होति । तस्मा यथा निसिन्नेनेव देसतो आहरितव्वं ।

२०९. तत्राय आहरणूपायो । तेन भिक्खुना कम्मङ्गानस्स अनुपङ्गानभाव अत्वा, इति पटिसञ्चिक्खितब्ब—इमे अस्सासपस्सासा नाम कत्थ अत्थि, कत्थ नत्थि, कस्स वा अत्थि, कस्स वा नत्थी ति ? अथेव पटिसञ्चिक्खतो, इमे अन्तोमातुकुच्छिय नत्थि, उदके निमुग्गान नत्थि, तथा असज्जीभूतान, मतान, चतुत्थज्झान समापन्नान, रूपारूपभवसमङ्गीन, निरोध-समापन्नान ति अत्वा एव अत्तना व अत्ता पटिचोदेतब्बो, न नु त्वं पण्डित, नेव मातुकुच्छिगतो, न उदके निमुग्गो, न असज्जीभूतो, न मतो, न चतुत्थज्झानसमापन्नो, न रूपारूपभवसमङ्गी, न निरोधसमापन्नो, अत्थि येव ते अस्सासपस्सासा, मन्दपञ्जताय पन परिग्गहेतु न सक्कोसी ति । अथानेन पकतिफुड्डवसेन चित्त ठपेत्वा मनसिकारो पवत्तेतब्बो ।

२१०. इमे हि दीघनासिकस्स नासापुटं घट्टेन्ता पवत्तन्ति, रस्सनासिकस्स उत्तरोट्ठ । तस्मानेन इम नाम ठान घट्टेन्ती ति निमित्त ठपेतब्बं । इममेव हि अत्थवस पटिच्च वुत्त भगवता—“नाह, भिक्खवे, मुट्ठस्सतिस्स असम्पजानस्स आनापानसतिभावन वदामी” ति [स ५।३३७] ।

२११. किञ्चापि हि य किञ्चि कम्मङ्गानं सतस्स सम्पजानस्सेव सम्पज्जाति, इतो अज्ज पन मनसिकरोन्तस्स पाकट होति । इद पन आनापानसतिकम्मङ्गान गरुक्कं गरुक्कभावन बुद्ध-पच्चेकबुद्ध-बुद्धपुत्तान महापुरिसान येव मनसिकारभूमिभूत, न चेव इत्तरं, न इत्तरसत्तसमासेवित, यथा यथा मनसिकयिरति, तथा तथा सन्तज्जेव होति सुखुमञ्च । तस्मा एत्थ बलवती सति च पज्जा च इच्छितब्बा ।

२१२. यथा हि मट्ठसाटकस्स तुनकरणकाले सूचि पि सुखुमा इच्छितब्बा, सूचिपास-वेधनम्पि ततो सुखुमतर । एवमेव मट्ठसाटकसदिसस्स इमस्स कमङ्गानस्स भावनाकाले सूचिपटि-भागा सति पि सूचिपासवेधेनपटिभागा तसम्पयुत्ता पज्जा पि बलवती इच्छितब्बा । ताहि च पन सति-पज्जाहि समन्नागतने तेन भिक्खुना न ते अस्सासपस्सासा अज्जत्र पकतिफुड्डोकासा परियोसितब्बा ।

२१३. यथा पन कस्सको कसिं कसित्वा बलिवदे मुञ्चित्वा गोचरमुखे कत्वा छायाय निसिन्नो विस्समेय्य । अथस्स ते बलिवदा वेगेन अटविं पविसेय्यु । यो होति छेको कस्सको, सो पुन ते गहेत्वा योजेतुकामो न तेसं अनुपद गन्वा अटविं आहिण्डति, अथ खो रस्मिञ्च पतोदञ्च गहेत्वा उज्जुकमेव तेसं निपातनतित्थं गन्वा निसीदति वा निपज्जति वा । अथ ते गोणे दिवसभाग चरित्वा निपातनतित्थं ओतरित्वा न्हत्वा च पिवित्वा च पञ्चुत्तरित्वा ठिते दिस्वा रस्मिया बन्धित्वा पतोदेन विज्झन्तो आनेत्वा योजेत्वा पुन कम्म करोति । एवमेव तेन भिक्खुना न ते अस्सासपस्सासा अज्जत्र पकतिफुड्डोकासा परियेसित-तब्बा, सतिरस्मि पन पज्जापतोदञ्च गहेत्वा पकतिफुड्डोकासे चित्तं ठपेत्वा मनसिकारो पवत्तेतब्बो । एवं हिस्स मनसिकरोतो न चिरस्सेव ते उपड्डहन्ति, निपातनतित्थे विय गोणा । ततो नेन सतिरस्मिया बन्धित्वा तस्मि येव ठाने योजेत्वा पज्जापतोदेन विज्झन्तेन पुनप्पुन कम्मङ्गानं अनुयुञ्जितब्ब ।

२१४. तस्सेवमनुयुज्जतो न चिरस्सेव निमित्त उपट्ठाति । तं पनेत न सम्भेस एकदिस होति । अपि च खो कस्सचि सुखसम्पस्स उप्पादयमानो तूलपिच्चु विय, कप्पासपिच्चु विय, वातधारा विय च उपट्ठाती ति एकच्चे आहु ।

२१५. अय पन अट्ठकथासु विनिच्छयो । इद हि कस्सचि तारकरूपं विय, मणिगुळिका विय, मुत्तागुळिका विय च, कस्सचि खरसम्पस्सं हुत्वा कप्पासट्ठि विय, दारुमारसूचि विय च, कस्सचि दीघपामङ्गसुत्त विय, कुसुमदाम विय, धूमसिखा विय च, कस्सचि वित्थत मक्कटकसुत्त विय, बलाहकपटलं विय, पटुमपुष्प विय, रथचक्र विय, चन्दमण्डल विय, सुरियमण्डल विय च उपट्ठाति ।

२१६. तच्च पनेतं,—यथा सम्बहुलेसु भिक्खुसु सुत्तन्त सज्जायित्वा निसिन्नेसु, एकेन भिक्खुना, तुम्हाक कीदिस हुत्वा इद सुत्त उपट्ठाती ति वुत्ते, एको, मय्ह महती पव्वतेय्या नदी विय हुत्वा उपट्ठाती ति आह, अपरो, मय्ह एका वनराजि विय, अज्जो, मय्ह एको सीतच्छायो साखासम्पन्नो फलभारभरितरुक्खो विया ति । तेसं हि त एकमेव सुत्तं सज्जानानताय नानतो उपट्ठाति,—एव एकमेव कम्मट्ठानं सज्जानानताय नानतो उपट्ठाति । सज्जजं हि एत सज्जानिदानं सज्जापभव । तस्मा सज्जानानताय नानतो उपट्ठाती ति वेदितव्वं ।

२१७. एत्थ च अज्जमेव अस्सासारम्मणं चित्तं, अज्जं पस्सासारम्मणं, अज्जं निमित्ता-रम्मणं । यस्स हि इमे तयो धम्मा नत्थि, तस्स कम्मट्ठान नेव अप्पनं न उपचार पापुणाति । यस्स पनिमे तयो धम्मा अत्थि, तस्सेव कम्मट्ठानं उपचारच्च अप्पनच्च पापुणाति । वुत्तं हेत—

“ निमित्तं अस्सासपस्सासा अनारम्मणमेकचित्तस्स ।

अजानतो च तयो धम्मे भावना नुपलब्भति ॥

निमित्तं अस्सासपस्सासा अनारम्मणमेकचित्तस्स ।

जानतो व तयो धम्मे भावना उपलब्भती ” ति [पटि १।१७०-७१] ॥

२१८. एव उपडित्ते पन निमित्ते तेन भिक्खुना आचरियस्स सन्तिकं गत्वा आरोचेतव्वं, मय्हं, भन्ते, एवरूपं नाम उपट्ठाती ति । आचरियेन पन, एत निमित्त ति वा न वा निमित्तं ति न वत्तव्वं, एव होति, आवुसो ति वत्वा, पुनप्पुनं मनसिकरोही ति वत्तव्वो । निमित्तं ति हि वुत्ते वोसानं आपजेय्य, न निमित्तं ति वुत्ते निरासो विसीदेय्य । तस्मा तदुभयमपि अवत्वा मनसिकारे येव नियोजेतव्वो ति । एवं ताव दीघभाणका । मज्झिमभाणका पनाहु—निमित्त-मिदं, आवुसो, कम्मट्ठानं पुनप्पुन मनसिकरोहि सप्पुरिसा ति वत्तव्वो ति ।

२१९. अथानेन निमित्ते येव चित्तं ठपेतव्वं । एवमस्सायं इतो पभुति ठपनावसेन भावना होति । वुत्तं हेतं पोराणेहि—

“ निमित्ते ठपयं चित्तं नानाकार विभावयं ।

धीरो अस्सासपस्सासे सक चित्तं निबन्धती ” ति [ ] ॥

२२०. तस्सेव निमित्तपट्टानतो पभुति नीवरणानि विक्खम्भितानेव होन्ति, किलेसा सन्नि-
सिन्ना व, सति उपड्डिता येव, चित्त उपचारसमाधिना समाहितमेव ।

२२१. अथानेन तं निमित्तं नेव वण्णतो मनसिकातब्ब, न लक्खणतो पच्चवेक्खितब्बं,
अपि च खो, खत्तियमहेसिया चक्कवत्तिगम्भो विय, कस्मकेन सालि-यवगम्भो विय च,
आवासादीनि सत्त असप्पायानि वज्जेत्वा तानेव सत्त सप्पायानि सेवन्तेन साधुकं रक्खितब्ब ।
अथ न एव रक्खित्वा पुनप्पुन मनसिकारवसेन बुद्धिं विरूळ्हिह गमयित्वा दसविध अप्पना-
कोसल्ल सम्पादेतब्बं, विरियसमता योजेतब्बा ।

२२२. तस्सेव घटन्तस्स पथवीकसिणे वुत्तानुक्कमेनेव तस्मिं निमित्ते चतुक्क-पञ्चकज्झानानि
निब्बत्तन्ति । एवं निब्बत्तचतुक्कपञ्चकज्झानो पनेत्थ भिक्खु सल्लक्खणाविवट्टनावसेन कम्मट्ठान
वट्टेत्वा पारिसुद्धिं पत्तुकामो तदेव ज्ञान पञ्चहाकारेहि वसिप्पत्त पगुण कत्वा नामरूपं ववत्थ
पेत्वा विपस्सन पट्टपेति ।

२२३. कथं ? सो हि समापत्तितो बुडाय, अस्सासपस्सानं समुदयो करजकायो च चित्तञ्चा
ति पस्सति, यथा कम्मरगग्गरिया धममानाय भस्तञ्च पुरिसस्स च तज्जं वायामं पटिच्च वातो
सञ्चरति, एवमेव कायञ्च चित्तञ्च पटिच्च अस्सासपस्सासा ति, ततो अस्सासपस्सासे च कायञ्च
रूपं ति, चित्तञ्च तसम्पयुत्तधम्मे च अरूप ति ववत्थपेति । अयमेत्थ सङ्खेपो । वित्थारतो पन
नामरूपववत्थानं परतो आविभविस्सति [१८।३-२४] ।

२२४. एवं नामरूपं ववत्थपेत्वा तस्स पच्चयं परियेसति । परियेसन्तो च नं दिस्वा तीसु
पि अट्ठासु नामरूपस्स पवत्तिं आरब्ध कङ्ख वितरति । वितिण्णकङ्खो कलापसम्मसनवसेन
तिलक्खणं आरोपेत्वा उदयब्बयानुपस्सनाय पुब्बभागे उप्पन्ने ओभासादयो दस विपस्सनुपक्किलेसे
पहाय, उपक्किलेसविमुत्त पटिपदावाण मग्गो ति ववत्थपेत्वा उदय पहाय भङ्गानुपस्सनं पत्वा,
निरन्तर भङ्गानुपस्सनेन भयतो उपड्डितेसु सब्बसङ्खारेसु निब्बिन्दन्तो विरजन्तो विमुच्चन्तो
यथाक्कमेन चत्तारो अरियमग्गे पापुणित्वा अरहत्तफले पतिट्ठाय एकूनवीसतिभेदस्स पच्चवेक्खणा-
जाणस्स परियन्तं पत्तो सदेवकस्स लोकस्स अग्गदक्खिण्यो होति ।

२२५. एत्तावता चस्स गणन आदिं कत्वा पटिपस्सनापरियोसाना आनापानसतिसमाधि-
भावना समत्ता होती ति । अयं सब्बाकारतो पठमचतुक्कवण्णना ।

२२६. इतरेसु पन तीसु चतुक्केसु यस्मा विसु कम्मट्ठानभावनानयो नाम नत्थि, तस्मा
अनुपदवण्णनानयेनेव नेसं एव अत्थो वेदितब्बो । पीतिपटिसंवेदी ति पीति पटिसविदित
करोन्तो, पाकटं करोन्तो, अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । तत्थ द्वीहाकारेहि
पीति पटिसविदिता होति, आरम्भणतो च असम्मोहतो च ।

२२७. कथं आरम्भणतो पीति पटिसंविदिता होति ? सप्पीतिके द्वे ज्ञाने समापज्जति, तस्स

समापत्तिक्रवणे ज्ञानपटिलभेन आरम्भणतो पीति पटिसंविदिता होति, आरम्भणस्स पटिस-
विदितत्ता । कथं असम्मोहतो ? सप्पीतिके द्वे ज्ञाने समापज्जित्वा बुड्ढाय ज्ञानसम्पयुत्त पीतिं
खयतो वयतो सम्मसति, तस्स विपस्सनक्रवणे लक्खणपटिवेवेन असम्मोहतो पीति पटिस-
विदिता होति ।

२२८. वुत्त हेतं पटिसम्भिदायं—“ दीघ अस्सासवसेन चित्तस्स एकगगत अविक्रवेपं पजा-
नतो सति उपड्डिता होति, तां सतिया, तेन जाणेन सा पीति पटिसविदिता होति । दीघं
पस्सासवसेन....रस्स अस्सासवसेन....रस्स पस्सासवसेन....सब्बकायपटिसवेदी अस्सासपप्सास-
वसेन... पस्सम्भय कायसङ्खार अस्सासपप्सासवसेन चित्तस्स एकगगत अविक्रवेपं पजानतो सति
उपड्डिता होति, तां सतिया तेन जाणेन सा पीति पटिसंविदिता होति, आवज्जतो सा पीति
पटिसविदिता होति, जानतो, पस्सतो, पच्चवेक्खतो, चित्त अधिङ्गहतो, सद्दाय अधिमुच्चतो,
विरिय पगण्हतो, सति उपट्ठापयतो, चित्त समादहतो, पज्जाय पजानतो, अभिञ्जेय्यं....
परिञ्जेय्य ..पहातब्बं ...भावेतब्बं ..सच्छिकातब्बं सच्छिकरोतो सा पीति पटिसवेदिता होति ।
एवं सा पीति पटिसविदिता होती ” ति [पटि १।१८७] ।

२२९. एतेनेव नयेन अवसेसपदानि पि अत्थतो वेदितब्बानि । इदं पनेत्थ विसेसमत्त—
तिण्ण ज्ञानानं वसेन सुखपटिसंवेदिता, चतुन्नमपि वसेन चित्तसङ्खारपटिसंवेदिता वेदितब्बा ।
चित्तसङ्खारो ति वेदनादयो द्वे खन्धा । सुखपटिसंवेदिपदे चेत्थ विपस्सनाभूमिदस्सनत्थं, “ सुखं
ति द्वे सुखानि, कायिकञ्च सुखं चेतसिकञ्च ” ति [पटि १।१८८] पटिसम्भिदायं वुत्तं ।
पस्सम्भयं चित्तसङ्खारं ति ओळारिकं चित्तसङ्खारं पस्सम्भेन्तो । निरोधेन्तो ति अत्थो । सो
वित्थारतो कायसङ्खारे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो [८।१७६-१८५] ।

२३०. अपि चेत्थ पीतिपदे पीतिसीसेन वेदना वुत्ता, सुखपदे सरूपेनेव वेदना, द्वीसु
चित्तसङ्खारपदेसु, “ सज्जा च वेदना च, चेतसिका एते धम्मा चित्तपटिवद्वा चित्तसङ्खारा ”
ति [पटि १।१८८] वचनतो, सज्जासम्पयुत्ता वेदना ति एवं वेदानुपस्सनानयेन इदं चतुक्कं
भासितं ति वेदितब्बं ।

२३१. ततियचतुक्के पि चतुन्नं ज्ञानानं वसेन चित्तपटिसंवेदिता वेदितब्बा । अभिप्पमोदयं
चित्तं ति, चित्तं मोदेन्तो पमोदेन्तो हासेन्तो पहासेन्तो अस्ससिस्समि पस्ससिस्सामी ति
सिक्खति । तत्थ द्वीहाकारेहि अभिप्पमोदो होति, समाधिवसेन च विपस्सनावसेन च ।
कथं समाधिवसेन ? सप्पीतिके द्वे ज्ञाने समापज्जाति, सो समापत्तिक्रवणे सम्पयुत्तपीतिया चित्तं
आमोदेति, पमोदेति । कथं विपस्सनावसेन ? सप्पीतिके द्वे ज्ञाने समापज्जित्वा बुड्ढाय ज्ञानसम्प-
युत्त पीतिं खयतो वयतो सम्मसति, एव विपस्सनक्रवणे ज्ञानसम्पयुत्तं पीतिं आरम्भणं कत्वा
चित्तं आमोदेति पमोदेति । एवं पटिपन्नो, अभिप्पमोदयं चित्तं अस्ससिस्समि पस्ससिस्सामी ति
सिक्खती ति वुच्चति ।

२३२. समादहं चित्तं ति, पठमज्झानादिवसेन आरम्भणे चित्तं सम आदहन्तो, सम ठपेन्तो । तानि वा पन ज्ञानानि समापजित्वा बुड्डाय ज्ञानसम्पयुत्तं चित्तं खयतो वयतो सम्मसतो विपस्सनक्खणे लक्खणपटिवेधेन उप्पज्जति खणिकचित्तेकगता, एव उप्पन्नाय खणिकचित्तेकगताय वसेन पि आरम्भणे चित्तं सम आदहन्तो, सम ठपेन्तो, समादहं चित्तं अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति बुच्चति ।

२३३. विमोचयं चित्तं ति, पठमज्झानेन नीवरणेहि चित्तं मोचेन्तो विमोचेन्तो, दुतियेन वितक्कविचारेहि, ततियेन पीतिया, चतुत्थेन सुखदुक्खेहि चित्तं मोचेन्तो विमोचेन्तो । तानि वा ज्ञानानि समापजित्वा बुड्डाय ज्ञानसम्पयुत्तं चित्तं खयतो वयतो सम्मसति, सो विपस्सनक्खणे अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसज्जातो चित्तं मोचेन्तो विमोचेन्तो, दुक्खानुपस्सनाय सुखसज्जातो, अनत्तानुपस्सनाय अत्तसज्जातो, निब्बिदानुपस्सनाय नन्दितो, विरागानुपस्सनाय रागतो, निरोधानुपस्सनाय समुदयतो, पटिनिस्सगानुपस्सनाय आदानतो चित्तं मोचेन्तो विमोचेन्तो अस्ससति चेव पस्ससति च, तेन बुच्चति, विमोचयं चित्तं अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति । एवं चित्तानुपस्सनावसेन इदं चतुक्क भासितं ति वेदितब्बं ।

२३४. चतुत्थचतुक्के पन अनिच्चानुपस्सी ति एत्थ ताव अनिच्चं वेदितब्बं, अनिच्चता वेदितब्बा, अनिच्चानुपस्सना वेदितब्बा, अनिच्चानुपस्सी वेदितब्बो । तत्थ अनिच्चं ति पञ्चक्खन्धा । कस्मा ? उप्पादवयज्जथत्तभावा । अनिच्चता ति तेसं येव उप्पादवयज्जथत्तं, हुत्वा अभावो वा । निब्बत्तानं तेनेवाकारेण अठत्वा खणभङ्गेन भेदो ति अत्थो । अनिच्चानुपस्सना ति तस्सा अनिच्चताय वसेन रूपादिसु अनिच्चं ति अनुपस्सना । अनिच्चानुपस्सी ति ताय अनुपस्सनाय समन्नागतो । तस्मा एवम्भूतो अस्ससन्तो च पस्ससन्तो च इध, अनिच्चानुपस्सी अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति वेदितब्बो ।

२३५. विरागानुपस्सी ति एत्थ पन द्वे विरागा, खयविरागो च अच्चन्तविरागो च । तत्थ खयविरागो ति सङ्खारान् खणभङ्गो । अच्चन्तविरागो ति निब्बानं । विरागानुपस्सना ति तदुभयदस्सनवसेन पवत्ता विपस्सना च मग्गो च । ताय दुविधाय पि अनुपस्सनाय समन्नागतो हुत्वा अस्ससन्तो पस्ससन्तो च, विरागानुपस्सी अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति वेदितब्बो । निरोधानुपस्सी-पदे पि एसेव नयो ।

२३६. पटिस्सगानुपस्सी ति एत्थापि द्वे पटिनिस्सग्गा, परिच्चागपटिनिस्सग्गो च पक्खन्दनपटिनिस्सग्गो च । पटिनिस्सग्गो येव अनुपस्सना पटिनिस्सगानुपस्सना । विपस्सना-मग्गानं एतमधिवचनं । विपस्सना हि तदङ्गवसेन सद्धिं खन्धाभिसङ्खारेहि किलेसे परिच्चजति, सङ्खत्तदोसदस्सनेन च तब्बिपरीते निब्बाने तन्निजताय पक्खन्दती ति परिच्चागपटिनिस्सग्गो चेव, पक्खन्दनपटिनिस्सग्गो ति च बुच्चति । मग्गो समुच्छेदवसेन सद्धिं खन्धाभिसङ्खारेहि किलेसे परिच्चजति, आरम्भणकरणेन च निब्बाने पक्खन्दती ति परिच्चागपटिनिस्सग्गो चेव,

स्वन्दनपटिनिम्सगो नि च वुच्चति । उभययि पन पुरिमपुरिमत्राणान अनु अनु पस्सनतो नुपस्सना ति वुच्चति । ताय दुविवाय पि पटिनिम्सगानुपम्मनाय समन्नागतो हुत्वा अस्ससन्तो ससन्तो च, पटिनिम्सगानुपस्सी अस्समिस्सामि पस्समिस्सामी ति सिक्खती ति वेदितब्बा ।

२३७. इदं चतुत्थचतुक्क सुद्धविपस्सनावसेनेव वुत्त, पुरिमानि पन तीणि समथ-विपस्सनावसेन । एव चतुत्थ चतुक्कान वसेन सोळसक्थुकाय आनापानसतिया भावना वेदितब्बा । एवं सोळसक्थुवसेन च पन अय आनापानसति महप्फला होति महानिससा ।

२३८. तत्रस्स “ अयमपि खो, भिक्खवे, आनापानसतिसमाधि भावितो बहुलीकतो सन्तो व पणीतो चा ” ति [स ५।३२१] आदिवचनतो सन्तभावादिवसेनापि महानिससता देतब्बा, वितक्कुपच्छेदममत्थताय पि । अयं हि सन्त-पणीत-असेचनक-सुखविहारत्ता समाधि-न्तरायकरान वितक्कान वसेन इतो चितो च चित्तस्स विधावन विच्छिन्दित्वा आनापाना-मणाभिमुखमेव चित्त करोति । तेनेव वुत्त—“ आनापानमति भावेनत्वा वितक्कुपच्छेदाया ” [अ ४।३५३] ।

२३९. विज्जा-विमुत्तिपारिपूरिया मूलभावेनापि चस्सा महानिससता वेदितब्बा । वुत्त हेत गवता—“ आनापानसति, भिक्खवे, भाविता बहुलीकता चत्तारो सतिपड्डाने परिपूरेति । चत्तारो सतिपड्डाना भाविता बहुलीकता सत्त बोज्झङ्गे परिपूरेन्ति । सत्त बोज्झङ्गा भाविता बहुलीकता विज्जाविमुत्तिं परिपूरेन्ती ” ति [म ३।८२] ।

२४०. अपि च चरिमकान अस्सासपस्सासान विदितभावकरणतो पिस्सा महानिससता देतब्बा । वुत्त हेत भगवता—“ एवं भाविताय खो, राहुल, आनापानसतिया, एव बहुलीकताय, पि ते चरिमका अस्सासपस्सासा, ते पि विदिता व निरुज्झन्ति, नो अविदिता ” ति [म १।४२५-२६] ।

२४१. तत्थ निरोधवसेन तयो चरिमका, भवचरिमका, ज्ञानचरिमका, चुतिचरिमका ति । त्रेषु हि कामभवे अस्सासपस्सासा पवत्तन्ति, रूपारूपभवेसु नप्पवत्तन्ति, तस्मा ते भव-रिमका । ज्ञानेसु पुरिमे ज्ञानत्तये पवत्तन्ति, चतुत्थे नप्पवत्तन्ति, तस्मा ते ज्ञानचरिमका । ये च चुतिचित्तस्स पुरतो सोळसमेन चित्तेन सद्धिं उप्पज्जित्वा चुतिचित्तेन सह निरुज्झन्ति, च चुतिचरिमका नाम । इमे इध चरिमका ति अधिप्पेता ।

२४२. इमं किर कम्मट्ठानं अनुयुत्तस्स भिक्खुनो आनापानारम्मणस्स सुद्ध परिग्गाहितत्ता, तिचित्तस्म पुरतो सोळसमस्स चित्तस्स उप्पादक्खणे उप्पादं आवज्जयतो उप्पादो पि नेसं कटो होति, ठितिं आवज्जयतो ठिति पि नेसं पाकटा होति, भङ्ग आवज्जयतो च भङ्गो पि स पाकटो होति ।

२४३ इतो अज्ज कम्मट्ठान भावेत्वा अरहत्तं पत्तस्स भिक्खुनो हि आयुअन्तरं परिच्छिन्नं होति, अपरिच्छिन्नं वा । इमं पन सोळसक्थुक आनापानसति भावेत्वा अरहत्तं पत्तस्स आयुअन्तरं परिच्छिन्नमेव होति । सो, एत्तकं दानि मे आयुसङ्गारा पवत्तिस्सन्ति, न इतो परं ति

अत्रा अत्तनो धम्मताय एव सरीरपटिज्जगन-निवासनपारुपनादीनि सब्बकिच्चानि कत्वा अक्खीनि निर्मालेनि । कोटपव्वतविहारवासी तिससत्थेरो विय, महाकरञ्जियविहारवासी महातिससत्थेरो विय, देवपुत्तमहारङ्गे पिण्डपातिकतिससत्थेरो विय, चित्तलव्वतविहारवासिनो द्वे भातियत्थेरा विय च ।

२४४. तत्रिद एकवत्थुपरिदीपन । द्वेभातियत्थेरान किरिको पुण्णमुपोसथदिवसे पाति-
मोक्ख ओसापेत्वा भिक्खुसङ्घपरिवुतो अत्तनो वसनट्ठान गत्वा चङ्कमे ठितो चन्दा लोक
ओलोकेत्वा अत्तनो आयुसङ्घारे उपवारेत्वा भिक्खुसङ्घ आह—तुम्हेहि कथ परिनिब्बायन्ता
भिक्खू दिट्ठपुव्वा ति ? तत्र केचि आहसु—अम्हेहि आसने निसिन्नका व परिनिब्बायन्ता दिट्ठ-
पुव्वा ति, केचि अम्हेहि आकासे पल्लङ्क आभुजित्वा निसिन्नका ति । थेरो आह—अइ दानि
वो चङ्कमन्तमेव परिनिब्बायमान दस्सेस्सामी ति । ततो चङ्कमे लेख कत्वा, अह इतो चङ्कम-
कोटितो परकोटिं गत्वा निवत्तमानो इमं लेख पत्वा व परिनिब्बायिस्सामी ति वत्वा चङ्कम
ओरुह परभागं गत्वा निवत्तमानो एकेन पादेन लेख अक्कन्तक्खणे येव परिनिब्बायि ।

तस्मा हवे अप्पमत्तो अनुयुञ्जेथ पण्डितो ।

एवं अनेकानिसंसं आनापानसतिं सदा ति ॥

इद आनापानसतिय वित्थारकथामुख ।

२४५. आनापानसतिया अनन्तर उदिट्ठ पन उपसमानुस्सतिं भावेतुकामेन रहोगतेन पटि-
सल्लीनेन, “ यावता, भिक्खवे, धम्मा सङ्गता वा असङ्गता वा, विरागो तेसं धम्मानं
अग्गमक्खायति, यदिदं मदनिम्मदनो पिपासविनयो आलयसमुग्घातो वडुपच्छेदो तण्हक्खयो
विरागो निरोधो निब्बान ” ति [अं २।३४] एव सब्बदुक्खूपसमसङ्घातस्स निब्बानस्स गुणा
अनुस्सरितब्बा ।

२४६. तथ यावता ति यत्तका । धम्मा ति सभावा । सङ्गता वा असङ्गता वा
ति सङ्गम्म समागम्म पच्चयेहि कता वा अकता वा । विरागो तेसं धम्मानं अग्गमक्खायती
ति तेसं सङ्गतासङ्गुतधम्मानं विरागो अग्गमक्खायति, सेट्ठो उत्तमो ति वुच्चति ।

२४७. तथ विरागो ति न रागाभावमत्तमेव, अथ खो, यदिदं मदनिम्मदनो ..पे....
निब्बानं ति यो सो मदनिम्मदनो ति आदीनि नामानि असङ्गुतधम्मो लभति, सो विरागो ति
पच्चेतब्बो । सो हि यस्मा तं आगम्म सब्बे पि मानमद-पुरिसमदादयो मदा निम्मदा
अमदा हौन्ति, विनस्सन्ति, तस्मा मदनिम्मदनो ति वुच्चति । यस्मा च तं आगम्म सब्बा पि
कामपिपासा विनय अब्भत्थ याति, तस्मा पिपासविनयो ति वुच्चति । यस्मा पन त आगम्म
पञ्चकामगुणालया समुग्घातं गच्छन्ति, तस्मा आलयसमुग्घातो ति वुच्चति । यस्मा च त
आगम्म तेभूमक्खवट्ठ उपच्छिज्जति, तस्मा वडुपच्छेदो ति वुच्चति । यस्मा पन त आगम्म सब्बसो
तण्हा खय गच्छति, विरज्जति, निरुज्झति च, तस्मा तण्हक्खयो विरागो निरोधो ति
वुच्चति । यस्मा पनेस चतस्सो योनियो, पञ्च गतियो, सत्त विज्झाणट्ठितियो, नव च सत्तावासे

अपरापरभावाय विननतो, आवन्वनतो, संसिब्वनतो वान ति लद्धवोहाराय तण्हाय निक्खन्तो, निस्सटो, विसयुत्तो, तस्मा निब्वानं ति वुच्चती ति ।

२४८. एवमेतेस मदनिम्मदनतादीन गुणानं वसेन निब्वानसङ्घातो उपसमो अनुस्सरितव्वो । ये वा पनज्जे पि भगवता, “ असङ्खतञ्च वो, भिक्खवे, देसिस्सामि .. सच्चञ्च . पारञ्च .. सुदुद्दसञ्च .. अजरञ्च .... धुवञ्च ... निप्पपञ्चञ्च .... अमतञ्च .. सिवञ्च ... खेमञ्च ... अब्भुतञ्च .... अनीतिकञ्च ... अब्यापज्झञ्च .... विसुद्धिञ्च . दीपञ्च ... ताणञ्च वो, भिक्खवे, देसिस्सामी ” ति [स ४।३६०-७२] आदिसु सुत्तेसु उपसमगुणा वुत्ता, तेसम्पि वसेन अनुस्सरितव्वो येव ।

२४९. तस्सेव मदनिम्मदनतादिगुणवसेन उपसमं अनुस्सरतो, “ नेव तस्मिं समये रागपरियुद्धित चित्तं होति, न दोस... न मोहपरियुद्धित चित्तं होति । उजुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति उपसमं आरब्भा ” ति [७।६५ आदि] वुद्धानुस्सतिआदिसु वुत्तनयेनेव विक्खम्भित-नीवरणस्स एकक्खणे ज्ञानङ्गानि उप्पज्जन्ति । उपसमगुणान पन गम्भीरताय, नानप्पकारगुणानुस्सरणाधिमुत्तताय वा अप्पन अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं उपसमगुणानुस्सरणवसेन उप्पन्नत्ता उपसमानुस्सतिच्चेव सङ्गं गच्छति ।

२५०. छ अनुस्सतियो विय च अयम्पि अरियसावकस्सेव इज्झति । एव सन्ते पि उपसमगरुकेन पुथुज्जेनेनापि मनसिकातब्बा । सुतवसेनापि हि उपसमे चित्तं पसीदति ।

२५१. इमञ्च पन उपसमानुस्सतिं अनुयुत्तो भिक्खु सुखं सुपति, सुखं पटिबुज्झति, सन्तिन्द्रियो होति सन्तमानसो, हिरोत्तप्पसमन्नागतो, पासादिको, पणीताधिमुत्तिको, सब्रह्मचारीन गरु च भावनीयो च, उत्तरिं अप्पटिविज्जन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमतो भावयेथ विचक्खणो ।

एवं अनेकानिससं अरिये उपसमे सतिं ति ॥

इदं उपसमानुस्सतियं विथारकथामुखं ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
समाधिभावनाधिकारे अनुस्सतिकम्मद्वाननिद्देसो नाम
अट्ठमो परिच्छेदो ।

नवमो परिच्छेदो ब्रह्मविहारनिर्देशो

१. अनुस्सतिकम्मद्वानानन्तरं उद्दिष्टेषु पन, मेत्ता करुणा मुदिता उपेक्खा ति इमेसु चत्तसु ब्रह्मविहारेसु मेत्ता भावेतुकामेन ताव आदिकम्मिकेन योगावचरेन उपच्छिन्नपल्लिबोधेन गहितकम्मद्वानेन भत्तकिच्च कत्वा भत्तसम्मद पटिविनोदेत्वा विविक्खे पदेसे सुपज्जते आसने सुखानिसिन्नेन आदितो ताव दोसे आदीनवो खन्तियञ्च आनिससो पञ्चवेक्खितब्बो ।

२. कस्मा^१ इमाय हि भावनाय दोसो पहातब्बो, खन्ति अधिगन्तब्बा, न च सक्का किञ्चि अदिट्ठादीनव पहातु अविदितानिसस वा अधिगन्तु । तस्मा, “ दुट्ठो खो, आवुसो, दोसेन अभिभूतो परियादिण्णचित्तो पाणप्पि हन्ती ” ति [अ १।२१६] आदीन सुत्तान वसेन दोसे आदीनवो दट्ठब्बो,

“ खन्ती परम तपो तितिक्खा निब्बान परम वदन्ति बुद्धा ” [दी २।४९ ध १८४],

“ खन्तिबलं बलानीकं, तमह ब्रूमि ब्राह्मण ” [ध ३९९],

“ खन्त्या भिग्यो न विज्जती ” ति [सं १।२२२]

आदीन वसेन खन्तिय आनिससो वेदितब्बो ।

३. अथेव दिट्ठादीनवतो दोसतो चित्त विवेचनत्थाय विदितानिससाय च खन्तिया सयोजनत्थाय मेत्ताभावना आरभितब्बो । आरभन्तेन च आदितो व पुग्गलदोसा जानितब्बा, इमेसु पुग्गलेसु मेत्ता पठमं न भावेतब्बा, इमेसु नेव भावेतब्बा ति ।

४. अय हि मेत्ता, अप्पियपुग्गले अतिप्पियसहायके मज्झते वेरिपुग्गले ति इमेसु चत्तसु पठम न भावेतब्बा, लिङ्गविसभागे ओधिसो न भावेतब्बा, कालङ्कते न भावेतब्बा व ।

५. किंकारणा अप्पियादिसु पठम न भावेतब्बा^२ अप्पिय हि पियड्डाने ठपेन्तो किलमति, अतिप्पियसहायकं मज्झत्तड्डाने ठपेन्तो किलमति, अप्पमत्तके पि चस्स दुक्खे उप्पन्ने आरोदना-कारप्पत्तो विय होति, मज्झत्तं गरुड्डाने च पियड्डाने च ठपेन्तो किलमति, वेरिमनुस्सरतो कोधो उप्पज्जति । तस्मा अप्पियादिसु पठमं न भावेतब्बा ।

६. लिङ्गविसभागे पन तमेव आरब्ध ओधिसो भावेन्तस्स रागो उप्पज्जति । अज्जतरो किर अमच्चपुत्तो कुल्लपकत्थेर पुच्छि, भन्ते, कत्थ मेत्ता भावेतब्बा ति^३ थेरो, पियपुग्गले ति आह । तस्स च अत्तनो भरिया पिया होति, सो तस्सा मेत्तं भावेन्तो सब्बरत्तिं भित्तियुद्ध-मकासि । तस्मा लिङ्गविसभागे ओधिसो न भावेतब्बा ।

७. कालङ्कते पन भावेन्तो नेव अप्पनं, न उपचारं पापुणाति । अज्जतरो किर दहर

भिक्षु आचरिय आरब्ध मेत्त आरभि । तस्स मेत्ता नप्पवत्तनि । सो महाथेरस्स सन्तिक गन्त्वा, भन्ते, पगुणा व मे मेत्ताज्ञानसमापत्ति, न च न समापज्जितु सक्कोमि, किं नु खो कारणं ति आह । धेरो, निमित्त, आवुसो, गवेमा ति आह । सो गवेसन्तो आचरियस्स मतभाव अत्ता अज्ज आरब्ध मेत्तायन्तो समापत्ति अप्पेसि । तस्मा कालङ्कने न भावेतब्बा व ।

८. सब्बपठम पन, अह सुखितो होमि निहुक्खो ति वा, अवेरो अब्यापज्झो अनीघो सुखी अत्तान परिहरामी ति वा, एव पुनप्पुनं अत्तनि येव भावेतब्बा ।

९. एव सन्ते यं विभङ्गे वुत्तं, “ कथञ्च भिक्षु मेत्तासहगतेन चेतसा एक दिसं फरित्वा विहरति ? सेय्यया पि नाम एक पुगगल पिय मनापं दिस्वा मेत्तायेय्य, एवमेव सब्बे सत्ते मेत्ताय फरती ” ति [विभग २७२], यञ्च पटिसम्भिदाय, “ कनमेहि पञ्चहाकारेहि अनोधिसो फरणा मेत्ता चेतोविमुत्ति ? सब्बे सत्ता अवेरा अब्यापज्झा अनीघा सुखी अत्तानं परिहरन्तु । सब्बे पाणा....सब्बे भूता . सब्बे पुगगला ...सब्बे अत्तभावपरियापन्ना अवेरा अब्यापज्झा अनीघा सुखी अत्तान परिहरन्तु ” ति [पटि २।१३०] आदि वुत्त, यञ्च मेत्तसुत्ते,

“ सुखिनो वा खेमिनो होन्तु, सब्बे सत्ता भवन्तु सुखितत्ता ” ति [सु १४५]

आदि वुत्त, त विरुज्झति, न हि तत्थ अत्तनि भावना वुत्ता ति चे,—तञ्च न विरुज्झति ।

१०. कस्मा ? तं हि अप्पनावसेन वुत्तं, इदं सक्खिभाववसेन । सचे पि हि वस्ससत्त वस्स-सहस्सं वा अह सुखितो होमी ति आदिना नयेन अत्तनि मेत्तं भावेति, नेवस्स अप्पना उप्पज्जति । अहं सुखितो होमी ति भावयतो पन, यथा अह सुखकामो दुक्खपटिक्कूलो, जीवितुकामो अमरितुकामो च एव अज्जे पि सत्ता ति अत्तानं सक्खि कत्वा अज्जसत्तेसु हित-सुखकामता उप्पज्जति । भगवता पि च,

“ सब्बा दिसा अनुपरिगम्भ चेतसा नेवज्झगा पियतरमत्तना कचि ।

एवं पियो पुथु अत्ता परेसं, तस्मा न हिंसे परमत्तकामो ” ति [सं १।७५, उ४८] ॥
वदता अयं नयो दस्सितो ।

११. तस्मा सक्खिभावत्थ पठमं अत्तानं मेत्ताय फरित्वा तदनन्तर सुखप्पवत्तन्त्थ ख्वास्स पियो मनापो गरु भावनीये आचरियो वा आचरियमत्तो वा उपज्झायो वा उपज्झायमत्तो वा, तस्स तानि पियवचनादीनि पियमानापत्तकारणानि, सीलसुतादीनि गरुभावनीयत्तकारणानि च अनुस्सरित्वा, एस सप्पुरिसो सुखी होतु निहुक्खो ति आदिना नयेन मेत्ता भावेतब्बा । एवस्ये च पुगगले कामं अप्पना सम्पज्जति ।

१२. इमिना पन भिक्षुना तावतकेनेव तुड्ढिं अनापज्जित्वा सीमसम्भेद कत्तुकामेन तद-मन्तरं अतिप्पियसहायके, अतिप्पियसहायकतो मज्झत्ते, मज्झत्ततो वेरिपुगगले मेत्ता भावेतब्बा । भावेन्तेन च एकेकस्मिं कोट्टासे मुदुं कम्मनिय चित्त कत्वा तदनन्तरे तदनन्तरे उपसंहरितब्बं ।

१३. यस्स पन वेरिपुगगलो वा नत्थि, महापुरिसजातिकत्ता वा अनत्थ करोन्ते पि परे

वेरिसज्जा नुप्पज्जति, तेन, मज्झत्ते मे मेत्ताचित्तं कम्मनियं जातं, इदानीं नं वेरिम्हि उपसंहरामं ति व्यापारो व न कातब्बो । यस्स पन अत्थि, तं सन्धाय वुत्त—मज्झत्ततो वेरिपुग्गले मेत्त भावेतब्बा ति ।

१४. सचे पनस्स वेरिम्हि चित्तं उपसहरतो तेन कतापराधानुस्सरणेन पटिघं उप्पज्जति, अथानेन पुरिमपुग्गलेसु यत्थ कत्थचि पुनप्पुन मेत्त समापज्जित्वा वुड्ढित्वा पुनप्पुन तं पुग्गलं मेत्तायन्तेन पटिघ विनोदेतब्ब ।

१५. सचे एवम्पि वायमतो न निब्बाति, अथ

ककचूपमओवादआदीन अनुसारतो ।

पटिघस्स पहानाय घटितब्ब पुनप्पुन ॥

तच्च खो इमिना आकारेन अत्तान ओवदन्तेनेव—अरे कुज्झनपुरिस, न नु वुत्त भगवता,
“ उभतो दण्डकेन चे पि, भिक्खवे, ककचेन चोरा ओचरका अङ्गमङ्गानि ओकन्तेय्यु,
तत्रापि यो मनो पदोसेय्य, न मे सो तेन सासनकरो ” ति [म १।१२९] च ?

“ तस्सेव तेन पापियो यो कुद्ध पटिकुज्झति ।

कुद्धं अप्पटिकुज्झन्तो सङ्गाम जेति दुज्जय ॥

उभिन्नमत्थ चरति, अत्तनो च परस्स च ।

पर सङ्कुपित अत्वा यो सतो उपसम्मती ” ति [सं १।१६२] च ?

“ सत्तिमे, भिक्खवे, धम्मा सपत्तकन्ता सपत्तकरणा कोधन आगच्छन्ति इत्थि वा पुरिस वा । कतमे सत्त ? इध, भिक्खवे, सपत्तो सपत्तस्स एव इच्छति, अहो वताय दुब्बण्णो अस्सा ति । तं किस्स हेतु ? न, भिक्खवे, सपत्तो सपत्तस्स वण्णवताय नन्दति । कोधनायं, भिक्खवे, पुरिसपुग्गलो कोवाभिभूतो कोधपरेतो, किञ्चापि सो होति सुन्हातो सुविलित्तो कप्पितकेसमस्सु ओदातवत्थवसनो, अथ खो सो दुब्बण्णो व होति कोधाभिभूतो । अयं, भिक्खवे, पठमो धम्मो सपत्तकन्तो सपत्तकरणो कोधन आगच्छति इत्थि वा पुरिस वा । पुन च परं, भिक्खवे, सपत्तो सपत्तस्स एवं इच्छति, अहो वताय दुक्खं सयेय्या ति ....पे.... न पचुरत्थो अस्सा ति....पे .. न भोगवा अस्सा ति...पे ...न यसवा अस्सा ति ...पे....न मित्तवा अस्सा ति...पे....न कायस्स भेदा परं मरणा सुगतिं सग्गं लोकं उपपज्जेय्या ति । तं किस्स हेतु ? न, भिक्खवे, सपत्तो सपत्तस्स सुगतिगमनेन नन्दति । कोधनायं, भिक्खवे, पुरिसपुग्गलो कोधाभिभूतो कोधपरेतो कायेन दुच्चरित चरति, वाचाय....मनसा दुच्चरितं चरति, सो कायेन....वाचाय....मनसा दुच्चरित चरित्वा कायस्स भेदा पर मरणा अपाय दुग्गतिं विनिपातं निरयं उपपज्जति कोवाभिभूतो ” ति [अं ४।९४-९६] च ? “ सेय्यथा पि भिक्खवे, छ्वालातं उभतो पदित्तं मज्झे गूथगत नेव गामे कड्ढथं फरति, न अरज्जे कड्ढथं फरति, तथूपमाहं, भिक्खवे, इमं पुरिसपुग्गलं वदामी ” ति [अं २।९५, इ ९०] चा ति ?

सो दानि त्व एव कुञ्जन्तो न चेव भगवतो सासनकरो भविस्ससि, पटिकुञ्जन्तो च कुद्ध-
पुरिसतो पि पापियो हुत्वा न दुज्जयं सङ्गाम जेममसि, सपत्तकरणे च धम्मे अत्तना व अत्तनो
करिम्ससि, छवालात्पमो च भविम्ससी ति ।

१६. तस्सेवं घटयतो वायमतो सचे त पटिघं वूपसम्मति, इच्चेत कुसलं, नो चे वूप-
सम्मति अथ यो यो धम्मो तस्स पुग्गलस्स वूपसन्तो होति परिसुद्धो, अनुस्सरियमानो पसाद
आवहति, त त अनुस्सरित्वा आघातो पटिविनोदेतब्बो ।

१७. एकच्चस्स हि कायसमाचारो व उपसन्तो होति, उपसन्तभावो चस्स बह्वं वत्तपटि-
पत्तिं करोन्तस्स सब्बजनेन आयति, वचीसमाचारमनोसमाचारा पन अवूपसन्ता होन्ति । तस्स ते
अचिन्तेत्वा कायसमाचारवूपसमो येव अनुस्सरितब्बो ।

१८. एकच्चस्स वचीसमाचारो व उपसन्तो होति, उपसन्तभावो चस्स सब्बजनेन आयति,—
सो हि पकतिथा व पटिसन्धारकुसलो होति सखिलो सुखसम्भासो सम्मोदको उत्तानमुखो पुब्ब-
भासी, मधुरेन सरेन धम्म ओसारेति, परिमण्डलेहि पदव्यञ्जनेहि धम्मकथं कथेति,—कायसमा-
चारमनोसमाचारा पन अवूपसन्ता होन्ति । तस्स ते अचिन्तेत्वा वचीसमाचारवूपसमो येव
अनुस्सरितब्बो ।

१९. एकच्चस्स मनोसमाचारो व उपसन्तो होति, उपसन्तभावो चस्स चेतियवदनादिसु
सब्बजनस्स पाकटो होति । यो हि अवूपसन्तचित्तो होति, सो चेतियं वा बोधिं वा थेरे वा
वन्दमानो न सकच्चं वन्दति, धम्मसवनमण्डले विक्खित्तचित्तो वा पचलायन्तो वा निसीदति ।
उपसन्तचित्तो पन ओकप्पेत्वा सकच्चं वन्दति, ओहितसोतो अड्ढिकत्वा कायेन वा वाचाय वा
चित्तप्पसादं आविकरोन्तो धम्मं सुणाति । इति एकच्चस्स मनोसमाचारो व उपसन्तो होति,
कायवचीसमाचारा अवूपसन्ता होन्ति । तस्स ते अचिन्तेत्वा मनोसमाचारवूपसमो येव अनुस्सरितब्बो ।

२०. एकच्चस्स पन इमेसु तीसु धम्मेसु एको पि अवूपसन्तो होति । तस्मिं पुग्गले,
किञ्चापि एस इदानी मनुस्सलोके चरति, अथ खो कतिपाहस्स अच्चयेन अड्ढमहानिरय-सोळस-
उस्सदनिरयपरिपूरको भविस्सती ति कारुज्ज उपड्डपेतब्बं । कारुज्जम्पि हि पटिच्च आघातो
वूपसम्मति । एकच्चस्स तयो पिमे धम्मा वूपसन्ता होन्ति । तस्स य य इच्छति, त तं
अनुस्सरितब्ब । तादिसे हि पुग्गले न दुक्करा होति मेत्ताभावना ति ।

२१. इमस्स च अत्थस्स आविभावत्थं, “ पञ्चिमे, आवुसो, आघातपटिविनया, यत्थ
मिक्खुनो उप्पन्नो आघातो सब्बसो पटिविनोदेतब्बो ” ति [अ ३।१८६-९०] इदं पञ्चक-
निपाते आघातपटिविनयसुत्त वित्थारेतब्बं ।

२२. सचे पनस्स एवम्पि वायमतो आघातो उप्पज्जाति येव, अथानेन एवं अत्ता
ओवदितब्बो—

अत्तनो विसये दुक्खं कतं ते यदि वेरिन्ना ।

किं तस्साविसये दुक्खं सच्चित्ते कत्तुमिच्छसि ॥

बहूपकारं हित्वान जातिवग्गं रुदम्मुख ।
 महानत्थकर कोधं सपत्त न जहासि किं ॥
 यानि रक्खसि सीलानि, तेसं मूलनिकन्तन ।
 कोध नामुपलाळेसि, को तथा सादिसो जळो ॥
 कत अनरियं कम्म परेन इति कुञ्जसि ।
 किं नु त्व तादिस येव यो सय कत्तुमिच्छसि ॥
 दोसेतुकामो यदि त अमनाप परो करि ।
 दोसुप्पादेन तस्सेव कि पूरेसि मनोरथ ॥
 दुक्ख तस्स च नाम त्व कुद्धो काहसि वा न वा ।
 अत्तान पनिदानेव कोधदुक्खेन बाधासि ॥
 कोधन्धा अहित मग्ग आरुब्धा यदि वेरिनो ।
 कस्मा तुवम्पि कुञ्जन्तो तेसं येवानुसिक्खासि ॥
 यं दोस तव निस्साय सत्तुना अप्पिय कत ।
 तमेव दोस छिन्दस्सु, किमद्धाने विहज्जसि ॥
 खणिकत्ता च धम्मानं, येहि खन्धेहि ते कत ।
 अमनापं निरुद्धा ते, कस्स दानीध कुञ्जसि ॥
 दुक्खं करोति यो यस्स, तं विना कस्स सो करे ।
 सयम्पि दुक्खहेतु त्वमिति किं तस्स कुञ्जसी ति ॥

२३. सचे पनस्स एव अत्तानं ओवदतो पि पटिघ नेव वूपसम्माति, अथानेन अत्तनो च परस्स च कम्मस्सकता पच्चवेक्खितब्बा । तत्थ अत्तनो ताव एवं पच्चवेक्खितब्बा—अम्भो, त्वं तस्स कुद्धो किं करिस्ससि ? न नु तवेवेत दोसनिदान कम्मं अनत्थाय संवत्तिस्सति ? कम्मस्सको हि त्वं, कम्मदायादो, कम्मयोनि, कम्मबन्धु, कम्मपटिसरणो, यं कम्मं करिस्ससि तस्स दायदो भविस्ससि । इदञ्च ते कम्म नेव सम्मासम्बोधिं, न पच्चेकबोधिं, न सावकभूमिं, न ब्रह्मत्तसकत्तचक्रवत्तिपदेसरज्जादिसम्पत्तीन अज्जतरं सम्पत्तिं साधेतु समत्थ, अथ खो सासनतो चावेत्वा विघासादादिभावस्स चेव नेरयिकादिदुक्खविसेसानञ्च ते संवत्तनिकमिद कम्म । सो त्व इदं करोन्तो उभोहि हत्थेहि वीतच्चिके वा अङ्गरे, गूयं वा गहेत्वा परं पहरितुकामो पुरिसो विय अत्तानमेव पठम दहसि चेव, दुग्गन्धञ्च करोसी ति ।

२४. एव अत्तनो कम्मस्सकतं पच्चवेक्खित्वा परस्स पि एव पच्चवेक्खितब्बा—एसो पि तव कुञ्जित्वा किं करिस्सति ? न नु एतस्सेवेत अनत्थाय संवत्तिस्सति ? कम्मस्सको हि अयमायस्मा कम्मदायादो....पे ...यं कम्मं करिस्सति, तस्स दायदो भविस्सति । इदञ्चस्स कम्मं नेव सम्मासम्बोधिं, न पच्चेकबोधिं, न सावकभूमिं, न ब्रह्मत्तसकत्तचक्रवत्तिपदेसरज्जादिसम्पत्तीनं

अञ्जतर सम्पत्ति माधेनुं सम्य, अथ खो सामननो चावेवा विद्यासादादिभावस्म चेव नेगयि कादिदुक्खविसेसानञ्चस्स सवत्तनिकमिदं कम्म । स्वाय इदं कग्गेन्तो पटिवाते ठत्वा परं रजेन ओकिरितुकामो पुरिसो विय अत्तान येव ओकिरति । वुत्त हेत भगवता—

“ यो अप्पदुड्डस्स नरस्स दुस्सति सुद्धस्स पोसम्स अनङ्गणस्स ।

तमेव बालं पच्चेति पाप सुखुमो रजो पटिवात व खित्तो ” ति [व १२५] ॥

२५. सचे पनस्स एव कम्मस्सकतम्पि पच्चवेक्खतो नेव वूपसम्माति, अथानेन सत्थु पुव्व-चरियगुणा पच्चवेक्खितव्वा ।

२६. तत्राय पच्चवेक्खणानयो । अम्भो पब्बजित, न नु ते सत्था पुव्वे व सम्बोधा अन-भिसम्भुद्धो बोधिसत्तो पि समानो चत्तारि असङ्खेय्यानि कप्पसतसहस्सञ्च पारमियो पूरयमानो तत्थ तत्थ ववकेसु पि पच्चत्थिकेसु चित्त नप्पदूसोसि ?

२७. सेय्याधिदं—सीलवजातके ताव, अत्तनो देविया पदुडेन पापअमच्चेन आनीतस्स पटिरञ्जो तियोजनसतं रज्जं गण्हन्तस्स निसेधनत्थाय उट्ठितानं अमच्चानं आवुधम्पि छुपितु न अदासि । पुन सद्धिं अमच्चसहस्सेन आमकसुसाने गलप्पमाणं भूमिं खणित्वा निखज्जमानो चित्तप्पदोसमत्तम्पि अकत्वा कुणपखादनत्थं आगतान सिङ्गालान पसुवियूहनं निस्साय पुरिसकार कत्वा पटिलद्धजीवितो यक्खानुभावेन अत्तनो सिरिगब्भं ओरुय्ह सिरिसयने सयित पच्चत्थिकं दिस्वा कोपं अकत्वा व अज्जमज्जं सपथं कत्वा त मित्तद्धाने ठपयित्वा आह—

“ आसिंसेथेव पुरिसो न निव्विन्देय्य पण्डितो ।

पस्सामि वोहमत्तानं यथा इच्छि तथा अहु ” ति [जातक ११२६७] ॥

२८. खन्तिवादिजातके दुम्मेधेन कासिरञ्जा, किंवादी त्व, समणा ति पुट्ठो, खन्तिवादी नामाह ति वुत्ते सकण्टकाहि कसाहि ताळेत्वा हत्थपादेसु छिज्जमानेसु कोपमत्तम्पि न अकासि ।

२९. अनच्छरियञ्चेत, य महल्लको पब्बज्जपूगतो एवं करेय्य, चूळ-धम्मपालजातके पन उत्तानसेय्यको पि समानो,

“ चन्दनरसानुलित्ता बाहा छिज्जन्ति धम्मपालस्स ।

दायादस्स पथव्या, पाणा मे, देव, रुज्झन्ती ” ति [जातक ३११८१] ॥

एवं विष्पलपमानाय मातुया पितरा महापतापेन नाम रज्जा बंसकळीरेसु विय चतूसु हत्थपादेसु छेदापितेसु, तावता पि च सन्तुट्ठिं अनापजित्वा, सीसमस्स छिन्दथा ति आणत्ते, अय दानि ते चित्तं सन्निगण्हनकालो, इदानि, अम्भो धम्मपाल, सीसच्छेदाणापके पितरि, सीसच्छेदके पुरिसे, परिदेवमानाय मातरि, अत्तनि चा ति इमेसु चतूसु समचित्तो होही ति दब्बहसमादानं अधिङ्गाय पदुट्ठाकारमत्तम्पि न अकासि ।

३०. इदञ्चापि अनच्छरियमेव, यं मनुस्सभूतो एवमकासि, तिरच्छानभूतो पि पन छद्दन्तो

नाम वारणो हुत्वा विसर्पीतेन सल्लेन नाभिय विद्धो पि ताव अनत्थकारिहि लुदके चित्त
नप्पदूसेसि । यथाह—

“ समप्पितो पुत्थुसल्लेन नागो, अदुड्ढचित्तो लुदक अज्झभासि ।

किमत्थिय, कस्स वा सम्म हेतु ममं वधि कस्स वाय पयोगो”ति [जातक ५।५१] ॥
एव वत्वा च, कासिरज्जो महेसिया तव दन्तानमत्थाय पेसितोमिह, भदन्ते, ति बुत्ते तस्सा
मनोरथं पूरेन्तो छब्बण्णरस्मिनिच्छरणसमुज्जलितचारुसोमे अत्तनो दन्ते छेत्वा अदासि ।

३१. महाकपि हुत्वा अत्तना येव पब्बतपपाततो उद्धरितेन पुरिसेन,

“ भक्खो अय मनुस्सान यथेवज्जे वने मिगा ।

यं नूनिम वधित्वान छातो खादेय्य वानर ॥

असितो व गमिस्सामि मसमादाय सम्बल ।

कन्तारं नित्थरिस्सामि, पाथेय्य मे भाविस्सती ” ति [जातक ५।७१] ॥

एवं चिन्तेत्वा सिलं उक्खिपित्वा मत्थके सम्पदालिते, अस्सुपुण्णोहि नेत्तेहि त पुरिस उदिक्खमानो,

“ माय्योसि मे, भदन्ते, त्वं नामेतादिसं करि ।

त्व खोसि नाम दीघावु अज्ज वारेतुमरहसी ” ति [जातक ५।७१] ॥

वत्वा तस्मिं पुरिसे चित्तं अप्पदूसेत्वा अत्तनो च दुक्खं अचिन्तेत्वा तमेव पुरिस खेमन्त-
भूमिं सम्पापेसि ।

३२. भूरिदत्तो नाम नागराजा हुत्वा उपोसथङ्गानि अधिडाय वम्मिकमुद्धानि सयमानो
कप्पुडानगिसदिसेन ओसवेन सकलसरीरे सिञ्चमानो पि, पेळाय पक्खिपित्वा सकलजम्बुदीपे
कीळापियमानो पि तस्मिं ब्राह्मणे मनोपदोसमत्तम्पि न अकासि । यथाह—

“ पेळाय पक्खिपन्ते पि मद्दन्ते पि च पाणिना ।

आलम्बाने न कुप्पामि सीलखण्डभया ममा ” ति [च ८५] ॥

३३. चम्पेय्यो पि नागराजा हुत्वा अहितुण्डिकेन विहेठियमानो मनोपदोसमत्तम्पि न
उप्पादेसि । यथाह—

“ तदा पि म धम्मचारिं उपवुत्थउपोसथ ।

अहितुण्डिको गहेत्वान राजद्वारमिह कीळति ॥

यं सो वण्णं चिन्तयति नील पीतञ्च लोहित ।

तस्स चित्तानुवत्तन्तो होमि चिन्तितसन्निभो ॥

थलं करेय्यं उदकं, उदकम्पि थलं करे ।

यदिहं तस्स कुप्पेय्य खणेन छारिक करे ॥

यदि चित्तवसी हेस्सं, परिहायिस्सामि सीलतो ।

सीलेन परिहीनस्स उत्तमत्थो न सिज्झती ” ति [च ८५-८६] ॥

३४. सङ्घपालनागराजा हुत्वा तिखिणाहि सत्तीहि अड्डसु ठानेसु ओविज्झित्वा पहारमुग्गेहि सकण्टका लतायो पवेसेत्वा नासाय दब्ध रज्जु पक्खिपित्वा सोळसहि भोजपुत्तेहि काजेनादाय बुद्धमानो धरणीतले घसियमानसरीरो महन्तं दुक्ख पञ्चनुभोन्तो कुज्झित्वा ओलोकितमत्तेनेव सब्बे भोजपुत्ते भस्म कातु समत्थो पि समानो चक्खु उम्मीलेवा पदुङ्काकारमत्तम्पि न अकासि । यथाह—

“ चातुदसिं पञ्चदसिञ्चळार, उपोसथ निच्चमुपावसामि ।

अथागमु सोळस भोजपुत्ता रज्जुं गहेत्वान दब्धञ्च पास ॥

छेत्वान नासं अतिकस्स रज्जु, नयिंसु म सम्परिगृह्ण लुढा ।

एतादिस दुक्खमह तितिक्खं उपोसथं अप्पटिकोपयन्तो” ति [जातक ५।१७२-७३] ॥

३५. न केवलञ्च एतानेव, अज्झानि पि मातुपोसकजातकादिसु अनेकानि अच्छरियानि अकासि । तस्स ते इदानीं सब्बञ्जुन पत्तं सदेवके लोके केनचि अप्पटिसमखन्तिगुण त भगवन्तं सत्थारं अपदिसतो पटिघचित्तं नाम उप्पादेतु अनिविय अयुक्त अप्पटिरूप ति ।

३६. सचे पनस्स एव सत्थु पुब्बचरियगुण पच्चवेक्खतो पि दीघरत्त किलेसानं दासव्य उपगतस्स नेव त पटिघ वूपसम्मति, अथानेन अनमतगियाणि पच्चवेक्खितब्बानि । तत्र हि वुत्त—“ न सो, भिक्खवे, सत्तो सुलभरूपो, यो न माता भूतपुब्बो... यो न पिता भूतपुब्बो ....यो न भाता....यो न भगिनी... यो न पुत्तो....यो न धीता भूतपुब्बो ” ति [स २।१८९-९०] । तस्मा तस्मिं पुग्गले एव चित्तं उप्पादेतब्ब—अय किर मे अतीते माता हुत्वा दसमासे कुच्छिया परिहरित्वा मुत्तकरीसखेळसिङ्गाणिकादीनि हरिचन्दन विय अजिगुच्छमानो अपनेत्वा उरे नच्चापेन्तो, अङ्केन परिहरमानो पोसेसि, पिता हुत्वा अजपथसङ्कुपथादीनि गन्त्वा वाणिज्ज पयोजयमानो, मग्ग अत्थाय जीवितम्पि परिञ्चजित्वा उभतो व्यूळ्हे सङ्गामे पविसित्वा, नावाय महासमुदं पक्खन्दित्वा, अज्झानि च दुक्करानि करित्वा, पुत्तके पोसेस्सामी ति तेहि तेहि उपायेहि धन सहरित्वा म पोसेसि, भाता, भगिनी, पुत्तो, धीता च हुत्वा पि, इदञ्चिदञ्च उपकारं अकासी ति तत्र मे नप्पटिरूप मन पदूसेतुं ति ।

३७. सचे पन एवम्पि चित्तं निब्बापेतुं न सक्कोति येव, अथानेन एव मेत्तानिसंसा पच्चवेक्खितब्बा—अम्भो पब्बजित, न नु वुत्तं भगवता, “ मेत्ताय भिक्खवे, चेतोविमुत्तिया आसेवित्ताय भाविताय बहुलीकताय यानीकताय कथुकताय अनुडिताय परिचिताय सुसमारद्दाय एकादसानिसंसा पाटिकङ्का । कतमे एकादस ? सुखं सुपति, सुखं पटिबुज्झति, न पापकं सुपिनं पस्सति, मनुस्सानं पियो होति, अमनुस्सानं पियो होति, देवता रक्खन्ति, नास्स अग्नि वा विसं वा सत्थं वा कमति, तुवटं चित्तं समाधियति, मुखवण्णो विप्पसीदति, असम्मूळ्हो कालं करोति, उत्तरिं अप्पटिविज्झन्तो ब्रह्मलोकूपगो होती ” ति [अं ५।३४२] ? सचे त्वं इदं चित्तं न निब्बापेस्ससि, इमेहि आनिससेहि परिबाहिरो भविस्ससी ति ।

३८. एवम्पि निव्वापेतु असक्कोन्तेन पन धातुविनिष्भोगो कातब्बो । कथं ? अम्भो पव्वजित, त्व एतस्स कुञ्जमानो कस्स कुञ्जसि ? किं केसान कुञ्जसि, उदाहु लोमानं, नखानं ... पे. ...मुत्तस्स कुञ्जसि ? अथ वा पन केसादिसु पथवीधातुया कुञ्जसि, आपोधातुया, तेजो-धातुया, वायोधातुया कुञ्जसि ? ये वा पञ्चक्खन्धे, द्वादसायतनानि, अङ्गारस धातुयो उपादाय अयमायस्मा इत्थन्नामो ति वुच्चति, तेसु किं रूपक्खन्धस्स कुञ्जसि, उदाहु वेदना-सञ्जा-सङ्खार-विज्जाणक्खन्धस्स कुञ्जसि ? किं वा चक्खायतनस्स कुञ्जसि, किं रूपायतनस्स कुञ्जसि ....पे....किं मनायतनस्स कुञ्जसि, किं धम्मायतनस्स कुञ्जसि ? किं वा चक्खुधातुया कुञ्जसि, किं रूपधातुया, किं चक्खुविज्जाणधातुया... पे....किं मनोधातुया, किं धम्मधातुया, किं मनोविज्जाणधातुया ति ? एव हि धातुविनिष्भोगं करोतो आरम्भे सासपस्स विषय आकासे चित्तकम्मस्स विषय च कोधस्स पतिट्ठानट्ठानं न होति ।

३९. धातुविनिष्भोगं पन कातुं असक्कोन्तेन दानसविभागो कातब्बो । अत्तनो सन्तकं परस्स दातब्बं, परस्स सन्तकं अत्तना गहेतब्बं । सचे पन परो भिन्नाजीवो होति अपरिभोगा-रहपरिक्खारो, अत्तनो सन्तकमेव दातब्बं । तस्सेव करोतो एकन्तेनेव तस्मिं पुग्गले आघातो वूपसम्मति । इतरस्स च अतीतजातितो पट्ठाय अनुबन्धो पि कोधो तं खणं येव वूपसम्मति । चित्तलपव्वतविहारे तिक्खत्तु बुद्धापितसेनासनेन पिण्डपातिकत्थेरेन, अयं भन्ते, अङ्कहापण-गघनको पत्तो मम मातरा उपासिकाय दिन्नो, धम्मियो लाभो, महाउपासिकाय पुञ्जलाभं करोथा ति वत्वा दिन्नं पत्तं लद्धमहात्थेरस्स विषय । एव महानुभाव हेतुं दानं नाम । वुत्तम्पि चेत्—

“ अदन्तदमनं दानं, दानं सब्बत्थसाधकं ।

दानेन पियवाचाय उण्णमन्ति नमन्ति चा ” ति [ ] ॥

४०. तस्सेव वेरिपुग्गले वूपसन्तपटिघस्स, यथा पियातिप्पियसहायकमज्झत्तेसु, एवं तस्मिं पदेसे निशित्ते चोरा आगन्त्वा, भन्ते, एकं भिक्खुं अम्हाकं देथा ति वत्वा, किंकारणा ति वुत्ते, तं मारेत्वा गल्लोहितं गहेत्वा बलिकरणत्थाया ति वदेय्युं, तत्र चेतो भिक्खु, असुकं वा असुकं वा गण्हन्तु ति चिन्तेय्य, अकतो व होति सीमसम्भेदो । सचे पि, म गण्हन्तु, मा इमे तयो ति चिन्तेय्य, अकतो व होति सीमसम्भेदो । कस्मा ? यस्स यस्स हि गहणं इच्छति, तस्स तस्स अहितेसी होति, इतरेस येव हितेसी होति । यदा पन चतुन्न जनानमन्तरे एकम्पि चोरानं दातब्बं न पस्सति, अत्तनि च तेसु च तीसु जनेसु सममेव चित्तं पवत्तेति, कतो होति सीमसम्भेदो ।

४१. तस्सिदं लक्खणं । सचे इमस्मिं पुग्गले पियमज्झत्तवेरीहिं सद्धिं अत्तचतुत्थे एकस्मिं पदेसे निशित्ते चोरा आगन्त्वा, भन्ते, एकं भिक्खुं अम्हाकं देथा ति वत्वा, किंकारणा ति वुत्ते, तं मारेत्वा गल्लोहितं गहेत्वा बलिकरणत्थाया ति वदेय्युं, तत्र चेतो भिक्खु, असुकं वा असुकं वा गण्हन्तु ति चिन्तेय्य, अकतो व होति सीमसम्भेदो । सचे पि, म गण्हन्तु, मा इमे तयो ति चिन्तेय्य, अकतो व होति सीमसम्भेदो । कस्मा ? यस्स यस्स हि गहणं इच्छति, तस्स तस्स अहितेसी होति, इतरेस येव हितेसी होति । यदा पन चतुन्न जनानमन्तरे एकम्पि चोरानं दातब्बं न पस्सति, अत्तनि च तेसु च तीसु जनेसु सममेव चित्तं पवत्तेति, कतो होति सीमसम्भेदो ।

४२. तेनाहु पोराणा—

“ अत्तानि हितमज्झत्ते अहिते च चतुब्बिधे ।
यदा पस्सति नानत्त हितचित्तो व पाणिनं ।
न निकामलाभी मेत्ताय कुसली ति पवुच्चति ॥
यदा चतस्सो सीमायो सम्भिन्ना होन्ति भिक्खुनो ।
समं फरति मेत्ताय सब्बलोक सदेवकं ।

महाविसेसो पुरिमेन यस्स सीमा न नायती ” ति [ ] ॥

४३. एवं सीमसम्भेदसमकालमेव च इमिना भिक्खुना निमित्तञ्च उपचारञ्च लद्धं होति । सीमसम्भेदे पन कते तमेव निमित्त आसेवन्तो भावेन्तो बहुलीकरोन्तो अप्पकसिरेनेव पथवीकसिणे वुत्तनयेनेव अप्पन पापुणाति । एत्तावतानेन अधिगत होति पञ्चङ्गविण्णहीन पञ्चङ्गसमन्नागतं तिविधकल्याणं दसलक्खणसम्पन्न पठमं ज्ञानं मेत्तासहगत । अधिगते च तस्मिं तदेव निमित्त आसेवन्तो भावेन्तो बहुलीकरोन्तो अनुपुब्बेन चतुक्कनयेन दुतियततियज्झानानि पञ्चकनये दुतियततियचतुत्थज्झानानि च पापुणाति ।

४४. सो हि पठमज्झानादीन अज्जतरवसेन “ मेत्तासहगतेन चेतसा एक दिस फरित्वा विहरति, तथा दुतिय, तथा ततियं, तथा चतुत्थि, इति उद्धमधो तिरियं सब्बधि सब्बत्तताय सब्बावन्तं लोकं मेत्तासहगतेन चेतसा विपुलेन महग्गतेन अप्पमाणेन अवरेण अब्यापज्जेन फरित्वा विहरति ” [विभंग २७२, दी १।२५०, म १।३८ आदि] । पठमज्झानादिवसेन अप्पनापत्तचित्तस्सेव हि अयं विकुब्बना सम्पज्जति ।

४५. एत्थ च मेत्तासहगतेना ति मेत्ताय समन्नागतेन । चेतसा ति चित्तेन । एकं दिसं ति एत एकस्सिा दिसाय पठमपरिगहितं सत्तं उपादाय एकदिसापेरियापन्नसत्तफरणवसेन वुत्तं । फरित्वा ति फुसित्वा, आरम्मणं कत्वा । विहरती ति ब्रह्मविहाराधिद्धितं इरियापथविहारं पवत्तेति । तथा दुतियं ति यथा पुरत्थिमादिसु दिसासु यं किञ्चि एकं दिस फरित्वा विहरति, तथेव तदनन्तर दुतियं, ततियं, चतुत्थिञ्चा ति अत्थो ।

४६. इति उद्धं ति एतेनेव नयेन उपरिमं दिसं ति वुत्तं होति । अधो तिरियं ति अधो दिसम्पि तिरियंदिसम्पि एवमेव । तत्थ च अधो ति हेडा, तिरियं ति अनुदिसासु । एव सब्ब-दिसासु अस्समण्डले अस्समिव मेत्तासहगत चित्तं सारेति पि पच्चासारेति पी ति । एत्तावता एक-मेकं दिसं परिगहेत्वा ओधिसो मेत्ताफरणं दस्सितं ।

४७. सब्बधी ति आदि पन अनोधिसो दस्सनत्थं वुत्तं । तत्थ सब्बधी ति सब्बत्थ । सब्बत्तताया ति सब्बेसु हीनमज्झिमुक्कड्ढमित्तसपत्तमज्झत्तादिप्पभेदेसु अत्तताय । अयं परसत्तो ति विभागं अकत्वा अत्तसमताया ति वुत्तं होति । अथ वा, सब्बत्तताया ति सब्बेन चित्त-भावेन । ईसकम्पि बहि अविकल्पमानो ति वुत्त होति । सब्बावन्तं ति सब्बसत्तवन्तं । सब्ब-सत्तयुत्तं ति अत्थो । लोकं ति सत्तलोकं ।

४८. विपुलेना ति एवमादि परियायदस्सनतो पनेत्थ पुन मेत्तासहगतेना ति वुत्तं । यस्मा वा एत्थ ओधिसो फरणे विय पुन तथा-सदो इति-सदो वा न वुत्तो, तस्मा पुन मेत्ता-सहगतेन चेतसा ति वुत्त । निगमनवसेन वा एत वुत्तं । विपुलेना ति एत्थ च फरणवसेन विपुलता दडुब्बा । भूमिवसेन पन एतं महग्गतं, पगुणवसेन च अप्पमाणसत्तारम्मणवसेन च अप्पमाणं, व्यापादपञ्चत्थिकप्पहानेन अवेरं, दोमनस्सप्पहानतो अब्यापज्झं । निदुक्ख ति वुत्तं होति । अयं, मेत्तासहगतेन चेतसा ति आदिना नयेन वुत्ताय विकुब्बनाय अत्थो ।

४९. यथा चायं अप्पनाप्पत्तचित्तस्सेव विकुब्बना सम्पज्जति, तथा यम्पि पटिसम्भिदाय, “ पञ्चहाकारेहि अनोधिसो फरणा मेत्ता चेतोविमुत्ति, सत्तहाकारेहि ओधिसो फरणा मेत्ता चेतोविमुत्ति, दसहाकारेहि दिसा फरणा मेत्ता चेतोविमुत्ती ” ति [पटि २।१३०] वुत्तं, तम्पि अप्पनाप्पत्तचित्तस्सेव सम्पज्जती ति वेदितब्बं ।

५०. तत्थ च, “ सब्बे सत्ता अवेरा अब्यापज्झा अनीघा सुखी अत्तानं परिहरन्तु, सब्बे पाणा....सब्बे भूता... पे... सब्बे पुग्गला....सब्बे अत्तभावपरियापन्ना अवेरा....पे... परिहरन्तु ” ति [पटि २।१३०-३१] इमेहि पञ्चहाकारेहि अनोधिसो फरणा मेत्ता चेतो-विमुत्ति वेदितब्बा ।

५१. “ सब्बा इत्थियो अवेरा....पे....अत्तानं परिहरन्तु, सब्बे पुरिसा....सब्बे अरिया.... सब्बे अनरिया....सब्बे देवा....सब्बे मनुस्सा....सब्बे विनिपातिका अवेरा.. .पे....परिहरन्तु ” ति [पटि २।१३१] इमेहि सत्तहाकारेहि ओधिसो फरणा मेत्ता चेतोविमुत्ति वेदितब्बा ।

५२. “ सब्बे पुरत्थिमाय दिसाय सत्ता अवेरा ...पे....अत्तानं परिहरन्तु, सब्बे पच्छिमाय दिसाय....सब्बे....उत्तराय दिसाय. ..सब्बे दक्खिणाय दिसाय....सब्बे पुरत्थिमाय अनुदिसाय.... सब्बे पाच्छिमाय अनुदिसाय....सब्बे उत्तराय अनुदिसाय....सब्बे दक्खिणाय अनुदिसाय... सब्बे हेड्ढिमाय दिसाय....सब्बे उपरिमाय दिसाय सत्ता अवेरा . .पे....परिहरन्तु । सब्बे पुरत्थिमाय दिसाय पाणा....पे....भूता, पुग्गला, अत्तभावपरियापन्ना अवेरा....पे...परिहरन्तु । सब्बा पुरत्थिमाय दिसाय इत्थियो, सब्बे पुरिसा, अरिया, अनरिया, देवा, मनुस्सा, विनिपातिका अवेरा....पे...परिहरन्तु, सब्बा पच्छिमाय दिसाय, उत्तराय, दक्खिणाय, पुरत्थिमाय अनुदिसाय, पच्छिमाय....उत्तराय....दक्खिणाय अनुदिसाय, हेड्ढिमाय दिसाय, उपरिमाय दिसाय इत्थियो....पे... विनिपातिका अवेरा अब्यापज्झा अनीघा सुखी अत्तानं परिहरन्तु ” ति [पटि २।१३१] इमेहि दसहाकारेहि दिसा फरणा मेत्ता चेतोविमुत्ति वेदितब्बा ।

५३. तत्थ सब्बे ति अनवसेसपरियादानमेत । सत्ता ति रूपादिसु खन्धेसु छन्दरागेन सत्ता विसत्ता ति सत्ता । वुत्तं हेतं भगवता—“ रूपे खो, राध, यो छन्दो यो रागो या नन्दि या तण्हा, तत्र सत्तो, तत्र विसत्तो, तस्मा सत्तो ति वुच्चति....वेदनाय....सज्जाय . .सङ्गारेसु विज्जाणे यो छन्दो यो रागो या नन्दि या तण्हा, तत्र सत्तो, तत्र विसत्तो, तस्मा सत्तो ति

बुद्धती ” ति [स ३।१९०] । रूढिहसदेन पन वितरागेसु पि अय वोहारो वत्तति येव, विलीवमये पि बीजनीविसेसे तालवण्टवोहारो विय । अक्खरचिन्तका पन अत्थं अविचारेत्वा, नाममत्तमेत ति इच्छन्ति । ये पि अत्थं विचारेन्ति, ते सत्तयोगेन सत्ता ति इच्छन्ति ।

५४. पाणनताय पाणा । अस्सासपस्सासायत्तवुत्तिताया नि अत्थो । भूतत्ता भूता । सम्भू-
तत्ता अभिनिव्वत्तत्ता ति अत्थो । पु ति बुद्धति निरयो, तस्मिं गलन्ती ति पुगगला । गच्छन्ती ति
अत्थो । अत्तभावो बुद्धति सरीरं, खन्धपञ्चकमेव वा, त उपादाय पज्जत्तिमत्तसम्भावतो । तस्मिं
अत्तभावे परियापन्ना ति अत्तभावपरियापन्ना । परियापन्ना ति परिच्छिन्ना, अन्तोगधा ति अत्थो ।

५५. यथा च सत्ता ति वचन, एवं सेसानि पि रूढिहवसेन आरोपेत्वा सम्बानेतानि
सम्बसत्तवेवचनानी ति वेदितव्वानि । कामञ्च अज्जानि पि, सब्बे जन्तू सब्बे जीवा ति आदीनि
सम्बसत्तवेवचनानि अत्थि, पाकटवसेन पन इमानेव पञ्च गहेत्वा, पञ्चहाकारेहि अनोधिसो फरणा
मेत्ता चेतोविमुत्ती ति वुत्त ।

५६. ये पन, सत्ता पाणा ति आदीनं न केवल वचनमत्ततो व, अथ खो अत्थतो पि
नानत्तमेव इच्छेय्युं, तेस अनोधिसो फरणा विरुज्झति । तस्मा तथा अत्थं अगहेत्वा इमेसु पञ्चसु
आकारेसु अज्जतरवसेन अनोधिसो मेत्ता फरितव्वा । एत्थ च, सब्बे सत्ता अवेरा होन्तू ति
अयमेका अप्पना । अब्बापज्झा होन्तू ति अयमेका अप्पना । अब्बापज्झा ति व्यापादरहिता ।
अनीधा होन्तू ति अयमेका अप्पना । अनीधा ति निदुक्खा । सुखी अत्तानं परिहरन्तू ति अय-
मेका अप्पना । तस्मा इमेसु पि पदेसु यं यं पाकटं होति, तस्स तस्स वसेन मेत्ता फरितव्वा ।
इति पञ्चसु आकारेसु चतुन्नं अप्पनानं वसेन अनोधिसो फरणे वीसति अप्पना होन्ति ।

५७. ओधिसो फरणे पन सत्तसु आकारेसु चतुन्नं वसेन अट्ठीवीसति । एत्थ च, इत्थियो
पुरिसा ति लिङ्गवसेन वुत्तं । अरिया अनरिया ति अरिय-पुत्थुज्जनवसेन । देवा मनुस्सा विनि-
पातिका ति उपपत्तिवसेन ।

५८. दिसाफरणे पन, सब्बे पुरत्थिमाय दिसाय सत्ता ति आदिना नयेन एकमेकिस्सा
दिसाय वीसति वीसति कत्वा द्वे सतानि । सब्बा पुरत्थिमाय दिसाय इत्थियो ति आदिना नयेन
एकमेकिस्सा दिसाय अट्ठीवीसति अट्ठीवीसति कत्वा असीति द्वे सतानी ति चत्तारि सतानि असीति
च अप्पना । इति सब्बानि पि पटिसम्भिदायं वुत्तानि अट्ठीवीसाधिकानि पञ्च अप्पनासतानी ति ।

५९. इति एतासु अप्पनासु यस्सा कस्साचि वसेन मेत्त चेतोविमुत्ति भावेत्वा अयं योगा-
वचरो, सुख सुपती ति [९।३७] आदिना नयेन वुत्ते एकादसानिसंसे पटिलभति ।

६०. तत्थ, सुखं सुपती ति, यथा सेसा जना सम्परिवत्तमाना काकच्छमाना दुक्खं
सुपन्ति, एवं असुपित्वा सुख सुपति, निदं ओक्कन्तो पि समापत्तिं समापन्नो विय होति ।

६१. सुखं पटिबुज्झती ति, यथा अज्जे नित्थुनन्ता विजम्भन्ता सम्परिवत्तन्ता दुक्खं
पटिबुज्झन्ति, एवं अप्पटिबुज्झित्वा विकसमानमिव पदुम सुखं निव्विकारं पटिबुज्झति ।

६२. न पापकं सुपिनं पस्सती ति सुपिन पस्सन्तो पि भद्दकमेव सुपिनं पस्सति, चेतिय वन्दन्तो विय, पूज करोन्तो विय, धम्म सुणन्तो विय च होति । यथा पन अज्जे अत्तान चोरेहि सम्परिवारित विय, वाळेहि उपद्दुत विय, पपाते पतन्त विय च पस्सन्ति, एवं पापकं सुपिन न पस्सति ।

६३. मनुस्सानं पियो होती ति उरे आमुत्तमुत्ताहारो विय, सीसे पिलन्धमाला विय च मनुस्सानं पियो होति मनापो ।

६४. अमनुस्सानं पियो होती ति यथेव मनुस्सान, एव अमनुस्सान पियो होति । विसाखत्थेरो विय । सो किर पाटलिपुत्ते कुटुम्बियो अहोसि । सो तत्थेव वसमानो अस्सोसि, तम्बपणिणदीपो किर चेतियमालालङ्कतो कासावपज्जोतो, इच्छितिच्छित्तडाने येव एत्थ सक्का निसीदितु वा निपज्जितु वा, उतुसप्पायं सेनासनसप्पाय पुग्गलसप्पायं धम्मसवनसप्पायं ति सब्बमेत्थ सुलभं ति ।

६५. सो अत्तनो भोगक्खन्धं पुत्तदारस्स निग्घादेत्वा दसन्ते बन्धेन एककहापणेनेव घरा निक्खमित्वा समुदतीरे नाव उदिक्खमानो एकमास वसि । सो वोहारकुसलताय इमस्मि ठाने भण्डं किणित्वा असुकस्मिं विक्रिणन्तो धम्मिकाय वाणिज्जाय, तेनेवन्तरमासेन सहस्स अभिसंहरी ति—अनुपुब्बेन महाविहारं आगन्त्वा पब्बज्जं याचि ।

६६. सो पब्बाजनत्थाय सीमं नीतो त सहस्सत्थविकं ओवट्टिकन्तरेन भूमिय पातेसि । किमेतं ति च बुत्ते, कहापणसहस्सं, भन्ते ति वत्वा, उपासक, पब्बजितकालतो पडाय न सक्का विचारेतुं इदानीवेतं विचारेही ति बुत्ते, विसाखस्स पब्बज्जडान आगता मा रिच्छत्था गमिंसू त्ति मुञ्चित्वा सीममाळके विप्पकिरित्वा पब्बजित्वा उपसम्पन्नो ।

६७. सो पञ्चवस्सो हुत्वा द्वे मातिका पगुणा कत्वा पवारेत्वा अत्तनो सप्पायं कम्मडानं गहेत्वा एकेकस्मिं विहारे चत्तारो मासे कत्वा समवत्तवासं वसमानो चरि । एव चरमानो

वनन्तरे ठितो थेरो विसाखो गज्जमानको ।

अत्तनो गुणमेसन्तो इममत्थ अभासथ—॥

यावता उपसम्पन्नो, यावता इध आगतो ।

एत्थन्तरे खलित नत्थि, अहो लाभा ते मारिसा ति ॥

६८. सो चित्तलपब्बतविहार गच्छन्तो द्वेधापथं पत्वा, अय नु खो मग्गो उदाहु अय ति चिन्तयन्तो अड्डासि । अथस्स पब्बते अधिवत्था देवता हत्थ पसारेत्वा, एस मग्गो ति दस्सेसि ।

६९. सो चित्तलपब्बतविहार गन्त्वा तत्थ चत्तारो मासे वसित्वा, पच्चूसे गमिस्सामी ति चिन्तेत्वा निपज्जि । चङ्कमसीसे मणिलरुक्खे अधिवत्था देवता सोपानफलके निसीदित्वा परोदि । थेरो, को एसो ति आह । अह, भन्ते, मणिलिया ति । किस्स रोदसी ति ? तुम्हाक गमनं पटिच्चा ति । मयि इध वसन्ते तुम्हाकं को गुणो ति ? तुम्हेसु, भन्ते, इध वसन्तेसु अमनुस्सा

अञ्जमञ्ज मेत्त पटिलभन्ति, ते दानि तुम्हेसु गतेसु कलह करिस्सन्ति, दुडुल्लम्पि कथयिस्सन्ती ति । थेरो, सचे मयि इध वसन्ते तुम्हाक फासु विहारो होति, सुन्दर ति वन्वा अञ्जे पि चत्तारो मासे तथेव वसित्वा, पुन तथेव गमनचित्त उप्पादेमि । देवता पि पुन तथेव रोदि । एतेनेव उपायेन थेरो तथेव वसित्वा तथेव परिनिब्बायी ति । एव मेत्ताविहारी भिक्खु अमनुस्सान पियो होति ।

७०. देवता रक्खन्ती ति पुत्तमिव मातापितरो देवता रक्खन्ति ।

७१. नास्स अग्गि वा विसं वा सत्थं वा कमती ति मेत्ताविहारिस्स काये, उत्तराय उपासिकाय विय अग्गि वा, सयुत्तमाणक-चूळसिक्खेस्सेव विस वा, सङ्किच्चसामणेस्सेव सत्थं वा न कमति, न पविसति । नास्स कायं विकोपेती ति वुत्तं होति ।

७२. धेनुवत्थुम्पि चेत्थ कथयन्ति । एका किर धेनु वञ्चकस्स खीरधार मुञ्चमाना अट्टासि । एको लुद्धको, त विज्झिस्सामी ति हत्थेन सम्परिवत्तेत्वा दीघदण्डसत्तिं मुञ्चि । सा तस्सा सरीर आइच्च तालपण्ण विय पवड्डमाना गता, नेव उपचारबलेन, न अप्पनाबलेन, केवलं वञ्चके बलवपियचित्ताय । एवं महानुभावा मेत्ता ति ।

७३. तुवटं चित्तं समाधियती ति मेत्ताविहारिनो विप्पमेव चित्त समाधियति, नत्थि तस्स दन्धायित्त ।

७४. मुखवण्णो विप्पसीदती ति बन्धना पमुत्तं तालपक्क विय चस्स विप्पसन्नवण्णं मुखं होति ।

७५. असम्मूळ्हो कालं करोती ति मेत्ताविहारिनो सम्मोहमरणं नाम नत्थि, असम्मूळ्हो व निदं ओक्कमन्तो विय कालं करोति ।

७६. उत्तरिं अप्पटिविज्झन्तो ति मेत्तासमापत्तितो उत्तरिं अरहत्तं अधिगन्तु असक्कोन्तो, इतो चवित्वा सुत्तप्पबुद्धो विय ब्रह्मलोकं उपपज्जती ति ।

अयं मेत्ताभावनाय वित्थारकथा ।

७७. करुण भावेतुकामेन पन निक्करुणताय आदीनवं करुणाय च आनिसस पच्चवेत्थित्वा करुणाभावना आरभितब्बा । तच्च पन आरभन्तेन पठमं पियपुग्गलादिसु न आरभितब्बा । पियो हि पियड्डाने येव तिड्ढति । अतिप्पियसहायको अतिप्पियसहायकड्डाने येव, मज्झत्तो मज्झत्तड्डाने येव, अप्पियो अप्पियड्डाने येव, वेरी वेरिड्डाने येव तिड्ढति । लिङ्गविसभाग-कालङ्कता अवेत्तमेव ।

७८. “ कथञ्च भिक्खु करुणासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा त्रिहरति ? सेय्यथा पि नाम एक पुग्गलं दुग्गत दुरूपेतं दिस्वा करुणायेय्य, एवमेव सब्बसत्ते करुणाय फरती ” ति [विभग २७३] विभङ्गे वुत्तत्ता सब्बपठम ताव किञ्चिदेव करुणायित्तब्बं विरूप परम-किञ्छप्पत्तं दुग्गत दुरूपेतं कपणपुरिसं छिन्नहत्थपाद कपल पुरतो ठपेत्वा अनाथसालाय निसिन्नं

हृत्पदादेहि पङ्घरन्तकिमिगण अट्टस्सर करोन्त दिस्वा, किञ्चं वताय सत्तो आपन्नो, अप्पेव नाम इमम्हा दुक्खा मुच्चैय्या ति करुणा पवत्तेतब्बा । त अलभन्तेन सुखितो पि पापकारी पुग्गलो वज्जेन उपमेत्वा करुणायितब्बो ।

७९. कथं ? सेय्यथा पि सह भण्डेन गहित चोर, वधेथ नं ति रज्जो आणाय राजपुरिसा बन्धित्वा चतुक्के चतुक्के पहारसतानि देन्ता आघातन नेन्ति । तस्स मनुस्सा खादनीयम्पि भोजनीयम्पि माला-गन्ध-विलेपन-तम्बूलानि पि देन्ति । किञ्चापि सो तानि खादन्तो चेव परिभुजन्तो च सुखितो भोगसमम्पितो विय गच्छति, अथ खो त नेव कोचि, सुखितो अयं महाभोगो ति मज्जति । अज्जदत्थु अय वराको इदानी मरिस्सति, य यदेव हि अयं पद-निक्खिपति, तेन तेन सन्तिके मरणस्स होती ति तं जनो करुणायति । एवमेव करुणाकम्म-ट्टानिकेन भिक्खुना सुखितो पि पुग्गलो एव करुणायितब्बो—अय वराको किञ्चापि इदानी सुखितो सुसज्जितो भोगे परिभुजति, अथ खो तीसु द्वारेसु एकेनापि कतस्स कल्याणकम्मस्स अभावा इदानी अपायेसु अनप्पकं दुक्खं दोमनस्स पटिसवेदिस्सती ति ।

८०. एव त पुग्गल करुणायित्वा, ततो परं एतनेव उपायेन पियपुग्गले, ततो मज्जत्ते, ततो वेरिम्ही ति अनुक्कमेन करुणा पवत्तेतब्बा ।

८१. सचे पनस्स पुब्बे वुत्तनयेनेव वेरिम्हि पटिघं उप्पज्जति, त मेत्ताय वुत्तनयेनेव [९।४४-३९] वूपसमेतब्बं । यो पि चेत्थ कतकुसलो होति, तम्पि जाति-रोग-भोगव्यस-नादानं अज्जतरेन व्यसनेन समन्नागत दिस्वा वा सुत्वा वा, तेस अभावे पि वट्टदुक्खं अनतीतत्ता दुक्खितो व अय ति एव सब्बथा पि करुणायित्वा, वुत्तनयेनेव [९।४१-४२] अत्तनि वियपुग्गले मज्जत्ते वेरिम्ही ति चतूसु जनेसु सीमसम्भेद कत्वा त निमित्तं आसेवन्तेन भावेन्तेन बहुलीकरोन्तेन मेत्ताय वुत्तनयेनेव तिकचतुक्कज्ज्ञानवसेन अप्पना वट्ठेतब्बा ।

८२. अङ्गुत्तरइकथायं पन, पठम वेरिपुग्गलो करुणायितब्बो, तस्मिं चित्तं मुदु कत्वा दुग्गतो, ततो पियपुग्गलो, ततो अत्ता ति अय कमो वुत्तो । सो, दुग्गतं दुरूपेतं ति पाळिया न समेति । तस्मा वुत्तनयेनेवेत्थ भावनं आरभित्वा सीमसम्भेद कत्वा अप्पना वट्ठेतब्बा ।

८३. ततो परं, पञ्चहाकारेहि अनोधिसो फरणा, सत्तहाकारेहि ओधिसो फरणा, सदहा-कारेहि दिसाफराणा ति अयं विकुब्बना, सुख सुपती ति आदयो आनिसंसा च मेत्तायं वुत्तनयेनेव वेदितब्बा ति ।

अयं करुणाभावनाय विथारकथा ।

८४. मुदिताभावनं आरभन्तेनापि न पठमं पियपुग्गलादिसु आरभितब्बा । न हि पियो पियभावमत्तेनेव मुदिताय पदट्टानं होति, पगेव मज्जत्तवेरिनो । लिङ्गविसभागकालङ्कता अखेत्तमेव ।

८५. अतिपियसहायको पन सिया पदट्टानं, यो अइकथायं सोण्डसहायो ति वुत्तो । सो हि मुदितमुदितो व होति, पठमं हसित्वा पच्छा कथेति । तस्मा सो वा पठमं मुदिताय

फरितब्बो, पियपुग्गलं वा सुखित सज्जित मोदमान दिस्वा वा सुत्वा वा, मोदति वताय सत्तो, अहो साधु, अहो सुद्धू ति मुदिता उप्पादेतब्बा । इममेव हि अन्थवस पटिच्च विभङ्गे वुत्त—“ कथञ्च भिक्खु मुदितासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरति ? सेय्यथा पि नाम एक पुग्गलं पिय मनाप दिस्वा मुदितो अस्स, एवमेव सब्बे सत्ते मुदिताय फरती ” ति [विभंग २७४] ।

८६. सचे पिस्स सो सोण्डसहायो वा पियपुग्गलो वा अतीते सुखिनो अहांसि, सम्पत्तिं पन दुग्गतो दुरूपेतो, अतीतमेव चस्स सुखितभाव अनुस्मरित्वा, एस अतीते एवं महाभोगो महापरिवारो निच्चं मुदितो अहोसी ति तमेवस्स मुदिताकार गहेत्वा मुदिता उप्पादेतब्बा । अनागते वा पन पुन तं सम्पत्तिं लभित्वा हत्थिक्खन्ध-अस्सपिट्ठि-सुवण्णसिक्खिकादीहि विचरिस्सती ति अनागतप्पिस्स मुदिताकार गहेत्वा मुदिता उप्पादेतब्बा । एव पियपुग्गले मुदितं उप्पादेत्वा, अथ मज्झत्ते, ततो वेरिम्ही ति अनुक्रमेण मुदिता पवत्तेतब्बा ।

८७. सचे पनस्स पुब्बे वुत्तनयेनेव वेरिम्हि पटिघ उप्पज्जति, त मेत्ताय वुत्तनयेनेव वृष-समेत्वा, इमेसु च तीसु जनेसु अत्तनि चा ति चतूसु जनेसु समचित्तताय सीमसम्भेद कत्वा त निमित्तं आसेवन्तेन भावेन्तेन बहुलीकरोन्तेन मेत्ताय वुत्तनयेनेव तिकचतुक्कज्ज्ञानवसेन अप्पना वद्धेतब्बा । ततो परं, पञ्चहाकारेहि अनोधिसो फरणा, सत्तहाकारेहि ओधिसो फरणा, दसहाकारेहि दिसाफरणा ति अयं विकुब्बना, सुख सुपती ति आदयो अनिसंसा च मेत्तायं वुत्तनयेनेव वेदितब्बा ति ।

अयं मुदिताभावनाय वित्थारकथा ।

८८. उपेक्षाभावनं भावेतुकामेण पन मेत्तादिसु पटिलद्धतिकचतुक्कज्ज्ञानेन पगुणततिय-ज्ज्ञाना बुद्धाय, सुखिता होन्तु ति आदिवसेन सत्तकेलायनमनसिकारयुत्तत्ता, पटिघानुनय-समीपचारित्ता, सोमनस्सयोगेण ओळारिकत्ता च पुरिमासु आदीनवं, सन्तभावत्ता उपेक्खाय आनिससञ्च दिस्वा य्वाय पकतिमज्झत्तो पुग्गलो, तं अज्झुपेक्खित्वा उपेक्खा उप्पादेतब्बा, ततो पियपुग्गलादिसु । वुत्त हेत—“ कथञ्च भिक्खु उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरति ? सेय्यथा पि नाम एक पुग्गलं नेव मनापं न अमनाप दिस्वा उपेक्खको अस्स, एवमेव सब्बे सत्ते उपेक्खाय फरती ” ति [विभंग २७५] ।

८९. तस्मा वुत्तनयेनेव मज्झत्तपुग्गले उपेक्खं उप्पादेत्वा, अथ पियपुग्गले, ततो सोण्ड-सहायके, ततो वेरिम्ही ति एवं इमेसु च तीसु जनेसु अत्तनि चा ति सब्बत्थ मज्झत्तवसेन सीमसम्भेदं कत्वा तं निमित्तं आसेवितब्बं भावेतब्बं बहुलीकातब्ब ।

९०. तस्सेवं करोतो पथवीकसिणे वुत्तनयेनेव चतुत्थज्ज्ञान उप्पज्जति । किं पनेतं पथवीकसिणादिसु उप्पन्नततियज्ज्ञानस्सापि उप्पज्जती ति । नुप्पज्जति । कस्मा ? आरम्मण-विसभागताय । मेत्तादिसु उप्पन्नततियज्ज्ञानस्सेव पन उप्पज्जति, आरम्मणसभागताया ति । ततो परा पन विकुब्बना च आनिससपटिलाभो च मेत्तायं वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ति ।

अयं उपेक्षाभावनाय वित्थारकथा ।

९१. ब्रह्मत्तमेन कथिते ब्रह्मविहारे इमे इति विदित्वा ।

भिय्यो एतेसु अय पक्किण्णककथा पि विज्जेय्या ॥

९२. एतासु हि मेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्खासु अत्थतो ताव, मेज्जती ति मेत्ता । सिनिय्हती ति अत्थो । मित्ते वा भवा, मित्तस्स वा एसा पवत्ती ति पि मेत्ता । परदुक्खे सति साध्वनं हृदयकम्पन करोती ति करुणा । किणाति वा परदुक्ख, हिंसति विनासेती ति करुणा । किरियति वा दुक्खितेसु, फरणवसेन पसारियती ति करुणा । मोदन्ति ताव तसमङ्गिनो, सय वा मोदति, मोदनमत्तमेव वा त ति मुदिता । अवेरा होन्तू ति आदिव्यापारपहानेन मज्झत्त-भावूपगमनेन च उपेक्खती ति उपेक्खा ।

९३. लक्खणादितो पनेत्थ हिताकारप्पवत्तिलक्खणा मेत्ता, हितूपसहाररसा, आघातविनय-पञ्चुपड्डाना, सत्तानं मनापभावदस्सनपदड्डाना । व्यापादूपसमो एतिस्सा सम्पत्ति, सिनेहसम्भवो विपत्ति ।

९४. दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्खणा करुणा, परदुक्खासहनरसा, अविहिंसापञ्चुपड्डाना, दुक्खाभिभूतान अनाथभावदस्सनपदड्डाना । विहिंसूपसमो तस्सा सम्पत्ति, सोकसम्भवो विपत्ति ।

९५. पमोदनलक्खणा मुदिता, अनिस्सायनरसा, अरतिविघातपञ्चुपड्डाना, सत्तानं सम्पत्ति-दस्सनपदड्डाना । अरतिवूपसमो तस्सा सम्पत्ति, पहाससम्भवो विपत्ति ।

९६. सत्तेसु मज्झत्ताकारप्पवत्तिलक्खणा उपेक्खा, सत्तेसु समभावदस्सनरसा, पटिघानुनय-वूपसमपञ्चुपड्डाना, कम्मस्सका सत्ता, ते कस्स रुचिया सुखिता वा भविस्सन्ति, दुक्खतो वा मुच्चिस्सन्ति, पत्तसम्पत्तितो वा न परिहायिस्सन्ती ति एव पवत्तकम्मस्सकतादस्सनपदड्डाना । पटिघानुनयवूपसमो तस्सा सम्पत्ति, गेहसिताय अज्जाणुपेक्खाय सम्भवो विपत्ति ।

९७. चतुन्नम्पि पनेतेस ब्रह्मविहारानं विपस्सनासुखञ्चेव भवसम्पत्ति च साधारणप्पयोजनं, व्यापादादिपटिघातो आवेणिक । व्यापादपटिघातप्पयोजना हेत्थ मेत्ता, विहिंसाअरतिरागपटिघात-प्पयोजना इतरा । वुत्तम्पि चेतं—“ निस्सरणं हेत, आवुसो, व्यापादस्स, यदिद मेत्ता चेतो-विमुत्ति.. निस्सरण हेत, आवुसो, विहेसाय, यदिदं करुणा चेतोविमुत्ति ...निस्सरणं हेतं, आवुसो, अरतिया, यदिद मुदिता चेतोविमुत्ति....निस्सरण हेत, आवुसो, रागस्स, यदिद उपेक्खा चेतोविमुत्ति ” ति [दी ३।२४८-४९]

९८. एकमेकस्स चेत्य आसन्न-दूरवसेन द्वे द्वे पच्चत्थिका । मेत्ताब्रह्मविहारस्स हि, समीप-चारो विय पुरिसस्स सपत्तो, गुणदस्सनसभागताय रागो आसन्नपच्चत्थिको । सो लहु ओतारं लभति । तस्मा ततो सुद्धु मेत्ता रक्खितब्बा । पब्बतादिगहननिस्सितो विय पुरिसस्स सपत्तो, सभागविसभागताय व्यापादो दूरपच्चत्थिको । तस्मा ततो निब्भयेन मेत्तायितब्बं । मेत्तायिस्सति च नाम कोपञ्च करिस्सती ति अट्ठानमेतं ।

९९. करुणाब्रह्मविहारस्स, “ चक्खुविज्जेय्याण रूपानं इड्ढान कन्तानं मनापानं मनोरमानं

लोकामिसपटिसयुत्तानं अप्पटिलाभ वा अप्पटिलाभतो समनुपस्सतो पुब्बे वा पटिलद्धपुच्च अतीत निरुद्ध विपरिणत समनुस्सरतो उप्पज्जति दोमनस्सं, य एवरूप दोमनम्म, इदं वुच्चति गेहसित दोमनस्स ” ति [म ३।२।१८] आदिना नयेन आगत गेहसिन दोमनस्सं विपत्तिदस्सन-सभागताय आसन्नपच्चत्थिक । सभागविसभागताय विहिमा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन करुणायितव्वं । करुणश्च नाम करिस्सति पाणिआदीहि च विहेठिस्सती ति अट्ठानमेत ।

१००. मुदिताब्रह्मविहारस्स, “ चक्खुविज्जेय्यान रूपान इट्ठान....पे.. लोकामिसपटिसं-युत्तान पटिलाभ वा पटिलाभतो समनुपस्सतो पुब्बे वा पटिलद्धपुच्च अतीत निरुद्धं विपरिणत समनुस्सरतो उप्पज्जति सोमनस्स, य एवरूप सोमनस्सं, इदं वुच्चति गेहसितं सोमनस्सं ” ति [म ३।२।१७] आदिना नयेन आगत गेहसित सोमनस्स सम्पत्तिदस्सनसभागताय आसन्न-पच्चत्थिक । सभागविसभागताय अरति दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन मुदिता भावेतव्वा । पमुदितो च नाम भविस्सति, पन्तसेनासनेसु च अधिकुसलवग्गमेसु वा उक्कण्ठिस्सती ति अट्ठानमेत ।

१०१. उपेक्खाब्रह्मविहारस्स पन, “ चक्खुना रूप दिस्वा उप्पज्जति उपेक्खा बालस्स मूळ्हस्स पुथुज्जनस्स अनोधिजिनस्स अविपाकजिनस्स अनादीनवदस्साविनो अस्सुतवतो पुथु-ज्जनस्स, या एवरूपा उपेक्खा, रूपं सा नातिवत्ताति, तस्मा सा उपेक्खा गेहसिता ति वुच्चती ” ति [म ३।२।१९] आदिना नयेन आगता गेहसिता अज्जाणुपेक्खा दोसगुणअविचारणवसेन सभागत्ता आसन्नपच्चत्थिका । सभागविसभागताय राग-पटिघा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन उपेक्खितव्वं । उपेक्खिस्सति च नाम रज्जिस्सति च पटिहज्जिस्सति चा ति अट्ठानमेतं ।

१०२. सब्बेसम्पि च एतेस कत्तुकामताळन्दो आदि, नीवरणादिविक्खम्भन मज्झं, अप्पना परियोसान, पज्जत्तिधम्मवसेन एको वा सत्तो अनेके वा सत्ता आरम्मण, उपचारे वा अप्पनाय वा पत्ताय आरम्मणवड्डनं ।

१०३. तत्रायं वड्डनक्रमो । यथा हि कुसलो कस्सको कसितव्वट्ठान परिच्छिन्दित्वा कसति, एव पठममेव एक आवासं परिच्छिन्दित्वा तत्थ सत्तेसु, इमस्मि आवासे सत्ता अवेरा होन्तु ति आदिना नयेन मेत्ता भावेतव्वा । तत्थ चित्त मुदुं कम्मनिय क्त्वा द्वे आवासा परिच्छिन्दितव्वा । ततो अनुक्रमेन, तयो, चत्तारो, पञ्च, छ, सत्त, अट्ठ, नव, दस, एका रच्छा, उपड्डगामो, गामो, जनपदो, रज्जं, एका दिसा ति एवं याव एक चक्खवाळं, ततो वा पन मिथ्यो तत्थ तत्थ सत्तेसु मेत्ता भावेतव्वा । तथा करुणादयो ति । अयमेत्थ आरम्मणवड्डनक्रमो ।

१०४. यथा पन कसिणानं निस्सन्दो आरुण्या, समाधिनिस्सन्दो नेवसज्जानासज्जायतनं, विपस्सनानिस्सन्दो फलसमापत्ति, समथविपस्सनानिस्सन्दो निरोधसमापत्ति, एवं पुरिमब्रह्मविहार-तयनिस्सन्दो एत्थ उपेक्खाब्रह्मविहारो । यथा हि थम्मे अनुस्सापेत्वा तुलासट्ठाट अनारोपेत्वा न सक्का आक्रासे कूटगोपानासियो ठपेतुं, एवं पुरिमेसु ततियज्झानं विना न सक्का चतुत्थं भावेतु ति ।

१०५. एत्थ सिया—कस्मा पनेता मेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्खा ब्रह्मविहारा ति बुच्चन्ति ? कस्मा च चतस्सो व ? को च एतासं कमो ? अभिधम्मो च कस्मा अप्पमज्जा ति बुत्ता ति ?

१०६. बुच्चते । सेट्ठेन ताव निदोसभावेन चेत्य ब्रह्मविहारता वेदितब्बा । सत्तेसु सम्पापटि-पत्तिभावेन हि सेट्ठा एते विहारा । यथा च ब्रह्मानो निदोसचित्ता विहरन्ति, एव एतेहि सम्पयुत्ता योगिनो ब्रह्मसमा हुत्वा विहरन्ती ति सेट्ठेन निदोसभावेन च ब्रह्मविहारा ति बुच्चन्ति ।

१०७. कस्मा च चतस्सो वा ति आदिपज्जहस्स पन इदं विसज्जन—

विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो, हितादिआकारवसा पनास ।

कमो, पवत्तन्ति च अप्पमाणे ता गोचरे येन तदप्पमज्जा ॥

१०८. एतासु हि, यस्मा मेत्ता व्यापादबहुलस्स, करुणा विहेसाबहुलस्स, मुदिता अरति-बहुलस्स, उपेक्खा रागबहुलस्स विसुद्धिमग्गो, यस्मा च हितूपसहार-अहितापनयन-सम्पत्ति-मोदन-अनाभोगवसेन चतुर्विधो येव सत्तेसु मनसिकारो, यस्मा च यथा माता दहर-गिलान-योब्बनप्पत्त-सकिच्चपसुतेसु चतसु पुत्तेसु दहरस्स अभिवुट्ठिकामा होति, गिलानस्स गेलज्जाप-नयनकामा, योब्बनप्पत्तस्स योब्बनसम्पत्तिया चिरडितिकामा, सकिच्चपसुतस्स किस्मिच्चि परियाये अब्यावटा होति, तथा अप्पमज्जाविहारिकेनापि सब्बसत्तेसु मेत्तादिवसेन भवितव्वं, तस्मा इतो विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो व अप्पमज्जा ।

१०९. यस्मा पन चतस्सो पेता भावेतुकामेन पठम हिताकारप्पवत्तिवसेन सत्तेसु पटिपज्जितव्वं, हिताकारप्पवत्तिलक्खणा च मेत्ता, ततो एवं पत्थितहितान सत्तानं दुक्खाभिभव दिस्वा वा सुत्वा वा सम्भावेत्वा वा दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिवसेन दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्खणा च करुणा, अथेवं पत्थिताहितानं पत्थितदुक्खापगमानश्च नेस सम्पत्तिं दिस्वा सम्पत्तिपमोदनवसेन पमोदनलक्खणा च मुदिता, ततो पर पन कत्तव्वाभावतो अज्झुपेक्खकत्तसङ्घातेन मज्झत्ताकारेन पटिपज्जितव्वं, मज्झत्ताकारप्पवत्तिलक्खणा च उपेक्खा, तस्मा इतो हितादिआकारवसा पनासं पठम मेत्ता बुत्ता, अथ करुणा, मुदिता, उपेक्खा ति अयं कमो वेदितव्वो ।

११०. यस्मा पन सब्बा पेता अप्पमाणे गोचरे पवत्तन्ति, अप्पमाणा हि सत्ता एतासं गोचरभूता, एकसत्तस्सापि च एत्तके पदेसे मेत्तादयो भावेतव्वा ति एवं पमाण अगहेत्वा सकलफरणवसेनेव पवत्ता ति, तेन बुत्तं—

विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो, हितादिआकारवसा पनासं ।

कमो, पवत्तन्ति च अप्पमाणे ता गोचरे येन तदप्पमज्जा ति ॥

१११. एवं अप्पमाणगोचरताय एकलक्खणासु चापि एतासु पुरिमा तिस्रो तिक-चतुक्क-ज्ज्ञानिका व होन्ति । कस्मा ? सोमनस्साविप्पयोगतो । कस्मा पनासं सोमनस्सेन अविप्पयोगो ति ? दोमनस्ससमुट्ठितान व्यापादादीन निस्सरणत्ता । पच्छिमा पन अवसेसएकज्ज्ञानिका व ।

कस्मा ? उपेक्खावेदनासम्पयोगतो । न हि सत्तेसु मज्झत्ताकारणवत्ता ब्रह्मविहारुपेक्खा उपेक्खा-
वेदनं विना वत्तती ति ।

११२. यो पनेवं वदेय्य, यस्मा भगवता अड्कनिपाते चतूसु पि अप्पमज्जासु अविसेसेन
वुत्तं—“ ततो त्वं भिक्खु इमं समाधिं सवितक्कम्पि सविचार भावेय्यासि, अविनक्कम्पि विचार-
मत्त भावेय्यासि, अविनक्कम्पि अविचार भावेय्यासि, सर्पानिकम्पि भावेय्यासि, निर्णतिकम्पि
भावेय्यासि, सातसहगतम्पि भावेय्यासि, उपेक्खासहगतम्पि भावेय्यासी ” ति [अं ४ । ३००],
तस्मा चतस्सो पि अप्पमज्जा चतुक्कपञ्चकज्झानिका ति, सो, मा हेव तिस्स वचनीयो ।

११३. एव हि सति, कायानुपस्सनादयो पि चतुक्कपञ्चकज्झानिका सियुं । वेदनानुपस्स-
नादिसु च पठमज्झानम्पि नत्थि, पगेव दुत्तियादीनि । तस्मा व्यञ्जनच्छायामत्त गहेत्वा मा
भगवन्तं अब्भाचिक्खि । गम्भीर हि बुद्धवचन । न आचरिये पयिरुपासित्वा अविष्णायतो गहेतब्बं ।

११४. अयं हि तत्र अविष्णायो । “ साधु मे भन्ते भगवा सङ्घित्तेन धम्म
देसेतु, यमहं भगवतो धम्मं सुत्वा एको वूपकडो अप्पमत्तो आतापी पहितत्तो विहरेय्य ” ति
[अं ४।२९९] एवं आयाचितधम्मदेसनं किर तं भिक्खुं, यस्मा सो पुब्बे पि धम्मं सुत्वा
तत्थेव वसति, न समणधम्मं कातु गच्छति, तस्मा नं भगवा, “ एवमेव पनिधेकच्चे मोघपुरिसा
मज्जेव अज्झेसन्ति, धम्मे च भासिते ममज्जेव अनुवन्धितत्वं मज्जन्ती ” ति [अं ४।२९९]
अपसादेत्वा पुन, यस्मा सो अरहत्तस्स उपनिस्सयसम्पन्नो, तस्मा नं ओवदन्तो आह—
“ तस्मातिह ते भिक्खु एवं सिक्खितत्वं, अज्झत्तं मे चित्तं ठितं भविस्सति सुसण्ठितं, न
चुप्पन्ना पापका अकुसला धम्मा चित्तं परियादाय ठस्सन्ती ति । एव हि ते, भिक्खु, सिक्खि-
तत्वं ” ति [अं ४।२९९] इमिना पनस्स ओवादेन नियकज्झत्तवसेन चित्तेकगतामत्तो
मूलसमाधिं वुत्तो ।

११५. ततो एत्तकेनेव सन्तुड्ढिं अनापजित्वा एवं सो समाधिं वड्ढेतब्बो ति दस्सेतुं, “ यतो
खो ते, भिक्खु, अज्झत्तं चित्तं ठितं होति सुसण्ठितं, न चुप्पन्ना पापका अकुसला धम्मा चित्तं
परियादाय तिड्ढन्ति, ततो ते, भिक्खु, एव सिक्खितत्वं, मेत्ता मे चेतोविमुत्ति भाविता भवि-
स्सति बहुलीकता यानीकता वत्थुकता अनुड्ढिता परिचिता सुसमारद्धा ति । एवं हि ते भिक्खु
सिक्खितत्वं ” ति [अं ४।२९९-३००] एवमस्स मेत्तावसेन भावनं क्त्वा पुन, “ यतो खो ते,
भिक्खु, अयं समाधि एवं भावितो होति बहुलीकतो, ततो त्वं, भिक्खु, इमं समाधिं सवितक्कम्पि
सविचार भावेय्यासि ...पे . उपेक्खासहगतम्पि भावेय्यासी ” ति [अं ४।३००] वुत्तं ।

११६. तस्सत्थो—यदा ते, भिक्खु, अयं मूलसमाधि एव मेत्तावसेन भावितो होति, तदा
त्वं तावत्तकेनापि तुड्ढिं अनापजित्वा व इमं मूलसमाधिं अज्जेसु पि आरम्भणेषु चतुक्कपञ्चक-
ज्झानानि पापयमानो, सवितक्कम्पि सविचारं ति आदिना नयेन भावेय्यासी ति ।

११७. एवं क्त्वा च पुन, करुणादिवसेसब्रह्मविहारपुब्बङ्गमस्सि अज्जेसु आरम्भणेषु

चतुष्कपञ्चकज्ज्ञानवसेन भावन करेय्यासी ति दस्सेन्तो, “ यतो खो ते, भिक्खु, अयं समाधि एव भावितो होति बहुलीकतो, ततो ते, भिक्खु, एव सिक्खितब्ब, करुणा मे चेतोविमुत्ती ” ति [अं ४।३००] आदिमाह ।

११८. एव मेत्तादिपुब्बङ्गम चतुष्क-पञ्चकज्ज्ञानवसेन भावन दस्सेत्वा पुन कायानुपस्सनादि-पुब्बङ्गम दस्सेतु, “ यतो खो ते, भिक्खु, अयं समाधि एव भावितो होति बहुलीकतो, ततो ते, भिक्खु, एव सिक्खितब्ब, काये कायानुपस्सी विहरिस्सामी ” ति आदि क्त्वा, “ यतो खो ते, भिक्खु, अयं समाधि एव भावितो भविस्सति सुभावितो, ततो त्व, भिक्खु, येन येनेव गग्घसि फासुज्जेव गग्घसि, यत्थ यत्थेव ठस्ससि फासुज्जेव ठस्ससि, यत्थ यत्थेव निसीदिस्ससि फासुज्जेव निसीदिस्ससि, यत्थ यत्थेव सेय्य कप्पेस्ससि फासुज्जेव सेय्य कप्पेस्ससी ” ति [अ ४।३०१] अरहत्तानिकूटेन देसनं समापेसि । तस्मा तिकचतुष्कज्ज्ञानिका व मेत्तादयो, उपेक्खा पन अवसेसएकज्ज्ञानिका वा ति वेदितब्बा । तथेव च अभिधम्मे विभत्ता ति ।

११९. एव तिकचतुष्कज्ज्ञानवसेन चैव अवसेस एकज्ज्ञानवसेन च द्विधा ठितानम्पि एतास सुभपरमादिवसेन अज्जमज्ज असदिसो आनुभावविसेसो वेदितब्बो । हलिद्वसनसुत्तस्मि हि एता सुभपरमादिभावेन विसेसेत्वा वुत्ता । यथाह—“सुभपरमाहं, भिक्खवे, मेत्तं चेतोविमुत्ति वदामि....आकासानञ्चायतनपरमाह, भिक्खवे, करुणं चेतोविमुत्ति वदामि ...विज्जाणञ्चायतन-परमाहं, भिक्खवे, मुदितं चेतोविमुत्ति वदामि....आकिञ्चञ्चायतनपरमाह, भिक्खवे, उपेक्खं चेतोविमुत्ति वदामी ” ति [सं ५।११९-२१] ।

१२०. कस्मा पनेता एवं वुत्ता ति ? तस्स तस्स उपनिस्सयत्ता । मेत्ताविहारिस्स हि सत्ता अप्पटिकूला होन्ति । अथस्स अप्पटिकूलपरिचया अप्पटिकूलेसु परिसुद्धवण्णेषु नीलादिसु चित्त उपसंहरतो अप्पकसिरेनेव तत्थ चित्त पक्खन्दति । इति मेत्ता सुभविमोक्खस्स उपनिस्सयो होति, न ततो परं, तस्मा सुभपरमा ति वुत्ता ।

१२१. करुणाविहारिस्स दण्डाभिघातादिरूपनिमित्त सत्तदुक्खं समनुपस्सन्तस्स करुणाय पवत्तिसम्भवतो रूपे आदीनवो सुपरिविदितो होति । अथस्स परिविदितरूपादीनवत्ता पथवी-कसिणादिसु अज्जतर उग्घाटेत्वा रूपनिस्सरणे आकासे चित्तं उपसंहरतो अप्पकसिरेनेव तत्थ चित्तं पक्खन्दति । इति करुणा आकासानञ्चायतनस्स उपनिस्सयो होति, न ततो परं, तस्मा आकासानञ्चायतनपरमा ति वुत्ता ।

१२२. मुदिताविहारिस्स पन तेन तेन पामुज्जकारणेन उप्पन्नपामुज्जं सत्तानं विज्जाणं समनु-पस्सन्तस्स मुदिताय पवत्तिसम्भवतो विज्जाणगहणपरिचितं चित्तं होति । अथस्स अनुक्कमाधि-गतं आकासानञ्चायतनं अतिकम्म आकासनिमित्तगोचरे विज्जाणे चित्तं उपसंहरतो अप्पकसिरेनेव तत्थ चित्तं पक्खन्दति । इति मुदिता विज्जाणञ्चायतनस्स उपनिस्सयो होति, न ततो परं, तस्मा विज्जाणञ्चायतनपरमा ति वुत्ता ।

१२३. उपेक्खाविहारिस्स पन, सत्ता सुखिना वा होन्तु, दुक्खतो वा विमुच्चन्तु, सम्पत्त-
सुखतो वा मा विमुच्चन्तू ति आभोगाभावतो सुखदुक्खादिपरमत्थगाहविमुखभावतो अविज्जमान-
गहणदुक्ख चित्तं होति । अथस्स परमत्थगाहनो विमुखभावपरिचितचित्तस्स, परमत्थतो
अविज्जमानगहणदुक्खचित्तस्स च अनुक्कमाविगत विज्जाणञ्जायतन ममतिकम्प सभावतो
अविज्जमाने परमत्थभूतस्स विज्जाणम्प अभावे चित्त उपसहरतो अप्पकसिरेनेव तत्थ चित्तं
पक्खन्दति । इति उपेक्खा आकिञ्चञ्जायनस्स उपनिस्मयो होति, न ततो परं, तम्मा
आकिञ्चञ्जायतनपरमा ति वुत्ता ति ।

१२४. एव सुभपरमादिवसेन एतास आनुभाव विदित्वा, पुन सब्बा पेता दानादीन सब्ब-
कल्याणधम्मान परिपूरिका ति वेदितव्वा । सत्तेसु हि हितज्ज्ञासयताय, सत्तान दुक्खासहनताय,
पत्तसम्पत्तिविसेसान चिरद्वितिकामताय, सब्बसत्तेसु च पक्खपाताभावेन समप्पवत्तचित्ता महासत्ता,
इमस्स दातव्व इमस्स न दातव्वं ति विभाग अक्त्वा सब्बसत्तान सुखनिदानं दान देन्ति, तेसं उपघात
परिवज्जयन्ता सील समादियन्ति, सीलपरिपूरणत्थ नेक्खम्मं भजन्ति, सत्तान हिताहितेसु असम्मोह-
त्थाय पज्ज परियोदपन्ति, सत्तान हितसुखत्थाय निच्चं विरियमारभन्ति, उत्तमविरियवसेन वीरभावं
पत्ता पि च सत्तान नानप्पकारक अपराव खमन्ति, इदं वो दस्साम कारिस्सामा ति कत पटिज्ज
न विसवादेन्ति, तेस हितसुखाय अविचलाधिद्वाना होन्ति, तेसु अविचलाय मेत्ताय पुब्बकारिनो
होन्ति, उपेक्खाय पच्चुपकारं नासिंसन्ती ति एव पारमियो पूरेत्वा यत्तं दसवल्-चतुवेसारज्ज-
छअसाधारणजाण-अट्ठारसबुद्धधम्मपभेदे सब्बे पि कल्याणधम्मे रिपूरेन्ती ति एवं दानादिसब्ब-
कल्याणधम्मपरिपूरिका एता व होन्ती ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
समाधिभावनाधिकारे ब्रह्मविहारनिद्देशो नाम
नवमो परिच्छेदो ।

दसमो परिच्छेदो आरुपनिर्देशो

१. ब्रह्मविहारानन्तर उद्दिष्टेषु पन चतूसु आरुपेषु आकासानश्चायतनं ताव भावेतु-
कामो, “ दिस्सन्ते खो पन रूपाधिकरण दण्डादानसत्थादानकलहविग्गहविवादा, नत्थि खो
पनेत सब्बसो आरुपे ति, सो इति पटिसङ्घाय रूपान येव निब्बिदाय विरागाय निरोधाय
पटिपन्नो होती ” ति [म १।४१०] वचनतो एतेस दण्डादानादीनश्चेव चक्खुसोतरोगादीनश्च
आबाधसहस्सानं वसेन करजरूपे आदीनव दिस्वा तस्स समतिक्रमाय ठपेत्वा परिच्छिन्नाकास-
कसिणं नवसु पथवीकसिणादिसु अज्जतरस्मिं चतुत्थज्ज्ञान उप्पादेति ।

२. तस्स किञ्चापि रूपावचरचतुत्थज्ज्ञानवसेन करजरूपं अतिक्रन्तं होति, अथ खो
कसिणरूपमपि यस्मा तप्पटिभागमेव, तस्मा तमपि समतिक्रमितुकामो होति ।

३. कथं यथा अहिभीरुको पुरिसो अरज्जे सप्पेन अनुबन्धो वेगेन पलायित्वा पलात-
ट्टाने लेखाचित्त तालपण्ण वा वल्लिं वा रज्जुं वा फलिताय वा पन पथाविया फलितन्तर दिस्वा
भायतेव उत्तसतेव, नेव न दक्खितुकामो होति । यथा च, अनत्थकारिणा वेरिपुरिसेन सद्धिं
एकगामे वसमानो पुरिसो तेन वधबन्धगेहज्ज्ञापनादीहि उपहुतो अज्ज गाम वासत्थाय गन्त्वा
तत्रापि वेरिना समानरूपसदसमुदाचार पुरिसं दिस्वा भायतेव उत्तसतेव, नेव नं दक्खितु-
कामो होति ।

४. तन्निद ओपम्मसंसन्दन । तेसं हि पुरिसान अहिना वेरिना वा उपहुतकालो विय
भिक्षुनो आरम्भणवसेन करजरूपसमङ्गिकालो । तेस वेगेन पलायनअज्जगामगमनानि विय
भिक्षुनो रूपावचरचतुत्थज्ज्ञानवसेन करजरूपसमतिक्रमनकालो । तेस पलातट्टाने च अज्ज-
गामे च लेखाचित्ततालपण्णादीनि चेव वेरिसदिस पुरिसञ्च दिस्वा भयसन्तासअदस्सनकामता
विय भिक्षुनो, कसिणरूपमपि तप्पटिभागमेव इदं ति सल्लक्खेत्वा तमपि समतिक्रमितुकामता ।
सूकराभिहतसुनख-पिसाचभीरुकादिका पि चेत्थ उपमा वत्तब्बा ।

५. एवं सो तस्मा चतुत्थज्ज्ञानस्स आरम्भणभूता कसिणरूपा निब्बिज्ज पक्कमितुकामो
पञ्चहाकारेहि चिण्णवसी हुत्वा पगुणरूपावचरचतुत्थज्ज्ञानतो बुड्ढाय तस्मिं ज्ञाने, इदं मया
निब्बिण्णं रूपं आरम्भणं करोती ति च, आसन्नसोमनस्सपच्चत्थिक ति च, सन्तविमोक्खतो
ओळारिकं ति च आदीनवं पस्सति । अङ्गोळारिकता पनेत्थ नत्थि । यथेव हेत रूप दुवाङ्गिक,
एवं आरुपानि पी ति ।

६. सो तत्थ एवं आदीनव दिस्वा निकन्ति परियादाय आकासानश्चायतनं सन्ततो

मनसिकरित्वा चक्रवाळपरियन्त वा यत्तक इच्छति तत्तकं वा कसिण पत्यरिवा तेन फुडोकासं, आकासो ति वा, अनन्तो आकासो ति वा मनसिकरोन्तो उग्घाटेति ।

७. कसिण उग्घाटेन्तो हि नेव किलञ्ज विय सवेलेति, न कपालतो पूव विय उद्धरति । केवल पन त नेव आवज्जति, न मनसिकरोति, न पच्चवेक्खति । अनावज्जन्तो अमनसिकरोन्तो अप्पच्चवेक्खन्तो च, अञ्जदत्थु तेन फुडोकास, आकासो आकासो ति मनसिकरोन्तो कसिणं उग्घाटेति नाम ।

८. कसिणम्पि उग्घाटियमान नेव उब्बट्ठति न विवट्ठति । केवल इमस्स आमनसिकारञ्च, आकासो आकासो ति मनसिकारञ्च पटिच्च उग्घाटितं नाम होति, कसिणुग्घाटिमाकासमत्त पज्जायति । कसिणुग्घाटिमाकास ति वा, कसिणफुडोकासो ति वा, कसिणविवित्ताकासं ति वा, सब्बमेत एकमेव ।

९. सो तं कसिणुग्घाटिमाकासनिमित्तं, आकासो आकासो ति पुनप्पुन आवज्जति, तक्काहतं वितक्काहतं करोति । तस्सेवं पुनप्पुन आवज्जयतो, तक्काहत वितक्काहत करोतो नीवरणानि विक्खम्भन्ति, सति सन्तिट्ठति, उपचारेण चित्तं समाधियति । सो त निमित्तं पुनप्पुन आसेवेति भावेति बहुलीकरोति ।

१०. तस्सेव पुनप्पुन आवज्जयतो मनसिकरोतो पथवीकसिणादिसु रूपावचरचित्तं विय आकासे आकासानञ्चायतनचित्तं अप्पेति । इधापि हि पुरिमभागे तीणि चत्तारि वा जवनानि कामावचरानि उपेक्खावेदनासम्पयुत्तानेव होन्ति, चतुत्थं पञ्चमं वा अरूपावचरं । सेस पथवी-कसिणे वुत्तनयमेव ।

११. अयं पन विसेसो । एव उप्पन्ने अरूपावचरचित्ते सो भिक्खु, यथा नाम यान-प्पतोळि-कुम्भिमुखादीने अञ्जतर नीलपिलोतिकाय वा पीतलोहितोदातादीने वा अञ्जतराय पिलोतिकाय बन्धित्वा पेक्खमानो पुरिसो वातवेगेन वा अञ्जेन वा केनचि अपनीताय पिलोति-काय आकास येव पेक्खमानो तिड्ढेय्य, एवमेव पुब्बे कसिणमण्डल ज्ञानचक्खुना पेक्खमानो विहरित्वा, आकासो आकासो ति इमिना परिकम्ममनसिकारेण सहसा अपनीते तस्मिन् निमित्ते आकास येव पेक्खमानो विहरति ।

१२. एत्तावता चेस, “ सब्बसो रूपसज्ज्ञानं समतिक्रमा पटिघसज्ज्ञानं अत्थङ्गमा नानत्तसज्ज्ञानं अमनसिकारा, अनन्तो आकासो ति आकासानञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरती ” ति [विभंग २४५] वुच्चति ।

१३. तत्थ सब्बसो ति सब्बाकारेण, सब्बासं वा । अनवसेसान ति अत्थो । रूप-सज्ज्ञानं ति सज्ज्ञासीसेन वुत्तरूपावचरज्ज्ञानानञ्चेव तदारम्भणानञ्च । रूपावचरज्ज्ञानम्पि हि रूपं ति वुच्चति, “ रूपी रूपानि पस्सती ” ति [दी २।७०, १११] आदिसु । तस्स आरम्भणम्पि, “ बहिद्वा रूपानि पस्सति सुवण्णदुब्बण्णानी ” ति [दी २।११०] आदिसु ।

तस्मा इध, रूपे सञ्जा रूपसञ्जा ति एव सञ्जासीसेन वुत्तरूपावचरज्ज्ञानस्सेतं अधिवचन । रूप सञ्जा अस्सा ति रूपसञ्ज । रूपमस्स नामं ति वुत्त होति । एवं पथवीकसिणादिभेदस्स तदारम्मणस्स चेत अधिवचनं ति वेदितब्ब ।

१४. समतिक्रमा ति विरागा निरोधा च । किं वुत्त होति ? एतास कुसल - विपाक - किरियवसेन पञ्चदस्सन्न ज्ञानसङ्घातान, एतेसञ्च पथवीकसिणादिवसेन नवन्न आरम्मणसङ्घातानं रूपसञ्जान, सब्बाकारेन अनवसेसान वा विरागा च निरोधा च, विरागहेतु चेव निरोधहेतु च आकासानञ्चायतन उपसम्पज विहरति । न हि सक्का सब्बसो अनतिक्रन्तरूपसञ्जेन एत उपसम्पज विहरितु ति ।

१५. तत्थ यस्मा आरम्मणे अविरत्तस्स सञ्जासमतिक्रमो न होति, समतिक्रन्तासु च सञ्जासु आरम्मण समतिक्रन्तमेव होति, तस्मा आरम्मणसमतिक्रम अवत्वा, “ तत्थ कतमा रूप-सञ्जा ? रूपावचरसमापत्तिं समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा दिङ्मम्मसुखविहारिस्स वा सञ्जा सञ्जानना सञ्जानितत्त, इमा वुच्चन्ति रूपसञ्जायो । इमा रूपसञ्जायो अतिक्रन्तो होति वीति-क्रन्तो समतिक्रन्तो, तेन वुच्चति, सब्बसो रूपसञ्जान समतिक्रमा ” ति [विभग २६१] एवं विभङ्गे सञ्जान येव समतिक्रमो वुत्तो । यस्मा पन आरम्मणसमतिक्रमेन पत्तब्बा एता समापत्तियो, न एकस्मिं येव आरम्मणे पठमज्ज्ञानादीनि विय, तस्मा अयं आरम्मणसमतिक्रम-वसेनापि अत्थवण्णना कता ति वेदितब्बा ।

१६. पटिघसञ्जानं अत्थङ्गमा ति, चक्खादीन वत्थूनं, रूपादीनं आरम्मणानञ्च पटिघातेन समुप्पन्ना सञ्जा पटिघसञ्जा । रूपसञ्जादीनं एत अधिवचनं । यथाह—“ तत्थ कतमा पटिघसञ्जा ? रूपसञ्जा सदसञ्जा गन्धसञ्जा रससञ्जा फोड्ढसञ्जा, इमा वुच्चन्ति पटिघसञ्जायो ” ति [विभग २६१] । तासं, कुसलविपाकान पञ्चन्नं, अकुसलविपाकान पञ्चन्नं ति सब्बसो दसन्नम्पि पटिघसञ्जान अत्थङ्गमा पहाना असमुप्पादा । अप्पवर्त्ति कत्वा ति वुत्तं होति ।

१७. कामञ्चेता पठमज्ज्ञानादीनि समापन्नस्सापि न सन्ति । न हि तस्मिं समये पञ्चद्वारवसेन चित्तं पवत्तति । एव सन्ते पि, अञ्जत्थ पहीनान सुखदुक्खान चतुत्थज्ज्ञाने विय, सक्कायदिङ्गादीनं ततियमग्गे विय च इमस्मिं ज्ञाने उस्साहजननत्थ इमस्स ज्ञानस्स पसंसावसेन एतासं एत्थ वचनं वेदितब्बं ।

१८. अथ वा, किञ्चापि ता रूपावचर समापन्नस्स न सन्ति, अथ खो न पहीनत्ता न सन्ति । न हि रूपविरागाय रूपावचरभावना सवत्तति, रूपायत्ता च एतासं पवत्ति । अयं पन भावना रूपविरागाय संवत्तति । तस्मा ता एत्थ पहीना ति वत्तु वट्ठति । न केवलञ्च वत्तुं, एकंसेनेव एवं धारेतुम्पि वट्ठति ।

१९. तासं हि इतो पुब्बे अप्पहीनत्ता येव पठम ज्ञानं समापन्नस्स, सदो कण्टको ति

वुत्तो भगवता । इध च पहीनत्ता येव अरूपममापत्तीनं अनेज्जता सन्नविमोक्खना च वुत्ता । आळारो च कालामो अरूपसमापन्नो पञ्चमत्तानि सकटसत्तानि निस्साय अनिक्कमन्तानि नेव अदस, न पन सट्ठं अस्सोसी ति ।

२०. नानत्तसज्जानं अमनसिकारा ति नानत्ते वा गोचरे पवत्तान सज्जान, नानत्तानं वा सज्जान । यस्मा हि एता, “ तत्थ कतमा नानत्तसज्जा ? असमापन्नम्स मनोधातुसमङ्गिस्स वा मनोविज्जाणधातुसमङ्गिस्स वा सज्जा सज्जानना सज्जानितत्त, इमा वुच्चन्ति नानत्तसज्जायो ” ति [विभग २६१] एव विभङ्गे विभजित्वा वुत्ता इध अविषेता असमापन्नम्स मनोधातु-मनोविज्जाणधातुसङ्गहिता सज्जा रूपसदादिभेदे नानत्ते नानासभावे गोचरे पवत्तन्ति, यस्मा चेता, अट्ठ कामावचर-कुसलसज्जा, द्वादस अकुसलसज्जा, एकादस कामावचर-कुसलविपाकसज्जा, द्वे अकुसलविपाकसज्जा, एकादस कामावचरकिरियसज्जा ति एव चतुच्चत्तार्लसम्पि सज्जा नानत्ता नानासभावा अज्जमज्जं असदिसा, तस्मा नानत्तमज्जा ति वुत्ता । तास सब्वसो नानत्तसज्जान अमनसिकारा अनावज्जना असमन्नाहारा अपच्चवेक्खणा । यस्मा ता नावज्जति, न मनसिकरोति, न पच्चवेक्खति, तस्मा ति वुत्तं होति ।

२१. यस्मा चेत्थ पुरिमा रूपसज्जा पटिघसज्जा च इमिना ज्ञानेन निब्बत्ते भवे पि न विज्जन्ति, पगेव तस्मिं भवे इमं ज्ञान उपसम्पज्ज विहरणकाले, तस्मा तास, समतिक्रमा अत्थङ्गमा ति द्वेधा पि अभावो येव वुत्तो । नानत्तसज्जासु पन यस्मा, अट्ठ कामावचर-कुसलसज्जा, नव किरियसज्जा, दसाकुसलसज्जा ति इमा सत्तवीसति सज्जा इमिना ज्ञानेन निब्बत्ते भवे विज्जन्ति, तस्मा तासं अमनसिकारा ति वुत्तं ति वेदितब्बं । तत्रापि हि इम ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरन्तो तासं अमनसिकारा येव उपसम्पज्ज विहरति । ता पन मनसिकारोन्तो असमापन्नो होती ति ।

२२. सट्ठेपतो चेत्थ, रूपसज्जानं समतिक्रमा ति इमिना सब्बरूपपावचरधम्मनं पहानं वुत्तं । पटिघसज्जानं अत्थङ्गमा नानत्तसज्जान अमनसिकारा ति इमिना सब्वेस कामावचरचित्त-चेतसिकानं पहानञ्च अमनसिकारो च वुत्तो ति वेदितब्बो ।

२३. अनन्तो आकासो ति एत्थ नास्स उप्पादन्तो वा वयन्तो वा पज्जायती ति अनन्तो । आकासो ति कसिणुग्घाटिमाकासो वुच्चति । मनसिकारवसेनापि चेत्थ अनन्तता वेदितब्बा । तेनेव विभङ्गे वुत्त—“ तस्मिं आकासे चित्तं ठपेति सण्ठपेति, अनन्तं फरति, तेन वुच्चति अनन्तो आकासो ” ति [विभंग २६२] ।

२४. आकासानञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरती ति एत्थ पन, नास्स अन्तो ति अनन्तं । आकासं अनन्तं आकासानन्तं । आकासानन्तमेव आकासानञ्चं । तं आकासानञ्चं अधिद्वानद्वेन आयतनमस्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स, देवानं देवायतनमिवा ति आकासानञ्चायतनं ।

उपसम्पज्ज विहरती ति त आकासानञ्चायतनं पत्वा निष्पादेत्वा तदनुरूपेण इरियापथ विहारेण विहरति ।

अय आकासानञ्चायतनकम्मङ्गाने वित्थारकथा ।

२५. विज्जाणञ्चायतनं भावेतुकामेण पण पञ्चहाकारेहि आकासानञ्चायतनसमापत्तिर्य चिण्णवसीभावेण, आसन्नरूपावचरज्ज्ञानपञ्चत्थिका अयं समापत्ति, नो च विज्जाणञ्चायतनमिव सन्ता ति आकासानञ्चायतने आदीनवं दिस्वा, तत्थ निकन्ति परियादाय, विज्जाणञ्चायतनं सन्ततो मनसिकरित्वा तं आकासं फरित्वा पवत्तविज्जाणं, विज्जाणं विज्जाणं ति पुनप्पुनं आवज्जितब्बं, मनसिकातब्बं, पच्चवेक्खितब्बं, तक्काहतं वितक्काहतं कातब्बं । अनन्तं अनन्तं ति पण न मनसिकातब्बं ।

२६. तस्सेवं तस्मिं निमित्ते पुनप्पुनं चित्तं चारेन्तस्स नीवरणानि विक्खम्भन्ति, सति सन्तिट्ठति, उपचारेण चित्तं समाधियति । सो तं निमित्तं पुनप्पुनं आसेवति भावेति बहुलीकरोति । तस्सेव करोतो आकासे आकासानञ्चायतनं विय आकासफुटे विज्जाणे विज्जाणञ्चायतनचित्तं अप्पेति । अप्पनानयो पनेत्थ वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

२७. एत्तावता चेस, “ सब्बसो आकासानञ्चायतनं समतिकम्मा, अनन्तं विज्जाणं ति विज्जाणञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरती ” ति [विभंग २४५] वुच्चति ।

२८. तत्थ सब्बसो ति इदं वुत्तनयमेव । आकासानञ्चायतनं समतिकम्मा ति एत्थ पण पुब्बे वुत्तनयेनेव ज्ञानमपि आकासानञ्चायतनं, आरम्भणमपि । आरम्भणमपि हि पुरिमनयेनेव, आकासानञ्चायतनं तं पठमस्स आरुप्पज्ज्ञानस्स आरम्भणत्ता देवानं देवायतनं विय अधिद्धानडेण आयतनञ्चा ति आकासानञ्चायतनं । तथा आकासानञ्चायतनं तं, तस्स ज्ञानस्स सज्जातिहेतुत्ता, कम्बोजा अस्सानं आयतनं ति आदीनि विय सज्जातिदेसडेण आयतनञ्चा ति पि आकासानञ्चायतनं । एवमेतं, ज्ञानञ्च आरम्भणञ्चा ति उभयमपि अप्पवत्तिरूपेण च अमनसिकरणेण च समतिकमित्वा व यस्मा इदं विज्जाणञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहातब्बं, तस्मा उभयम्पेत एकज्झं कत्वा, आकासानञ्चायतनं समतिकम्मा ति इदं वुत्तं ति वेदितब्बं ।

२९. अनन्तं विज्जाणं ति तं येव, अनन्तो आकासो ति एव फरित्वा पवत्तविज्जाणं । अनन्तं विज्जाणं ति एवं मनसिकरोन्तो ति वुत्तं होति । मनसिकारवसेन वा अनन्तं । सो हि तं आकासारम्भणं विज्जाणं अनवसेसतो मनसिकरोन्तो अनन्तं ति मनसिकरोति ।

३०. यमपि विभङ्गे वुत्त, “ अनन्तं विज्जाणं ति, तं येव आकासं विज्जाणेण फुटं मनसिकरोति, अनन्तं फरति, तेन वुच्चति अनन्तं विज्जाण ” ति [विभंग २६२], तत्थ विज्जाणेना ति उपयोगत्थे करणवचनं वेदितब्बं । एवं हि अड्कथाचरिया तस्स अत्थं वण्णयन्ति । अनन्तं फरति, तं येव आकासं फुटं विज्जाणं मनसिकरोती ति वुत्तं होति ।

३१. विज्जाणञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरती ति एत्थ पन, नास्स अन्तो ति अनन्तं अनन्तमेव आनञ्च, विज्जाणं आनञ्च विज्जाणानञ्च ति अवत्वा, विज्जाणञ्च ति वुत्तं । अयं हेत्थ रुद्धिसदो । तं विज्जाणञ्चं अधिद्वानङ्गेन आयतनमस्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स देवानं देवायतनमिवा ति विज्जाणञ्चायतन । सेस पुरिमसदिसमेवा ति ।

अयं विज्जाणञ्चायतनकम्मद्वाने वित्थारकथा ।

३२. आकिञ्चज्जायतन भावेतुकामेन पन पञ्चहाकारेहि विज्जाणञ्चायतनसमापत्तिं चिण्णवसीभावेन आसन्नआकासानञ्चायतनपच्चत्थिका अय समापत्ति, नो च आकिञ्चज्जायतनमिव सन्ता ति विज्जाणञ्चायतने आदीनवं दिस्वा तत्थ निकान्तिं परियादाय आकिञ्चज्जायतनं सन्ततो मनसिकरित्वा तस्सेव विज्जाणञ्चायतनारम्मणभूतस्स आकासानञ्चायतनविज्जाणस्स अभावो, सुज्जता, विवित्ताकारो मनसिकातब्बो ।

३३. कथं ? तं विज्जाणं अमनसिकरित्वा, नत्थि नत्थी ति वा, सुज्जं सुज्जं ति वा, विवित्तं विवित्तं ति वा पुनपुन आवज्जितब्बं, मनसिकातब्ब, पच्चवेक्खितब्ब, तक्काहत्तं वितक्काहत्त कातब्बं ।

३४. तस्सेवं तस्मिं निमित्ते चित्तं चारेन्तस्स नीवरणानि विक्खम्मन्ति, सति सन्तिट्ठति, उपचारेण चित्तं समाधियति । सो तं निमित्तं पुनपुनं आसेवति भावेति बहुलीकरोति । तस्सेवं करोतो आकासे फुटे महग्गतविज्जाणे विज्जाणञ्चायतन विय तस्सेव आकासं फरित्वा पवत्तस्स महग्गतविज्जाणस्स सुज्जविवित्तनत्थिभावे आकिञ्चज्जायतनचित्तं अप्पेति । एत्थापि च अप्पनानयो वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

३५. अयं पन विसेसो । तस्मिं हि अप्पनाचित्ते उप्पन्ने, सो भिक्खु, यथा नाम पुरिसो मण्डलमालादिसु केनचिदेव करणीयेन सन्निपातितं भिक्खुसङ्घं दिस्वा कत्थचि गत्वा, सन्निपात-किञ्चावसाने उड्ढाय पक्कन्तेसु भिक्खुसु आगत्वा द्वारे ठत्वा पुन तं ठानं ओलोकेन्तो सुज्जमेव पस्सति, विवित्तमेव पस्सति, नास्स एव होति, एत्तका नाम भिक्खू कालङ्कता वा दिसापक्कन्ता वा ति, अथ खो, सुज्जमिदं विवित्तं ति नत्थिभावमेव पस्सति, एवमेव पुब्बे आकासे पवत्तित-विज्जाण विज्जाणञ्चायतनज्ज्ञानचक्खुना पस्सन्तो विहरित्वा, नत्थि नत्थी ति आदिना परिकम्म-मनसिकारेण अन्तरहिते तस्मिं विज्जाणे तस्स अपगमसङ्घातं अभावमेव पस्सन्तो विहरति ।

३६. एत्तावता चेस, “सब्बसो विज्जाणञ्चायतनं समतिकम्म, नत्थि किञ्ची ति आकिञ्च-ज्जायतनं उपसम्पज्ज विहरती” ति [विभंग २४५] वुच्चति ।

३७. इधापि सब्बसो ति इदं वुत्तनयमेव । विज्जाणञ्चायतनं ति एत्थापि च पुब्बे वुत्तनयेनेव ज्ञानमपि विज्जाणञ्चायतन, आरम्मणमपि । आरम्मणमपि हि पुरिमनयेनेव विज्जाणञ्चञ्च तं, दुतियस्स आरुण्यज्ज्ञानस्स आरम्मणत्ता देवानं देवायतनं विय अधिद्वानङ्गेन आयतनञ्चा

ति विज्ञाणञ्जायतन । तथा विज्ञाणञ्च त, तस्सेव ज्ञानस्स सञ्जातिहेतुत्ता, कम्बोजा अस्सानं आयतन ति आदीनि विय सञ्जातिदेसङ्केनायतनञ्चा ति पि विज्ञाणञ्जायतनं । एवमेतं ज्ञानञ्च आरम्भणञ्चा ति उभयमपि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकरणेन च समतिक्रमित्वा व यस्मा इदं आकिञ्चञ्जायतन उपसम्पज्ज विहातब्ब, तस्मा उभयम्पेत एकञ्चं कत्वा, विज्ञाणञ्जायतनं समतिक्रम्मा ति इदं वुत्त ति वेदितब्बं ।

३८. नत्थि किञ्ची ति, नत्थि नत्थि, सुञ्जं सुञ्ज, विवित्तं विवित्तं ति एव मनसिकरोन्तो ति वुत्तं होति । यमपि विभङ्गे वुत्तं, “ नत्थि किञ्ची ति त येव विज्ञाणं अभावेति, विभावेति अन्तरधापेति, नत्थि किञ्ची ति पस्सति, तेन वुच्चति नत्थि किञ्ची ” ति [विभग २६२], तं किञ्चापि खयतो सम्मसनं विय वुत्तं, अथ ख्वस्स एवमेव अत्थो दड्ढब्बो । तं हि विज्ञाणं अनावज्जन्तो अमनसिकरोन्तो अप्पच्चेक्खन्तो केवलमस्स नत्थिभाव सुञ्जभावं विवित्तभावमेव मनसिकरोन्तो, अभावेति विभावेति अन्तरधापेती ति वुच्चति, न अज्जथा ति ।

३९. आकिञ्चञ्जायतनं उपसम्पज्ज विहरती ति एत्थं पन, नास्स किञ्चन ति अकिञ्चन । अन्तमसो भङ्गमत्तमपि अस्स अवसिद्धं नत्थी ति वुत्तं होति । अकिञ्चनस्स भावो आकिञ्चञ्जं । आकासानञ्जायतनविज्ञाणापगमस्सेत अधिवचनं । तं आकिञ्चञ्जं अधिद्वानङ्गेनायतनमस्स ज्ञानस्स, देवानं देवायतनमिवा ति आकिञ्चञ्जायतन । सेसं पुरिमसदिसमेवा ति ।

अयं आकिञ्चञ्जायतनकम्मद्वाने वित्थारकथा ।

४०. नेवसञ्जानासञ्जायतनं भावेतुकामेन पन पञ्चहाकारेहि आकिञ्चञ्जायतनसमापत्तियं चिण्णवसीभावेन, आसन्नविज्ञाणञ्जायतनपच्चत्थिका अयं समापत्ति, नो च नेवसञ्जानासञ्जायतनं विय सन्ता ति वा, “ सञ्जा रोगो, सञ्जा गण्डो, सञ्जा सल्लं ...एतं सन्त, एतं पणीतं यदिदं नेवसञ्जानासञ्जा ” ति [म २।२३१] वा एव आकिञ्चञ्जायतने आदीनव, उपरि आनिससञ्च दिस्वा आकिञ्चञ्जायतने निकर्त्ति परियादाय नेवसञ्जानासञ्जायतनं सन्ततो मनसिकरित्वा, सा व अभावं आरम्भणं कत्वा पवत्तिता आकिञ्चञ्जायतनसमापत्ति, सन्ता सन्ता ति पुनप्पुनं आवज्जितब्बा, मनसिकातब्बा, पच्चवेक्खितब्बा, तक्काहता वितक्काहता कातब्बा ।

४१. तस्सेवं तस्मिन् निमित्ते पुनप्पुनं मानसं चारेन्तस्स नीवरणानि विक्खम्भन्ति, सति सन्तिङ्गति, उपचारेण चित्तं समाधियति । सो तं निमित्तं पुनप्पुनं आसेवति, भावेति, बहुलीकरोति । तस्सेवं करोतो, विज्ञाणापगमे आकिञ्चञ्जायतनं विय, आकिञ्चञ्जायतनसमापत्ति-सङ्घातेसु चदसु खन्धेसु नेवसञ्जानासञ्जायतनचित्तं अप्पेति । अप्पनानयो पनेत्थं वुत्त-त्तयेनेव वेदितब्बो ।

४२. एत्तावता चेस, “ सब्बसो आकिञ्चञ्जायतनं समतिक्रम्मं नेवसञ्जानासञ्जायतनं उपसम्पज्ज विहरती ” ति [विभग २४५] वुच्चति ।

४३. इथापि सञ्जसो ति इदं वुत्तनयमेव । आकिञ्चञ्जायतनं समतिकम्मा ति एत्थापि पुञ्चे वुत्तनयेनेव ज्ञानमपि आकिञ्चञ्जायतनं, आरम्भणमपि । आरम्भणं पि हि पुरिमनयेनेव आकिञ्चञ्जञ्च तं, तनियस्स अरूपज्ज्ञानम्स आरम्भणत्ता देवानं देवायतनं विय अधिष्ठानेनायतनञ्चा ति आकिञ्चञ्जायतनं । तथा आकिञ्चञ्जञ्च तं, तम्मेव ज्ञानस्स सञ्जातिहेतुत्ता, कम्बोजा अस्सान आयतनं ति आदीनि विय सञ्जातिदेसडेनायतनञ्चा ति पि आकिञ्चञ्जायतनं । एवमेतं, ज्ञानञ्च आरम्भणञ्चा ति उभयमपि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकरणेन च समतिकमित्वा व यस्मा इदं नेवसञ्जानासञ्जायतनं उपसम्पज्जं विहातव्वं, तस्मा उभयम्पेत एकञ्च कत्वा, आकिञ्चञ्जायतनं समतिकम्मा ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

४४. नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति एत्थं पनं, याय सञ्जायं भावतो तं नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति वुच्चति, यथा पटिपन्नम्स सा सञ्जा होति, तं तावदस्सेतु विभङ्गे, “नेवसञ्जीनासञ्जी” ति उद्धरित्वा, “तं येव आकिञ्चञ्जायतनं सन्ततो मनसिकरोति, सङ्खारावसेससमापत्तिं भावेति, तेन वुच्चति नेवसञ्जीनासञ्जी” ति [विभग २६३] वुत्तं ।

४५. तत्थ, सन्ततो मनसिकरोती ति, सन्ता वतायं समापत्तिं, यत्र हि नाम नत्थिभावमपि आरम्भणं करित्वा ठस्सती ति एवं सन्तारम्भणताय तं सन्ता ति मनसिकरोति । सन्ततो चे मनसिकरोति, कथं समतिकम्मा होती ति ? असमापज्जितुकामताय । सो हि किञ्चापि तं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स, अहमेतं आवज्जिस्सामि, समापज्जिस्सामि, अधिद्धिस्सामि, वुद्धिस्सामि, पच्चवेक्खिस्सामी ति एसं अभोगो, समन्नाहारो, मनसिकारो न होति । कस्मा ? आकिञ्चञ्जायतनतो नेवसञ्जानासञ्जायतनस्स सन्ततरपणीततरताय ।

४६. यथा हि राजा महच्च राजानुभावेन हत्थिक्खन्धवरगतो नगरवीथियं विचरन्तो दन्तकारादयो सिप्पिके एकं वत्थं दळ्हं निवासेत्वा एकेन सीसं वेठेत्वा दन्तचुण्णादीहिं समोकिण्णगत्ते अनेकानि दन्तविकतिआदीनि सिप्पानि करोन्ते दिस्वा, अहो वत रे छेका आचरिया, ईदिसानि पि नाम सिप्पानि करिस्सन्ती ति एवं तेसं छेकताय तुस्सति, न चस्स एवं होति, अहो वताहं रज्जं पहाय एवरूपो सिप्पिको भवेय्य ति । तं किस्स हेतु ? रज्जसिरिया महानि-संसताय । सो सिप्पिनो समतिकमित्वा व गच्छति । एवमेव एसं किञ्चापि तं समापत्तिं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स, अहमेतं समापत्तिं आवज्जिस्सामि, समापज्जिस्सामि, अधिद्धिस्सामि, वुद्धिस्सामि, पच्चवेक्खिस्सामी ति नेव एसं अभोगो, समन्नाहारो, मनसिकारो होति ।

४७. सो तं सन्ततो मनसिकरोन्तो पुञ्चे वुत्तनयेन तं परमसुखुमं अप्पनापत्तं सञ्जं पापुणाति, याय नेवसञ्जीनासञ्जी नाम होति, सङ्खारावसेससमापत्तिं भावेती ति वुच्चति । सङ्खारावसेससमापत्तिं ति अच्चन्तसुखुमभावप्पत्तसङ्खारं चतुत्थारुप्पसमापत्तिं ।

४८. इदानीं, यं तं एव अधिगताय सञ्जायं वसेन नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति वुच्चति,

तं अत्थतो दस्सेतु, “ नेवसज्जानासज्जायतनं ति नेवसज्जानासज्जायतनं समापन्नस्स वा उप-
पन्नस्स वा दिट्ठधम्मसुखविहारिस्स वा चित्तचेतसिका धम्मा ” ति [विभग २६३] वुत्त । तेसु
इध समापन्नस्स चित्तचेतसिका धम्मा अधिप्पेता ।

४९. वचनत्थो पनेत्थ ओळारिकाय सज्जाय अभावतो सुखुमाय च भावतो नेवस्स ससम्प-
युत्तधम्मस्स ज्ञानस्स सज्जा नासज्जा ति नेवसज्जानासज्जं । नेवसज्जानासज्जञ्च तं, मनायतन-
धम्मायतनपरियापन्नता आयतनञ्चा ति नेवसज्जानासज्जायतनं ।

५०. अथ वा, यायमेत्थ सज्जा, सा पटुसज्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव सज्जा,
सङ्खारावसेससुखुमभावेन विज्जमानत्ता नासज्जा ति नेवसज्जानासज्जा । नेवसज्जानासज्जा च सा
सेसधम्मान अधिट्ठानङ्गेनायतनञ्चा ति नेवसज्जानासज्जायतनं । न केवलञ्चेत्थ सज्जा व एदिसी,
अथ खो वेदना पि नेव वेदना नावेदना, चित्तम्पि नेव चित्त नाचित्त, फस्सो पि नेव फस्सो
नाफस्सो । एस नयो सेससम्पयुत्तधम्मेषु । सज्जासीसेन पनायं देसना कता ति वेदितब्बा ।

५१. पत्तमक्खनतेल्लप्पमुतीहि च उपमाहि एस अत्थो विभावेतब्बो । सामणेरो किर तेलेन
पत्तं मक्खेत्वा ठपेसि । तं यागुपानकाले थेरो, पत्तमाहारा ति आह । सो, पत्ते तेलमत्थि, भन्ते
ति आह । ततो, आहर, सामणेर, तेलं, नाळि पूरेस्सामी ति वुत्ते, नत्थि, भन्ते, तेलं ति
आह । तत्थ, यथा अन्तो वुत्थत्ता यागुया सद्धि अकप्पियङ्गेन तेलमत्थी ति होति, नाळिपूरणा-
दीनं वसेन नत्थी ति होति, एवं सा पि सज्जा पटुसज्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव सज्जा,
सङ्खारावसेससुखुमभावेन विज्जमानत्ता नासज्जा होति ।

५२. किं पनेत्थ सज्जाकिच्चं ति ? आरम्मणसज्जाननञ्चेव विपस्सनाय च विसयभावं
उपगन्त्वा निब्बिदाजननं । दहनकिच्चमिव हि सुखोदके तेजोधातु, सज्जाननकिच्चम्पेसा पटु कातुं
न सक्कोति, सेससमापत्तिसु सज्जा विय विपस्सनाय विसयभाव उपगन्त्वा निब्बिदाजननम्पि
कातु न सक्कोति ।

५३. अज्जेसु हि खन्धेषु अकताभिनिवेसो भिक्खु नेवसज्जानासज्जायतनक्खन्धे सम्म-
सित्वा निब्बिदं पत्तु समत्थो नाम नत्थि, अपि च आयस्मा सारिपुत्तो, पकतिविपस्सको पन
महापज्जो सारिपुत्तसदिसो व सक्कुण्येय । सो पि, “ एवं किर मे धम्मा अहुत्वा सम्भोति, हुत्वा
पटिवेन्ती ” ति [म ३।२८] एवं कलापसम्मसनवसेनेव, नो अनुपदधम्मविपस्सनावसेन । एवं
सुखुमत्तं गता एसा समापत्ति ।

५४. यथा च पत्तमक्खनतेल्लपमाय, एव मग्गूदकूपमाय पि अयमत्थो विभावेतब्बो ।
मग्गप्पाटिपन्नस्स किर थेरस्स पुरतो गच्छन्तो सामणेरो थोकमुदक दिस्वा, उदक भन्ते, उपाहना
ओमुञ्चथा ति आह । ततो थेरेन, सचे उदकमत्थि, आहर न्हानसाटिक, न्हायिस्सामा ति वुत्ते,
नत्थि, भन्ते ति आह । तत्थ, यथा उपाहनतेमनमत्तङ्गेन उदकं अत्थी ति होति, न्हायनङ्गेन

नत्थी ति होति, एवम्पि सा पटुसज्जाकिञ्चं कातुं असमत्थनाय नेव सज्जा, सङ्गावसेससुखुम-
भावेन विज्जमानत्ता नासज्जा होति ।

५५. न केवलञ्च एताहेव, अज्जाहि पि अनुरूपाहि उपमाहि एस अत्थो विभावेतब्बो ।
उपसम्पज्ज विहरती ति इदं वुत्तनयमेवा ति ।

अय नेवसज्जानासज्जायतनकम्मद्धाने वित्थारकथा ।

५६. असदिसरूपो नाथो आरुण्यं यं चतुब्बिधं आह ।
तं इति आत्वा तस्मिं पकिण्णककथा पि विज्जेय्या ॥

५७. आरुण्यसमापत्तियो हि

आरम्भणातिक्रमतो चतस्सो पि भवन्तिमा ।

अङ्गातिक्रममेतास न इच्छन्ति विभाविनो ॥

५८. एतासु हि रूपनिमित्तातिक्रमतो पठमा, आकासातिक्रमतो दुतिया, आकासे पवत्तित-
विज्जाणातिक्रमतो ततिया, आकासे पवत्तितविज्जाणस्स अपगमातिक्रमतो चतुत्थी ति सब्बथा
आरम्भणातिक्रमतो चतस्सो पि भवन्तिमा आरुण्यसमापत्तियो ति वेदितब्बा । अङ्गातिक्रमं पन
एतासं न इच्छन्ति पण्डिता । न हि रूपावचरसमापत्तिसु विय एतासु अङ्गातिक्रमो अत्थि ।
सब्बासु पि हि एतासु, उपेक्खा चित्तेकगता ति द्वे एव ज्ञानङ्गानि होन्ति ।

५९. एवं सन्ते पि

सुप्पणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इध ।

उपमा तत्थ विज्जेय्या पासादतल-साटिका ॥

६०. यथा हि चतुभूमकस्स पासादस्स हेडिमतले दिब्बनच्चगीतवादित-सुरभिगन्धमाला-
भोजनसयनच्छादनादिवसेन पणीता पञ्चकामगुणा पञ्चुपडिता अस्सु, दुतिये ततो पणीततरा,
ततिये ततो पणीततरा, चतुत्थे सब्बपणीता । तत्थ किञ्चापि तानि चत्तारि पि पासादतलानेव,
नत्थि नेसं पासादतलभावेन विसेसो, पञ्चकामगुणसमिद्धिविसेसेन पन हेडिमतो हेडिमतो उपरिमं
उपरिमं पणीततरं होति । यथा च एकाय इत्थिया कन्तित-थूल-सण्ह-सण्हतर-सण्हतमसुत्तानं
चतुष्पल-तिपल-द्विपल-एकपलसाटिका अस्सु, आयामेन च वित्थारेन च समप्पमाणा । तत्थ
किञ्चापि ता साटिका चतस्सो पि आयामतो च वित्थारतो च समप्पमाणा, नत्थि तासं पमाणतो
विसेसो, सुखसम्पस्स-सुखुमभाव-महग्घभावेहि पन पुरिमाय पुरिमाय पच्छिमा पच्छिमा पणीत-
तरा होन्ति । एवमेव किञ्चापि चतूसु एतासु, उपेक्खा चित्तेकगता ति एतानि द्वे येव अङ्गानि
होन्ति, अथ खो भावनाविसेसेन तेस अङ्गानं पणीत-पणीततरभावेन सुप्पणीततरा होन्ति
पच्छिमा पच्छिमा इधा ति वेदितब्बा ।

६१. एव अनुपुब्बेन पणीत-पणीता चेता

असुचिम्हि मण्डपे लग्गो एको, त निस्सितो परो ।

अज्जो बहि अनिस्साय त, त निस्साय चापरो ॥

ठितो, चत्तहि एतेहि पुरिसेहि यथाक्कमं ।

समानताय चातब्बा चतस्सो पि विभाविना ॥

६२. तत्रायमत्थयोजना । असुचिम्हि किर देसे एको मण्डपो । अथेको पुरिसो आगन्वा तं असुचिं जिगुच्छमानो तं मण्डपं हत्थेहि आलम्बित्वा तत्थ लग्गो लग्गितो विय अट्ठासि । अथापरो आगन्वा तं मण्डपे लग्गं पुरिसं निस्सितो । अथज्जो आगन्वा चिन्तेसि—यो एस मण्डपलग्गो, यो च त निस्सितो, उभो पेटे दुट्ठिता, धुवो च नेस मण्डपपाते पातो, हन्दाह बहि येव तिट्ठामी ति । सो त निस्सितं अनिस्साय बहि येव अट्ठासि । अथापरो आगन्वा मण्डप-लग्गस्स च तन्निस्सितस्स च अखेमभावं चिन्तेत्वा बहिट्ठितञ्च सुट्ठितं मन्वा त निस्साय अट्ठासि ।

६३. तत्थ असुचिम्हि देसे मण्डपो विय कसिणुग्घाटिमाकासं दट्ठब्बं । असुचिजिगुच्छाय मण्डपलग्गो पुरिसो विय रूपनिमित्तजिगुच्छाय आकासारम्मणं आकासानञ्चायतनं । मण्डपलग्गं पुरिसं निस्सितो विय आकासारम्मणं आकासानञ्चायतनं आरब्धं पवत्तं विज्जाणञ्चायतनं । तेसं द्विन्नमि अखेमभावं चिन्तेत्वा अनिस्साय तं मण्डपलग्गं बहिट्ठितो विय आकासानञ्चायतनं आरम्मणं अक्त्वा तदभावारम्मणं आकिञ्चञ्चायतनं । मण्डपलग्गस्स तन्निस्सितस्स च अखेमत्तं चिन्तेत्वा बहिट्ठितञ्च सुट्ठितो ति मन्वा त निस्साय ठितो विय विज्जाणाभावसङ्गाते बहिपदेसे ठितं आकिञ्चञ्चायतनं आरब्धं पवत्तं नेवसज्जानासञ्चायतनं दट्ठब्बं ।

६४. एवं पवत्तमानञ्च

आरम्मणं करोतेव अज्जाभावेन तं इदं ।

दिट्ठदोसमि राजानं वुत्तिहेतुं जनो यथा ॥

६५. इदं हि नेवसज्जानासञ्चायतनं, आसन्नविज्जाणञ्चायतनपञ्चथिका अयं समापत्ती ति एव दिट्ठदोसमि तं आकिञ्चञ्चायतनं अज्जस्स आरम्मणस्स अभावा आरम्मणं करोतेव । यथा किं ? दिट्ठदोसमि राजानं वुत्तिहेतुं यथा जनो । यथा हि असंयतं फरुसकाय-वची-मनो-समाचारं कञ्चि सव्वदिसम्पत्तिं राजानं, फरुससमाचारो अयं ति एवं दिट्ठदोसमि अज्जत्थं वुत्तिं अलभमानो जनो वुत्तिहेतुं निस्साय वत्तत्ति, एवं दिट्ठदोसमि तं आकिञ्चञ्चायतनं, अज्जं आरम्मणं अलभमानमिदं नेवसज्जानासञ्चायतनं आरम्मणं करोतेव ।

६६. एवं कुरुमानञ्च

आख्ख्हो दीघनिस्सोणिं यथा निस्सेणिबाहुकं ।
 पव्वतग्गञ्च आख्ख्हो यथा पव्वतमत्थकं ॥
 यथा वा गिरिमाख्ख्हो अत्तनो येव जण्णुकं ।
 ओलुब्भति, तथा त तं ज्ञानमोलुब्भ वत्तती ति ॥
 इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
 समाधिभावनाधिकारे आरुण्यनिद्देशो नाम
 दसमो परिच्छेदो ।

एकादशमो परिच्छेदो समाधिनिर्देशो

१. इदानी आरुपानन्तरं, एका सज्जा ति एवं उद्दिष्टाय [३।१०५] आहारे पटिकूल-सज्जाय भावनानिर्देशो अनुपपत्तो । तत्थ आहरती ति आहारो । सो चतुर्बिधो, कबळीकाराहारो, फस्साहारो, मनोसञ्चेतनाहारो, विज्जाणाहारो ति ।

२. को पनेत्थ किमाहरती ति ? कबळीकाराहारो ओजडमकं रूप आहरति । फस्साहारो तिस्सो वेदना आहरति । मनोसञ्चेतनाहारो तीसु भवेसु पटिसन्धि आहरति । विज्जाणाहारो पटिसन्धिकखणे नामरूपं आहरति ।

३. तेसु कबळीकाराहारे निकन्तिभयं, फस्साहारे उपगमनभयं, मनोसञ्चेतनाहारे उप-पत्तिभयं, विज्जाणाहारे पटिसन्धिभयं । एव सप्पटिभयेसु च तेसु कबळीकाराहारो पुत्तमंसूपमेन दीपेतब्बो, फस्साहारो निच्चम्मगावूपमेन, मनोसञ्चेतनाहारो अङ्गारकासूपमेन, विज्जाणाहारो सत्तिसत्तूपमेना ति ।

४. इमेसु पन चत्तसु आहारेसु असित-पीत-खायित-सायितप्पभेदो कबळीकारो आहारो व इमस्मिं अत्थे आहारो ति अधिप्पेतो । तस्मिं आहारे पटिकूलाकारगहणवसेन उप्पन्ना सज्जा आहारे पटिकूलसज्जा ।

५. तं आहारे पटिकूलसज्जं भावेतुकामेन कम्मट्ठानं उग्गहेत्वा उग्गहतो एकपदमपि अविरज्जन्तेन रहोगतेन पटिसल्लीनेन असित-पीत-खायित-सायितप्पभेदे कबळीकाराहारे दसहा-कारेहि पटिकूलता पञ्चवेक्खितब्बा । सेय्ययिदं—गमनतो, परियेसनतो, परिभोगतो, आसयतो, निधानतो, अपरिपक्कतो, परिपक्कतो, फलतो, निस्सन्दतो, सम्मक्खनतो ति ।

६. तत्थ गमनतो ति, एव महानुभावे नाम सासने पब्बजितेन सकलरत्तिं बुद्धवचन-सज्जायं वा समणधम्मं वा कत्वा कालस्सेव वुड्ढाय चेतियङ्गण-बोधियङ्गणवत्तं कत्वा पानीयं परिभोज-नीयं उपट्ठपेत्वा परिवेणं सम्मज्जित्वा सरीरं पटिजग्गित्वा आसन आरुह्य वीस-तिसवारे कम्मट्ठानं मनसिकरित्वा उड्ढाय पत्तचीवरं गहेत्वा निज्जनसम्बाधानि पविवेकसुखानि छायूदकसम्पन्नानि सुचीनि सीतलानि रमणीयभूमिभागानि तपोवनानि पहाय अरिय विवेकरत्तिं अनपेक्खित्वा, सुसानाभिमुखेन सिङ्गालेन विय, आहारत्थाय गामाभिमुखेन गन्तव्व ।

७. एवं गच्छता च मञ्चम्हा वा पीठम्हा वा ओतरणतो पडाय पादरजघरगोलिकवच्चादि-सम्परिकिण्णं पच्चत्थरणं अक्कमितब्बं होति । ततो अप्पेकदा मूसिकजतुकवच्चादीहि उपहतत्ता अन्तोगम्भतो पटिकूलतरं पमुखं दड्ढं होति । ततो उल्लकपारावतादिवच्चसम्मक्खितत्ता उपरिम-

तलतो पटिकूलतर हेडिमतल, ततो कदाचि कदाचि वातेरितेहि पुराणनिगणणेहि गिन्धान-
सामणेरानं मुत्तकरीसखेळसिद्धाणिकाहि वस्सकाले उदकचिक्खल्लादीहि च सङ्गलिङ्गता हेडिम-
तलतो पटिकूलतर परिवेण, परिवेणतो पटिकूलतरा विहाररच्छा दड्ढवा होति ।

८. अनुपुब्बेन पन बोविञ्च चेतिथञ्च वन्दित्वा वितक्कमाळकं ठितेन, मुत्तारासिसदिस
चेतिय मोरपिञ्जकलापमनोहर बोधिं देवविमानसम्पत्तिससिरिक सेनासनञ्च अनपलोकेत्वा एवरूप
नाम रमणीय पदेसं पिड्ढिं कत्वा आहारहेतु गन्तव्व भविस्सती ति पक्कमित्वा गाममग्ग पटिपन्नेन
खाणुकण्टकमग्गो पि उदकवेगमिन्नविसममग्गो पि दड्ढवो होति ।

९. ततो गण्ड पटिच्छादेन्तेन विय निवासन निवासेत्वा, वणचोळकं वन्वन्तेन विय
काय बन्धनं बन्धित्वा, अड्डिसद्धाटं पटिच्छादेन्तेन विय चीवर पारुपित्वा, भेसज्जकपाल नीहर-
न्तेन विय पत्तं नीहरित्वा गामद्वारसमीपं पापुणन्तेन हत्थिकुणप-अस्सकुणप-गोकुणप-महिसकुणप-
मनुस्सकुणप-अहिकुणप-कुक्कुरकुणपानि पि दड्ढवानि भवन्ति । न केवलञ्च दड्ढवानि, गन्धो पि
नेसं घानं पटिहनमानो अधिवासेतव्वो होति । ततो गामद्वारे ठत्वा चण्डहत्थिअस्सादिपरिस्सय-
परिवज्जनत्थं गामरच्छा ओलोकेतव्वा होन्ति ।

१०. इच्चेतं पच्चत्थरणादि अनेककुणपपरियोसानं पटिकूल आहारहेतु अक्कमितव्वञ्च दड्ढवञ्च
घायितव्वञ्च होति, अहो वत भो पटिकूलो आहारो ति एवं गमनतो पटिकूलता पच्चवेक्खितव्वा ।

११. कथं परियेसनतो ? एव गमनपटिकूलं अधिवासेत्वा पि गामं पविट्ठेन सद्धाटि-
पारुतेन कपणमनुस्सेन विय कपालहत्थेन घरपटिपाटिया गामवीथिसु चरितव्वं होति, यत्थ
वस्सकाले अक्कन्तक्कन्तड्डाने याव पिण्डिकमंसा पि उदकचिक्खले पादा पविसन्ति, एकेन हत्थेन
पत्तं गहेतव्वं होति, एकेन चीवर उक्खिपितव्वं, गिम्हकाले वातवेगेन समुडितेहि पंसुतिणरजेहि
ओकिण्णसरीरेन चरितव्वं होति । तं तं गेहद्वारं पत्वा मच्छधोवन-मसधोवन-तण्डुलधोवन-
खेळ-सिद्धाणिक-सुनखसूकरवच्चादीहि सम्मिस्सानि किमिकुलाकुलानि नीलमक्खिकपरिकिण्णानि
ओलिगल्लानि चैव चन्दनिकड्डानानि च दड्ढवानि होन्ति, अक्कमितव्वानि पि । यतो ता
मक्खिका उट्ठित्वा सद्धाटियम्पि पत्ते पि सीसे पि निलीयन्ति ।

१२. घर पविट्ठस्सापि केचि देन्ति, केचि न देन्ति । ददमाना पि एकच्चे हिय्यो पक्कभत्तम्पि
पुराणखज्जकम्पि पूतिकुम्माससूपादीनि पि ददन्ति । अददमाना पि केचिदेव, अतिच्छथ भन्ते ति
वदन्ति । केचि पन अपस्समाना विय तुण्ही होन्ति, केचि अब्बेन मुखं करोन्ति, केचि,
गच्छ रे मुण्डका ति आदीहि फरुसवाचाहि समुदाचरन्ति । एव कपणमनुस्सेन विय गामे
पिण्डाय चरित्वा निक्खमितव्वं ति ।

१३. इच्चेतं गामप्पवेसनतो पडाय याव निक्खमना उदकचिक्खल्लादिपटिकूलं आहारहेतु
अक्कमितव्वञ्चैव दड्ढवञ्च अधिवासेतव्वञ्च होति, अहो वत भो पटिकूलो आहारो ति एव परि-
येसनतो पटिकूलता पच्चवेक्खितव्वा ।

१४. कथं परिभोगतो ? एव परियिद्धाहारेण पन बहिगामे फासुकडाने सुखनिसिन्नेन याव तत्थ हत्थ न ओतारेति, ताव तथारूप गरुडानिय भिक्खू वा लज्जिमुत्तं वा दिस्वा निमन्तेतुम्पि सक्का होति, भुञ्जितुकामताय पनेत्थ हत्थे ओतरितमत्ते, गणहथा ति वदन्तेन लज्जितव्वं होति । हत्थं पन ओतारेत्वा मदन्तस्स पञ्चङ्गुलिअनुसारेण सेदो पग्घरमानो सुक्खथद्ध-भत्ताम्पि तेमेन्तो मुदुं करोति ।

१५. अथ तस्मिं परिमदनमत्तेनापि सम्भिन्नसोभे आलोप कत्वा मुखे ठपिते हेडिमदन्ता उदुक्खलकिच्चं साधेन्ति, उपरिमा मुसलकिच्चं, जिह्वा हत्थकिच्च । त तत्थ सुवानदोणिय सुवान-पिण्डमिव दन्तमुसलेहि कोट्टेत्वा जिह्वाय सम्परिवत्तियमानं जिह्वगो तनुपसन्नखेळो मक्खेति, वेमज्झतो पट्टाय बहलखेळो मक्खेति, दन्तकडेन असम्पत्तडाने दन्तगूथको मक्खेति ।

१६. सो एवं विचुण्णितमक्खितो त खणं येव अन्तरहितवण्णगन्धसङ्खारविसेसो सुवान-दोणियं ठितसुवानवमथु विय परमजेगुच्छभावं उपगच्छति । एवरूपो पि सामानो चक्खुस्स आपाथमतीतत्ता अज्झोहरितव्वो होती ति एवं परिभोगतो पटिक्कलता पच्चवेक्खितव्वा ।

१७. कथं आसयतो ? एव परिभोगं उपगतो च पनेस अन्तो पविसमानो, यस्मा बुद्ध-पच्चेकबुद्धानम्पि रज्जो पि चक्कवत्तिस्स पित्त-सेम्ह-पुब्ब-लोहितासयेसु चतूसु अज्जतरो आसयो होति येव, मन्दपुज्जानं पन चत्तारो पि आसया होन्ति, तस्मा यस्स पित्तासयो अधिको होति तस्स बहलमधुकतेलमक्खितो विय परमजेगुच्छो होति, यस्स सेम्हासयो अधिको होति तस्स नागबलापण्णरसमक्खितो विय, यस्स पुब्बासयो अधिको होति तस्स पूतितक्कमक्खितो विय, यस्स लोहितासयो अधिको होति तस्स रजनमक्खितो विय परमजेगुच्छो होती ति एव आसयतो पटिक्कलता पच्चवेक्खितव्वा ।

१८. कथं निधानतो ? सो इमेसु चतूसु आसयेसु अज्जतरेण आसयेन मक्खितो अन्तो-उदरं पविसित्वा नेव सुवण्णभाजने न मणिरजतादिभाजनेसु निधानं गच्छति । सचे पन दसवस्सिकेन अज्झोहरियति, दस वस्सानि अधोतवच्चकूपसदिसे ओकासे पतिट्ठहति । सचे वीस-त्तिस-चत्तालीस-पज्जास-सट्ठि-सत्तति-असीति-नवुतिवस्सिकेन, सचे वस्ससतिकेन अज्झो-हरियति, वस्ससतं अधोतवच्चकूपसदिसे ओकासे पतिट्ठहती ति एवं निधानतो पटिक्कलता पच्चवेक्खितव्वा ।

१९. कथं अपरिपक्कतो ? सो पनायमाहारो एवरूपे ओकासे निधानमुपगतो याव अपरिपक्को होति, ताव तस्मिं येव यथावुत्तप्पकारे परमन्धकारतिमिसे नानाकुणपगन्धवासितपवन-विचरित्ते अतिदुग्गन्धजेगुच्छे पदेसे, यथा नाम निदावे अकालमेवे अभिवुड्ढि चण्डालगामद्वारे आवाटे पतितानि तिणपण्णकिलञ्जखण्डआहिकुक्कुरमनुस्सकुणपादीनि सुरियातपेन सन्तत्तानि फणबुब्बुळकाचितानि तिष्ठन्ति, एवमेव तं दिवसम्पि द्विय्यो पि ततो पुरिमे दिवसे पि अज्झो-

हटो सव्वो एकतो हुत्वा सेम्हपटलपरियोनद्धो कायगिमन्तापकुथिनकुथनसञ्ज्ञानफेणुवुल्लका-
चिनो परमजेगुच्छभाव उपगन्त्वा तिड्ढती ति एव अपरिपक्कतो पटिकूलता पच्चवेक्खितव्वा ।

२०. कथं परिपक्कतो ? सो तथ कायगिना परिपक्को समानो न सुवण्णरजतादिधातुयो
विय सुवण्णरजतादिभाव उपगच्छति, फेणुवुल्लके पन मुञ्चन्तो, सण्हकरणिय पिसिन्वा
नाळिके पक्खिपमानपण्डुमत्तिका विय, करीसभाव उपगन्त्वा पक्कासय, मुत्तभावं उपगन्त्वा
मुत्तवत्थिञ्च पूरंती ति एव परिपक्कतो पटिकूलता पच्चवेक्खितव्वा ।

२१. कथं फलतो ? सम्मा परिपच्चमानो च पनाय केसलोमनखदन्तादीनि नानाकुणपानि
निष्कादेति, असम्मा परिपच्चमानो ददु-कण्डु-कच्छु-कुड-किलास-सोस-कासातिसारप्पमुतीनि रोग-
सतानि, इदमस्स फल ति एवं फलतो पटिकूलता पच्चवेक्खितव्वा ।

२२. कथं निस्सन्दतो ? अज्झोहरियमानो चेस एकेन द्वारेन पविसित्वा निस्सन्दमानो,
“ अक्खिम्हा अक्खिगूथको, कण्णम्हा कण्णगूथको ” ति [सु १९७] आदिना पकारेन
अनेकेहि द्वारेहि निस्सन्दति, अज्झोहरणसमये चेस महापरिवारेनापि अज्झोहरियति, निस्सन्दन-
समये पन उच्चारपस्सावादिभाव उपगतो एककेनेव नीहरियति, पठमदिवसे च न परिभुजन्तो
हड्डपहड्डो पि होति उदग्गुदग्गो पीतिसोमनस्सजातो, दुतियदिवसे निस्सन्दन्तो पिहितनासिको
होति विकुण्ठितमुखो जेगुच्छी मङ्कुभूतो, पठमदिवसे च न रत्तो गिद्धो गधितो मुच्छितो पि
अज्झोहरित्वा दुतियदिवसे एकरत्तिवासेन विरत्तो अट्टियमानो हरायमानो जिगुच्छमानो नीहरति ।

२३. तेनाहु पोराणा—

“ अन्नं पानं खादनीयं भोजनञ्च महारहं ।

एकद्वारेण पविसित्वा नवहि द्वारेहि सन्दति ॥

अन्नं पानं खादनीयं भोजनञ्च महारहं ।

भुञ्जति सपरिवारो, निक्खामेन्तो निलीयति ॥

अन्नं पानं खादनीयं भोजनञ्च महारहं ।

भुञ्जति अभिनन्दन्तो, निक्खामेन्तो जिगुच्छति ॥

अन्नं पानं खादनीयं भोजनञ्च महारहं ।

एकरत्तिपरिवासा सव्वं भवति पूतिकं ” ति [ ] ॥

एवं निस्सन्दतो पटिकूलता पच्चवेक्खितव्वा ।

२४. कथं सम्मक्खनतो ? परिभोगकाले पि चेस हत्थ-ओढ-जिह्वा-ताल्लनि सम्मक्खेति ।
तानि तेन सम्मक्खितत्ता पटिकूलानि होन्ति, यानि धोटानि पि गन्धहरणत्थं पुनपुनं धोवितव्वानि
होन्ति । परिभुत्तो समानो यथा नाम ओदने पच्चमाने थुसकणकोण्डकादीनि उत्तरित्वा उक्खळि-
मुखवट्ठिपिधानियो मक्खेन्ति, एवमेव सकलसरीरानुगतेन कायगिना फेणुदेहकं पच्चित्वा

उत्तरमानो दन्ते दन्तमलभावेन सम्मक्खेति, जिह्वा-तालुप्पभुतीनि खेळसेम्हादिभावेन, अक्खि-
कण्ण-नासा-अधोमग्गादिके अक्खिगूथक-कण्णगूथक-सिद्धाणिका-मुत्तकरिसादिभावेन सम्मक्खेति,
येन सम्मक्खितानि इमानि द्वारानि दिवसे दिवसे वोवियमानानि पि नेव सुचीनि न मनोरमानि
होन्ति, येषु एकच्च वोवित्वा हत्थो पुन उदकेन धोवितब्बो होति, एकच्च धोवित्वा द्वत्तिक्खत्तु
गोमयेन पि मत्तिकाय पि गन्धचुण्णेन पि धोवतो पटिक्कूलता न विगच्छती ति एव सम्मक्खनतो
पटिक्कूलता पच्चवेक्खितब्बा ।

२५. तस्सेव दसहाकारेहि पटिक्कूलत पच्चवेक्खतो तक्काहत वितक्काहत करोन्तस्स पटि-
क्कूलाकारवसेन कवळीकाराहारो पाकटो होति । सो त निमित्तं पुनपुन आसेवति भावेति
बहुलीकरोति । तस्सेव करोतो नीवरणानि विक्खम्भन्ति, कवळीकाराहारस्स सभावधम्मताय
गम्भीरत्ता अप्पनं अप्पत्तेन उपचारसमाधिना चित्तं समाधियति । पटिक्कूलाकारगहणवसेन पनेत्थ
सज्जा पाकटा होति । तस्मा इदं कम्मट्ठानं, आहारे पटिक्कूलसज्जा इच्चैव सज्ज गच्छति ।

२६. इमञ्च पन आहारे पटिक्कूलसज्जं अनुयुत्तस्स भिक्खुनो रसतण्हाय चित्तं पटिलीयति,
पटिकुटति पटिवट्ठति । सो, कन्तारनित्थरणत्थिको विय पुत्तमस, विगतमदो आहार आहारेति
यावदेव दुक्खस्स नित्थरणत्थाय । अथस्स अप्पकसिरेनेव कवळीकाराहारपरिज्जामुखेन पञ्च-
कामगुणिको रागो परिज्ज गच्छति । सो पञ्चकामगुणपरिज्जामुखेन रूपक्खन्धं परिजानाति ।
अपरिपक्कादिपटिक्कूलभाववसेन चस्स कायगतासतिभावना पि पारिपूर्तिं गच्छति । असुभसज्जाय
अनुलोमपटिपद पटिपन्नो होति । इमं पन पटिपत्तिं निस्साय दिडे व धम्मे अमतपरियोसानतं
अनभिसम्भुणन्तो सुगतिपरायनो होती ति ।

अयं आहारे पटिक्कूलसज्जाभावनाय विथारकथा ।

२७. इदानि आहारे पटिक्कूलसज्जानन्तरं, एकं ववत्थानं ति एवं उदिडस्स [३।१०५]
चतुधातुववत्थानस्स भावनानिर्देशो अनुप्पत्तो । तत्थ, ववत्थानं ति सभावूपलक्खणवसेन सन्नि-
ट्ठानं । चतुन्नं धातून ववत्थान चतुधातुववत्थानं । धातुमनसिकारो, धातुकम्मट्ठान, चतुधातु-
ववत्थानं ति अत्थतो एकं । तयिदं द्विधा आगतं, सज्जेपतो च विथारतो च । सज्जेपतो
महासतिपट्ठाने आगतं, विथारतो महाहत्थिप्फुप्पमे, राहुलोवादे, धातुविभङ्गे च ।

२८. तं हि, “ सेय्यथा पि, भिक्खवे, दक्खो गोघातको वा गोघातकन्तेवासी वा गाविं
वधित्वा चातुम्महापथे बिलसो पटिविभजित्वा निसिन्नो अस्स । एवमेव खो, भिक्खवे, भिक्खु
इममेव कायं यथाठितं यथापणिहितं धातुसो पच्चवेक्खति, अत्थि इमस्मिं काये पथवीधातु
आपोधातु तेजोधातु वायोधातु ” ति [दी २।२९४] एवं तिक्खपज्जस्स धातुकम्मट्ठानिकस्स
वसेन महासतिपट्ठाने सज्जेपतो आगतं ।

२९. तस्सत्थो—यथा छेको गोघातको वा तस्सेव वा भत्तवेतनभतो अन्तेवासिको गाविं

वधित्वा विनिविज्जित्वा चतस्सो दिसागनान महापथानं वेमज्झद्वानसङ्घाते चातुम्महापथे कोट्टास कत्वा निसिन्नो अस्स, एवमेव भिक्खु चतुन्न इरियापथानं येन केनचि आकारेण ठितत्ता यथाठितं, यथाठितत्ता व यथापणिहित कायं, अयि इमस्मि काये पथवीधातु....पे .. वायोधातु ति एवं धातुसो पच्चवेक्खति ।

३०. किं वुत्तं होति ? यथा गोधातकस्स गाविं पोसेन्तस्स पि आघातनं आहरन्तस्स पि आहरित्वा तत्थ बन्धित्वा ठपेन्तस्म पि वधेन्तस्स पि वधितं मत पस्सन्तस्स पि तावदेव गावी ति सज्जा य अन्तरधायति, याव नं पदालेत्वा बिलसो न विभजति । विभजित्वा निसिन्नस्स पन गाविसज्जा अन्तरधायति, मंससज्जा पवत्ताति । नास्स एवं होति, अह गाविं विक्किणामि, इमे गाविं हरन्ती ति । अथ ख्वस्स, अहं मंसं विक्किणामि इमे पि मंसं हरन्तिच्चेव होति । एवमेव इमस्सापि भिक्खुनो पुब्बे बालपुथुज्जनकाले गिहिभूतस्स पि पच्चजितस्स पि तावदेव सत्तो ति वा, पोसो ति वा, पुग्गलो ति वा सज्जा न अन्तरधायति, याव इममेव कायं यथा-ठित यथापणिहितं घनविनिब्भोग कत्वा धातुसो न पच्चवेक्खति । धातुसो पच्चवेक्खतो पन सत्तसज्जा अन्तरधायति, धातुवसेनेव चित्तं सन्तिट्ठति । तेनाह भगवा, “ सेय्यथा पि, भिक्खवे, दक्खो गोधातको वा....पे....निसिन्नो अस्स । एवमेव खो, भिक्खवे, भिक्खु....पे.... वायोधातु ” ति ।

३१. महाहत्थिपदूपमे पन, “ कतमा चावुसो, अज्झत्तिका पथवीधातु ? यं अज्झत्त पच्चत्तं कक्खळं खरिगत उपादिण्णं, सेय्यथिदं, केसा लोमा....पे .. उदरियं करीसं, यं वा पनज्जम्पि किञ्चि अज्झत्तं पच्चत्तं कक्खळं खरिगतं उपादिण्णं, अयं वुच्चतावुसो, अज्झत्तिका पथवीधातु ” ति [म ११८५] च, “ कतमा चावुसो अज्झत्तिका आपोधातु ? यं अज्झत्तं पच्चत्तं आपो आपोगतं उपादिण्णं, सेय्यथिदं, पित्तं....पे....मुत्तं, यं वा पनज्जम्पि किञ्चि अज्झत्तं पच्चत्तं आपो आपोगतं उपादिण्णं, अयं वुच्चतावुसो, अज्झत्तिका आपोधातु ” ति [म ११८७] च, “ कतमा चावुसो, अज्झत्तिका तेजोधातु ? यं अज्झत्तं पच्चत्तं तेजो तेजोगत उपादिण्णं, सेय्यथिदं, येन च सन्तप्पति, येन च जरियति, येन च परिडहति, येन च असितपीतखायितसायितं सम्मा परिणामं गच्छति, यं वा पनज्जम्पि किञ्चि अज्झत्तं पच्चत्तं तेजो तेजोगत उपादिण्णं, अयं वुच्चतावुसो, अज्झत्तिका तेजोधातु ” ति [म ११८८] च, “ कतमा चावुसो, अज्झत्तिका वायोधातु ? यं अज्झत्तं पच्चत्तं वायो वायोगतं उपादिण्णं, सेय्यथिदं, उद्धङ्गमा वाता, अधोगमा वाता, कुच्छिसया वाता, कोट्टसया वाता, अङ्गमङ्गानुसारिणो वाता, अस्ससो पत्तासो इति वा, यं वा पनज्जम्पि किञ्चि अज्झत्तं पच्चत्तं वायो वायोगतं उपादिण्णं, अयं वुच्चतावुसो, अज्झत्तिका वायोधातु ” ति [म ११८८] च एवं नातितिक्खपज्जस्स धातुकम्मद्वानिकस्स वसेन विथारतो आगतं । यथा चेत्थ, एवं राहुलोवाद-वातुविभङ्गेषु पि ।

३२. तत्राय अनुत्तानपदवर्णना । अज्झत्तं पच्चत्तं ति इदं ताव उभयमपि नियेकस्स अधिवचनं । नियकं नाम अत्तनिजात् । ससन्तानपरियापन्नं ति अत्थो । तयिदं यथा लोके इत्थिसु कथा अधिक्थी ति बुच्चति, एवं अत्तानि पवत्तत्ता अज्झत्तं, अत्तान पटिच्च पवत्तत्ता पच्चत्तं ति बुच्चति ।

३३. कक्खळं ति थद्ध । खरिगतं ति फरुसं । तत्थ पठमं लक्खणवचनं, दुतियं आकारवचनं । कक्खळलक्खणा हि पथवीधातु । सा फरुसाकारा होति, तस्मा खरिगतं ति वुत्ता । उपादिण्णं ति दब्बह आदिण्णं । अहं ममं ति एव दब्बहं आदिण्णं, गहितं, परामद्ध ति अत्थो ।

३४. सेय्यथिदं ति निपातो । तस्स त कतम ति चे ति अत्थो । ततो तं दस्सेन्तो, केसा लोमा ति आदीनि आह । एत्थ च, मत्थलुङ्ग पक्खिपित्वा वीसतिया आकारोहि पथवीधातु निदिद्धा ति वेदितब्बा । यं वा पनञ्चमिप्पि किञ्चि ति अवसेसेसु तीसु कोडासेसु पथवीधातु सङ्गहिता ।

३५. विस्सन्दनभावेन त तं ठानं अप्पोति पप्पोती ति आपो । कम्मसमुद्धानादिवसेन नानाविधेषु आपेषु गतं ति आपोगतं । किं तं ? आपोधातुया आबन्धनलक्खण ।

३६. तेजनवसेन तेजो । वुत्तनयेनेव तेजेषु गतं ति तेजोगतं । किं तं ? उण्हत्तलक्खणं । येन चा ति येन तेजोधातुगतेन कुपितेन अयं कायो सन्तप्पति, एकाहिकजरादिभावेन उसुमजातो होति । येन च जरियती ति येन अयं कायो जीरति, इन्द्रियवेकल्लतं, बलपरिक्खयं, वल्लिपलितादिभावश्च पापुणाति । येन च परिडय्हती ति येन कुपितेन अयं कायो डय्हति, सो च पुग्गलो, डय्हामि डय्हामी ति कन्दन्तो सतधोतसप्पि-गोसीसचन्दनादिलेषञ्चेव तालवण्टवातश्च पच्चासिंसति । येन च असितपीतखायितसायितं सम्मा परिणामं गच्छती ति येनेतं असितं वा ओदनादि, पीतं वा पानकादि, खायितं वा पिङ्गलज्जकादि, सायितं वा अम्बपक्क-मधुफाणितादि सम्मा परिपाकं गच्छति । रसादिभावेन विवेकं गच्छती ति अत्थो । एत्थ च पुरिमा तयो तेजा चतुसमुद्धानां, पच्छिमो कम्मसमुद्धानो व ।

३७. वायनवसेन वायो । वुत्तनयेनेव वायेसु गतं ति वायोगतं । किं तं ? वित्थम्भनलक्खणं । उद्धङ्गमा वाता ति उग्गारहिक्कादिपवत्तका उद्धं आरोहणवाता । अधोगमा वाता ति उच्चारपस्तावादिनीहरणका अधो ओरोहणवाता । कुच्छिसया वाता ति अन्तानं बहि वाता । कोट्टसया वाता ति अन्तानं अन्तो वाता । अङ्गमङ्गानुसारिनो वाता ति धमनिजालानुसारेण सकलसरीरे अङ्गमङ्गानि अनुसटा समिञ्जनपसारणादिनिब्वत्तका वाता । अस्ससो ति अन्तो पविसननासिकावातो । पस्सासो ति बहिनिक्खमननासिकावातो । एत्थं च पुरिमा पञ्च चतुसमुद्धानां, अस्सासपस्सासा चित्तसमुद्धानां व । सब्बत्थं, यं वा पनञ्चमिप्पि किञ्ची ति इमिना पदेन अवसेसकोडासेसु आपोधातुआदयो सङ्गहिता ।

३८. इति वीसंतिया आकारेहि पथवीधातु, द्वादसहि आपोधातु, चतुर्हि तेजोधातु, छहि वायोधातु ति द्वाचत्तालीसाय आकारेहि चनस्सो धातुयो वित्थारिता होन्ती ति । अय तावेत्थ पाळिवण्णना ।

३९. भावनानये पनेत्थ तिक्खपञ्जस्स भिक्खुनो, केसा पथवीधातु, लोमा पथवीधातु ति एवं वित्थारतो धातुपरिगहो पपञ्चतो उपड्ढाति । य थद्वलक्खण, अय पथवीधातु, य आबन्धनलक्खणं, अयं आपोधातु, यं परिपाचनलक्खण, अयं तेजोधातु, य वित्थम्भनलक्खणं, अयं वायोधातु ति एवं मनसिकरोतो पनस्स कम्मड्डानं पाकटं होति । नातितिक्खपञ्जस्स पन एवं मनसिकरोतो अन्धकारं अविभूत होति, पुरिमनयेन वित्थारतो मनसिकरोन्तस्स पाकटं होति ।

४०. कथं ? यथा द्वीसु भिक्खुसु बहुपेय्याल तन्ति सज्झायन्तेसु, तिक्खपञ्जो भिक्खु सकिं वा द्वक्खत्तुं वा पेय्यालमुख वित्थारेत्वा ततो परं उभतो कोटिवसेनेव सज्झायं करोन्तो गच्छति । तत्र नातितिक्खपञ्जो एव वत्ता होति—किंसज्झायो नाम एस ओडपरियाहृतमत्तं कातुं न देति, एवं सज्झाये कयिरमाने कदा तन्ति पगुणा भविस्सती ति ? सो आगतागतं पेय्यालमुखं वित्थारेत्वा व सज्झायं करोति । तमेनं इतरो एवमाह—किंसज्झायो नामेस परियो-सानं गन्तुं न देति, एवं सज्झाये कयिरमाने कदा तन्ति परियोसानं गमिस्सती ति ? एवमेव तिक्खपञ्जस्स केसादिवसेन वित्थारतो धातुपरिगहो पपञ्चतो उपड्ढाति, यं थद्वलक्खणं, अयं पथवीधातु ति आदिना नयेन सङ्खेपतो मनसिकरोतो कम्मड्डानं पाकटं होति । इतरस्स तथा मनसिकरोतो अन्धकारं अविभूतं होति, केसादिवसेन वित्थारतो मनसिकरोन्तस्स पाकटं होति ।

४१. तस्मा इमं कम्मड्डानं भावेतुकामेन तिक्खपञ्जेन ताव रहोगतेन पटिसल्लीनेन सकलम्पि अत्तनो रूपकायं आवज्जेत्वा, यो इमस्मिं काये थद्वभावो वा खरभावो वा, अयं पथवीधातु, यो आबन्धनभावो वा द्रवभावो वा, अयं आपोधातु, यो परिपाचनभावो वा उण्हभावो वा, अयं तेजोधातु, यो वित्थम्भनभावो वा समुदीरणभावो वा, अयं वायोधातु ति एवं सङ्घित्तेन धातुयो परिगहेत्वा पुनप्पुनं, पथवीधातु आपोधातु ति धातुमत्ततो निस्सत्ततो निज्जीवतो आवज्जितब्बं मनसिकातब्बं पच्चवेक्खितब्बं ।

४२. तस्सेवं वायममानस्स न चिरेनेव धातुप्पभेदावभासनपञ्चापरिगहितो सभावधम्मा-रम्मणत्ता अप्पनं अप्पत्तो उपचारमत्तो समाधि उप्पज्जति ।

४३. अथ वा पन, ये इमे चतुर्न महाभूतानं निस्सत्तभावदस्सन्तथं धम्मसेनापत्तिना, “अट्ठिञ्च पटिञ्च न्हारुञ्च पटिञ्च मसञ्च पटिञ्च चम्मञ्च पटिञ्च आकासो परिवारितो रूपं त्वेव सङ्गं गच्छती” ति [म ११९०] चत्तारो कोट्टासा वुत्ता, तेसु तं तं अन्तरानुसारिना आणहत्थेन विनिब्बुजित्वा, यो एतेसु थद्वभावो वा खरभावो वा अयं पथवीधातु ति पुरिमनयेनेव

धातुयो परिग्गहेत्वा पुनप्पुनं, पथवीधातु आपोधात् ति धातुमत्ततो निस्सत्ततो निजीवतो आवज्जितब्ब मनसिकातब्ब पच्चवेक्खितब्ब ।

४४. तस्सेवं वायममानस्स न चिरेनेव धातुप्पभेदावभासनपञ्चापरिग्गहितो सभावधम्मा-
रम्मणत्ता अप्पन अप्पत्तो उपचारमत्तो समाधि उप्पज्जति । अय सङ्खेपतो आगते चतुधातु-
ववत्थाने भावनानयो ।

४५. वित्थारतो आगते पन एवं वेदितब्बो । इद कम्मड्डानं भावेतुकामेन हि नातितिक्ख-
पञ्जेन योगिना आचरियसन्तिके द्वाचत्तालीसाय आकारेहि वित्थारतो धातुयो उग्गण्हित्वा वुत्त-
प्पकारे सेनासने विहरन्तेन कतसब्बकिच्चेन रहोगतेन पटिसल्लीनेन, ससम्भारसङ्खेपतो, ससम्भार-
विभत्तितो, सलक्खणसङ्खेपतो, सलक्खणविभत्तितो ति एवं चतूहाकारेहि कम्मड्डानं भावेतब्बं ।

४६. तत्थ कथं ससम्भारसङ्खेपतो भावेति ? इध भिक्खु वीसतिया कोडासेसु
थद्दाकारं पथवीधात् ति ववत्थपेति, द्वादससु कोडासेसु यूसगतं उदकसङ्घातं आबन्धनाकार
आपोधात् ति ववत्थपेति, चतूसु कोडासेसु परिपाचनकतेजं तेजोधात् ति ववत्थपेति, छसु
कोडासेसु विथम्भनाकार वायोधात् ति ववत्थपेति । तस्सेवं ववत्थापयतो येव धातुयो पाकटा
होन्ति । ता पुनप्पुनं आवज्जयतो मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव उपचारसमाधि उप्पज्जति ।

४७. यस्स पन एवं भावयतो कम्मड्डानं न इज्झति, तेन ससम्भारविभत्तितो भावेतब्बं ।
कथं ? तेन हि भिक्खुना, यं त कायगतासतिकम्मड्डाननिर्देशे सत्तधा उग्गहकोसल्लं, दसधा
मनसिकारकोसल्लञ्च वुत्तं [८।४८-७८], द्वात्तिंसाकारे ताव तं सब्बं अपरिहापेत्वा तचपञ्च-
कादीनं अनुलोमपटिलोमतो वचसा सज्झाय आदिं कत्वा सब्बं तत्थ वुत्तविधानं कातब्बं ।
अयमेव हि विसेसो—तत्थ वण्ण-सण्ठान-दिसोकास-परिच्छेदवसेन केसादयो मनसिकरित्वा पि
पटिक्कूलवसेन चित्तं ठपेतब्बं, इध धातुवसेन । तस्मा वण्णादिवसेन पञ्चधा पञ्चधा केसादयो
मनसिकरित्वा अवसाने एवं मनसिकारो पवत्तेतब्बो—

४८. इमे केसा नाम सीसकटाहपल्लिवेठनचम्मे जाता । तत्थ, यथा वम्मिकमत्थके जातेसु
कुण्ठतिणेषु न वम्मिकमत्थको जानाति, मयि कुण्ठतिणानि जातानी ति, न पि कुण्ठ-
तिणानि जानन्ति, मयं वम्मिकमत्थके जातानी ति, एवमेव न सीसकटाहपल्लिवेठनचम्मं जानाति,
मयि केसा जाता ति, न पि केसा जानन्ति, मयं सीसकटाहवेठनचम्मे जाता ति । अज्जमज्जं
आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति केसा नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो
अव्याकतो सुज्जो निस्सत्तो थद्दो पथवीधात् ति ।

४९. लोमा सरीरवेठनचम्मे जाता । तत्थ, यथा सुज्जगामड्डाने जातेसु दब्बतिणकेसु
न सुज्जगामड्डानं जानाति, मयि दब्बतिणकानि जातानी ति, न पि दब्बतिणकानि जानन्ति,
मयं सुज्जगामड्डाने जातानी ति एवमेव न सरीरवेठनचम्मं जानाति, मयि लोमा जाता ति, न

पि लोमा जानन्ति, मय सरीरवेठनचम्मे जाता ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति लोमा नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

५०. नखा अङ्गुलीनं अगोसु जाता । तत्थ, यथा कुमारकेसु दण्डकेहि मधुकडिके विज्झित्वा कीळन्तेसु न दण्डका जानन्ति, अम्हेसु मधुकडिका ठपिता ति, न पि मधुकडिका जानन्ति, मयं दण्डकेसु ठपिता ति, एवमेव न अङ्गुलियो जानन्ति, अम्हाक अगोसु नखा जाता ति, न पि नखा जानन्ति, मयं अङ्गुलीनं अगोसु जाता ति । अञ्जमञ्जं आभोग-पञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति नखा नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

५१. दन्ता हनुकडिकेसु जाता । तत्थ, यथा वड्ढकीहि पासाणउदुक्खलेकेसु केनचिदेव सिलेसजातेन बन्धित्वा ठपितत्थम्भेसु न उदुक्खला जानन्ति, अम्हेसु थम्भा ठिता ति, न पि थम्भा जानन्ति, मयं उदुक्खलेसु ठिता ति, एवमेव न हनुकड्डीनि जानन्ति, अम्हेसु दन्ता जाता ति, न पि दन्ता जानन्ति, मयं हनुकडिसु जाता ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खण-रहिता एते धम्मा । इति दन्ता नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

५२. तच्चो सकलसरीरं परियोनन्धित्वा ठितो । तत्थ, यथा अल्लगोचम्मपरियोनद्वाय महावीणाय न महावीणा जानाति, अहं अल्लगोचम्मेन परियोनद्धा ति, न पि अल्लगोचम्मं जानाति, मया महावीणा परियोनद्धा ति, एवमेव न सरीरं जानाति, अहं तचेन परियोनद्धं ति, न पि तच्चो जानाति, मया सरीरं परियोनद्धं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति तच्चो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

५३. मंसं अड्डिसङ्घाटं अनुलिम्पित्वा ठितं । तत्थ, यथा महामत्तिका लिच्छाय भित्तिया न भित्ति जानाति, अहं महामत्तिकाय लिच्छा ति, न पि महामत्तिका जानाति, मया भित्ति लिच्छा ति, एवमेव न अड्डिसङ्घाटो जानाति, अहं नवपेसिसत्तप्पभेदेन मसेन लिच्छो ति, न पि मंसं जानाति, मया अड्डिसङ्घाटो लिच्छो ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति मंसं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

५४. न्हारू सरीरम्भन्तरे अङ्गीनि आबन्धमाना ठिता । तत्थ, यथा वल्लीहि विनद्धेसु कुड्डदारुसु न कुड्डदारुनि जानन्ति, मयं वल्लीहि विनद्धानी ति, न पि वल्लियो जानन्ति, अम्हेहि कुड्डदारुनि विनद्धानी ति, एवमेव न अङ्गीनि जानन्ति, मयं न्हारूहि आबन्धानी ति, न पि

नहारु जानन्ति, अम्हेहि अङ्गीनि आवन्धानी ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति नहारु नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातु ति ।

५५. अट्टिसु पण्हकडि गोप्फकडि उक्खिपित्वा ठितं, गोप्फकडि जङ्घडि उक्खिपित्वा ठितं, जङ्घडि ऊरुडि उक्खिपित्वा ठित, ऊरुडि कटिडि उक्खिपित्वा ठितं, कटिडि पिड्डिकण्टक उक्खिपित्वा ठित, पिड्डिकण्टको गीवडि उक्खिपित्वा ठितो, गीवडि सीसडि उक्खिपित्वा ठित, सीसडि गीवडिके पतिडितं, गीवडि पिड्डिकण्टके पतिडित, पिड्डिकण्टको कटिडिम्हि पतिडितो, कटिडि ऊरुडिके पतिडित, ऊरुडि जङ्घडिके पतिडित, जङ्घडि गोप्फकडिके पतिडित, गोप्फकडि पण्हकडिके पतिडित ।

५६. तत्थ, यथा इड्ढक-दारु-गोमयादिसञ्चयेसु न हेडिमा हेडिमा जानन्ति, मय उपारमे उपरिमे उक्खिपित्वा ठिता ति, न पि उपरिमा उपरिमा जानन्ति, मयं हेडिमेसु हेडिमेसु पतिडिता ति, एवमेव न पण्हकडि जानाति, अहं गोप्फकडि उक्खिपित्वा ठित ति, न गोप्फकडि जानाति, अह जङ्घडि उक्खिपित्वा ठित ति, न जङ्घडि जानाति, अह ऊरुडि उक्खिपित्वा ठितं ति, न ऊरुडि जानाति, अह कटिडि उक्खिपित्वा ठित ति, न कटिडि जानाति, अहं पिड्डिकण्टक उक्खिपित्वा ठितं ति, न पिड्डिकण्टको जानाति, अहं गीवडि उक्खिपित्वा ठितो ति, न गीवडि जानाति, अहं सीसडि उक्खिपित्वा ठितं ति, न सीसडि जानाति, अहं गीवडिम्हि पतिडित ति, न गीवडि जानाति, अहं पिड्डिकण्टके पतिडित ति, न पिड्डिकण्टको जानाति, अह कटिडिम्हि पतिडितो ति, न कटिडि जानाति, अह ऊरुडिम्हि पतिडितं ति, न ऊरुडि जानाति, अहं जङ्घडिम्हि पतिडित ति, न जङ्घडि जानाति, अहं गोप्फकडिम्हि पतिडितं ति, न गोप्फकडि जानाति, अह पण्हकडिम्हि पतिडितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अडि नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातु ति ।

५७. अट्टिमिज्जं तेसं तेसं अङ्गीन अब्भन्तरे ठितं । तत्थ, यथा वेळुपब्बादीन अन्तो पक्खित्तसिन्नवेत्तगादिसु न वेळुपब्बादीनि जानन्ति, अम्हेसु वेत्तगादीनि पक्खित्तानी ति, न पि वेत्तगादीनि जानन्ति, मयं वेळुपब्बादिसु ठितानी ति, एवमेव न अङ्गीनि जानन्ति, अम्हाक अन्तो मिज्जं ठितं ति, न पि मिज्जं जानाति, अहं अङ्गीन अन्तो ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोग-पञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अट्टिमिज्ज नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातु ति ।

५८. वक्कं गलवाटकतो निक्खन्तेन एकमूलेन थोक्कं गत्वा द्विधा भिन्नेव थूलनहारुना विनिबन्धं कृत्वा हृदयमंसं परिक्खिपित्वा ठितं । तत्थ, यथा वण्टूपनिबन्धे अम्बफलद्वये न वण्टं जानाति, मया अम्बफलद्वयं उपनिबन्धं ति, न पि अम्बफलद्वयं जानाति, अहं वण्टेन उपनिबन्ध

ति, एवमेव न थूलन्हारु जानाति, मया वक्क उपनिबन्ध ति, न पि वक्क जानाति, अह थूलन्हारुना उपनिबन्ध ति । अञ्जमञ्ज आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति वक्क नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

५९. हृदयं सरीरम्भन्तरे उरद्विपञ्जरमञ्ज निस्साय ठित । तत्थ, यथा जिण्णसन्दमानिक-
पञ्जर निस्साय ठपिताय मसपेसिया न जिण्णमन्दमादिकपञ्जरम्भन्तर जानाति, म निस्साय मसपेसि ठपिता ति, न पि मसपेसि जानाति, अह जिण्णसन्दमानिकपञ्जर निस्साय ठिता ति, एवमेव न उरद्विपञ्जरम्भन्तर जानाति, मं निस्साय हृदय ठित ति, न पि हृदय जानाति, अह उरद्विपञ्जर निस्साय ठित ति । अञ्जमञ्ज आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति हृदय नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६०. यकनं अन्तो सरीरे द्विन्नं थनानम्भन्तरे दक्खिणपस्स निस्साय ठित । तत्थ, यथा उक्खलिकपालपस्सहिं लग्गे यमकमसपिण्डे न उक्खलिकपालपस्स जानाति, मयि यमकमस-
पिण्डो लग्गो ति, न पि यमकमसपिण्डो जानाति, अह उक्खलिकपालपस्से लग्गो ति, एवमेव न थनाय अब्भन्तरे दक्खिणपस्सं जानाति, मं निस्साय यकन ठितं ति, न पि यकनं जानाति, अहं थनानं अब्भन्तरे दक्खिणपस्स निस्साय ठित ति । अञ्जमञ्ज आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति यकन नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६१. किलोमकेसु पटिच्छन्नकिलोमक हृदयञ्च वक्कञ्च परिवारेत्वा ठितं, अप्पटिच्छन्न-
किलोमक सकलसरीरे चम्मस्स हेइतो मंसं परियोनन्धित्वा ठित । तत्थ, यथा पिलोतिकपलिवेठिते मसे न मसं जानाति, अह पिलोतिकाय पलिवेठित ति, न पि पिलोतिका जानाति, मया मंसं पलिवेठितं ति, एवमेव न वक्कहृदयानि सकलसरीरे च मसं जानाति, अह किलोमकेन पटिच्छन्नं ति, न पि किलोमकं जानाति, मया वक्कहृदयानि सकलसरीरे च मसं पटिच्छन्नं ति । अञ्जमञ्ज आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति किलोमकं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६२. पिहकं हृदयस्स वामपस्से उदरपटलस्स मत्थकपस्स निस्साय ठित । तत्थ, यथा कोट्टमत्थकपस्सं निस्साय ठिताय गोमयपिण्डया न कोट्टमत्थकपस्स जानाति, गोमयपिण्डि मं निस्साय ठिता ति, न पि गोमयपिण्डि जानाति, अहं कोट्टमत्थकपस्सं निस्साय ठिता ति, एवमेव न उदरपटलस्स मत्थकपस्सं जानाति, पिहक मं निस्साय ठित ति, न पि पिहकं जानाति, अहं उदरपटलस्स मत्थकपस्सं निस्साय ठितं ति । अञ्जमञ्ज आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति पिहकं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६३. पण्णासं सरीरम्भन्तरे द्विन्नं थनानम्भन्तरे हृदयञ्च यकनञ्च उपरि छादेत्वा ओलम्भन्त

ठित । तत्थ, यथा जिण्णकोट्ठम्भन्तरे लम्बमाने सकुणकुलावके न जिण्णकोट्ठम्भन्तर जानाति, मयि सकुणकुलावको लम्बमानो ठितो ति, न पि सकुणकुलावको जानाति, अह जिण्णकोट्ठम्भन्तरे लम्बमानो ठितो ति, एवमेव न त सरीरम्भन्तर जानाति, मयि पप्फास लम्बमानं ठित ति, न पि पप्फासं जानाति अह एवरूपे सरीरम्भन्तरे लम्बमान ठित ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खण-रहिता एते धम्मा । इति पप्फास नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्ठासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६४. अन्तं गलवाटककरीसमगपरियन्ते सरीरम्भन्तरे ठित । तत्थ, यथा लोहितदोणिकाय ओभञ्जित्वा ठपिते छिन्नसीसवम्मनिकळेवरे न लोहितदोणि जानाति, मयि धम्मनिकळेवर ठितं ति, न पि धम्मनिकळेवरं जानाति, अह लोहितदोणिया ठित ति, एवमेव न सरीरम्भन्तरं जानाति, मयि अन्त ठितं ति, न पि अन्त जानाति, अहं सरीरम्भन्तरे ठित ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अन्तं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्ठासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६५. अन्तगुणं अन्तन्तरे एकवीसतिअन्तभोगे बन्धित्वा ठित । तत्थ, यथा पादपुञ्छन-रज्जुमण्डलकं सिब्बित्वा ठितेसु रज्जुकेसु न पादपुञ्छनरज्जुमण्डलक जानाति, रज्जुका म सिब्बित्वा ठिता ति, न पि रज्जुका जानन्ति, मयं पादपुञ्छनरज्जुमण्डलकं सिब्बित्वा ठिता ति, एवमेव न अन्तं जानाति, अन्तगुणं म आबन्धित्वा ठितं ति, न पि अन्तगुण जानाति, अहं अन्तं आबन्धित्वा ठित ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अन्तगुणं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्ठासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६६. उदरियं उदरे ठित असितपीतखायितसायितं । तत्थ, यथा सापानदोणियं ठिते सुवानवमथुम्हि न सापानदोणि जानाति, मयि सुवानवमथु ठितो ति, न पि सुवानवमथु जानाति, अह सापानदोणियं ठितो ति, एवमेव न उदर जानाति, मयि उदरियं ठितं ति न पि उदरिय जानाति, अहं उदरे ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति उदरियं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्ठासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६७. करीसं पक्कासयसङ्घाते अङ्गुलवेळुपब्बसदिसे अन्तपरियोसाने ठितं । तत्थ, यथा वेळुपब्बे ओमदित्वा पक्खित्ताय सण्हपण्डुमत्तिकाय न वेळुपब्बं जानाति, मयि पण्डुमत्तिका ठिता ति, न पि पण्डुमत्तिका जानाति, अहं वेळुपब्बे ठिता ति, एवमेव न पक्कासयो जानाति, मयि करीसं ठित ति, न पि करीस जानाति, अह पक्कासये ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोग-पच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति करीसं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्ठासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६८. मत्थलुङ्गं सीसकटाहम्भन्तरे ठित । तत्थ, यथा पुराणल्लुङ्गकटाहे पक्खित्ताय पिड्डपिण्डिया न लल्लुङ्गकटाह जानाति, मयि पिड्डपिण्डि ठिता ति, न पि पिड्डपिण्डि जानाति, अह लल्लुङ्गकटाहे ठिता ति, एवमेव न सीसकटाहम्भन्तर जानाति, मयि मत्थलुङ्गं ठित ति, न पि मत्थलुङ्ग जानाति, अहं सीसकटाहम्भन्तरे ठित ति । अञ्जमञ्ज आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति मत्थलुङ्गं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६९. पित्तेसु अवद्धपित्तं जीवितिन्द्रियपटिबद्धं सकलसरीर व्यापेत्वा ठित, बद्धपित्तं पित्तकोसके ठित । तत्थ, यथा पूव व्यापेत्वा ठिते तेले न पूवं जानाति, तेल म व्यापेत्वा ठित ति, न पि तेल जानाति, अह पूवं व्यापेत्वा ठित ति, एवमेव न सरीरं जानाति, अवद्धपित्तं मं व्यापेत्वा ठित ति, न पि अवद्धपित्त जानाति, अह सरीर व्यापेत्वा ठितं ति । यथा वस्सोदकेन पुण्णे कोसातकीकोसके न कोसातकीकोसको जानाति, मयि वस्सोदक ठितं ति, न पि वस्सोदक जानाति, अहं कोसातकीकोसके ठितं ति, एवमेव न पित्तकोसको जानाति, मयि बद्धपित्तं ठित ति, न पि बद्धपित्तं जानाति, अह पित्तकोसके ठित ति । अञ्जमञ्ज आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति पित्तं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

७०. सेम्हं एकपत्तपूरुषमाणं उदरपटले ठितं । तत्थ, यथा उपरि सञ्जातफेणपटलाय चन्दनिकाय न चन्दनिका जानाति, मयि फेणपटल ठितं ति, न पि फेणपटलं जानाति, अह चन्दनिकाय ठित ति, एवमेव न उदरपटलं जानाति, मयि सेम्ह ठित ति, न पि सेम्ह जानाति, अह उदरपटले ठित ति । अञ्जमञ्ज आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति सेम्हं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

७१. पुब्बो अनिबद्धोकासो, यत्थ यत्थेव खाणुकण्टकप्परणअग्गिजालादीहिं अभिहते सरीरप्पदेसे लोहितं सण्ठहत्वा पच्चति, गण्डपिळकादयो वा उप्पज्जन्ति, तत्थ तत्थ तिड्ढति । तत्थ, यथा फरसुप्पहारादिवसेन पग्घरितनिय्यासे रुक्खे न रुक्खस्स पहारादिप्पदेसे जानन्ति, अम्हेसु निय्यासो ठितो ति, न पि निय्यासो जानाति, अह रुक्खस्स पहारादिप्पदेसेसु ठितो ति, एवमेव न सरीरस्स खाणुकण्टकादीहिं अभिहतप्पदेसा जानन्ति अम्हेसु पुब्बो ठितो ति, न पि पुब्बो जानाति, अहं तेसु पदेसेसु ठितो ति । अञ्जमञ्ज आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति पुब्बो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

७२. लोहितेसु संसरणलोहितं पित्तं विय सकलसरीरं व्यापेत्वा ठितं, सन्निचितलोहितं

यकनङ्गानस्स हेङ्गाभागं पूरेत्वा एकपत्तपूरमत्तं वक्कहृदययकनपप्फासानि तेमेत्तं । तत्थ संसरणलोहिते अबद्धपित्तसदिसो व विनिच्छयो । इतरं पन, यथा जज्जरकपाले ओवट्टे उदके हेङ्गा लेङ्खण्डादीनि तेमियमाने न लेङ्खण्डादीनि जानन्ति, मय उदकेन तेमियामा ति, न पि उदक जानाति, अहं लेङ्खण्डादीनि तेमेमी ति, एवमेव न यकनस्स हेङ्गाभागङ्गान वक्कादीनि वा जानन्ति, मयि लोहितं ठितं अम्हे वा तेमियमानं ठितं ति, न पि लोहितं जानाति, अहं यकनस्स हेङ्गाभागं पूरेत्वा वक्कादीनि तेमियमानं ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति लोहितं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो - सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

७३. सेदो अगिसन्तापादिकालेसु केसलोमकूपविवरानि पूरेत्वा तिष्ठति चेव पग्घरति च । तत्थ, यथा उदका अब्बूळ्हमत्तेसु भिसमुल्लाल-कुमुदनाळ-कलापेसु न भिसादिकलापविवरानि जानन्ति, अम्हेहि उदकं पग्घरती ति, न पि भिसादिकलापविवरेहि पग्घरन्त उदकं जानाति, अहं भिसादिकलापविवरेहि पग्घरामी ति, एवमेव न केसलोमकूपविवरानि जानन्ति, अम्हेहि सेदो पग्घरती ति, न पि सेदो जानाति, अहं केसलोमकूपविवरेहि पग्घरामी ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति सेदो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

७४. मेदो थूलस्स सकलसरीरं फरित्वा, किसस्स जङ्घमंसादीनि निस्सायं ठितो पत्थीन-सिनेहो । तत्थ, यथा हलिदिपिलोतिकपटिच्छन्ने मसपुञ्जे न मसपुञ्जो जानाति, म निस्सायं हलिदिपिलोतिकां ठिता ति, न पि हलिदिपिलोतिकां जानाति, अहं मसपुञ्जं निस्सायं ठिता ति, एवमेव न सकलसरीरे जङ्घादिषु वा ठितं मंसं जानाति, म निस्सायं मेदो ठितो ति, न पि मेदो जानाति, अहं सकलसरीरे जङ्घादिषु वा मंसं निस्सायं ठितो ति । अञ्जमञ्जं आभोग-पच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति मेदो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो पत्थीनयूसो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

७५. अस्सु यदा सञ्जायति तदा अक्खिकूपके पूरेत्वा तिष्ठति वा पग्घरति वा । तत्थ, यथा उदकपुण्णेषु तरुणतालङ्गिकूपकेसु न तरुणतालङ्गिकूपका जानन्ति, अम्हेसु उदकं ठितं ति, न पि तरुणतालङ्गिकूपकेसु उदकं जानाति, अहं तरुणतालङ्गिकूपकेसु ठितं ति, एवमेव न अक्खिकूपका जानन्ति, अम्हेसु अस्सु ठितं ति, न पि अस्सु जानाति, अहं अक्खिकूपकेसु ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अस्सु नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

७६. वसा अगिसन्तापादिकाले हत्थतल-हत्थपिडि-पादतल-पादपिडि-नासापुट-नलाट-अंसकूटेसु ठितविलीनस्नेहो । तत्थ, यथा पक्खित्ततेले आचामे न आचामो जानाति, मं तेल

अञ्ज्ञोत्थरित्वा ठितं ति, न पि नेल जानानि, अहं आचामं अञ्ज्ञोत्थरित्वा ठितं ति, एवमेव न हत्थतलादिप्पदेसो जानानि, मं वसा अञ्ज्ञोत्थरित्वा ठिता ति, न पि वसा जानाति, अहं हत्थतलादिप्पदेस अञ्ज्ञोत्थरित्वा ठिता ति । अञ्जमञ्ज आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति वसा नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातु ति ।

७७. खेळो तथारूपे खेळुप्पत्तिपच्चये सति उभोहि कपोलपस्सेहि ओरोहित्वा जिह्वातले तिष्ठति । तत्थ, यथा अब्बोच्छिन्नउदकनिस्सन्दे नदीतीरकूपे न कूपतल जानाति, मयि उदकं सन्तिष्ठती ति, न पि उदक जानाति, अहं कूपतले सन्तिष्ठामी ति, एवमेव न जिह्वातलं जानाति, मयि उभोहि कपोलपस्सेहि ओरोहित्वा खेळो ठितो ति, न पि खेळो जानाति, अहं उभोहि कपोलपस्सेहि ओतित्वा जिह्वातले ठितो ति । अञ्जमञ्ज आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति खेळो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातु ति ।

७८. सिङ्घाणिका यदा सञ्जायति तदा नासापुटे पूरेत्वा तिष्ठति वा पग्घरति वा । तत्थ, यथा पूतिदधिभरिताय सिप्पिकाय न सिप्पिका जानाति, मयि पूतिदधि ठितं ति, न पि पूतिदधि जानाति, अहं सिप्पिकाय ठितं ति, एवमेव न नासापुटा जानन्ति, अम्हेसु सिङ्घाणिका ठिता ति, न पि सिङ्घाणिका जानाति, अहं नासापुटेसु ठिता ति । अञ्जमञ्ज आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति सिङ्घाणिका नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातु ति ।

७९. लसिका अट्टिसन्धीन अब्भञ्जनकिच्चं साधयमाना असीतिसतसन्धिसु ठिता । तत्थ, यथा तेलब्भञ्जिते अक्खे न अक्खो जानाति, म तेलं अब्भञ्जित्वा ठितं ति, न पि तेलं जानाति, अहं अक्खं अब्भञ्जित्वा ठितं ति, एवमेव न असीतिसतसन्धियो जानन्ति, लसिका अम्हे अब्भञ्जित्वा ठिता ति, न पि लसिका जानाति, अहं असीतिसतसन्धियो अब्भञ्जित्वा ठिता ति । अञ्जमञ्ज आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति लसिका नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातु ति ।

८०. मुत्तं वत्थिस्स अभन्तरे ठितं । तत्थ, यथा चन्दनिकाय पक्खित्ते अमुखे रवणघटे न रवणघटो जानाति, मयि चन्दनिकारसो ठितो ति, न पि चन्दनिकारसो जानाति, अहं रवणघटे ठितो ति, एवमेव न वत्थि जानाति, मयि मुत्तं ठितं ति, न पि मुत्तं जानाति, अहं वत्थिम्हि ठितं ति । अञ्जमञ्ज आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति मुत्तं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातु ति ।

८१. एव केसादिषु मनसिकार पवत्तेत्वा, येन सन्तप्पति अयं इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुज्जो निस्सत्तो परिपाचनाकारो तेजोधातू ति, येन जरियति.... येन परिडहति .. येन असितपीतखायितसायित सम्मापरिणामं गच्छति, अयं इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुज्जो निस्सत्तो परिपाचनाकारो तेजोधातू ति एव तेजोकोडासेसु मनसिकारो पवत्तेतब्बो ।

८२. ततो उद्धङ्गमे वाते उद्धङ्गमवसेन परिगहेत्वा, अधोगमे अधोगमवसेन, कुच्छिसये कुच्छिसयवसेन, कोडसये कोडसयवसेन, अङ्गमङ्गानुसारिने अङ्गमङ्गानुसारिवसेन, अस्सासपस्सासे अस्सासपस्सासवसेन परिगहेत्वा, उद्धङ्गमा वाता नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुज्जो निस्सत्तो वित्थम्भनाकारो वायोधातू ति, अधोगमा वाता नाम.... कोडसया वाता नाम ...अङ्गमङ्गानुसारिनो वाता नाम....अस्सासपस्सासा वाता नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुज्जो निस्सत्तो वित्थम्भनाकारो वायोधातू ति एव वायोकोडासेसु मनसिकारो पवत्तेतब्बो ।

८३. तस्सेव पवत्तमनसिकारस्स धातुयो पाकटा होन्ति । ता पुनप्पुनं आवज्जयतो मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव उपचारसमाधि उप्पज्जति ।

८४. यस्स पन एव भावयतो कम्मडानं न इज्झति, तेन सलक्खणसङ्केपतो भावेतब्बं । कथं ? वीसतिया कोडासेसु थद्वलक्खण पथवीधातू ति ववत्थपेतब्ब, तत्थेव आबन्धनलक्खण आपोधातू ति, परिपाचनलक्खणं तेजोधातू ति, वित्थम्भनलक्खण वायोधातू ति । द्वादससु कोडासेसु आबन्धनलक्खणं आपोधातू ति ववत्थपेतब्ब, तत्थेव परिपाचनलक्खणं तेजोधातू ति, वित्थम्भनलक्खण वायोधातू ति, थद्वलक्खण पथवीधातू ति । चतूसु कोडासेसु परिपाचनलक्खणं तेजोधातू ति ववत्थपेतब्ब, तेन अविनिम्बुत्त वित्थम्भनलक्खण वायोधातू ति, थद्वलक्खण पथवीधातू ति, आबन्धनलक्खण आपोधातू ति । छसु कोडासेसु वित्थम्भनलक्खण वायोधातू ति ववत्थपेतब्ब, तत्थेव थद्वलक्खण पथवीधातू ति, आबन्धनलक्खण आपोधातू ति, परिपाचनलक्खणं तेजोधातू ति । तस्सेव ववत्थापयतो धातुयो पाकटा होन्ति । ता पुनप्पुनं आवज्जयतो मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव उपचारसमाधि उप्पज्जति ।

८५. यस्स पन एवम्पि भावयतो कम्मडानं न इज्झति, तेन सलक्खणविभत्तितो भावेतब्बं । कथं ? पुब्बे वुत्तनयेनेव केसादयो परिगहेत्वा, केसमिं थद्वलक्खणं पथवीधातू ति ववत्थपेतब्ब, तत्थेव आबन्धनलक्खणं आपोधातू ति, परिपाचनलक्खणं तेजोधातू ति, वित्थम्भनलक्खणं वायोधातू ति । एवं सब्बकोडासेसु एकेकस्मिं कोडासे चतस्सो चतस्सो धातुयो ववत्थपेतब्बा । तस्सेव ववत्थापयतो धातुयो पाकटा होन्ति । ता पुनप्पुनं आवज्जयतो मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव उपचारसमाधि उप्पज्जति ।

८६. अपि च खो पन, वचनन्त्यतो, कलापतो, चुण्णतो, लक्ष्णणादितो, समुद्धानतो, नानत्तेकत्ततो, विनिव्भोगाविनिव्भोगतो. मनागविसमागतो, अज्ज्ञात्तिकवाहिरविमेसतो, सङ्गहतो, पञ्चयतो, असमन्नाहारतो, पञ्चयविभागतो नि इमेहि पि आकारेहि धातुयो मनसिकातव्वा ।

८७. तत्थ वचनन्त्यतो मनसिकरोन्नेन, पथटत्ता पथवी, अप्पोति आपियानि अप्पायती नि वा आपो, तेजती ति तेजो, वायती नि वायो, अविसेमेन पन सलक्ष्णधारणतो दुक्खा-दानतो दुक्खावानतो च धातू ति एवं विमेससामञ्जस्सेन वचनन्त्यतो मनसिकातव्वा ।

८८. कलापतो ति, या अयं, केसा लोमा ति आदिना नयेन वीसतिया आकारेहि पथवीधातु, पित्त सेम्ह ति च आदिना नयेन द्वादसहाकारेहि आपोधातु निदिद्धा, तत्थ यस्मा वण्णो गन्धो रसो ओजा, चतस्सो चापि धातुयो ।

अद्वयम्मसमोवाना होनि केसा ति सम्मुति ।

तेस येव विनिव्भोगा नत्थि केसा ति सम्मुति ॥

तस्मा केसा पि अद्वयम्मकलापमत्तमेव, तथा लोमादयो ति । यो पनेत्थ कम्मसमुद्धानो कोडासो, सो जीवीतिन्द्रयेन च भावेन च सद्धिं दसवम्मकलापो पि, उस्सदवसेन पन, पथवीधातु आपोधातू ति सङ्ग गतो ति । एवं कलापतो मनसिकातव्वा ।

८९. चुण्णतो ति इमस्मिं हि सरीरे मज्झिमेन पमाणेन परिगग्हमाना परमाणुभेदसञ्चुण्णा सुखुमरजभूता पथवीधातु दोणमत्ता सिया, सा ततो उपङ्कुप्पमाणाय आपोधातुया सङ्गहिता, तेजोधातुया अनुपालिता, वायोधातुया वित्थम्भिता न विकिरति, न विद्धंसति, अधिकिरियमाना अविद्धसियमाना अनेकविध इत्थिपुरिसलिङ्गादिभावविकप्प उपगच्छति, अणुथूलदीघरस्सधिर-कठिनादिभावञ्च पकासेति ।

९०. यूसगता आबन्धनाकारभूता पनेत्थ आपोधातु पथवीपतिट्ठिता तेजानुपालिता वायो-वेत्थम्भिता न पग्घरति, न परिस्सवति, अपग्घरमाना अपरिस्सवमाना पीणितपीणितभावं दस्सेति ।

९१. असितपीतादिपाचका चेत्थ उसुमाकारभूता उण्हत्तलक्षणा तेजोधातु पथवी-पतिट्ठिता आपोसङ्गहिता वायोवेत्थम्भिता इमं काय परिपाचेति, वण्णसम्पत्तिञ्चस्स आवहति, ताय व पन परिपाचितो अय कायो न पूतिभावं दस्सेति ।

९२. अङ्गमङ्गानुसटा चेत्थ समुदीरणवित्थम्भनलक्षणा वायोधातु पथवीपतिट्ठिता आपो-सङ्गहिता तेजानुपालिता इमं कार्यं वित्थम्भेति, ताय च पन वित्थम्भितो अयं कायो न परि-ट्ठति, उजुक्कं ठाति, अपराय वायोधातुया सम्भवाहतो गमनट्ठान-निसज्ज-सयन-इरियापथेषु वेज्जत्तिं दस्सेति, समिज्जेति, सम्पसारेति, हत्थपाद लाल्ळेति । एवमेत इत्थिपुरिसादिभावेन लजनवञ्चनं मायारूपसदिसं धातुयन्तं पवत्तती ति । एवं चुण्णतो मनसिकातव्वा ।

९३. लक्खणादितो ति, पथवीधातु किलक्खणा, किरसा, किंपच्चुपडाना ति एवं चतस्सो पि धातुयो आवज्जेत्वा, पथवीधातु कक्खळत्तलक्खणा, पतिट्ठानरसा, सम्पटिच्छनपच्चुपडाना, आपोधातु पग्घरणलक्खणा, ब्रूहनरसा, सङ्गहपच्चुपडाना, तेजोधातु उण्हत्तलक्खणा, परिपाचनरसा, मद्धानुप्पदानपच्चुपडाना, वायोधातु वित्थम्भनलक्खणा, समुदीरणरसा, अभिनीहारपच्चुपडाना ति एवं लक्खणादितो मनसिकातब्बा ।

९४. समुद्धानतो ति, ये इमे पथवीधातुआदीन विथारतो दस्सनवसेन केसादयो द्वा-चत्तालीस कोडासा दस्सिता, तेसु, उदरिय, करीस, पुब्बो, मुत्त ति इमे चत्तारो कोडासा उतु-समुद्धाना व, अस्सु, सेदो, खेळो, सिद्धाणिका ति इमे चत्तारो उतुचित्तसमुद्धाना व, असितादि-परिपाचको तेजो कम्मसमुद्धानो व, अस्सासपत्तासा चित्तसमुद्धाना व, अवसेसा सब्बे पि चतुसमुद्धाना ति एवं समुद्धानतो मनसिकातब्बा ।

९५. नानत्तेकत्ततो ति, सब्बासम्पि धातून सलक्खणादितो नानत्त । अज्जानेव हि पथवीधातुया लक्खणरसपच्चुपडानानि, अज्जानि आपोधातुआदीन । एवं लक्खणादिवसेन पन कम्मसमुद्धानादिवसेन च नानत्तभूतानम्पि एतासं रूप-महाभूत-धातु-धम्म-अनिच्चादिवसेन एकत्तं होति ।

९६. सब्बा पि हि धातुयो रूपनलक्खणं अनतीतत्ता रूपानि, महन्तपातुभावादीहि कारणेहि महाभूतानि । महन्तपातुभावादीही ति, एता हि धातुयो, महन्तपातुभावतो, महाभूतसामज्जतो, महापरिहारतो, महाविकारतो, महत्ता भूतत्ता चा ति इमेहि कारणेहि महाभूतानी ति वुच्चन्ति ।

९७. तत्थ महन्तपातुभावतो ति एतानि हि अनुपादिण्णसन्ताने पि उपादिण्णसन्ताने पि महन्तानि पातुभूतानि । तेसं अनुपादिण्णसन्ताने,

दुवे सतसहस्सानि चत्तारि नहुतानि च ।

एत्तकं बहलत्तेन सङ्घाता यं वसुन्धरा ति [७।४१] ॥

आदिना नयेन महन्तपातुभावता बुद्धानुस्सतिनिर्देशे वुत्ता व । उपादिण्णसन्ताने पि मच्छ-कच्छप-देव-दानवादिसरीरवसेन महन्तानेव पातुभूतानि । वुत्तं हेतं—“ सन्ति, भिक्खवे, महासमुदे योजनसतिका पि अत्तभावा ” ति [अं ४।२०७, उ ५४, ५६] आदि ।

९८. महाभूतसामज्जतो ति, एतानि हि, यथा मायाकारो अमणिं येव उदकं मणिं कत्वा दस्सेति, असुवण्णं येव लेङ्गं सुवण्णं कत्वा दस्सेति, यथा च, सय नेव यक्खो न पक्खी समानो, यक्खभावम्पि पक्खभावम्पि दस्सेति, एवमेव सयं अनीलानेव हुत्वा नीलं उपादारूपं दस्सेन्ति, अपीतानि ...अलोहितानि .. अनौदातानेव हुत्वा ओदात उपादारूपं दस्सेन्ती ति मायाकारमहाभूतसामज्जतो महाभूतानि ।

९९. यथा च यक्खादीनि महाभूतानि य गणहन्ति, नेव नेस तस्म अन्तो न बहि ठानं लब्धति, न च त निस्माय न तिङ्गन्ति, एवमेव एतानि पि नेव अज्जमज्जस्स अन्तो न ऽ ठितानि हुत्वा उपलब्धन्ति, न च अज्जमज्जं निम्माय न तिङ्गन्ती ति अचिन्तेय्यङ्गानताय खादिमहाभूतसामञ्जतो पि महाभूतानि ।

१००. यथा च यक्खिनीसङ्घातानि महाभूतानि मनापेहि वण्णसण्ठानविकखेपेहि अत्तनो णकभाव पटिच्छादेत्वा सत्ते वञ्चेन्ति, एवमेव एतानि पि इत्थिपुरिससरीरादिषु मनापेन वेवण्णेन, मनापेन अत्तनो अङ्गपच्चङ्गसण्ठानेन, मनापेन च हत्थङ्गुलि-पादङ्गुलि-भमुकविकखेपेन णो कक्खळत्तादिभेद सरसलक्खण पटिच्छादेत्वा बालजनं वञ्चेन्ति, अत्तनो सभाव दहुं न ती ति वञ्चकत्तेन यक्खिनीमहाभूतसामञ्जतो पि महाभूतानि ।

१०१. महापरिहारतो ति महन्तेहि पच्चयेहि हरितव्वतो । एतानि हि, दिवसे दिवसे नेतव्वत्ता महन्तेहि घासच्छादनादीहि भूतानि पवत्तानी ति महाभूतानि, महापरिहारानि वा णानी ति पि महाभूतानि ।

१०२. महाविकारतो ति, एतानि हि अनुपादिण्णानि पि उपादिण्णानि पि महाविकारानि नेत्ते । तत्थ अनुपादिण्णान कप्पवुट्ठाने विकारमहत्त पाकटं होति, उपादिण्णानं धातुक्खोभ-ले । तथा हि

भूमितो वुड्ढिता याव ब्रह्मलोका विधावति ।
अच्चि अच्चिमतो लोके डण्हमानहि तेजसा ॥
कोटिसतसहस्सेक चक्कवाळ विलीयति ।
कुपितेन यदा लोको सलिलेन विनस्सति ॥
कोटिसतसहस्सेकं चक्कवाळं विकीरति ।
वायोधातुप्पकोपेन यदा लोको विनस्सति ॥
पत्थद्धो भवति कायो दड्ढो कड्डमुखेन वा ।
पथवीधातुप्पकोपेन होति कड्डमुखे व सो ॥
पूतिको भवति कायो दड्ढो पूतिमुखेन वा ।
आपोधातुप्पकोपेन होति पूतिमुखे व सो ॥
सन्तत्तो भवति कायो दड्ढो अग्गिमुखेन वा ।
तेजोधातुप्पकोपेन होति अग्गिमुखे व सो ॥
सञ्छिन्नो भवति कायो दड्ढो सत्थमुखेन वा ।
वायोधातुप्पकोपेन होति सत्थमुखे व सो ॥

१ महाविकारानि भूतानी ति महाभूतानि ।

१०३. महत्ता भूतत्ता चा ति, एतानि हि महन्तानि महता वायमेन परिगृहेतव्यत्ता, भूतानि विज्जमानत्ता ति, महत्ता भूतत्ता च महाभूतानि । एव सब्बा पेता धातुयो महन्तपातु-भावादीहि कारणेहि महाभूतानि ।

१०४. सलक्खणधारणतो पन दुक्खादानतो च दुक्खाधानतो च सब्बा पि धातुलक्खणं अनतीतत्ता धातुयो, सलक्खणधारणेन च अत्तनो खणानुरूपधारणेन च धम्मा, खयङ्गेन अनिच्चा, भयङ्गेन दुक्खा, असारकङ्गेन अनत्ता । इति सब्बासम्पि रूप-महाभूत-धातु-धम्म-अनिच्चादिवसेन एकत्त ति । एव नानत्तेकत्ततो मनसिकातब्बा ।

१०५. विनिब्भोगाविनिब्भोगतो ति, सहुप्पन्ना व एता एकेकस्मिं सब्बपरियन्तिमे सुद्वङ्कादिकलापे पदेसेन अविनिब्भुत्ता, लक्खणेन पन विनिब्भुत्ता ति एव विनिब्भोगाविनिब्भोगतो मनसिकातब्बा ।

१०६. सभागविसभागतो ति, एव अविनिब्भुत्तासु चापि एतासु पुरिमा द्वे गरुक्त्ता सभागा, तथा पच्छिमा लहुक्त्ता, पुरिमा पन पच्छिमाहि पच्छिमा च पुरिमाहि विसभागा ति एवं सभागविसभागतो मनसिकातब्बा ।

१०७. अज्झत्तिकवाहिरविसेसतो ति, अज्झत्तिका धातुयो विज्जाणवत्थुविज्जत्तिइन्द्रियानं निस्सया होन्ति सइरिथापथा चतुसमुद्धाना, बाहिरा वुत्तविपरीतप्पकारा ति एव अज्झत्तिक-वाहिरविसेसतो मनसिकातब्बा ।

१०८. सङ्गहतो ति, कम्मसमुद्धाना पथवीधातु कम्मसमुद्धानाहि इतराहि एकसङ्गहा होति समुद्धाननानत्ताभावतो, तथा चित्तादिसमुद्धाना चित्तादिसमुद्धानाही ति एव सङ्गहतो मनसिकातब्बा ।

१०९. पच्चयतो ति, पथवीधातु आपोसङ्गहिता तेजोअनुपालिता वायोवित्थम्भिता तिण्णं महाभूतान पतिट्ठा हुत्वा पच्चयो होति, आपोधातु पथवीपतिट्ठिता तेजोअनुपालिता वायोवित्थम्भिता तिण्णं महाभूतान आबन्धन हुत्वा पच्चयो होति, तेजोधातु पथवीपतिट्ठिता आपोसङ्गहिता वायोवित्थम्भिता तिण्णं महाभूतान परिपाचन हुत्वा पच्चयो होति, वायोधातु पथवीपतिट्ठिता आपोसङ्गहिता तेजोपरिपाचिता तिण्णं महाभूतानं वित्थम्भनं हुत्वा पच्चयो होती ति एवं पच्चयतो मनसिकातब्बा ।

११०. असमन्नाहारतो ति, पथवीधातु चेत्य, अहं पथवीधातू ति वा, तिण्णं महाभूतानं पतिट्ठा हुत्वा पच्चयो होमी ति वा न जानाति, इतरानि पि तीणि, अम्हाक पथवीधातु पतिट्ठा हुत्वा पच्चयो होती ति न जानन्ति, एस नयो सब्बत्था ति एव असमन्नाहारतो मनसिकातब्बा ।

१११. पच्चयविभागतो ति, धातूनं हि कम्मं, चित्तं, आहारो, उत्तू ति चत्तारो पच्चया । तत्थ कम्मसमुद्धानान कम्ममेव पच्चयो होति, न चित्तादयो । चित्तादिसमुद्धानानम्पि चित्तादयो व पच्चया होन्ति, न इतरे । कम्मसमुद्धानानञ्च कम्म जनकपच्चयो होति, सेसानं

परियायतो उपनिम्नयपञ्चयो होति । चित्तसमुद्धानान चित्त जनकपञ्चयो होति, सेसान पञ्चा-
जातपञ्चयो अथिपञ्चयो अविगतपञ्चयो च । आहारसमुद्धानान आहारो जनकपञ्चयो होति,
सेसान आहारपञ्चयो अथिपञ्चयो अविगतपञ्चयो च । उतुमसमुद्धानान उतु जनकपञ्चयो होति,
सेसान अथिपञ्चयो अविगतपञ्चयो च । कम्मसमुद्धान महाभूत कम्मसमुद्धानानमपि महाभूतानं
पञ्चयो होति, चित्तादिमसमुद्धानानमपि, तथा चित्तसमुद्धान, आहारसमुद्धान । उतुमसमुद्धानं महाभूत
उतुसमुद्धानानमपि महाभूतान पञ्चयो होति कम्मादिसमुद्धानानमपि ।

११२. तथ कम्मसमुद्धाना पथवीधातु कम्मसमुद्धानानं इतरास सहजात-अज्जमज्ज-निस्सय-
अथि-अविगतवसेन चैव पतिट्ठावसेन च पञ्चयो होति, न जनकवसेन, इतरेमं तिसन्ततिमहाभूतान
निस्सय-अथि-अविगतवसेन पञ्चयो होति, न पतिट्ठावसेन, न जनकवसेन । आपोधातु चैथ
इतरास तिण्ण सहजातादिवसेन चैव आब्रव्वनवसेन च पञ्चयो होति, न जनकवसेन, इतरेस
तिसन्ततिकान निस्सय-अथि-अविगतपञ्चयवसेनेव, न आब्रव्वनवसेन, न जनकवसेन । तेजो-
धातु पेत्य इतरास तिण्ण सहजातादिवसेन चैव परिपाचनवसेन च पञ्चयो होति, न जनकवसेन,
इतरेस तिसन्ततिकान निस्सय-अथि-अविगतपञ्चयवसेनेव, न परिपाचनवसेन, न जनकवसेन ।
वायोधातु पेत्य इतरास तिण्ण सहजातादिवसेन चैव विथम्भनवसेन च पञ्चयो होति, न
जनकवसेन, इतरेस तिसन्ततिकान निस्सय-अथि-अविगतपञ्चयवसेनेव, न विथम्भनवसेन, न
जनकवसेन । चित्त-आहार-उतुसमुद्धानपथवीधातुआदिसु पि एसेव नयो ।

११३. एव सहजातादिपञ्चयवसम्पवत्तासु च पनेतासु धातुसु

एकं पटिच्च तिस्सो चतुधा तिस्सो पटिच्च एका च ।

द्वे धातुयो पटिच्च द्वे छद्वा सम्पवत्तन्ति ॥

११४. पथवीआदिसु हि एकेकं पटिच्च इतरा तिस्सो तिस्सो ति एवं एकं पटिच्च तिस्सो
चतुधा सम्पवत्तन्ति । तथा पथवीधातु आदिसु एकेका इतरा तिस्सो पटिच्चा ति एवं तिस्सो
पटिच्च एका चतुधा सम्पवत्तति । पुरिमा पन द्वे पटिच्च पच्छिमा, पच्छिमा च द्वे पटिच्च पुरिमा,
पठम-ततिया पटिच्च दुतिय-चतुत्था, दुतिय-चतुत्था पटिच्च पठम-ततिया, पठम-चतुत्था पटिच्च
दुतिय-ततिया, दुतिय-ततिया पटिच्च पठम-चतुत्था ति एव द्वे धातुयो पटिच्च द्वे छद्वा सम्पवत्तन्ति ।

११५. तासु पथवीधातु अभिक्कम-पटिक्कमादिकाले उप्पीळनस्स पञ्चयो होति, सा व
आपोधातुया अनुगता पतिट्ठापनस्स, पथवीधातुया पन अनुगता आपोधातु अवक्खेपनस्स,
वायोधातुया अनुगता तेजोधातु उद्धरणस्स, तेजोधातुया अनुगता वायोधातु अतिहरण-
वीतिहरणानं पञ्चयो होती ति एवं पञ्चयविभागतो मनसिकातब्बा ।

११६. एवं वचनत्थादिवसेन मनसिकरोन्तस्सापि हि एकेकेन मुखेन धातुयो पाकटा

होन्ति । ता पुनर्पुन आवज्जयतो मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव उपचारसमाधि उपपज्जति । स्वायं चतुन्न धानून ववत्थापकस्स आणस्सानुभावेन उपपज्जनतो चतुधातुववत्थान त्वेव सङ्गं गच्छति ।

११७. इदञ्च पन चतुधातुववत्थानमनुयुत्तो भिक्खु सुज्जत अवगाहति, सत्तसज्जं समु-
ग्वानेति । सो सत्तसज्जाय समूहतत्ता वाळमिगयक्खरक्खसादिविकप्पं अनापज्जमानो भयभेरवसहो
होति, अरतिरतिसहो, न इड्डानिड्डेसु उग्घातनिग्घातं पापुणाति, महापज्जो च होति,
अमतपरियोसानो वा सुगतिपरायनो वा ति ।

एवं महानुभावं योगिवरसहस्सकीळितं एत ।

चतुधातुववत्थानं निच्च सेवेथ मेधावी ति ॥

अयं चतुधातुववत्थानस्स भावनानिर्देशो ।

११८. एतावता च य समाधिस्स वित्थारं भावनानयञ्च दस्सेतु, को समाधि, केनङ्गेन
समाधी ति, [३।१] आदिना नयेन पज्झाकम्म कतं, तत्थ, कथं भावेतब्बो ति इमस्स पदस्स
सम्बप्पकारतो अत्थवण्णना समत्ता होति ।

११९. दुविधो येव हय इय अधिप्पेतो समाधि, उपचारसमाधि चेव अप्पनासमाधि च ।
तत्थ दससु कम्मङ्गानेसु, अप्पनापुब्बभागचित्तेसु च एकग्गता उपचारसमाधि, अवसेसकम्मङ्गानेसु
चित्तेकग्गता अप्पनासमाधि । सो दुविधो पि तेस कम्मङ्गानान भावितत्ता भावितो होति । तेन
वुत्तं—कथं भावेतब्बो ति इमस्स पदस्स सम्बप्पकारतो अत्थवण्णना समत्ता ति ।

१२०. यं पन वुत्तं, समाधिभावनाय को आनिसंसो ति [३।१], तत्थ दिड्ढम्म-
सुखविहारादि पञ्चविधो समाधिभावनाय आनिसंसो । तथा हि ये अरहन्तो खीणासवा, समा-
पजित्वा एकग्गचित्ता सुखं दिवसं विहरिस्सामा ति समाधिं भावेन्ति, तेसं अप्पनासमाधिभावना
दिड्ढम्मसुखविहारानिससा होति । तेनाह भगवा—“ न खो पनेते, चुन्द, अरियस्स विनये
सल्लेखा वुच्चन्ति, दिड्ढम्मसुखविहारा एते अरियस्स विनये वुच्चन्ती ” ति [म १।४०-४२] ।

१२१. सेखपुथुज्जनान, समापत्तितो वुड्डाय समाहितेन चित्तेन विपस्सिस्सामा ति भावयतं
विपस्सनाय पदङ्गानत्ता अप्पनासमाधिभावना पि, सम्बाधे ओकासाधिगमनयेन उपचारसमाधि-
भावना पि विपस्सनानिसंसा होति । तेनाह भगवा—“ समाधिं, भिक्खवे, भावेथ । समाहितो,
भिक्खवे, भिक्खु यथाभूतं पजानाती ” ति [सं ३।१३] ।

१२२. ये पन, अड्ढ समापत्तियो निब्बत्तेत्वा अभिज्जापादकं ज्ञानं समापजित्वा समापत्तितो
वुड्डाय, एको पि हुत्वा बहुधा होती ति [१२।२] वुत्तनया अभिज्जायो पत्थेन्ता निब्बत्तेन्ति,
तेस सति सति आयतने अभिज्जापदङ्गानत्ता अप्पनासमाधिभावना अभिज्जानिससा होति । तेनाह
भगवा—“ सो यस्स यस्स अभिज्जासञ्चिकरणीयस्स धम्मस्स चित्तं अभिनिन्नामेति अभिज्जा-
सञ्चिकिरियाय, तत्र तत्रेव सक्खिभब्बतं पापुणाति, सति सति आयतने ” ति [म ३।९६] ।

१२३. ये, अपरिहीनज्ज्ञाना ब्रह्मलोके निव्वत्तिम्सामा ति ब्रह्मलोकूपपत्ति पथेन्ता वा, अपथ्ययमाना वा पि पुथुज्जना ममाधितो न परिहायन्ति, तेस भवविसेसावहत्ता अप्पना-ममाधिभावना भवविसेसानिससा होति । तेनाह भगवा—“ पठम ज्ञानं परित्त भावेन्वा कत्थ उपपज्जन्ती ” ति [विभग ४२४] आदि । उपचारसमाधिभावना पि पन कामावचर-सुगतिभवविसेसं आवहति येव ।

१२४. ये पन अरिया, अट्ठ समापत्तियो निव्वत्तेत्वा निरोधसमापत्तिं समापज्जित्वा सत्त दिवसानि अचित्ता हुत्वा दिक्के व वग्गे निरोध निव्वानं पत्वा सुख विहरिस्सामा ति समाधि भावेन्ति, तेस अप्पनासमाधिभावना निरोधानिसंसा होति । तेनाह—“ सोळसहि आणचरियाहि नवहि समाधिचरियाहि वसीभावता पज्जा निरोधममापत्तिया आण ” ति [पटि ११२, ९७] ।

१२५. एवमयं दिक्कधम्मसुखविहारादि पञ्चविधो समाधिभावनाय आनिसंसो ।

तस्मानेकानिससग्धि किलेसमलमूदने ।

समाधिभावनायोगे नप्पमज्जेय्य पण्डितो ति ॥

१२६. एतावता च, “ सीले पतिट्ठाय नरो सपज्जो ” ति [१११] इमिस्सा गाथाय सील-समाधि-पज्जामुखेन देसिते विमुद्धिमग्गे समाधि पि परिदीपितो होति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विमुद्धिमग्गे

समाधिनिदेसो नाम

एकादसमो परिच्छेदो ।

पठमो सीलनिदेसो । दुतियो धुतङ्गनिदेसो । ततियो कम्मद्वानगहणनिदेसो । चतुथो पथवीकसिणनिदेसो । पञ्चमो सेसकसिणनिदेसो । छट्ठो असुभनिदेसो । सत्तमो छानुस्सति-निदेसो । अट्ठमो सेसानुस्सतिनिदेसो । नवमो ब्रह्मविहारनिदेसो । दसमो आरुप्पनिदेसो । पटिक्कलसज्जाधातुववत्थानद्वयनिदेसो एकादसमो ति ।

द्वादसमो परिच्छेदो इद्विविधनिर्देशो

१. इदानीं यास लोकिकाभिज्ञान वसेन अय समाधिभावना, अभिज्ञानिससा ति वुत्ता [११।१२२], ता अभिज्ञा सम्पादेतु, यस्मा पथवीकसिणादिसु अधिगतचतुर्थज्ज्ञानेन योगिना योगो कातव्वो,—एवं हिस्स सा समाधिभावना अविगतानिससा चेव भविस्सति थिरतरा च, सो अधिगतानिसंसाय थिरतराय समाधिभावनाय समन्नागतो सुखेनेव पञ्चाभावनं सम्पादेस्सति,—तस्मा अभिज्ञाकथं ताव आरभिस्साम ।

२. भगवता हि अधिगतचतुर्थज्ज्ञानसमाधीनं कुलपुत्तान समाधिभावनानिसंसदस्सनत्थ-
ञ्चेव उत्तरुत्तरि पणीतपणीतधम्मदेसनत्थञ्च, “ सो एव समाहिते चित्ते परिसुद्धे परियोदाते अनङ्गणे विगतपक्खिलेसे मुदुभूते कम्मनिये ठिते आनेञ्जप्पत्ते इद्विविधाय चित्त अभिनीहरति अभिनिन्नामेति । सो अनेकविहितं इद्विविधं पच्चनुभोति, एको पि हुत्वा बहुधा होती ” ति [दी १।७७] आदिना नयेन, इद्विविध, दिब्बसोतधातुजाणं चेतोपरियजाणं, पुब्बेनिवासनुस्सति-
जाण, सत्तान चुत्तपपाते जाणं ति पञ्च लोकिकाभिज्ञा वुत्ता । तत्थ, एको पि हुत्वा बहुधा होती ति आदिक इद्विविकुब्बनं कातुकामेन आदिकम्मिकेन योगिना ओदातकसिणपरियन्तेसु अट्ठसु कसिणेषु अट्ठ अट्ठ समापत्तियो निब्बत्तेत्वा, कसिणानुलोमतो, कसिणपटिलोमतो, कसिणानुलोमपटिलोमतो, ज्ञानानुलोमतो, ज्ञानपटिलोमतो, ज्ञानानुलोमपटिलोमतो, ज्ञानुक्कन्ति-
कतो, कसिणुक्कन्तिकतो, ज्ञानकसिणुक्कन्तिकतो, अङ्गसङ्कन्तिकतो, आरम्मणसङ्कन्तिकतो, अङ्गा-
रम्मणसङ्कत्तिकतो, अङ्गववत्थापनतो, आरम्मणववत्थापनतो ति इमेहि चुद्धसहि आकारेहि चित्त परिदमेतव्व ।

३. कतमं पनेत्थ कसिणानुलोमं....पे....कतमं आरम्मणववत्थापनं ति ? इध भिक्खु पथवीकसिणे ज्ञानं समापज्जति, ततो आपोकसिणे ति एव पटिपाटिया अट्ठसु कसिणेषु सत-
क्खत्तुम्पि सहस्सक्खत्तुम्पि समापज्जति, इदं कसिणानुलोमं नाम । ओदातकसिणातो पन पडाय तथेव पटिलोमक्कमेन समापज्जनं कसिणपटिलोमं नाम । पथवीकसिणतो पडाय याव ओदात-
कसिणं ओदातकसिणतो पडाय याव पथवीकसिणं ति एव अनुलोमपटिलोमवसेन पुनप्पुनं समापज्जनं कसिणानुलोमपटिलोमं नाम ।

४. पठमज्ज्ञानतो पन पडाय पटिपाटिया याव नेवसज्जानासज्जायतनं ताव पुनप्पुनं समापज्जनं ज्ञानानुलोमं नाम । नेवसज्जानासज्जायतनतो पडाय याव पठमज्ज्ञानं, ताव पुनप्पुनं समापज्जनं ज्ञानपटिलोमं नाम । पठमज्ज्ञानतो पडाय याव नेवसज्जानासज्जायतनं, नेवसज्जा-

नासञ्जायतनतो पट्टाय च याव पठमञ्ज्ञानं ति एवं अनुलोमपटिलोमवसेन पुनपुन समापज्जनं ज्ञानानुलोमपटिलोमं नाम ।

५. पथवीकसिणे पन पठमं ज्ञानं समापज्जित्वा तथेव तनियं समापज्जति, ततो तदेव उग्घाटेत्वा आकासानञ्जायतनं, ततो आकिञ्चञ्जायतनं ति एव कसिणं अनुकमिन्वा ज्ञानस्मेव एकन्तरिकभावेन उक्कमनं ज्ञानुकन्तिकं नाम । एवं आपोकसिणादिमूलका पि योजनां कातव्वा । पथवीकसिणे पठमं ज्ञानं समापज्जित्वा पुन तदेव तेजोकसिणे, ततो नीलकसिणे, ततो लोहितकसिणे ति इमिना नयेन ज्ञानं अनुकमिन्वा कसिणस्सेव एकन्तरिकभावेन उक्कमनं कसिणुकन्तिकं नाम । पथवीकसिणे पठमं ज्ञानं समापज्जित्वा ततो तेजोकसिणे ततियं, नीलकसिणं उग्घाटेत्वा आकासानञ्जायतनं, लोहितकसिणतो आकिञ्चञ्जायतनं ति इमिना नयेन ज्ञानस्स चैव कसिणस्स च उक्कमनं ज्ञानकसिणुकन्तिकं नाम ।

६. पथविकसिणे पन पठमं ज्ञानं समापज्जित्वा तथेव इतरेसमिपि समापज्जनं अङ्गसङ्कन्तिकं नाम । पथवीकसिणे पठमं ज्ञानं समापज्जित्वा तदेव आपोकसिणे तदेव ओदातकसिणे ति एव सब्बकसिणेषु एकस्सेव ज्ञानस्स समापज्जनं आरम्भणसङ्कन्तिकं नाम । पथवीकसिणे पठमं ज्ञानं समापज्जित्वा आपोकसिणे दुतियं, तेजोकसिणे ततियं, वायोकसिणे चतुर्थं, नीलकसिणं उग्घाटेत्वा आकासानञ्जायतनं, पीतकसिणतो विञ्ज्ञानञ्जायतनं, लोहितकसिणतो आकिञ्चञ्जायतनं, ओदातकसिणतो नेवसञ्ज्ञानासञ्जायतनं ति एवं एकन्तरिकवसेन अङ्गानञ्च आरम्भणानञ्च सङ्कमनं अङ्गारम्भणसङ्कन्तिकं नाम ।

७. पठमं ज्ञानं पन पञ्चङ्गिकं ति ववत्थपेत्वा, दुतियं तिवङ्गिकं, ततियं दुवङ्गिकं, तथा चतुर्थं, आकासानञ्जायतनं....पे....नेवसञ्ज्ञानासञ्जायतनं ति एव ज्ञानङ्गमत्तस्सेव ववत्थापनं अङ्गववत्थापनं नाम । तथा, इदं पथवीकसिणं ति ववत्थपेत्वा इदं आपोकसिणं....पे....इदं ओदातकसिणं ति एवं आरम्भणमत्तस्सेव ववत्थापनं आरम्भणववत्थापनं नाम । अङ्गारम्भणववत्थापनामपि एके इच्छन्ति । अट्ठकथासु पन अनागतत्ता अट्ठा तं भावनामुखं न होति ।

८. इमेहि पन चुइसहि आकारेहि चित्तं अपरिदमेत्वा पुब्बे अभावितभावनो आदिकम्मिको योगावचरो इद्विविकुब्बन सम्पादेस्सती ति नेत ठानं विज्जति । आदिकम्मिस्स हि कसिणपरिकम्ममिपि भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व सक्कोति । कतकसिणपरिकम्मस्स निमित्तुप्पादनं भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व सक्कोति । उप्पन्ने निमित्ते तं वट्ठेत्वा अप्पनाधिगमो भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व सक्कोति । अधिगतप्पनस्स चुइसहाकारेहि चित्तपरिदमनं भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व सक्कोति । चुइसहाकारेहि परिदमितचित्तस्सापि इद्विविकुब्बना नाम भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व सक्कोति । विक्कुब्बनपत्तस्सापि खिप्पनिसन्तिभावो नाम भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व खिप्पनिसन्ति होति ।

९. थेरम्बन्धले महाराहणगुत्तथेरस्म गिलानुपडान आगतेसु तिसमत्तेसु इद्धिमन्तमहस्सेसु उपसम्पदाय अड्डवम्मिको रक्खितथेरो विय । तम्सानुभावो पयथाकसिणनिर्देशे वुत्तो येव [४।१३५] । त पनम्सानुभाव दिम्वा थेरो आह—आवुसो सचे रक्खितो नाभविस्स, सब्बे गरहणत्ता अम्साम, नागराजान रक्खितु नासक्खिमू नि, तम्मा अत्तना गहेत्वा विचरितव्व आवुध नाम मल सोधेत्वा व गहेत्वा विचरितुं वट्ठती नि । ते थेरस्स ओवादे ठत्वा तिससहस्सा पि भिक्खू खिप्पनिसन्तिनो अहेसु ।

१०. खिप्पनिसन्तिया पि च सति परस्स पतिट्ठाभावो भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व होति । गिरिभण्डवाहनपूजाय मारेन अङ्गारवस्से पवत्तिते आकासे पथविं मापेत्वा अङ्गारवस्स परित्तायको थेरो विय ।

११. बलवपुव्वयोगान पन बुद्ध-पच्चेकबुद्ध-अगगसावकादीनं विना पि इमिना वुत्तप्पकारेन भावनानुक्कमेन अरहत्तपटिलाभवसेनेव इदञ्च इद्धिविकुब्बन अज्जे च पटिसम्भितादिभेदा गुणा इज्झन्ति ।

१२. तम्मा, यथा पिलब्धनविकर्ति कत्तुकामो सुवण्णकारो अग्गिधमनादीहि सुवण्णं मुदु कम्मज्जं कत्वा व करोति, यथा च भाजनविकर्ति कत्तुकामो कुम्भकारो मत्तिकं सुपरिमदित मुदुं कत्वा करोति, एवमेव आदिकम्मिकेन इमेहि चुइसहाकारेहि चित्त परिदमेत्वा छन्दसीस-चित्तसीस-विरियसीस-वीमसासीससमापजनवसेन चैव आवज्जनादिवसीभाववसेन च मुदुं कम्मज्जं कत्वा इद्धिविधाय योगो करणीयो । पुव्वहेतुसम्पन्नेन कसिणेसु चतुत्थज्ज्ञानमत्ते चिण्णवासिना पि कातु वट्ठति । यथा पनेत्थ योगो कातब्बो, त विधिं दस्सेन्तो भगवा, सो एवं समाहिते चित्ते ति आदिमाह ।

१३. तत्राय पाळिनयानुसारेनेव विनिच्छयकथा । तत्थ सो ति सो अधिगतचतुत्थज्ज्ञानो योगी । एवं ति चतुत्थज्ज्ञानक्रमानिदस्सनमेत । इमिना पठमज्ज्ञानाधिगमादिना कमेन चतुत्थ-ज्ज्ञानं पटिलभित्वा ति वुत्तं होति । समाहिते ति इमिना चतुत्थज्ज्ञानसमाधिना समाहिते । चित्ते ति रूपावचरचित्ते ।

१४. परिसुद्धे ति आदिसु पन उपेक्खासतिपारिसुद्धिभावेन परिसुद्धे । परिसुद्धत्ता येव परियोदाते । पभस्सरे ति वुत्तं होति । सुखादीन पच्चयानं घातेन विहरागादिअङ्गणत्ता अनङ्गणे । अनङ्गणत्ता येव विगतूपक्खिलेसे । अङ्गणेन हि त चित्त उपक्खिलिस्सति । सुभावि-तत्ता मुदुभूते । वसीभावप्पत्ते ति वुत्तं होति । वसे वत्तमानं हि चित्तं मुदुं ति वुत्तति । मुदुत्ता येव च कम्मनिये । कम्मक्खमे, कम्मयोगो ति वुत्तं होति ।

१५. मुदुं हि चित्तं कम्मनियं होति, सुधन्तमिव सुवण्णं । तच्च उभयम्पि सुभावितत्ता

येना नि । यथाह—“ नाह, भिक्खवे अज्ज एकम्ममि समनुपम्मामि, य एव भाविन वट्ठल्लोक्तं नुदुच्च हांति कम्मनिज्ज, यद्यदि, भिक्खवे, चित्त ” ति [अ ११९] ।

१६. एतेसु पग्गिमुद्धभावादिमु ठित्ता ठित्ते । ठित्ता येव आनेज्जप्पत्ते । अचले निरिज्जने नि वुत्त होति । नुदुक्कम्मज्जभावेन वा अन्नो वमे ठित्ता ठित्ते, सद्वादीहि परिग्गाहित्ता आनेज्जप्पत्ते ।

१७. सद्वापरिग्गाहित हि चित्त अस्सद्वियेन न इज्जति, विरियपरिग्गाहित कोसजेन न इज्जति, सतिपरिग्गाहित पमादेन न इज्जति, समाधिपरिग्गाहित उद्धचेन न इज्जति, पज्जापरिग्गाहितं अविजाय न इज्जति, ओभामगत किलेम्मन्वकारेण न इज्जति । इमेहि छहि वस्मेहि परिग्गाहित आनेज्जप्पत्तं होति ।

१८ एव अट्ठङ्गसमन्नागत चित्त अभिनीहारक्खम हांति अभिज्जासच्छिकरणीयान धम्मानं अभिज्जासच्छिकिरियाय ।

१९. अपरो नयो । चतुत्यज्ज्ञानसमाधिना समाहिते । नीवरणदूरीभावेन परिसुद्धे । वितक्कादिसमतिक्रमेण परियोदाते । ज्ञानपटिलाभपञ्चयान पापकान इच्छावचरण अभावेन अनङ्गणे । अभिज्ज्ञादीनं चित्तस्स उपक्खिलेसान विगमेण विगतूपक्खिलेसे । उभयमपि चेतं अनङ्गणसुत्त-वत्थसुत्तानुसारेण वेदितव्वं । वसिष्पत्तिया मुदुभूते । इद्विपादभावूपगमेण कम्मनिये । भावनापारिपूरिया पणीतभावूपगमेण ठिते आनेज्जप्पत्ते । यथा आनेज्जप्पत्तं होति एव ठिते ति अत्थो । एवमपि अट्ठङ्गसमन्नागं चित्त अभिनीहारक्खम होति अभिज्जासच्छिकरणीयान धम्मानं अभिज्जासच्छिकिरियाय पादक पदद्वानभूतं ति ।

२०. इद्विविधाय चित्तं अभिनीहरति अभिनिन्नामेती ति एत्थ इज्जन्नेन इद्वि । निष्फत्तिअट्ठेण पटिलाभट्ठेण चा ति वुत्तं होति । यं हि निष्फज्जति पटिलब्धति च, तं इज्जती ति वुत्तति । यथाह—“ काम कामयमानस्स तस्स चेत समिज्जती ” ति [सु ७६६] । तथा, “ नेक्खम्म इज्जती ति इद्वि . पटिहरती ति पाटिहारियं...अरहत्तमगो इज्जती ति इद्वि.... पटिहरती ति पाटिहारिय ” ति [पटि २।२२९] ।

२१. अपरो नयो । इज्जन्नेन इद्वि । उपायसम्पदायेत अविवचन । उपायसम्पदा हि इज्जति, अधिप्पेतफलप्पसवनतो । यथाह—“ अय खो चित्तो गहपति सीलवा कल्याणधम्मो, सचे पणिदहिस्सति अनागतमद्धान राजा अस्स चक्कवत्ती ति इज्जिस्सति सीलवतो चेतोपणिधि विसुद्धत्ता ” ति [स ४।३०३] ।

२२. अपरो नयो । एताय सत्ता इज्जन्ती ति इद्वि । इज्जन्ती ति इद्वि वुद्धा उक्कंसगता होन्ती ति वुत्तं होति । सा दसविधा । यथाह—“ इद्वियो ति दस इद्वियो । ” पुन च परं आह—“ कतमा दस इद्वियो ? अधिद्वाना इद्वि, विकुब्बना इद्वि, मनोमया इद्वि, आणविष्कारा

इद्धि, समाधिविष्कारा इद्धि, अरिया इद्धि, कम्मविपाकजा इद्धि, पुञ्जवनो इद्धि, विज्जामया इद्धि, तत्थ तत्थ सम्मापयोगपच्चया इज्जनडेन इद्धी ” ति [पटि २।२०५] ।

२३. तत्थ, “ पकतिया एको बहुक आवज्जति, सत वा सहस्सं वा सतसहस्स वा आवज्जित्वा जाणेन अधिहाति, बहुको होमी ” ति [पटि २।२०७] एव विभजित्वा दस्सिता इद्धि अधिहानवसेन निष्फन्नत्ता अधिहाना इद्धि नाम ।

२४. “ सो पकतिवण्ण विजहित्वा कुमारकवण्णं वा दस्सेति नागवण्ण वा....पे.... विविधम्पि सेनाव्यूह दस्सेती ” ति [पटि २।२१०] एवं आगता इद्धि पकतिवण्णविजहन-विकारवसेन पवत्तत्ता विकुब्बना इद्धि नाम ।

२५. “ इध भिक्खु इमम्हा काया अज्ज कायं अभिनिम्मिनाति रूपिं मनोमय ” ति [पटि २।२१०] इमिना नयेन आगता इद्धि सरीरब्भन्तरे अज्जस्सेव मनोमयस्स सरीरस्स निष्फत्तिवसेन पवत्तत्ता मनोमया इद्धि नाम ।

२६. जाणुप्पत्तितो पुब्बे वा पच्छा वा तखणे वा जाणानुभावनिब्बत्तो विसेसो जाण-विष्कारा इद्धि नाम । वुत्तं हेत—“ अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसज्जाय पहानडो इज्जती ति जाणविष्कारा इद्धि. ..पे .. अरहत्तमगेन सब्बकिलेसानं पहानडो इज्जती ति जाणविष्कारा इद्धि । आयस्मतो बक्कुलस्स जाणविष्कारा इद्धि । आयस्मतो सङ्किच्चस्स जाणविष्कारा इद्धि । आयस्मतो भूतपालस्स जाणविष्कारा इद्धी ” ति [पटि २।२११] ।

२७. तत्थ आयस्मा बक्कुलो दहरो व मङ्गलदिवसे नदिया नहापियमानो धातिया पमादेन सोते पतितो । तमेनं मच्छो गिलित्वा बाराणसीतित्थं अगमासि । तत्र त मच्छबन्धो गहेत्वा सेट्ठिभरियाय विक्किणी । सा मच्छे सिनेहं उप्पादेत्वा, अहमेव नं पचिस्सामी ति फालेन्ती मच्छ-कुच्छियं सुवण्णबिम्बं विय दारक दिस्वा, पुत्तो मे लद्धो ति सोमनस्सजाता अहोसि । इति मच्छकुच्छियं अरोगभावो आयस्मतो बक्कुलस्स पच्छिमभविक्कस्स तेन अत्तभावेन पटिलभित्तब्ब-अरहत्तमगाजाणानुभावेन निब्बत्तत्ता जाणविष्कारा इद्धि नाम । वत्थु पन वित्थारेन कथेतब्बं ।

२८. सङ्किच्चत्थेरस्स पन गम्भगतस्सेव माता कालमकासि । तस्सा चित्तकं आरोपेत्वा सूलेहि विज्झित्वा ज्ञापियमानाय दारको सूलकोटिया अक्खिक्खूटे पहारं लभित्वा सदमकासि । ततो नं, दारको जीवति ति ओतारेत्वा कुच्छि फालेत्वा दारकं अय्यिकाय अदंसु । सो ताय पटिजग्गतो बुद्धिमन्वाय पब्बजित्वा सह पटिसम्भिदाहि अरहत्तं पापुणि । इति वुत्तनयेनेव दारुचित्ताय आरोगभावो आयस्मतो सङ्किच्चस्स जाणविष्कारा इद्धि नाम ।

२९. भूतपालदारकस्स पन पिता राजगहे दल्लिहमनुस्सो । सो दारुक्खन अत्थाय सकटेन अटविं गन्त्वा दारुभारं कत्वा साय नगरद्वारसमीपं पत्तो । अथस्स गोणा युग ओस्सजित्वा नगरं पविसिंसु । सो सकटमूले पुत्तकं निसीदापेत्वा गोणानं अनुपदं गच्छन्तो नगरमेव पाविसि ।

तस्मिन् अनिक्रान्तस्तेव द्वार पिहित । द'रकम्म वाळयक्खानुचरिते पि वहिनगरे तियामरत्ति अगोगभावो वुत्तनयेनेव त्राणविष्कारा इद्धि नाम । वत्थु पन वित्थारेतब्ब ।

३०. समाधितो पुब्बे वा पच्छा वा नखणे वा समथानुभावेन निब्बत्तो विसेसो समाधि-विष्कारा इद्धि । वुत्त हेत—“ पठमज्झानेन नीवरणान पहानडो इज्झती ति समाधिविष्कारा इद्धि पे नेवसज्झानासज्जायतनसमापत्तिया आकिञ्चज्जायतनसज्जाय पहानडो इज्झती ति समाधिविष्कारा इद्धि । आयम्मतो सारिपुत्तस्स समाधिविष्कारा इद्धि । आयस्मतो सज्जीवस्स.... आयस्मतो खाणुकोण्डज्जस्स .उत्तराय उपासिकाय ...सामावतिया उपासिकाय समाधिविष्कारा इद्धी ” ति [पटि २।२११-१२] ।

३१. तत्थ यदा आयम्मतो सारिपुत्तस्स महामोग्गल्लानत्थेरेन सद्धिं कपोतकन्दराय विहरतो जुण्हाय रत्तिया नवोरोपितेहि केसेहि अज्झोकासे निसिन्नस्स एको दुड्डयक्खो सहायकेन यक्खेन वारियमानो पि सीसे पहार अदासि, यस्स मेवस्स विय गज्जतो सद्दो अहोसि, तदा थेरो तस्स पहरणसमये समापत्तिं अप्पेसि । अथस्स तेन पहारेन न कोचि आबाधो अहोसि । अयं तस्सायस्मतो समाधिविष्कारा इद्धि । वत्थु पन उदाने आगतमेव [उ ३९-४०] ।

३२. सज्जीवत्थेरं पन निरोधसमापन्नं कालङ्कतो ति सल्लाक्खेत्वा गोपालकादयो तिणकङ्ग-गोमयानि सङ्कट्ठित्वा अग्निं अदसु । थेरस्स चीवरे अंसुमत्तम्पि न ज्ञायित्थ । अयमस्स अनु-पुब्बसमापत्तिवसेन पवत्तसमथानुभावनिब्बत्ता समाधिविष्कारा इद्धि । वत्थु पन सुत्ते आगतमेव [म १।३३३] ।

३३. खाणुकोण्डज्जत्थेरो पन पकत्तिया व समापत्तिबहुलो । सो अज्जतरस्मिं अरज्जे रत्तिं समापत्तिं अप्पेत्वा निसीदि । पञ्चसता चोरा भण्डकं थेनेत्वा गच्छन्ता, इदानि अम्हाकं अनुपथं आगच्छन्ता नत्थी ति विस्समितुकामा भण्डकं ओरोपयमाना, खाणुको अयं ति मज्ज-माना थेरस्सेव उपरि सब्बभण्डकानि ठपेसु । तेस विस्समित्वा गच्छन्तानं पठमं ठपितभण्डकस्स गहणकाले कालपरिच्छेदवसेन थेरो वुट्ठासि । ते थेरस्स चलनाकारं दिस्वा भीता विरविसु । थेरो, मा भायित्थ उपासका, भिक्खु अहं ति आह । ते आगत्वा वन्दित्वा थेरगतेन पसादेन पब्बजित्वा सह पटिसम्भिदाहि अरहत्तं पापुणिसु । अयमेत्थ पञ्चहि भण्डकसतेहि अज्झोत्थटस्स थेरस्स आबाधाभावो समाधिविष्कारा इद्धि ।

३४. उत्तरा उपसिका पुण्णकसेड्डिस्स धीता । तस्सा सिरिमा नाम गणिका इत्सापकता तत्ततेलकटाहं सीसे आसिञ्चि । उत्तरा त खणं येव मेत्तं समापज्जि । तेलं पोक्खरपत्ततो उदक-बिन्दु विय विवट्ठमानं अगमासि । अयमस्सा समाधिविष्कारा इद्धि । वत्थु पन वित्थारेतब्बं ।

३५. सामावती नाम उदेनस्स रज्जो अग्गमहेसी । मागन्दियब्राह्मणो अत्तनो धीताय अग्गमहेसिड्डानं पत्थयमानो तस्सा वीणाय आसीविसं पक्खिपापेत्वा राजानं आह—महाराज,

सामावती त मारेनुकामा वीणाय आमीविम गहेत्वा परिहरती ति । राजा त दिस्वा कुपितो, मामावतिं वधिम्मामी ति वनु आरोपेवा विसर्पात खुग्ग सन्नय्हि । सामावती सपरिवारा राजान मेत्ताय फरि । राजा सर नेव खिपितु न ओरोपेतुं सक्कोन्तो वेधमानो अट्टासि । ततो न देवी आह—कि महाराज, किलमसी ति ? आम, किलमामी ति । तेन हि वनु ओरोपेही ति । सरो रज्जो पादमूले येव पति । ततो न देवी, महाराज, न अप्पदुडस्स पदुस्सितब्ब ति ओवदि । इति रज्जो सर मुच्चितु अविमहनभावो सामावतिया उपासिकाय समाधिविप्फारा इद्धी ति ।

३६. पटिकूलादिसु अपटिकूलसज्जीविहारादिका पन अरिया इद्धि नाम । यथाह—
“ कतमा अरिया इद्धि ? इव भिक्खु सचे आकङ्खति पटिकूले अपटिकूलसज्जी विहरेय्यं ति, अपटिकूलसज्जी तत्थ विहरति....पे.. उपेक्खको तत्थ विहरति सतो सम्पजानो ” ति [पटि २।२१२] । अय हि चेतोवसिप्पत्तान अरियान येव सम्भवतो अरिया इद्धी ति बुच्चति ।

३७. एताय हि समन्नागतो खीणासवो भिक्खु पटिकूले अनिडे वत्थुस्मिं मेत्ताफरण वा धातुमनसिकार वा करोन्तो अपटिकूलसज्जी विहरति, अपटिकूले इडे वत्थुस्मिं असुभफरणं वा अनिच्च ति मनसिकारं वा करोन्तो पटिकूलसज्जी विहरति । तथा पटिकूलापटिलेसु तदेव मेत्ताफरणं वा धातुमनसिकार वा करोन्तो अपटिकूलसज्जी विहरति । अपटिकूलपटिकूलेसु च तदेव असुभफरणं वा अनिच्च ति मनसिकार वा करोन्तो पटिकूलसज्जी विहरति । “ चक्खूना रूप दिस्वा नेव सुमनो होती ” ति [पटि २।२१३] आदिना नयेन वुत्तं पन छल्लङ्गुपेक्ख पवत्तयमानो पटिकूले च अपटिकूले च तदुभय अभिनिवज्जेत्वा उपेक्खको विहरति सतो सम्पजानो ।

३८. पटिसम्भिदाय हि, “ कय पटिकूले अपटिकूलसज्जी विहरति ? अनिडस्मिं वत्थुस्मिं मेत्ताय वा फरति धातुतो वा उपसहरती ” ति [पटि २।२१२] आदिना नयेन अयमेव अत्थो विभत्तो । इति चेतोवसिप्पत्तान अरियानं येव सम्भवतो अरिया इद्धी ति बुच्चति ।

३९. पक्खिआदीन पन वेहासगमनादिका कम्मविपाकजा इद्धि नाम । यथाह—
“ कतमा कम्मविपाकजा इद्धि ? सब्बेस पक्खीनं, सब्बेस देवानं, एकच्चानं मनुस्सान, एकच्चानञ्च विनिपातिकान, अयं कम्मविपाकजा इद्धी ” ति [पटि २।२१३] । एत्थ हि सब्बेसं पक्खीन ज्ञानं वा विपस्सनं वा विना येव आकासेन गमनं, तथा सब्बेस देवानं, पठमकप्पिकानञ्च एकच्चानं मनुस्सानं, तथा, पियङ्करमाता यक्खिनी, उत्तरमाता, फुस्समिता, धम्मगुत्ता ति एवमादीनं एकच्चानं विनिपातिकान आकासेन गमनं कम्मविपाकजा इद्धी ति ।

४०. चक्कवत्तिआदीनं वेहासगमनादिका पन पुज्जवतो इद्धि नाम । यथाह—“ कतमा पुज्जवतो इद्धि ? राजा चक्कवत्ती वेहासं गच्छति सद्धिं चतुरङ्गिनिया सेनाय अन्तमसो अस्स-
बन्धगोबन्धपुरिसे उपादाय । जोतिकस्स गहपतिस्स पुज्जवतो इद्धि । जटिलकस्स गहपतिस्स

पुञ्जवतो इद्धि । घोमितम्म गहपतिम्म पुञ्जवतो इद्धि । मेण्डकस्स गहपतिस्स पुञ्जवतो इद्धि । पञ्चन महापुञ्जान पुञ्जवतो इद्धी ” ति [पटि २।२१३] । सङ्खेपनो पन परिपाकं गते पुञ्जमम्भारे इञ्जनकविसेसो पुञ्जवतो इद्धि ।

४१. एत्थ च, जोतिकम्म गहपतिस्स पथविं भिन्दिवा मणिपामादो उड्ढहि, चतुसद्धि च कपरुक्कवा ति अयमस्स पुञ्जवतो इद्धि । जटिलकस्स अर्मानिहत्थो सुवण्णपव्वतो निव्वत्ति । घोमितस्स सत्तसु ठानेसु मारणत्थाय उपक्कमे कते पि अरोगभावो पुञ्जवतो इद्धि । मेण्डकस्स एकसातमत्ते पदेसे सत्तरतनमयान मेण्डकान पातुभावो पुञ्जवतो इद्धि ।

४२. पञ्च महापुञ्जा नाम, मेण्डकसेड्डी, तस्स भरिया चन्दपदुमसिरि, पुत्तो धनञ्जयसेड्डी, सुणिसा सुमनदेवी, दामो पुण्णो नामा ति । तेसु सेड्डिस्स सीसं न्हातस्स आकास उल्लोकन-काले अड्ढतेळ्ळस कोड्ढमहम्सानि आकासतो रत्तसालीन पूरन्ति । भरियाय नाळिकोदनमत्तम्पि गहेत्वा सकलजम्बुदीपवामिके परिविसमानाय भत्त न खीयति । पुत्तस्स सहस्सत्थविक गहेत्वा सकलजम्बुदीपवासिकानम्पि देन्तस्स कहापणा न खीयन्ति । सुणिसाय एक वीहितुम्ब गहेत्वा सकलजम्बुदीपवासिकानम्पि भाजयमानाय धञ्ज न खीयति । दासस्स एकेन नङ्गलेन कसतो इतो सत्त इतो सत्ता ति चुद्धम मग्गा होन्ति । अयं नेसं पुञ्जवतो इद्धि ।

४३. विजावरादीन वेहासगमनादिका पन विज्जामया इद्धि । यथाह—“ कतमा विज्जामया इद्धि ? विजावरा विज्ज परिजपित्वा वेहास गच्छन्ति, आकासे अन्तलिक्खे हत्थिम्पि दस्सेन्ति....पे.. .विविधम्पि सेनाव्यूह दस्सेन्ती ” ति [पटि २।२१३] ।

४४. तेन तेन पन सम्मापयोगेन तस्स तस्स कम्मस्स इञ्जनं तत्थ तत्थ सम्मापयोगपच्चया इञ्जनहेन इद्धि । यथाह—“ नेक्खम्मेन कामच्छन्दस्स प्हानडो इञ्जती ति तत्थ तत्थ सम्मा-पयोगपच्चया इञ्जनहेन इद्धि....पे ...अरहत्तमग्गेन सब्बकिल्लेसानं प्हानडो इञ्जती ति तत्थ तत्थ सम्मापयोगपच्चया इञ्जनहेन इद्धी ” ति [पटि २।२१३-१४] । एत्थ च पटिपत्ति-सङ्घातस्सेव सम्मापयोगस्स दीपनवसेन पुरिमपाळिसदिसा व पाळि आगता । अट्ठकथायं पन, “ सकटव्यूहादिकरणवसेन य किञ्चि सिण्णकम्म, यं किञ्चि वेज्जकम्मं, तिण्णं वेदानं उग्गहण, तिण्णं पिटकानं उग्गहण, अन्तमसो कसनवपनादीनि उपादाय तं तं कम्म कत्वा निव्वत्त-विसेसो तत्थ तत्थ सम्मापयोगपच्चया इञ्जनहेन इद्धी ” ति [ ] आगता ।

४५. इति इमासु दससु इद्धिसु, इद्धिविधाया ति इमस्मिं पदे अधिष्ठाना इद्धि येव आगता । इमस्मिं पनत्थे विकुब्बना-मनोमयाइद्धियो पि इच्छितव्वा एव ।

४६. इद्धिविधाया ति इद्धिकोठासाय इद्धिविकप्पाय वा । चित्तं अभिनीहरति अभिनिन्नामेती ति सो भिक्खु वुत्तप्पकारवसेन तस्मिं चित्ते अभिज्जापादके जाते इद्धि-विधाधिगमत्थाय परिकम्मचित्तं अभिनीहरति, कसिणारम्मणतो अपनेत्वा इद्धिविधाभिमुख सेसेति । अभिनिन्नामेती ति अधिगन्तव्वइद्धिपोणं इद्धिपम्भारं करोति ।

४७. सो ति सो एवं कतचित्ताभिनीहारो भिक्खु । अनेकविहितं ति अनेकविधं, नानपकारकं । इद्विविधं ति इद्विकोडासं । पच्चनुभोती ति पच्चनुभवति । फस्सेति, सच्छि-
करोति, पापुणाती ति अत्थो ।

४८. इदानीस्स अनेकविहितभावं दस्सेन्तो, एको पि हुत्वा ति आदिमाह । तत्थ एको
पि हुत्वा ति इद्विकरणतो पुब्बे पक्तिया एको पि हुत्वा । बहुधा होती ति बहूनं सन्तिके
चङ्गमितुकामो वा सज्जाय वा कत्तुकामो पञ्च वा पुच्छितुकामो हुत्वा सतम्पि सहस्सम्पि होति ।
कथं पनायमेव होति ? इद्विया चतस्सो भूमियो, चत्तारो पादा, अट्ठ पदानि, सोळस च मूलानि
सम्पादेत्वा जाणेन अधिद्वहन्तो ।

४९. तत्थ चतस्सो भूमियो ति चत्तारि ज्ञानानि वेदितब्बानि । वुत्तं हेतं धम्मसेना-
पतिना—“ इद्विया कतमा चतस्सो भूमियो ? विवेकजभूमि पठमं ज्ञान, पीतिसुखभूमि दुतियं
ज्ञानं, उपेक्खासुखभूमि ततियं ज्ञानं, अदुक्खमसुखभूमि चतुत्थ ज्ञानं । इद्विया इमा चतस्सो
भूमियो इद्विलाभाय इद्विपटिलाभाय इद्विविकुब्बनताय इद्विविसविताय इद्विविसिताय इद्वि-
वेसारजाय सवत्तन्ती ” ति [पटि २।२०५] । एत्थ च पुरिमानी तीणि ज्ञानानि यस्मा
पीतिफरणेन च सुखफरणेन च सुखसज्जञ्च लहुसज्जञ्च ओक्कमित्वा लहुमुदुकम्मज्जकायो हुत्वा
इद्वि पापुणाति, तस्मा इमिना परियायेन इद्विलाभाय संवत्तनतो सम्भारभूमियो ति वेदितब्बानि,
चतुत्थं पन इद्विलाभाय पक्तिभूमि येव ।

५०. चत्तारो पादा ति चत्तारो इद्विपादा वेदितब्बा । वुत्तं हेतं—“ इद्विया कतमे
चत्तारो पादा ? इव भिक्खु छन्दसमाधिपधानसङ्खारसमन्नागतं इद्विपादं भावेति, विरिय....
चित्त....वीमसासमाधिपधानसङ्खारसमन्नागतं इद्विपादं भावेति । इद्विया इमे चत्तारो पादा
इद्विलाभाय ...पे....इद्विवेसारजाय सवत्तन्ती ” ति [पटि २।२०५] ।

५१. एत्थ च छन्दहेतुको छन्दाधिको वा समाधि छन्दसमाधि । कत्तुकम्पताछन्दं
अधिपतिं करित्वा पटिच्छन्दसमाधिस्सेत अधिवचनं । पधानभूता सङ्खारा पधानसङ्खारा । चतु-
किच्चसाधकस्स सम्मपधानविरियस्सेतं अधिवचनं । समन्नागतं ति छन्दसमाधिना पधानसङ्खारोहि
च उपेतं ।

५२. इद्विपादं ति, निष्फत्तिपरियायेन वा इज्झनङ्गेन, इज्झन्ति एताय सत्ता इद्वा बुद्धा
उक्कंसगता होन्ती ति इमिना वा परियायेन इद्दी ति सङ्खं गतानं अभिज्जाचित्तसम्पयुत्तानं
छन्दसमाधिपधानसङ्खारानं अधिद्वानङ्गेन पादभूतं सेसचित्तचेतसिकरासिं ति अत्थो । वुत्तं हेतं—
“ इद्विपादो ति तथाभूतस्स वेदनाक्खन्धो....पे....विज्जाणक्खन्धो ” ति [विभंग २१७] ।

५३. अथ वा, पज्जते अनेना ति पादो । पापुणीयती ति अत्थो । इद्विया पादो इद्वि-
पादो । छन्दादीनमेतं अधिवचनं । यथाह—“ छन्दस्से, भिक्खवे, भिक्खु निस्साय लभति

समाधि, लभति चित्तस्मेकगत, अयं वृत्तिरिति छन्दसमाधि । सो अनुपपन्नान् पापकान्....पे पदहानि, इमे वृत्तिरिति पदानमद्वारा । इति अयञ्च छन्दो, अयञ्च छन्दसमाधि, इमे च पदानमद्वारा, अयं वृत्तिरिति, भिक्ववे, छन्दसमाधिपदानमद्वारासमन्वगतो इन्द्रिपादो ” ति [स ५। २६८] । एवं सेसिन्द्रिपादेसु पि अन्यो वेदितव्यो ।

५४. अट्ट पदानि ति छन्दार्थानि अट्ट वेदितव्यानि । वृत्तं हेतु—“ इन्द्रिया कतमानि अट्ट पदानि ? छन्दश्चे भिक्खु निम्साय लभति समाधि, लभति चित्तस्मेकगत, छन्दो न समाधि, समाधि न छन्दो, अज्जो छन्दो अज्जो समाधि । विरियश्चे भिक्खु .. चित्तश्चे भिक्खु ... वीमसश्चे भिक्खु निम्साय लभति समाधि, लभति चित्तस्मेकगत, वीमसा न समाधि, समाधि न वीमसा, अज्जा वीमसा अज्जो समाधि । इन्द्रिया इमानि अट्ट पदानि इन्द्रिलाभाय...इन्द्रिवेसारजाय सवत्तन्ती ” ति [पटि २।२०५-६] । एत्थ हि इन्द्रि उपादेनुकामताछन्दो समाधिना एकतो नियुत्तो व इन्द्रिलाभाय संवत्तनि, तथा विरियादयो । तस्मा इमानि अट्ट पदानि वृत्तानी ति वेदितव्यानि ।

५५. सोळस मूलानि ति सोळसहि आकारेहि अनेजता चित्तस्स वेदितव्या । वृत्तं हेतु—“ इन्द्रिया कति मूलानि ? सोळस मूलानि । अनोणत चित्तं कोसज्जे न इज्जती ति अनेजं । अनुण्णत चित्तं उद्धच्चे न इज्जती ति अनेजं । अनभिनत चित्तं रागे न इज्जती ति अनेजं । अनपनतं चित्तं व्यापादे न इज्जती ति अनेजं । अनिस्सितं चित्तं दिट्ठिया न इज्जती ति अनेजं । अप्पटिवद्धं चित्तं छन्दरागे न इज्जती ति अनेज । विप्पमुत्त चित्तं कामरागे न इज्जती ति अनेजं । विसयुत्त चित्तं किलेसे न इज्जती ति अनेजं । विमरियादीकतं चित्तं किलेसमरियादे न इज्जती ति अनेज । एकत्तगतं चित्तं नानत्तकिलेसे न इज्जती ति अनेजं । सद्दाय परिग्गहितं चित्तं अस्सद्विये न इज्जती ति अनेजं । विरियेन परिग्गहितं चित्तं कोसज्जे न इज्जती ति अनेजं । सतिया परिग्गहितं चित्तं पमादे न इज्जती ति अनेजं । समाधिना परिग्गहितं चित्तं उद्धच्चे न इज्जती ति अनेज । पज्जाय परिग्गहितं चित्तं अविज्जाय न इज्जती ति अनेजं । ओभासगतं चित्तं अविज्जन्धकारे न इज्जती ति अनेजं । इन्द्रिया इमानि सोळस मूलानि इन्द्रिलाभाय....पे.... इन्द्रिवेसारजाय सवत्तन्ती ” ति [पटि २।२०६] ।

५६. कामञ्च एस अत्थो, एवं समाहिते चित्ते ति आदिना पि सिद्धो येव, पठमज्झानादीन पन इन्द्रिया भूमि-पाद-पद-मूलभावदस्सनत्थं पुन वृत्तो । पुरिमो च सुत्तेसु आगतनयो, अयं पटिसम्भिदायं । इति उभयत्थ असम्भोहत्थमपि पुन वृत्तो ।

५७. आणेन अधिद्वन्द्वो ति [१२।४८] स्वायमेते इन्द्रिया भूमि-पाद-पद-मूलभूते धम्मे सम्पादेत्वा अभिज्जापादकं ज्ञानं समापजित्वा बुड्ढाय, सचे सतं इच्छति, सतं होमि सतं होमी ति परिकम्भं कत्वा पुन अभिज्जापादकं ज्ञानं समापजित्वा बुड्ढाय अधिद्वन्द्वो, अधिद्वन्द्वनचित्तेन

सहेव सत होति । सहस्सादिमु पि एमेव नयो । सचे एव न इज्जाति, पुन परिकम्म कत्वा दुतियम्पि समापज्जित्वा बुडाय अविट्ठातब्बं । सयुत्तङ्कथाय हि, एकवार द्वेवार समापज्जितु वट्ठतां ति वुत्त ।

५८. नत्थ पादकज्झानचित्त निमित्तारम्मण, परिकम्मचित्तानि सतारम्मणानि वा सहस्सारम्मणानि वा, तानि च खो वण्णवसेन, नो पण्णत्तिवसेन । अधिट्ठानचित्तम्पि तथेव सतारम्मण वा सहस्सारम्मण वा । त पुब्बे वुत्तं अप्पनाचित्तमिव गोत्रभूअनन्तरं एकमेव उप्पज्जति रूपावचरचतुत्थज्झानिक ।

५९. यम्पि हि पटिसम्भिदायं वुत्तं, “ पकतिया एको बहुक आवज्जति, सतं वा सहस्स वा सतसहस्स वा, आवज्जित्वा जाणेन अविट्ठाति, बहुको होमी ति, बहुको होति, यथा आयस्मा चूळपन्थको ” ति [पटि २।२०७], तत्रापि आवज्जती ति परिकम्मवसेनेव वुत्त, आवज्जित्वा जाणेन अविट्ठाती ति अभिज्जाजाणवसेन वुत्त । तस्मा, बहुक आवज्जति, ततो तेसम्पि परिकम्मचित्तानं अवसाने समापज्जति, समापत्तितो बुडहित्वा पुन, बहुको होमी ति आवज्जित्वा ततो पर पवत्तान तिण्णं चतुन्न वा पुब्बभागचित्तान अनन्तरा उप्पन्नेन सन्निट्ठापनवसेन अविट्ठान ति लब्धनामेन एकेनेव अभिज्जाजाणेन अविट्ठाती ति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो ।

६०. य पन वुत्त, “ यथा आयस्मा चूळपन्थको ” ति, त बहुधाभावस्स कायसक्खिदस्सनत्थं वुत्तं । त पन बत्थुना दीपेतब्ब । ते किर द्वे भातरो पन्थे जातत्ता पन्थका ति नामं लभिसु । तेसं जेहो महापन्थको । सो पव्वजित्वा सह पटिसम्भिदाहि अरहत्त पापुणि । अरहा हुत्वा चूळपन्थकं पव्वाजेत्वा ,

“ पटुम यथा कोकनद सुगन्ध पातो सिया फुल्लमवीतगन्ध ।

अङ्गीरस पस्स विरोचमान तपन्तमादिच्चमिवन्तल्लिक्खे” ति [अं ३।२३९, सं १।८१] ॥ इमं गाथ अदासि । सो त चत्तुहि मासेहि पगुणं कातु नासक्खि । अथ नं थेरो, अभब्बो त्वं सासने ति विहारतो नीहरि ।

६१. तस्मिञ्च काले थेरो भत्तुद्देसको होति । जीवको थेरं उपसङ्कमित्वा, स्वे भन्ते भगवता सद्धिं पञ्च भिक्खुसत्तानि गहेत्वा अम्हाकं गेहे भिक्खं गण्हथा ति आह । थेरो पि, ठपेत्वा चूळपन्थकं सेसानं अधिवासेमी ति अधिवासेसि । चूळपन्थको द्वारकोड्ढके ठत्वा रोदति । भगवा दिब्बचक्खुना दित्वा तं उपसङ्कमित्वा, कस्मा रोदसी ति आह । सो तं पवत्तिं आचिक्खि ।

६२. भगवा, न सज्झायं कातुं असक्कोन्तो मम सासने अभब्बो नाम होति, मा सोचि भिक्खू ति तं बाहाय गहेत्वा विहारं पविसित्वा इद्विया पिलोतिकखण्डं अभिनिम्मिनित्वा अदासि, इन्द, भिक्खु, इम परिमज्जन्तो, रजोहरणं रजोहरण ति पुनपुनं सज्झायं करोही ति । तस्स तथा करोतो तं काळवण्णं अहोसि । सो, परिसुद्धं वत्थं नत्थेत्थ दोसो, अत्तभावस्स

पनायं दोमो नि सञ्ज पटिन्निभिवा पञ्चसु ग्वन्धेसु जाग ओतारेत्वा विपस्सन वड्ढेत्वा अनुलोम-
गोत्रमममीप प पेसि ।

६३. अथम्स भगवा ओभामगाया अभामि—

“ रागो रजो न च पन रेणु बुच्चति रागस्सेतं अविवचन रजो नि ।
पन रज विप्पजहित्वा पण्डिता विहरन्ति ते विगतरजस्स सासने ॥
दोसो....पे ..

मोहो रजो न च पन रेणु बुच्चति मोहस्सेतं अविवचनं रजो ति ।

एतं रज विप्पजहित्वा पण्डिता विहरन्ति ते विगतरजस्स सासने” ति [मनि ५०५] ॥

तस्स गाथापरियोसाने चतुपटिसम्भिदाळळमिञ्जापरिवाग नव लोकुत्तरधम्मा हत्थगता व
अहेसुं ।

६४. सन्धा दुनियदिवसे जीवकस्स गेह अगमासि सद्धिं भिक्खुसङ्गेन । अथ दक्खिणोद-
कावमाने यागुया दिव्यमानाय पत्त पिदहि । जीवको, किं भन्ते ति पुच्छि । विहारे एको
भिक्खु अर्थी ति । सो पुरिस पेसेसि, गच्छ अय्यं गहेत्वा सीघ एही ति ।

६५. विहारतो निक्खन्ते पन भगवति

“ सहस्सक्खत्तु अत्तान निम्भित्वान पन्थको ।

निसीदि अम्भवने रम्मे याव कालप्पवेदना ” ति [थेर ५६३] ॥

६६. अथ सो पुरिसो गन्त्वा कासावेहि एकपज्जोतं आराम दिस्वा आगन्त्वा भिक्खूहि
भरितो, भन्ते, आरामो, नाह जानामि कतमो सो अय्यो ति आह । ततो नं भगवा आह—
गच्छ, यं पठमं पस्ससि, त चीवरकण्णे गहेत्वा, सत्था त अमन्तेती ति क्त्वा आनेही ति ।
सो गन्त्वा थेरस्सेव चीवरकण्णे अगगहोसि । तावदेव सब्बे निम्मिता अन्तरधार्यिसु । थेरो,
गच्छ त्वं ति तं उय्योजेत्वा मुखधोवनादिसरीरकिच्च निद्वपेत्वा पठमतर गन्त्वा पत्तासने निसीदि ।
इद सन्धाय वुत्तं—यथा आयस्मा चूलपन्थको ति ।

६७. तत्र ये ते बहू निम्मिता, ते अनियमेत्वा निम्मितत्ता इद्धिमता सदिसा व होन्ति,
ठाननिसज्जादिसु वा भासिततुण्हीभावादिसु वा यं यं इद्धिमा करोति, तं तदेव करोन्ति । सचे
पन नानावण्णे कातुकामो होति, केचि पठमवये, केचि मज्झिमवये, केचि पच्छिमवये, तथा
दीघकेसे, उपङ्गमुण्डे, मुण्डे, मिस्सककेसे, उपङ्गरत्तचीवरे, पण्डुकचीवरे, पदभाण-धम्मकथा-
सरभञ्ज-पञ्हापुच्छन-पञ्हाविस्सज्जन-रजनपचन-चीवरसिब्बन-धोवनादीनि करोन्ते, अपरे पि वा
नानप्यकारके कातुकामो होति, तेन पादकज्ज्ञानतो बुडाय, एत्तका भिक्खू पठमवया होन्तु ति
आदिना नयेन परिकम्मं क्त्वा पुन समापजित्वा बुडाय अविट्ठातब्बं, अधिट्ठानचित्तेन सद्धिं
इच्छित्तिच्छित्तप्यकारा येव होन्ती ति । एस नयो, बहुधा पि हुत्वा एको होती ति आदिसु ।

६८. अयं पन विसेसो । इमिना भिक्खुना एवं बहुभाव निम्मिनित्वा पुन, एको व हुत्वा चङ्कमिस्सामि, सज्झाय करिस्सामि, पञ्च पुच्छिस्सामी ति चिन्तेत्वा वा, अय विहारो अप्प-भिक्खुको, सचे केचि आगमिस्सन्ति, कुतो इमे एत्तका एकसदिसा भिक्खू, अद्वा थेरस्स एस आनुभावो ति म जानिस्सन्ती ति अप्पिच्छताय वा, अन्तरा व एको होमी ति इच्छन्तेन पादक-ज्झानं समापजित्वा बुडाय, एको होमी ति परिकम्मं कत्वा पुन समापजित्वा बुडाय, एको होमी ति अधिङ्गातब्ब, अधिङ्गानचित्तेन सङ्खि येव एको होति । एव अकरोन्तो पन यथापरिच्छिन्न-कालवसेन सयमेव एको होति ।

६९. आविभावं तिरोभावं ति एत्थ, आविभावं करोति तिरोभावं करोती ति अयमत्थो । इममेव हि सन्धाय पटिसम्भिदाय वुत्त—“ आविभाव ति केनचि अनावट होति अप्पटिच्छन्न विवटं पाकटं । तिरोभावं ति केनचि आवटं होति पटिच्छन्न पिहितं पटिकुजितं ” ति [पटि २।२०७] । तत्राय इद्धिमा आविभाव कातुकामो अन्धकारं वा आलोकं करोति, पटिच्छन्न वा विवट, अनापाथं वा आपाथं करोति ।

७०. कथं ? अयं हि यथा पटिच्छन्नो पि दूरे ठितो पि वा दिस्सति, एवं अत्तानं वा परं वा कातुकामो पादकज्झानतो बुडाय, इदं अन्धकारहानं आलोकजातं होतू ति वा, इदं पटिच्छन्नं विवटं होतू ति वा, इदं अनापाथं आपाथं होतू ति वा आवजित्वा परिकम्म कत्वा वुत्तनयेनेव अधिङ्गाति, सह अधिङ्गाना यथाधिङ्गितमेव होति, परे दूरे ठिता पि पस्सन्ति, सयम्पि पस्सितु-कामो पस्सति ।

७१. एतं पन पाटिहारिय केन कतपुब्बं ति ? भगवता । भगवा हि चूलसुभदाय निमन्तितो विस्सकम्मुना निम्मितेहि पञ्चहि कूटागारसतेहि सावत्थितो सत्तयोजनम्भन्तर साकेतं गच्छन्तो, यथा साकेतनगरवासिनो सावत्थिवासिके सावत्थिवासिनो च साकेतवासिके पस्सन्ति, एवं अधिङ्गासि, नगरमज्जे च ओतरित्वा पथविं द्विधा भिन्दित्वा याव अवीचिं, आकासञ्च द्विधा विवूहित्वा याव ब्रह्मलोकं दस्सेसि ।

७२. देवोरोहणेनापि च अयमत्थो विभावेतब्बो । भगवा किर यमकपाटिहारियं कत्वा चतुरासीतिपाणसहस्सानि बन्धना पमोचेत्वा, अतीता बुद्धा यमकपाटिहारियावसाने कुहिं गता ति आवजित्वा, तावतिसम्भवनं गता ति अइस । अथेकेन पादेन पथवीतलं अक्कमित्वा दुतियं युगन्धरपब्बते पतिङ्गापेत्वा पुन पुरिमपादं उद्धरित्वा सिनेरुमत्थकं अक्कमित्वा तत्थ पण्डुकम्बल-सिलातले वस्सं उपगन्त्वा सन्निपतितानं दससहस्सचक्रवाळदेवतानं आदितो पडाय अभिधम्म-कथं आरमि । भिक्खाचारवेलाय निम्मितबुद्धं मापेसि । सो धम्मं देसेति ।

७३. भगवा नागलतादन्तकडं खादित्वा अनोतत्तदहे मुखं धोवित्वा उत्तरकुरूसु पिण्डपातं गहेत्वा अनोतत्तदहतीरे परिमुञ्जति । सारिपुत्तथेरो तत्थ गन्त्वा भगवन्तं वन्दति । भगवा, अज्ज

त्नकं धम्मं डेमंसिं ति थेरम्म नय देनि । एवं तयो मामे अब्बोच्छिन्नं अभिधम्मकथं कथेसि ।
१ सुन्ना अर्मानिकोटि-देवनानं वम्माभिसमयो अहोमि ।

७४. यमकपाटिहारे सन्निपतिता पि द्वादसयोजना परिसा, भगवन्त पस्सित्वा व गमिस्सामा
ने खन्वावारं वन्धिन्वा अड्ढासि । त चूळअनाथपिण्डिकसेड्डी येव सब्बपच्चयेहि उपड्ढासि ।
मनुस्सा, कुहिं भगवा ति जाननत्थाय अनुरुद्धत्थेरं याचिसु । थेरो आलोक वड्ढेन्वा अइस दिब्बेन
वक्खुना तत्थ वम्मूपगतं भगवन्तं, दिस्वा आरोचेसि ।

७५. ते भगवतो वन्दनत्थाय महामोग्गल्लानत्थेरं याचिसु । थेरो परिसमज्जे येव महा-
थविय निम्मुजित्वा सिनेरुपव्वत निव्विज्जित्वा तथागतपादमूले भगवतो पादे वन्दमानो व
म्मुजित्वा भगवन्त एतदावोच—जम्बुदीपवासिनो, भन्ते, भगवतो पादे वन्दित्वा पस्सित्वा व
मिस्सामा ति वदन्ती ति । भगवा आह—कुहिं पन ते, मोग्गल्लान, एतरहि जेड्ढमाता धम्म-
नेनापती ति ? सङ्कस्सनगरे, भन्ते ति । मोग्गल्लान, मं दड्ढुकामा स्वे सङ्कस्सनगरं आगच्छन्तु,
अहं स्वे महापवारणपुण्णमासिउपोसथदिवसे सङ्कस्सनगरे ओतरिस्सामी ति ।

७६. साधु, भन्ते ति थेरो दसवल वन्दित्वा आगतमग्गेनेव ओरुय्ह मनुस्सानं सन्तिकं
म्पापुणि । गमनागमनकाले च, यथा नं मनुस्सा पस्सन्ति, एव अधिड्ढासि । इद तावेत्थ
महामोग्गल्लानत्थेरो आविभावपाटिहारियं अकासि । सो एव आगतो तं पवत्ति आरोचेत्वा,
रं ति सज्ज अकत्वा कतपातरासा व निक्खमथा ति आह ।

७७. भगवा सक्कस्स देवरज्जो आरोचेसि—महाराज, स्वे मनुस्सलोकं गच्छामी ति ।
देवराजा विस्सकम्म आणापेसि—तात, स्वे भगवा मनुस्सलोकं गन्तुकामो, तिस्सो सोपाण-
ान्तियो मापेहि, एकं कनकमयं, एकं रजतमयं, एक मणिमयं ति । सो तथा अकासि ।

७८. भगवा दुतियदिवसे सिनेरुमुद्धनि ठत्वा पुरत्थिमलोकधातुं ओलोकेसि, अनेकानि
वक्खवाळसहस्सानि विवटानि हुत्वा एकङ्गणं विय पकासिसु । यथा च पुरत्थिमेन, एवं पच्छिमेन
पे उत्तरेन पि दक्खिणेन पि सब्ब विवटमइस । हेड्ढा पि याव अवीचि, उपरि याव अकानिड्ड-
म्वन, ताव अइस । त दिवसं किर लोकविवरण नाम अहोसि । मनुस्सा पि देवे पस्सन्ति,
त्वा पि मनुस्से । तत्थ नेव मनुस्सा उद्धं उल्लोकेन्ति, न देवा अधो ओलोकेन्ति, सब्बे सम्मुखा
। अज्जमज्ज पस्सन्ति ।

७९. भगवा मज्जे मणिमयेन सोपाणेन ओतरति, छकामावचरदेवा वामपस्से कनकमेयेन,
मुद्धावासा च महाब्रह्मा च दक्खिणपस्से रजतमयेन । देवराजा पत्तचीवरं अगगहेसि, महाब्रह्मा
तेयोजनिक सेतच्छत्तं, सुयामो वालबीजनिं, पञ्चसिखो गन्धव्वपुत्तो तिगावुतमत्तं बेलुवपण्डुवीणं
हिहत्वा तथागतस्स पूजं करोन्तो ओतरति । तं दिवसं भगवन्तं दिस्वा बुद्धभावाय पिहं अनु-
गदेत्वा ठितसत्तो नाम नत्थि । इदमेत्थ भगवा आविभावपाटिहारियं अकासि ।

८०. अपि च तम्बपण्णिदीपे तळङ्गरवासी वम्मदिन्तयेरो पि तिस्समहाविहारे चेतियङ्गणम्हि निसीदित्वा, “ तीहि, भिक्खवे, धम्मेहि समन्नागतो भिक्खु अपण्णकपटिपदं पटिपन्नो होती ” ति [अ १।११३] अपण्णकसुत्त कथेन्तो हेडामुख बीजनिं अकासि, याव अवीचितो एकङ्गणं अहोसि, ततो उपरिमुख अकासि, याव ब्रह्मलोका एकङ्गण अहोसि । थेरो निरयभयेन तज्जेत्वा सगसुखेन च पलोभेत्वा धम्मं देसेसि । केचि सोतापन्ना अहेसु, कोचि सकदागामी, अनागामी, अरहन्तो ति ।

८१. तिरोभाव कातुकामो पन आलोक वा अन्धकार करोति, अपटिच्छन्न वा पटिच्छन्न, आपाथ वा अनापाथ करोति । कथं ? अयं हि, यथा अपटिच्छन्नो पि समीपे ठितो पि वा न दिस्सति, एव अत्तान वा पर वा कातुकामो पादकज्ज्ञानतो बुडाय, इद आलोकडान अन्धकार होत्तु ति वा, इद अपटिच्छन्न पटिच्छन्न होत्तु ति वा, इदं आपाथ अनापाथ होत्तु ति वा आव-ज्जित्वा परिकम्मं कत्वा वुत्तनयेनेव अधिक्काति, सह अधिक्कानचित्तेन यथाधिक्कितमेव होति, परे समीपे ठिता पि न पस्सन्ति, सयम्पि अपस्सितुकामो न पस्सति ।

८२. एत पन पाटिहारिय केन कतपुब्बं ति ? भगवता । भगवा हि यसं कुलपुत्त समीपे निसिन्नं येव यथा न पिता न पस्सति, एवमकासि । तथा बीसयोजनसतं महाकप्पिनस्स पच्चुग्गमनं कत्वा तं अनागामिफले, अमच्चसहस्सञ्चस्स सोतापत्तिफले पतिट्ठपेत्वा तस्स अनुमगं आगता सहस्सित्थिपरिवारा अनोजादेवी आगन्त्वा समीपे निसिन्ना पि यथा सपरिस राजानं न पस्सति तथा कत्वा, अपि, भन्ते, राजानं पस्सथा ति वुत्ते, किं पन ते राजानं गवेसितुं वर उदाहु अत्तान ति ? अत्तानं, भन्ते ति वत्वा निसिन्नाय तस्सा तथा धम्म देसेसि, यथा सा सद्धिं इत्थिसहस्सेन सोतापत्तिफले पतिट्ठासि, अमच्च अनागामिफले, राजा अरहत्ते ति ।

८३. अपि च तम्बपण्णिदीप आगतदिवसे, यथा अत्तना सद्धिं आगते अवसेसे राजा न पस्सति, एवं करोन्तेन महिन्दत्थेरेनापि इदं कतमेव ।

८४. अपि च सब्बम्पि पाकटपाटिहारिय आविभावं नाम, अपाकटपाटिहारियं तिरोभाव नाम । तत्थ पाकटपाटिहारिये इद्धि पि पज्जायति इद्धिमा पि । तं यमकपाटिहारियेन दीपेतब्ब । तत्र हि, “ इध तथागतो यमकपाटिहारियं करोति असाधारण सावकोहि, उपरिमकायतो अगिक्खन्धो पवत्तति, हेडिमकायतो उदकधारा पवत्तती ” ति [पटि १।१२५] एवं उभय पज्जायित्थ । अपाकटपाटिहारिये इद्धि येव पज्जायति, न इद्धिमा । तं महकसुत्तेन च ब्रह्म-निमन्तानिकसुत्तेन च दीपेतब्बं । तत्र हि आयस्मतो च महकस्स, भगवतो च इद्धि येव पज्जायित्थ, न इद्धिमा ।

८५. यथाह—“ एकमन्तं निसिन्नो खो चित्तो गहपति आयस्मन्त महकं एतदवोच—
साधु मे, भन्ते, अय्यो महको उत्तरिमुत्तस्सधम्मा इद्धिपाटिहारियं दस्सेत्तु ति । तेन हि त्वं,

गहपति, आळिन्दे उत्तरामङ्गं पञ्चापेत्वा तिणकलापं ओकासेही ति । एवं भन्ते ति खो चित्तो गहपति आयम्मनो महकम्म पटिस्सुत्वा आळिन्दे उत्तरासङ्गं पञ्चापेत्वा तिणकलाप ओकासेसि । अथ खो आयम्मा महको विहार पविमिन्वा तथारूप इद्वाभिसङ्खार अभिसङ्खामि, यथा ताळ-च्छिगळेन च अगळन्तरिकाय च अच्चि निक्खवामिन्वा तिणानि ज्ञापेसि, उत्तरासङ्गं न ज्ञापेसि ” [ं ४।२९०] ।

८६. यथा चाह—“ अथएवाह, भिक्खवे, तथारूपं इद्वाभिसङ्खार अभिसङ्खासिं, एत्ता-वता ब्रह्मा च ब्रह्मपरिसा च ब्रह्मपारिसज्जा च सदच्च मे सोस्सन्ति, न च मं दक्खिस्सन्ती ति अन्तरहितो इमं गार्थं अभासिं—

भवे वाहं भयं दिस्वा भवच्च विभवेसिं ।

भवं नाभिवादिं किञ्चि, नन्दिच्च न उपादियिं ” ति [म १।३३०] ॥

८७. तिरोकुङ्कं तिरोपाकारं तिरोपब्बतं असज्जमानो गच्छति सेय्यथा पि आकासे ति एत्थ तिरोकुङ्कं ति परकुङ्क । कुङ्कस्स परभागं ति वुत्तं होति । एस नयो इतरेसु । कुङ्को ति च गेहमित्तिया एतं अविचनं । पाकारो ति गेहविहारगामादीनं परिक्खेपपाकारो । पब्बतो ति पसुपब्बतो वा पासाणपब्बतो वा । असज्जमानो ति अलग्गमानो । सेय्यथा पि आकासे ति आकासे विय ।

८८. एवं गन्तुकामेन पन आकासकसिणं समापजित्वा वुड्डाय कुङ्कं वा पाकारं वा सिनेरु-चक्कवाळेसु पि अज्जतरं पब्बतं वा आवजित्वा कतपरिकम्मेन, आकासो होतू ति अधिङ्गातब्बो, आकासो येव होति । अधो ओतरितुकामस्स, उद्धं वा आरोहितुकामस्स सुसिरो होति, विनि-विज्झित्वा गन्तुकामस्स छिदो । सो तत्थ असज्जमानो गच्छति ।

८९. तिपिटक-चूलाभयत्थेरो पनेत्थाह—आकासकसिणसमापज्जनं, आवुसो, किमत्थियं ? किं हत्थिअस्सादीनि अभिनिम्मिनितुकामो हत्थिअस्सादिकसिणानि समापज्जति ? न नु यत्थ कत्थचि कसिणे परिकम्भं कत्वा अड्ढ समापत्तिवसीभावो येव पमाणं, यं यं इच्छति, तं तदेव होती ति ? भिक्खू आहंसु—पाळिया, भन्ते, आकासकसिणं येव आगतं, तस्मा अवस्समेतं वत्तब्बं ति ।

९०. तत्रायं पाळि—“ पकतिया आकासकसिणसमापत्तिया लाभी होति, तिरोकुङ्कं तिरोपाकारं तिरोपब्बतं आवज्जति, आवजित्वा जाणेन अधिङ्गाति, आकासो होतू ति, आकासो होति, तिरोकुङ्कं तिरोपाकारं तिरोपब्बतं असज्जमानो गच्छति । यथा पकतिया मनुस्सा अनिद्धि-मन्तो केनचि अनावटे अपरिक्खित्ते असज्जमाना गच्छन्ति, एवमेव सो इद्धिमा चेतोवसिष्पत्तो तिरोकुङ्कं तिरोपाकारं तिरोपब्बतं असज्जमानो गच्छति सेय्यथा पि आकासे” ति [पटि २।२०८] ।

९१. सच्चे पनस्स भिक्खुनो अधिङ्गित्वा गच्छन्तस्स अन्तरा पब्बतो वा रुक्खो वा

उड्हेति, किं पुन समापज्जित्वा अधिद्धातब्बं ति ? दोसो नत्थि । पुन समापज्जित्वा अधिद्धानं हि उपज्झायस्स सन्तिके निस्सयगहणसदिसं होति । इमिना च पन भिक्खुना, आकासो होतुं ति अधिद्धितत्ता आकासो होति येव । पुरिमाधिद्धानबल्लेनेव चस्स अन्तरा अञ्जो पब्बतो वा रुक्खो वा उतुमयो उड्ढहिस्सती ति अद्धानमेवेत । अञ्जेन इद्विमता निम्मिते पन पठमनिम्मानं बल्लव होति । इतरेण तस्स उद्ध वा अधो वा गन्तब्बं ।

९२. पथविया पि उम्मुज्जनिम्मुज्जं ति एत्थ, उम्मुज्ज ति उद्धानं वुच्चति, निम्मुज्ज ति संसीदन । उम्मुज्जञ्च निम्मुज्जञ्च उम्मुज्जनिम्मुज्जं । एव कातुकामेण आपोकसिणं समापज्जित्वा उद्घाय, एत्तके ठाने पथवी उदकं होतुं ति परिच्छिन्दित्वा परिकम्मं कत्वा वुत्तनयेनेव अधिद्धातब्बं, सह अधिद्धानेन यथापरिच्छिन्ने ठाने पथवी उदकमेव होति । सो तत्थ उम्मुज्जनिम्मुज्जं करोति ।

९३. तत्रायं पाळि—“ पकतिया आपोकसिणसमापत्तिया लामी होति, पथविं आवज्जति, आवज्जित्वा जाणेन अधिद्धाति, उदकं होतुं ति, उदकं होति । सो पथविया उम्मुज्जनिम्मुज्जं करोति । यथा मनुस्सा पकतिया अनिद्धिमन्तो उदके उम्मुज्जनिम्मुज्जं करोन्ति, एवमेव सो इद्विमा चेतोवसिप्पतो पथविया उम्मुज्जनिम्मुज्जं करोति सेय्यथा पि उदके ” ति [पटि २।२०८] ।

९४. न केवलञ्च उम्मुज्जनिम्मुज्जमेव, न्हान-पान-मुखधोवन-भण्डकधोवनादिसु यं यं इच्छति, तं तं करोति । न केवलञ्च उदकमेव, सप्पि-तेल-मधु-फाणितादिसु पि यं यं इच्छति, तं तं, इदञ्चिदञ्च एत्तकं होतुं ति आवज्जित्वा परिकम्मं कत्वा अधिद्धन्तस्स यथाधिद्धितमेव होति । उद्धरित्वा भाजनगतं करोन्तस्स सप्पि सप्पिमेव होति, तेलानी तेलानी येव, उदकं उदकमेव । सो तत्थ तेमितुकामो व तेमेति, न तेमितुकामो न तेमेति । तस्सेव च सा पथवी उदकं होति, सेसजनस्स पथवी येव । तत्थ मनुस्सा पत्तिका पि गच्छन्ति, यानादीहि पि गच्छन्ति, कसिकम्मादीनि पि करोन्ति येव । सचे पनायं तेसप्पि उदकं होतुं ति इच्छति, होति येव । परिच्छिन्नकालं पन अतिक्कमित्वा यं पकतिया घट-तळाकादिसु उदकं, तं ठपेत्वा अवसेसं परिच्छिन्नद्धानं पथवी येव होति ।

९५. उदके पि अभिज्जमाने ति एत्थ, यं उदकं अक्कमित्वा संसीदति, तं मिज्जमानं ति वुच्चति, विपरीतं अभिज्जमानं । एवं गन्तुकामेण पन पथवीकसिणं समापज्जित्वा उद्घाय, एत्तके ठाने उदकं पथवी होतुं ति परिच्छिन्दित्वा परिकम्मं कत्वा वुत्तनयेनेव अधिद्धातब्बं, सह अधिद्धानेन यथा परिच्छिन्नद्धाने उदकं पथवी येव होति । सो तत्थ गच्छति ।

९६. तत्रायं पाळि—“ पकतिया पथवीकसिणसमापत्तिया लामी होति, उदकं आवज्जति, आवज्जित्वा जाणेन अधिद्धाति, पथवी होतुं ति, पथवी होति । सो अभिज्जमाने उदके गच्छति । यथा मनुस्सा पकतिया अनिद्धिमन्तो अभिज्जमानाय पथविया गच्छन्ति, एवमेव सो इद्विमा चेतो-वसिप्पतो अभिज्जमाने उदके गच्छति सेय्यथा पि पथवियं ” ति [पटि २।२०८] ।

९७. न केवलञ्च गच्छति, य य इग्यापय इच्छति, न त करोति । न केवलञ्च पथवि-
व, मणिसुवर्णपञ्चनरुक्वादिमु पि य य इच्छति, न त वुत्तनयेनेव आवजित्वा अधिष्ठाति,
आधिष्ठिनमेव होति । तस्मेव च तं उदक पथवी होति, सेसजनस्स उदकमेव । मच्छकच्छपा
। उदककाकादयो च यथारुचि विचरन्ति । सचे पनायं अज्जेसम्पि मनुस्सानं तं पथवि कातुं
च्छति, करांति येव । परिच्छिन्नकालातिक्रमे पन उदकमेव होति ।

९८. पल्लङ्केन कमती ति पल्लङ्केन गच्छति । पक्खिसकुणो ति पक्खेहि युत्तसकुणो ।
य कातुकामेन पन पथवीकसिणं समापजित्वा बुडाय, सचे निसिन्नो गन्तुं इच्छति, पल्लङ्कपमाणं
न परिच्छिन्दित्वा परिकम्म कत्वा वुत्तनयेनेव अधिष्ठातव्व, सचे निपन्नो गन्तुकामो होति
अपमाण, सचे पदसा गन्तु कामो होति मग्गप्पमाणं ति एवं यथानुरूपं ठान परिच्छिन्दित्वा
तनयेनेव, पथवी होतू ति अधिष्ठातव्व, सह अधिष्ठाना पथवी येव होति ।

९९. तत्राय पाळि—“ आकासे पि पल्लङ्केन कमति सेय्यथा पि पक्खिसकुणो ति, पकतिया
पवीकसिणसमापत्तिया लाभी होति, आकास आवज्जति, आवजित्वा आणेन अधिष्ठाति, पथवी
तू ति, पथवी होति । सो आकासे अन्तल्लिक्खे चङ्कमति पि तिष्ठति पि निसीदति पि सेय्यम्पि
येति । यथा मनुस्सा पकतिया अनिद्धिमन्तो पथविय चङ्कमन्ति पि ...पे....सेय्यम्पि कप्पेन्ति,
मेव सो इद्धिमा चेतोवसिप्पतो आकासे अन्तल्लिक्खे चङ्कमति पि....पे....सेय्यम्पि कप्पेती ”
[पटि २।२०८] ।

१००. आकासे गन्तुकामेन च भिक्खुना दिव्वचक्खुलाभिना पि भवितव्वं । कस्मा ?
तरे उतुसमुड्डाना वा पब्बतरुक्खादयो होन्ति, नागसुपण्णादयो वा उसूयन्ता मापेन्ति, तेसं
सनत्थं । ते पन दिस्वा किं कातव्वं ति ? पादकज्झानं समापजित्वा बुडाय, आकासो होतू
परिकम्मं कत्वा अधिष्ठातव्वं ।

१०१. थेरो पनाह—समापत्तिसमापजन, आवुसो, किमत्थियं ? न नु समाहितमेवस्स
त ? तेन य य ठानं, आकासो होतू ति अधिष्ठाति, आकासो येव होती ति । किञ्चापि
माह, अथ खो तिरोकुड्डपाटिहारिये वुत्तनयेनेव पटिपजितव्वं । अपि च ओकासे ओरोहण-
प्पे इमिना दिव्वचक्खुलाभिना भवितव्वं । अय हि सचे अनोकासे न्हानतित्थे वा गामद्वारे
ओरोहति, महाजनस्स पाकटो होति । तस्मा दिव्वचक्खुना पस्सित्वा अनोकासं वज्जेत्वा
कासे ओतरती ति ।

१०२. “ इमे पि चन्दिमसुरिये एवं महिद्धिके एव महानुभावे पाणिना परामसति परि-
ती ” ति [दी १।७८] एत्थ, चन्दिमसुरियानं द्वाचत्तालीस-योजनसहस्सउपरिचरणेन
द्धिकता, तीसु दीपेसु एकक्खणे आलोककरणेन महानुभावता वेदितव्वा । एवं उपरिचरण-
श्लोककरणेहि वा महिद्धिके, तेनेव महिद्धिकत्तेन महानुभावे । परामसती ति गण्हति,
देसे वा छुपति । परिमज्जती ति समन्ततो आदासतल विय परिमज्जति ।

१०३. अयं पनस्स इद्वि अभिञ्जापादकज्झानवसेनेव इज्झति, नत्थेत्थ कसिणसमापत्तिनियमो वुत्तं हेतं पटिसम्भिदाय—“ इमे चन्दिमसुरिये....परिमज्जती ति, इध सो इद्विमा चेतोवसि प्पत्तो .. चन्दिमसुरिये आवज्जति, आवज्जित्वा आणेन अधिह्वाति, हत्थपासे होत्तु ति, हत्थपासे होति । सो निसिन्नको वा निपन्नको वा चन्दिमसुरिये पाणिना आमसति परामसति परिमज्जति । यथा मनुस्सा पकतिया अनिद्विमन्तो किञ्चिदेव रूपगतं हत्थपासे आमसन्ति परामसन्ति परिमज्जन्ति, एवमेव सो इद्विमा... पे....परिमज्जती ” ति [पटि २।२०८-९] ।

१०४. स्वाय यदि इच्छति गन्त्वा परामसितुं, गन्त्वा परामसति । यदि पन इधेव निसिन्नको वा निपन्नको वा परामसितुकामो होति, हत्थपासे होत्तु ति अधिह्वाति, अधिह्वानबलेन वण्टा मुत्ततालफल विय आगन्त्वा हत्थपासे ठिते वा परामसति, हत्थं वा बद्धेत्वा । बद्धेन्तस्स पन किं उपादिण्णकं बद्धति, अनुपादिण्णकं ति ? उपादिण्णकं निस्साय अनुपादिण्णकं बद्धति ।

१०५. तत्थ तिपिटक-चूळनागत्येरो आह—किं पनावुसो, उपादिण्णकं खुदकम्पि महन्तम्पि न होति ? न नु यदा भिक्खु ताळच्छिद्वादीहि निक्खमति, तदा उपादिण्णकं खुदकं होति, यदा महन्तं अत्तभाव करोति, तदा महन्तं होति, महामोग्गल्लान्त्येरस्स विया ति ?

१०६. एकस्मिं किर समये अनाथपिण्डिको गहपति भगवतो वम्मदेसनं सुत्वा स्वे, भन्ते, पञ्चहि भिक्खुसतेहि सद्धिं अम्हाकं गेहे भिक्खं गण्हथा ति निमन्तेत्वा पक्कामि । भगवा अधिवासेत्वा तं दिवसावसेसं रत्तिभागञ्च वीतिनामेत्वा पच्चूससमये दससहस्सिलोकधातुं ओलोकेसि । अथस्स नन्दोपनन्दो नाम नागराजा जाणमुखे आपथं आगच्छि ।

१०७. भगवा, अयं नागराजा मय्हं जाणमुखे आपथं आगच्छति, अत्थि नु खो अस्स उपनिस्सयो ति आवज्जन्तो, अयं मिच्छादिद्विको तीसु रतनेसु अप्पसन्नो ति दिस्वा, को नु खो इमं मिच्छादिद्वितो विवेचेय्या ति आवज्जन्तो महामोग्गल्लान्त्येरं अदस । ततो पभाताय रत्तिया सरीरपटिजगनं कत्वा आयस्सन्तं आनन्दं आमन्तेसि, आनन्द, पञ्चन्नं भिक्खुसतानं आरोचेहि, तथागतो देवचारिकं गच्छती ति ।

१०८. तं दिवसञ्च नन्दोपनन्दस्स आपानभूमिं सज्जयिषु । सो दिब्बरतनपल्लङ्के दिब्बेन सेतच्छत्तेन धारियमानेन तिविधनाटकेहि चेव नागपरिसाय च परिवुत्तो दिब्बभाजनेसु उपट्ठापितं अन्नपानविधिं ओलोकयमानो निसिन्नो होति । अथ भगवा यथा नागराजा पस्सति तथा कत्वा तस्स वितानमत्थकनेव पञ्चहि भिक्खुसतेहि सद्धिं तावत्तिसदेवल्लोकाभिमुखो पायासि ।

१०९. तेन खो पन समयेन नन्दोपनन्दस्स नागराजस्स एवरूपं पापकं दिद्विगतं उप्पन्नं होति—इमे हि नाम मुण्डका समणका अम्हाकं उपरूपरिभवनेन देवानं तावत्तिसानं भवनं पविसन्ति पि निक्खमन्ति पि, न दानि इतो पडाय इमेसं अम्हाकं मत्थके पादपंसु ओकिरन्तानं गन्तुं

दस्मामी ति, उड्वाय सिनेरुपाड गन्वा त अत्तभाव विजहिन्वा सिनेरु सत्तक्खत्तु भोगेहि परिक्खिन्वा उपरि फणं क्वा तावतिसभवन अवकुज्जेन फणेन गहेन्वा अदस्सन गमेसि ।

११०. अय खो आयस्मा रड्पालो भगवन्त एतदवोच—पुब्बे, भन्ते, इमस्मिं पदेसे ठितो सिनेरु पस्सामि, सिनेरुपरिभण्ड पस्सामि, तावतिस पस्सामि, वेजयन्त पस्सामि, वेजयन्तस्स पासादस्स उपरि वज पस्सामि । को नु खो, भन्ते, हेतु, को पच्चयो य एतरहि नेव सिनेरुं पस्सामि . पे .. न वेजयन्तस्स पासादस्स उपरि वज पस्सामी ति ? अय, रड्पाल, नन्दोपनन्दो नाम नागराजा तुम्हाक कुपितो सिनेरु सत्तक्खत्तु भोगेहि परिक्खिपित्वा उपरि फणेन पटिच्छादेत्वा अन्धकार क्वा ठितो ति । दमेमि न, भन्ते ति । न भगवा अनुजानि । अथ खो आयस्मा भदियो, आयस्मा राहुलो ति अनुक्कमेन सब्बे पि भिक्खू उड्ढिंसु । न भगवा अनुजानि ।

१११. अवसाने महामोग्गल्लानत्थेरो, अहं, भन्ते, दमेमी ति आह । दमेहि, मोग्गल्लाना ति भगवा अनुजानि । थेरो अत्तभावं विजहित्वा महन्तं नागराजव्रणं अभिनिम्भित्वा नन्दोपनन्द चुदसक्खत्तुं भोगेहि परिक्खिपित्वा तस्स फणमत्थके अत्तनो फणं ठपेत्वा सिनेरुना सद्धिं अभिनिष्पीळेसि । नागराजा पधूपासि । थेरो पि, न तुय्हं येव सरीरे धूमो अत्थि, मय्हमि अत्थी ति पधूपासि । नागराजस्स धूमो थेरं न बाधति, थेरस्स पन धूमो नागराजानं बाधति । ततो नागराजा पज्जलि । थेरो पि, न तुय्हं येव सरीरे अग्गि अत्थि, मय्हमि अत्थी ति पज्जलि । नागराजस्स तेजो थेरं न बाधति, थेरस्स पन तेजो नागराजानं बाधति ।

११२. नागराजा, अयं म सिनेरुना अभिनिष्पीळेत्वा धूपायति चेव पज्जलति चा ति चिन्तेत्वा, भो त्वं कोसी ति पटिपुच्छि । अहं खो, नन्द, मोग्गल्लानो ति । भन्ते, अत्तनो भिक्खुभावेन पतिट्ठाही ति । थेरो तं अत्तभाव विजहित्वा तस्स दक्खिणकण्णसोतेन पविसित्वा वामकण्णसोतेन निक्खमि, वामकण्णसोतेन पविसित्वा दक्खिणकण्णसोतेन निक्खमि, तथा दक्खिणनासासोतेन पविसित्वा वामनासासोतेन निक्खमि, वामनासासोतेन पविसित्वा दक्खिणनासासोतेन निक्खमि । ततो नागराजा मुख विवरि । थेरो मुखेन पविसित्वा अन्तो कुच्छियं पाचीनेन च पच्छिमेन च चङ्कमति ।

११३. भगवा, मोग्गल्लान मोग्गल्लान, मनसिकरोहि, महिद्धिको एस नागो ति आह । थेरो, मय्हं खो, भन्ते, चत्तारो इद्धिपादा भाविता बड्ढलीकता यानीकता वत्थुकता अनुद्धिता परिचिता सुसमारद्धा, तिड्डतु, भन्ते, नन्दोपनन्दो, अहं नन्दोपनन्दसदिसानं नागराजानं सतम्पि सहस्सम्पि सतसहस्सम्पि दमेत्थं ति आह ।

११४. नागराजा चिन्तेसि—पविसन्तो ताव मे न दिट्ठो, निक्खमनकाले दानि नं दाठन्तरे पक्खिपित्वा सङ्घादिस्सामी ति, चिन्तेत्वा, निक्खम, भन्ते, मा मं अन्तोकुच्छिय अपरापरं चङ्कमन्तो बाधयित्वा ति आह । थेरो निक्खमित्वा बहि अट्ठासि । नागराजा, अयं सो ति

दिस्वा नासावान् विमसज्जि । येगे चतुर्थं ज्ञानं समापज्जि । लोमकूपम्पिस्स वातो चालेतुं नासक्खि । अवसेसा भिक्खू किर आदितो पडाय सब्बपाटिहारियानि कातुं सक्कुण्य्यु, इमं पणं ठानं पन्ना एव खिण्णिसन्तिनो हत्वा समापज्जितुं न सक्खिस्सन्तीति नेसं भगवा नागराज-
दमनं नानुजानि ।

११५. नागराजा, अहं इमस्स समणस्स नासावातेन लोमकूपम्पि चालेतुं नासक्खि, महिद्विको समणोति चिन्तेसि । येरो अत्तभावं विजहिन्वा सुपण्णरूपं अभिनिम्भित्वा सुपण्णवातं दस्सेन्तो नागराजानं अनुबन्धि । नागराजा तं अत्तभावं विजहित्वा माणवकवण्णं अभिनिम्भित्वा, भन्ते, तुम्हाकं सरणं गच्छामीति वदन्तो थेस्स पादे वन्दि । थेरो, सत्था, नन्द, आगतो, एहि, गमिस्सामाति नागराजानं दमयित्वा निब्बिसं कत्वा गहेत्वा भगवतो सन्तिकं अगमासि ।

११६. नागराजा भगवन्तं वन्दित्वा, भन्ते, तुम्हाकं सरणं गच्छामीति आह । भगवा सुखी होहि नागराजातिं कत्वा भिक्खुसङ्घपरिवृतो अनाथपिण्डिकस्स निवेसनं अगमासि । अनाथपिण्डिको, किं भन्ते अतिदिवा आगतत्थाति आह । मोग्गल्लानस्स च नन्दोपनन्दस्स च सङ्गामो अहोसीति । कस्स, भन्ते, जयो, कस्स पराजयोति ? मोग्गल्लानस्स जयो, नन्दस्स पराजयोति । अनाथपिण्डिको, अधिवासेतु मे, भन्ते, भगवा सत्ताहं एकपटिपाटिया भत्तं, सत्ताहं थेरस्स सक्कारं करिस्सामीति कत्वा सत्ताहं बुद्धपमुखानं पञ्चन्नं भिक्खुसतानं महासक्कारं अकासि ।

११७. इति इमं इमस्मिं नन्दोपनन्ददमने कतं महन्तं अत्तभावं सन्धायेतं वुत्तं—यदा महन्तं अत्तभावं करोति, तदा महन्तं होति महामोग्गल्लानत्थेरस्स वियाति । एवं वुत्ते पि भिक्खू, उपादिण्णकं निस्साय अनुपादिण्णकमेव वड्ढतीति आहं सु । अयमेव चेत्थं युत्ति ।

११८. सो एव कत्वा न केवलं चन्दिमसुरिये परामसति, सचे इच्छति पादकथलिकं कत्वा पादे ठपेति, पीठं कत्वा निसीदति, मञ्चं कत्वा निपज्जति, अपस्सेनफलकं कत्वा अपस्सयति । यथा च एको, एव अपरो पि । अनेकेसु पि हि भिक्खुसतसहस्सेसु एवं करोन्तेसु तेसञ्च एकमेकस्स तथेव इज्झति । चन्दिमसुरियानञ्च गमनम्पि आलोककरणम्पि तथेव होति । यथा हि पातिसहस्सेसु उदकपूरेसु सब्बपातिसु च चन्दमण्डलानि दिसन्ति, पाकतिकमेव चन्दस्स गमनं आलोककरणञ्च होति, तथूपममेतं पाटिहारियं ।

११९. याव ब्रह्मलोका पीति ब्रह्मलोकम्पि परिच्छेदं कत्वा । कायेन वसं वत्तेतीति तत्थं ब्रह्मलोके कायेन अत्तनो वसं वत्तेति । तस्सत्थो पाळिं अनुगन्त्वा वेदितब्बो । अयं हेत्थं पाळि—“याव ब्रह्मलोका पि कायेन वसं वत्तेतीति, सचे सो इद्विमा चेतोवसिष्पत्तो ब्रह्मलोकं गन्तुकामो होति, दूरे पि सन्तिके अधिङ्गाति, सन्तिके होतूति, सन्तिके होति । सन्तिके पि दूरे अधिङ्गाति, दूरे होतूति, दूरे होति । बहुकम्पि थोकं अधिङ्गाति, थोकं होतूति, थोकं होति । थोकम्पि बहुकं अधिङ्गाति, बहुकं होतूति, बहुकं होति । दिब्बेन चक्खुना तस्स

ब्रह्मनो न्य नम्मति । दिव्वाय मोतवानुया नम्म ब्रह्मनो सट् सुणाति । चेतोपरियजाणेन तस्स ब्रह्मनो चित्त पजानाति । नचे सो इद्धिमा चेतोवसिप्पतो दिम्ममानेन कायेन ब्रह्मलोकं गन्तुकानो होति, कायवसेन चित्त परिणामेति, कायवसेन चित्त अधिष्ठानि । कायवसेन चित्तं परिणामेत्वा कायवसेन चित्त अधिष्ठहिन्वा सुखसज्जञ्च लहुमज्जञ्च ओक्कमिन्वा दिस्समानेन कायेन ब्रह्मलोकं गच्छति । सचे सो इद्धिमा चेतोवसिप्पतो अदिम्ममानेन कायेन ब्रह्मलोकं गन्तुकानो होति, चित्तवसेन काय परिणामेति, चित्तवसेन काय अधिष्ठानि । चित्तवसेन काय परिणामेत्वा चित्तवसेन काय अधिष्ठहिन्वा सुखसज्जञ्च लहुमज्जञ्च ओक्कमिन्वा अदिस्समानेन कायेन ब्रह्मलोकं गच्छति । सो तस्स ब्रह्मनो पुरतो रूप अभिनिम्भिनाति मनोमयं सच्चरूपञ्च अहीनिन्द्रिय । सचे सो इद्धिमा चङ्कमति, निम्मितो पि तत्थ चङ्कमति । सचे सो इद्धिमा तिष्ठति....निसादति....सेय्य कप्पेति, निम्मितो पि तत्थ सेय्य कप्पेति । सचे सो इद्धिमा धूपायति....पज्जलति...धम्म भासति....पञ्ह पुच्छति....पञ्ह पुटो विस्सजेति, निम्मितो पि तत्थ पञ्ह पुटो विस्सजेति । सचे सो इद्धिमा तेन ब्रह्मना सद्धिं सन्तिष्ठति, सल्लपति, साकच्छ समापज्जति, निम्मितो पि तत्थ तेन ब्रह्मना सद्धिं सन्तिष्ठति, सल्लपति, साकच्छं समापज्जति । यं यदेव हि सो इद्धिमा करोति, त तदेव निम्मितो करोती ” ति [पटि २।२०९-१०] ।

१२०. तत्थ, दूरे पि सन्तिके अधिष्ठाती ति, पादकज्ज्ञानतो बुडाय दूरे देवलोक वा ब्रह्मलोक वा आवज्जति, सन्तिके होतू ति । आवज्जित्वा परिकम्म कत्वा पुन समापज्जित्वा जाणेन अधिष्ठाति, सन्तिके होतू ति, सन्तिके होति । एस नयो सेसपदेसु पि ।

१२१. तत्थ को दूरं गहेत्वा सन्तिकं अकासी ति ? भगवा । भगवा हि यमकपाटिहारियावसाने देवलोकं गच्छन्तो युगन्धरञ्च सिनेरुञ्च सन्तिके कत्वा पथवीतलतो एकं पाद युगन्धरे पतिट्ठपेत्वा, दुतियं सिनेरुमत्थके ठपेसि ।

१२२. अज्जो को अकासि ? महामोग्गल्लानत्थेरो । थेरो हि सावत्थितो भत्तकिच्चं कत्वा निक्खन्तं द्वादसयोजनिक परिसं तिसयोजन सङ्कस्सनगरमग्ग सङ्घिपित्वा त खणं येव सम्पापेसि ।

१२३. अपि च तम्बपण्णिदीपे चूलसमुदत्थेरो पि अकासि । दुब्बिक्खसमये किर थेरस्स सन्तिकं पातो व सत्त भिक्खुसतानि आगमंसु । थेरो, महा भिक्खुसङ्घो, कुहिं भिक्खाचारो भविस्सती ति चिन्तेन्तो सकलतम्बपण्णिदीपे अदिस्वा, परतीरे पाटलिपुत्ते भविस्सती ति दिस्वा भिक्खू पत्तचीवरं गाहापेत्वा, एथावुसो, भिक्खाचारं गमिस्सामा ति पथविं सङ्घिपित्वा पाटलिपुत्तं गतो । भिक्खू, कतरं, भन्ते, इम नगरं ति पुच्छिंसु । पाटलिपुत्त आवुसो ति । पाटलिपुत्तं नाम दूरे भन्ते ति । आवुसो, महल्लकत्थेरा नाम दूरे पि गहेत्वा सन्तिके करोन्ती ति । महासमुदो कुहिं भन्ते ति ? न नु, आवुसो, अन्तरा एकं नीलमातिक अतिकमिन्वा आगतत्था ति ? आम, भन्ते, महासमुदो पन महन्तो ति । आवुसो, महल्लकत्थेरा नाम महन्तमि खुदकं करोन्ती ति ।

१२४. यथा चाय एव तिस्रदत्तत्थेरो पि सायण्हसमये न्हायित्वा कतुत्तरासङ्गो, महाबोधिं वन्दिस्सामी ति चित्ते उप्पन्ने अकासि ।

१२५. सन्तिकं पन गहेत्वा को दूरमकासी ति १ भगवा । भगवा हि अत्तनो च अङ्गुलि-मालस्स च अन्तर सन्तिकम्पि दूरमकासी ति ।

१२६. अथ को बहुक थोक अकासी ति १ महाकस्सपत्थेरो । राजगहे किर नक्खत्त-दिवसे पञ्चसत्ता कुमारियो चन्दपूवे गहेत्वा नक्खत्तकीळनत्थाय गच्छन्तियो भगवन्त दिस्वा किञ्चि नादसु । पच्छतो आगच्छन्त पन थेर दिस्वा, अम्हाक थेरो एति, पूर्वं दस्सामा ति सव्वा पूवे गहेत्वा थेर उपसङ्कर्मिसु । थेरो पत्तं नीरहित्वा सब्बं एकपत्तपूरमत्तमकासि । भगवा थेरं आगमयमानो पुरतो निसीदि । थेरो आहरित्वा भगवतो अदासि ।

१२७. इल्लीससेड्वित्थुस्मि पन महामोग्गल्लानत्थेरो थोक बहुकमकासि, काकवळियवत्थुस्मिञ्च भगवा । महाकस्सपत्थेरो किर सत्ताहं समापत्तिया वीतिनामेत्वा दल्लिदसङ्गहं करोन्तो काकवळि-यस्स नाम दुग्गतमनुस्सस्स घरद्वारे अडासि । तस्स जाया थेर दिस्वा पतिनो पक्क अलोणम्बिल-यागुं पत्ते आकिरि । थेरो त गहेत्वा भगवतो हत्थे ठपेसि । भगवा महामिक्खुसङ्गस्स पहोनक कत्वा अधिडासि । एकपत्तेन आभता सब्बेस पहोसि । काकवळियो पि सत्तमे दिवसे सेड्डिडान अलत्था ति ।

१२८. न केवलञ्च थोकस्स बहुकरणं, मधुरं अमधुरं, अमधुरं मधुरं ति आदि पि य यं इच्छति, सब्बं इद्धिमतो इज्जाति । तथा हि महाअनुळत्थेरो नाम सम्बहुले भिक्खू पिण्डाय चरित्वा सुक्खमत्तमेव लभित्वा गङ्गातीरे निसीदित्वा परिभुज्जमाने दिस्वा, गङ्गाय उदकं सप्पिमण्डं ति अधिडाहित्वा सामणेराणं सज्ज अदासि । ते थालकोहि आहरित्वा भिक्खुसङ्गस्स अदसु । सब्बे मधुरेण सप्पिमण्डेन भुज्जिसू ति ।

१२९. दिब्बेन चक्खुना ति, इधेव ठितो आलोकं वड्ढेत्वा तस्स ब्रह्मनो रूपं पस्सति । इधेव च ठितो तस्स भासतो सह सुणाति, चित्तं पजानाती ति ।

१३०. कायवसेन चित्तं परिणामेती ति करजकायस्स वसेन चित्तं परिणामेति, पादक-ज्ज्ञानचित्तं गहेत्वा काये आरोपेति, कायानुगतिकं करोति दन्धगमनं । कायगमनं हि दन्ध होति ।

१३१. सुखसज्जञ्च लहुसज्जञ्च ओक्कमती ति पादकज्ज्ञानारम्भणेन इद्विचित्तेन सह-जातं सुखसज्जञ्च लहुसज्जञ्च ओक्कमति, पविसति, फस्सेति, सम्पापुणाति । सुखसज्जा नाम उपेक्खासम्पयुत्ता सज्जा । उपेक्खा हि, सन्तं सुखं ति वुत्ता । सा एव च सज्जा नीवरणेहि चेव वितक्कादिपच्चनीकेहि च विमुत्तत्ता लहुसज्जा ति वेदितव्वा । तं ओक्कन्तस्स पनस्स करज-कायो पि तल्लपिचु विय सल्लहुको होति । सो एवं वातक्खित्तल्लपिचुना विय सल्लहुकेन दिस्स-मानेन कायेन ब्रह्मलोकं गच्छति ।

१३२. एवं गच्छन्तो च सचे इच्छति, पथवीकसिणवसेन आकासे मग्नं निम्बित्वा पद्मा गच्छति । सचे इच्छति वायंकमिणवमेन वाय अधिद्वहत्वा तूलपिचु विय वायुना गच्छति । अपि च गन्तुकामना एव एत्थ समाग । सति हि गन्तुकामनाय एव कतचित्ताधिद्वानो अधिद्वान-वेगुक्खित्तो व सो इम्मानवित्तसरो विय दिस्समानो गच्छति ।

१३३. चित्तवसेन कायं परिणामेतीति काय गहेत्वा चित्ते आरोपेति, चित्तानुगतिक करोति, सीधगमन । चित्तगमन हि सीध होति । सुखसज्जञ्च लहुसज्जञ्च ओक्कमातीति रूपकायाम्मणेन इद्धिचित्तेन सहजात सुखसज्जञ्च लहुसज्जञ्च ओक्कमातीति । सेस वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । इदं पन चित्तगमनमेव होति ।

१३४. एव अदिस्समानेन कायेन गच्छन्तो पनायं, किं तस्स अधिद्वानचित्तस्स उप्पादक्खणे गच्छति, उदाहु ठितिक्खणे, भङ्गक्खणे वा ति वुत्ते, तीसु पि खणेषु गच्छतीति थेरो आह । किं पन सो सयं गच्छति, निम्मित पेसेतीति १ यथारुचि करोति । इय पनस्स सयं गमनमेव आगत ।

१३५. मनोमयंति अधिद्वानमनेन निम्मितत्ता मनोमय । अहीनिन्द्रियंति इद चक्खु-सोतादीन सण्ठानवसेन वुत्तं । निम्मितरूपे पन पसादो नाम नत्थि । सचे इद्धिमा चङ्कमति, निम्मितो पि तत्थ चङ्कमतीति आदि सव्वं सावकनिम्मित सन्वाय वुत्त । बुद्धनिम्मितो पन यं यं भगवा करोति, त तम्पि करोति, भगवतो रुचिवसेन अज्जम्पि करोतीति ।

१३६. एत्थ च, यं सो इद्धिमा इधेव ठितो दिब्बेन चक्खुना रूप पस्सति, दिब्बाय सोत-धातुया सद्दं सुणाति, चेतोपरियञ्जाणेन चित्त पजानाति, न एत्तावता कायेन वसं वत्तेति । यम्पि सो इधेव ठितो तेन ब्रह्मना सद्धि सन्तिद्वति सल्लपति साकच्छं समापज्जति, एत्तावता पि न कायेन वसं वत्तेति । यम्पिस्स दूरे पि सन्तिके अधिद्वतीति आदिकं अधिद्वानं, एत्तावता पि न कायेन वसं वत्तेति । यम्पि सो दिस्समानेन वा अदिस्समानेन वा कायेन ब्रह्मलोकं गच्छति, एत्तावता पि न कायेन वस वत्तेति । यच्च खो सो, तस्स ब्रह्मनो पुरतो रूप अभिनिम्बिनातीति आदिना नयेन वुत्तविधान आपज्जति, एत्तावता कायेन वसं वत्तेति नाम । सेसं पनेत्थ कायेन वसं वत्तनाय पुब्बभागदस्सनत्थ वुत्तंति । अयं ताव अधिद्वाना इद्धि ।

१३७. विकुब्बनाय पन मनोमयाय च इदं नानाकरणं । विकुब्बन ताव करोन्तेन, “सो पकतिवण्णं विजहित्वा कुमारकवण्णं वा दस्सेति, नागवण्णं वा दस्सेति, सुपण्णवण्णं वा दस्सेति, असुरवण्णं वा दस्सेति, इन्दवण्णं वा दस्सेति, देववण्णं वा दस्सेति, ब्रह्मवण्णं वा दस्सेति, समुद्वण्णं वा दस्सेति, पम्बतवण्णं वा दस्सेति, सीहवण्णं वा दस्सेति, ब्यग्घवण्णं वा दस्सेति, दीपिवण्णं वा दस्सेति, हत्थिम्पि दस्सेति, अस्सम्पि दस्सेति, रथम्पि दस्सेति, पत्तिम्पि दस्सेति, विविधम्पि सेनाव्यूहं दस्सेतीति ” [पटि २।२१०] एवं वुत्तेसु कुमारकवण्णादिसु यं यं आकङ्कति, तं तं अधिद्वानव्वं ।

१३८. अविद्धहन्तेन च पथवीकसिणादिसु अञ्जतरारम्मणतो अभिञ्जापादकञ्ज्ञानतो बुडाय अत्तनो कुमारवण्णो आवज्जितब्बो, आवज्जित्वा परिकम्मावसाने पुन समापज्जित्वा बुडाय, एवरूपो नाम कुमारको होमी ति अधिट्ठातब्ब, सह अविट्ठानचित्तेन कुमारको होति, देवदत्तो विय । एस नयो सब्बत्थ । हत्थिग्घि दस्सेती ति आदि पनेत्थ बहिद्धा पि हत्थिआदिदस्सनवसेन वुत्त । तत्थ, हत्थी होमी ति अनधिट्ठाहित्वा, हत्थी होत्तु ति अधिट्ठातब्बं । अस्सादिसु पि एसेव नयो ति । अय विकुब्बना इद्धि ।

१३९. मनोमय कातुकामो पन पादकञ्ज्ञानतो बुडाय, काय ताव आवज्जित्वा वुत्तनयेनेव, सुसिरो होत्तु ति अधिट्ठाति, सुसिरो होति । अथस्स अब्भन्तरे अञ्जं कायं आवज्जित्वा परिकम्मं कत्वा वुत्तनयेनेव अधिट्ठाति, तस्स अब्भन्तरे अञ्जो कायो होति । सो तं मुञ्जम्हा ईसिक विय, कोसिया असिं विय, करण्डाय अहिं विय च अब्बाहति । तेन वुत्तं —“ इध भिक्खु इमम्हा काया अञ्जं कायं अभिनिम्भिनाति रूपिं मनोमय सब्बङ्गपच्चङ्गिं अहीनिन्द्रिय । सेय्यथा पि पुरिसो मुञ्जम्हा ईसिकं पवाहेय्य, तस्स एवमस्स—अयं मुञ्जो अय ईसिका, अञ्जो मुञ्जो अञ्जा ईसिका, मुञ्जम्हा त्वेव ईसिका पवाब्बाह ” ति [पटि २।२१०-११] आदि । एत्थ च, यथा ईसिकादयो मुञ्जादीहि सदिसा होन्ति, एव मनोमयरूपं इद्धिमता सदिसमेव होती ति दस्सनत्थं एता उपमा वुत्ता ति । अयं मनोमया इद्धि ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे

इद्धिविधनिद्देशो नाम

द्वादसमो परिच्छेदो ।

तेरसमो परिच्छेदो अभिज्ञानिद्देशो

१. इदानीं दिव्वसोतधातुया निद्वेसकमो अनुपत्तो । तत्थ, ततो परासु च तीसु अभि-
ज्जासु, “ सो एवं समाहिते चित्ते ” ति [दी १।७९] आदीनं अत्थो वुत्तनयेनेव वेदि-
तब्बो । सब्बत्थ पन विसेसमत्तमेव वण्णयिस्साम ।

२. तत्र, दिव्वाय सोतधातुया ति एत्थ, दिव्वसदिसत्ता दिव्वा । देवान हि सुचरित-
कम्मनिव्वत्ता पित्तसेम्हरुहिरादीहि अपल्लिबुद्धा उपक्खिलेसविमुत्तताय दूरे पि आरम्मणसम्पटिच्छन-
समत्था दिव्वा पसादमोतधातु हाणि । अयच्चापि इमस्स भिक्खुनो विरियभावनावलनिव्वत्ता
जाणसोतधातु तादिसा येवा ति दिव्वसदिसत्ता दिव्वा । अपि च दिव्वविहारवसेन पटिलद्धत्ता
अत्तना च दिव्वविहारसन्निस्सितत्ता पि दिव्वा । सवनडेन निज्जीवडेन च सोतधातु । सोतधातु-
किच्चकरणेन च सोतधातु विया ति पि सोतधातु । ताय दिव्वाय सोतधातुया । विसुद्धाया ति
परिसुद्धाय निरुपक्खिलेसाय । अतिकन्तमानुसिकाया ति मनुस्सूपचार अतिक्रमत्वा सहसवनेन
मानुसिकं मससोतधातुं अतिकन्ताय, वीतिवत्तित्वा ठिताय ।

३. उभो सद्दे सुणाती ति द्वे सद्दे सुणाति । कतमे द्वे ? दिव्वे च मानुसे च ।
देवानश्च मनुस्सानश्च सद्दे ति वुत्तं होति । एतेन पदेसपरियादानं वेदितव्वं । ये दूरे सन्तिके
चा ति ये सदा दूरे परचक्खवाळे पि ये च सन्तिके अन्तमसो सद्देहसन्निस्सितपाणकसदा पि ते
सुणाती ति वुत्तं होति । एतेन निष्पदेसपरियादानं वेदितव्वं ।

४. कथं पनायं उप्पादेतब्बा ति ? तेन भिक्खुना अभिज्ञापादकज्ज्ञानं समापजित्वा
बुद्धाय परिकम्मसमाधिचित्तेन पठमतर पकतिसोतपथे दूरे ओळारिको अरब्बे सीहादीनं सद्दे
आवजितव्वो, विहारे गण्डिसद्दे, मेरिसद्दे, सङ्खसद्दे, सामणेरदहरभिक्खून् सब्बत्थामेन
सज्झायन्तानं सज्झायसद्दे, पकतिकथ कथेन्तान, किं मन्ते, किं आवुसो ति आदिसद्दे, सकुणसद्दे,
वातसद्दे, पदसद्दे, पक्कुडित्तउदकस्स चिच्चिटायनसद्दे, आतपे सुस्समानताळपण्णसद्दे,
कुन्थकिपिल्लिकादिसद्दे ति एवं सब्बोळारिकतो पभुति यथाक्रमेण सुखुमसुखुमसदा आवजितव्वं ।
तेन पुरत्थिमाय दिसाय सद्धानं सद्दनिमित्तं मनसिकातव्वं । पच्छिमाय, उत्तराय, दक्खिणाय,
हेट्ठिमाय, उपरिमाय दिसाय, पुरत्थिमाय पि अनुदिसाय, पच्छिमाय, उत्तराय, दक्खिणाय
पि अनुदिसाय सद्धानं सद्दनिमित्तं मनसिकातव्वं । ओळारिकानमपि सुखुमानमपि सद्धानं
सद्दनिमित्तं मनसिकातव्वं ।

५. तस्स ते सदा पाकतिकचित्तस्सापि पाकटा होन्ति, परिकम्मसमाधिचित्तस्स पन

अतिविय पाकटा । तस्सेव सद्निमित्त मनसिकरोतो, इदानी दिव्वसोतधातु उप्पजिस्सती ति तेषु सद्देशु अज्जतरं आरम्भण कत्वा मनोद्वारावज्जन उप्पज्जति, तस्मिं निरुद्धे चत्तारि पञ्च वा जवनानि जवन्ति, येस पुरिमानि तीणि चत्तारि वा परिकम्मउपचारानुलोमगोत्रभूनामकानि कामावचरानि, चतुत्थ पञ्चम वा अप्पनाचित्त रूपावचर चतुत्थज्ज्ञानिक ।

६. तत्थ य तेन अप्पनाचित्तेन सद्धिं उप्पन्न आण, अय दिव्वा सोतधातू ति वेदितव्वा । ततो पर तस्मिं सोते पतिता होति । त थामजातं करोन्तेन, एत्थन्तरे सद् सुणामी ति एकङ्कुल-मत्त परिच्छिन्दित्वा वड्ढेतव्व, ततो द्रङ्कुल-चतुरङ्कुल-अङ्कुल-विदत्थि-रतन-अन्तोगम्भ-पमुख-पामाद-परिवेण-सङ्घाराम-गोचरगाम-जनपदादिवसेन याव चक्कवाळ, ततो वा भिय्यो पि परिच्छिन्दित्वा परिच्छिन्दित्वा वड्ढेतव्व ।

७. एव अधिगताभिज्जो एस पादकज्ज्ञानारम्भणेन फुट्टोकासम्भन्तरगते पि सद्दे सुणाति येव । एव सुणन्तो च सचे पि याव ब्रह्मलोका सङ्खभेरिपणवादिसद्देहि एककोलाहलं होति, पाटियेक्क ववत्थपेतुकामताय सति, अयं सङ्खसद्दो, अय भेरिसद्दो ति ववत्थपेतुं सक्कोति येवा ति । दिव्वसोतधातुकथा निड्ढिता ।

८. चेतोपरियजाणकथाय चेतोपरियजाणया ति एत्थ, परियाती ति परियं । परिच्छिन्दती ति अत्थो । चेतसो परियं चेतोपरियं । चेतोपरियञ्च तं जाणञ्चा ति चेतोपरियजाणं । तदत्थाया ति वुत्तं होति । परसत्तानं ति अत्तान ठपेत्वा सेससत्तानं । परपुग्गलानं ति इदम्पि इमिना एकत्थमेव, वेनेय्यवसेन पन देसनाविलासेन च व्यञ्जननानत्तं कत्तं । चेतसा चेतो ति अत्तनो चित्तेन तेसं चित्तं । परिच्चा ति परिच्छिन्दित्वा । पजानाती ति सरागादिवसेन नानप्पकारतो जानाति ।

९. कथं पनेतं आणं उप्पादेतव्व ति ? एत हि दिव्वचक्खुवसेन इज्झति । तं एतस्स परिकम्मं । तस्मा तेन भिक्खुना आलोकं वड्ढेत्वा दिव्वेन चक्खुना परस्स हृदयरूपं निस्साय वत्तमानस्स लोहितस्स वण्णं पस्सित्वा पस्सित्वा चित्तं परियेसितव्वं । यदा हि सोमनस्सचित्तं वत्तति, तदा रत्तं निग्रोधपक्कसदिसं होति । यदा दोमनस्सचित्तं वत्तति, तदा काळकं जम्बुपक्कसदिसं । यदा उपेक्खाचित्तं वत्तति, तदा पसन्नतिलतेलसदिसं । तस्मा तेन, इदं रूपं सोमनस्सिन्द्रियसमुद्धानं, इदं दोमनस्सिन्द्रियसमुद्धानं, इदं उपेक्खिन्द्रियसमुद्धानं ति परस्स हृदयलोहितवण्णं पस्सित्वा पस्सित्वा चित्तं परियेसन्तेन चेतोपरियजाण थामगतं कातव्वं ।

१०. एव थामगते हि तस्मिं अनुक्कमेन सब्बम्पि कामावचरचित्तं रूपावचरारूपावरचित्तञ्च पजानाति, चित्ता चित्तमेव सङ्कमन्तो विना हृदयरूपदस्सेनेन । वुत्तम्पि चेतं अट्ठकथायं — “आरूपे परस्स चित्तं जानितुकामो कस्स हृदयरूपं पस्सति, कस्सिन्द्रियविकारं ओलोकेती ति ? न कस्सचि । इद्धिमतो विसयो एस, यदिद यत्थ कत्थचि चित्तं आवज्जन्तो सोळसप्पभेदं चित्तं जानाति । अकताभिनिवेसस्स पन वसेन अयं कथा ” ति [ ] ।

११. मरागं वा चित्तं ति आदिमु पन अइविअ लोमसहगत चित्तं, मरागं चित्तं ति वेदितव्व । अवमेम चतुसमक कुमदाव्याकतं चित्तं वीतरागं । द्वे दोमनम्मचित्तानि द्वे विचिक्किच्छुद्धच्चचित्तानां ति इमानि पन चत्तारि चित्तानि इमम्मि दुके मइह न गच्छन्ति । केचि पन येग तानि पि मइहण्ति । दुविअ पन दोमनम्म चित्तं सदोमं चित्तं नाम । मव्वम्पि चतुसमक कुमदाव्याकत वीतदोसं । मेमानि इमाकुमलचित्तानि इमम्मि दुके मइह न गच्छन्ति । केचि पन येग तानि पि सइहण्ति । समोहं वीतमोहं ति एत्थ पन पाटिपुग्गलिकनयेन विचिक्किच्छुद्धच्चसहगतद्वयमेव समोहं । मोहस्स पन सव्वाकुसलेसु सम्भवतो द्वादसविअम्पि अकुसलचित्तं, समोहं चित्तं ति वेदितव्व । अवमेम वीतमोहं ।

१२. यीनमिद्वानुगत पन मद्धित्तं, उद्धच्चानुगत विक्खित्तं । रूपावचरारूपावचरं महगगतं, अवसेम अमहगगतं । मव्वम्पि तेभूमक सउत्तरं, लोकुत्तरं अनुत्तरं । उपचारप्पत्तं अप्पनापत्तञ्च समाहितं, उभयमप्पत्तं असमाहितं । तदङ्ग-विक्खम्भन-सनुच्छेद-पटिप्पस्सद्धि-निस्मरणविमुत्तिप्पत्तं विमुत्तं । पञ्चविधम्पि एत विमुत्तिमप्पत्तं अविमुत्तं ति वेदितव्व । इति चेतोपरियजाणलामी भिक्खु मव्वप्पकारम्पि इदं, मरागं वा चित्तं... पे....अविमुत्तं वा चित्तं, अविमुत्तं चित्तं ति पजानाती ति ।

चेतोपरियजाणकथा निड्ढिता ।

१३. पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणकथाय पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणाया ति पुब्बेनिवासानुस्सतिमिहि य जाण, तदत्थाय । पुब्बेनिवासो ति पुब्बे अतीतजातिसु निवुत्थक्खन्धा । निवुत्था ति अज्झावुत्था, अनुभूता, अत्तनो सन्ताने उप्पजित्वा निरुद्धा । निवुत्थवम्मा वा । निवुत्था ति गोचरनिवासेन निवुत्था, अत्तनो विज्जाणेन विज्जाता परिच्छिन्ना । परविज्जाणविज्जाता पि वा छिन्नवटुमकानुस्सरणादिसु, ते बुद्धान येव लब्भन्ति । पुब्बेनिवासानुस्सती ति याय सातिया पुब्बेनिवास अनुस्सरति, सा पुब्बेनिवासानुस्सति । जाणं ति ताय सतिया सम्पयुत्तजाण । एवमिमस्स पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणस्स अत्थाय पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणाय । एतस्स जाणस्स अधिगमाय, पत्तिया ति वुत्तं होति ।

१४. अनेकविहितं ति अनेकविधं, अनेकेहि वा पकारेहि पवत्तित । संवण्णित ति अत्थो । पुब्बेनिवासं ति समनन्तरातीत भवं आदिं कत्वा तत्थ तत्थ निवुत्थसन्तानं । अनुस्सरती ति खन्धपटिपाटिवसेन चुतिपटिसन्धिवसेन वा अनुगन्त्वा अनुगन्त्वा सरति ।

१५. इम हि पुब्बेनिवासं छ जना अनुस्सरन्ति, तिथिया, पकतिसावका, महासावका, अगसावका, पच्चेकबुद्धा, बुद्धा ति ।

१६. तत्थ तिथिया चत्तालीसं येव कप्पे अनुस्सरन्ति, न ततो परं । कस्मा १ दुब्बलपञ्चत्ता । तेसं हि नामरूपपरिच्छेदविरहितत्ता दुब्बला पञ्चा होति । पकतिसावका कप्पसत्ताम्पि

कप्पसहस्सम्पि अनुस्सरन्ति येव, बलवपञ्जत्ता । असीति महासावका सतसहस्सकप्पे अनुस्सरन्ति । द्वे अग्गसावका एक असङ्खेय्य सतसहस्सञ्च । पच्चेकबुद्धा द्वे असङ्खेय्यानि सतसहस्सञ्च । एतको हि तेस अभिनीहारो । बुद्धान पन परिच्छेदो नाम नत्थि ।

१७. तिथिया च खन्धपटिपाटिमेव सरन्ति, पटिपाटिं मुञ्चिवा चुतिपटिसन्धिवसेन सरितु न सक्कोन्ति । तेसं हि अन्धानं विय इच्छितपदेसोक्कमन नत्थि । यथा पन अन्धा यद्धि अमुञ्चिवा गच्छन्ति, एवं ते खन्धान पटिपाटिं अमुञ्चिवा व सरन्ति । पकतिसावका खन्धपटिपाटिया पि अनुस्सरन्ति, चुतिपटिसन्धिवसेन पि सङ्कमन्ति, तथा असीति महासावका । द्विन्न पन अग्गसावकानं खन्धपटिपाटिकिञ्च नत्थि, एकस्स अत्तभावस्स चुतिं दिस्वा पटिसन्धिं पत्तन्ति, पुन अपरस्स चुतिं दिम्वा पटिसन्धिं ति एव चुतिपटिसन्धिवसेनेव सङ्कमन्ता गच्छन्ति, तथा पच्चेकबुद्धा ।

१८. बुद्धानं पन नेव खन्धपटिपाटिकिञ्चं, न चुतिपटिसन्धिवसेन सङ्कमनकिञ्चं अत्थि । तेस हि अनेकासु कप्पकोटिसु हेडा वा उपरि वा य य ठान इच्छति, त त पाकटमेव होति, तस्मा अनेका पि कप्पकोटियो पेय्यालपाळिं विय सङ्घिपित्वा यं यं इच्छन्ति, तत्र तत्रेव ओक्कमन्ता सीहोक्कमनवसेन गच्छन्ति । एव गच्छन्तानञ्च नेस जाण, यथा नाम कतवालवेधपरिचयस्स सरभङ्गसदिसस्स वनुग्गहस्स खित्तो सरो अन्तरा रुक्खलतादिसु असज्जमानो लक्खे येव पतति, न सज्जति न विरज्जति, एव अन्तरन्तरासु जातिसु न सज्जति न विरज्जति, असज्जमानं अविरज्जमानं इच्छितिच्छित्तानं येव गण्हाति ।

१९. इमेसु च पन पुब्बेनिवासं अनुस्सणसत्तेसु तिथियान पुब्बेनिवासदस्सनं खज्जुपनकप्पभासदिसं हुत्वा उपडाति, पकतिसावकानं दिपप्पभासदिसं, महासावकान उक्कापभासदिसं, अग्गसावकान ओसधितारकप्पभासदिसं, पच्चेकबुद्धान चन्दप्पभासदिसं, बुद्धान रस्मिसहस्सपतिमण्डितसरदसुरियमण्डलसदिसं हुत्वा उपडाति ।

२०. तिथियानञ्च पुब्बेनिवासानुस्सरणं अन्धान यड्ढिकोटिगमनं विय होति, पकतिसावकानं दण्डकसेतुगमनं विय, महासावकान जङ्घसेतुगमनं विय, अग्गसावकानं सकटसेतुगमनं विय, पच्चेकबुद्धानं महाजङ्घमग्गगमनं विय, बुद्धानं महासकटमग्गगमन विय ।

२१. इमस्मि पन अधिकारे सावकानं पुब्बेनिवासानुस्सरणं अविपेत्तं । तेन वुत्तं—अनुस्सरती ति खन्धपटिपाटिवसेन चुतिपटिसन्धिवसेन वा अनुगन्वा अनुगन्वा सरती ति [१३।१४] ।

२२. तस्मा एव अनुस्सरितुकामेन आदिकम्मिकेन भिक्खुना पच्छामत्तं पिण्डपातपटिक्कन्तेन रहोगतेन पटिसल्लीनेन पटिपाटिया चत्तारि ज्ञानानि समापजित्वा अभिज्ञापादकचतुत्थज्ज्ञानतो बुडाय सब्बपच्छिमा निसज्जा आवज्जितब्बा । ततो आसनपञ्चापनं, सेनासनप्पवेसनं, पत्तचीवरपटिसामनं, भोजनकालो, गामतो आगमनकालो, गामे पिण्डाय चरितकालो, गामं पिण्डाय पविट्ठकालो, विहारतो निक्खमनकालो, चेति यङ्गण-बोधियङ्गणवन्दनकालो, पत्तधोवनकालो,

पत्तपटिग्गहणकान्ठो, पत्तपटिग्गहणता याव सुखधोवना कतकिच्च, पञ्चूमकाले कतकिच्च, पच्छिमयामे पठमयामे कतकिच्च नि एव पटिन्धोमक्कमेन सकल रत्तिन्धिव कतकिच्च आवज्जितव्व ।

२३. एत्तक पन पकनिचित्तम्सापि पाकट हानि, परिकम्मसमाधिचित्तस्स पन अतिविय पाकटमेव । सच्च पनेत्थ किञ्चि न पाकट होति, पुन पादकज्झान ममापज्जित्वा बुडाय आवज्जितव्व । एत्तकेन दीपे जल्लिने विय पाकट होति । एव पटिलोमक्कमेनेव दुनियद्विमे पि तनिय-चतुत्थ-पञ्चमदिवसे पि दसाहे पि अड्ढमासे पि मासे पि याव सवच्छरा पि कतकिच्च आवज्जितव्व ।

२४. एतेनेव उपायेन, दस वम्सानि वीमति वम्सानी ति याव इमस्मि भवे अत्तनो पटिसन्धि, ताव आवज्जन्तेन पुरिमभवे चुतिकखणे पवत्तितनामरूप आवज्जितव्वं । पवोति हि पण्डितो भिक्खु पठमवारेनेव पटिमन्धि उग्घाटेत्वा चुतिकखणे नामरूप आरम्मण कातु ।

२५. यस्मा पन पुरिमभवे नामरूप अनेस निरुद्ध अज्ज उपपन्न, तस्मा त ठान आहुन्दरिक अन्धतममिव होति, दुइस दुण्णज्जेन । तेनापि, न सक्कोमहं पटिसन्धि उग्घाटेत्वा चुतिकखणे पवत्तितनामरूप आरम्मण कातु ति धुरनिकखेपो न कातव्वो । तदेव पन पादकज्झान पुनप्पुन्नं समापज्जितव्व, ततो च बुडाय बुडाय त ठानं आवज्जितव्व ।

२६. एवं करोन्तो हि, सेय्यथा पि नाम वल्लवा पुरिसो कूटागारकाणिकत्थाय महारुक्खं छिन्दन्तो साखापलासछेदनमत्तेनेव फरसुधाराय विपन्नाय महारुक्खं छिन्दितुं असक्कोन्तो पि धुरनिकखेप अकत्वा व कम्मरसालं गत्वा तिखिण फरसु कारापेत्वा पुन आगन्वा छिन्देय्य, पुन विपन्नाय च पुन पि तथेव कारेत्वा छिन्देय्य, सो एव छिन्दन्तो छिन्नस्स छिन्नस्स पुन छेदे-तव्वाभावतो अच्छिन्नस्स च छेदनतो न चिरस्सेव महारुक्खं पातेय्य, एवमेव पादकज्झाना बुडाय पुब्बे आवज्जितं अनावज्जित्वा पटिसन्धिमेव आवज्जन्तो न चिरस्सेव पटिसन्धि उग्घाटेत्वा चुतिकखणे पवत्तितनामरूपं आरम्मण करेय्या ति । कट्ठफालक-केसोहारकादीहि चापि अयमत्थो दीपेतव्वो ।

२७. तत्थ पच्छिमनिसज्जतो पभुति याव पटिसन्धितो आरम्मणं कत्वा पवत्तं जाणं पुब्बेनिवासजाणं नाम न होति । तं पन परिकम्मसमाधिजाण नाम होति । अतीतंसजाणं ति पि एके वदन्ति, तं रूपावचरं सन्धाय न युज्जति । यदा पनस्स भिक्खुनो पटिसन्धि अतिकम्म चुतिकखणे पवत्तितनामरूपं आरम्मणं कत्वा मनोद्वारावज्जनं उपपज्जति, तस्मिञ्च निरुद्धे तदेवारम्मणं कत्वा चत्तारि पञ्च वा जवनानि जवन्ति, येस पुब्बे वुत्तनयेनेव पुरिमानि परिकम्मादिनामकानि कामावचरानि होन्ति, पच्छिम रूपावचरं चतुत्थज्झानिकं अप्पनाचित्तं, तदास्स यं तेन चित्तेन सह जाणं उपपज्जति, इदं पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणं नाम । तेन जाणेन सम्पयुत्ताय सति या “अनेकविहितं पुब्बे निवासं अनुस्सरति, सेय्यथिदं, एकम्पि जातिं, द्वे पि जातियो....पे....इति साकारं सउदेसं अनेकविहितं पुब्बेनिवासं अनुस्सरती” ति [दी १।८१] ।

२८. तत्थ एकम्पि जातिं ति एकम्पि पटिसन्धिमूलं चुतिपरियोसान एकभवपरियापन खन्धसन्तान । एस नयो द्वे पि जातियो ति आदिसु पि । अनेके पि संवट्ठकप्पे ति आदिसु पन परिहायमानो कप्पो सवट्ठकप्पो, वड्डमानो विवट्ठकप्पो ति वेदितब्बो ।

२९. तत्थ सवट्ठेन सवट्ठट्ठायी गहितो होति, तमूलकत्ता । विवट्ठेन च विवट्ठट्ठायी । एव हि सति यानि तानि, “ चत्तारिमानि, भिक्खवे, कप्पस्स असङ्खेय्यानि । कतमानि चत्तारि ? सवट्ठो, सवट्ठट्ठायी, विवट्ठो, विवट्ठट्ठायी ” ति [अ २।१४२] वुत्तनि, तानि परिगगहितानि होन्ति ।

३०. तत्थ तयो सवट्ठा, आपोसवट्ठो, तेजोसवट्ठो, वायोसवट्ठो ति । तिस्सो सवट्ठसीमा, आभस्सरा, सुभकिण्हा, वेहप्फला ति । यदा कप्पो तेजेन सवट्ठति, आभस्सरतो हेट्ठा अग्गिना ड्हति । यदा आपेन सवट्ठति, सुभकिण्हतो हेट्ठा उदकेन विलीयति । यदा वायुना सवट्ठति, वेहप्फळतो हेट्ठा वातेन विद्धसति । विथारतो पन सदा पि एक बुद्धक्खेत्तं विनस्सति ।

३१. बुद्धक्खेत नाम तिविध होति, जातिक्खेत्तं, आणाखेत्तं, विसयक्खेत्तञ्च । तत्थ जातिक्खेत्तं दससहस्सचक्कवाळपरियन्त होति, य तथागतस्स पटिसन्धिगगहणादिसु कम्पति । आणाखेत्तं कोटिसतसहस्सचक्कवाळपरियन्तं, यत्थ रतनसुत्त खन्धपरित्तं धजगपरित्तं आठानाटियपरित्तं मोरपरित्तं ति इमेस परित्तान आनुभावो वत्तति । विसयक्खेत्तं अनन्तमपरिमाणं, य, “ यावता वा पन आकङ्खेय्या ” ति [अं १।२२८] वुत्तं । यत्थ यं तथागतो आकङ्खति, तं तं जानाति । एवमेतेसु तीसु बुद्धक्खेत्तेसु एकं आणाखेत्तं विनस्सति । तस्मिं पन विनस्सन्ते जातिक्खेत्तम्पि विनड्डमेव होति । विनस्सन्तञ्च एकतो व विनस्सति, सण्ठहन्तम्पि एकतो व सण्ठहति ।

३२. तस्सेव विनासो च सण्ठहनञ्च वेदितब्बं । यस्मिं समये कप्पो अग्गिना नस्सति, आदितो व कप्पविनासकमहामेघो वुड्ढाहित्वा कोटिसतसहस्सचक्कवाळे एकं महावस्सं वस्सति । मनुस्सा तुड्डहट्ठा सम्बबीजानि नीहरित्वा वपन्ति । सस्सेसु पन गोखायितकमत्तेसु जातेसु गदभरवं रवन्तो एकविन्दुम्पि न वस्सति । तदा पच्छिन्नं पच्छिन्नमेव वस्सं होति । इदं सन्धाय हि भगवता—“ होति सो, भिक्खवे, समयो यं बहूनि वस्सानि बहूनि वस्ससत्तानि बहूनि वस्ससहस्सानि बहूनि वस्ससतसहस्सानि देवो न वस्सती ” ति [अं ४।१००] वुत्तं । वस्सूपजीविनो सत्ता कालं कत्वा ब्रह्मलोके निब्बत्तन्ति, पुप्फफळपजीविनियो च देवता ।

३३. एवं दीधे अद्धाने वीतिवत्ते तत्थ तत्थ उदकं परिक्खय गच्छति । अथानुपुब्बेन मच्छकच्छपा पि कालं कत्वा ब्रह्मलोके निब्बत्तन्ति, नेरयिकसत्ता पि । तत्थ नेरयिका सत्तमसुरियपातुभावेन विनस्सन्ती ति एके । ज्ञानं विना नत्थि ब्रह्मलोके निब्बत्ति, एतेसञ्च केचि दुभिक्षपीळिता, केचि अभब्बा ज्ञानाधिगमाय, ते कथं तत्थ निब्बत्तन्ती ति ? देवलोके पाटिलद्धज्ज्ञानवसेन ।

३४. तदा हि, वस्मसतमहम्मम्मच्चयेन कप्पुडान भविम्मती ति लोकव्यूहा नाम काना-
वच्चदेव' सुत्तमिरा विक्किग्गकमा रुदम्मुत्वा अम्मन्ति ह्येहि पुञ्जमाना रत्तव्यनियथा अतिविय
विन्त्येस्यग्गिणो हुत्वा मनुस्सपये विचरन्ता त्वं आरोचेन्ति—मारिमा मारिसा, इतो वस्ममन-
महम्मम्म अच्चयेन कप्पुडान भविम्मन्ति. अय लोको विनम्मिम्मन्ति, महासमुदो पि उस्सुस्सि-
म्मन्ति, अयच्च महापय्या सिनेरु च पव्वनराजा उड्डहिम्मन्ति विनम्मिम्मन्ति, यव ब्रह्मलोका
लोकविनामो भविम्मन्ति, मेत्त, मारिसा, भावेय, करुण, मुदिन, उपेक्कं, मारिमा, भावेय,
मातर उपडहथ, पितर उपडहथ, कुले जेड्डापचायिनो होथा ति ।

३५. तेस वचन सुत्वा येसुत्थेन मनुस्सा च सुम्मदेवता च सवेगजाना अज्जमज्जं मुदु-
चित्ता हुत्वा मेत्तादीनि पुञ्जानि करिन्वा देवल्लोके निव्वत्तन्ति । तत्थ दिव्वसुवाभोजनं भुञ्जित्वा
त्रायोकमिणे परिकम्मं कत्वा ज्ञान पटिलभन्ति । तदज्जे पन अपरापरियवेदनीयेन कम्मेन
देवल्लोके निव्वत्तन्ति । अपरापरियवेदनीयकम्मरहितो हि समरे संमरन्तो सत्तो नाम नथि ।
ते पि तत्थ तथेव ज्ञान पटिलभन्ति । एव देवल्लोके पटिलद्वज्ज्ञानवसेन सब्बे पि ब्रह्मलोके
निव्वत्तन्ती ति ।

३६. वम्मूपच्छेदतो पन उद्ग दीघस्स अद्दुनो अच्चयेन दुतियो सुरियो पातुभवति ।
वुत्तम्पि चेत्त भगवता—“ होति सो, भिक्खवे, समयो ” ति [अ ४।१००-३] सत्त-
सुरियं वित्थारेत्तव्व । पातुभूते च पन तस्मिं नेव रत्तिपरिच्छेदो, न दिवापरिच्छेदो पज्जायति ।
एको सुरियो उड्डेति, एको अत्थ गच्छति, अविच्छिन्नसुरियसन्तापो व लोको होति । यथा च
पकतिसुरिये सुरियदेवपुत्तो होति, एव कप्पविनासकसुरिये नथि । तत्थ पकतिसुरिये वत्तमाने
आकासे वलाहका पि धूमसिखा पि चरन्ति । कप्पविनासकसुरिये वत्तमाने विगतधूमवलाहकं
आदासमण्डल विय निम्मल नभ होति, ठप्पेवा पञ्च महानदियो सेसकुन्नदीआदिसु उदक सुस्सति ।

३७. ततो पि दीघस्स अद्दुनो अच्चयेन ततियो सुरियो पातुभवति, यस्स पातुभावा
महानदियो पि सुस्सन्ति ।

३८. ततो पि दीघस्स अद्दुनो अच्चयेन चतुथो सुरियो पातुभवति, यस्स पातुभावा
हिमवति महानदीन पभवा, सीहपपातनो हंसपातनो कण्णमुण्डको रथकारदहो अनोत्तदहो
छदन्तदहो कुणालदहो ति इमे सत्त महासरा सुस्सन्ति ।

३९. ततो पि दीघस्स अद्दुनो अच्चयेन पञ्चमो सुरियो पातुभवति, यस्स पातुभावा
अनुपुब्बेन महासमुदे अङ्गुलिपव्वतेमनमत्तम्पि उदक न सण्ठाति ।

४०. ततो पि दीघस्स अद्दुनो अच्चयेन छडो सुरियो पातुभवति, यस्स पातुभावा सकल-
चक्कवाळं एकधूम होति, परियादिण्णसिनेहं धूमेन । यथा चिद एव कोटिसत्तसहस्सचक्कवाळानि पि ।

४१. ततो पि दीघस्स अद्दुनो अच्चयेन सत्तमो सुरियो पातुभवति, यस्स पातुभावा

सकलचक्रवाळ एकजाल होति सद्धि कोटिसतसहस्रचक्रवाळेहि, योजनसतिकादिभेदानि सिनेरु-
कृतानि पि पलुज्जित्वा आकासे येव अन्तरधायन्ति । सा अग्निजाला उड्डाहत्वा चातुमहाराजिके
गण्हाति । तत्थ कनकविमान-रतनविमान-मणिविमानानि झापेत्वा तावतिसभवनं गण्हाति ।
एतेनेव उपायेन याव पठमज्ज्ञानभूमिं गण्हाति । तत्थ तयो पि ब्रह्मलोके झापेत्वा आभस्सरे
आहच्च तिष्ठति । सा याव अणुमत्तम्पि सङ्खारगत अत्थि, ताव न निब्बायति । सब्बसङ्खार-
परिक्खया पन सप्पितेलझापनगिसिखा विय छारिकम्पि अनवसेसेत्वा निब्बायति । हेडाआकासेन
सह उपरिआकासो एको होति महन्धकारो ।

४२. अथ दीघस्स अद्दुनो अच्चयेन महामेवो उड्डाहत्वा पठमं सुखमं वस्सति, अनुपुब्बेन
कुमुदनाळ-यट्ठि-मुसल-तालक्खन्धादिप्पमाणाहि धाराहि वस्सन्तो कोटिसतसहस्रचक्रवाळेसु सब्बं
दड्डुड्डानं पूरेत्वा अन्तरधायति । त उदक हेडा च तिरियच्च वातो समुड्डाहत्वा घन करोति
परिवट्टुमं पट्टुमिनिपत्ते उदकविन्दुसदिस । कथ ताव महन्तं उदकरासिं घन करोती ति चे,—
विवरसम्पदानतो । तं हिस्स तम्हि तम्हि विवरं देति ।

४३. तं एवं वातेन सम्पिण्डयमान घनं करियमान परिक्खयमानं अनुपुब्बेन हेडा ओ-
तरति । ओतिण्णे ओतिण्णे उदके ब्रह्मलोकड्डाने ब्रह्मलोको उपरिचतुकामावचरदेवलोकड्डाने च
देवलोका पातुभवन्ति । पुरिमपथविड्डानं ओतिण्णे पन बलववाता उप्पज्जन्ति । ते त पिहितद्वारे
धम्मकरणे ठितउदकमिव निरुस्सासं कत्वा रुम्भन्ति । मधुरोदक परिक्खयं गच्छमानं उपरि
रसपथविं समुड्डापेति । सा वण्णसम्पन्ना चेव होति गन्धरससम्पन्ना च निरुदकपायासस्स
उपरि पटलं विय ।

४४. तदा च आभस्सरब्रह्मलोके पठमतराभिनिब्बत्ता सत्ता आयुक्खया वा पुज्जक्खया
वा ततो चवित्वा इधूपपज्जन्ति । ते होन्ति सयम्पभा अन्तलिक्खचरा । ते अग्गज्जसुत्ते
[दी ३।८५] वुत्तनयेन त रसपथविं सायित्वा तण्हाभिभूता आलुप्पकारक परिभुञ्जितुं उप-
क्रमन्ति । अथ नेसं सयम्पभा अन्तरधायति, अन्धकारो होति । ते अन्धकारं दिस्वा भायन्ति ।

४५. ततो नेस भयं नासेत्वा सूरभावं जनयन्त परिपुण्णपण्णासयोजनं सुरियमण्डल
पातुभवति । ते तं दिस्वा, आलोकं पटिलमिम्हा ति हड्डुड्डा हुत्वा, अम्हाकं भीतान भय
नासेत्वा सूरभावं जनयन्तो उड्डितो, तस्मा सुरियो होवू ति सुरियो त्वेवस्स नामं करोन्ति ।
अथ सुरिये दिवसं आलोक कत्वा अत्थङ्गते, यम्पि आलोक लमिम्ह, सो पि नो नड्डो ति पुन
भीता होन्ति । तेस एवं होति, साधु वतस्स सचे अज्ज आलोक लभेय्यामा ति ।

४६. तेसं चित्तं अत्वा विय एकूनपण्णासयोजनं चन्दमण्डलं पातुभवति । ते तं दिस्वा
भिय्योसो मत्ताय हड्डुड्डा हुत्वा, अम्हाक छन्द अत्वा विय उड्डितो, तस्मा चन्दो होवू ति चन्दो
वत्वेस्स नामं करोन्ति ।

४७. अत्र चन्द्रिमसुरियेभ्यो पातुभूतेभ्यो नक्षत्राणि तारकम्बुपानि पातुभवन्ति । ततो पशुति र्गनिष्ठिया पञ्चयन्ति, अनुक्रमेण मामद्वमाम-उतु-मवच्छग ।

४८. चन्द्रिमसुरियान् पन पातुभूतदिवसे येव मिनेरु-चक्रवाळ-हिमवन्नपञ्चता पातुभवन्ति । ते च खो अपुञ्च अचरिम फग्गुगुप्पगनदिवसे येव पातुभवन्ति । कथं यथा नाम कङ्कुभत्ते पञ्चमाने एकप्पहागेनेव बुञ्चळकानि उड्डहन्ति, एके पदेसा थृपथृपा हन्ति, एके निन्ननिन्ना, एके समसमा, एवमेव थृपथृपडाने पञ्चता हन्ति, निन्ननिन्नडाने समुदा, समसमडाने दीपा ति ।

४९. अथ नेम सत्तान् रमपथविं परिभुज्जन्तानं कमेन एकच्चे वण्णवन्तो, एकच्चे दुब्बण्णा होन्ति । तथ वण्णवन्तो दृच्चण्णे अतिमज्जन्ति । तेस अतिमानपच्चया सा पि रसपथवी अन्तरधायति, भूमिपप्पटको पातुभवति । अथ नेमं नेनेव नयेन सो पि अन्तरधायति, वडालता पातुभवति । नेनेव नयेन सा पि अन्तरधायति, अकड्डाको सालि पातुभवति, अकणो अथुसो सुद्धो सुगन्धो तण्डुलफ्फलो ।

५०. ततो नेसं भाजनानि उपज्जन्ति । ते सालिं भाजने ठपेत्वा पसाणपिड्डिया ठपेन्ति । सयमेव जालसिखा उड्डहत्वा त पचन्ति । सो होति ओदनो मुमनजानिपुप्फमदिसो, न तस्स मूपेन वा व्यञ्जनेन वा करणीय अत्थि, य य रसं भुज्जितुकामा होन्ति, ततंसो व होति ।

५१. तेसं तं ओळारिकं आहारं आहारयन् ततो पशुति मुत्तकरीस जायति । अथ नेसं तस्स निक्खमनत्थाय वण्णमुखानि पभिज्जन्ति, पुरिसस्स पुरिसभावो इत्थिया इत्थिभावो पातुभवति । तत्र सुद इत्थि पुरिस, पुरिसो च इत्थि अतिवेल उपनिज्जायति । तेम अतिवेल उपनिज्जायन-पच्चया कामपरिळाहो उपज्जाति । ततो मेथुनधम्मं पटिसेवन्ति ।

५२. ते असद्धम्मपटिसेवनपच्चया विज्जूहि गरहियमाना विहेठियमाना तस्स असद्धम्मस्स पटिच्छादनहेतु अगारानि करोन्ति । ते अगार अज्जावसमाना अनुक्रमेण अज्जतरस्स अलस-जातिकस्स सत्तस्स दिट्ठानुगतिं आपज्जन्ता सन्निधिं करोन्ति । ततो पशुति कणो पि थुसो पि तण्डुल परियोनन्धति, लायितडानम्पि न पटिविख्हति । ते सन्निपतित्वा अनुत्थुनन्ति—
“ पापका वत्त भो धम्मा सत्तेसु पातुभूता, मयं हि पुब्बे मनोमया अहुम्हा ” ति [दी ३।९०]
अगज्जसुत्ते वुत्तनयेन वित्थारेतब्बं ।

५३. ततो मरियाद ठपेन्ति । अथ अज्जतरो सत्तो अज्जस्स भागं अदिन्नं आदियति । तं दिक्खत्तुं परिभासित्वा ततियवारे पाणिलेड्डुदण्डादीहि पहरन्ति । ते एवं अदिन्नादान-गरह-मुसावाद-दण्डादानेसु उपपन्नेसु सन्निपतित्वा चिन्तयन्ति—
“ यन्नून मयं एकं सत्तं सम्मन्नेय्याम, यो नो सम्मा खीयितब्बं खीयेय्य, गरहितब्बं गरहेय्य, पब्बाजेतब्बं पब्बाजेय्य, मयं पनस्स सालीन भागमनुपदस्सामा ” ति [दी ३।९२] ।

५४. एवं कतसन्निधानेसु पन सत्तेसु इमस्मिं ताव कप्पे अयमेव भगवा बोधिसत्तभूतो

तेन समयेन तेसु सत्तेसु अभिरूपतरो च दस्सनीयतरो च महेसक्खतरो च बुद्धिसम्पन्नो पटिवलो निग्गहपग्गह कातु । ते त उपसङ्कमिन्वा याचित्वा सम्मन्त्रिसु । सो तेन महाजनेन सम्मतो ति महासम्मतो, खेत्तान अधिपती ति खत्तियो, धम्मेन समेन परे सरञ्जेती ति राजा ति तीहि नामेहि पञ्जायित्थ । यं हि लोके अच्छरियद्धान, बोविसत्तो व तत्थ आदिपुरिसो ति । एवं बोधिसत्त आदि कत्वा खत्तियमण्डले सण्ठिते अनुपुब्बेन ब्राह्मणादयो पि वण्णा सण्ठहिंसु ।

५५. तत्थ कप्पविनासकमहामेघतो याव जालुपच्छेदो, इदमेकमसङ्खेय्य संवट्ठो ति बुच्चति । कप्पविनासकजालुपच्छेदतो याव कोटिसतसहस्सचक्कवाळपरिपूरको सम्पत्तिमहामेघो, इदं दुतिय-मसङ्खेय्य सवट्ठट्ठायी ति बुच्चति । सम्पत्तिमहामेघतो याव चन्दिमसुरियपातुभावो, इदं ततिय-मसङ्खेय्य विवट्ठो ति बुच्चति । चन्दिमसुरियपातुभावतो याव पुन कप्पविनासकमहामेघो, इदं चतुत्थमसङ्खेय्यं विवट्ठट्ठायी ति बुच्चति । इमानि चत्तारि असङ्खेय्यानि एको महाकप्पो होति । एव ताव अग्गिना विनासो च सण्ठहनञ्च वेदितब्ब ।

५६. यस्मिं पन समये कप्पो उदकेन नस्सति, आदितो व कप्पविनासकमहामेघो उड्ढ-हित्वा ति [१३।३२-५३] पुब्बे वुत्तनयेनेव विथारेतब्बं ।

५७. अयं पन विसेसो । यथा तत्थ दुतियसुरियो, एवमिध कप्पविनासको खारूदक-महामेघो वुड्ढाति । सो आदितो सुखुमसुखुमं वस्सन्तो अनुक्कमेन महाधाराहि कोटिसतसहस्स-चक्कवाळं पूरेन्तो वस्सति । खारूदकेन फुड्डफुड्डा पथवीपब्बतादयो विलीयन्ति, उदकं समन्ततो वातेहि धारियति । पथवीतो याव दुतियज्ज्ञानभूमिं उदकं गण्हाति । तत्थ तयो पि ब्रह्मलोके विलीयापेत्वा सुभकिण्हे आहञ्च तिड्ढति । तं याव अणुमत्ताम्पि सङ्खारगत अत्थि, ताव न वूप-सम्मत । उदकानुगतं पन सब्बसङ्खारगत अभिभवित्वा सहसा वूपसम्मत, अन्तरधानं गच्छति । हेड्डाआकासेन सह उपरिआकासो एको होति महन्धकारो ति [१३।४१] सब्ब वुत्तसदिसं । केवल पनिध आभस्सरब्रह्मलोक आदिं कत्वा लोको पातुभवति, सुभकिण्हतो च चक्त्वा आभस्सरद्धानादिसु सत्ता निब्बत्तन्ति ।

५८. तत्थ कप्पविनासकमहामेघतो याव कप्पविनासकउदकुपच्छेदो, इदमेक असङ्खेय्य । उदकुपच्छेदतो याव सम्पत्तिमहामेघो, इदं दुतियं असङ्खेय्यं । सम्पत्तिमहामेघतो....पे....इमानि चत्तारि असङ्खेय्यानि एको महाकप्पो होति । एवं उदकेन विनासो च सण्ठहनञ्च वेदितब्ब ।

५९. यस्मिं समये कप्पो वातेन विनस्सति, आदितो व कप्पविनासकमहामेघो उड्ढहित्वा ति [१३।३२-५३] पुब्बे वुत्तनयेनेव विथारेतब्बं ।

६०. अयं पन विसेसो । यथा तत्थ दुतियसुरियो, एवमिध कप्पविनासकमहामेघो वातो समुड्ढाति । सो पठमं थूलरजं समुड्ढापेति । ततो सण्हरजं, सुखुमवालिकं, थूलवालिकं, सक्खर-

नामगण्ड्यो नि यव कृटागारमने पमाणे विममइ ने ठित्तमहारुक्खे च ममुद्धापोनि । ते पथरूतो नत्तुगता न च पुन पतन्ति, तथेय चुग्गविचुग्गा हुत्वा अनाव गच्छन्ति ।

६१. अथनुक्कमेन हेडा महापयविट् वातो ममुद्धापोनि पयवि पयिनेत्वा उज्जमल कत्वा आकामे खिपति । योजनमनप्पमाणा पि पयविपडेमा, द्वियोजन-नियोजन-चतुयोजन-पञ्चयोजन-मनप्पमाणा पि भिज्जिवा वातवेगेन खित्ता आकासे येव चुग्गविचुग्गा हुत्वा अनाव गच्छन्ति । चक्कवाळपञ्चतप्पि मिनेरुपञ्चतप्पि वातो उक्खिपित्वा आकामे खिपति । ते अज्जमज्ज अभिहन्त्वा चुग्गविचुग्गा हुत्वा विनम्मन्ति । एतेनेव उपायेन सुम्मइकविमानानि च आकासइकविमानानि च विनासेन्तो छ कामावचरदंवल्लोके विनासेत्वा कोटिसत्तसहस्सचक्कवाळ विनासेति । तत्थ चक्कवाळा चक्कवाळेहि हिमवन्ता हिमवन्तेहि मिनेरु सिनेरुहि अज्जमज्ज समागन्त्वा चुग्गविचुग्गा हुत्वा विनम्मन्ति ।

६२. पथरूतो याव ततियज्ज्ञानभूमिं वातो गण्हाति । तथ तयो ब्रह्मलोके विनासेत्वा वेहफल आहच्च तिड्ढति । एव सव्वसङ्खारगत विनासेत्वा सयप्पि विनस्सति । हेडाआकासेन सह उपरिआकामो एको होति महन्वकारो ति [१३४१] सव्वं वुत्तसदिस । इव पन सुभकिण्हब्रह्मलोक आदिं कत्वा लोको पातुभवति, वेहफलतो च चवित्वा सुभकिण्हडानादिसु सत्ता निव्वत्तन्ति ।

६३. तत्थ कप्पविनासकमहामेघतो याव कप्पविनासकवातुपच्छेदो, इदमेकं असङ्खेय्यं । वातुपच्छेदतो याव सम्पत्तिमहामेघो, इद दुतियं असङ्खेय्य .. पे . इमानि चत्तारि असङ्खेय्यानि एको महाकप्पो होति । एव वातेन विनासो च सण्ठहनञ्च वेदितव्वं ।

६४. किंकारणा एव लोको विनस्सति ? अकुसलमूलकारणा । अकुसलमूलेसु हि उस्सत्तेसु एवं लोको विनस्सति । सो च खो रागे उस्सन्नतरे अग्गिना विनस्सति, दोसे उस्सन्नतरे उदकेन विनस्सति,—केचि पन दोसे उस्सन्नतरे अग्गिना, रागे उस्सन्नतरे उदकेना ति वदन्ति,—मोहे उस्सन्नतरे वातेन विनस्सति ।

६५. एव विनस्सन्तो पि च निरन्तरमेव सत्त वारे अग्गिना नस्सति, अड्ढमे वारे उदकेन, पुन सत्त वारे अग्गिना, अड्ढमे वारे उदकेना ति एव अड्ढमे अड्ढमे वारे विनस्सन्तो सत्तक्खत्तुं उदकेन विनस्सित्वा पुन सत्त वारे अग्गिना नस्सति । एत्तावता तेसड्ढि कप्पा अतीता होन्ति । एत्थन्तरे उदकेन नस्सनवार सम्पत्तप्पि पटिवाहित्वा लद्धोकासो वातो परिपुण्णचतुसड्ढिकप्पायुके सुभकिण्हे विद्धंसेन्तो लोकं विनासेति ।

६६. पुब्बेनिवास अनुस्सरन्तो पि च कप्पानुस्सरको भिक्खु एतेसु कप्पेसु अनेके पि सव्वइकप्पे अनेके पि विवइकप्पे अनेके पि संवइविवइकप्पे अनुस्सरति । कथं ? अमुत्रासिं ति

आदिना नयेन । तत्थ, अमुत्रासिं ति, अमुहिं सवड्कप्पे अह अमुहिं भवे वा योनिया वा गतिया वा विज्जाणडितिया वा सत्तावासे वा सत्तनिकाये वा आसिं ।

६७. एवंनामो ति तिस्सो वा फुस्सो वा । एवंगोत्तो ति कच्चानो वा कस्सपो वा । इदमस्स अतीतभवे अत्तनो नामगोत्तानुत्तरणवसेन वुत्त । सचे पन तस्मिं काले अत्तनो वण्णसम्पत्तिं वा ल्हवपणीतजीवितभाव वा सुखदुक्खबहुलतं वा अप्पायुक-दीघायुकभाव वा अनुस्सरितुकामो होति, तम्पि अनुस्सरति येव । तेनाह—“ एववण्णो .. पे....एवमायु-परियन्तो ” ति [दी १।८१] ।

६८. एत्थ एवंवण्णो ति ओदातो वा सामो वा । एवमाहारो ति सालिमसोदनाहारो वा पवत्तफलभोजनो वा । एवंसुखदुक्खपटिसंवेदी ति अनेकप्पकारेण कायिकचेतासिकान सामिसनिरामिसादिप्पभेदान वा सुखदुक्खान पटिसंवेदी । एवमायुपरियन्तो ति एवं वस्ससत्त-परिमाणायुपरियन्तो वा चतुरासीतिकप्पसहस्सायुपरियन्तो वा ।

६९. सो ततो चुतो अमुत्र उदपादिं ति सो अह ततो भवतो योनितो गतितो विज्जाणडितितो सत्तावासतो सत्तनिकायतो वा चुतो पुन अमुकस्मिं नाम भवे योनिया गतिया विज्जाणडितिया सत्तावासे सत्तनिकाये वा उदपादिं । तत्रापासिं ति अथ तत्रापि भवे योनिया गतिया विज्जाणडितिया सत्तावासे सत्तनिकाये वा पुन अहोसिं । एवंनामो ति आदि वुत्तनयमेव ।

७०. अपि च यस्मा, अमुत्रासिं ति इदं अनुपुब्बेण आरोहन्तस्स यावदिच्छकं अनुस्सरण, सो ततो चुतो ति पटिनिवत्तन्तस्स पच्चवेक्खण, तस्मा इधूपपन्नो ति इमिस्सा इधूपपत्तिया अनन्तरमेवस्स उपपत्तिद्वान सन्धाय, अमुत्र उदपादिं ति इद वुत्त ति वेदितव्वं । तत्रापासिं ति एवमादि पनस्स तत्र इमिस्सा उपपत्तिया अनन्तरे उपपत्तिद्वाने नामगोत्तादीनं अनुस्सरणदस्सनत्थ वुत्तं । सो ततो चुतो इधूपपन्नो ति स्वाह ततो अनन्तरूपपत्तिद्वानतो चुतो इध अमुकस्मिं नाम खत्तियकुले वा ब्राह्मणकुले वा निव्वत्तो ति ।

७१. इती ति एव । साकारं सउद्देसं ति नामगोत्तवसेन सउद्देसं, वण्णादिवसेन साकार । नामगोत्तेन हि सत्तो, तिस्सो कस्सपो ति उद्दिसियति, वण्णादीहि, सामो ओदातो ति नानत्ततो पज्जायति । तस्मा नामगोत्तं उद्देसो, इतरे आकारा । अनेकविहितं पुब्बेनिवासमनुस्सरती ति इदं उत्तानत्थमेवा ति ।

पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणकथा निड्ढिता ।

७२. सत्तान चुतूपपातजाणकथाय चुतूपपातजाणाया ति [दी १।८२] चुतिया च उपपाते च जाणाय, येन जाणेन सत्तान चुति च उपपातो च जायति तदत्थ । दिव्वचक्खु-जाणत्थं ति वुत्त होति । चित्तं अभिनीहरति अभिनिन्नामेती ति परिकम्मचित्त अभिनीहरति चेव अभिनिन्नामेति च । सो ति सो कतचित्ताभिनीहारो भिक्खु ।

७३. दिव्वेना ति अदिस्स पन, दिव्वमदिमत्ता दिव्व । देवतां हि सुचरितकम्मनिव्वत्तं दित्तमेहुरुहिगार्दाहि अण्डिदुद्ध उक्किळेसविन्तनाय दूरे पि आग्मणमपटिच्छनसमन्थ दिव्वं ज्मादचक्खु होनि । इदञ्चापि विगियभावनावलन्निव्वत्त जणचक्खु तादिममेवा ति दिव्व-मदिमत्ता दिव्व । दिव्वविहारवम्भ पटिच्छन्ता अनन्ता च दिव्वविहारसन्निमित्तता पि दिव्व । आलोकगग्गिगद्देन महाजुनिकत्ता पि दिव्व । निरोकुड्ढादिगतत्पदम्भनेन महागतिकत्ता पि दिव्व । त मव्व मइमन नुमांगन वेदितव्व । दम्भनडेन चक्खु, चक्खुकिच्चकरणेन च चक्खु-निवा ति पि चक्खु । चुतपपातदम्भनेन दिड्ढिविमुद्धिहेतुत्ता विसुद्ध ।

७४. यो हि चुनिमत्तमेव पस्सति, न उपपात सो उच्छेददिड्ढि गण्हाति । यो उपपात-मत्तमेव दम्भनि, न चुनि, सो नवमत्तपातुभावदिड्ढि गण्हाति । यो पन तदुभयं पस्सति, सो यस्मा द्दुवित्रम्पि न दिड्ढिगत अतिव्वत्तनि, तम्भाम्भ न दम्भन दिड्ढिविमुद्धिहेतु हांति । उभयम्पि चेन बुद्धपुत्ता पस्सन्ति । तेन वुत्त—चुत्तपपातदम्भनेन दिड्ढि विमुद्धिहेतुत्ता विसुद्ध ति ।

७५. मनुस्सपचारं अतिक्रमिवा रूपदम्भनेन अतिक्रन्तमानुमकं । मानुमक वा मंसचक्खुं अतिक्रन्तत्ता अतिक्रन्तमानुमक ति वेदितव्व । तेन दिव्वेन चक्खुना विसुद्धेन अतिक्रन्त-मानुसकंन । सत्ते पस्सती ति मनुस्सा मसचक्खुना विय सत्ते ओलोकोति ।

७६. चवमाने उपपज्जमाने ति एत्थ, चुतिकक्खणे उपपत्तिकक्खणे वा दिव्वचक्खुना दद्दु न सक्का, ये पन आमन्नचुतिका इदानी चत्तिस्सन्ति ते चवमाना, ये च गहितपटिसन्धिका सम्पत्ति-निव्वत्ता व ते उपपज्जमाना ति अधिप्पेत्ता । ते एवरूपे चवमाने उपपज्जमाने च पस्सती ति दस्सेति ।

७७. हीने ति मोहनिस्सन्दयुत्तत्ता हीनान जातिकुलभोगार्दान वसेन हीळिते ओहीळिते उज्जाते अवज्जाते । पणीते ति अमोहनिस्सन्दयुत्तत्ता तव्विपरीते । सुवण्णे ति अदोसनिस्सन्द-युत्तत्ता इड्ढकन्तमनापवण्णयुत्ते । दुब्बण्णे ति दोसनिस्सन्दयुत्तत्ता अनिड्ढकन्तमनापवण्णयुत्ते । अनभिरूपे विरूपे ति पि अन्थो । सुगते ति सुगतिगते । अलोभनिस्सन्दयुत्तत्ता वा अद्दे महद्धने । दुग्गते ति दुग्गतिगते । लोभनिस्सन्दयुत्तत्ता वा दल्लिद्दे अप्पन्नपाने ।

७८. यथाकम्मूपगे ति य य कम्म उपचित, तेन तेन उपगते । तत्थ पुरिमेहि चवमाने ति आदीहि दिव्वचक्खुकिच्च वुत्त, इमिना पन पदेन यथाकम्मूपगजाणकिच्च ।

७९. तस्स च जाणस्स अयमुप्पत्तिकमो । इध भिक्खु हेड्ढा निरयाभिमुखं आलोकं वड्ढेत्वा नेरयिके सत्ते पस्सति महादुक्खमनुभवमाने । तं दस्सनं दिव्वचक्खुकिच्चमेव । सो एवं मनसि-करोति—किन्तु खो कम्म कत्वा इमे सत्ता एत दुक्ख अनुभवन्ती ति ? अथस्स इद नाम कत्वा ति तत्कम्मार्म्मण जाण उप्पज्जाति । तथा उपरि देवलोकाभिमुखं आलोकं वड्ढेत्वा नन्दन-वन-मिस्सकवन-फारुसकवनादिषु सत्ते पस्सति महासम्पत्तिं अनुभवमाने । तम्पि दस्सनं

दिव्वचक्खुकिच्चमेव । सो एव मनसिकरोति—किं नु खो कम्मं कत्वा इमे सत्ता एत सम्पत्तिं अनुभवन्ती ति ? अथस्स, इदं नाम कत्वा ति तत्कम्ममारम्भण आणं उप्पज्जति । इदं यथा-कम्मपगजाणं नाम ।

८०. इमस्स विस्सु परिकम्मं नाम नत्थि । यथा चिमस्स, एव अनागतसजाणस्सापि । दिव्वचक्खुपादकानेव हि इमानि दिव्वचक्खुना सहेव इज्झन्ति ।

८१. कायदुच्चरितेना ति आदिसु, दुहु चरितं, दुहु वा चरितं किलेसपूतिकत्ता ति दुच्चरितं । कायेन दुच्चरितं, कायतो वा उप्पन्नं दुच्चरितं ति कायदुच्चरितं । इतरेसु पि एसेव नयो । समन्नागता ति समङ्गीभूता ।

८२. अरियानं उपवादका ति बुद्ध-पच्चेकबुद्ध-सावकानां अरियानां अन्तमसो गिहिसोता-पन्नानाम्पि अनत्थकामां हुत्वा अन्तिमवत्थुना वा गुणपरिधसनेव वा उपवादका । अक्कोसका गरहका ति वुत्तं होति ।

८३. तत्थ, नत्थि इमेसं समणधम्मो, अस्समणा एते ति वदन्तो अन्तिमवत्थुना उपवदति । नत्थि इमेसं ज्ञानं वा विमोक्खो वा मग्गो वा फलं वा ति आदीनि वदन्तो गुणपरिधंसनवसेन उपवदती ति वेदितब्बो । सो च जानं वा उपवदेय्यं अजानं वा, उभयथा पि अरियूपवादो व होति । भारियं कम्मं आनन्तरियसदिसं सग्गावरणञ्च मग्गावरणञ्च, सत्तेकिच्छं पनं होति ।

८४. तस्स आविभावकं इदं वत्थु वेदितब्बं । अज्जतरस्मिं किर गामे एको थेरो च दहरभिक्षु च पिण्डाय चरन्ति । ते पठमघरे येव उल्लङ्कमत्तं उण्हयागु लभिसु । थेरस्स च कुच्छिवातो रुज्जति । सो चिन्तेसि—अयं यागु मय्हं सप्पाया, याव न सतिळा होति, ताव नं पिवामी ति । सो मनुस्सेहि उम्मारत्थाय आहटे दारुखण्डे निसीदित्वा पिवि । इतरो त जिगुच्छन्तो, अतिखुदाभिभूतो महल्लको अम्हाकं लज्जितब्बकं अकासी ति आह । थेरो गामे चरित्वा विहारं गत्वा दहरभिक्षु आह—अत्थि ते, आवुसो, इमस्मिं सासने पतिट्ठा ति ? आम, भन्ते, सोतापन्नो अहं ति । तेन आवुसो, उपरिमग्गत्थाय मा वायाम अकासी, खीणावसो तथा उपवदितो ति । सो तं खमापेसि । तेनस्स तं कम्म पाकतिकं अहोसि ।

८५. तस्मा यो अज्जो पि अरियं उपवदति, तेन गत्वा, सचे अत्तना बुद्धतरो होति, उक्कुटिकं निसीदित्वा, अहं आयस्मन्त इदञ्चिदञ्च अवचं, त मे खमाही ति खमापेतब्बो । सचे नवकतरो होति, वन्दित्वा उक्कुटिकं निसीदित्वा अज्जलिं पग्गहेत्वा, अहं, भन्ते, तुम्हे इदञ्चिदञ्च अवचं, तं मे खमथा ति खमापेतब्बो । सचे पि दिसापक्कन्तो होति, सयं वा गत्वा सद्धि-विहारिकादिके वा पेसेत्वा खमापेतब्बो ।

८६. सचे नापि गन्तुं, न पेसेतुं सक्का होति, ये तस्मिं विहारे भिक्षू वसन्ति, तेसं सन्तिकं गत्वा, सचे नवकतरा हान्ति, उक्कुटिकं निसीदित्वा, सचे बुद्धतरा, बुद्धे वुत्तनयेनेव

रट्टिन्नित्रा, अह, मन्ते अमुक नाम आयम्मन्त इदञ्चिदञ्च अवच, खननु मे सो आयस्मा नि वचा खमापेतव्व । मम्मग्वा अगमन्ते पि एतदेव कत्तव्व ।

८७. मचे एकचारिकभिक्खु होति, नेवम्म वन्दनञ्चान, न गनञ्चान पञ्जायति, एकस्स पण्डितम्म भिक्खुनो सन्निक गन्वा, अह, मन्ते, अमुक नाम आयम्मन्त इदञ्चिदञ्च अवचं, त मे अन्तम्मरानो विप्पटिसागं होति, किं करोमी ति वत्तव्व । सो वक्खति—तुम्हे मा चिन्तयित्थ, येरो तुम्हाक गमनि, चित्त वृत्तसमेया नि । तेनापि अरियस्स गतदिसामिमुखेन अञ्जलिं पग्गहेत्वा खमनू ति वत्तव्व ।

८८. मचे सो परिनिव्वुतो होति, परिनिव्वुतमञ्चञ्चानं गन्वा याव सीवथिकं गन्वा पि खमापेतव्व । एव कने नेव मग्गावरण, न मग्गावरण होति, पाकतिकमेव होती ति ।

८९. मिच्छादिट्ठिका ति विरगानदम्मना । मिच्छादिट्ठिकम्मसमादाना ति मिच्छादिट्ठिवसेन समादिण्णनानाविक्खम्मा, ये च मिच्छादिट्ठिमूलकेसु कायकम्मादिसु अज्जे पि समादपेन्ति । एत्थ च वर्चादुच्चरितग्गहणेनेव अरियूपवादे, मनोदुच्चरितग्गहणेन च मिच्छादिट्ठिया सङ्गहिताय पि इमेम द्विज पुन वचनं महासावज्जभावदस्सनत्थ ति वेदितव्वं ।

९०. महासावज्जो हि अरियूपवादो आनन्तरियसदिसत्ता । वुत्तम्पि चेत—“ सेय्यथा पि, सारिपुत्त, भिक्खु सीलसम्पन्नो समाविसम्पन्नो पञ्जासम्पन्नो दिट्ठे व धम्मे अज्ज आराधेय्य, एवं सम्पदमिदं, सारिपुत्त, वदामि, त वाच अप्पहाय, तं चित्तं अप्पहाय, तं दिट्ठिं अप्पटि-निस्सज्जित्वा यथाभतं निक्खित्तो एव निरये ” ति [म १।७१] । मिच्छादिट्ठितो च महासावज्जतर नाम अज्ज नत्थि । यथाह—“ नाहं, भिक्खवे, अज्ज एकधम्मम्पि समनुपस्सामि एवं महासावज्जतरं, यथयिदं, भिक्खवे, मिच्छादिट्ठि । मिच्छादिट्ठिपरमानि, भिक्खवे, वज्जानी ” ति [अं १।३३] ।

९१. कायस्स भेदा ति उपादिण्णक्खन्धपरिच्चागा । परं मरणा ति तदनन्तरं अभिनिव्वत्तक्खन्धग्गहणे । अथ वा, कायस्स भेदा ति जीवितिन्द्रियस्स उपच्छेदा, परं मरणा ति चुतिचित्ततो उद्ध ।

९२. अपायं ति एवमादि सब्बं निरयवेवचनमेव । निरयो हि सग्गमोक्खहेतुभूता पुज्जसम्मता अया अपेतत्ता, सुखान वा आयस्स अभावा अपायो । दुक्खस्स गतिं पटिसरण ति दुग्गति, दोसबहुलताय वा दुडेन कम्मना निव्वत्ता गती ति दुग्गति । विवसा निपतन्ति एत्थ दुक्कटकारिनो ति विनिपातो, विनस्सन्ता वा एत्थ पतन्ति सम्भज्जमानङ्गपच्चङ्गा ति पि विनिपातो । नत्थि एत्थ अस्सादसज्जितो अयो ति निरयो ।

९३. अथ वा, अपायग्गहणेन तिरच्छानयोनिं दीपेति । तिरच्छानयोनि हि अपायो सुगतितो अपेतत्ता, न दुग्गति, महेसक्खानं नागराजादीनं सम्भवतो । दुग्गतिग्गहणेन पेत्तिविसयं ।

सो हि अपायो चेव दुग्गति च, सुगतितो अपेतत्ता, दुक्खस्स च गतिभूतत्ता, न तु विनिपातो, असुरसदिसं अविनिपातत्ता । विनिपातगहणेन असुरकायं । सो हि यथावुत्तेन अत्थेन अपायो चेव दुग्गति च सब्बसमुस्सयेहि च विनिपतितत्ता विनिपातो ति वुच्चति । निरयगहणेन अवीचिआदिं अनेकप्पकार निरयमेवा ति । उपपन्ना ति उपगता । तत्थ अभिनिव्वत्ता ति अधिप्पायो ।

९४. वुत्तविपरियायेन सुक्कपक्खो वेदितब्बो । अय पन विसेसो—तत्थ सुगतिगहणेन मनुस्सगति पि सङ्गहति, सगगहणेन देवगति येव । तत्थ, सुन्दरा गती ति सुगति । रूपादीहि विसयेहि सुद्धु अगो ति सगो । सो सब्बो पि लुज्जनपलुज्जनङ्गेन लोको ति अय वचनत्थो । इति दिब्बेन चक्खुना ति आदि सब्ब निगमनवचनं । एवं दिब्बेन चक्खुना ....पस्सती ति अयमेत्थ सङ्केपत्थो ।

९५. एव पस्सितुकामेन पन आदिकम्मिकेन कुलपुत्तेन कसिणारम्मणं अभिज्ञापादकज्ज्ञान सब्बाकारेन अभिनीहारक्खमं कत्वा, तेजोकसिण ओदातकसिण आलोककसिण ति इमेसु तीसु कसिणेषु अज्जतरं आसन्न कातब्ब, उपचारज्ज्ञानगोचर कत्वा वड्ढेत्वा ठपेतब्ब । न तत्थ अप्पना उप्पादेतब्बा ति अधिप्पायो । सचे हि उप्पादेति, पादकज्ज्ञाननिस्सयं होति, न परिकम्मनिस्सयं । इमेसु च पन तीसु आलोककसिणं येव सेट्ठतरं । तस्मा तं वा इतरेसं वा अज्जतर कसिण-निर्देशे वुत्तनयेन उप्पादेत्वा उपचारभूमियं येव ठत्वा वड्ढेतब्ब । वड्ढनानयो पि चस्स तत्थ वुत्तनयेनेव विदितब्बो । वड्ढितट्ठानस्स अन्तो येव रूपगतं पस्सितब्बं ।

९६. रूपगत, पस्सतो पनस्स परिकम्मस्स वारो अतिक्रमति । ततो आलोको अन्तरधायति । तस्मिं अन्तरहिते रूपगतप्पि न दिस्सति । अथानेन पुनप्पुनं पादकज्ज्ञानमेव पविसित्वा ततो वुड्ढाय आलोको फरितब्बो । एवं अनुक्रमेण आलोको थामगतो होति । एत्थ आलोको होद ति यत्तकं ठानं परिच्छिन्दति, तत्थ आलोको तिड्ढति येव । दिवसप्पि निसीदित्वा पस्सतो रूपदस्सनं होति ।

९७. रत्ति तिणुक्काय मग्गपटिपन्नो चेत्थ पुरिसो ओपम्म । एको किर रत्ति तिणुक्काय मग्गं पटिपज्जि । तस्स सा तिणुक्का विज्झायि । अथस्स समविसमानि न पज्जायिंसु । सो त तिणुक्कं भूमियं घसित्वा पुन उज्जालेसि । सा पज्जलित्वा पुरिमालोकतो महन्ततरमालोकमकासि । एवं पुनप्पुन विज्झातं उज्जालयतो कमेन सुरियो उड्ढासि । सुरिये उड्ढिते, उक्काय कम्मं नत्थी ति तं छड्ढेत्वा दिवसप्पि अगमासि ।

९८. तत्थ उक्कालोको विय परिकम्मकाले कसिणालोको । उक्काय विज्झाताय समविसमानं अदस्सनं विय रूपगतं पस्सतो परिकम्मस्स वारातिक्रमेण आलोके अन्तरहिते रूपगतानं अद-स्सनं । उक्काय घसनं विय पुनप्पुन पवेसनं । उक्काय पुरिमालोकतो महन्ततरालोककरणं विय

पुन परिक्खम करोतां वल्लवनारालोककण । सुगियुद्धं न विद्यथामगतालोकस्स यथापरि-
च्छेदेन ठान । निपुक्कं छड्ढंवा दिवमग्निं गमनं विद्य परितालोकं छड्ढंवा यामगतेनालोकं
दिवमग्निं न्यदस्मम ।

९९. तस्य, यदा तस्म भिक्खुनो ममचक्खुम्म अनायायगत अन्तोकुच्छिगतं, हृदयवथु-
निम्मित, हंदायथवीतल्लनिमित्त, निरोकुद्धपव्वनपाकारगत, परचक्कवाळगत नि इदं रूपं
जाणचक्खुम्म आयाय आगच्छति, मसचक्खुनो दिस्समान विद्य होति, तदा दिव्वचक्खु उपपन्न
होती ति वेदिनव्व । तदेव चेत्य रूपदस्सनसमत्थ, न पुव्वभागचित्तानि ।

१००. त पनेनं पुथुजनस्स परिपन्थो होति । कस्मा ? सो हि यस्मा यत्थ यत्थ, आलोको
होत्ति ति अविद्वानि. त न पथवी-समुद्द-पव्वने विनिविज्झित्वा पि एकालोक होति । अथस्स
तस्य भयानकानि यक्खरक्खमादिन्धपानि पस्सनो भय उपपज्जति, येन चित्तविकल्पे पत्वा
ज्ञानविव्वमन्तको होति । तस्मा रूपदस्सने अप्पमत्तेन भवितव्व ।

१०१. तत्रायं दिव्वचक्खुनो उपपत्तिक्रमो । बुत्तप्पकारमेतं रूपारम्भणं कत्वा मनोद्वारावज्जने
उपपज्जित्वा निरुद्धे तदेव रूप आरम्भणं कत्वा, चत्तारि पञ्च वा जवनानि उपपज्जन्ती ति
[१३।५] सव्वं पुरिमनयेनेव वेदितव्वं । इधापि पुव्वभागचित्तानि सवितक्कसविचारानि
कामावचरानि, परियोसाने अत्थसावकचित्तं चतुत्थज्झानिकं रूपावचरं । तेन सहजातं जाणं
सत्तानं चुत्तूपपाते जाणं ति पि दिव्वचक्खुजाणं ति पि बुच्चती ति ।

चुत्तूपपातजाणकथा निड्ढिता ।

१०२. इति पञ्चक्खन्धविदू पञ्च अभिज्ञा अवोच या नाथो ।

ता जत्वा तासु अयं पकिण्णककथा पि विज्जेय्या ॥

१०३. एतासु हि यदेतं चुत्तूपपातजाणसङ्घातं दिव्वचक्खु, तस्स अनागतंसजाणञ्च यथा-
कम्मपगजाणञ्चा ति द्वे पि परिभण्डजाणानि होन्ति । इति इमानि च द्वे, इद्विविधादीनि च
पञ्चा ति सत्तं अभिज्ञाजाणानि इधागतानि ।

१०४. इदानि तेसं आरम्भणविभागे असम्मोहत्थं

आरम्भणत्तिका बुत्ता ये चत्तारो महेसिना ।

सत्तन्नमभिजाणानं पवत्ति तेसु दीपये ॥

१०५. तत्राय दीपना—चत्तारो हि आरम्भणत्तिका महेसिना बुत्ता । कतमे चत्तारो ?
परित्तरम्भणत्तिको, मग्गारम्भणत्तिको, अतीतारम्भणत्तिको, अज्झत्तारम्भणत्तिको ति ।

१०६. तत्थ इद्विविधजाणं परित्त-महग्गत-अतीतानागत-पञ्चुप्पन्न-अज्झत्त-बहिद्धारम्भणवसेन
सत्तसु आरम्भणेषु पवत्तति । कथं ? तं हि, यदा कायं चित्तसन्निस्सितं कत्वा अदिस्समानेन

कायेन गन्तुकामो चित्तवसेन काय परिणामेति, महग्गतचित्ते समोदहति समारोपेति, तदा उपयोगलद्धं आरम्भण होती ति कत्वा रूपकायारम्भणतो परित्तरम्भण होति । यदा चित्त कायसन्निस्सित कत्वा दिस्समानेन कायेन गन्तुकामो कायवसेन चित्त परिणामेति, पादकज्ज्ञानचित्त रूपकाये समोदहति समारोपेति, तदा उपयोगलद्ध आरम्भण होति ति कत्वा महग्गतचित्ता-रम्भणतो महग्गतारम्भणं होति ।

१०७. यस्मा पन तदेव चित्त अतीत निरुद्धमारम्भण करोति, तस्मा अतीतारम्भणं होति । महाधातुनिधाने महाकस्सपत्थेरादीनं विय अनागतं अविड्डहन्तान अनागतारम्भण होति । महाकस्सपत्थेरो किर महाधातुनिधानं करोन्तो, अनागते अडारसवस्साविकानि द्वे वस्ससतानि इमे गन्धा मा सुस्सिसु, पुष्फानि मा मिलायिसु, दीपा मा निब्बारयिसू ति अधिड्डहि । सब्ब तथेव अहोसि । अस्सगुत्तत्थेरो वत्तनियसेनासने भिक्खुसङ्घ सुक्खभत्त भुज्जमानं दिस्वा उदक-सोण्डि, दिवसे दिवसे पुरेभत्ते दधिरस होतू ति अधिड्डासि । पुरेभत्ते गहितं दधिरसं होति, पच्छाभत्ते पाकतिकउदकमेव ।

१०८. कायं पन चित्तसन्निस्सितं कत्वा आदिस्समानेन कायेन गमनकाले पच्चुप्पन्नारम्भण होति । कायवसेन चित्त, चित्तवसेन वा कायं परिणामनकाले, अत्तनो कुमारकवण्णादिनिम्मानकाले च सकायाचित्तानं आरम्भणकरणतो अज्झत्तारम्भणं होति । बहिद्वा हत्थिअस्सादिदस्सनकाले पन बहिद्धारम्भणं ति । एवं ताव इद्धिविजाणस्स सत्तसु आरम्भणेषु पवत्ति वेदितब्बा ।

१०९. दिब्बसोतधातुजाणं परित्त-पच्चुप्पन्न-अज्झत्त-बहिद्धारम्भणवसेन चतूसु आरम्भणेषु पवत्तति । कथं ? तं हि यस्मा सद्दं आरम्भण करोति, सद्दो च परित्तो, तस्मा परित्तरम्भण होति । विज्जमानं येव पन सद्दं आरम्भणं कत्वा पवत्तनतो पच्चुप्पन्नारम्भण होति । तं अत्तनो कुच्छिसद्वसनकाले अज्झत्तारम्भणं, परेसं सद्वसनकाले बहिद्धारम्भणं ति । एवं दिब्बसोतधातु-जाणस्स चतूसु आरम्भणेषु पवत्ति वेदितब्बा ।

११०. चेतोपरियजाण परित्त-महग्गत-अप्पमाण-मग्ग-अतीतानागत-पच्चुप्पन्न-बहिद्धारम्भण-वसेन अड्डसु आरम्भणेषु पवत्तति । कथं ? तं हि परेस कामावचरचित्तजाननकाले परित्तरम्भण होति । रूपावचर-अरूपावचरचित्तजाननकाले महग्गतारम्भणं होति । मग्गफलजाननकाले अप्पमाणारम्भणं होति । एत्थ च, पथुज्जनो सोतापन्नस्स चित्त न जानाति, सोतापन्नो वा सकदागामिस्सा ति एव याव अरहतो नेतब्बं । अरहा पन सब्बेसं चित्तं जानाति, अज्जो पि उपरिमो हेट्ठिमस्सा ति अय विसेसो वेदितब्बो । मग्गचित्तरम्भणकाले मग्गारम्भण होति । यदा पन अतीते सत्तदिवसब्बन्तरे, अनागते सत्तदिवसब्बन्तरे च परेसं चित्तं जानाति, तदा अतीतारम्भणं अनागतारम्भणञ्च होति ।

१११. कथं पच्चुप्पन्नारम्भणं होति ? पच्चुप्पन्नं नाम तिविधं, खणपच्चुप्पन्नं, सन्तति-

अत्रापि अत्रापि । न च अत्रापि अत्रापि । एकद्वेनन्निवारपरिग्रापने
मन्तनिवृत्ति ।

११२. तत्र अत्रापि निर्मादिना अत्रापि न ताव आगम्य पाकटं होति,
याव पन न पाकटं होति, अन्तरे एकद्वे मन्तनिवृत्ति वेदितव्या । अत्रापि विचरित्वा
अत्रापि अत्रापि न ताव महमा रूप पाकटं होति, याव पन न पाकटं होति, अन्तरे
एकद्वे मन्तनिवृत्ति वेदितव्या । दूरे दृष्ट्वा पन रजकानं हन्त्यधिकार गण्डिमेरिआदिआकोटन-
विकारश्च दिष्ट्वा पि न ताव मह सुगति, याव पन न सुगति, तस्मिन् अन्तरे एकद्वे सन्तति-
वृत्ति वेदितव्या । एव ताव मञ्जिमभागका ।

११३. मयुतभागका पन, न्यपमन्तति अत्रापि मन्तनी ति द्वे सन्ततियो वत्ता, उदकं अक्क-
मिन्ना गतस्स दत्तं ती अक्कन्तउदकलेव्वा न विपरीदति, अद्धानो आगतस्स याव काये
उमुमभावो न वृत्तमन्तति, आतदा आगत्वा गन्तं पविद्वस्स याव अन्धकारभावो न विगच्छति,
अन्तोगम्भे कम्मद्वान मनमिकरि वा दिवा वानपान विवरित्वा ओलोकेन्तस्स याव अक्खीन
कन्दनभावो न वृत्तमन्तति, अत्र रूपमन्तति नाम, द्वेतयो जवनवारा अरूपसन्तति नामा ति
वत्ता, तदुभयमपि सन्ततिपञ्चुपन्न नामा ति वदन्ति ।

११४. एकभवपरिच्छिन्न पन अद्वापञ्चुपन्नं नाम, यं सन्धाय भदेकरत्तसुत्ते, “ यो चावुसो,
मनो ये धम्मा उभयमेत पञ्चुपन्न । तस्मिन् पञ्चुपन्ने छन्दरागपटिवद्वा होति विज्जाणं । छन्द-
रागपटिवद्वा विज्जाणस्स तदभिनन्दति । तदभिनन्दन्तो पञ्चुपन्नेसु धम्मेषु संहीरती ” ति
[म ३।१९७] वुत्त । सन्ततिपञ्चुपन्नञ्चेत्य अत्रापि आगतं, अद्वापञ्चुपन्नं सुत्ते ।

११५. तत्थ केचि, खणपञ्चुपन्न चित्तं चेतोपरियजाणस्स आरम्भण होती ति वदन्ति ।
किंकारणा ? यस्मा इद्धिमस्स च परस्स च एकक्खणे चित्तं उप्पज्जती ति । इदञ्च नेसं ओपम्म—
यथा आकासे खित्ते पुष्पमुड्डिम्हि अवस्स एरु पुष्पं एकस्स वण्ठेन वण्ठं पटिविज्जति, एव, परस्स
चित्तं जानिस्सामी ति रासिवसेन महाजनस्स चित्ते आवज्जिते अवस्सं एकस्स चित्तं एकेन चित्तेन
उप्पादक्खणे वा ठित्तिक्खणे वा भङ्गक्खणे वा पटिविज्जती ति ।

११६. तं पन वस्ससतम्पि वस्ससहस्सम्पि आवज्जतो, येन चित्तेन आवज्जति, येन च
जानाति, तेस द्विज सहहानाभावतो, आवज्जनजवनानञ्च अनिद्वे ठाने नानारम्भणभावप्पत्तिदोसतो
अयुत्त ति अत्रापि पटिक्खित्त । सन्ततिपञ्चुपन्नं पन अद्वापञ्चुपन्नञ्च आरम्भण होती ति वेदितव्वं ।

११७. तत्थ, यं वत्तमानजवनवीथितो अतीतानागतवसेन द्वित्तिजवनवीथिपरिमाणे काले
परस्स चित्तं, तं सब्बम्पि सन्ततिपञ्चुपन्नं नाम, अद्वापञ्चुपन्नं पन जवनवारेण दीपेतव्वं ति
संयुत्तकथाय वुत्त, त सुद्ध वुत्तं ।

११८. तत्रायं दीपना—इद्धिमा परस्स चित्तं जानितुकामो आवज्जति । आवज्जनं खणपञ्चु-

पन्नं आरम्भणं कत्वा तेनेव सह निरुज्झति । ततो चत्तारि पञ्च वा जवनानि, येसं पच्छिम इद्धिचित्तं, सेसानि कामावचरानि । तेसं सब्बेसं पि तदेव निरुद्धं चित्तं आरम्भणं होति, न च तानि नानारम्भणानि होन्ति, अद्वावसेन पञ्चुप्पन्नारम्भणत्ता । एकारम्भणत्ते पि च इद्धिचित्तमेव परस्स चित्तं जानाति, न इतरानि । यथा चक्खुद्वारे चक्खुविज्जाणमेव रूपं पस्सति, न इतरानी ति ।

११९. इति इदं सन्ततिपञ्चुप्पन्नस्स चैव अद्वापञ्चुप्पन्नस्स च वसेन पञ्चुप्पन्नारम्भणं होति । यस्मा वा सन्ततिपञ्चुप्पन्नमपि अद्वापञ्चुप्पन्ने येव पतति, तस्मा अद्वापञ्चुप्पन्नवसेनेव तं पञ्चुप्पन्नारम्भणं ति वेदितव्वं । परस्स चित्तारम्भणत्ता येव पन बहिद्धारम्भणं होती ति । एवं चेतोपरियजाणस्स अद्दसु आरम्भणेषु पवत्ति वेदितव्वा ।

१२०. पुब्बेनिवासजाणं परित्तं-महग्गत-अप्पमाण-मग्ग-अतीत-अज्झत्त-बहिद्धार-नवत्तब्बारम्भणवसेन अद्दसु आरम्भणेषु पवत्तति । कथं^१ तं हि कामावचरकखन्धानुस्सरणकाले परित्तारम्भणं होति । रूपावचरारूपावचरकखन्धानुस्सरणकाले महग्गतारम्भण । अतीते अत्तना परेहि वा भावितमग्गं सञ्चित्तफलञ्च अनुस्सरणकाले अप्पमाणारम्भण । भावितमग्गमेव अनुस्सरणकाले मग्गारम्भणं । नियमतो पनेतं अतीतारम्भणमेव ।

१२१. तत्थ किञ्चापि चेतोपरियजाण-यथाकम्मूपगजाणानि पि अतीतारम्भणानि होन्ति, अथ खो तेसं चेतोपरियजाणस्स सत्तदिवसम्भन्तरातीतं चित्तमेव आरम्भणं । तं हि अज्ज खन्धं वा खन्धपटिबद्धं वा न जानाति, मग्गसम्पयुत्तचित्तारम्भणत्ता पन परियायतो मग्गारम्भणं ति वुत्तं । यथाकम्मूपगजाणस्स च अतीतचेतनामत्तमेव आरम्भण । पुब्बेनिवासजाणस्स पन अतीता खन्धा खन्धपटिबन्धञ्च किञ्चि अनारम्भणं नाम नत्थि । तं हि अतीतकखन्ध-खन्धपटिबद्धेसु धम्मेषु सब्बञ्जुतजाणसमगतिक होती ति अयं विसेसो वेदितव्वो । अयमेत्थं अद्दकथानयो ।

१२२. यस्मा पन, “ कुसला खन्धा इद्धिविधजाणस्स चेतोपरियजाणस्स पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणस्स यथाकम्मूपगजाणस्स अनागतसजाणस्स आरम्भणपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १५४] पड्डाने वुत्तं, तस्मा चत्तारो पि खन्धा चेतोपरियजाण-यथाकम्मूपगजाणानं आरम्भणं होन्ति । तत्रापि यथाकम्मूपगजाणस्स कुसलाकुसला एवा ति ।

१२३. अत्तनो खन्धानुस्सरणकाले पनेतं अज्झत्तारम्भणं, परस्स खन्धानुस्सरणकाले बहिद्धारम्भणं । अतीते विपस्सी भगवा अहोसि, तस्स माता बन्धुमती, पिता बन्धुमा ति आदिना नयेन नामगोत्तपथवीनिमित्तादिअनुस्सरणकाले नवत्तब्बारम्भणं होति । नामगोत्तं ति चेत्यं खन्धूपनिबन्धो सम्मुतिसिद्धो व्यञ्जनत्थो दद्दव्वो, न व्यञ्जनं । व्यञ्जनं हि सदायतन-सङ्गहितत्ता परित्तं होति । यथाह—“ निरुत्तिपटिसम्मिदा परित्तारम्भणा ” ति [विभंग ३०४] । अयमेत्थं अम्हाकं खन्ति । एवं पुब्बेनिवासजाणस्स अद्दसु आरम्भणेषु पवत्ति वेदितव्वा ।

१२४. दिव्वचक्रवृज्जणं परित्त-महग्गत-अज्झत्त-वहिद्धारम्मणवसेन चतून्नु आरम्मणेसु पवत्तन्ति ।
 न हि यस्मात्तप आरम्मणं करोति, तत्तप परित्तं, तस्मात्परित्तारम्मणं होति । विज्ज-
 नं येव च रूपे पन्नन्ता पञ्चुपन्नारम्मणं । अन्नो कुच्छिगतादिस्सपदम्मनकाले अज्झत्तारम्मणं ।
 स्स रूपदम्मनकाले वहिद्धारम्मणं ति । एव दिव्वचक्रवृज्जणम्म चतून्नु आरम्मणेसु
 पवत्ति वेदितव्वा ।

१२५. अनागतमज्जागं परित्त-महग्गत-अप्पमाण-मग्ग-अनागत-अज्झत्त-वहिद्धार-
 मणवसेन अइसु आरम्मणेसु पवत्तन्ति । कथं ? तं हि, अयं अनागते कामावचरे निव्वत्तस्सती ति
 जाननकाले परित्तारम्मणं होति । रूपावचरे अरूपावचरे वा निव्वत्तिस्सती ति जाननकाले
 इग्गतारम्मणं । मग्ग भावेस्सति कल मच्छिकरिम्मती ति जाननकाले अप्पमाणारम्मणं ।
 ग भावेस्सतिच्चेव जाननकाले मग्गारम्मणं । निज्जमतो पन तं अनागतारम्मणमेव ।

१२६. तथ किञ्चापि चेतं परिय्यागं पि अनागतारम्मणं होति, अयं खो तस्स सत्तदिवम-
 न्तगानागतं चित्तमेव आरम्मणं । तं हि अज्ज खन्व वा खन्धूपनिव्वद्ध वा न जानाति ।
 नागतसज्जाणस्स पुब्बेनिवासजाणे वुत्तनयेन अनागते अनारम्मणं नाम नत्थि ।

१२७. अहं अमुत्र निव्वत्तिस्सामी ति जाननकाले अज्झत्तारम्मणं । असुको अमुत्र निव्व-
 त्तिस्सती ति जाननकाले वहिद्धारम्मणं । अनागते मेत्तेय्यो भगवा उपज्जिस्सति, सुब्रह्मा नामस्स
 ह्मणो पिता भविस्सति, ब्रह्मवती नाम ब्राह्मणी माता ति आदिना पन नयेन नामगोत्तजानन-
 काले पुब्बेनिवासजाणे वुत्तनयेनेव नवत्तवारम्मणं होती ति । एवमनागतसज्जाणस्स अइसु
 आरम्मणेसु पवत्ति वेदितव्वा ।

१२८. यथाकम्मूपगजाणं परित्त-महग्गत-अतीत-अज्झत्त-वहिद्धारम्मणवसेन पञ्चसु आरम्मणेसु
 पवत्तन्ति । कथं ? तं हि कामावचरकम्मजाननकाले परित्तारम्मणं होति । रूपावचरारूपावचर-
 म्मजाननकाले महग्गतारम्मणं । अतीतमेव जानाती ति अतीतारम्मणं । अत्तनो कम्मजानन-
 काले अज्झत्तारम्मणं । परस्स कम्मजाननकाले वहिद्धारम्मणं होति । एव यथाकम्मूपगजाणस्स
 पञ्चसु आरम्मणेसु पवत्ति वेदितव्वा ।

१२९. यच्चेत्यं अज्झत्तारम्मणञ्चेव वहिद्धारम्मणञ्चा ति वुत्तं, तं कालेन अज्झत्तं कालेन
 वहिद्धारं जाननकाले अज्झत्तवहिद्धारम्मणमपि होति येवा ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे

अभिज्ञानिदेसो नाम

तेरसमो परिच्छेदो ।

चुद्धसमो परिच्छेदो खन्धनिर्देशो

१. इदानी, यस्मा एव अभिज्जावसेन अधिगतानिसंसाय थिरतराय समाधिभावनाय समन्नागतेन भिक्खुना,

“ सीले पत्तिट्ठाय नरो सपज्जो, चित्त पज्जञ्च भावयं ” ति [१।१]

एत्थ चित्तसीसेन निदिट्ठो समाधि सव्वाकारेण भावितो होति, तदनन्तरं पन पज्जा भावेतब्बा, सा च अतिसङ्खेपदेसितत्ता विज्जातु पि ताव न सुकरा, पगेव भावेतुं, तस्मा तस्सा वित्थार भावनानयञ्च दस्सेतु इदं पज्जाकम्म होति—का पज्जा ? केनट्ठेन पज्जा ? कानस्सा लक्खण-रस-पञ्चुपट्टान-पदट्टानानि ? कतिविधा पज्जा ? कथं भावेतब्बा ? पज्जाभावनाय को आनिसंसो ति ?

२. तत्रिद विस्सज्जन । का पज्जा ति ? पज्जा बहुविधा नानप्पकारा । तं सब्ब विभावयितु आरब्भमान विस्सज्जन अधिप्पेतञ्चेव अत्थं न साधेय्य उत्तरिञ्च विक्खेपाय सवत्तेय्य । तस्मा इध अधिप्पेतमेव सन्धाय वदाम—कुसलचित्तसम्पयुत्त विपस्सनाजाणं पज्जा ।

३. केनट्ठेन पज्जा ति ? पजाननट्ठेन पज्जा । किमिदं पजाननं नाम ? सज्जानन-विजाननाकारविसिडं नानप्पकारतो जाननं । सज्जा-विज्जाण-पज्जानं हि समाने पि जाननभावे सज्जा, नीलं पीतकं ति आरम्भणसज्जाननमत्तमेव होति, अनिच्च दुक्खमनत्ता ति लक्खणपटिवेध पापेतु न सक्कोति । विज्जाणं, नीलं पीतक ति आरम्भणञ्च जानाति लक्खणपटिवेधञ्च पापेति, उस्सक्कित्वा पन मग्गपातुभावं पापेतुं न सक्कोति । पज्जा वुत्तनयवसेन आरम्भणञ्च जानाति, लक्खणपटिवेधञ्च पापेति, उस्सा त्वा मग्गपातुभावञ्च पापेति ।

४. यथा हि हेरञ्जिकफलके ठपितं कहापणरासिं, एको अजातबुद्धिदारको, एको गामिकपुरिसो, एको हेरञ्जिको ति तीसु जनेसु पस्समानेसु अजातबुद्धिदारको कहापणानं चित्तविचित्त-दीघ-चतुरस्स-परिमण्डलभावमत्तमेव जानाति, इदं मनुस्सानं उपभोगपरिभोगं रतनसम्मत ति न जानाति । गामिकपुरिसो चित्तविचित्तादिभावञ्च जानाति, इदं मनुस्सानं उपभोगपरिभोगं रतनसम्मतं ति च, अयं छेको, अयं कूटो, अयं अड्डसारो ति इमं पन विभाग न जानाति । हेरञ्जिको सब्बे पि ते पकारे जानाति, जानन्तो च कहापण ओलोकेत्वा पि जानाति, आकोटितस्स सद्दं सुत्वा पि गन्ध वायित्वा पि रसं सायित्वा पि हत्थेन धारयित्वा पि, असुकस्मिं नाम गामे वा निगमे वा नगरे वा पब्बते वा नदीतीरे वा कतो ति पि, असुका चरियेन कतो ति पि जानाति । एवंसम्पदमिदं वेदितव्वं ।

५. सञ्जा हि अज्ञानवृद्धिनो दारकस्स कहाणदस्सनं विय हान्ति, नीलादिवसेन आरम्मणस्स उपद्धानाकारमत्तगहणतो । विज्जाणं गामिकस्स पुरिमस्स कहाणदस्सनमिव हान्ति, नीलादिवसेन आरम्मणाकारगहणतो, उद्धमि च लक्खणपटिवेवसम्पापनतो । पञ्जा हेरज्जिकस्स कहाणदस्सनमिव होति, नीलादिवसेन आरम्मणाकार गहत्वा लक्खणपटिवेवश्च पापेत्वा ततो उद्धमि मग्गपातुभावपापनतो । तस्मा यदेत सज्जाननविजाननाकारविसिद्धि नानप्पकारतो जाननं, इदं पजाननं ति वेदितव्वं । इदं सन्धाय हि एतं वुत्त—पजाननङ्गेन पञ्जा ति ।

६. सा पनेसा यत्थ सञ्जा-विज्जाणानि, न तत्थ एकसेन होति । यदा पन होति, तदा अविनिब्भूत्ता तेहि धम्मोहि, अयं सञ्जा, इदं विज्जाणं, अयं पञ्जा ति विनिब्भुजित्वा अलब्भ-नेय्यनानत्ता सुखुमा दुइसा । तेनाह आयम्मा नागसेनो—“ दुक्कर, महाराज, भगवता कतं ति । किं, भन्ते नागसेन, भगवता दुक्करं कतं ति ? दुक्कर, महाराज, भगवता कतं, य अरूपीन चित्तचेतसिकान वम्मान एकारम्मणे वत्तमानान ववत्थानं अक्खान, अयं फस्सो, अयं वेदना, अयं सञ्जा, अयं चेतना, इदं चित्त ” ति [मिलिन्द ८७] ।

७. कानस्सा लक्खण-रस-पच्चुप्पद्धान-पदद्धानानी ति एत्थ पन, धम्मसभावपटिवेध-लक्खणा पञ्जा, वम्मान सभावपटिच्छादकमोहन्वकारविद्वसनरसा, असम्मोहपच्चुपद्धाना । “ समाहितो यथाभूतं जानाति पस्सती ” ति [अ ५।३] वचनतो पन समाधि तस्सा पदद्धानं ।

८. कतिविधा पञ्जा ति ? धम्मसभावपटिवेधलक्खणेन ताव एकाविधा । लोकीयलोकुत्तर-वसेन दुविधा । तथा सासवानासवादिवसेन, नामरूपवत्थापनवसेन, सोमनस्सुपेक्खासहगत-वसेन, दस्सन-भावनाभूमिवसेन च । तिविधा चिन्ता-सुत-भावनामयवसेन । तथा परित्त-महग्गत-अप्पमाणारम्मणवसेन, आयापायउपायकोसल्लवसेन, अज्झत्ताभिनिवेसादिवसेन च । चतुर्विधा चतूसु सच्चेसु जाणवसेन, चतुपटिसम्भिदावसेन चा ति ।

९. तत्थ एकविधकोडासो उत्तानत्थो येव । दुविधकोडासे लोकीयमग्गसम्पयुत्ता लोकिया, लोकुत्तरमग्गसम्पयुत्ता लोकुत्तरा ति एवं लोकीयलोकुत्तरवसेन दुविधा ।

१०. दुतियदुके आसवान आरम्मणभूता सासवा, तेस अनारम्मणा अनासवा । अत्थतो पनेसा लोकीय-लोकुत्तरा व होति । आसवसम्पयुत्ता सासवा, आसवविषयुत्ता अनासवा ति आदिसु पि एसेव नयो । एवं सासवानासवादिवसेन दुविधा ।

११. ततियदुके या विपस्सनं आरभितुकामस्स चतुन्नं अरूपक्खन्धानं ववत्थापने पञ्जा, अयं नामववत्थापनपञ्जा, या रूपक्खन्धस्स ववत्थापने पञ्जा, अयं रूपववत्थापनपञ्जा ति एवं नामरूपववत्थापनवसेन दुविधा ।

१२. चतुत्थदुके द्वीसु कामावचरकुसलचित्तैसु सोळससु च पञ्चकनयेन चतुक्कज्ज्ञानिकेसु

मग्गचित्तेसु पज्जा सोमनस्ससहगता, द्वीसु कामावचरकुसलाचित्तेसु चतूसु च पञ्चमज्झानिकेसु मग्गचित्तेसु पज्जा उपेक्खासहगता ति एवं सोमनस्सुपेक्खासहगतवसेन दुविधा ।

१३. पञ्चमदुके पठममग्गपज्जा दस्सनभूमि, अवसेसमग्गत्तयपज्जा भावनाभूमी ति एवं दस्सनभावनाभूमिवसेन दुविधा ।

१४. तिकेसु पठमत्तिके, परतो असुत्वा पटिलद्वपज्जा अत्तनो चिन्तावसेन निष्फन्नता चिन्तामया, परतो सुत्वा पटिलद्वपज्जा सुतवसेन निष्फन्नता सुतमया, यथा तथा वा भावनावसेन निष्फन्ना अप्पनाप्पत्ता पज्जा भावनामया । वुत्त हेत—“ तत्थ कतमा चिन्तामया पज्जा ? योगविहितेसु वा कम्मायतनेसु, योगविहितेसु वा सिप्पायतनेसु, योगविहितेसु वा विज्जाङ्गानेसु, कम्मस्सकतं वा, सच्चानुलोमिकं वा, रूपं अनिच्च ति वा, वेदना ..सज्जा ...सङ्खारा....विज्जाण अनिच्च ति वा, य एवरूपं अनुलोमिक खन्ति दिट्ठिं रुचिं मुतिं पेक्ख धम्मनिज्झानखन्ति परतो असुत्वा पटिलमति, अयं वुच्चति चिन्तामया पज्जा....पे....सुत्वा पटिलमति, अय वुच्चति सुतमया पज्जा । सब्बा पि समापन्नस्स पज्जा भावनामया पज्जा ” ति [विभंग ३२४-२५] । एव चिन्ता-सुत-भावनामयवसेन तिविधा ।

१५. दुतियत्तिके कामावचरधम्मे आरब्भ पवत्ता पज्जा परित्तरम्मणा, रूपावचरारूपावचरे आरब्भ पवत्ता महग्गतारम्मणा, सा लोकियविपस्सना, निब्बान आरब्भ पवत्ता अप्पमाणारम्मणा, सा लोकुत्तरविपस्सना ति एवं परित्त-महग्गताप्पमाणारम्मणवसेन तिविधा ।

१६. ततियत्तिके आयो नाम वुद्धि । सा दुविधा, अनत्थहानितो च अत्थुप्पत्तितो च । तत्थ कोसल्लं आयकोसल्ल । यथाह—“ तत्थ कतमं आयकोसल्ल ? इमे वग्गे मनसिकरोतो अनुपन्ना चेव अकुसला धम्मा न उप्पज्जन्ति, उप्पन्ना च अकुसला धम्मा पहीयन्ति, इमे वा पन धम्मे मनसिकरोतो अनुपन्ना चेव कुसला धम्मा उप्पज्जन्ति, उप्पन्ना च कुसला धम्मा भिम्मोभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया संवत्तन्ति, या तत्थ पज्जा पजानना....पे....अमोहो धम्मविचयो सम्मादिट्ठि, इदं वुच्चति आयकोसल्ल ” ति [विभंग ३२५-२६] ।

१७. अपायो ति पन अवुद्धि । सा पि दुविधा, अत्थहानितो च अनत्थुप्पत्तितो च । तत्थ कोसल्लं अपायकोसल्लं । यथाह—“ तत्थ कतमं अपायकोसल्लं ? इमे धम्मे मनसिकरोतो अनुपन्ना चेव कुसला धम्मा न उप्पज्जन्ती ” ति [विभंग ३२६] आदि ।

१८. सब्बत्थ पन तेसं तेसं धम्मनं उपायेसु निष्फत्तिकारणेषु तखणप्पवत्तं ठानुप्पत्तिकं कोसल्लं उपायकोसल्लं नाम । यथाह—“ सब्बा पि तत्रुपाया पज्जा उपायकोसल्लं ” ति [विभंग ३२६] । एवं आयापायउपायकोसल्लवसेन तिविधा ।

१९. चतुत्थत्तिके अत्तनो खन्धे गहेत्वा आरद्धा विपस्सनापज्जा अज्झत्ताभिनिवेसा, परस्स

गन्धे बाहिर वा अनिन्द्रियवद्गन्धप गहेत्वा आग्ना बहिद्भाभिनिवेसा, उभय गहेत्वा आग्ना अञ्जनबहिद्भाभिनिवेसा ति एव अञ्जनाभिनिवेसादिवमेन निविधा ।

२०. चतुक्केषु पटमचतुक्के दुक्खमच्च आरब्भ पवत्त जाण दुक्खे जाणं, दुक्खसमुदय आरब्भ पवत्त जाण दुक्खसमुदये जाण, दुक्खनिरोध आरब्भ पवत्त जाण दुक्खनिरोधे जाणं, दुक्खनिरोधगामिनिपटिपद आरब्भ पवत्त जाणं दुक्खनिरोधगामिनिया पटिपदाय जाण ति एव चतूमु सच्चेषु जाणवसेन चतुर्विधा ।

२१. दुतियचतुक्के चतस्सो पटिसम्भिदा नाम अत्थादिसु पभेदगतानि चत्तारि जाणानि । वुत्तं हेतं—“ अथे जाणं अत्थपटिसम्भिदा । धम्मे जाण धम्मपटिसम्भिदा । तत्थधम्मनिरुत्ताभिलापे जाण निरुत्तिपटिसम्भिदा । जाणेषु जाणं पटिमानपटिसम्भिदा ” ति [विभग २९३] ।

२२. तत्थ अत्थो ति सङ्खेपतो हेतुफलस्मेत अधिवचनं । हेतुफलं हि यस्मा हेतुअनुसारेण अरियति अधिगमियति सम्पापुणियति, तस्मा अत्थो ति वुच्चति । पभेदतो पन, यं किञ्चि पच्चय-सम्भूतं, निब्बान, भासितत्थो, विपाको, किरिया ति इमे पञ्च धम्मा अत्थो ति वेदितब्बा । त अत्थ पच्चवेक्खन्तस्स तस्मिं अत्थे पभेदगतं जाणं अत्थपटिसम्भिदा ।

२३. धम्मो ति सङ्खेपतो पच्चयस्सेतं अधिवचनं । पच्चयो हि यस्मा तं तं दहति, पवत्तेति वा, सम्पापुणितुं वा देति, तस्मा धम्मो ति वुच्चति । पभेदतो पन, यो कोचि फलनिव्वत्तको हेतु, अरियमग्गो, भासितं, कुसलं, अकुसलं ति इमे पञ्च धम्मा धम्मो ति वेदितब्बा । तं धम्मं पच्चवेक्खन्तस्स तस्मिं धम्मे पभेदगतं जाणं धम्मपटिसम्भिदा ।

२४. अयमेव हि अत्थो अभिवम्मे, “ दुक्खे जाणं अत्थपटिसम्भिदा । दुक्खसमुदये जाणं धम्मपटिसम्भिदा....हेतुम्हि जाणं धम्मपटिसम्भिदा । हेतुफले जाणं अत्थपटिसम्भिदा....ये धम्मा जाता भूता सज्जाता निव्वत्ता अभिनिव्वत्ता पातुभूता, इमेसु धम्मेसु जाणं अत्थपटिसम्भिदा । यम्हा धम्मा ते धम्मा जाता भूता सज्जाता निव्वत्ता अभिनिव्वत्ता पातुभूता, तेसु धम्मेसु जाणं धम्म-पटिसम्भिदा....जरामरणे जाणं अत्थपटिसम्भिदा । जरामरणसमुदये जाणं धम्मपटिसम्भिदा....पे....सङ्खारनिरोधे जाणं अत्थपटिसम्भिदा । सङ्खारनिरोधगामिनिया पटिपदाय जाणं धम्मपटि-सम्भिदा....इध भिक्खु धम्मं जानाति सुत्त गेय्यं....पे....वेदल्लं, अयं वुच्चति धम्मपटिसम्भिदा । सो तस्स तस्सेव भासितस्स अत्थं जानाति, अयं इमस्स भासितस्स अत्थो, अयं इमस्स भासि-तस्स अत्थो ति, अय वुच्चति अत्थपटिसम्भिदा....कतमे धम्मा कुसला ? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्त उप्पन्न होति....पे....इमे धम्मा कुसला । इमेसु धम्मेसु जाणं धम्मपटिसम्भिदा । तेस विपाके जाणं अत्थपटिसम्भिदा” ति [विभंग २९३-९५] आदिना नयेन विभजित्वा दस्सितो ।

२५. तत्थधम्मनिरुत्ताभिलापे जाणं ति तस्मिं अत्थे च धम्मे च या सभावनिरुत्ति, अब्याभिचारिवोहारो, तदभिलापे, तस्स भासने उदीरणे, तं भासितं लपितं उदीरितं सुत्वा व,

अयं सभावनिरुत्ति, अयं न सभावनिरुत्तीति एवं तस्मा धम्मनिरुत्तिसञ्जिताय सभावनिरुत्तिया मागधिकाय सब्बसत्तानं मूलभासाय पभेदगतं आणं निरुत्तिपटिसम्भिदा । निरुत्तिपटिसम्भिदाप्पत्तो हि, फस्सो वेदनाति एवमादिवचनं सुत्वा व अयं सभावनिरुत्तीति जानाति, फस्सा वेदनोति एवमादिकं पन, अयं न सभावनिरुत्तीति ।

२६. आणेसु आणंति सब्बत्थ आणमारम्भणं कत्वा पञ्चवेकखन्तस्स आणारम्भणं आणं, यथावुत्तेसु वा तेसु आणेसु सगोचरकिञ्चादिवसेन वित्थारतो आणं पटिभानपटिसम्भिदाति अत्थो ।

२७. चतस्सोपि चेता पटिसम्भिदा द्वीसु ठानेसु पभेदं गच्छन्ति, सेखभूमियञ्च असेखभूमियञ्च । तत्थ अग्गसावकानं महासावकानञ्च असेखभूमियं पभेदगता, आनन्दत्थेर-चित्त-गहपति-धम्मिकउपासक-उपाळिगहपति-खुज्जुत्तराउपासिकादीनं सेखभूमियं ।

२८. एवं द्वीसु भूमिसु पभेदं गच्छन्तियोपि चेता, अधिगमेन, परियत्तिया, सवनेन, परिपुच्छाय, पुब्बयोगेन चाति इमेहि पञ्चहाकारेहि विसदाहन्ति । तत्थ अधिगमो नाम अरहत्तप्पत्ति । परियत्ति नाम बुद्धवचनस्स परियापुणनं । सवनं नाम सक्कच्चं अट्ठिकत्वा सद्धम्मसवनं । परिपुच्छा नाम पाळिअट्ठकथादिसु गण्ठपद-अत्थपदविनिच्छयकथा । पुब्बयोगो नाम पुब्बबुद्धानं सासने गतपञ्चागतिकभावेन याव अनुलोमगोत्रभूसमीपं ताव विपस्सनानुयोगो ।

२९. अपरे आहु—

पुब्बयोगो बाहुसच्चं देसभासा च आगमो ।

परिपुच्छा अधिगमो गरुसन्निस्सयो तथा ।

मित्तसम्पत्ति चेवाति पटिसम्भिदपच्चयाति ॥

३०. तत्थ पुब्बयोगो वुत्तनयो व । बाहुसच्चं नाम तेसु तेसु सत्थेसु च सिप्पायतनेसु च कुसलता । देसभासा नाम एकसतवोहारकुसलता, विसेसेन पन मागधिके कोसल । आगमो नाम अन्तमसो ओपम्भवग्गमत्तस्सपि बुद्धवचनस्स परियापुणन । परिपुच्छा नाम एकगाथायपि अत्थविनिच्छयपुच्छनं । अधिगमो नाम सोतापन्नता वा....पे....अरहत्तं वा । गरुसन्निस्सयो नाम सुतपटिभानबहुलानं गरुनं सन्तिके वासो । मित्तसम्पत्ति नाम तथारूपानं येव मित्तानं पटिलामोति ।

३१. तत्थ बुद्धा च पञ्चैकबुद्धा च पुब्बयोगञ्चैव अधिगमञ्च निस्साय पटिसम्भिदा पापुणन्ति, सावका सब्बानिपि एतानि कारणानि । पटिसम्भिदाप्पत्तिया च पाटियेक्को कम्मठानभावनानुयोगो नाम नत्थि । सेखानं पन सेखफलविमोक्खन्तिका, असेखानं असेखफलविमोक्खन्तिका च पटिसम्भिदाप्पत्ति होति । तथागतान हि दसबलानि विय अरियानं अरियफलेनेव पटिसम्भिदा इज्झन्तीति । इमा पटिसम्भिदा सन्धाय वुत्तं—चतुपटिसम्भिदावसेन चतुब्बिधाति [१४।८] ।

३२. कथं भावेनञ्चा ति एतत् पन, यस्मा इमाय पञ्चाय खन्धायतन-वातु-इन्द्रिय-सञ्च-पटिच्चसमुत्पादादिभेदा यस्मा भूमि, मूर्धविमुद्धि चैव चित्तविमुद्धि चा ति इमा द्वे विमुद्धियो नृत्, दिड्विमुद्धि कङ्कावितरणविमुद्धि मगामगत्रागदम्भनविमुद्धि पटिपदात्रागदम्भनविमुद्धि त्रागदम्भनविमुद्धि ति इमा पञ्च विमुद्धियो सर्ग, तस्मा तेसु भूमिभूतेसु वस्मेसु उग्गाहपरि-पुच्छवमेन त्राणपरिचय कथा नृत्भूता द्वे विमुद्धियो सम्पादेन्वा मरीरभूता पञ्च विमुद्धियो सम्पादेन्तेन भावेनञ्चा । अयमेत्थ सङ्खेपो ।

३३. अय पन विथारो । य ताव वुत्त, खन्धायतन-वातु-इन्द्रिय-सञ्च-पटिच्चसमुत्पादादि-भेदा यस्मा भूमी ति एतत् खन्धा ति पञ्च खन्धा—रूपकखन्धो, वेदनाकखन्धो, सञ्जाकखन्धो, सङ्कारकखन्धो, विज्जाणकखन्धो ति ।

३४. तत्थ य किञ्चि सीतार्दीहि रूपनलक्खण यम्मज्जान, सञ्च तं एकतो कत्वा रूपकखन्धो ति वेदितञ्च । तदेत रूपनलक्खणेन एकविध पि, भूतोपादायभेदतो दुविधं ।

३५. तत्थ भूतरूपं चतुर्विधं—पथवीवातु, आपोवातु, तेजोवातु, वायोवातु ति । तास लक्खण-रस-पञ्चुपडानानि चतुधातुवक्त्याने वुत्तनि [११।९३] । पदडानतो पन ता सञ्चा पि अवसेसवातुत्तयपदडाना ।

३६. उपादायरूपं चतुर्वीसतिविधं—चक्खु, सोत, घान, जिह्वा, कायो, रूप, सद्दो, गन्धो, रसो, इत्थिन्द्रिय, पुरिसिन्द्रिय, जीवितिन्द्रिय, हृदयवत्थु, कायविज्जत्ति, वचीविज्जत्ति, आकासवातु, रूपस्स लहुता, रूपस्स मुदुता, रूपस्स कम्मज्जता, रूपस्स उपचयो, रूपस्स सन्तति, रूपस्स जरता, रूपस्स अनिच्चता, कवळीकारो आहारो ति ।

३७. तत्थ रूपाभिघातारहभूतप्पसादलक्खण, दड्ढुकामतानिदानकम्मसमुट्ठानभूतप्पसाद-लक्खण वा चक्खु, रूपेसु आविज्जनरसं, चक्खुविज्जाणस्स आधारभावपञ्चुपडान, दड्ढुकामता-निदानकम्मजभूतपदडानं ।

३८. सदाभिघातारहभूतप्पसादलक्खणं, सोतुकामतानिदानकम्मसमुट्ठानभूतप्पसादलक्खणं वा सोतं, सद्देसु आविज्जनरसं, सोतविज्जाणस्स आधारभावपञ्चुपडान, सोतुकामतानिदान-कम्मजभूतपदडान ।

३९. गन्वाभिघातारहभूतप्पसादलक्खणं, घायितुकामता निदानकम्मसमुट्ठानभूतप्पसाद-लक्खण वा घानं, गन्धेसु आविज्जनरसं, घानविज्जाणस्स आधारभावपञ्चुपडानं, घायितु-कामतानिदानकम्मजभूतपदडान ।

४०. रसाभिघातारहभूतप्पसादलक्खणा, सायितुकामतानिदानकम्मसमुट्ठानभूतप्पसाद-लक्खणा वा जिह्वा, रसेसु आविज्जनरसा, जिह्वाविज्जाणस्स आधारभावपञ्चुपडाना, सायितु-कामतानिदानकम्मजभूतपदडाना ।

४१. फोड्वाभिघातारहभूतप्पसादलक्खणो, फुसितुकामतानिदानकम्मसमुद्धानभूतप्पसाद-
लक्खणो वा कायो, फोड्ब्वेसु आविज्जनरसो, कायविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपद्धानो,
फुसितुकामतानिदानकम्मजभूतपदद्धानो ।

४२. केचि पन तेजाधिकान भूतान पसादो चक्खु, वायु-पथवी-आपाधिकान भूतान
पसादो सोत-घान-जिह्वा, कायो सब्बेस ति वदन्ति । अपरे तेजाधिकान पसादो चक्खु,
विवर-वायु-आप-पथवाधिकान सोत-घान-जिह्वा-काया ति वदन्ति । ते वत्तब्बा—सुत्तं आहरथा
ति । अद्वा सुत्तमेव न दक्खिस्सन्ति ।

४३. केचि पनेत्थ, तेजादीन गुणेहि रूपादीहि अनुगच्छभावतो ति कारणं वदन्ति । ते
वत्तब्बा—को पनेवमाह, रूपादयो तेजादीन गुणा ति ? अविनिम्भोगवुत्तिसु हि भूतेसु, अय
इमस्स गुणो, अयं इमस्स गुणो ति न लब्भा वत्तुं ति ।

४४. अथापि वदेय्यु—यथा तेसु तेसु सम्भारेसु तस्स तस्स भूतस्स अधिकताय पथवी-
आदीनं सन्धारणादीनि किञ्चानि इच्छथ, एव तेजादिअधिकेसु सम्भारेसु रूपादीनं अधिकभाव-
दस्सनतो इच्छितब्बमेतं रूपादयो तेस गुणा ति । ते वत्तब्बा—इच्छेय्याम, यदि आपाधिकस्स
आसवस्स गन्धतो पथवीअधिके कप्पासे गन्धो अधिकतरो सिया, तेजाधिकस्स च उण्होदकस्स
वण्णतो सीत्तदकस्स वण्णो परिहायेथ ।

४५. यस्मा पनेतं उभयमपि नत्थि, तस्मा पहायेतमेतेसं निस्सयभूतानं विसेसकप्पन, यथा
अविसेसे पि भूतान रूपरसादयो अज्जमज्ज विसदिसा ह्वोन्ति, एवं चक्खुप्पसादादयो
अविज्जमाने पि अज्जस्मिं विसेसकारणे ति गहेतब्बमेतं । किं पन त यं अज्जमज्जस्स असाधारणं ?
कम्ममेव नेसं विसेसकारणं । तस्मा कम्मविसेसतो एतेसं विसेसो, न भूताविसेसतो । भूतविसेसे
हि सति पसादो व न उपपज्जाति । समान हि पसादो, न विसमान ति पोराणा ।

४६. एवं कम्मविसेसतो विसेसवन्तेसु च एतेसु चक्खुसोतानि अप्पत्तविसयगाहकानि,
अत्तनो निस्सयं अनल्लीननिस्सये एव विसये विज्जाणहेतुत्ता । घाण-जिह्वा-काया सम्पत्तविसय-
गाहका, निस्सयवसेन चैव सयञ्च अत्तनो निस्सय अल्लीने येव विसये विज्जाणहेतुत्ता ।

४७. चक्खुं चेत्थ, यदेत लोके नीलपखुमसमाकिण्णं कण्हसुक्कमण्डलविचित्त नीलप्पल-
दलसन्निभं चक्खुं ति बुच्चति, तस्स ससम्भारचक्खुनो सेतमण्डलपरिक्खित्तस्स कण्ह-
मण्डलस्स मज्जे, अमिमुखे ठितान सरीरसण्ठानुप्पत्तिदेसे, सत्तसु पिच्चुपटलेसु आसित्ततेलं
पिच्चुपटलानि विय, सत्त अक्खिपटलानि व्यापेत्वा, धारण-न्हापन-मण्डन-बीजनकिञ्चाहि चतूहि
धातीहि खत्तियकुमारो विय, सन्धारण-बन्धन-परिपाचन-समुदीरणकिञ्चाहि चतूहि धातूहि कट्ठ-
कारं उत्तुचित्ताहारेहि उपत्थम्भियमानं आयुना अनुपालियमानं, वण्णगन्धरसादीहि परिवुत्त,
पमाणतो ऊकासिरमत्तं चक्खुविज्जाणादीनं यथारहं वत्थूद्वारभावं साधयमानं तिद्वति ।

४८. वुत्तप्पि चेन वम्ममेनापनिना—

“ येन चक्खुप्पमादेन व्दानि मनुप्पमति ।

पण्ति मुवुम प्त ऊकासिरमन्तम ’ ति [ ] ॥

४९. ससम्भारसोतविलम्स अन्तो तनुतम्बलंमाचिने अङ्गुलिवेठकसण्ठाने पदेसे सोत, उत्तप्पकाराहि वानूही कतूपकार, उत्तचित्ताहारेहि उपत्थम्भियमान, आयुता अनुपालियमान, वण्णादीहि परिवुत्तं, सोतविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभाव साधयमान तिङ्गति ।

५०. ससम्भारघानविलम्स अन्तो अजपदसण्ठाने पदेसे घानं यथावुत्तप्पकारउपकारुप-
त्थम्भनानुपालनपरिवारं घानविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभाव साधयमानं तिङ्गति ।

५१. ससम्भाराजिह्मज्झस्स उपरि उप्पलदलग्गसण्ठाने पदेसे जिह्वा यथावुत्तप्पकार-
उपकारुपत्थम्भनानुपालनपरिवारा जिह्वाविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभाव साधयमाना तिङ्गति ।

५२. यावता पन इमंमि काये उपादिण्णरूप नाम अधि, सब्बत्थ कायो कप्पासपटले
सिनेहो विय वुत्तप्पकारउपकारुपत्थम्भनानुपालनपरिवारो व हुत्वा कायविज्जाणादीनं यथारहं
वत्थुद्वारभाव साधयमानो तिङ्गति ।

५३. वम्मिकउदकाकासगामसीवथिकसङ्घातसगोचरनिन्ना विय च अहि-सुसुमार-पक्खि-
कुक्कुर-सिङ्गाला, रूपादिसगोचरनिन्ना व एते चक्खादयो ति दङ्गव्वा ।

५४. ततो परेसु पन रूपादिसु चक्खुपटिह्ननलक्खणं रूपं, चक्खुविज्जाणस्स विसय-
भावरसं, तस्सेव गोचरपञ्चुपट्टान, चतुमहाभूतपदट्टान । यथा चेतं, तथा सब्बानि पि उपादा-
रूपानि । यत्थ पन विसेसो अत्थि, तत्थ वक्खाम । तयिद, नील पीतकं ति आदिवसेन अनेकविधं ।

५५. सोतपटिह्ननलक्खणो सद्दो, सोतविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपञ्चुपट्टानो,
भेरिसद्दो मुदिङ्गसद्दो ति आदिना नयेन अनेकविधो ।

५६. घानपटिह्ननलक्खणो गन्धो, घानविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपञ्चुप-
ट्टानो, मूलगन्धो सारगन्धो ति आदिना नयेन अनेकविधो ।

५७. जिह्वापटिह्ननलक्खणो रसो, जिह्वाविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचर-
पञ्चुपट्टानो, मूलरसो खन्धरसो ति आदिना नयेन अनेकविधो ।

५८. इत्थिभावलक्खण इत्थिन्द्रियं, इत्थीति पकासनरसं, इत्थिलिङ्गनिमित्तकुत्ताकप्पानं
कारणभावपञ्चुपट्टानं । पुरिसभावलक्खणं पुरिसिन्द्रियं, पुरिसो ति पकासनरसं, पुरिसलिङ्ग-
निमित्तकुत्ताकप्पानं कारणभावपञ्चुपट्टानं । तदुभयम्पि कायप्पसादो विय सकलसरीरव्यापकमेव,
न च, कायप्पसादेन ठितोकासे ठितं ति वा अडितोकासे ठित ति वा ति वत्तब्बतं आपज्जति,
रूपरसादयो विय अज्जमज्जं ।

५९. सहजरूपानुपालनलक्षणं जीवितिन्द्रियं, तेस पवत्तनरसं, तेसं येव ठपनपञ्चुप-
डानं, यापायितव्वभूतपदडान । सन्ते पि च अनुपालनलक्षणआदिहि विधाने अधिकखणे
येव त सहजरूपानि अनुपालेति, उदक विय उप्पलादीनि, यथासकं पच्चयुप्पन्ने पि च धम्मे
पालेति, धाती विय कुमार, सयं पवत्तितवम्मसम्बन्धेनेव च पवत्तति, नियामको विय, न भङ्गतो
उद्ध पवत्तयति, अत्तनो च पवत्तयितव्वानञ्च अभावा, न भङ्गखणे ठपेति सय भिज्जमानत्ता,
खीयमानो विय वट्टिस्नेहो दीपसिखं, न च अनुपालनपवत्तनडपनानुभावविरहित, यथावुत्तखणे
तस्स तस्स साधनतो ति दट्ठव्व ।

६०. मनोधातु-मनोविज्जाणधातूनं निस्सयलक्षण हृदयवत्थु, तासं येव धातून
आधारणरस, उव्वहनपञ्चुपडान, हृदयस्स अन्तो कायगतासतिकथाय वुत्तप्पकार [८।१११]
लोहित निस्साय सन्धारणादिकिच्चेहि भूतेहि कत्तूपकारं, उतुचित्ताहारेहि उपत्थम्भियमान,
आयुना अनुपालियमान, मनोधातु-मनोविज्जाणधातूनञ्चैव तसम्पयुत्तधम्मानञ्च वत्थुभाव साधय-
मानं तिहति ।

६१. अभिक्कमादिपवत्तकचित्तसमुद्धानवायोधातुया सहजरूपकायधम्भन-सन्धारण-चलनस्स
पच्चयो आकारविकारो कायविज्जात्ति, अधिप्पायप्पकासनरसा, कायविप्फन्दनहेतुभावपञ्चुपडाना,
चित्तसमुद्धानवायोधातुपदडाना । सा पनेसा कायविप्फन्दनेन अधिप्पायविज्जापनहेतुत्ता सयञ्च तेन
कायविप्फन्दनसङ्घातेन कायेन विज्जेय्यत्ता कायविज्जत्ती ति वुच्चति । ताय च पन चलितेहि
चित्तजरूपेहि अभिसम्बन्धान उतुजादीन पि चलनतो अभिक्कमादयो पवत्तन्ती ति वेदितव्वा ।

६२. वचीभेदप्पवत्तकचित्तसमुद्धानपथवीवानुया उपादिण्णवट्टनस्स पच्चयो आकारविकारो
वचीविज्जात्ति, अधिप्पायप्पकासनरसा, वचीघोसस्स हेतुभावपञ्चुपडाना, चित्तसमुद्धानपथवीधातु-
पदडाना । सा पनेसा वचीघोसेन अधिप्पायविज्जापनहेतुत्ता सयञ्च ताय वचीघोससङ्घाताय वाचाय
विज्जेय्यत्ता वचीविज्जत्ती ति वुच्चति । यथा हि अरज्जे उस्सापेत्वा बद्धं गोसीसादि-उदक-
निमित्तं दिस्वा, उदकमेत्थ अत्थी ति विज्जायति, एव कायविप्फन्दनञ्चैव वचीघोसञ्च गहेत्वा
कायवचीविज्जत्तियो पि विज्जायन्ति ।

६३. रूपपरिच्छेदलक्षण आकासधातु, रूपपरियन्तप्पकासनरसा, रूपमरियादापञ्चुप-
डाना, असम्फुट्टभावच्छिदविवरभावपञ्चुपडाना वा, परिच्छिन्नरूपपदडाना, याय परिच्छिन्नेसु
रूपेषु, इदमितो उद्धमधो तिरियं ति च होति ।

६४. अदन्धतालक्षण रूपस्स लहुता, रूपानं गरुभावविनोदनरसा, लहुपरिवत्तिता-
पञ्चुपडाना, लहुरूपपदडाना । अथद्वतालक्षण रूपस्स मुदुता, रूपानं थद्धभावविनोदनरसा,
सम्बकिरियासु अविरोधितापञ्चुपडाना, मुदुरूपपदडाना । सरीरकिरियानुकूलकम्मज्जभावलक्षणा
रूपस्स कम्मज्जता, अकम्मज्जताविनोदनरसा, अदुब्बलभावपञ्चुपडाना, कम्मज्जरूपपदडाना ।

६५. एता एन निम्मां न अज्जमज्ज विजहन्ति । एव मन्ते पि, यो अगोहिनां विय रूपान लहुभावो अदन्वता लहुपरिवृत्तिरूपकारो रूपदन्वन्करवातुक्खोभपटिपक्खपच्चयसमुद्धानो, सो रूपविकारो रूपस्स लहुता, यो सुपरिमडितचम्मम्मेव रूपान मुदुभावो मव्वकिरियाविसेसेसु वमवत्तनभावमद्वपकारो रूपयद्वत्तकरवातुक्खोभपटिपक्खपच्चयसमुद्धानो, सो रूपविकारो रूपस्स मुदुता, यो एन सुवन्तमुवण्णस्सेव रूपान कम्मज्जभावो मरीगकिरियानुकूलभावपकारो सरीर-किरियान अननुकूलकरवातुक्खोभपटिपक्खपच्चयसमुद्धानो, सो रूपविकारो रूपस्स कम्मज्जता ति एवमेताम विसेसो वेदितव्वो ।

६६. आचयलक्खणो रूपस्स उपचयो, पुव्वन्ततो रूपान उम्मुज्जापनरसो, निव्यातन-पच्चुपडानो, परिपुण्णभावपच्चुपडानो वा, उपचितरूपपदडानो । पवत्तिलभ्वणा रूपस्स सन्तति, अनुपपन्नधनरसा, अनुपच्छेदपच्चुपडाना, अनुपपन्नधनरूपपदडाना । उभयम्पेन जातिरूपस्सेवा-धिवचन । आकारनानत्तनो एन वेनेय्यवसेन च, “ उपचयो, सन्तती ” ति [धम्म १३४] उद्वेसदेसना कता । यस्मा एनेत्थ अत्थतो नानत्त नत्थि, तस्मा इमेसं पदान निदेसे, “ यो आयतनानं आचयो, सो रूपस्स उपचयो....यो रूपस्स उपचयो, सा रूपस्स सन्तती ” ति [धम्म १४४] वुत्त ।

६७. अडकथायम्पि, “ आचयो नाम निव्वत्ति, उपचयो नाम वड्ढि, सन्तति नाम पवत्ती ति वत्वा “ नदीतीरे खतकूपकम्हि उदकुगमनकालो विय आचयो निव्वत्ति, परिपुण्ण-कालो विय उपचयो वड्ढि, अज्झोत्थरित्वा गमनकालो विय सन्तति पवत्ती ” ति उपमा कता । उपमावसाने च, “ एवं किं कथितं होति ? आयतनेन आचयो कथितो, आचयेन आयतनं कथितं ” ति [ ] वुत्त । तस्मा, या रूपानं पठमाभिनिव्वत्ति सो आचयो, या तेस उपरि अज्जेसम्पि निव्वत्तमानानं निव्वत्ति सा वड्ढिआकारेण उपडानतो उपचयो, या तेसम्पि उपरि पुनप्पुनं अज्जेसं निव्वत्तमानानं निव्वत्तति सा अनुपपन्नाकारेण उपडानतो सन्तती ति च पवुच्चती ति वेदितव्वा ।

६८. रूपपरिपाकलक्खणा जरता, उपनयनरसा, सभावानपगमे पि नवभावापगमपच्चुप-डाना वीहिपुराणभावो विय, परिपच्चमानरूपपदडाना खण्डिच्चादिभावेन दन्तादिसु विकारदस्सनतो । इदं पाकटजरं सन्धाय वुत्तं । अरूपधम्मानं एन पटिच्छन्नजरा नाम होति । तस्सा एस विकारो नत्थि, या च पथवी-उदक-पव्वत-चन्दिम-सुरियादिसु अवीचिजरा नाम ।

६९. परिभेदलक्खणा रूपस्स अनिच्चता, संसीदनरसा, खयवयपच्चुपडाना, परिभिज्ज-मानरूपपदडाना ।

७०. ओजालक्खणो कवलीकारो आहारो, रूपाहरणरसो, उपत्यम्भनपच्चुपडानो, कवळं कत्वा आहरितव्ववत्थुपदडानो । याय ओजाय सत्ता यापेन्ति, तस्सा एतं अधिवचनं ।

७१. इमानि ताव पाळिय आगतरूपानेव । अट्ठकथायं पन, बलरूपं, सम्भवरूप, जातिरूपं, रोगरूप, एकच्चान मतेन मिद्धरूप ति एवं अज्झानि पि रूपानि आहरित्वा, “अद्वा मुनीसि सम्बुद्धो, नत्थि नीवरणा तवा” ति [सु ५४१] आदीनि वत्वा, मिद्धरूपं ताव नत्थि येवा ति पटिक्खित्त । इतरेसु, रोगरूपं जरता-अनिच्चतागहणेन गहितमेव, जातिरूपं उपचय-सन्ततिगहणेन, सम्भवरूप आपोधातुगहणेन, बलरूप वायोधातुगहणेन गहितमेव, तस्मा तेसु एक पि विसु नत्थी ति सन्निट्ठान कत । इति इदं चतुवीसतिविधं उपादारूपं पुब्बे वुत्त चतुब्बिधं भूतरूपञ्चा ति अट्ठवीसतिविधं रूप होति अनुमननधिक ।

७२. त सब्बम्पि, “ न हेतु, अहेतुकं हेतुविप्पयुत्तं, सप्पच्चयं, लोकियं सासवमेवा ” ति [धम्म १२४-२५] आदिना नयेन एकविध । अज्झत्तिकं बाहिर, ओळारिकं सुखुमं, दूरे सन्तिके, निप्फन्न अनिप्फन्न, पसादरूपं नपसादरूपं, इन्द्रिय अनिन्द्रिय, उपादिण्णं अनुपादिण्ण ति आदिवसेन दुविध ।

७३. तत्थ चक्खादि पञ्चविध अत्तभाव अधिकिच्च पवत्तत्ता अज्झत्तिकं, सेस ततो बाहिरत्ता बाहिरं । चक्खादीनि नव, आपोधातुवज्जिता तिस्सो धातुयो चा ति द्वादसविध घट्टनवसेन गहेतव्वतो ओळारिकं, सेस ततो विपरीतत्ता सुखुमं । य सुखुमं तदेव दुष्पटि-विज्झसभावत्ता दूरे, इतर सुपटिविज्झसभावत्ता सन्तिके । चतस्सो धातुयो, चक्खादीनि तेरस, कवळीकाराहारो चा ति अट्ठारसविधं रूप परिच्छेदविकारलक्खणभावं अतिक्रामित्वा सभावेनेव परिगहेतव्वतो निप्फन्नं, सेसं तव्विपरीतताय अनिप्फन्नं । चक्खादि पञ्चविधं रूपादीनं गहण-पच्चयभावेन आदासतलं विय विप्पसन्नत्ता पसादरूपं, इतरं ततो विपरीतत्ता नपसादरूपं । पसादरूपमेव इत्थिन्द्रियादित्तयेन सद्धिं अधिपतियडेन इन्द्रियं, सेस ततो विपरीतत्ता अनिन्द्रियं, यं कम्मजं ति परतो वक्खाम, तं कम्मेन उपादिण्णत्ता उपादिण्णं, सेसं ततो विपरीतत्ता अनुपादिण्णं ।

७४. पुन सब्बमेव रूपं सनिदस्सन-कम्मजादीनं तिकानं वसेन ति विधं होति । तत्थ ओळारिके रूपं सनिदस्सनसप्पटिघं, सेस अनिदस्सनसप्पटिघं । सब्बम्पि सुखुम अनिदस्सन-अप्पटिघं । एवं ताव सनिदस्सनत्तिकवसेन ति विध ।

७५. कम्मजादित्तिकवसेन पन कम्मतो जातं कम्मजं, तदज्जपच्चयजातं अकम्मजं, न कुतोचि जातं नेव कम्मजं नाकम्मजं । चित्ततो जात चित्तजं, तदज्जपच्चयजातं अचित्तजं, न कुतोचि जात नेव चित्तजं नाचित्तजं । आहारतो जातं आहारजं, तदज्जपच्चयजातं अनाहारजं, न कुतोचि जातं नेव आहारजं न अनाहारजं । उतुतो जातं उतुजं, तदज्जपच्चयजातं अनुतुजं, न कुतोचि जातं नेव उतुजं न अनुतुजं ति एवं कम्मजादित्तिकवसेन ति विधं ।

७६. पुन दिट्ठादि-रूपरूपादि-वत्थादिचतुक्कवसेनचतुब्बिधं । तत्थ रूपायतनं दिट्ठं नाम

इमनविमयत्ता, सदायतनं मुत नाम सवनविमयत्ता, गन्ध-रस-फोड्ढवत्तयं मुत नाम, सम्पन्न-गाहकइन्द्रियविमयत्ता, मेमं विज्ञातं नाम विज्ञाणम्मैव विमयत्ता ति एव ताव दिडादिचतुक्क-वसेन चतुव्विधं ।

७७. निष्पन्नरूपं पनेत्थं रूपरूपं नाम, आकासधातुं परिच्छेदरूपं नाम, कायविज्जात्ति-आदि कम्मज्जातापरियन्तं विकाररूपं नाम, जातिजराभङ्गा लक्खणरूपं नामा ति एव रूप-रूपादिचतुक्कवसेन चतुव्विधं ।

७८. यं पनेत्थं हृदयरूपं नाम तं वत्थुं न द्वारं, विज्जात्तिद्वयं द्वारं न वत्थुं, पसादरूपं वत्थुं चेव द्वारञ्च, सेसं नेव वत्थुं न द्वारं ति एव वयादिचतुक्कवसेन चतुव्विधं ।

७९. पुन एकजं, द्विजं, तिजं चतुजं, न कुतोचि जातं ति इमेसं वसेन पञ्चविधं । तत्थं कम्मजमेव चित्तजमेव च एकजं नाम । तेसु सद्धिं हृदयवत्थुना इन्द्रियरूपं कम्मजमेव, विज्जात्ति-द्वयं चित्तजमेव । यं पुन चित्ततो च उतुतो च जातं, तं द्विजं नाम । तं सदायतनमेव । यं उतुचित्ताहारेहि जातं, तं तिजं नाम । तं पुन लहुतादित्तयमेव । यं चतुहि पि कम्मादीहि जातं तं चतुजं नाम । तं लक्खणरूपवज्जं अवसेसं होति ।

८०. लक्खणरूपं पुन न कुतोचि जातं । कस्मा ? न हि उप्पादस्स उप्पादो अत्थि । उप्पन्नस्स च परिपाकभेदमत्तं इतरद्वयं । यम्पि, “रूपायतनं, सदायतनं, गन्धायतनं, रसायतनं, फोड्ढवायतनं, आकासधातुं, आपोधातुं, रूपस्स लहुता, रूपस्स मुदुता, रूपस्स कम्मज्जाता, रूपस्स उपचयो, रूपस्स सन्तति, कवळीकारो आहारो, इमे धम्मा चित्तसमुद्धाना ” ति [धम्म २५४] आदिसु जातिया कुतोचि जातत्तं अनुज्जातं, तं रूपजनकपञ्चयानं किञ्चानु-भावक्खणे दिट्ठत्ता ति वेदितब्बं ।

इदं ताव रूपक्खन्धे विथारकथामुखं ।

८१. इतरेसु पुन, यं किञ्चि वेदयितलक्खणं सब्बं तं एकतो कत्वा वेदनाक्खन्धो, यं किञ्चि सज्जाननलक्खणं सब्बं तं एकतो कत्वा सज्जाक्खन्धो, यं किञ्चि अभिसङ्खरणलक्खणं सब्बं तं एकतो कत्वा सङ्खारक्खन्धो, यं किञ्चि विजाननलक्खणं सब्बं तं एकतो कत्वा विज्ञाणक्खन्धो वेदितब्बो । तत्थं यस्मा विज्ञाणक्खन्धे विज्जाते, इतरे सुविज्जेय्या होन्ति, तस्मा विज्ञाणक्खन्धं आदिं कत्वा वण्णनं करिस्साम ।

८२. यं किञ्चि विजाननलक्खणं सब्बं तं एकतो कत्वा विज्ञाणक्खन्धो वेदितब्बो ति हि वुत्तं । किञ्च विजाननलक्खणं ? विज्ञाणं । यथाह—“ विजानाति विजानाती ति खो, आवुसो, तस्मा विज्ञाणं ति वुच्चती ” ति [म १२९२] । विज्ञाणं, चित्तं, मनो ति अत्थतो एकं । तदेतं विजाननलक्खणेन सभावतो एकविधं पि, जातिवसेनं तिविधं, कुसलं,

अकुमलं, अव्याकनञ्च । तत्थ कुसल भूमिभेदतो चतुब्बिधं, कामावचरं, रूपावचरं, अरूपावचरं, लोकुत्तरञ्च ।

८३. तत्थ कामावचरं सोमनस्सुपेक्खा-आण-सङ्खारभेदतो अट्ठविधं । सेय्यथिदं—सोमनस्स-सहगतं आणसम्पयुत्तं असङ्खारं ससङ्खारञ्च, तथा आणविप्पयुत्तं । उपेक्खासहगतं आणसम्पयुत्तं असङ्खारं ससङ्खारञ्च, तथा आणविप्पयुत्तं ।

८४. यदा हि देय्यधम्म-पटिग्गाहकादिसम्पत्तिं, अज्जे वा सोमनस्सहेतुं आगम्म हट्ठपहट्ठो, “अत्थि दिन्न” ति [म १।२८८, अ ५।२६८] आदिनयप्पवत्तं सम्मादिट्ठिं पुरक्खत्वा असंसीदन्तो अनुस्सहितो परेहि दानादीनि पुज्जानिकरोति, तदास्स चित्तं सोमनस्ससहगतं आणसम्पयुत्तं असङ्खारं होति । यदा पन वुत्तनयेन हट्ठतुट्ठो सम्मादिट्ठिं पुरक्खत्वा पि अमुत्तचागतादिवसेन संसीदमानो वा, परेहि वा उस्साहितो करोति, तदास्स तदेव चित्तं ससङ्खारं होति । इमस्मिं हि अत्थे सङ्खारो ति एतं अत्तनो वा परेस वा वसेन पवत्तस्स पुब्बपयोगस्साधिवचनं ।

८५. यदा पन आतिजनस्स पटिपत्तिदस्सनेन जातपरिचया बालदारका भिक्खू दिस्वा सोमस्सजाता सहसा किञ्चिदेव हत्थगतं ददन्ति वा वन्दन्ति वा, तदा ततियं चित्तं उप्पज्जति । यदा पन, देय्यं, वन्दथा ति आतीहि उस्साहिता एवं पटिपज्जन्ति, तदा चतुत्थं चित्तं उप्पज्जति । यदा पन देय्यधम्मपटिग्गाहकादीनां असम्पत्तिं अज्जेसं वा सोमनस्सहेतूनं अभावं आगम्म चतूसु पि विकप्पेसु सोमनस्सरहिता होन्ति, तदा सेसानि चत्तारि उपेक्खसहगतानि उप्पज्जन्ती ति । एवं सोमनस्सुपेक्खा-आण-सङ्खारभेदतो अट्ठविधं कामावचरकुसलं वेदितव्वं ।

८६. रूपावचरं पन ज्ञानङ्गयोगभेदतो पञ्चविधं होति । सेय्यथिदं—वितक्कविचार-पीतिसुखसमाधियुत्तं पठमं, ततो अतिकन्तवितक्कं दुतियं, ततो अतिकन्तविचारं ततियं, ततो विरत्तपीतिकं चतुत्थं, अत्थङ्गतसुखं उपेक्खासमाधियुत्तं पञ्चमं ति ।

८७. अरूपावचरं चतुन्नं आरुप्पानं योगवसेन चतुब्बिधं । वुत्तप्पकारेण हि आकासा-नञ्चायतनज्ज्ञानेन सम्पयुत्तं पठमं, विज्जाणञ्चायतनादीहि दुतियं-ततियं-चतुत्थानि ।

८८. लोकुत्तरं चतुमग्गसम्पयोगतो चतुब्बिधं ति । एवं ताव कुसलविज्जाणमेव एक-वीसतिविधं होति ।

८९. अकुसलं पन भूमितो एकविधं, कामावचरमेव । मूलतो तिविधं, लोभमूलं, दोसमूलं, मोहमूलञ्च ।

९०. तत्थ लोभमूलं सोमनस्सुपेक्खा-दिट्ठिगत-सङ्खारभेदतो अट्ठविधं । सेय्यथिदं—सोमनस्ससहगतं दिट्ठिगतसम्पयुत्तं असङ्खारं ससङ्खारञ्च, तथा दिट्ठिगतविप्पयुत्तं । उपेक्खासहगतं दिट्ठिगतसम्पयुत्तं असङ्खारं ससङ्खारञ्च, तथा दिट्ठिगतविप्पयुत्तं ।

९.१. यदा हि, “ नयि कामेसु अर्दीनवो ” ति [म १।३०७] आदिना नयेन मिच्छादिदि उरुक्कवा हङ्कुडो कामे वा पग्गिमुडति, दिङ्मङ्गलादीनि वा सागतो पवेति सभाव-निम्बेनेव अनुम्माहितेन चित्तेन तदा पटम अजुमलचित्त उपपज्जति, यदा मन्देन समुस्साहि-तेन चित्तेन, तदा दृतिय, यदा मिच्छादिदि अरुक्कवा केवल हङ्कुडो मेथुन वा सेवति, परम्पति वा अभिञ्जायति, परभण्ड वा हरति सभावतिकवेनेव अनुम्माहितेन चित्तेन, तदा ततियं, यदा मन्देन समुम्माहितेन चित्तेन, तदा चतुर्थं । यदा पन कामान वा असम्पत्ति आगम्म अज्जेस वा सोमनस्सहेतून अभावेन चतुसु पि विकप्पेसु सोमनस्सरहिता होन्ति, तदा सेसानि चत्तारि उपेक्खासहगतानि उपपज्जन्ती ति । एव सोमनस्सुपेक्खा-दिङ्गित-सङ्खारभेदतो अट्ठविध लोभमूल वेदिनञ्चं ।

९.२. दोममल पन, दोमनस्ममहगत पटिवमम्पयुत्त असङ्खार ससङ्खार ति दुविधमेव होति । तस्स पाणानिपातादिमु तिक्खमन्दप्पवनिकाले पवत्ति वेदिनञ्चा ।

९.३. मोहमूल, उपेक्खासहगत विचिकिच्छामम्पयुत्त उद्धच्चसम्पयुत्तञ्चा ति दुविधं । तस्स असन्निधान-विकल्हेपकाले पवत्ति वेदिनञ्चा ति । एव अकुसलविज्ञाण द्वाससविध होति ।

९.४. अव्याकत जातिभेदतो दुविध, विपाकं, किरियञ्च । तत्थ विपाक भूमितो चतुर्विध, कामावचर, रूपावचर, अरूपावचर लोकुत्तरञ्च । तत्थ कामावचरं दुविधं, कुसलविपाकं, अकुसलविपाकञ्च । कुसलविपाकम्पि दुविध, अहेतुक, सहेतुकञ्च ।

९.५. तत्थ अलोभादिविपाकहेतुविरहित अहेतुक । तं चक्खुविज्ञाण, सोता-धान-जिह्वा-कायविज्ञाण, सम्पटिच्छनकिञ्चा मनोधातु, सन्तीरणादिकिञ्चा द्वे मनोविज्ञाणधातुयो चा ति अट्ठविधं ।

९.६. तत्थ चक्खुसन्निस्सितरूपविजाननलक्खण चक्खुविज्ञाणं, रूपमत्तारम्मणरसं, रूपा-भिमुखभावपञ्चुपडानं, रूपारम्मणाय किस्सिमनोधातुया अपगमपदङ्गान । सोतादिसन्निस्सित-सद्दादिविजाननलक्खणानि सोत-धान-जिह्वा-कायविज्ञाणानि, सद्दादिमत्तारम्मणरसानि, सद्दादि-अभिमुखभावपञ्चुपडानानि, सद्दारम्मणादीनं किरियमनोधातूनं अपगमपदङ्गानानि ।

९.७. चक्खुविज्ञाणादीन अनन्तरं रूपादिविजाननलक्खणा मनोधातु, रूपादिसम्पटिच्छन-रसा, तथाभावपञ्चुपडाना, चक्खुविज्ञाणादिअपगमपदङ्गाना । अहेतुकविपाका सल्लारम्मण-विजाननलक्खणा दुविधा पि सन्तीरणादिकिञ्चा मनोविज्ञाणधातु, सन्तीरणादिरसा, तथाभाव-पञ्चुपडाना, हृदयवत्थुपदङ्गाना ।

९.८. सोमनस्सुपेक्खायोगतो पन द्विपञ्चङ्गानभेदतो च तस्सा भेदो । एतासु हि एका एकन्तमिङ्गारम्मणे पवत्तिसम्भावतो सोमनस्ससम्पयुत्ता हुत्वा सन्तीरण-तदारम्मणवसेन पञ्चद्वारे

चेव जवनावसाने च पवत्तनतो द्विड्डाना होति, एका इड्डमज्झत्तारम्मणे पवत्तिसम्भावतो उपेक्खा-सम्पयुत्ता हुत्वा सन्तीरण-तदारम्मण-पटिसन्धि-भवङ्ग-चुतिवसेन पवत्तनतो पञ्चड्डाना होति ।

९९. अड्ढविधम्पि चेत अहेतुकाविपाकविज्जाणं नियतानियतारम्मणत्ता दुविध, उपेक्खा-सुख-सोमनस्सभेदतो तिविध । विज्जाणपञ्चक हेत्थ नियतारम्मणं यथाक्कमं रूपादिसु येव पवत्तितो, सेस अनियतारम्मण । तत्र हि मनोधातु पञ्चसु पि रूपादिसु पवत्तति, मनोविज्जाण-धातुद्वय छसू ति । कायविज्जाणं पनेत्थ सुखयुत्त, द्विड्डाना मनोविज्जाणधातु सोमनस्सयुत्ता, सेसं उपेक्खायुत्त ति । एव ताव कुसलविपाकाहेतुकं अड्ढविध वेदितब्बं ।

१००. अलोभादिविपाकहेतुसम्पयुत्त पन सहेतुकं । त कामावचरकुसलं विय सोमनस्सादि-भेदतो अड्ढविध । यथा पन कुसल दानादिवसेन छसु आरम्मणेषु पवत्तति, न इदं तथा । इद हि पटिसन्धि-भवङ्ग-चुति-तदारम्मणवसेन परित्तधम्मपरियापन्नेसु येव छसु आरम्मणेषु पवत्तति । सङ्खारासङ्खारभावो पनेत्थ आगमनादिवसेन वेदितब्बो । सम्पयुत्तधम्मानञ्च विसेसे असति पि, आदासतलादिसु मुखनिमित्त विय निरुस्साहं विपाक, मुख विय सउस्साहं कुसल ति वेदितब्ब ।

१०१. केवल हि अकुसलविपाक अहेतुकमेव । त चक्खुविज्जाण, सोत घान-जिह्वा-काय-विज्जाणं, सम्पटिच्छनकिच्चा मनोधातु, सन्तीरणादिकिच्चा पञ्चड्डाना मनोविज्जाणधातू ति सत्त-विध । त लक्खणादितो कुसलाहेतुकाविपाके वुत्तनयेनेव वेदितब्ब ।

१०२. केवलं हि कुसलविपाकानि इड्डइड्डमज्झत्तारम्मणानि, इमानि अनिड्ड-अनिड्डमज्झत्ता-रम्मणानि । तानि च उपेक्खा-सुख-सोमनस्सभेदतो तिविधानि, इमानि दुक्ख-उपेक्खावसेन दुविधानि । एत्थ हि कायविज्जाण दुक्खसहगतमेव, सेसानि उपेक्खासहगतानि । सा च तेषु उपेक्खा हीना, दुक्ख विय नातित्तिखिणा, इतरेसु उपेक्खा पणीता, सुखं विय नातित्तिखिणा । इति इमेसं सत्तन्नं अकुसलविपाकान पुरिमानञ्च सोलसन्नं कुसलविपाकान वसेन कामवचर विपाकविज्जाण तेवीसतिविध ।

१०३. रूपावचरं पन कुसल विय पञ्चविधं । कुसलं पन समापत्तिवसेन जवनवीथियं पवत्तति, इद उपपत्तिय पटिसन्धि-भवङ्ग-चुतिवसेन ।

१०४. यथा च रूपावचर, एवं अरूपावचरं पि कुसलं विय चतुब्बिधं । पवत्तिभेदो पिस्स रूपावचरे वुत्तनयो एव ।

१०५. लोकुत्तरविपाकं चतुमगगयुत्तचित्तफलत्ता चतुब्बिधं । तं मगगवीथिवसेन चेव फल-समापत्तिवसेन च द्विधा पवत्तति । एवं सब्बम्पि चतूसु भूमिसु छत्तिसविधं विपाकविज्जाणं होति ।

१०६. किरियं पन भूमिभेदतो तिविध, कामावचरं, रूपावचरं, अरूपावचरञ्च । तत्थ कामावचर दुविध, अहेतुकं सहेतुकञ्च । तत्थ अलोभादिकिरियहेतुविरहितं अहेतुकं । तं मनो-धातुमनोविज्जाणधातुभेदतो दुविध ।

१०७. न य चक्रविज्ञाणादिपुण्यचक्रपदिविज्ञाननलक्षणा मनोवातु, आवज्जनरस'.
मरादिअभिसुखभावपदधाना, मरद्गविच्छेदपदधाना । सा उपेक्वायुता व होति ।

१०८. मनोविज्ञाणवातु पन दृष्टिग, माध्याग, अमागणा च । तथ साधारणा
उपेक्वामहगताहेतुककिरिया मत्तारम्मणविज्ञाननलक्षणा, किञ्चन्मेन पञ्चद्वारमनोद्वारेषु बोद्ध-
पनावज्जनरसा. तथाभावपञ्चपदधाना, अहेतुकविपाकमनोविज्ञाणवातु-मरद्गान अज्जनरापगम-
पदधाना । अमागणा सोमनस्समहगत'हेतुककिरिया सत्तारम्मणविज्ञाननलक्षणा, किञ्चवसेन
अरहत अनुद्वारेषु वथुषु हसितुप्पादनरसा, तथाभावपञ्चपदधाना, एकन्ततो हृदयवथुपदधाना
ति । इति कामावचरकिरिय अहेतुक तिविध ।

१०९. महेतुक पन मोमनम्मादिभेदतो कुसल विय अट्ठविध । केवल हि कुसल सेखपुथु-
जनान उप्पज्जति. इद अरहत येवा ति अयमेत्थ विमेषो । एव ताव कामावचर एकादसविध ।
रूपावचर पन अरूपावचरञ्च कुसलं विय पञ्चविध चतुर्विधञ्च होति । अरहत उप्पात्तिवसेनेव
चम्म कुसलतो विसेमो वेदितव्वो ति । एव सब्बप्पि तीसु भूमिसु वीसतिविध किरियविज्ञाणं होति ।

११०. इति एकवीसति कुसलानि, द्वादस अकुसलानि, छत्तिंस विपाकानि, वीसति किरि-
यानी ति सब्बानि पि एकूननवुति विज्ञाणानि होन्ति, यानि पटिसन्धि-भवङ्गावज्जन-दस्सन-
सवन-घायन-सायन-कुसन-सम्पाटिच्छन-सन्तीरण-बोद्धपन - जवन - तदारम्मण - चुत्तिवसेन चुदसहि
आकारेहि पवत्तन्ति ।

१११. कथं ? यदा हि अट्ठन्न कामावचरकुसलान आनुभावेन देवमनुस्सेषु सत्ता निव्वत्तन्ति,
तदा नेसं मरणकाले पञ्चुपडित कम्म-कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तानं अज्जतरं आरम्मण कत्वा अट्ठ
सहेतुककामावचरविपाकानि, मनुस्सेषु पण्डकादिभाव आपज्जमानान दुब्बलद्विहेतुककुसल-
विपाकउपेक्वासहगताहेतुकविपाकमनोविज्ञाणधातु चा ति पटिसन्धिवसेन नव विपाकचित्तानि
पवत्तन्ति ।

११२. यदा रूपावचरारूपावचरकुसलानुभावेन रूपारूपभवेषु निव्वत्तन्ति, तदा नेसं
मरणकाले पञ्चुपडित कम्मनिमित्तमेव आरम्मण कत्वा नव रूपारूपावचरविपाकानि पटिसन्धिवसेन
पवत्तन्ति ।

११३. यदा पन अकुसलानुभावेन अपाये निव्वत्तन्ति, तदा नेस मरणकाले पञ्चुपडितं कम्म-
कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तानं अज्जतर आरम्मणं कत्वा एका अकुसलविपाकाहेतुमनोविज्ञाणधातु
पटिसन्धिवसेन पवत्तती ति । एवं तावेत्थ एकूनवीसतिया विपाकविज्ञाणानं पटिसन्धिवसेन
पवात्ति वेदितव्वा ।

११४. पटिसन्धिविज्ञाणे पन निरुद्धे, तं तं पटिसन्धिविज्ञाणमनुबन्धमानं तस्स तस्सेव
कम्मस्स विपाकभूतं तस्मिं येव आरम्मणे तादिसमेव भवङ्गविज्ञाण नाम पवत्तति । पुन पि

तादिसं ति एव, असति सन्तानविनिवत्तके अञ्जस्मि चित्तुष्पादे, नदीसोत विय, सुपिन अपस्ततो निर्दोक्कमनकालादिसु अपरिमाणसङ्घम्पि पवत्तति येवा ति । एवं तेसं येव विज्जाणान भवङ्गवसेनापि पवत्ति वेदितब्बा ।

११५. एव पवत्ते पन भवङ्गसन्ताने, यदा सत्तान इन्द्रियानि आरम्भणगहणक्खमानि होन्ति, तदा चक्खुस्सापाथगते रूपे रूप पटिच्च चक्खुपसादस्स घट्टना होति । ततो घट्टनानुभावेन भवङ्गचलनं होति । अथ निरुद्धे भवङ्गे, तदेव रूप आरम्भण कत्वा, भवङ्गं विच्छिन्दमाना विय, आवज्जनकिच्च साधयमाना किरियमानोधातु उप्पज्जति । सोतद्वारादिसु पि एसेव नयो ।

११६. मनोद्वारे पन छब्बिधे पि आरम्भणे आपाथगते भवङ्गचलनानन्तरं भवङ्गं विच्छिन्दमाना विय आवज्जनकिच्च साधयमाना अहेतुककिरियमनोविज्जाणधातु उप्पज्जति उपेक्खासहगता ति । एवं द्विन्न किरियविज्जाणान आवज्जनवसेन पवत्ति वेदितब्बा ।

११७. आवज्जनानन्तरं पन चक्खुद्वारे ताव दस्सनकिच्च साधयमान चक्खुपसादक्खुक्क चक्खुविज्जाण, सोतद्वारादिसु सवनादिकिच्च साधयमानानि सोत-धान-जिह्वा-कायविज्जाणानि पवत्तन्ति । तानि इड्ड-इड्डमज्झत्तेसु विसयेसु कुसलविपाकानि, अनिड्ड-अनिड्डमज्झत्तेसु विसयेसु अकुसलविपाकानि ति । एवं दस्सन विपाकविज्जाणानं दस्सन-सवन-घायन-सायन-फुसनवसेन पवत्ति वेदितब्बा ।

११८. “ चक्खुविज्जाणधातुया उप्पज्जित्वा निरुद्धसमनन्तरा उप्पज्जति चित्तं मनो मानस....तज्जा मनोधातू ” ति [विभंग ८८] आदिवचनतो पन चक्खुविज्जाणादीन अनन्तरा तेस येव विसय सम्पटिच्छिमाना कुसलविपाकानन्तरं कुसलविपाका, अकुसलविपाकानन्तरं अकुसलविपाका मनोधातु उप्पज्जति । एवं द्विन्न विपाकविज्जाणानं सम्पटिच्छिनवसेन पवत्ति वेदितब्बा ।

११९. “ मनोधातुया पि उप्पज्जित्वा निरुद्धसमनन्तरा उप्पज्जति चित्तं मनो मानसं.... तज्जा मनोविज्जाणधातू ” ति [विभंग ८९] वचनतो पन मनोधातुया सम्पटिच्छितमेव विसयं सन्तीरयमाना अकुसलविपाकमनोधातुया अनन्तरा अकुसलविपाका, कुसलविपाकाय अनन्तरा इड्डारम्भणे सोमनस्ससहगता, इड्डमज्झत्ते उपेक्खासहगता उप्पज्जति विपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातु ति । एवं तिण्णं विपाकविज्जाणानं सन्तीरणवसेन पवत्ति वेदितब्बा ।

१२०. सन्तीरणानन्तर पन तमेव विसय ववत्थापयमाना उप्पज्जति किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु उपेक्खासहगता ति । एवं एकस्सेव किरियविज्जाणस्स वोढपनवसेन पवत्ति वेदितब्बा ।

१२१. वोढपनानन्तरं पन सच्चे महन्तं होति रूपादिआरम्भणं, अथ यथाववत्थापिते विसये अड्डनं वा कामावचरकुसलानं, द्वादसन्न वा अकुसलानं, नवन्नं वा अवसेसकामावचरकिरियानं अञ्जतरवसेन छ सत्त वा जवनानि जवन्ति । एस ताव पञ्चद्वारे नयो । मनोद्वारे पन मनो-

आवज्जनानन्तरं तानि देव । गोत्रभूतो उद्गम्यचरन्तो पञ्च कुमन्तानि, पञ्च किरियानि, अव्यावचरन्तो चत्तारि कुमन्तानि, चत्तारि किरियानि, कोकुनरन्तो चत्तारि मग्गचिन्तानि, चत्तारि मग्गचिन्तानी ति उमेसु य य लब्धपञ्चय इति न न जवन्ती ति । एव पञ्चपञ्जानाय कुसला-कुमन्तारिगियविपाकविज्जाणान जवनवमेन पवन्ति वेदितव्वा ।

१२२. जवनावमाने पन सचे पञ्चद्वारे अन्निमहन्त, म्नांद्वारे च विभूतनाग्मण होति, अथ कामावचरमन्तान कामावचरजवनावसाने इडारम्मणादीन पुरिमकम्मजवनावचित्तार्दानञ्च वसेन यो यो पञ्चयो लब्धां होति, तस्स तस्स वमेन अडमु सहेतुककामावचरविपाकेसु तीसु विपाका-हेतुकमनोविज्जाणानुसु च अज्जन्तर, पटिसोतगत नाव अनुवन्धमान किञ्चि अन्तर उदकमिव, भवङ्गम्मारम्मणतो अज्जम्भि आरम्मणे जघित जवनमनुवन्धन्त द्विक्खत्तु सार्कि वा विपाकविज्जाणं उप्यज्जति । तदेन जवनावसाने भवङ्गम्म आरम्मणे पवननारह समान तस्स जवनम्म आरम्मण आरम्मण कत्वा पवत्तत्ता तदारम्मण ति बुच्चति । एव एकादसन्न विपाकविज्जाणानं तदारम्मण-वसेन पवत्ति वेदितव्वा ।

१२३. तदारम्मणावमाने पन पुन भवङ्गमेव पवत्तति । भवङ्गे विच्छिन्ने पुन आवज्ज-नार्दानी ति एवं लब्धपञ्चय चित्तसन्तान, भवङ्गानन्तरं आवज्जन, आवज्जनानन्तरं दम्सनादीनी ति चित्तनियमवसेनेव पुनपुन ताप्प पवत्तति, याव एकस्मिं भवे भवङ्गस्स परिक्खयो । एकस्मिं हि भवे यं सब्बपच्छिम भवङ्गचित्त, तं ततो भवतो चवनत्ता चुती ति बुच्चति । तस्मा तम्पि एकूनवीसतिविधमेव होति । एव एकूनवीसतिया विपाकविज्जाणान चुतिवसेन पवत्ति वेदितव्वा ।

१२४. चुतितो पन पुन पटिसन्धि, पटिसन्धितो पुन भवङ्गं ति एव भवन्नाति-ठिति-निवासेसु ससरमानान सत्तान अविच्छिन्न चित्तसन्तानं पवत्तति येव । यो पनेत्थ अरहत्तं पापुणाति, तस्स चुतिचित्ते निरुद्धे निरुद्धमेव होती ति ।

इदं विज्जाणक्खन्धे वित्थारकथामुखं ।

१२५. इदानीं यं वुत्तं, य किञ्चि वेदयितलक्खणं सब्ब त एकतो कत्वा वेदनाक्खन्धो वेदितव्वो ति, एत्थापि वेदयितलक्खणं नाम वेदना व । यथाह—“ वेदयति वेदयती ति खो, आवुसो, तस्मा वेदना ति बुच्चती ” ति [म ११२९३] ।

१२६. सा पन वेदयितलक्खणेन सभावतो एकविधा पि जातिवसेन तिविधा होति, कुसला, अकुसला, अब्याकता चा ति । तत्थ, कामावचरं सोमनस्सुपेक्खा-जाण-सङ्खारभेदतो अट्ठाविधं ति आदिना नयेन वुत्तेन कुसलेन विज्जाणेन सम्पयुत्ता कुसला, अकुसलेन सम्पयुत्ता अकुसला, अब्याकतेन सम्पयुत्ता अब्याकता ति वेदितव्वा ।

१२७. सा सभावभेदतो पञ्चविधा होति, सुख, दुःख, सोमनस्सं, दोमनस्स, उपेक्खा ति । तत्थ कुसलविपाकेन कायविज्जाणेन सम्पयुत्त सुख, अकुसलविपाकेन दुःख । कामावचरतो चतूहि कुसलेहि चतूहि सहेतुकविपाकेहि एकेन अहेतुकविपाकेन चतूहि सहेतुककिरियेहि एकेन अहेतुककिरियेन चतूहि अकुसलेहि, रूपावचरतो ठपेत्वा पञ्चमज्झानविज्जाण चतूहि कुसलेहि चतूहि विपाकेहि चतूहि किरियेहि,—लोकुत्तर पन यस्मा अज्झानिक नाम नयि, तस्मा अइ लोकुत्तराणि पञ्चन्नं ज्ञानानं वसेन चत्तालसि होन्ति,—तेसु ठपेत्वा अइ पञ्चमज्झानिकानि सेसेहि दत्तिसाय कुसलविपाकेही ति एव सोमनस्स द्वासङ्किया विज्जाणेहि सम्पयुत्तं । दोमनस्स द्वीहि अकुसलेहि, उपेक्खा अवसेमपञ्चपज्जासाय विज्जाणेहि सम्पयुत्ता ।

१२८. तत्थ इडफोडब्बानुभवनलक्खण सुखं, सम्पयुत्तान उपब्रूहनरस, कायिकअस्साद-पञ्चपडान, कायिन्द्रियपदडान । अनिडफोडब्बानुभवनलक्खण दुःखं, सम्पयुत्तान मिलापनरस, कायिकाबाधपञ्चपडान, कायिन्द्रियपदडान । इडारम्मणानुभवनलक्खण सोमनस्सं, यथा तथा वा इडाकारसम्भोगरस, चेतसिरुअस्सादपञ्चपडान, पस्सद्विपदडान । अनिडारम्मणानुभवनलक्खण दोमनस्सं, यथा तथा वा अनिडाकारसम्भोगरस, चेतसिकाबाधपञ्चपडान, एकन्तेनेव हृदयवत्थु-पदडान । मज्झत्तवेदयितलक्खणा उपेक्खा, सम्पयुत्तान नातिउपब्रूहनमिलापनरसा, सन्तभाव-पञ्चपडाना, निष्पीतिकचित्तपदडाना ति ।

इदं वेदनाक्खन्धे वित्थारकथामुखं ।

१२९. इदानीं यं वुत्त, यं किञ्चि सज्जाननलक्खण सब्बं त एकतो कत्वा सज्जाक्खन्धो वेदितब्बो ति, एत्थापि सज्जाननलक्खण नाम सज्जा व । यथाह—“ सज्जानाति सज्जानाती ति खो, आवुसो, तस्मा सज्जा ति वुच्चती ” ति [म १।२९३] । सा पनेसा सज्जाननलक्खणेन सभावतो एकविधा पि जातिवसेन ति विधा व होति, कुसला, अकुसला, अब्याकता च । तत्थ कुसलविज्जाणसम्पयुता कुसला, अकुसलसम्पयुत्ता अकुसला, अब्याकतसम्पयुत्ता अब्याकता । न हि त विज्जाण अत्थि य सज्जाय विप्पयुत्त । तस्मा यत्तको विज्जाणस्स भेदो, तत्तको सज्जाया ति ।

१३०. सा पनेसा एवं विज्जाणेन समप्यभेदा पि लक्खणादितो सब्बा व सज्जाननलक्खणा, तदेवेतं ति पुन सज्जाननपच्चयनिमित्तकरणरसा, दारुआदिसु तच्छकादयो विय, यथागहित-निमित्तवसेन अभिनिवेसकरणपञ्चपडाना, हत्थिदस्सकअन्धा विय, यथाउपडित्तविसयपदडाना, तिणपुरिसकेसु मिगपोतकान पुरिसा ति उप्पन्नसज्जा विया ति ।

इदं सज्जाक्खन्धे वित्थारकथामुखं ।

१३१. यं पन वुत्तं, यं किञ्चि अभिसङ्खरणलक्खण सब्बं तं एकतो कत्वा सङ्खारक्खन्धो वेदितब्बो ति, एत्थ अभिसङ्खरणलक्खण नाम रासिकरणलक्खणं । किं पन त ति ? सङ्खर

१३९. आरम्भणे चित्तं समं आधियति, सम्मा वा आधियति, समाधानमत्तमेव वा एतं चित्तंस्सा ति समाधि । सो अविसारलक्खणो अविकल्पेपलक्खणो वा, सहजातानं सम्पिण्डनरसो, न्हानियच्चुण्णानं उदकं विय, उपसमपच्चुपड्डानो, विसेसतो सुखपदड्डानो, निवाते दीपञ्चीनं णिति विय चेत्तसो णिती ति दड्ढम्भो ।

१४०. सद्वहन्ति एताय, सयं वा सद्वहति, सद्वहनमत्तमेव वा एसा ति सद्धा । सा सद्वहनलक्खणा ओकप्पनलक्खणा वा, पसादनरसा उदकप्पसादकमाणि विय, पक्खन्दनरसा वा ओधुत्तरणं विय, अकालुस्सियपच्चुपड्डाना अधिमुत्तिपच्चुपड्डाना वा, सद्धेय्यवत्थुपदड्डाना सद्धम्मसवनादिसोतापत्तिअङ्गपदड्डाना वा, हत्थ-वित्त-बीजानि विय दड्ढम्भा ।

१४१. सरन्ति ताय, सयं वा सरति, सरणमत्तमेव वा एसा ति सति । सा अपिलापनलक्खणा, असम्मोसरसा, आरक्खपच्चुपड्डाना विसयाभिमुखभावपच्चुपड्डाना वा, थिरसज्जापदड्डाना कायादिसतिपड्डानपदड्डाना वा, आरम्भणे दब्बहं पतिट्ठित्ता पन एसिका विय, चक्खुद्वारादिरक्खणतो दोवारिको विय च दड्ढम्भा ।

१४२. कायादुच्चरितादीहि हिरियती ति हिरि । लज्जायेत अधिवचनं । तेहि एव ओत्तप्पती ति ओत्तप्पं । पापतो उब्बेगस्सेत अधिवचनं । तत्थ पापतो जिगुच्छनलक्खणा हिरि, उत्तासलक्खणं ओत्तप्पं, लज्जाकारेण पापानं अकरणरसा हिरि, उत्तासाकारेण ओत्तप्पं । वुत्तप्पकारेणेव च पापतो सङ्कोचनपच्चुपड्डाना एता, अत्तगारवपरगारवपदड्डाना । अत्तानं हि गरुं कत्वा हिरिया पापं जहाति, कुलवधू विय, परं गरुं कत्वा ओत्तप्पेण पापं जहाति, वेसिया विय । इमे च पन द्वे धम्मा लोकपालका ति दड्ढम्भा ।

१४३. न लुब्भन्ति एतेन, सयं वा न लुब्भति, अलुब्भनमत्तमेव वा तं ति अलोभो । अदोसामोहेसु पि एसेव नयो । तेसु अलोभो आरम्भणे चित्तंस्स अगोधलक्खणो, अलग्गभावलक्खणो वा कमलदले जलबिन्दु विय, अपरिग्गहरसो मुत्तमिक्खु विय, अनल्लीनभावपच्चुपड्डानो असुचिम्हि पतितपुरिसो विय । अदोसो अचण्डिकलक्खणो, अविरोधलक्खणो वा अनुकूलमित्तो विय, आघातविनयरसो, परिळाहविनयरसो वा चन्दनं विय, सोम्मभावपच्चुपड्डानो पुण्णचन्दो विय । अमोहो यथासमात्रपटिवेधलक्खणो, अक्खलितपटिवेधलक्खणो वा कुसलिस्सासखित्तउसुपटिवेधो विय, विसयोभासनरसो पदीपो विय, असम्मोहपच्चुपड्डानो अरज्जगतसुदेसको विय । तयो पि चेते सब्बकुसलानं मूलभूता ति दड्ढम्भा ।

१४४. कायपस्सम्भनं कायपस्सद्धि, चित्तपस्सम्भनं चित्तपस्सद्धि । कायो ति चेत्थ वेदनादयो तयो खन्धा । उभो पि पनेता एकतो कत्वा कायचित्तदरथवूपसमलक्खणा कायचित्तपस्सद्धियो, कायचित्तदरथनिम्मदनरसा, कायचित्तानं अपरिप्फन्दसीतिभावपच्चुपड्डाना, कायचित्तपदड्डाना, कायचित्तानं अवूपसमकरउद्धच्चादिकिलेसपटिपक्खभूता ति दड्ढम्भा ।

१४२. कच्छुदुनाये कायलहना, चित्तलहनाये चित्तलहना । ता कायचित्तगम्भा-
वपमलकवणा, कायचित्तगम्भानिम्बनरसा, कायचित्तान अगम्भानपञ्चुपडाना, कायचित्तपड-
डाना, कायचित्तान गम्भावकर्यं निम्बानिम्बनपटिपक्वभूता ति दड्ढवा ।

१४३. कायलुदुनाये कायमुदुता, चित्तलुदुनाये चित्तमुदुता । ता कायचित्तथम्भ-
वपमलकवणा, कायचित्तथम्भानिम्बनरसा, अपटिपानपञ्चुपडाना, कायचित्तपडडाना, काय-
चित्तानं थम्भानकर्यं निम्बानादिनिम्बनपटिपक्वभूता ति दड्ढवा ।

१४४. कायकम्मज्जभावो कायकम्मज्जता, चित्तकम्मज्जभावो चित्तकम्मज्जता ।
ता कायचित्ताकम्मज्जभाववपमलकवणा, कायचित्ताकम्मज्जभावानिम्बनरसा, कायचित्तानं
आरम्भणकरणमपतिपञ्चुपडाना, कायचित्तपडडाना, कायचित्तान अकम्मज्जभावकरावसेस-
नं, वरगादिपटिपक्वभूता, पमादनापञ्चुपडाना, हिताक्रियासु विनियोगकलमभाववावहा
सुवण्णविमुद्धि विग ति दड्ढवा ।

१४८. कायस्म पागुज्जभावो कायपागुज्जता, चित्तस्म पागुज्जभावो चित्तपागुज्जता ।
ता कायचित्तान अगेलज्जभावलकवणा, कायचित्तगेलज्जनिम्बनरसा, निरादीनवपञ्चुपडाना,
कायचित्तपडडाना, कायचित्तान गेलज्जकरअम्भानादिपटिपक्वभूता ति दड्ढवा ।

१४९. कायस उजुकभावो कायुज्जुता, चित्तस्स उजुकभावो चित्तुज्जुता । ता काय-
चित्तअज्जवलकवणा, कायचित्तकुटिलभावानिम्बनरसा, अजिह्वापञ्चुपडाना, कायचित्तपडडाना,
कायचित्तान कुटिलभावकरमायासाठेय्यादिपटिपक्वभूता ति दड्ढवा ।

१५०. छन्दो ति कत्तुकामतायेत अविचचन । तस्मा सो कत्तुकामतालकवणो छन्दो,
आरम्भणपरियेसनरसो, आरम्भणेन अतिकतापञ्चुपडानो, तदेवस्स पडडानं । आरम्भणगहणे अयं
चेतसो हत्थप्पसारणं विय दड्ढवो ।

१५१. अधिमुच्चनं अधिमोक्खो । सो सन्निधानलकवणो, असंसप्पनरसो, निच्छयपञ्चुप-
डानो, सन्निधेय्यवम्भपडडानो, आरम्भणे निच्चलभावेन इन्दलीलो विय दड्ढवो ।

१५२. किरिया कारो, मनहि कारो मनसिकारो । पुरिममनतो विसदिसं मनं करोती ति
पि मनसिकारो । स्वाय, आरम्भणपटिपादको, वीथिपटिपादको, जवनपटिपादको ति तिप्पकारो ।
तत्थ आरम्भणपटिपादको, मनहि कारो ति मनसिकारो । सो सारणलकवणो, सम्पयुत्तानं
आरम्भणे सयोजनरसो, आरम्भणाभिमुखभावपञ्चुपडानो, आरम्भणपडडानो, सङ्खारक्खन्धपरिया-
पन्नो, आरम्भणपटिपादकतेन सम्पयुत्तान सारथि विय दड्ढवो । वीथिपटिपादको ति पन
पञ्चद्वारावज्जनस्सेतं अधिवचनं । जवनपटिपादको ति मनोद्वारावज्जनस्सेतं अधिवचनं । न
ते इव अधिप्पेता ।

१५३. तेषु धम्मेषु मज्झत्तता तत्रमज्झत्तता । सा चित्तचेतसिकानं समवाहितलकवणा,

ऊनाविकतानिवागणसा पक्खपातुपच्छेदनरसा वा, मज्झत्तभावपञ्चुपडाना, चित्तचेसिकान अज्झु-
पेक्खणभावेन सम्पवत्तान आजानीयान अज्झुपेक्खकसारथि विय दड्ढवा ।

१५४. करुणा मुदिता च ब्रह्मविहारनिर्देशे वुत्तनयेनेव वेदितव्वा [९।९२, ९४, ९५] ।
केवलं हि ता अप्पनाप्पत्ता रूपावचरा, इमा कामावचरा ति अयमेव विसेसो । केचि पन
मेत्तुपेक्खायो पि अनियतेसु इच्छन्ति । त न गहेतव्व । अत्थतो हि अदोसो येव मेत्ता, तत्र-
मज्झत्तुपेक्खा येव उपेक्खा ति ।

१५५. कायदुच्चरिततो विरति कायदुच्चरितविरति । एस नयो सेसासु पि । लक्खणादितो
पनेता तिस्रो पि कायदुच्चरितादिवत्थून अवीतिकमलक्खणा,—अमदनलक्खणा ति वुत्त
होति,—कायदुच्चरितादिवत्थुतो सङ्कोचनरसा, अकिरियपञ्चुपडाना, सद्वाहिरोत्तप्पअप्पिच्छतादि-
गुणपदडाना, पापकिरियतो चित्तस्स विमुखभावभूता ति दड्ढवा ।

१५६. इति इमे छत्तिस सङ्खारा पठमेन कामावचरकुसलविज्जाणेन सम्पयोग गच्छन्ती ति
वेदितव्वा । यथा च पठमेन, एव दुतियेनापि । ससङ्खारभावमत्तमेव हि एत्थ विसेसो । ततियेन
पन ठपेत्वा अमोह अवसेसा वेदितव्वा । तथा चतुत्थेन । ससङ्खारभावमत्तमेव हेत्थ विसेसो ।
पठमे वुत्तेसु पन ठपेत्वा पीतिं अवसेसा पञ्चमेन सम्पयोग गच्छन्ति । यथा च पञ्चमेन, एवं
छडेनापि । ससङ्खारभावमत्तमेव हि एत्थ विसेसो । सत्तमेन पन ठपेत्वा अमोह अवसेसा वेदि-
तव्वा । तथा अट्ठमेन । ससङ्खारभावमत्तमेवेत्थ विसेसो ।

१५७. पठमे वुत्तेसु ठपेत्वा विरतित्तय सेसा रूपावचरकुसलेसु पठमेन सम्पयोग गच्छन्ति,
दुतियेन ततो वितक्खज्जा, ततियेन ततो विचारवज्जा, चतुत्थेन ततो पीतिवज्जा, पञ्चमेन ततो
अनियतेसु करुणामुदितावज्जा । ते एव चतूसु आरुप्पकुसलेसु । अरूपावचरभावो येव हि
एत्थ विसेसो ।

१५८. लोकुत्तरेसु पठमज्झानिके ताव मग्गविज्जाणे पठमरूपावचरविज्जाणे वुत्तनयेन, दुतिय-
ज्झानिकादिभेदे दुतियरूपावचरविज्जाणादिसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । करुणामुदितान पन अभावो,
नियतविरतिता, लोकुत्तरता चा ति अयमेत्थ विसेसो । एवं ताव कुसला येव सङ्खारा वेदितव्वा ।

१५९. अकुसलेसु लोभमूले पठमाकुसलसम्पयुत्ता ताव नियता सरूपेन आगता तेरस,
येवापनका चत्तारो ति सत्तरस । तत्थ, फस्सो, चेतना, वितक्को, विचारो, पीति, विरियं,
जीवितं, समाधि, अहिरिकं, अनोत्तप्पं, लोभो, मोहो, मिच्छादिद्वी ति इमे सरूपेन आगता
तेरस, छन्दो अधिमोक्खो, उद्धच्च, मनसिकारो ति इमे येवापनका चत्तारो ।

१६० तत्थ न हिरियती ति अहिरिको, अहिरिकस्स भावो अहिरिकं । न उत्तप्पती ति
अनोत्तप्पं । तेसु अहिरिकं कायदुच्चरितादीहि अजिगुच्छनलक्खण अलज्जालक्खण वा,
अनोत्तप्प तेहेव असारजलक्खणं अनुत्तासलक्खणं वा । अयमेत्थ सङ्खेपो । वित्थारो पन
हिरोत्तप्पानं वुत्तपटिपक्खवसेन वेदितव्वो [१४।१४२] ।

वुत्तेसु ठपेत्वा दिङ्गि अवसेसा वेदितव्वा । मानो पनेत्थ अनियतो होति । अङ्गमेन छेदे वुत्तेसु ठपेत्वा दिङ्गि अवसेसा वेदितव्वा । एत्थापि च मानो अनियतेसु होति येवा ति ।

१७०. दोसमूलेसु पन द्वीसु पठमसम्पयुत्ता ताव, नियता सरूपेन आगता एकादस, येवा-
पनका चत्तारो, अनियता तयो ति अङ्गारस । तत्थ, फस्सो, चेतना, वितक्को, विचारो, विरिय,
जीवित, समाधि, अहिरिक, अनोत्तप्प, दोसो, मोहो ति इमे सरूपेन आगता एकादस । छन्दो,
अविमोक्खो, उद्धच्च, मनसिकारो ति इमे येवापनका चत्तारो, इस्सा, मच्छरियं, कुक्कुच्च ति
इमे अनियता तयो ।

१७१. तत्थ, दुस्सन्ति तेन, सय वा दुस्सति, दुस्सनमत्तमेव वा तं ति दोसो । सो
चण्डिक्कलक्खणो पढटासीविसो विय, विसप्पनरसो विसनिपातो विय, अत्तनो निस्सयदहनरसो
वा दावग्गि विय, दूमनप्पुपडानो लद्धोकासो विय सपत्तो, आघातवत्थुपदडानो, विससंसङ्ग-
पूतिमुत्त विय दडब्बो ।

१७२. इस्सायना इस्सा । सा परसम्पत्तिं उस्सुयनलक्खणा, तत्थेव अनभिरतिरसा, ततो
विमुखभावपप्पुपडाना, परसम्पत्तिपदडाना, सयोजन ति दडब्बा ।

१७३. मच्छरभावो मच्छरियं । त लद्धानं वा लभितव्वानं वा अत्तनो सम्पत्तिं निगूहन-
लक्खणं, तास येव परेहि सावारणभावअक्खमनरसं, सङ्कोचनपप्पुपडान कटुकञ्चुकतापप्पुपडानं
वा, अत्तसम्पत्तिपदडानं, चेतसो विरूपभावो ति दडब्ब ।

१७४. कुच्छित्तं कतं कुकतं, तस्स भावो कुक्कुच्चं । तं पच्छानुतापलक्खणं, कताकतानु-
सोचनरस, विप्पटिसारपप्पुपडानं, कताकतपदडान, दासब्बमिव दडब्बं ।

१७५. सेसा वुत्तप्पकारा येवा ति । इति इमे अङ्गारस सङ्गारा पठमेन दोसमूलेन सम्पयोग
गच्छन्ती ति वेदितव्वा । यथा च पठमेन, एव दुतियेनापि । ससङ्गारता पन, अनियतेसु च
थीनमिद्धसम्भवो विसेसो ।

१७६. मोहमूलेसु द्वीसु विचिकिच्छासम्पयुत्तेन ताव, फस्सो, चेतना, वितक्को, विचारो,
विरियं, जीवित, चित्तद्विती, अहिरिक, अनोत्तप्पं, मोहो, विचिकिच्छा ति सरूपेन आगता
एकादस, उद्धच्चं, मनसिकारो ति येवापनका द्वे चा ति तेरस ।

१७७. तत्थ चित्तद्विती ति पवत्तिद्वितीमत्तो दुब्बलो समाधि । विगता चिकिच्छा ति
विचिकिच्छा । सा संसयलक्खणा, कम्पनरसा, अनिच्छयपप्पुपडाना अनेकंसगाहपप्पुपडाना वा,
विचिकिच्छायं अयोनिमनसिकारपदडाना, पटिपत्तिअन्तरायकरा ति दडब्बा । सेसा
वुत्तप्पकारा येव ।

१७८. उद्धच्चसम्पयुत्तेन विचिकिच्छासम्पयुत्ते वुत्तेसु ठपेत्वा विचिकिच्छं सेसा द्वादस ।
विचिकिच्छाय अभावेन पनेत्थ अधिमोक्खो उप्पज्जाति, तेन सद्धिं तेरसेव । अधिमोक्खसम्भावतो

च वचनरो मनसि हानि । यच्चैव उद्वज्ज न मन्नेनेव आगत, अधिमोक्खमनसिकारा
ज्जायनकवसेना ति । च अकुमलमज्जाग वेदितव्वा ।

१७९. अव्याकृतंमु विपाकाव्याकृता ताव अहेतुकमहेतुकभेदना दुविधा । तेषु अहेतुक-
विपाकविज्जाणसम्पयुत्ता अहेतुका । तथ कुमलाकुमलविपाकचक्रवुविज्जाणसम्पयुत्ता ताव,
रुम्मा, चेतना, जाविता, चित्तडिता ति सन्नेन आगता चत्तारो, येवायनको मनमिकारो येवा
ति पञ्च । मोन-वान-जिह्वा-कायविज्जाणसम्पयुत्ता पि एते येव ।

१८०. उभयविपाकमनोधातुया एते चेव वितक्कविचाराधिमोक्खा चा ति अइ । तथा
तिविधाय पि अहेतुकमनोविज्जाणधातुया । या पनेत्थ सोमस्ससहगता, ताय सद्धि पीति अधिका
होती ति वेदितव्वा ।

१८१. सहेतुकविपाकविज्जाणसम्पयुत्ता पन सहेतुका । तेषु अइकामावचरविपाकसम्पयुत्ता
ताव अइहि कामावचरकुमलेहि सम्पयुत्तसङ्खारसदिसा येव । या पन अनियतेसु करुणा मुदिता,
ता सत्तारम्मणत्ता विपाकेसु न सन्ति । एकन्तपरित्तरम्मणा हि कामावचरविपाका । न केवलञ्च
करुणा मुदिता, विरतियो पि विपाकेसु न सन्ति । पञ्च सिक्खापदा, “ कुसला येवा ” ति
[विभाग २९१] हि वुत्तं ।

१८२. रूपावचरारूपावचरलोकुत्तरविपाकविज्जाणसम्पयुत्ता पन तेस कुसलविज्जाणसम्प-
युत्तसङ्खारेहि सदिसा एव ।

१८३. किरियाव्याकृता पि अहेतुक-सहेतुकभेदतो दुविधा । तेषु अहेतुकाकिरियविज्जाण-
सम्पयुत्ता अहेतुका । ते कुसलविपाकमनोधातु-अहेतुकमनोविज्जाणधातुद्वययुत्तेहि समाना ।
मनोविज्जाणधातुद्वये पन विरिय अधिकं, विरियसम्भावतो च बलप्पत्तो समाधि होति ।
अयमेत्थ विसेसो ।

१८४. सहेतुककिरियविज्जाणसम्पयुत्ता पन सहेतुका । तेषु अइकामावचरकिरियविज्जाण-
सम्पयुत्ता ताव ठपेत्वा विरतियो अइहि कामावचरकुसलेहि सम्पयुत्तसङ्खारसदिसा । रूपावचरा-
रूपावचरकिरियसम्पयुत्ता पन सम्भाकारेन पि तेसं कुसलविज्जाणसम्पयुत्तसदिसा येवा ति । एवं
अव्याकृता पि सङ्खारा वेदितव्वा ।

इदं सङ्खारकखन्धे वित्थारकथामुखं ।

१८५. इदं ताव अभिधम्मभाजनीयनयेन खन्धेसु वित्थारकथामुखं । भगवता पन, “ य
किञ्चि रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अज्झत्त वा बहिद्धा वा ओळारिकं वा सुखुमं वा हीन वा पणीत
वा यं दूरे सन्तिके वा, तदेकज्झं अभिसंयूहित्वा अभिसङ्घिपित्वा अयं वुच्चति रूपकखन्धो । या काचि
वेदना....या काचि सज्जा ...ये केचि सङ्खारा ...यं किञ्चि विज्जाणं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं....
पे....अभिसङ्घिपित्वा अयं वुच्चति विज्जाणकखन्धो ” ति [विभाग १-९] एवं खन्धा वित्थारिता ।

१८६. तत्थ यं किञ्ची ति अनवसेसपरियादान । रूपं ति अतिप्पसङ्गनियमन । एवं पद-
द्वयेनापि रूपस्स असेसपरिगहो कतो होति । अथस्स अतीतादिना विभागं आरभति । त हि
किञ्चि अतीत, किञ्चि अनागतादिभेद ति । एस नयो वेदनादिसु । तत्थ रूप ताव अद्वा-सन्तति-
समय-खणवसेन चतुधा अतीतं नाम होति । तथा अनागतपञ्चुपन्नं ।

१८७. तत्थ अद्वावसेन ताव एकस्स एकस्मिं भवे पटिसन्धितो पुब्बे अतीत, चुतितो
उद्धं अनागत, उभिन्नमन्तरे पञ्चुपन्नं ।

१८८. सन्ततिवसेन सभागएकउतुसमुद्धानं एकाहारसमुद्धानञ्च पुब्बापरियवसेन वत्तमानमि
पञ्चुपन्न, ततो पुब्बे विसभागउतुआहारसमुद्धानं अतीत, पच्छा अनागतं । चित्तजं एकवीथि-
एकजवन-एकसमापत्तिसमुद्धान पञ्चुपन्न, ततो पुब्बे अतीतं, पच्छा अनागत । कम्मसमुद्धानस्स
पाटियेक्क सन्ततिवसेन अतीतादिभेदो नत्थि । तेस येव पन उतुआहारचित्तसमुद्धानानं उप-
त्थम्भकवसेन तस्स अतीतादिभावो वेदितब्बो ।

१८९. समयवसेन एकमुहुत्त-पुब्बण्ह-सायण्ह-रत्ति-दिवादिसु समयेसु सन्तानवसेन पवत्त-
मानं तंतंसमय पञ्चुपन्न नाम, ततो पुब्बे अतीत, पच्छा अनागतं ।

१९०. खणवसेन उप्पादादिखणत्तयपरियापन्न पञ्चुपन्न, ततो पुब्बे अनागतं, पच्छा अतीत ।

१९१. अपि च अतिक्रन्तहेतुपच्चयकिच्चमतीतं, निडितहेतुकिच्चमनिडितपच्चयकिच्चं पञ्चुपन्न,
उभयकिच्चमसम्पत्तं अनागतं । सकिच्चक्खणे वा पञ्चुपन्नं, ततो पुब्बे अनागत, पच्छा अतीत ।
एत्थ च खणादिकथा व निप्परियाया, सेसा सपरियाया ।

१९२. अज्झत्तबहिद्वाभेदो वुत्तनयो एव [१४।७३] । अपि च इध नियकज्झत्तमि
अज्झत्त, परपुगालिकमि च बहिद्वा ति वेदितब्ब । ओळारिकसुखुमभेदो वुत्तनयो व [१४।७३] ।

१९३. हीनपणीतभेदो दुविधो, परियायतो, निप्परियायतो च । तत्थ अकनिद्धानं रूपतो
सुदस्सीन रूपं हीनं, तदेव सुदस्सान रूपतो पणीतं । एव याव नरकसत्तान रूपं, ताव
परियायतो हीनपणीतता वेदितब्बा । निप्परियायतो पन यत्थ अकुसलविपाक उप्पज्जाति, तं
हीनं, यत्थ कुसलविपाकं, तं पणीत ।

१९४. दूरे सन्तिके ति इदमि वुत्तनयमेव [१४।७३] । अपि च ओकासतो पत्थ
उपादायुपादाय दूर-सन्तिकता वेदितब्बा ।

१९५. तदेकज्झं अभिसयूहित्वा अभिसङ्घिपित्वा ति तं अतीतादीहि पदेहि विसुं
विसुं निदिडं रूपं सब्बं रूपनलक्खणसङ्घाते एकविधभावे पञ्जाय रासिं कत्वा रूपक्खन्धो
ति वुच्चती ति अयमेत्थ अत्थो ।

१९६. एतेन सब्बमि रूप रूपनलक्खणे रासिभावूपगमनेन रूपक्खन्धो ति दस्सितं होति ।

न हि त्वदन्ते अज्जो त्वदक्खन्तो नाम अत्थि । यथा च त्वप एव वेदनादयोदयो नि वेदयित-
त्तम्भगामु रामिभावगमनेन । न हि वेदनादीहि अज्जे वेदनाक्खन्धादयो नाम अत्थि ।

१९७. अतीतादिविभागे पनेत्य मन्तनिवसेन खगादिवसेन च वेदनाय अतीतानागतपञ्चुप्पन्न-
भावो वेदिनब्बो । तत्थ सन्तनिवसेन एकवार्थे-एकजवन-एकममाप्पनिपरियापन्ना एकविधविमय-
ममायोगपवन्ता च पञ्चुप्पन्ना, ततो पुब्बे अतीता, पच्छा अनागता । खगादिवसेन खणत्तय-
परियापन्ना पुब्बन्तापगन्तमज्झत्तगता सकिच्चञ्च कुरुमाना वेदना पञ्चुप्पन्ना, ततो पुब्बे अतीता,
पच्छा अनागता ।

१९८. अज्झत्तवहिद्वाभेदो नियकज्झत्तवसेन वेदितब्बो । ओळारिकसुखमभेदो “ अकुमला
वेदना ओळारिका, कुमलाव्याकता वेदना सुखुमा ” ति [विभंग ३] आदिना नयेन विभङ्गे
वुत्तेन जाति-सभाव-पुगल-लोकिय-लोकुत्तरवसेन वेदिनब्बो ।

१९९. जानिवसेन ताव अकुसला वेदना, नावज्जक्रियाहेतुतो किलेससन्तापभावतो च
अवृपमन्नवुत्ती ति कुसलवेदनाय ओळारिका, मव्यापारतो सउस्साहतो सविपाकतो किलेससन्ताप-
भावतो सावज्जतो च विपाकाव्याकताय ओळारिका, सविपाकतो किलेससन्तापभावतो सब्यापज्झतो
सावज्जतो च क्रियाव्याकताय ओळारिका । कुसलाव्याकता पन वुत्तविपरियायतो अकुसलाय
सुखुमा । द्वे पि कुसलाकुसलवेदना सब्यापारतो सउस्साहतो सविपाकतो च यथायोग दुविधाय
पि अब्याकताय ओळारिका । वुत्तविपरियायेन दुविधा पि अब्याकता ताहि सुखुमा । एवं ताव
जातिवसेन ओळारिकसुखुमता वेदितब्बा ।

२००. सभाववसेन पन दुक्खा वेदना निरस्सादतो सविष्फारतो खोभकरणतो उब्बेजनीयतो
अभिभवनतो च इतराहि द्वीहि ओळारिका । इतरा पन द्वे साततो सतन्तो पणीततो मनापतो
मज्झत्ततो च यथायोगं दुक्खाय सुखुमा । उभो पन सुख-दुक्खा सविष्फारतो खोभकरणतो
पाकटतो च अदुक्खमसुखाय ओळारिका । सा वुत्तविपरियायेन तदुभयतो सुखुमा । एवं
सभाववसेन ओळारिकसुखुमता वेदितब्बा ।

२०१. पुगलवसेन पन असमापन्नस्स वेदना नानारम्भणे विक्खित्तभावतो समापन्नस्स
वेदनाय ओळारिका, विपरियायेन इतरा सुखुमा । एवं पुगलवसेन ओळारिकसुखुमता वेदितब्बा ।

२०२. लोकियलोकुत्तरवसेन पन सासवा वेदना लोकिया । सा आसवुप्पत्तिहेतुतो ओव-
नियतो योगनियतो गन्थनियतो नीवरणियतो उपादानियतो संकिलेसिकतो पुथुज्जनसाधारणतो
च अनासवाय ओळारिका । सा विपरियायेन सासवाय सुखुमा । एव लोकियलोकुत्तरवसेन
ओळारिकसुखुमता वेदितब्बा ।

२०३. तत्थ जातिआदिवसेन सम्भेदो परिहरितब्बो । अकुसलविपाककायविज्जाणसम्पयुत्ता
हि वेदना जातिवसेन अब्याकतत्ता सुखुमा पि समाना सभावादिवसेन ओळारिका होति ।

वुत्तं हेतं—“अव्याकता वेदना सुखुमा । दुक्ख वेदना ओळारिका....असमापन्नस्स वेदना ओळारिका....सासवा वेदना ओळारिका ” ति [विभंग ३-४] । यथा च दुक्खा वेदना, एव सुखादयो पि जातिवसेन ओळारिका सभावादिवसेन सुखुमा होन्ति ।

२०४. तस्मा यथा जातिआदिवसेन सम्भेदो न होति, तथा वेदनान ओळारिकसुखमता वेदितव्वा । सेव्यथिदं—अव्याकता जातिवसेन कुसलाकुसलाहि सुखुमा । तत्थ, कतमा अव्याकता ? किं दुक्खा ? किं सुखा ? किं समापन्नस्स ? किं असमापन्नस्स ? किं सासवा ? किं अनासवा ? ति एव सभावादिभेदो न परामसितव्वो । एस नयो सब्बत्थ ।

२०५. अपि च, “ तं त वा पन वेदन उपादायुपादाय वेदना ओळारिका सुखुमा दड्ढ्वा ” ति [विभंग ४] वचनतो अकुसलादिसु पि लोभसहगताय दोससहगता वेदना अग्गि विय अत्तनो निस्सयदहनतो ओळारिका, लोभसहगता सुखुमा । दोससहगता पि नियता ओळारिका, अनियता सुखुमा । नियता पि कप्पड्डितिका ओळारिका, इतरा सुखुमा । कप्पड्डितिकासु पि असङ्गारिका ओळारिका, इतरा सुखुमा । लोभसहगता पन दिट्ठिसम्पयुत्ता ओळारिका, इतरा सुखुमा । सा पि नियता कप्पड्डितिका असङ्गारिका ओळारिका, इतरा सुखुमा । अविसेसेन च अकुसला बहुविपाका ओळारिका, अप्पविपाका सुखुमा । कुसला पन अप्पविपाका ओळारिका, बहुविपाका सुखुमा ।

२०६. अपि च, कामावचरकुसला ओळारिका, रूपावचरा सुखुमा, ततो अरूपावचरा, ततो लोकुत्तरा । कामावचरा दानमया ओळारिका, सीलमया सुखुमा, ततो भावनामया । भावनामया पि दुहेतुका ओळारिका, तिहेतुका सुखुमा, तिहेतुका पि ससङ्गारिका ओळारिका, असङ्गारिका सुखुमा । रूपावचरा च पठमज्झानिका ओळारिका....पे....पञ्चमज्झानिका सुखुमा व । अरूपावचरा च आकासानञ्चायतनसम्पयुत्ता ओळारिका....पे....नेवसञ्जानासञ्जायतनसम्पयुत्ता सुखुमा व । लोकुत्तरा च सोतापत्तिमग्गसम्पयुत्ता ओळारिका....पे....अरहत्तमग्गसम्पयुत्ता सुखुमा व । एस नयो तंतभूमिविपाककिरियवेदनासु, दुक्खादि-असमापन्नादि-सासवादिवसेन वुत्तवेदनासु च ।

२०७. ओकासवसेन चापि निरये दुक्खा ओळारिका, तिरच्छानयोनिय सुखुमा....पे....परनिम्मितवसवत्तिसु सुखुमा व । यथा च दुक्खा, एवं सुखा पि सब्बत्थ यथानुरूपं योजेतव्वा ।

२०८. कथुवसेन चापि हीनकथुका या काचि वेदना ओळारिका, पणीतकथुका सुखुमा । हीनपणीतभेदे, या ओळारिका सा हीना, या च सुखुमा सा पणीता ति दड्ढ्वा ।

२०९. दूरपदं पन, “ अकुसला वेदना कुसलाव्याकताहि वेदनाहि दूरे, ” सन्तिकपद, “ अकुसला वेदना अकुसलाय वेदनाय सन्तिके ” ति [विभंग ४] आदिना नयेन विभङ्गे विभक्तं । तस्मा अकुसला वेदना विसमागतो असंसङ्गतो असरिक्खतो च कुसलाव्याकताहि दूरे,

अकुमन्ता ऽन वेदना ममागतो च
मरिक्खन्तो च अकुमन्ता मन्तिके नि । इदं वेदनाक्खन्धस्म अर्त्तादिविभागे विचारकथानुत्त ।

२१०. तन्वेदनामप्युत्तान मज्झादीन पि एत एवमेव वेदितव्व । एव विदिन्वा च पुन एतम्ब
खन्धेसु ज्ञाणभेदत्थ, कमतोय विनेमतो ।
अननाधिकतो चेव उपमानो तथेव च ॥
उड्डव्वतो द्विधा, एव पम्मन्तस्मत्थसिद्धितो ।
विनिच्छयनयो मग्गा विज्जातव्वो विभाविना ॥

२११. तन्थ कमतो ति इध, उप्पत्तिकमो, प्हानकमो, पटिपत्तिकम्मो, भूमिकमो,
उमनाकमो ति बहुविधो कमो । तन्थ, “पठमं कलल होति, कलला होति अब्बुद ” ति
[स १। २०६] एवमिदं उप्पत्तिकमो । “ इम्मनेन पहातव्वा वग्गा, भावनाय पहातव्वा
वग्गा ” ति [वग्ग १] एवमादि प्हानकमो । “ सीलविमुद्धि चित्तविमुद्धी ” ति [म १। १४८]
एवमादि पटिपत्तिकमो । “ कामावचरा, रूपावचरा ” ति [पटि १। ८३] एवमादि भूमिकमो ।
“ चत्तारो सतिपड्डाना, चत्तारो सम्मप्यवाना ” ति [दी २। १२०, पटि १। ८४] वा, “ दान-
कथ, सीलकथ ” ति [म १। ३७९] वा एवमादि देसनाकमो ।

२१२. तेसु इध उप्पत्तिकमो ताव न युज्जति, कललादीन विय खन्धानं पुब्बापरियववत्था-
नेन अनुप्पत्तितो । न प्हानकमो, कुसलाव्याकतानं अपहातव्वतो । न पटिपत्तिकमो, अकुसलानं
अप्पटिपज्जनीयतो । न भूमिकमो, वेदनादीनं चतुभूमिपरियापन्नत्ता । देसनाकमो पन युज्जति ।

२१३. अभेदेन हि पञ्चसु खन्धेसु अत्तगाहपतित वेनेय्यजनं समूहघनविनिब्भोगदस्सनेन
अत्तगाहतो मोचेतुकामो भगवा हितकामो तस्स जनस्स सुखगहणत्थं चक्खुआदीनम्पि विसयभूतं
ओळारिक पठमं रूपक्खन्धं देसेसि, ततो इहानिद्वरूपसवेदनिकं वेदन, “ यं वेदयति तं
सज्झानाती ” ति [म १। २९३] एव वेदनाविसयस्स आकारगाहिक सज्ज, सज्जावसेन
अभिसङ्खारके सङ्खारे, तेस वेदनादीन निस्सयं अधिपतिभूतञ्च नेसं विज्जाणं ति । एवं ताव
कमतो विनिच्छयनयो विज्जतव्वो ।

२१४. विसेसतो ति खन्धानञ्च उपादानक्खन्धानञ्च विसेसतो । को पन नेस विसेसो ?
खन्धा ताव अविसेसतो वुत्ता, उपादानक्खन्धा सासव-उपादानियभावेन विसेसत्वा । यथाह—पञ्च,
भिक्खवे, खन्धे देसिस्सामि, पञ्चुपादानक्खन्धे, त सुणाथ । कतमे च, भिक्खवे, पञ्चक्खन्धा ?
यं किञ्चि, भिक्खवे, रूप अतीतानागतपञ्चुप्पन्न....पे....सन्तिके वा, अयं वुच्चति रूपक्खन्धो ।
या काचि वेदना....पे ...यं किञ्चि विज्जाणं....पे ...सन्तिके वा, अयं वुच्चति विज्जाणक्खन्धो ।
इमे वुच्चन्ति, भिक्खवे, पञ्चक्खन्धा । कतमे च, भिक्खवे, पञ्चुपादानक्खन्धा ? यं किञ्चि,
भिक्खवे, रूपं....पे....सन्तिके वा सासवं उपादानिय, अयं वुच्चति रूपुपादानक्खन्धो । या

काचि वेदना .. पे. य किञ्चि विज्जाण....सन्तिके वा सासवं उपादानियं, अय वुच्चति विज्जाणुपादानक्खन्धो । इमे वुच्चन्ति, भिक्खवे, पञ्चुपादानक्खन्धा ” ति [स ३।४७-४८] ।

२१५. एत्थ च यथा वेदनादयो अनासवा पि अत्थि, न एव रूपं । यस्मा पनस्स रासङ्गेन खन्धभावो युज्जति, तस्मा खन्धेसु वुत्त, यस्मा रासङ्गेन च सासवङ्गेन च उपादानक्खन्धभावो युज्जति, तस्मा उपादानक्खन्धेसु वुत्त । वेदनादयो पन अनासवा व खन्धेसु वुत्ता । सासवा उपादानक्खन्धेसु । उपादानक्खन्धा ति च एत्थ, उपादानगोचरा खन्धा उपादानक्खन्धा ति एवमत्थो दड्ढब्बो । इध पन सब्बे पेते एकज्झ कत्वा खन्धा ति अधिप्पेता ।

२१६. अनूनाधिकतो ति, कस्मा पन भगवता पञ्चैव खन्धा वुत्ता अनूना अनधिका ति ? सब्बसङ्गतसभागेकसङ्गहतो, अत्तत्तनियगाहवत्थुस्स एतपरमतो, अज्जेसञ्च तदवरोधतो ।

२१७. अनेकप्पभेदेसु हि सङ्गतधम्मेषु सभागवसेन सङ्गहमानेसु रूप रूपसभागेकसङ्गहवसेन एको खन्धो होति, वेदना वेदनासभागेकसङ्गहवसेन एको खन्धो होति । एस नयो सज्जादिसु । तस्मा सब्बसङ्गतसभागेकसङ्गहतो पञ्चैव वुत्ता ।

२१८. एतपरमञ्चेत अत्तत्तनियगाहवत्थु यदिद रूपादयो पञ्च । वुत्तं हेत—“ रूपे खो, भिक्खवे, सति, रूप उपादाय, रूप अभिनिविस्स, एवं दिट्ठि उप्पज्जति, एत मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता ति । वेदनाय....सज्जाय....सङ्घारेसु ...विज्जाणे सति, विज्जाण उपादाय, विज्जाण अभिनिविस्स, एव दिट्ठि उप्पज्जति, एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता ” ति [स ३।१८१-८२] । तस्मा अत्तत्तनियगाहवत्थुस्स एतपरमतो पि पञ्चैव वुत्ता ।

२१९. ये पि चज्जे सीलादयो पञ्च धम्मक्खन्धा वुत्ता, ते पि सङ्घारक्खन्धे परियापन्नता एत्थेव अवरोध गच्छन्ति । तस्मा अज्जेसं तदवरोधतो पि पञ्चैव वुत्ता ति । एव अनूनाधिकतो विनिच्छयनयो विज्जातब्बो ।

२२०. उपमातो ति एत्थ हि गिलानसाल्लपमो रूपुपादानक्खन्धो, गिलानूपमस्स विज्जाणुपादानक्खन्धस्स वत्थु-द्वारारम्मणवसेन निवासद्धानतो । गेलज्जूपमो वेदनुपादानक्खन्धो आबाधकत्ता । गेलज्जसमुद्धानूपमो सज्जुपादानक्खन्धो, कामासज्जादिवसेन रागादिसम्पयुत्तवेदनासम्भवा । असप्पायसेवनूपमो सङ्घारुपादानक्खन्धो, वेदनागेलज्जस्स निदानत्ता । “ वेदनं वेदनत्ताय अभिसङ्घरोन्ती ” ति [स ३।८७] हि वुत्तं । तथा, “ अकुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाकं कायविज्जाणं उप्पन्नं होति दुक्खसहगत ” ति [धम्म ११७-१८] । गिलानूपमो विज्जाणुपादानक्खन्धो, वेदनागेलज्जेन अपरिमुत्तत्ता ।

२२१. अपि च चारक-कारण-अपराध-कारणकारक-अपराधिकूपमा एते भाजन-भोजन-व्यञ्जन-परिवेसक-भुज्जकूपमा चा ति । एवं उपमातो विनिच्छयनयो विज्जातब्बो ।

२२२. दड्ढब्बतो द्विधा ति, सङ्घेपतो वित्थारतो चा ति एवं द्विधा दड्ढब्बतो पेत्य विनिच्छयनयो विज्जातब्बो ।

२२३. सङ्केपतो हि पञ्चपादानकवन्धा आसीविमृपमे वृत्तनयेन उक्खिन्नमिक्तवच्चधिकतो, मागमुत्तवमेन मारतो, खज्जनायपरियायवसेन च इकतो, यमकमुत्तवमेन अनिच्चदृक्खानत्तमङ्गल-
वयकतो दड्ढवा ।

२२४. विथारतो पनेन्थ फेणपिण्डो विय रूप दड्ढव पग्गिन्दनामहन्तो, उदकवुच्चुळ विय वेदना सुहुत्तरमणीयतो, मरीचिका विन मञ्जा विपलम्भनतां, कडल्लिकवन्तो विय सङ्खारा असारकतो, माया विय विज्जाण वञ्चकतां । विसेसतो च सुळारम्पि अज्झत्तिक रूप असुभ नि दड्ढवं, वेदना तीहि दुक्खताहि अविनिमुत्ततो दुक्खा नि, सञ्जा-सङ्खारा अविनेय्यतो अनत्ता नि, विज्जाणं उदयव्वयवम्मतो अनिच्च ति दड्ढव ।

२२५. एवं पस्सन्नस्मत्थसिद्धितो ति एवञ्च सङ्केपविथारवसेन द्विधा पस्सतो या अत्थसिद्धि होति, ततो पि विनिच्छयनयो विज्जानव्वो । मेय्ययिदं—सङ्केपतो ताव पञ्चपादान-
खन्धे उक्खित्तासिकपच्चाथकादिभावेन पस्मन्तो खन्धेहि न विहज्जति, विथारतो पन रूपादीनि फेणपिण्डादिसादिमभावेन पस्सन्तो न अमारेसु मारदस्सी हांति ।

२२६. विमेसतो च अज्झत्तिकरूप असुभतो पस्सन्तो कवळीकाराहार परिजानाति, असुभे सुभं ति विपल्लासं पजहति, कामोघ उत्तरति, कामयोगेन विसयुज्जति, कामासवेन अनासवो होति, अभिज्झाकायगन्धं भिन्दति, कामुपादान न उपादियति ।

२२७. वेदन दुक्खतो पस्सन्तो फस्साहारं परिजानाति, दुक्खे सुख ति विपल्लासं पजहति, भवोघं उत्तरति, भवयोगेन विसयुज्जति, भवासवेन अनामवो होति, व्यापादकायगन्धं भिन्दति, सीलव्वतुपादानं न उपादियति ।

२२८. सज्जं सङ्खारे च अनत्ततो पस्सन्तो मनोसञ्चेतनाहार परिजानाति, अनत्तनि अत्ता ति विपल्लासं पजहति, दिट्ठोघ उत्तरति, दिट्ठियोगेन विसयुज्जति, दिट्ठासवेन अनासवो होति, इदसञ्चाभिनिवेसकायगन्धं भिन्दति, अत्तवादुपादानं न उपादियति ।

२२९. विज्जाण अनिच्चतो पस्सन्तो विज्जाणाहार परिजानाति, अनिच्चे निच्चं ति विपल्लासं पजहति, अविज्जोघ उत्तरति, अविज्जायोगेन विसंयुज्जति, अविज्जासवेन अनासवो होति, सील-
व्वतपरामासकायगन्धं भिन्दति, दिट्ठुपादानं न उपादियति ।

२३०. एवं महानिसस वधकादिवसेन दस्सनं यस्मा ।
तस्मा खन्धे धीरो वधकादिवसेन पस्सेय्या ति ॥
इति साधुजनपागुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
पञ्चाभावनाधिकारे खन्धनिद्देशो नाम
चुद्धसमो परिच्छेदो ।

पन्नरसमो परिच्छेदो

आयतनधातुनिर्देशो

१. आयतनानीं ति द्वादसायतनानि—चक्खायतन, रूपायतनं, सोतायतन, सद्दायतनं, घानायतन, गन्धायतन, जिह्वायतन, रसायतन, कायायतन, फोड्ढ्वायतनं, मनायतन, धम्मयतन ति ।

२. तत्थ

अत्थ-लक्खण-तावत्त्व-कम-सङ्खेपविथारा ।

तथा दड्ढ्वतो चैव विज्जातब्बो विनिच्छयो ॥

३. तत्थ विसेसतो ताव, चक्खती ति चक्खु । रूपं अस्सादेति, विभावेति चा ति अत्थो । रूपयती ति रूप । वण्णविकारं आपज्जमानं हृदयङ्गतभाव पकासेती ति अत्थो । सुणाती ति सोत । सप्पती ति सद्दो । उदाहरियती ति अत्थो । घायती ति घानं । गन्धयती ति गन्धो । अत्तनो वत्थु सूचयती ति अत्थो । जीवित अण्हयती ति जिह्वा । रसन्ति त सत्ता ति रसो । अस्सादेन्ती ति अत्थो । कुच्छित्तान सासवधम्मान आयो ति कायो । आयो ति उप्पत्तिदेसो । फुसियती ति फोड्ढ्व । मुनाती ति मनो । अत्तनो लक्खणं धारेन्ती ति धम्मा ।

४. अविसेसतो पन आयतनतो, आयान तननतो, आयतस्स च नयनतो आयतनं ति वेदितब्बं । चक्खुरूपादिषु हि तंतद्वारारम्भणा चित्तचेतसिका धम्मा सेन सेन अनुभवनादिना किञ्चेन आयतन्ति । उड्ढहन्ति घटन्ति वायमन्ती ति वुत्तं होति । ते च पन आयभूते धम्मे एतानि तनन्ति । विथारेन्ती ति वुत्तं होति । इदञ्च अनमतगो संसारे पवत्त अतीव आयतं संसारदुक्खं याव न निवत्तति ताव नयन्तेव । पवत्तयन्ती ति वुत्तं होति । इति सब्बे पिमे धम्मा आयतनतो, आयानं तननतो, आयतस्स च नयनतो, आयतनं आयतनं ति वुच्चन्ति ।

५. अपि च निवासद्धानङ्गेन आकरङ्गेन समोसरणद्धानङ्गेन सज्जातिदेसङ्गेन कारणङ्गेन च आयतनं वेदितब्बं । तथा हि लोके, इस्सरायतनं वासुदेवायतनं ति आदिषु निवासद्धानं आयतनं ति वुच्चति, सुवण्णायतनं रतनायतनं ति आदिषु आकरो । सासने पन, “ मनोरमे आयतने सेवन्ति नं विहङ्गमा ” ति [अं ३।४३] आदिषु समोसरणद्धानं, “ दक्खिणापथो गुह्नं आयतन ” ति [१] आदिषु सज्जातिदेसो, “ तत्र तत्रेव सक्खिभम्बत पापुणाति सति सति आयतने ” ति [अं १।२५८] आदिषु कारणं ।

६. चक्खुआदिषु चापि ते ते चित्तचेतसिका धम्मा निवसन्ति तदायत्तवुत्तिताया ति चक्खादयो नेसं निवासद्धानं । चक्खादिषु च ते आकिण्णा तन्निस्सितत्ता तदारम्भणत्ता चा ति चक्खादयो नेसं आकरो । चक्खादयो च नेसं समोसरणद्धानं, तत्थ तत्थ वत्थुद्वारारम्भण-

वमेन ममोसग्गतो । चक्खादयो च नेम मज्झानिडेमो तन्निस्सयारम्मणभावेन तथेव उप्पत्तिनो ।
चक्खादयो च नेम कारण तेमं अभावे अभावो ति ।

७. इति निवामड्डानडेन आकरडेन समोत्तरगड्डानडेन मज्झानिडेसडेन कारणडेन चा ति
इमेहि पि कारणेहि एने वग्गा आयतन आयतन ति वुज्जन्ति । तम्मा यथावुत्तेन अथेन, चक्खु
च न आयतनच्चा ति चक्खवायतन . पे....धम्मा च ते आयतनच्चा ति वग्गायतन ति एवं
तावेव अन्थनो विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

८. लक्खणा ति चक्खादीनं लक्खणनो पेत्थ विज्जातब्बो विनिच्छयो । तानि च पन
तेम लक्खणानि खन्धनिडेमे वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

९. तावन्वतो ति तावभावतो । इदं वुत्तं होति—चक्खादयो पि हि धम्मा एव । एवं
सति धम्मायतनमिच्चेव अवत्था कम्मा द्वादसायतनानी ति वुत्तानी ति चे,—छविज्जाण-
कायुप्पत्तिद्वारारम्मणववत्थानतो । इध, छन्न विज्जाणकायान द्वारभावेन आरम्मणभावेन च
ववत्थानतो अयमेतेस भेदो होती ति द्वादस वुत्तानि ।

१०. चक्खुविज्जाणवीथिपरियापन्नम्म हि विज्जाणकायस्स चक्खायतनमेव उप्पत्तिद्वारं,
रूपायतनमेव चारम्मणं । तथा इतरानि इतरेसं । छट्ठस्स पन भवङ्गमनसङ्घातो मनायतनेकदेसो
व उप्पत्तिद्वार, असावारणञ्च धम्मायतनं आरम्मण ति । इति छन्न विज्जाणकायानं उप्पत्तिद्वारा-
रम्मणववत्थानतो द्वादस वुत्तानी ति । एवमेत्थ तावन्वतो विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

११. कमतो ति इधापि पुब्बे वुत्तेसु उप्पत्तिक्रमादिसु देसनाक्रमो व युज्जति । अज्झत्ति-
केसु हि आयतनेसु सनिदस्सन-सप्पटिघविसयत्ता चक्खायतनं पाकटं ति पठमं देसित । ततो
अनिदस्सन-सप्पटिघविसयानि सोत्तायतनादीनि । अथ वा, दस्सनानुत्तरियसवनानुत्तरियहेतु-
भावेन बहूपकारत्ता अज्झत्तिकेसु चक्खायतन-सोत्तायतनानि पठम देसितानि, ततो घानायतना-
दीनि तीणि । पञ्चनम्पि गोचरविसयत्ता अन्ते मनायतनं । चक्खायतनादीनं पन गोचरत्ता
तस्स तस्स अनन्तरानि बाहिरेसु रूपायतनादीनि ।

१२. अपि च विज्जाणुप्पत्तिकारणववत्थानतो पि अयमेतेसं कमो वेदितव्वो । वुत्तं हेतं—
“चक्खुञ्च पटिच्च रूपे च उप्पज्जति चक्खुविज्जाण....पे....मनञ्च पटिच्च धम्मे च उप्पज्जति
मनोविज्जाणं” ति [सं २।७२] । एव कमतो पेत्थ विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

१३. सङ्खेपवित्थारा ति सङ्खेपतो हि मनायतनस्स चेव धम्मायतनेकदेसस्स च नामेन,
तदवसेसानञ्च आयतनानं रूपेन सङ्गहितत्ता द्वादसापि आयतनानि नामरूपमत्तमेव होन्ति ।

१४. वित्थारतो पन अज्झत्तिकेसु ताव चक्खायतनं जातिवसेन चक्खुप्पसादमत्तमेव,
पच्चय-गति-निकाय-पुग्गलभेदतो पन अनन्तप्पभेदं । तथा सोत्तायतनादीनि चत्तारि । मनायतनं
कुसलाकुसल-विपाक-किरियविज्जाणभेदेन एकूननवुत्तिप्पभेदं, एकवीसुत्तरसत्तप्पभेदं वा, वत्थु-

पटिपदादिभेदतो पन अनन्तपभेद । रूप-सद्-गन्ध-रसायतनानि विसभाग-पञ्चयादिभेदतो अनन्तपभेदानि । फोटब्बायतनं पथवीधातु-तेजोधातु-वायोधातुवसेन तिप्पभेदं, पञ्चयादिभेदतो अनेकपभेदं । धम्मायतन वेदना-सज्जा-सङ्खारकखन्ध-सुखुमरूप-निब्बानानं सभावानान्तभेदतो अनेकपभेद ति । एव सङ्खेपवित्थारा विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

१५. दट्ठब्बतो ति एत्थ पन सज्जानेव सङ्खतानि आयतनानि अनागमनतो अनिगमनतो च दट्ठब्बानि । न हि तानि पुब्बे उदया कुतोचि आगच्छन्ति, न पि उद्ध वया कुहिञ्चि गच्छन्ति, अथ खो पुब्बे उदया अप्पटिलद्धसभावानि, उद्ध वया परिभिन्नसभावानि, पुब्बन्ता-परन्तवेमज्जे पञ्चयायत्तवुत्तिताय अवसानि पवत्तन्ति, तस्मा अनागमनतो अनिगमनतो च दट्ठब्बानि । तथा निरीहकतो अब्यापारतो च । न हि चक्खु-रूपादीन एवं होति, अहो वत अम्हाक सामगिय विज्जाणं उप्पज्जेय्या ति, न च तानि विज्जाणुप्पादनत्थ द्वारभावेन वत्थुभावेन आरम्मणभावेन वा ईहन्ति, न ब्यापारमापज्जन्ति, अथ खो धम्मता वेसा यं चक्खुरूपादि-सामगियं चक्खुविज्जाणादीनि सम्भवन्ती ति, तस्मा निरीहकतो अब्यापारतो च दट्ठब्बानि ।

१६. अपि च अज्झत्तिकानि सुज्जो गामो विय दट्ठब्बानि, धुवसुभसुखत्तभावविरहितत्ता, बाहिरानि गामघातकचोरा विय, अज्झत्तिकान अभिघातकत्ता । वुत्तं हेत—“चक्खु, भिक्खवे, हज्जति मनापामनापेहि रूपेही ” ति [सं ४।१७५] वित्थारो । अपि च अज्झत्तिकानि छ पाणका विय दट्ठब्बानि, बाहिरानि तेसं गोचरा विया ति । एवमेत्थ दट्ठब्बतो विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

इदं ताव आयतनान वित्थारकथामुखं ।

१७. तदनन्तरा पन, धातुयो ति अट्टारस धातुयो—चक्खुधातु, रूपधातु, चक्खु-विज्जाणधातु, सोतधातु, सद्धातु, सोतविज्जाणधातु, घानधातु, गन्धधातु, घानविज्जाणधातु, जिह्वाधातु, रसधातु, जिह्वाविज्जाणधातु, कायधातु, फोटब्बधातु, कायविज्जाणधातु, मनोधातु, धम्माधातु, मनोविज्जाणधातु ति ।

१८. तत्थ

अत्थतो लक्खणादीहि कम तावत्व-सङ्खतो ।

पञ्चया अथ दट्ठब्बा वेदितब्बो विनिच्छयो ॥

१९. तत्थ अत्थतो ति, चक्खती ति चक्खु, रूपयती ति रूपं, चक्खुस्स विज्जाण चक्खुविज्जाणं ति एवमादिना ताव नयेन चक्खादीनं विसेसत्थतो वेदितब्बो विनिच्छयो । अविसेसेन पन विदहति, धीयते, विधानं, विधीयते एताय, एत्थ वा धीयती ति धातु ।

२०. लोकिया हि धातुयो कारणभावेन ववत्थिता हुत्वा सुवण्णरजतादिधातुयो विय सुवण्णरजतादिं अनेकप्पकारं संसारदुक्खं विदहन्ति, भारहारेहि च भारो विय सत्तेहि वीयन्ते ।

रागियन्ती ति अर्थो । दृक्प्रविशन्मनमेव चेत्ता, अस्मन्मनतो । तत्र च कारण भूतं हि ममग्दृक्त्व सन्नेहि अनुविशन्ति । तथा विहितश्च न पदभ्येव दीयति । उपर्यन्ती ति अर्थो । इति चक्रवादिषु एकेको यस्मां ययाम्नाय विद्वन्ति श्रुतं ति अदिना अथयसेन धातु ति बुञ्चति ।

२१. अपि च, यथा तिथिरान अता नाम मभावतो नन्वि, न वसेता । एता पन, अतनो सभाव वारेन्ती ति धातुयो । यथा लोके विचिता हरितालमनोमिन्नादयो मेढादयवा धातुयो ति बुञ्चन्ति, एवमेता पि धातुयो विय धातुयो । विचिता हने त्राणत्रेय्यावयवा ति । यथा वा सरीरसङ्घातस्स समुदायस्स अवयवभूतेषु रस-सोणितादिषु अञ्जमञ्जविसभागलक्षवण-परिच्छिन्नेषु धातुममञ्जा, एवमेतेषु पि पञ्चकवन्धसङ्घातस्म अतभावस्स अवयवेषु धातुसमञ्जा वेदितव्या । अञ्जमञ्जविसभागलक्षवणपरिच्छिन्ना हने चक्रवादयो ति ।

२२. अपि च, धातू ति निजीवमन्मयेन अधिवचन । तथा हि भगवा, “ दृधातुरो अयं, भिक्खु, पुगिसो ” ति [म ३।२३९] आदिषु जीवसञ्ज्ञाममूहननन्धं धातुदेसन अकासी ति । तस्मा यथावुत्तेन अन्धेन, चक्खु च त धातु च चक्खुधातु....पे ...मनोविज्ञाणश्च त धातु च मनोविज्ञाणधातू ति एव तावेन्ध अन्धतो वेदितव्यो विनिच्छयो ।

२३. लखणादितो ति चक्रवादीन लखणादितो पेन्ध वेदितव्यो विनिच्छयो । तानि च पन तेसं लखणादीनि खन्धनिद्वेसे वुत्तनयेनेव वेदितव्यानि ।

२४. कमतो ति इधापि पुञ्चे वुत्तेषु उप्पत्तिक्रमादिसु देमनाक्रमो व युञ्जति । सो च पनाय हेतुफलानुपुब्बववत्थानवसेन वुत्तो । चक्खुधातु रूपधातू ति इदं हि द्वयं हेतु, चक्खु-विज्ञाधातू ति फल । एवं सब्बत्थ ।

२५. तावत्वतो ति तावभावतो । इदं वुत्त होति—तेषु तेषु हि सुत्ताभिधम्मपदेसेषु, “ आभा धातु, सुभा धातु, आकासानञ्जायतनधातु, विज्ञाणञ्जायतनधातु, आकिञ्चञ्जायतन-धातु, नेवसञ्ज्ञानासञ्जायतनधातु, सञ्जावेदयितनिरोधधातु ” [सं २।१५०], “ कामधातु, व्यापादधातु, विहिंसाधातु, नेक्खम्मधातु, अब्यापादधातु, अविहिंसाधातु ” [विभंग ८६], “ सुखधातु, दुक्खधातु, सोमनस्सधातु, दोमनस्सधातु, उपेक्खाधातु, अविज्ञाधातु ” [विभंग ८५], “ आरम्भधातु, निक्कमधातु, परक्कमधातु ” [स ५।६६], हीना धातु, मज्झिमा धातु, पणीता धातु ” [दी ३।२१५], “ पथवीधातु, आपोधातु, तेजोधातु, वायोधातु, आकास-धातु, विज्ञाणधातु ” [विभंग ८२], “ सङ्गता धातु, असङ्गता धातु ” [म ३।६३], अनेकधातुनानाधातुलोको ” ति [म १।७०, अं ५।३४, ३७] एवमादयो अञ्जा पि धातुयो दिस्सन्ति । एवं सति सब्बासं वसेन परिच्छेदं अकत्वा कस्मा, अट्टारसा ति अयमेव परिच्छेदो कतो ति चे,—सभावतो विज्जमानानं सब्बधातूनं तदन्तो गधत्ता ।

२६. रूपधातु येव हि आभा धातु । सुभा पन रूपादिपटिबद्धा । कस्मा ? सुभ-
निमित्तत्ता । सुभनिमित्त हि सुभा वातु, तच्च रूपादिविनिमुक्त न विज्जति । कुसलविपाकारम्मणा
वा रूपादयो एव सुभा धातू ति रूपादिमत्तमेवेसा । आकासानञ्चायतनधातुआदिसु चित्त
मनोविज्जाणधातु येव । सेसा धम्मधातु । सज्जावेदयितनिरोधधातू पन सभावतो नत्थि ।
धातुद्वयनिरोधमत्तमेव हि सा ।

२७. कामधातु धम्मधातुमत्त वा होति । यथाह—“ तत्थ कतमा कामधातु ?
कामपटिसंयुत्तो तक्को वितक्को....मिच्छासङ्कप्पो ” ति [विभग ८६] । अट्टारसापि वा वातुयो ।
यथाह—“ हेड्डतो अवीचिनिरयं परियन्त करित्वा उपरितो परनिमित्तवसवत्तिदेवे अन्तो
करित्वा यं एतस्मि अन्तरे, एत्थावचरा, एत्थ परियापन्ना खन्धा धातू आयतना रूपा वेदना
सज्जा सङ्कारा विज्जाण, अय वुच्चति कामधातू ” ति [विभग ८६] ।

२८. नेक्खम्मधातु धम्मधातु एव । “ सब्बे पि कुसलाधम्मा नेक्खम्मधातू ” ति [विभग
८६] वचनतो मनोविज्जाणधातु पि होति येव । व्यापाद-विहिंस-अव्यापाद-अविहिंस-सुख-
दुक्ख-सोमनस्स-दोमनस्सुपेक्खा-अविज्जा-आरम्भ-निक्कम-परक्कमधातुयो धम्मधातु येव ।

२९. हीन-मज्झिम-पणीतधातुयो अट्टारसधातुमत्तमेव । हीना हि चक्खादयो हीना धातु,
मज्झिम-पणीता मज्झिमा चेव पणीता च । निप्परियायेन पन अकुसला धम्मधातु-मनोविज्जाण-
धातुयो हीना धातु । लोकिया कुसलाव्याकता उभो पि, चक्खुधातुआदयो च मज्झिमा धातु ।
लोकुत्तरा पन धम्मधातु-मनोविज्जाणधातुयो पणीता धातु ।

३०. पथवी-तेजो-वायोधातुयो फोड्ढब्बधातु येव । आपोधातु आकासधातु च धम्मधातु
येव । विज्जाणधातु चक्खुविज्जाणादिसत्तविज्जाणधातुसङ्खेपो येव ।

३१. सत्तरस वातुयो धम्मधातुएकदेसो च सङ्खता धातु । असङ्खता पन धातु धम्म-
धातुएकदेसो व । अनेकधातुनानाधातुलोको पन अट्टारसधातुप्पभेदमत्तमेवा ति । इति सभावतो
विज्जमानान सत्तधातून तदन्तोगधत्ता अट्टारसेव वुत्ता ति ।

३२. अपि च विजाननसभावे विज्जाणे जीवसज्जीन सज्जासमूहननत्थम्पि अट्टारसेव
वुत्ता । सन्ति हि सत्ता विजाननसभावे विज्जाणे जीवसज्जीनो । तेस चक्खु-सोत-घान-जिह्वा-
काय-मनोधातु-मनोविज्जाणधातुभेदेन तस्स अनेकतं, चक्खुरूपादिपच्चयायत्तवुत्तिताय अनिच्चतश्च
पकासेत्वा दीघरत्तानुसयितं जीवसज्जं समूहनितुकामेन भगवता अट्टारस धातुयो पकासिता ।

३३. किञ्च भिय्यो तथावेनेय्यज्झासयवसेन च । ये च इमाय अनतिसङ्खेपविथाराय
देसनाय वेनेय्यसत्ता, तदज्झासयवसेन च अट्टारसेव पकासिता ।

सङ्खेपविथरनयेन तथा तथा हि धम्मं पकासयति एस यथा यथास्स ।

सद्धम्मतेजविहत्तं विलयं खणेन वेनेय्यसत्तहृदयेसु तमो पयाती ति ॥

एवमेत्थ तावत्वतो वेदितम्बो विनिच्छयो ।

४१. प्रिसेसतो पनेत्य भेरितल विय चक्खुवातु दड्ढ्वा, दण्डो विय रूपवातु, सद्दो विय चक्खुविज्जाणवातु । तथा आदासतल विय चक्खुधातु, मुख विय रूपवातु, मुखनिमित्त विय चक्खुविज्जाणवातु । अथ वा, उच्छ्रुतिला विय चक्खुधातु, यन्तचक्कयट्ठि विय रूपवातु, उच्छ्रुरसतेलानि विय चक्खुविज्जाणवातु । तथा अवरारणी विय चक्खुधातु, उत्तरारणी विय रूपधातु, अग्गि विय चक्खुविज्जाणवातु । एस नयो सोतधातुआदिस्सु ।

४२. मनोवातु पन यथासम्भवतो चक्खुविज्जाणधातुआदानं पुरेचरानुचरा विय दड्ढ्वा । वम्मधातुया वेदनाक्खन्वो सल्लमिव सूलमिव च दड्ढ्बो, सज्जासङ्घारक्खन्वा वेदनासल्लसूलयोगा आतुरा विय । पुथुज्जनान वा सज्जा आसादुक्खजननतो रित्तमुट्ठि विय, अयथाभुच्चनिमित्त-गाहकतो वनमिगो विय । सङ्घारा पटिसन्विय पक्खिपनतो अङ्गारकासुय खिपनपुरिसा विय, जातिदुक्खानुबन्धतो राजपुरिसानुबन्धचोरा विय, सब्बानत्थावहस्स खन्वसन्तानस्स हेतुतो विसरुक्खबीजानि विय । रूप नानाविधूपद्वनिमित्ततो उरचक्क विय दड्ढ्ब । असङ्घता पन वातु अमततो सन्ततो खेमतो च दड्ढ्वा । कस्मा ? सब्बानत्थपटिपक्खभूतत्ता ।

४३. मनोविज्जाणधातु आरम्भणेषु ववत्थानाभावतो अरज्जमक्कटो विय, दुद्धमनतो अस्सखलुङ्को विय, यत्थकामनिपातितो वेहासक्खित्तदण्डो विय, लोभदोसादिनानप्पकारकिलेसवेस-योगतो रङ्गनटो विय दड्ढ्वा ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
पज्जाभावनाधिकारे आयतनधातुनिर्देशो नाम
पन्नरसमो परिच्छेदो ।

सोळसमो पग्छेदो इन्द्रियसच्चनिद्देशो

१. घातून अनन्तरं उद्दिष्टानि पन, इन्द्रियानीं ति त्रावीमति इन्द्रियानि—चक्रवृन्दियं मे निन्द्रिय त्रानिन्द्रिय त्रिह्निन्द्रिय कायिन्द्रियं मनिन्द्रिय, इत्थिन्द्रिय पुरिसिन्द्रिय ज्ञाविनिन्द्रिय, सुविन्द्रिय दुक्किवन्द्रिय सोमनस्सिन्द्रिय दोमनम्मिन्द्रियं उपेक्किवन्द्रियं, सद्धिन्द्रिय विरियिन्द्रिय सनिन्द्रिय ममाधिन्द्रियं पज्जिन्द्रिय, अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रिय अज्जिन्द्रियं अज्जाताविन्द्रियं ति ।

२. तथ

अन्यतो लक्खणादीहि कमतो च विजानिया ।

भेदाभेदा तथा किच्चा भूमितो च विनिच्छय ॥

३. तथ चक्रवर्दीनं ताव, चक्रवर्ती ति चक्रवृत्ति आदिना नयेन अथो पकासितो । पच्छिमेसु पन तासु पठम, पुव्वभागे अनज्जात अमत पद चतुसच्चवम्म वा जानिम्मामी ति एव पटिपन्नस्स उपपजनतो, इन्द्रियद्वसम्भवतो च अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रिय ति वुत्त । दुतियं आजाननतो, इन्द्रियद्वसम्भवतो च अज्जिन्द्रिय । ततियं अज्जाताविनो चतृसु सच्चसु निद्वितजाणकिच्चस्स खीणासवस्स उपपजनतो, इन्द्रियद्वसम्भवतो च अज्जाताविन्द्रिय ।

४. को पन नेसं इन्द्रियद्वो नामा ति ? इन्दलिङ्गद्वो इन्द्रियद्वो, इन्दोसितद्वो इन्द्रियद्वो, इन्ददिङ्गद्वो इन्द्रियद्वो, इन्दसिङ्गद्वो इन्द्रियद्वो, इन्दजुङ्गद्वो इन्द्रियद्वो । सो सब्बो पि इध यथायोग युज्जति ।

५. भगवा हि सम्मासम्बुद्धो परमिस्सरियभावतो इन्दो, कुसलाकुसलञ्च कम्म, कम्मेसु कस्सचि इस्सरियाभावतो । तेनेत्थ, कम्मसज्जनितानि ताव इन्द्रियानि कुसलाकुसल कम्म उल्लिङ्गेन्ति, तेन च सिद्धानी ति इन्दलिङ्गद्वेन इन्दसिङ्गद्वेन च इन्द्रियानि । सब्बानेव पनेतानि भगवता यथाभूततो पकासितानि च अभिसम्बुद्धानि चा ति इन्दोसितद्वेन इन्ददिङ्गद्वेन च इन्द्रियानि । तेनेव च भगवता मुनिन्देन कानिचि गोचरासेवनाय, कानिचि भावनासेवनाय सेवितानी ति इन्दजुङ्गद्वेनापि इन्द्रियानि ।

६. अपि च आधिपच्चसङ्घातेन इस्सरियद्वेनापि एतानि इन्द्रियानि । चक्खुविज्जाणादि-
प्पवत्तिय हि चक्खादीन सिद्धं आधिपच्चं, तस्मिं तिक्खे तिक्खत्ता, मन्दे च मन्दत्ता ति । अयं तावेत्थ अत्थतो विनिच्छयो ।

७. लक्खणादीही ति लक्खण-रस-पच्चुप्पट्टान-पदद्वानेहि पि चक्खादीनं विनिच्छयं विजानिया ति अत्थो । तानि च तेस लक्खणादीनि खन्धनिद्देशे वुत्तानेव । पज्जिन्द्रियादीनि हि चत्तारि अत्थतो अमोहो येव । सेसानि तथ सरूपेनेव आगतानि ।

८. कमतो ति, अयम्पि देसनाक्रमो व । तत्थ, अज्झत्तधम्मपरिज्जाय अरियभूमिपटि-
लाभो होती ति अत्तभावपरियापन्नानि चक्खुन्द्रियादीनि पठमं देसितानि । सो पन अत्तभावे
य धम्म उपादाय इत्थी ति वा पुरिसो ति वा सज्ज गच्छति, अयं सो ति निदस्सनत्थ ततो
इत्थिन्द्रियं, पुरिसिन्द्रियञ्च । सो दुविधो पि जीवितिन्द्रियपटिबद्धवुत्ती ति आपनत्थ ततो
जीवितिन्द्रियं । याव तस्स पवत्ति, ताव एतेस वेदयितान अनिवत्ति, यच्च किञ्चि वेदयित सब्ब
त दुक्ख ति आपनत्थ ततो सुखिन्द्रियादीनि । तनिरोधत्थ पन एते धम्मा भावेतब्बा ति
पटिपत्तिदस्सनत्थ ततो सद्धादीनि । इमाय पटिपत्तिया एस धम्मो पठमं अत्तनि पातुभवती
ति पटिपत्तिया अमोघभावदस्सनत्थं ततो अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं । तस्सेव फलत्ता ततो
अनन्तरं भावेतब्बतो च ततो अज्जिन्द्रिय । ततो पर भावनाय इमस्स अधिगमो, अधिगते च
पनिमस्मिं नत्थि किञ्चि उत्तरि करणीयं ति आपनत्थ अन्ते परमस्सासभूत अज्जाताविन्द्रिय देसित
ति । अयमेत्थ कमो ।

९. भेदाभेदा ति, जीवितिन्द्रियस्सेव चेत्थ भेदो । त हि रूपजीवितिन्द्रियं अरूप-
जीवितिन्द्रियं ति दुविधं होति । सेसानं अभेदो ति । एवमेत्थ भेदाभेदतो विनिच्छयं विजानिया ।

१०. किच्चा ति, किमिन्द्रियान किच्च ति चे,—चक्खुन्द्रियस्स ताव, “ चक्खायतन
चक्खुविज्जाणधातुया तसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं इन्द्रियपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप ५] वचनतो
यं तं इन्द्रियपच्चयभावेन साधेतब्बं अत्तनो तिक्खमन्दादिभावे चक्खुविज्जाणादिधम्मान
तिक्खमन्दादिसङ्घातं अत्ताकारानुवत्तापन, इद किच्चं । एवं सोतघानजिह्वाकायानं । मनिन्द्रियस्स
पन सहजातधम्मानं अत्तनो वसवत्तापन । जीवितिन्द्रियस्स सहजातधम्मानुपालनं । इत्थिन्द्रियपुरि-
सिन्द्रियानं इत्थिपुरिसलिङ्गनिमित्तकुत्ताकप्पाकारानुविधानं । सुख-दुक्ख-सोमनस्स-दोमनस्सिन्द्रियान
सहजातधम्मे अभिभवित्वा यथासकं ओळारिकाकारानुपापनं । उपेक्खिन्द्रियस्स सन्तपणीतमज्झ-
त्ताकारानुपापनं । सद्धादीन पटिपक्खाभिभवन, सम्पयुत्तधम्मानञ्च पसन्नाकारादिभावसम्पापनं ।
अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियस्स सज्जोजनत्तयप्पहानञ्चेव सम्पयुत्तानञ्च तप्पहानाभिमुखभावकरण ।
अज्जिन्द्रियस्स कामरागव्यापादादितनुकरणप्पहानञ्चेव सहजातानञ्च अत्तनो वसानुवत्तापनं ।
अज्जाताविन्द्रियस्स सब्बकिच्चेसु उस्सुकप्पहानञ्चेव अमताभिमुखभावपच्चयता च सम्पयुत्तानं ति ।
एवमेत्थ किच्चतो विनिच्छय विजानिया ।

११. भूमितो ति, चक्खु-सोत-घान-जिह्वा-काय-इत्थि-पुरिस-सुख-दुक्ख-दोमनस्सिन्द्रियानि
चेत्थ कामावचरानेव । मनिन्द्रिय-जीवितिन्द्रिय-उपेक्खिन्द्रियानि, सद्धा-विरिय-सति-समाधि-
पज्जिन्द्रियानि च चतुभूमिपरियापन्नानि । सोमनस्सिन्द्रिय कामावचर-रूपावचर-लोकुत्तरवसेन भूमि-
त्तयपरियापन्न । अवसाने तीणि लोकुत्तरानेवा ति । एवमेत्थ भूमितो पि विनिच्छयं विजानिया ।

१२. एवं हि विजानन्तो

सवेगबहुलो भिक्खु ठितो इन्द्रियसंवरे ।

इन्द्रियानि परिज्ज्याय दृक्खम्मन्न करिम्मती ति ॥

इदं इन्द्रियान विथागकथासुव ।

१३. तदन्नन्नरानि पन सञ्चानी ति चत्तारि अग्निसञ्चानि—दुक्ख अरियसच्चं, दुक्ख-समुदय अरियमच्च, दुक्खनिरोध अरियमच्च, दुक्खनिरोज्जगामिनिपटिण्डा अरियमच्च ति ।

१४. तथ

विभागतो निब्बचन-लक्खणादिप्पभेदतो ।

अन्यत्थुद्धारतो चैव अनूनाधिकतो तथा ॥

कमतो जानिआदीन निच्छया त्राणकिच्चतो ।

अन्नोगतान पभेदा उपमातो चतुक्कतो ॥

मुज्जनेकविधार्दाहि सभागविसभागतो ।

विनिच्छयो वेदितव्वो विज्जुना सासनक्रमे ॥

१५. तथ विभागतो ति, दुक्खादीनं हि चत्तारो चत्तारो अथा विभत्ता तथा अविताया अनज्जथा, ये दुक्खादीनि अभिसमेत्तेहि अभिसमेत्तवा । यथाह—“ दुक्खस्स पीळनडो सङ्खतडो सन्तापडो विपरिणामडो, इमे चत्तारो दुक्खस्स दुक्खहा तथा अविताया अनज्जथा.... समुदयस्स आयूहनडो निदानडो सयोगडो पल्लिवोधडो....निरोधस्स निस्सरणडो विवेकडो असङ्खतडो अमतडो मग्गस्स निय्यानडो हेतुडो दम्मसनडो अधिपतेय्यडो, इमे चत्तारो मग्गस्स मग्गहा तथा अविताया अनज्जथा ” ति [पटि २।१०४-११] । तथा “ दुक्खस्स पीळनडो सङ्खतडो सन्तापडो विपरिणामडो अभिसमयडो ” ति [पटि १।११८] एवमादि । इति एव विभत्तान चतुन्न चतुन्न अत्थानं वसेन दुक्खादीनि वेदितव्वानी ति । अयं तावेत्थ विभागतो विनिच्छयो ।

१६. निब्बचन-लक्खणादिप्पभेदतो ति एत्थ पन निब्बचनतो ताव, इध दु इति अय सद्दो कुच्छिते दिस्सति । कुच्छित हि पुत्त दुपुत्तो ति वदन्ति । ख-सद्दो पन तुच्छे । तुच्छं हि आकासं खं ति बुच्चति । इदञ्च पठम सच्च कुच्छित अनेकउपद्ववाविट्ठानतो, तुच्छं बालजनपरि-कप्पित-धुवसुभसुखत्तभावविरहिततो, तस्मा कुच्छितत्ता तुच्छत्ता च दुक्ख ति बुच्चति ।

१७. सं इति च अयं सद्दो, समागमो समेतं ति आदिसु सयोग दीपेति, उ इति अयं, उप्पन्नं उदित ति आदिसु उप्पत्ति । अयसद्दो कारणं दीपेति । इदञ्चापि दुतियसच्चं अक्खेस-पच्चयसमायोगे सति दुक्खस्सुप्पत्तिकारणं । इति दुक्खस्स संयोगे उप्पत्तिकारणत्ता दुक्खसमुदय ति बुच्चति ।

१८. ततियसच्च पन, यस्मा नि-सद्दो अभावं, रोधसद्दो च चारक दीपेति, तस्मा अभावो एत्थ संसारचारकसञ्जातस्स दुक्खरोधस्स सब्बगतिमुज्जत्ता, समधिगते वा तस्मिं ससारचारक-

सङ्घातस्स दुक्खरोधस्स अभावो होति तप्पटिपक्खत्ता ति पि दुक्खनिरोधं ति बुच्चति । दुक्खस्स वा अनुप्पादनिरोधपच्चयत्ता दुक्खनिरोधं ति ।

१९. चतुत्थसच्चं पन, यस्मा एतं दुक्खनिरोधं गच्छति आरम्मणवसेन तदभिमुखभूतत्ता, पटिपदा च होति दुक्खनिरोधपत्तिया, तस्मा दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदा ति बुच्चति ।

२०. यस्मा पनेतानि बुद्धादयो अरिया पटिविज्झन्ति, तस्मा अरियसच्चानी ति बुच्चन्ति । यथाह—“ चत्तारिमानि, भिक्खवे, अरियसच्चानि । कतमानि....पे....इमानि खो, भिक्खवे, चत्तारि अरियसच्चानि ” [स ५।४२५-२६] । अरिया इमानि पटिविज्झन्ति, तस्मा अरियसच्चानी ति बुच्चन्ति ।

२१. अपि च, अरियस्स सच्चानी ति पि अरियसच्चानि । यथाह—“ सदेवके, भिक्खवे, लोके....पे....मनुस्साय तथागतो अरियो, तस्मा अरियसच्चानी ति बुच्चन्ती ति [स ५।४३५] । अथ वा, एतेस अभिसम्बुद्धत्ता अरियभावसिद्धितो पि अरियसच्चानि । यथाह—“ इमेस खो, भिक्खवे, चतुन्नं अरियसच्चानं यथाभूतं अभिसम्बुद्धत्ता तथागतो अरहं सम्मासम्बुद्धो ति बुच्चती ” ति [स ५।४३३] ।

२२. अपि च खो पन, अरियानि सच्चानी ति पि अरियसच्चानि । अरियानी ति अवि-
तथानि । अविशंवादकानी ति अथो । यथाह—“ इमानि खो, भिक्खवे, चत्तारि अरियसच्चानि तथानि अवितथानि अनञ्जथानि, तस्मा अरियसच्चानी ति बुच्चन्ती ” ति [सं ५।४३५] । एवमेत्थ निब्बचनतो विनिच्छयो वेदितब्बो ।

२३. कथं लक्खणादिप्पभेदतो ? एत्थ हि बाधनलक्खणं दुक्खसच्चं, सन्तापनरसं, पवत्तिपच्चुपडानं । पभत्रलक्खणं समुदयसच्चं, अनुपच्छेदकरणरसं, पल्लिबोधपच्चुपडानं । सन्ति-
लक्खणं निरोधसच्चं, अच्चुतिरसं, अनिमित्तपच्चुपडानं । निग्यानलक्खणं मग्गसच्चं, किलेसप्पहान-
करणरसं, बुडानपच्चुपडानं । अपि च पवत्ति-पवत्तन-निवात्ति-निवत्तनलक्खणानि पटिपाटिया, तथा सङ्घत-तण्हा-असङ्घत-दस्सनलक्खणानि चा ति । एवमेत्थ लक्खणादिप्पभेदतो विनिच्छयो वेदितब्बो ।

२४. अत्थत्थुद्धारतो चेवा ति एत्थ पन अत्थतो ताव, को सच्चडो ति चे,—यो पज्जा-
चक्खुना उपपरिक्खमानानं माया व विपरीतो, मरीचि व विसंवादको, तित्थियानं अत्ता व अनुपलब्धसभावो च न होति, अथ खो बाधनप्पभव-सन्ति-निग्यानप्पकारेण तच्छाविपरीत-
भूतभावेन अरियजाणस्स गोचरो होति येव, एस अगिलक्खणं विय, लोकपकति विय च तच्छाविपरीतभूतभावो सच्चडो ति वेदितब्बो । यथाह—“ इदं दुक्खं ति, भिक्खवे, तथमेतं, अवितथमेतं, अनञ्जथमेतं ” ति [सं ५।४३०] वित्थारो ।

२५. अपि च,

नाबाधकं यतो दुक्खं, दुक्खा अज्जं न बाधकं ।

वायकत्तनियामेन ततो मच्चमिदं मन ॥
 न विना नाञ्जतो दुक्खं, न हंति न च न ततो
 दुक्खवेहेतुनियामेन इति मच्च विमनिका ॥
 नाञ्जा निव्वानतो मन्ति, मन्तं न च न त यतो ।
 सन्तभावनियामेन ततो मच्चमिदं मन ॥
 मग्गा अञ्ज न निग्यानं, अनिग्यानो न चापि सो ।
 तच्छनिग्यानभावत्ता इति सो सच्चसम्मतो ॥
 इति तच्छाविपल्लास-भूतभावं चतूस्वपि ।
 दृग्वादिस्वविसेसेन सच्चइ आहु पण्डिता नि ॥

एव अयतो विनिच्छयो वेदितव्वो ।

२६. कथं अत्थुद्धारतो ? इवायं सच्चसद्धो अनेकेणु अथेणु दिम्सति । सेय्यथिद—
 “ सच्च भणे न कुञ्जेय्या ” ति [व २२४] आदिषु वाचासच्चे । “ सच्चे ठिता समण-
 ब्राह्मणा चा ” ति [ ] आदिषु विरतिसच्चे । “ कस्मा नु सच्चानि वदन्ति नाना,
 पवादियासे कुसलावदाना ” ति [सु ८८५] आदिषु दिडिमच्चे । “ एकं हि सच्च न दुतीयं ”
 ति [सु ८८४] आदिषु परमत्थसच्चे निव्वाने चेव मग्गो च । चतुन्नं सच्चानं कति कुसला ”
 ति [पट्ठि २।१०८, विभंग ११२] आदिषु अरियसच्चे । स्वायमिवापि अरियसच्चे वत्तती
 ति । एवमेत्थं अत्थुद्धारतो पि विनिच्छयो वेदितव्वो ।

२७. अनूनाधिकतो ति, कस्मा पन चत्तारेव अरियसच्चानि वुत्तानि अनूनानि अनधि-
 कानी ति चे,—अञ्जत्सासम्भवतो, अञ्जतरस्स च अनपनेय्यभावतो । न हि एतेहि अञ्जं
 अधिकं वा, एतेसं वा एकमपि अपनेतव्वं सम्भोति । यथाह—“ इध, भिक्खवे, आगच्छेय्य
 समणो वा ब्राह्मणो वा, नेतं दुक्खं अरियसच्चं, अञ्ज दुक्खं अरियसच्चं, अहमेतं दुक्खं अरिय-
 सच्चं ठपेत्वा अञ्ज दुक्खं अरियसच्चं पञ्जपेस्सामी ति, नेतं ठानं विज्जती ” ति [ ]
 आदि । यथा चाह—“ यो हि कोचि, भिक्खु, समणो वा ब्राह्मणो वा एवं वदेय्य—नेतं दुक्खं
 पठमं अरियसच्चं यं समणेन गोतमेन दोसितं, अहमेतं दुक्खं पठमं अरियसच्चं पच्चक्खाय अञ्जं
 दुक्खं पठमं अरियसच्चं पञ्जपेस्सामी ति, नेतं ठानं विज्जती ” ति [सं ५।४२८] आदि ।

२८. अपि च पवत्तिमाचिक्खन्तो भगवा सहेतुकं आचिक्खि, निवत्तिञ्च सउपायं । इति
 पवत्ति-निवत्ति-तदुभयहेतुन एतपरमतो चत्तारेव वुत्तानि । तथा परिज्जेय्य-पहातव्व-सच्छिकातव्व-
 भावेतव्वानं, तण्हावत्थु-तण्हा-तण्हानिरोध-तण्हानिरोधुपायानं, आलय-आलयारामता-आलय-
 समुग्घात-आलयसमुग्घातकुपायानञ्च वसेनापि चत्तारेव वुत्तानी ति । एवमेत्थं अनूनाधिकतो
 विनिच्छयो वेदितव्वो ।

२९. कमतो ति अयं पि देसनाक्रमो व । एत्थं च, ओळारिकत्ता सब्बसत्तसाधारणत्ता च सुविज्जेय्यंति दुक्खसच्चं पठमं वुत्तं, तस्सेव हेतुदस्सनत्थं तदनन्तरं समुदयसच्चं, हेतुनिरोधा फलनिरोधो ति आपनत्थं ततो निरोधसच्चं, तदधिगमूपायदस्सनत्थं अन्ते मग्गसच्चं ।

३०. भवसुखस्सादगधितानं वा सत्तानं सवेगजननत्थं पठमं दुक्खमाह, तं नेव अकतं आगच्छति, न इस्सरनिम्मानादितो होति, इतो पनं होती ति आपनत्थं तदनन्तरं समुदयं, ततो सहेतुकेन दुक्खेन अभिभूतत्तां सविग्गमानसानं दुक्खनिस्सरणगवेसीनं निस्सरणदस्सनेन अस्सासजननत्थं निरोधं, ततो निरोधाधिगमत्थं निरोधसम्पापकं मग्गं ति । एवमेत्थं कमतो विनिच्छयो वेदितब्बो ।

३१. जातिआदीनं निच्छया ति, ये ते अरियसच्चानि निदिसन्तेन भगवता, “जातिं पि दुक्खा, जरां पि दुक्खा, मरणं पि दुक्खं, सोकपरिदेवदुक्खदोमनस्सुपायासां पि दुक्खा, अप्पियेहि सम्पयोगो दुक्खो, पियेहि विप्पयोगो दुक्खो, यम्पिच्छं न लभति तम्पि दुक्खं, सङ्घित्तेन पञ्चुपादानक्खन्वा दुक्खा ” ति [विभग ९९] दुक्खनिर्देशे द्वादसं धम्मा, “यायं तण्हा पोन्भविका नन्दिरागसहगता तत्र तत्राभिनिन्दिनी, सेय्यथिदं—कामतण्हा भवतण्हा विभवतण्हा ” ति [विभग १०१] समुदयनिर्देशे तिविधा तण्हा, “यो तस्सा येव तण्हाय असेसविरागनिरोधो चागो पटिनिस्सग्गो मुत्ति अनाल्लो ” ति [विभग १०३] एवं निरोधनिर्देशे अत्थतो एकमेव निब्बानं, “कतमं दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदा अरियसच्चं ? अयमेव अरियो अङ्गिको मग्गो, सेय्यथिदं—सम्मादिट्ठि....पे....सम्मासमाधी ” ति [विभग १०४] एवं मग्गनिर्देशे अङ्गं धम्मा ति, इति चतुन्नं सच्चानं निर्देशे जातिआदयो धम्मा वुत्ता, तेसं जातिआदीनं निच्छया पि एत्थं विनिच्छयो वेदितब्बो ।

३२. सेय्यथिदं—अयं हि जातिसद्वो अनेकत्थो । तथाहेस, “एकम्पि जातिं, द्वे पि जातियो ” ति [दी १।८१] एत्थं भवे आगतो । “अत्थि, विसाखे, निगण्ठा नाम समणजाती ” ति [अं १।२०६] एत्थं निकाये । “जातिं द्वीहि खन्धेहि सङ्गहिता ” ति [धातु १५] एत्थं सङ्घतलक्खणे । “यं मातुकुच्छिस्मिं पठमं चित्तं उप्पन्नं, पठमं विज्जाणं पातुभूतं, तदुपादाय सा वस्स जाती ” ति [महा ९३] एत्थं पटिसन्धियं । “सम्पत्तिजातो, आनन्द, बोधिसत्तो ” ति [म ३।१२३] एत्थं पसूतियं । “अक्खित्तो अनुपकुट्ठो जातिवादेना ” ति [दी १।११३ एवमादिषु] एत्थं कुले । “यतोह, भगिनि, अरियाय जातिया जातो ” ति [म २।१०३] एत्थं अरियसीले ।

३३. स्वायमिधं गन्मसेय्यकानं पटिसन्धितो पडाय याव मातुकुच्छिम्हा निक्खमनं ताव पवत्तेसु खन्धेसु, इतरेसं पटिसन्धिखन्धेस्वेवा ति दट्ठब्बो । अयम्पि च परियायकथा व । निप्परियायतो पनं तत्थं तत्थं निब्बत्तमानानं सत्तानं ये ये खन्धा पातुभवन्ति, तेसं तेसं पठमपातुभावो जाति नाम ।

३४. सा पनेसा तत्थं तत्थं भवे पठमामिनिब्बत्तिलक्खणा, निव्यातनरसा, अतीतभवतो

इय उम्मुज्जनपञ्चदशाना, दृक्खविनिन्नपञ्चदशाना वा । कम्मा पनेसा दृक्खानि चे,—अनेकेन दृक्खान वयुभावतो । अनेकानि हि दृक्खानि । मंययिद—दृक्खदृक्ख, विरिगिगि मदृक्ख, सङ्गारदृक्ख, पटिच्छन्नदृक्ख, अपटिच्छन्नदृक्ख, परिणायदृक्ख, निष्परिययदृक्ख नि ।

३५. तथ कायिकचेतनिका दृक्खा वेदना समवना च नानता च दुक्खता दुक्खदुक्खं ति बुच्चति । सुखा वेदना विरिगामे दृक्खुगणिहंतो विपरिणामदुक्खं । उपेक्खावेदना चैव अवमेसा च तेभ्मका सङ्गारा उदयव्वयपरिपीळितता सङ्गारदुक्खं । कण्णमूलदन्तमूलरागजपरिळाह-दोसजपरिळाहादिकायिकचेतसिको आवायो पुच्छिन्वा जानितव्वतो उपक्कमस्स च अपाकटभावतो पटिच्छन्नदुक्खं नाम, अपाकटदुक्ख ति पि बुच्चति । दृष्टिमकम्मकरणादिसमुद्धानो आवायो अपुच्छिन्वा च जानितव्वतो उपक्कमस्म च पाकटभावतो अपपटिच्छन्नदुक्खं नाम, पाकटदुक्ख ति पि बुच्चति । टपेन्वा दुक्खदुक्ख मेम दुक्खमच्चविभङ्गे आगत जातिआदि सच्चमि तम्म तम्म दृक्खमस्स वयुभावतो परिणायदुक्खं । दुक्खदुक्खं पन निष्परियायदुक्खं ति बुच्चति ।

३६. तत्राय जानि, य तं बालपण्डितमुत्तादिसु भगवता पि उपमावसेन पकासित आपायिक दुक्ख, यच्च सुगतियमि मनुस्सलोके गम्भोक्कन्तिमूलकादिभेदं दुक्ख उपपज्जति, तस्स वथुभावतो दुक्खा ।

३७. तत्रिद गम्भोक्कन्तिमूलकादिभेद दुक्खं । अयं हि सत्तो मातुकुच्छिम्हि निव्वत्तमानो न उपपल-पदुम-पुण्डरीकादिसु निव्वत्तति, अय खो हेडा आमासयस्स, उपरि पक्कासयस्स, उदरपटलपिड्डिकण्टकान वेमज्जे परमसम्बाधे तिब्वन्धकारे नानाकुणपगन्धपरिभावितपरमदुगन्धपवनविचरिते अधिमत्तजेगुच्छे कुच्छिपदेसे, पूतिमच्छपूतिकुम्मासचन्दनिकादिसु किमि विय निव्वत्तति । सो तथ निव्वत्तो दस मासे मातुकुच्छिसम्भवेन उस्मना पुटपाक विय पच्चमानो, पिड्डपिण्ड विय सेदियमानो, समिज्जनपसारणादिरहितो अधिमत्त दुक्खमनुभोती ति । इदं ताव गम्भोक्कन्तिमूलक दुक्ख ।

३८. य पन सो मातु सहसा उपक्खलन-गमन-निसीदन-बुद्धान-परिवत्तनादिसु सुराधुत्त-हृत्यगतो एळको विय, अहितुण्डिकहृत्यगतो सप्पपोतको विय च आकड्डन-परिकड्डन-ओधुनन-निद्धुननादिना उपक्कमेन अधिमत्तं दुक्खमनुभवति, यच्च मातु सीतदकपानकाले सीतनरकूपपन्नो विय, उण्हयागुभत्तादिअज्झोहरणकाले अङ्गारबुड्डिसम्परिकिण्णो विय, लोणम्बिलादिअज्झोहरणकाले खारापतच्छिकादिकम्मकरणपत्तो विय तिव्वं दुक्खमनुभोति, इद गम्भपरिहरणमूलकं दुक्खं ।

३९. यं पनस्स मूळ्हगम्भाय मातुया मित्तामच्चसुहज्जादीहि पि अदस्सनारहे दुक्खुप्पत्ति-हाने छेदनफालनादीहि दुक्खं उपपज्जति, इद गम्भविपत्तिमूलकं दुक्खं ।

४०. यं विजायमानाय मातुया कम्मजेहि वातेहि परिवत्तेत्वा नरकपपात विय अति-

भयानकं योनिमग्नं पटिपादियमानस्स परमसम्बाधेन योनिमुखेन ताळच्छिग्गळेन विय निक्कट्टिय-
मानस्स महानागस्स, नरकसत्तस्स विय च सङ्घातपब्बतोहि विचुण्णियमानस्स दुक्खं उप्पज्जति,
इदं विजायनमूलकं दुक्खं ।

४१. यं पन जातस्स तरुणवणसदिससुकुमारसररीरस्स हत्थगहणनहापनधोवनचोळपरि-
मज्जनादिकाले सूचिमुख-खुरधाराहि विज्झन-फालनसदिसं दुक्खं उप्पज्जति, इदं मातुकुच्छित्तो
बहिनिक्खमनमूलकं दुक्खं ।

४२. यं ततो परं पवत्तियं अत्तना व अत्तानं वधेन्तस्स, अचेलकवतादिवसेन आतापन-
परितापनानुयोगमनुयुत्तस्स, कोधवसेन अमुज्जन्तस्स उब्बन्धन्तस्स च दुक्खं होति, इदं अत्तूप-
क्रममूलकं दुक्खं ।

४३. यं पन परतो वधबन्धनादीनि अनुभवन्तस्स उप्पज्जति, इदं परूपक्रममूलकं दुक्खं
ति । इति इमस्स सब्बस्सापि दुक्खस्स अयं जातिं वत्थुमेव होति । तेनेतं वुच्चति—

जायेथ नो चे नरकेसु सत्तो तत्थग्गिदाहादिकमप्पसङ्गह ।

लभेथ दुक्खं नु कुहिं पतिट्ठ इच्चाह दुक्खा ति मुनीध जातिं ॥

दुक्खं तिरच्छेसु कसापतोद-दण्डाभिघातादिभव अनेक ।

यं तं कथं तत्थ भवेय्य जातिं विना, तहिं जातिं ततो पि दुक्खा ॥

पेतेसु दुक्खं पन खुप्पिपासावातातपादिप्पभवं विचित्तं ।

यस्मा अजातस्स न तत्थ अत्थि, तस्मा पि दुक्खं मुनि जातिमाह ॥

तिव्वन्धकारे च असङ्गहसीते लोकन्तरे यं असुरेसु दुक्खं ।

न तं भवे तत्थ न चस्स जाति, यतो अयं जातिं ततो पि दुक्खा ॥

यच्चापि गूथनरके विय मातुगब्भे सत्तो वस चिरमथो बहि निक्खमञ्च ।

पप्पोति दुक्खमतिघोरमिदम्पि नत्थि जातिं विना, इति पि जातिं अयं हि दुक्खा ॥

किं भासितेन बहुना न नु यं कुहिञ्चि अत्थीध किञ्चिदपि दुक्खमिदं कदाचि ।

नेवत्थि जातिविरहे यदतो महेसि दुक्खा ति सब्बपठमं इममाह जातिं ति ॥

अयं ताव जातियं विनिच्छयो ।

४४. जरा पि दुक्खा ति एत्थं दुविधा जरा, सङ्खतलक्खणञ्च, खण्डिच्चादिसम्मतो
सन्ततियं एकभवपरियापन्नखन्धपुराणभावो च । सा इध अधिप्पेता । सा पनेसा जरा खन्ध-
परिपाकलक्खणा, मरणूपनयनरसा, योव्वनविनासपच्चुपडाना, दुक्खा सङ्खारदुक्खभावतो चेव
दुक्खवत्थुतो च ।

४५. य हि अङ्गपच्चङ्गसिथिलभाव-इन्द्रियविकार-विरूपता-योव्वनविनास-बल्लपघात-सति-
मतिविप्पवास-परपरिभवादिअनेकपच्चयं कायिक-चेतसिकदुक्खं उप्पज्जति, जरा तस्स वत्थु ।
तेनेतं वुच्चति—

अज्ञानं मिथिलांभावा, उन्धियानं विकारतो ।
 यं च वन्म विनामेन, बलम् उपधाततो ॥
 विषयान्मा ननादीन, पुनदारेहि पन्नतो ।
 अपमादनीयतो चव, मिय्यो बालत्तपत्तिया ॥
 पण्योनि दुक्खं य मच्चो कायिकं मानम तथा ।
 सब्बमेत जराहेतु यस्मा, तस्मा जरा दुक्खा ति ॥

अयं जराय विनिच्छयो ।

४६. मरणमपि दुक्खं ति एथापि दुविच मरण, सङ्घतलक्खणञ्च, य सन्धाय वुत्त,
 “ जरामरणं द्वीहि खन्धेहि सङ्गहितं ” ति [वातु १५], एकभवपरियापन्नजीवितिन्द्रिय-
 पबन्धविच्छेदो च, य सन्धाय वुत्त, “ निच्च मरणतो मय ” ति [सु ५७६] । त इध
 अधिपेत्त । जानिपच्चया मरण, उपक्रममरण, सरसमरण, आयुक्खमरण, पुञ्जक्खयमरण ति पि
 तस्सेव नाम ।

४७. तयिदं चुत्तिलक्खण, वियोगरम्, गतिविपयासपच्चुपडानं, दुक्खमस्स पन वत्थुभावतो
 दुक्खं ति वेदितव्व । तेनेत वुच्चति—

पापस्स पापकम्मादि-निमित्तमनुपमसतो ।
 भट्टस्सापसहन्तस्स वियोगं पियवत्थुक ॥
 मीयमानस्स य दुक्खं मानसं अविसेसतो ।
 सब्बेसञ्चापि यं सन्धि-बन्धनच्छेदनादिकं ॥
 वितुज्जमानमम्मानं होति दुक्खं सरीरजं ।
 असह्यमप्यतीकारं, दुक्खस्सेतस्सिदं यतो ।
 मरणं वत्थु, तेनेतं दुक्खमिच्चैव भासितं ति ॥

अयं मरणे विनिच्छयो ।

४८. सोकादिसु सोको नाम जातिव्यसनादीहि फुट्टस्स चित्तसन्तापो । सो किञ्चापि
 अत्थतो दोमनस्समेव होति, एव सन्ते पि अन्तोनिज्ज्ञानलक्खणो, चेतसो परिज्ज्ञापनरसो, अनु-
 सोचनपच्चुपडानो, दुक्खो पन दुक्खदुक्खतो, दुक्खवत्थुतो च । तेनेत वुच्चति—

सत्तानं हृदयं सोको विससल्लं व तुज्जति ।
 अग्गित्तो व नाराचो भुसञ्च दहते पुन ॥
 समावहति च व्याधि-जरामरणभेदनं ।
 दुक्खमपि विविधं यस्मा, तस्मा दुक्खो ति वुच्चती ति ॥

अयं सोके विनिच्छयो ।

४९. परिदेवो नाम जातिव्यसनादीहि फुट्टस्स वचीपलापो । सो लालप्पनलक्खणो, गुणदोसकित्तनरसो, सम्भमपच्चुपडानो, दुक्खो पन सङ्खारदुक्खभावतो, दुक्खवत्थुतो च । तेनेतं वुच्चति—

य सोकसल्लविहतो परिदेवमानो कण्ठोडतालुतलसोसजमप्पसय्ह ।

भिय्योधिमत्तमधिगच्छति येव दुक्ख, दुक्खो ति तेन भगवा परिदेवमाहा ति ॥

अयं परिदेवे विनिच्छयो ।

५०. दुक्खं नाम कायिकं दुक्खं । त कायपीळनलक्खण, दुप्पज्जानं दोमनस्सकरणस्स, कायिकाबाधपच्चुपडान, दुक्ख पन दुक्खदुक्खतो मानसदुक्खावहनतो च । तेनेत वुच्चति—

पीळेति कायिकमिदं दुक्ख दुक्खञ्च मानस भिय्यो ।

जनयति यस्मा, तस्मा दुक्खं ति विसेसतो वुत्तं ति ॥

अयं दुक्खे विनिच्छयो ।

५१. दोमनस्सं नाम मानस दुक्खं । तं चित्तपीळनलक्खणं, मनोविधातरसं, मानस-
व्याधिपच्चुपडान, दुक्ख पन दुक्खदुक्खतो कायिकदुक्खावहनतो च । चेतोदुक्खसमपिप्ता हि
केसे पकिरिय कन्दन्ति, उरानि पटिपिंसन्ति, आवट्टन्ति, विवट्टन्ति, उद्धपादं पपतन्ति, सत्थ
आहरन्ति, विसं खादन्ति, रज्जुया उब्बन्धन्ति, अग्निं पविसन्ती ति तं नानप्पकारक दुक्खमनु-
भवन्ति । तेनेत वुच्चति—

पीळेति यतो चित्तं कायस्स च पीळनं समावहति ।

दुक्खं ति दोमनस्स विदोमनस्सा ततो आहू ति ॥

अयं दोमनस्से विनिच्छयो ।

५२. उपायासो नाम जातिव्यसनादीहि फुट्टस्स अधिमत्तचेतोदुक्खप्पभावितो दोसो येव ।
सङ्खारक्खन्धपरियापन्नो एको धम्मो ति एके । सो चित्तपरिदहनलक्खणो, नित्थुननरसो,
विसादपच्चुपडानो, दुक्खो पन सङ्खारदुक्खभावतो चित्तपरिदहनतो कायविसादनतो च ।
तेनेत वुच्चति—

चित्तस्स च परिदहना कायस्स विसादना च अधिमत्तं ।

यं दुक्खमुपायासो जनेति, दुक्खो ततो वुत्तो ति ॥

अयं उपायासे विनिच्छयो ।

५३. एत्थ च मन्दग्गिना अन्तो भाजने पाको विय सोको, तिक्खग्गिना पच्चमानस्स भाज-
नतो बहि निक्खमनं विय परिदेवो, बहिनिक्खन्तावसेसस्स निक्खमित्तं अप्पहोन्तस्स अन्तोभाजने
येव याव परिक्खया पाको विय उपायासो दट्ठब्बो ।

५४. अपियसम्पयोगो नन अमनापेहि सत्तसङ्गारेहि समोयान । सो अनिदुममोयान-
लक्खणो, चित्तविघातकरमो. अनत्थभावपञ्चुपडानो. दुक्खो पन दुक्खवत्थुतो । तेनेतं वुच्चति—

दिम्भा व अपिये दुक्ख पठम होति चेत्तमि ।

तदुपक्रममम्भनमथ काणे यतो इय ॥

ततो दुक्खद्वयस्मापि वत्थुतो ना महेसिना ।

दुक्खो वुत्तो ति विज्जेय्यो अपियेहि समागमो ति ॥

अय अपियसम्पयोगे विनिच्छयो ।

५५. पियविष्ययोगो नाम मनापेहि सत्तसङ्गारेहि विनाभावो । सो इद्वत्थुवियोगलक्खणो,
सोकुप्पादनरमो, व्यमनपञ्चुपडानो, दुक्खो पन सोकदुक्खस्स वत्थुतो । तेनेतं वुच्चति—

अ निधनादिवियोगा सोकमरममपिता वितुज्जन्ति ।

वाला यतो, ततोय दुक्खो ति मनो पियवियोगो ॥

अय पियविष्ययोगे विनिच्छयो ।

५६. यम्पिच्छं न लभती ति एत्थ, “अहो वत मय जातिधम्मा अम्सामा” ति
[विभग १०१] आदिमु अलब्भनेय्यवत्थुमु इच्छा व, यम्पिच्छं न लभति तम्पि दुक्ख ति
वुत्ता । सा अलब्भनेय्यवत्थुइच्छनलक्खणा, तप्परियेसनरसा, तेसं अप्पत्तिपञ्चुपडाना, दुक्खा पन
दुक्खवत्थुतो । तेनेत वुच्चति—

त त पत्थयमानानं तस्स तस्स अलाभतो ।

य विघातमय दुक्ख सत्तान इय जायति ॥

अलब्भनेय्यवत्थूनं पत्थना तस्स कारणं ।

यस्मा, तस्मा जिनी दुक्ख इच्छितालाभमव्रवी ति ॥

अय इच्छितालाभे विनिच्छयो ।

५७. सङ्गित्तेन पञ्चुपादानक्खन्धा दुक्खा ति एत्थ पन,

जातिप्पभुतिकं दुक्ख यं वुत्तमिध तादिना ।

अवुत्तं यच्च त सब्ब विना एते न विज्जति ॥

यस्मा, तस्मा उपादानक्खन्धा सङ्खेपतो इमे ।

दुक्खा ति वुत्ता दुक्खन्तदेसकेन महेसिना ॥

५८. तथा हि, इन्धनमिव पावको, लक्खमिव पहरणानि, गोरूपं विय ङंसमकसादयो,
खेत्तमिव लायका, गामं विय गामघातका, उपादानक्खन्धपञ्चकमेव जातिआदयो नानप्पकारेहि
विबाधेन्ता, तिणलतादीनि विय भूमिय, पुप्फफलपल्लवानि विय रुक्खेसु, उपादानक्खन्धेसु येव
निब्बत्तन्ति ।

५९. उपादानक्खन्धानञ्च आदिदुक्खं जाति, मज्जेदुक्खं जरा, परियोसानदुक्ख मरणं,

मारणन्तिकदुःखाभिघातेन परिड्यहनदुःख सोको, तदसहनतो लालप्पनदुःखं परिदेवो, ततो धातुक्खोभसङ्घातअनिट्ठफोड्ढवसमायोगतो कायस्स आबाधनदुःखं दुःख, तेन बाधियमानान पुथुज्जनान तत्थ पटिघुप्पत्तितो चेतोबाधनकं दुःखं दोमनस्सं, सोकादिवुद्धिया जनितविसादान अनुत्थुननदुःखं उपायामो, मनोरथविघातप्पत्तानं इच्छाविघातदुःख इच्छितालाभो ति एवं नान-प्पकारतो उपपरिक्खियमाना उपादानक्खन्धा व दुःखा ति ।

६०. यदेत एकमेकं दस्सेत्वा वुच्चमान अनेकेहि पि कप्पेहि न सक्का असेसतो वत्तुं, तस्मा तं सब्ब पि दुःखं, एकजलविन्दुमिह सकलसमुद्जलरस विय, येसु केसुचि पञ्चसु उपादान-क्खन्धेसु सङ्घिपित्वा दस्सेतुं, सङ्घित्तेन पञ्चुपादनक्खन्धा दुःखा ति भगवा अवोचा ति । अय उपादानक्खन्धेसु विनिच्छयो ।

अयं ताव दुःखनिर्देशे नयो ।

६१. समुदयनिर्देशे पन, यायं तण्हा ति या अयं तण्हा । पोणब्भविका ति, पुन-ब्भवकरणं पुनब्भवो, पुनब्भवो सीलमेतिस्सा ति पोणब्भविका । नन्दिरागेन सह गता ति नन्दि-रागसहगता । नन्दिरागेन सङ्घि अत्थतो एकत्तमेव गता ति वुत्तं होति । तत्र तत्राभिनन्दिनी ति यत्र यत्र अत्तभावो निब्बत्तति, तत्र तत्राभिनन्दिनी । सेय्याथिदं ति निपातो । तस्स, सा कतरा ति चे ति अयमत्थो । कामतण्हा भवतण्हा विभवतण्हा ति इमा पटिच्चसमुप्पादनिर्देशे आविभविस्सन्ति । इध पनायं तिविधा पि दुःखसच्चस्स निब्बत्तकट्ठेन एकत्तं उपनेत्वा, दुःख-समुदयं अरियसच्चं ति वुत्ता ति वेदितब्बा ।

६२. दुःखनिरोधनिर्देशे, यो तस्सा येव तण्हाया ति आदिना नयेन समुदयनिरोधो वुत्तो, सो कस्मा इति चे,—समुदयनिरोधेन दुःखनिरोधा । समुदयनिरोधेन हि दुःखं निरुज्झति, न अज्जथा । तेनाह—

“ यथा पि मूले अनुपद्वे दळ्हे छिन्नो पि रुक्खो पुनरेव रूहति ।

एवमपि तण्हानुसये अनूहते निब्बत्तति दुःखमिदं पुनप्पुनं ” ति [ध ३३८] ॥

६३. इति यस्मा समुदयनिरोधेनेव दुःख निरुज्झति, तस्मा भगवा दुःखनिरोध देसेन्तो समुदयनिरोधेन देसेसि । सीहसमानवुत्तिनो हि तथागता । ते दुःख निरोधेन्ता दुःखनिरोधञ्च देसेन्ता हेतुमिह पटिपज्जन्ति, न फले । सुवानवुत्तिनो पन तित्थिया । ते दुःखं निरोधेन्ता दुःखनिरोधञ्च देसेन्ता अत्तकिलमथानुयोगदेसनादीहि फले पटिपज्जन्ति, न हेतुमिह ति । एव ताव दुःखनिरोधस्स समुदयनिरोधवसेन देसनाय पयोजन वेदितब्ब ।

६४. अय पनत्थो—तस्सा येव तण्हाया ति तस्सा पोणब्भविका ति क्त्वा कामतण्हादि-वसेन विभत्ततण्हाय । विरागो वुच्चति मग्गो । “ विरागा विमुच्चती ” ति [म ३।२०, सं ३।८३ एवमादिषु] हि वुत्तं । विरागेन निरोधो विरागनिरोधो, अनुसयसमुग्धाततो असेसो विराग-

निर्गोत्रो अमेमविगगनिर्गोत्रो । अथ वा, विगगो नि ग्रह न बुद्धति । तस्मा, अमेमो विगगो, अमेमो निर्गोत्रो नि प्रवर्त्य योजना दृष्ट्वा । अन्त्यो एव सत्त्वानेव एतानि निव्वानस्स वेवचनानि ।

६५. परमन्थो हि, दृक्स्वनिर्गोत्र अग्रिमञ्च ति निव्वान बुद्धति । यस्मा एव न आगम्म तण्हा विरज्जति चेव निरुज्जति च, तस्मा विगगो नि च निर्गोत्रो नि च बुद्धति । यस्मा च तदेव अगम्म तस्मा चागादयो होन्ति, कामगुणलयेसु चेत्थ एको पि आल्लो नयि, तस्मा चागो पटिनिस्सगो मुत्ति अनाल्लो ति बुद्धति ।

६६. तयिद सत्तिलक्खणं, अञ्चुतिरस्स अस्सामकरणरसं वा, अनिमित्तपञ्चुडान निष्पञ्च-पञ्चुडानं वा ।

६७. नत्थेव निव्वान, ससविमाणं विय अनुपलब्धनीयतो ति चे,—न, उपायेन उपलब्धनीयतो । उपलब्धति हि त तदनुस्मरणपटिपत्तिसङ्घातेन उपायेन, चेतोपरियवणोणं परेसं लोकुत्तर चित्त विय, तस्मा अनुपलब्धनीयतो नत्थी ति न वत्तव्व । न हि यं बालपुथुज्जना न उपलभन्ति, त नत्थी ति वत्तव्वं ।

६८. अपि च, निव्वान नत्थी ति न वत्तव्वं । कस्मा ? पटिपत्तिया वज्झभावापज्जनतो । असति हि निव्वाने सम्मादिट्ठिपुरेजवाय सीलादिखन्धत्तयसङ्गहाय सम्मापटिपत्तिया वज्झभावो आपज्जति, न चायं वज्झा, निव्वानपापनतो ति । न पटिपत्तिया वज्झभावापत्ति, अभावपाप-कत्ता ति चे,—न, अतीतानागताभावे पि निव्वानपत्तिया अभावतो । वत्तमानानम्पि अभावो निव्वानं ति चे,—न, तेस अभावासम्भवतो, अभावे च अवत्तमानभावापज्जनतो, वत्तमान-क्खन्धनिस्सितमग्गक्खणे च सोपादिसेसनिव्वानवातुपत्तिया अभावदोसतो । तदा किलेसानं अवत्तमानत्ता न दोसो ति चे,—न, अरियमग्गस्स निरत्थकभावापज्जनतो । एवं हि सति अरियमग्गक्खणतो पुब्बे पि किलेसा न सन्ती ति अरियमग्गस्स निरत्थकभावो आपज्जति । तस्मा अकारणमेत ।

६९. “ यो खो, आवुसो, रागक्खयो ” [स ४।२५१] आदिवचनतो खयो निव्वानं ति चे,—न, अरहत्तस्सापि खयमत्तापज्जनतो । तम्पि हि, “ यो खो, आवुसो, रागक्खयो ” ति [सं ४।२५२] आदिना नयेन निदिट्ठं । किञ्च भिक्खो निव्वानस्स इत्तरकालादिषत्तिदोसतो । एवं हि सति निव्वान इत्तरकाल, सङ्गतलक्खण, सम्मावायामनिरपेक्खाविगमनयभावञ्च । आपज्जति । सङ्गतलक्खणत्ता येव च सङ्गतपरियापन्नं, सङ्गतपरियापन्नत्ता रागादीहि अग्गीहि आदित्तं, आदित्तत्ता दुक्खञ्चा ति पि आपज्जति । यस्मा खया पट्टाय न भिक्खो पवत्ति नाम होति, तस्स निव्वानभावतो न दोसो इति चे,—न, तादिसस्स खयस्स अभावतो, भावे पि चस्स वुत्तथकारदोसानतिवत्तनतो, अरियमग्गस्स च निव्वानभावापज्जनतो । अरियमग्गो हि दोसे खिणेति, तस्मा खयो ति बुद्धति । ततो च पट्टाय न भिक्खो दोसानं पवत्ती ति ।

७०. अनुपपत्तिनिरोधसङ्घातस्स पन खयस्स परियायेन उपनिस्सयत्ता, यस्स उपनिस्सयो होति, तदुपचारेण खयो ति वुत्त । सरूपेणेव कस्मा न वुत्त ति चे,—अतिसुखुमत्ता । अति-सुखुमता चस्स भगवतो अप्पोसुक्कभावावहनतो, अरियेण चक्खुना पस्सितव्वतो च सिद्धा ति ।

७१. तदिय मग्गसमङ्गिना पत्तव्वतो असाधारणं, पुरिमाय कोटिया अभावतो अप्पभवं । मग्गभावे भावतो न अप्पभवं ति चे,—न, मग्गेण अनुप्पादनीयतो । पत्तव्वमेव हेत मग्गेण, न उप्पादेतव्वं, तस्मा अप्पभवमेव । अप्पभवत्ता अजरामरणं । पभवजरामरणान अभावतो निच्चं ।

७२. निब्बानस्सेव आणुआदीनम्पि निच्चभावापत्ती ति चे,—न, हेतुनो अभावा । निब्बानस्स निच्चत्ता ते निच्चा ति चे,—न, हेतुलक्खणस्स अनुपपत्तितो । निच्चा उप्पादादीन अभावतो निब्बान विया ति चे,—न, अणुआदीनं असिद्धत्ता ।

७३. यथावुत्तयुत्तिसम्भावतो पन इदमेव निच्च । रूपसभावातिक्रमतो अरूपं । बुद्धादीन निट्ठाय विसेसाभावतो एका व निट्ठा । येन भावनाय पत्तं, तस्स किलेसवूपसमं उपादिसेसश्च उपादाय पञ्जापनीयत्ता सह उपादिसेसेन पञ्जापियती ति सउपादिसेसं । यो चस्स समुदय-पहानेन उपहतायतिकम्मफलस्स चरिमचित्ततो च उद्धं पवत्तिकखन्धानं अनुप्पादनतो उप्पन्नानश्च अन्तरधानतो उपादिसेसाभावो, त उपादाय पञ्जापनीयतो, नत्थि एत्थ उपादिसेसो ति अनुपादिसेसं ।

७४. असिथिलपरक्कमासिद्धेण आणविसेसेन अधिगमनीयतो सब्बञ्जुवचनतो च परमत्थेन सभावतो निब्बान नाविज्जमान । वुत्तं हेतं—“ अत्थि, भिक्खवे, अजात अभूतं अकत असङ्गत ” ति [उ ८०, इ ३७] ।

इदं दुक्खनिरोधनिर्देशे विनिच्छयकथामुखं ।

७५. दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदानिर्देशे वुत्ता पन अट्ठ धम्मा कामं खन्धनिर्देशे पि अत्थतो पकासिता येव, इध पन नेस एकक्खणे पवत्तमानान विसेसावबोधनत्थ वदाम ।

७६. सङ्खेपतो हि चतुसच्चपटिवेधाय पटिपन्नस्स योगिनो निब्बानारम्मणं अविज्जानुसय-समुग्धातकं पञ्जाचक्खु सम्मादिट्ठि । सा सम्मादस्सनलक्खणा, धातुप्पकासनरसा, अविज्जन्ध-कारविद्धंसनपञ्चुपट्टाना ।

७७. तथासम्पन्नदिट्ठिनो तंसम्पयुत्तं मिच्छासङ्कप्पनिघातक चेतसो निब्बानपदाभिनिरोपन सम्मासङ्कप्पो । सो सम्माचित्ताभिनिरोपनलक्खणो, अप्पनारसो, मिच्छासङ्कप्पपहानपञ्चुपट्टानो ।

७८. तथापस्सतो वितक्कयतो च तंसम्पयुत्ता व वचीदुच्चरितसमुग्धातिका मिच्छावाचाय विरति सम्मावाचा नाम । सा परिगहलक्खणा, विरमणरसा, मिच्छावाचापहानपञ्चुपट्टाना ।

७९. तथाविरमतो तंसम्पयुत्ता व मिच्छाकम्मन्तसमुच्छेदिका पाणातिपातादिविरति सम्माकम्मन्तो नाम । सो समुट्ठानलक्खणो, विरमणरसो, मिच्छाकम्मन्तपहानपञ्चुपट्टानो ।

८०. या पनम्म नेम मम्मावाचामम्माकम्मन्ताय विमुद्धिभूता तसम्पयुत्ता व कुहनादि-
उपच्छेदिका मिच्छाजीवजिणि मा मम्माआर्जावां नाम । सो बोदानलक्खणो, आयाजीव-
पयत्तिरसो, मिच्छाजीवप्पहानपञ्चुपडानो ।

८१. अयम्म यो तम्मा मम्मावाचामम्माकम्मन्ताय मीलन्मिय पणिडितस्म तदनु-
रूपो तसम्पयुत्तो व कोमजसनुच्छेदको त्रिरियग्गमो, एम मम्मावायामो नाम । सो पग्गह-
लक्खणो, अनुप्पन्नअकुसलानुप्पादनादिरसो, मिच्छावायामप्पहानपञ्चुपडानो ।

८२. तस्सेव वायमतो तंसम्पयुत्तो व मिच्छामतिविनिद्धननो चेतसो आसम्मोसो सम्मा-
सति नाम । सा उपडानलक्खणा, असम्मुस्सरसा, मिच्छासतिप्पहानपञ्चुपडाना ।

८३. एव अनुत्तराय सनिया सग्गिवयमानचित्तम्म तसम्पयुत्ता व मिच्छाममाधिविद्वसिका
चित्तेकग्गता, सम्मासमाधि नाम । सो अधिकखेपलक्खणो, समाधानरसो, मिच्छासमावि-
प्पहानपञ्चुपडानो ति ।

अय दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदानिदंमे नयो । एवमेत्थ जातिआदीन निच्छया
विनिच्छयो वेदितव्वो ।

८४. जाणकिञ्चतो ति सच्चजाणस्स किञ्चतो पि विनिच्छयो वेदितव्वो । दुविध हि
सच्चजाण, अनुबोधजाणं पटिवेधजाणञ्च । तत्थ अनुबोधजाणं लोकिय अनुमसवादिवसेन निरोधे
मग्गे च पवत्तति । पटिवेधजाणं लोकुत्तर निरोध आरम्भण कत्वा किञ्चतो चत्तारि सच्चानि
पटिविज्झति । यथाह—“ यो, भिक्खवे, दुक्ख पस्सति दुक्खसमुदयमपि सो पस्सति, दुक्ख-
निरोधमपि पस्सति, दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदमपि पस्सती ” ति [सं ५।४३७] सब्बं
वत्तव्वं । तं पनस्स किञ्च जाणदस्सनविसुद्धिय आविभवस्सति ।

८५. यं पनेतं लोकियं, तत्थ दुक्खजाण परियुडानाभिभववसेन पवत्तमानं सकायदिङ्गि
निवत्तेति, समुदयजाण उच्छेददिङ्गि, निरोधजाण सस्सतदिङ्गि, मग्गजाणं अकिरियदिङ्गि ।
दुक्खजाण वा धुव-सुभ-सुखत्तभावविरहितेसु खन्धेसु धुव-सुभ-सुखत्तभावसङ्घात फले विप्पटि-
पत्तिं, समुदयजाणं, इस्सर-पधान-काल-सभावादीहि लोको पवत्तती ति अकारणे कारणाभिमान-
पवत्तं हेतुमिहि विप्पटिपत्तिं, निरोधजाण अरूपलोक-लोकथूपिकादिसु अपवग्गगाहभूत निरोधे
विप्पटिपत्तिं, मग्गजाण कामसुखल्लिक-अत्तकिलमथानुयोगण्णभेदे अविमुद्धिमग्गे विसुद्धिमग्गगाह-
वसेन पवत्तं उपाये विप्पटिपत्तिं निवत्तेति । तेनेतं वुच्चति—

लोके लोकप्पभवे लोकत्थग्गमे सिवे च तदुपाये ।

सम्मुहति ताव नरो, न विजानाति याव सच्चानी ति ॥

एवमेत्थ जाणकिञ्चतो पि विनिच्छयो वेदितव्वो ।

८६. अन्तोगतानं पभेदा ति दुक्खसच्चस्मिं हि, ठपेत्वा तण्हञ्चेव अनासवधम्मं च सेसा

सम्बधम्मा अन्तोगता, समुदयसच्चे छत्तिस तण्हाविचरितानि । निरोधसच्चं असम्मिस्स । मग्गसच्चे सम्मादिट्ठिमुखेन वीमसिद्धिपाद-पञ्चिन्द्रिय-पञ्चाबल-धम्मविचयसम्बोज्झङ्गानि, सम्मासङ्कप्पाप-देसेन तयो नेक्खम्मविक्कादयो, सम्मावाचापदेसेन चत्तारि वचीसुचरितानि, सम्माकम्मन्तापदेसेन तीणि कायसुचरितानि, सम्माजीवमुखेन अप्पिच्छता सन्तुट्ठि च, सम्बेस येव वा एतेस सम्मा-वाचाकम्मन्ताजीवानं अरियकन्तसीलता, अरियकन्तसीलस्स च सद्दाहत्थेन पटिग्गहेतव्वत्ता, तेस अत्थिताय अत्थिभावतो सद्धिन्द्रिय-सद्दाबल-छन्दिद्धिपादा, सम्मावायामापदेसेन चतुब्बिध-सम्मप्पधान-विरियिन्द्रिय-विरियबल-विरियसम्बोज्झङ्गानि, सम्मासतिअपदेसेन चतुब्बिधसतिपट्ठान-सतिन्द्रिय-सतिबल-सतिसम्बोज्झङ्गानि, सम्मासमाधिअपदेसेन सवितक्क-सविचारादयो तयो समाधी, चित्तसमाधि-समाधिन्द्रिय-समाधिबल-पीतिपस्सद्धिसमाधिउपेक्खासम्बोज्झङ्गानि अन्तोगतानी ति । एवमेत्थ अन्तोगतान पभेदा पि विनिच्छयो वेदितब्बो ।

८७. उपमातो ति, भारो विय हि दुक्खसच्चं दड्ढं, भारादानानिमिव समुदयसच्च, भार-निक्खेपनमिव निरोधसच्चं, भारनिक्खेपनूपायो विय मग्गसच्च । रोगो विय दुक्खसच्च, रोगनिदानमिव समुदयसच्च, रोगवूपसमो विय निरोधसच्चं, भेसज्जमिव मग्गसच्चं । दुब्बिक्खमिव वा दुक्खसच्च, दुब्बुट्ठि विय समुदयसच्च, सुभिक्खमिव निरोधसच्च, सुवुट्ठि विय मग्गसच्च । अपि च वेरि-वेर-वेरसमुग्घात-वेरसमुग्घातूपायेहि, विसरुक्ख-रुक्खमूल-मूलपच्छेद-तदुपच्छेदनूपायेहि, भय-भयमूल-निब्भय-तदधिगमूपायेहि, ओरिमतीर-महोघ-पारिमतीर-तंसम्पापकवायामेहि च योजेत्वा पेतानि उपमातो वेदितब्बानी ति । एवमेत्थ उपमातो विनिच्छयो वेदितब्बो ।

८८. चतुक्कतो ति, अत्थि चेत्थ दुक्खं न अरियसच्च, अत्थि अरियसच्च न दुक्ख, अत्थि दुक्खञ्चेव अरियसच्चञ्च, अत्थि नेव दुक्खं न अरियसच्च । एस नयो समुदयादिसु ।

८९. तत्थ मग्गसम्पयुत्ता धम्मा समज्जफलानि च, “ यदनिच्च त दुक्ख ” ति [सं ३।२२] वचनतो सङ्खारदुक्खताय दुक्खं न अरियसच्च, निरोधो अरियसच्चं न दुक्ख, इतर पन अरियसच्चद्वयं सिया दुक्ख अनिच्चतो, न पन यस्स परिज्जाय भगवति ब्रह्मचरिय वुस्सति तथत्तेन । सब्बाकाररेन पन उपादानक्खन्धपञ्चकं दुक्खञ्चेव अरियसच्चञ्च अज्जत्र तण्हाय । मग्गसम्पयुत्ता धम्मा सामज्जफलानि च यस्स परिज्जत्थं भगवति ब्रह्मचरियं वुस्सति तथत्तेन नेव दुक्खं न अरियसच्चं । एवं समुदयादिसु पि यथायोगं योजेत्वा चतुक्कतो पेत्य विनिच्छयो वेदितब्बो ।

९०. सुज्जतेकविधादीही ति एत्थ सुज्जतो ताव, परमत्थेन हि सब्बानेव सच्चानि वेदक-कारक-निब्बुत-गमकाभावतो सुज्जानी ति वेदितब्बानि । तेनेतं वुच्चति—

दुक्खमेव हि, न कोचि दुक्खितो कारको न किरिया व विज्जति ।

अत्थि निब्बुति न निब्बुतो पुमा, मग्गमत्थि गमको न विज्जती ति ॥

अथ वा,

युव-सुम-सुख-सुञ्ज पुमिद्वयन्सुञ्जमनपद ।

युव-सुख-अत्तविगहितो मग्गो इति सुञ्जना नेमु ॥

९१. निरोधमुञ्जानि वा ताणि, निरोधो च सेमनयमुञ्जो । फलमुञ्जो वा एत्थ हेतु, समुदये दुक्खम्माभावतो, मग्गे च निरोधम्म, न फलेन सगन्तो पकनिवादीन पकनि विय । हेतुमुञ्जञ्च फल, दुक्ख-समुदयान निरोध-मगगानञ्च असमवाया, न हेतुममवेनं हेतुफलं समवाययादीन द्विअणुकादि विय । तेनेत बुच्चति—

तयमिध निरोधमुञ्जं, तयेन तेनापि निब्बुति सुञ्जा ।

मुञ्जो फलेन हेतु, फलमपि न हेतुना सुञ्ज ति ॥

एव ताव मुञ्जो विनिच्छयो वेदितव्वो ।

९२. एकविधादीहि ति मच्चमेव चेत्थ दुक्ख एक विधं पवत्तिभावतो, दुविधं नामरूपतो, तिविधं काम-रूपारूपपत्तिभवभेदतो, चतुर्विधं चतुआहारभेदतो, पञ्चविधं पञ्चुपादानक्खन्धभेदतो ।

९३. समुदयो पि एकविधो पवत्तकभावतो, दुविधो दिड्डिसम्पयुत्तासम्पयुत्ततो, तिविधो काम-भव-विभवतण्हाभेदतो, चतुर्विधो चतुमग्गप्पहेय्यतो, पञ्चविधो रूपाभिनन्दनादिभेदतो, छव्विधो छतण्हाकायभेदतो ।

९४. निरोधो पि एकविधो असङ्खतधातुभावतो, परियायेन पन दुविधो सउपादिसेस-अनुपादिसेसभेदतो, तिविधो भवत्तयवूपसमतो, चतुर्विधो चतुमग्गाधिगमनीयतो, पञ्चविधो पञ्चाभिनन्दनावूपसमतो, छव्विधो छतण्हाकायक्खयभेदतो ।

९५. मग्गो पि एकविधो भावेतव्वतो, दुविधो समथ-विपस्सनाभेदतो, दस्सन-भावना-भेदतो वा, तिविधो खन्धत्तयभेदतो । अय हि सण्णदेसत्ता नगर विय रज्जेन निण्णदेसेहि तीहि खन्धेहि सङ्गहितो । यथाह—“ न खो, आवुसो विसाख, अरियेन अट्ठङ्गिकेन मग्गेन तयो खन्धा सङ्गहिता । तीहि च खो, आवुसो विसाख, खन्धेहि अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो सङ्गहितो । या चावुसो विसाख, सम्मावाचा, यो च सम्माकम्मन्तो, यो च सम्माआजीवो, इमे धम्मा सीलक्खन्धे सङ्गहिता । यो च सम्मावायामो, या च सम्मासति, यो च सम्मासमाधि, इमे धम्मा समाधिक्खन्धे सङ्गहिता । या च सम्मादिड्ढि, यो च सम्मासङ्कण्णो, इमे धम्मा पञ्चाक्खन्धे सङ्गहिता ” ति [म १।३०१] ।

९६. एत्थ हि सम्मावाचादयो तयो सीलमेव । तस्मा ते सजातितो सीलक्खन्धेन सङ्ग-हिता । किञ्चापि हि पाळियं, सीलक्खन्धे ति भुम्मेन निदेसो कतो, अत्थो पन करणवसेनेव वेदितव्वो । सम्मावायामादिसु पन तीसु समाधि अत्तनो धम्मताय आरम्भणे एकग्गभावेन

अप्येतुं न सक्रोति, विरिये पन पग्गहकिच्च साधेन्ते, सतिया च अपिलापनकिच्चं साधेन्तिया लद्धूपकारो हुत्वा सक्रोति ।

९७. तत्राय उपमा—यथा हि नक्खत्त कीळिस्सामा ति उय्यानं पविट्ठेसु तीसु सहायेसु एको सुपुप्फित चम्पकरुक्ख दिस्वा हत्थ उक्खिपित्वा गहेतुम्पि न सकुणेय्य । अथस्स दुतियो ओणमित्वा पिट्ठिं ददेय्य । सो तस्स पिट्ठियं ठत्वा पि कम्पमानो गहेतुं न सकुणेय्य । अथस्स इतरो असकूट उपनामेय्य । सो एकस्स पिट्ठियं ठत्वा एकस्स असकूट ओलुब्भ यथारुचि पुप्फानि ओचिनित्वा पिल्लिंघि वा नक्खत्त कीळेय्य । एवसम्पदमिदं दड्ढं ।

९८. एकतो उय्यान पविट्ठा तयो सहाया विय हि एकतो जाता सम्मावायामादयो तयो धम्मा । सुपुप्फितचम्पको विय आरम्मण । हत्थ उक्खिपित्वा पि गहेतुं असक्कोन्तो विय अत्तनो धम्मताय आरम्मणे एकगभावेन अप्येतु असक्को-तो समाधि । पिट्ठिं दत्वा ओणतसहायो विय वायामो । अंसकूटं दत्वा ठितसहायो विय सति । यथा तेसु एकस्स पिट्ठियं ठत्वा एकस्स अंसकूट ओलुब्भ इतरो यथारुचि पुप्फ गहेतु सक्रोति, एवमेव विरिये पग्गहकिच्च साधेन्ते, सतिया च अपिलापनकिच्चं साधेन्तिया लद्धूपकारो समाधि सक्रोति आरम्मणे एकगभावेन अप्येतुं । तस्मा समाधि येवेत्थ सजातितो समाधिकखन्धेन सङ्गहितो, वायाम-सतियो पन किरियतो सङ्गहिता होन्ति ।

९९. सम्मादिट्ठि-सम्मासङ्कप्पेसु पि पज्जा अत्तनो धम्मताय, अनिच्च दुक्खमनत्ता ति आरम्मणं निच्छेतुं न सक्रोति, वितक्के पन आकोटेत्वा आकोटेत्वा देन्ते सक्रोति ।

१००. कथं ? यथा हि हेरज्जिको कहापणं हत्थे ठपेत्वा सब्बभागेसु आलोकेतुकामो समानो पि न चक्खुतलेनेव परिवत्तेतु सक्रोति, अङ्गुलिपब्बेहि पन परिवत्तेत्वा परिवत्तेत्वा इतो चित्तो च आलोकेतुं सक्रोति, एवमेव न पज्जा अत्तनो धम्मताय अनिच्चादिवसेन आरम्मणं निच्छेतुं सक्रोति, अभिनिरोपनलक्खणेन पन आहननपरियाहनरसेन वितक्केन आकोटेन्तेन विय परिवत्तेन्तेन विय च आदायादाय दिन्नमेव निच्छेतुं सक्रोति । तस्मा इधापि सम्मादिट्ठि येव सजातितो पज्जाक्खन्धेन सङ्गहिता, सम्मासङ्कप्पो पन किरियवसेन सङ्गहितो होति ।

१०१. इति इमेहि तीहि खन्धेहि मग्गो सङ्गहं गच्छति । तेन वुत्तं—तिविधो खन्ध-त्तयभेदतो ति । चतुब्बिधो सोतापत्तिमग्गादिवसेनेव ।

१०२. अपि च सब्बानेव सच्चानि एकविधानि अवितथत्ता, अभिज्जेय्यत्ता वा, दुविधानि लोकियलोकुत्तरतो, सङ्गतासङ्गततो वा, तिर्विधानि दस्सन-भावनाहि पहातब्बतो, अप्पहातब्बतो च, चतुब्बिधानि परिज्जेय्यादिभेदतो ति । एवमेत्थ एकविधादीहि विनिच्छयो वेदितब्बो ।

१०३. सभागविसभागतो ति, सब्बानेव सच्चानि अज्जमज्जसभागानि अवितथतो, अत्त-सुज्जतो, दुक्करपटिवेधतो च । यथाह—“ त किं मज्जसि, आनन्द, कतमं नु खो दुक्करतरं

वा दुरभिसम्भवतर वा, या वा दुरतो व सुवुनेन ताळच्छिगगळेन अमन अतिपातेय्य पोहानुशोक्क
अविराजित, यो वा मतग भित्तम्म वाळम्म कोटिया कोटि पटिविज्झेय्या ति १ एतदेव, भन्ने,
दुक्करतरञ्चेव दुरभिसम्भवतरञ्च, या मतग भित्तम्म वाळम्म कोटिया कोटि पटिविज्झेय्या ति ।
अतो खां ते, आनन्द, दुप्पटिविज्झतर पटिविज्झन्ति, ये, उद दृक्ख ति यथाभूत पटिविज्झन्ति
पे ...अयं दुक्खविगेवगामिनिपटिपदा ति यथाभूत पटिविज्झन्ती ” ति [सं ५।४५४] ।
विसभागानि सकळम्खणववन्थानतो ।

१०४. पुरिमानि च द्वे सभागानि दुरवगाहत्तेन गम्भीरत्ता, लोकीयत्ता सासवत्ता च,
विसभागानि फलहेतुभेदतो परिज्जेय्यपहानव्वतो च । पच्छिमानि पि द्वे सभागानि गम्भीरत्तेन
दुरवगाहत्ता, लोकुत्तरत्ता अनासवत्ता च, विसभागानि विसयविसयिभेदतो सच्छिकातव्व-
भावेतव्वतो च । पठमतनियानि चापि सभागानि फलपदेमतो, विसभागानि सङ्घतासङ्घततो ।
द्वुतियचतुत्थानि चापि सभागानि हेतुअपदेमतो, विसभागानि एरुन्ताकुसळ-कुसळतो । पठम-
चतुत्थानि चापि सभागानि सङ्घततो, विसभागानि लोकीयलोकुत्तरतो । द्वुतियतनियानि चापि
सभागानि नेवसेखनासेखभावतो, विसभागानि सारम्मणानारम्मणतो ।

इति एवपकारेहि नयेहि च विचम्खणो ।

विजञ्जा अरियसञ्ज्ञानं सभागाविसभागत ति ॥

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
पञ्चाभावनाधिकारे इन्द्रियसच्चनिदेसो नाम
सोळसमो परिच्छेदो ।

सत्तरसमो परिच्छेदो पञ्चाभूमिनिर्देशो

१. इदानीं, खन्धायतन-धातु-इन्द्रिय-सच्च-पटिच्चसमुत्पादादिभेदा धम्मा भूमी ति [१४। ३२] एव वुत्तेसु इमिस्सा पञ्चाय भूमिभूतेसु धम्मेषु, यस्मा पटिच्चसमुत्पादो चैव आदिसद्देन सङ्गहिता पटिच्चसमुत्पन्ना धम्मा च अवसेसा होन्ति, तस्मा तेस वण्णनाक्रमो अनुत्पत्तो ।

२. तत्थ अविज्जादयो ताव धम्मा, पटिच्चसमुत्पादो ति वेदितव्वा । वुत्तं हेत भगवता—
“ कतमो च, भिक्खवे, पटिच्चसमुत्पादो ? अविज्जापच्चया, भिक्खवे, सङ्खारा, सङ्खारपच्चया विज्जाण, विज्जाणपच्चया नामरूप, नामरूपपच्चया सळायतनं, सळायतनपच्चया फस्सो, फस्सपच्चया वेदना, वेदनापच्चया तण्हा, तण्हापच्चया उपादान, उपादानपच्चया भवो, भवपच्चया जाति, जातिपच्चया जरा-मरण-सोक-परिदेव-दुक्ख-दोमनस्सुपायासा सम्भवन्ति, एवमेतस्स केवलस्स दुक्खक्खन्धस्स समुदयो होति । अयं वुच्चति, भिक्खवे, पटिच्चसमुत्पादो ” ति [सं २।१] ।

३. जरामरणादयो पन, पटि समुत्पन्ना धम्मा ति वेदितव्वा । वुत्तं हेत भगवता—
“ कतमे च, भिक्खवे, पटिच्चसमुत्पन्ना धम्मा ? जरामरण, भिक्खवे, अनिच्चं सङ्घत पटिच्च-समुत्पन्न खयधम्मं वयधम्म विरागधम्मं निरोधधम्म । जाति, भिक्खवे....पे....भवो ...उपादान ....तण्हा....वेदना.....फस्सो ...सळायतन.....नामरूप... .विज्जाणं.....सङ्खारा. ...अविज्जा, भिक्खवे, अनिच्चा सङ्घता पटिच्चसमुत्पन्ना खयधम्मा वयधम्मा विरागधम्मा निरोधधम्मा । इमे वुच्चन्ति, भिक्खवे, पटिच्चसमुत्पन्ना धम्मा ” ति [सं २।२६] ।

४. अयं पनेत्थ सङ्खेपो—पटिच्चसमुत्पादो ति पच्चयधम्मा वेदितव्वा, पटिच्चसमुत्पन्ना धम्मा ति तेहि तेहि पच्चयेहि निब्बत्तधम्मा ।

५. कथमिद जानितव्वं ति चे,—भगवतो वचनेन । भगवता हि पटिच्चसमुत्पाद-पटिच्चसमुत्पन्नधम्मदेसनासुत्ते, “ कतमो च, भिक्खवे, पटिच्चसमुत्पादो ? जातिपच्चया, भिक्खवे, जरामरणं । उप्पादा वा तथागतानं अनुप्पादा वा तथागतानं ठिता व सा धातु धम्मङ्कितता धम्मनियामता इदप्पच्चयता । तं तथागतो अभिसम्बुज्झति अभिसमेति, अभिसम्बुज्झित्वा अभि-समेत्वा आचिक्खति देसेति पञ्जपेति पड्डपेति विवरति विभजति उत्तानीकरोति, पस्सथा ति चाह—जातिपच्चया, भिक्खवे, जरामरण । भवपच्चया, भिक्खवे, जाति....पे....अविज्जापच्चया, भिक्खवे सङ्खारा । उप्पादा वा तथागतानं....पे....विभजति उत्तानीकरोति, पस्सथा ति चाह—अविज्जापच्चया, भिक्खवे, सङ्खारा । इति खो भिक्खवे या तत्र तथता अवितथता अनञ्जयता इदप्पच्चयता, अयं वुच्चति, भिक्खवे, पटिच्चसमुत्पादो ” ति [सं २।२५-२६] एवं पटिच्चसमुत्पादं

देहेनेन तथनादीहि वेववनेहि पञ्चयस्मा व पटिच्चसमुत्पादो नि वृत्ता । तस्मा, जराभरणादीन
यस्मान पञ्चयत्कव्यो पटिच्चसमुत्पादो, दुक्कवानुक्कवन्तरसो. कुम्मग्गपञ्चपड्डानो ति वेदिनच्चो ।

६. सो पनाय तेहि तेहि पञ्चयेहि अनूनाधिकेहेव तम्म तम्म यम्मस्स सम्भवतो तथता
ति, सामगिउपगतेसु पञ्चयेसु सुहुत्तामि ततो निव्वननयस्मान असम्मवाभावतो अवितथता
ति, अञ्जयम्मपञ्चयेहि अञ्जयम्मनुपपित्तो अनञ्जयता ति, तथावुत्तान एतेम जगमरणा-
दीन पञ्चयतो वा पञ्चयममूहतो वा इदप्पच्चयता ति वुत्तो ।

७. तत्राय वचन्त्यो—इमेस पच्चया इदप्पच्चया । इदप्पच्चया एव इदप्पच्चयता । इद-
प्पच्चयान वा समूहो इदप्पच्चयता । लक्खणं पनेत्थ मइमत्थतो परियेसितव्व ।

८. केचि पन, पटिच्च सस्मा च निवियपरिकप्पितपकतिपुरिसादिकारणानिरपेक्खो उप्पादो
पटिच्चसमुत्पादो ति एव उप्पादमत्त पटिच्चसमुत्पादो ति वदन्ति । न न युज्जति । कस्मा ?
सुत्ताभावतो, सुत्तविरोधतो, गम्भीरनयासम्भवतो, सदभेदतो च ।

९. उप्पादमत्त पटिच्चसमुत्पादो ति हि सुत्त नत्थि । त पटिच्चसमुत्पादो ति च वदन्तस्स
पदेसविहारसुत्तविरोधो आपज्जति । कथं ? भगवतो हि, “अथ खो भगवा रत्तिया पठम यामं
पटिच्चसमुत्पादं अनुलोमपटिलोम मनसाकासी ” ति [महा १] आदिवचनतो पटिच्च-
समुत्पादमनसिकारो पठमाभिसम्बुद्धविहारो । पदेसविहारो च तस्सेकदेसविहारो । यथाह—
“येन स्वाह, भिक्खवे, विहारेन पठमाभिसम्बुद्धो विहरामि, तस्स पदेसेन विहासिं ” ति
[स ५।१२] । तत्र च पच्चयाकारदस्सनेन विहासि, न उप्पादमत्तदस्सनेना ति । यथाह—
“सो एवं पजानामि, मिच्छादिट्ठिपच्चया पि वेदयितं, मग्गादिट्ठिपच्चया पि वेदयितं, मिच्छासङ्कप्प-
पच्चया पि वेदयितं ” ति [स ५।१२] सब्बं वित्थारेतव्वं । एव, उप्पादमत्त पटिच्चसमुत्पादो
ति वदन्तस्स पदेसविहारसुत्तविरोधो आपज्जति ।

१०. तथा कच्चानसुत्तविरोधो । कच्चानसुत्ते पि हि, “लोकसमुदय खो, कच्चान, यथाभूत
सम्मप्पज्जाय पस्सतो या लोके नत्थिता सा न होती ” ति [स २।१७] अनुलोमपटिच्चसमुत्पादो
लोकपच्चयतो लोकसमुदयो ति उच्छेददिट्ठिसमुग्घातत्थ पकासितो, न उप्पादमत्त । न हि
उप्पादमत्तदस्सनेन उच्छेददिट्ठिया समुग्घातो होति, पच्चयानुपरमदस्सनेन पन होति, पच्चयानु-
परमे फलानुपरमतो ति । एव, उप्पादमत्तं पटिच्चसमुत्पादो ति वदन्तस्स कच्चानसुत्तविरोधो
पि आपज्जति ।

११. गम्भीरनयासम्भवतो ति, वुत्त खो पनेत भगवता—“गम्भीरो चायं, आनन्द,
पटिच्चसमुत्पादो गम्भीरावभासो ” ति [स २।९२, दी २।५५] । गम्भीरत्तच्च नाम चतुब्बिधं,
त परतो वण्णयिस्साम । त उप्पादमत्ते नत्थि । चतुब्बिधनयपटिमण्डितच्चेतं पटिच्चसमुत्पादं

वर्णयन्ति, तन्मि नयचतुष्क उपादमत्ते नत्थि । इति गम्भीरनयासम्भवतो पि न उपादमत्तं पटिच्चसमुपादो ।

१२. सहभेदतो ति, पटिच्चसद्वो च पनायं समाने कत्तरि पुब्बकाले पयुज्जमानो अत्थ-
सिद्धिकरो होति । सेय्यथिद—“चक्खुञ्च पटिच्च रूपे च उप्पज्जति चक्खुविज्जाण ” ति
[सं २।७२ एवमादि] । इध पन भावसाधनेन उपादसदेन सद्धिं पयुज्जमानो समानस्स क्तु
अभावतो सहभेद गच्छति, न च किञ्चि अत्थ साधेती ति सहभेदतो पि न उपादमत्त
पटिच्चसमुपादो ति ।

१३. तत्थ सिया—होतिसदेन सद्धिं योजयिस्साम, पटिच्च समुपादो होती ति । त न
युत्त । कस्मा ? योगाभावतो चेव उपादस्स च उपादप्पत्तिदोसतो । “ पटिच्चसमुपाद वो,
भिक्खवे, देसिस्सामि ...कतमो च, भिक्खवे, पटिच्चसमुपादो ..पे....अय वुच्चति, भिक्खवे,
पटिच्चसमुपादो ” [सं २।१] इमेसु हि पदेसु एकेन पि सद्धिं होतिसद्वो योग न गच्छति ।
न च उपादो होति । सचे भवेय्य, उपादस्सापि उपादो पापुणेय्या ति ।

१४. ये पि मज्जन्ति, इदप्पच्चयान भावो इदप्पच्चयता,—भावो च नाम यो आकारो
अविज्जादीनं सङ्खारादिपातुभावे हेतु सो,—तस्मिं सङ्खारविकारे पटिच्चसमुपादसज्जा ति, तेस
तं न युज्जति । कस्मा ? अविज्जादीनं हेतुवचनतो । भगवता हि, “ तस्मातिह, आनन्द,
एसेव हेतु, एतं निदानं, एस समुदयो, एस पच्चयो जरामरणस्स, यदिदं जाति....पे....
सङ्खारानं, यदिद अविज्जा ” ति [दी २।५७-६३] एव अविज्जादयो हेतू ति वुत्ता न तेस
विकारो । तस्मा, पटिच्चसमुपादो ति पच्चयधम्मा वेदितब्बा ति [१७।४], इति यं तं वुत्त,
तं सम्मा वुत्त ति वेदितब्बं ।

१५. या पनेत्थ पटिच्चसमुपादो ति इमाय व्यञ्जनच्छायाय, उपादो येवायं वुत्तो ति
सज्जा उप्पज्जति, सा इमस्स पदस्स एवमत्थं गहेत्वा वूपसमेतब्बा । भगवता हि,

द्वेधा ततो पवत्ते धम्मसमूहे यतो इदं वचनं ।

तप्पच्चयो ततोयं फलोपचारेण इति वुत्तो ॥

१६. यो हि अयं पच्चयताय पवत्तो धम्मसमूहो, तत्थ पटिच्चसमुपादो ति इद वचन
द्वेधा इच्छन्ति । सो हि यस्मा पतीयमानो हिताय सुखाय च संवत्तति, तस्मा पच्चेतुमरहन्ति
नं पण्डिता ति पटिच्चो । उप्पज्जमानो च सह सम्मा च उप्पज्जति, न एकेकतो, नापि
अहेतुतो ति समुपादो । एवं, पटिच्चो च सो समुपादो चा ति पटिच्चसमुपादो । अपि च, सह
उप्पज्जती ति समुपादो, पच्चयसामग्गि पन पटिच्च न पच्चक्खाया ति । एवम्पि, पटिच्च सो समुपादो
चा ति पटिच्चसमुपादो । तस्स चायं हेतुसमूहो पच्चयो ति तप्पच्चयत्ता अयम्पि, यथा लोके
सेम्हस्स पच्चयो गुळो, सेम्हो गुळो ति वुच्चति, यथा च सासने सुखपच्चयो बुद्धानं उपादो,

“मुत्तो बुद्धान उपादे” ति [१५१६] वदन्ति, तथा पटिच्चममुप्यादो इवेव कल्लवे द्वावेन पुत्तो ति वेदितव्वा ।

१७. अथ वा,

पटिच्चममिने ति बुत्ता हेतुमनहा अय पटिच्च ति ।

सङ्घिते उपादेनि च इति बुत्तो सो ममुप्यादो ॥

१८. यो हि एम सङ्घारार्दान पातुभावाय अविज्जादिप्रकृतहेतुर्मात्रेण निदिद्धो हेतुमनूहो, सो सावाग्गकल्लनिष्पदकण्डेन अवेकल्लेने च सामग्गिअङ्गान अज्जमज्जेन पटिमुक्व इतो गतो ति कथा पटिच्चो ति वुच्चति । म्वाय महितं येव अज्जमज्जं अविनिष्मोगवुत्तिधम्मे उपादेती ति समुप्यादो ति पि वुत्तो । एवमपि पटिच्चो च सो समुप्यादो चा ति पटिच्चसमुप्यादो ।

१९. अगरो नयो—

पच्चयता अज्जोअज्ज पटिच्च यस्मा सम सह च धम्मे ।

अयमुप्यादेति, ततो पि एवमिध भासिता मुनिना ॥

२०. अविज्जादिर्मात्रेण निदिद्धपच्चयेसु हि ये पच्चया य सङ्घारादिकं धम्मं उपादेन्ति, न ते अज्जमज्ज अपटिच्च अज्जमज्जवेकल्ले सति उपादेतु समत्था ति । तस्मा पटिच्च सम सह च, न एकेकेदेस, नापि पुब्बापरभावेन अय पच्चयता धम्मे उपादेती ति अत्थानुसारवोहारकुसलेन मुनिना एवमिध भासिता । पटिच्चसमुप्यादो त्वेव भासिता ति अत्थो ।

२१. एवं भासमानेन च

पुरिमेन सस्सतादीनमभावो, पच्छिमेन च पदेन ।

उच्छेदादिविघातो, द्वयेन परिदीपितो आयो ॥

२२. पुरिमेना ति पच्चयसामग्गिपरिदीपकेन पटिच्चपदेन पवत्तिधम्मानं पच्चयसामग्गिय आयत्तवुत्तित्ता सस्सताहेतु-विसमहेतु-वसवत्तिवादप्पभेदानं सस्सतादीनं अभावो परिदीपितो होति । किं हि सस्सतान अहेतुआदिवसेन वा पवत्तान पच्चयसामग्गिया ति ?

२३. पच्छिमेन च पदेना ति धम्मान उपादपरिदीपकेन समुप्यादपदेन, पच्चयसामग्गिय धम्मान उप्पत्तितो त्रिहता उच्छेद-नत्थिक-अकिरियवादा ति उच्छेदादिविघातो परिदीपितो होति । पुरिमपुरिमपच्चयवसेन हि पुनप्पुन उप्पज्जमानेसु धम्मेसु कुतो उच्छेदो नत्थिकाकिरियवादा चा ति ।

२४. द्वयेना ति सकलेन पटिच्चममुप्यादवचनेन, तस्सा तस्सा पच्चयसामग्गिया सन्तर्हि अविच्छिन्दित्वा तेसं तेस धम्मान सम्भवतो मज्झिमा पटिपदा, “सो करोति, सो पटिसंवेदति... अज्जो करोति, अज्जो पटिसंवेदती” ति [स २।२०] वादप्पहान, जनपदनिरुत्तिया अनभिनिवेशो, समज्जाय अनतिधावनं ति अयं आयो परिदीपितो होती ति । अयं ताव पटिच्च-समुप्यादो ति वचनमत्तस्स अत्थो ।

२५. या पनाय भगवता पटिच्चसमुप्पादं देसेन्तेन, अविज्जापच्चया सङ्खारा ति आदिना नयेन निक्खित्ता तन्ति, तस्सा अत्थसवण्णन करोन्तेन विभज्जवादिमण्डल ओतरित्वा आचरिंसे अनब्भाचिक्खन्तेन, सकसमय अवोक्कमन्तेन, परसमय आनायूहन्तेन, सुत्तं अप्पटिवाहन्तेन, विनय अनुलोमेन्तेन, महापदेसे ओलोकेन्तेन, धम्म दीपेन्तेन, अत्थ गाहेन्तेन, तमेवत्थ पुनरावत्तेत्वा अपरोहि पि परियायेहि निदिसन्तेन च, यस्मा अत्थसवण्णना कातब्बा होति,—पकतिया पि च दुक्करा व पटिच्चसमुप्पादस्स अत्थसवण्णना, यथाहु पोरणा—

“ सच्च सत्तो पटिसन्धि पच्चयाकारमेव च ।

दुदसा चतुरो धम्मा, देसेतुच्च सुदुक्करा ” ति [ ] ॥—

तस्मा अज्जत्र आगमाधिगमपत्तेहि न सुकरा पटिच्चसमुप्पादस्स अत्थसंवण्णना ति परितुलयित्वा

वत्तुकामो अह अज्ज पच्चयाकारवण्णनं ।

पतिट्ठ नाधिगच्छामि अज्झोगाळ्हो व सागरं ॥

सासनं पनिदं नाना-देसनानयमण्डित ।

पुब्बाचरियमग्गो च अब्बोच्छिन्नो पवत्तति ॥

यस्मा, तस्मा तदुभय सन्निस्तायत्थवण्णन ।

आरभिस्सामि एतस्स, त सुणाथ समाहिता ॥

२६. वुत्त हेत पुब्बाचरियेहि—

“ यो कोचिमं अड्ढिकत्वा सुणेय्य लभेथ पुब्बापरियं विसेसं ।

लद्धान पुब्बापरियं विसेस अदस्सनं मच्चुराजस्स गच्छे ” ति [ ] ॥

२७. इति, अविज्जापच्चया सङ्खारा ति आदिसु हि आदितो येव ताव

देसनाभेदतो अत्थ-लक्खणेकविधादितो ।

अङ्गानञ्च वक्थाना विज्जातब्बो विनिच्छयो ॥

२८. तत्थ देसनाभेदतो ति, भगवतो हि, वल्लिहारकानं चतुन्नं पुरिसानं वल्लिगहण विय, आदितो वा मज्झतो वा पडाय याव परियोसान, तथा परियोसानतो वा मज्झतो वा पडाय याव आदी ति चतुर्विधा पटिच्चसमुप्पाददेसना ।

२९. यथा हि वल्लिहारकेसु चतूसु पुरिसेसु एको वल्लिया मूलमेव पठम पस्सति, सो त मूले छेत्वा सब्बं आकङ्खित्वा आदाय कम्मे उपनेति, एव भगवा, “इति खो, भिक्खवे, अविज्जा-पच्चया सङ्खारा .. पे .. जातिपच्चया जरामरण” ति [म १।२६१, सं २।४ एवमादिसु] आदितो पडाय याव परियोसाना पि पटिच्चसमुप्पाद देसेति ।

३०. यथा पन तेसु पुरिसेसु एको वल्लिया मज्झं पठम पस्सति, सो मज्झे छिन्दित्वा उपरिभागं येव आकङ्खित्वा आदाय कम्मे उपनेति, एवं भगवा, “ तस्स तं वेदनं अभिनन्दतो

अभिवदतो अज्झोमाय निवृत्तो उप्पज्जति नन्दि । या वेदनामु नन्दि तदुपादान । तम्मुदादानपञ्चया भवो, भवपञ्चया ज्ञाता ' ति [न ११२-६] मज्झतो पडाय याव परियोसाना पि देसेति ।

३१. यथा च तेसु पुग्गिमेसु एको वल्लिया अग्ग पठम पम्मति, सो अग्गे गहंया अग्गा-
नुमपेन याव मूला मच्च अदाय कस्म उप्पेनेति एव भगवा, " जातिपञ्चया जगमरण ति, इति
खो पनेनं वुत्त । जातिपञ्चया नु खो, भिक्खवे, जगमरण नो वा. कथं वा एत्थं होती ति ?
जातिपञ्चया, म ते, जगमरण, एव नो एत्थं होती—जातिपञ्चया जगमरण ति । भगवपञ्चया
जाति....पे....अविज्जापञ्चया सङ्खारा ति, इति खो पनेन वुत्त । अविज्जापञ्चया नु खो, भिक्खवे,
सङ्खारा नो वा, कथं वा एत्थं होती ' ति [म ११२६१-६२] परियोसानतो पडाय याव
आदितो पि पटिच्चसमुप्पाद देसेति ।

३२. यथा पन तेसु पुग्गिमेसु एको वल्लिया मज्झमेव पठम पम्मति, सो मज्झे छिन्दिन्वा
हंठा ओतरन्तो याव मूला आदाय कस्म उप्पेनेति. एव भगवा, " इमे च, भिक्खवे,
चत्तारो आहारा किनिदाना, किसमुदया, किंजातिका, किंपभवा ? इमे चत्तारो अहारा तण्हा-
निदाना तण्हासमुदाया तण्हाजातिका तण्हापभवा । तण्हा किनिदाना ? वेदना फस्सो....
सळायतन ...नामरूप .. विज्जाण ...सङ्खारा किनिदाना ?....सङ्खारा अविज्जानिदाना... पे....
अविज्जापभवा ' ति [म ११२६१, स २१११-१२] मज्झतो पडाय याव आदितो देसेति ।

३३. कस्मा पनेव देसेती ति ? पटिच्चसमुप्पादस्स समन्तभदकत्ता, सयच्च देसनाविलास-
प्पत्तत्ता । समन्तभदको हि पटिच्चसमुप्पादो ततो ततो आयपटिवेवाय संवत्तति येव । देसना-
विलासप्पत्तो च भगवा चतुर्वेसारज्जपटिसम्भिदायोगेन चतुर्विधगम्भीरभावप्पत्तिया च । सो
देसनाविलासप्पत्तत्ता नानानयेहेव धम्मं देसेति ।

३४. विलेसतो पनस्स या आदितो पडाय अनुलोमदेसना, सा पवत्तिकारणविभागसम्मूह्हं
वेनेय्यजन समनुपस्सतो यथासकेहि कारणेहि पवत्तिसन्दस्सनत्थ उप्पत्तिकमसन्दस्सनत्थञ्च पवत्ता
ति वातब्बा । या परियोसानतो पडाय पटिलोमदेसना, सा, " किञ्छ वताय लोको आपन्नो,
जायति च जीयति च मीयति च चवति च उप्पज्जति चा " ति [स २११०] आदिना
नयेन किञ्छापन्न लोक अनुविलोकयतो पुब्बभागपटिवेधानुसारेण तस्स तस्स जरामरणादिकस्स
दुक्खस्स अत्तना अधिगतकारणसन्दस्सनत्थ । या मज्झतो पडाय याव आदि, सा आहारनिदान-
वक्कथापनानुसारेण याव अतीत अद्धानं अतिहरित्वा पुन अतीतद्वतो पभुति हेतुफलपटिपाटि-
सन्दस्सनत्थ । या पन मज्झतो पडाय याव परियोसान पवत्ता, सा पच्चुपन्ने अद्धाने अनागतद्व-
हेतुसमुद्धानतो पभुति अनागतद्वसन्दस्सनत्थ ।

३५. तासु या पवत्तिकारणसम्मूह्हस्स वेनेय्यजनस्स यथासकेहि कारणेहि पवत्तिसन्दस्सनत्थं
उप्पत्तिकमसन्दस्सनत्थञ्च आदितो पडाय अनुलोमदेसना वुत्ता, सा इध निक्खित्ता ति वेदितब्बा ।

३६. कस्मा पनेत्थ अविज्जा अदितो वुत्ता ? किं पकतिवादीन पकति विय अविज्जा पि अकारणं मूलकारण लोकस्सा ति ? न अकारणं । “ आसवसमुदया अविज्जासमुदयो ” ति [म १।५४] हि अविज्जाय कारण वुत्त । अत्थि पन परियायो येन मूलकारण सिया । को पन सो ति ? वट्ठकथाय सीसभावो ।

३७. भगवा हि वट्ठकथ कथेन्तो द्वे धम्मे सीस कत्वा कथेति । अविज्ज वा, यथाह— “ पुरिमा, भिक्खवे, कोटि न पज्जायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसि, अथ पच्छा समभवी ति । एवञ्चेत, भिक्खवे, वुच्चति, अथ च पन पज्जायति इदप्पच्चया अविज्जा ” ति [अं ५।११३] । भवतण्ह वा, यथाह— “ पुरिमा, भिक्खवे, कोटि न पज्जायति भवतण्हाय, इतो पुब्बे भवतण्हा नाहोसि, अथ पच्छा समभवी ति । एवञ्चेत, भिक्खवे, वुच्चति, अथ च पन पज्जायति इदप्पच्चया भवतण्हा ” ति [अ ५।११६] ।

३८. कस्मा पन भगवा वट्ठकथ कथेन्तो इमे द्वे धम्मे सीस कत्वा कथेती ति ? सुगति-दुग्गतिगामिनो कम्मस्स विसेसहेतुभूतत्ता ।

३९. दुग्गतिगामिनो हि कम्मस्स विसेसहेतु अविज्जा । कस्मा ? यस्मा अविज्जाभिभूतो पुथुज्जनो, अगिसन्ताप-लगुळाभिघात-परिस्समाभिभूता वज्झगावी ताय परिस्समातुरताय निरस्सादम्पि अत्तनो अनत्थावहम्पि उण्होदकपानं विय, किलेससन्तापतो निरस्सादम्पि दुग्गति-निपातनतो च अत्तनो अनत्थावहम्पि पाणातिपातादिमनेकप्पकार दुग्गतिगामिकम्म आरभति ।

४०. सुगतिगामिनो पन कम्मस विसेसहेतु भवतण्हा । कस्मा ? यस्मा भवतण्हाभिभूतो पुथुज्जनो, सा वुत्तप्पकारा गावी सीत्तदकतण्हाय सअस्साद अत्तनो परिस्समविनोदनञ्च सीत्तदक-पान विय, किलेससन्तापविरहतो सअस्साद सुगतिसम्पापनेन अत्तनो दुग्गतिदुक्खपरिस्सम-विनोदनञ्च पाणातिपातावेरमणिआदिमनेकप्पकार सुगतिगामिकम्म आरभति ।

४१. एतेसु पन वट्ठकथाय सीसभूतेसु धम्मेसु कथचि भगवा एकधम्ममूलिक देसनं देसेति । सेय्यथिद— “ इति खो भिक्खवे, अविज्जूपनिसा सङ्गारा, सङ्गारुपनिस विज्जाणं ” ति [सं २।३१] आदि । तथा, “ उपादानियेसु, भिक्खवे, धम्मेसु अस्सादानुपास्सिनो विहरतो तण्हा पववुत्ति, तण्हापच्चया उपादान ” ति [सं २।८४] आदि । कथचि उभयमूलिकम्पि । सेय्यथिदं— “ अविज्जानीवरणस्स, भिक्खवे, बालस्स तण्हाय सम्पयुत्तस्स एवमयं कायो समुदा-गतो, इति अयञ्चेव कायो बहिद्वा च नामरूप इत्थेतं द्वयं, द्वयं पटिच्च फस्सो सळेवायतनानि, येहि फुट्ठो बालो सुखदुक्खं पटिसवेदिती ” ति [सं २।२३-२४] आदि ।

४२. तासु देसनासु, अविज्जापच्चया सङ्गारा ति अयमिध अविज्जावसेन एकधम्ममूलिक देसना ति वेदितम्बा । एव तावेत्थ देसनाभेदतो विज्जातम्बो विनिच्छयो ।

४३. अत्थतो ति अविज्जादीनं पदान अत्थतो । सेय्यथिदं—पूरेतुं अयुत्तङ्गेन काय-

दुश्चरितादि अविन्दिय नाम । अलङ्घ्यति अन्धो । न अविन्दियं विन्दतीति अविज्जा । नन्वि-
पगततो कायमुचरितदि विन्दिय नाम । न विन्दिय न विन्दतीति अविज्जा । गन्धान रासङ्क,
आयतनान आयतनङ्क, यावत् सुञ्जङ्क, इन्द्रियान अविग्नियङ्क, मच्चान तथङ्क अविदिन करोती
ति अविज्जा । दुक्खादीन पीडनादिवसेन वृत्त [१६।१५] चतुर्विद्य अथ अविदित करोती
ति पि अविज्जा । अन्तविगहितं मसारे सञ्चयोनिमानि-भव-विज्जाणङ्किति-मत्तावासेसु सत्ते
जवापेतांति अविज्जा । परमत्थतो अविज्जमानेसु इत्थिपुरिसादिसु जवति, विज्जमानेसु पि
खन्वादिषु न जवतीति अविज्जा । अपि च चक्खुविज्जाणादीनं वत्थारम्मणानं, पटिच्चसमुप्पाद-
पटिच्चसमुप्पन्नानञ्च धम्मान छादनतो पि अविज्जा ।

४४. यं पटिच्च फलमेति, सो पच्चयो । पटिच्चाति न विना । अप्यच्चक्खित्वाति अत्थो ।
एतीति उप्पज्जति चेव पवत्तति चाति अन्धो । अपि च उपकारकङ्को पच्चयङ्को । अविज्जा च
सा पच्चयो चाति अविज्जपच्चयो, तम्मा अविज्जापच्चया । सङ्गतं अभिसङ्गरोन्तीति सङ्गारा ।
अपि च, अविज्जापच्चया सङ्गारा, मङ्गारसदेन आगतमङ्गाराति दुविधा सङ्गारा । तत्थ, पुज्जा-
पुज्जानेजाभिसङ्गारा तयो, काय-वची-चित्तसङ्गारा तयोति इमे छ अविज्जापच्चया सङ्गारा । ते
सब्बे पि लोकियकुसलाकुसलचेतनामत्तमेव होति ।

४५. सङ्गतसङ्गारा, अभिसङ्गतसङ्गारा, अभिसङ्गरणकसङ्गारो, पयोगाभिसङ्गारोति इमे
पन चत्तारो सङ्गारसदेन आगतसङ्गारा ।

४६. तत्थ, “अनिच्चा वत सङ्गारा”ति [दी २।१५७ सं १।१५८] आदिसु वृत्ता
सब्बे पि सप्पच्चया धम्मा सङ्गतसङ्गारा नाम । कम्मनिव्वत्ता तेभूमका रूपारूपधम्मा अभिसङ्गत-
सङ्गाराति अङ्कथासु वृत्ता । ते पि, “अनिच्चा वत सङ्गारा”ति एत्थेव सङ्गहं गच्छन्ति ।
विसुं पन नेस आगतङ्गान न पज्जायति । तेभूमककुसलाकुसलचेतना पन अभिसङ्गरणकसङ्गारो
ति वुच्चति । तस्स, “अविज्जागतो अय, भिक्खवे, पुरिसपुग्गलो पुज्जञ्चे सङ्गार अभिसङ्गरोती”
ति [स २।८२] आदिसु आगतङ्गान पज्जायति । कायिक-चेतसिकं पन विरिय पयोगाभि-
सङ्गारोति वुच्चति । सो, “यावतिका अभिसङ्गारस्स गति, तावतिकं गत्वा अक्खाहत मज्जे
अङ्कासी”ति [अं १।११२] आदिसु आगतो ।

४७. न केवलञ्च एते येव, अज्जे पि, “सज्जावेदयितनिरोधं समापज्जन्तस्स खो, आवुसो
विसाख, भिक्खुनो पठम निरुज्झति वचीसङ्गारो, ततो कायसङ्गारो, ततो चित्तसङ्गारो”ति
[म १।३०२] आदिना नयेन सङ्गारसदेन आगता अनेके सङ्गारा । तेषु नत्थि सो सङ्गारो
यो सङ्गतसङ्गारेहि सङ्गहं न गच्छेय्य ।

४८. इतो परं, सङ्गारपच्चया विज्जाणंति आदिसु वृत्तं वुत्तनयेनेव वेदितव्व । अवुत्ते
पन, विजानातीति विज्जाणं, नमतीति नामं, रूपतीति रूपं, आये तनोति, आयतञ्च

नयती ति आयतनं, फुसती ति फस्सो, वेदयती ति वेदना, परितस्सती ति तण्हा, उपादियती ति उपादानं, भवति, भावयति चा ति भवो, जनन जाति, जीरण जरा, मरन्ति एतेना ति मरणं, सोचन सोको, परिदेवनं परिदेवो, दुक्खयती ति दुक्खं, उप्पादड्डितिवसेन वा द्विवा खणती ति पि दुक्खं, दुम्भनभावो दोमनस्सं, भुसो आयासो उपायासो । सम्भवन्ती ति अभिनिव्वत्तन्ति ।

४९. न केवलञ्च सोकादीहेव, अथ खो सब्बपदेहि सम्भवन्तिसदस्स योजना कातब्बा । इतरथा हि, अविज्जापच्चया सङ्खारा ति वुत्ते, किं करोन्ती ति न पञ्चायेय्य । सम्भवन्ती ति पन योजनाय सति, अविज्जा च सा पचायो चा ति अविज्जापच्चयो, तस्मा अविज्जापच्चया सङ्खारा सम्भवन्ती ति पच्चयपच्चयुप्पन्नवत्थान कतं होति । एस नयो सब्बत्थ ।

५०. एवं ति निदिट्ठनयनिदस्सन । तेन अविज्जादीहेव कारणेहि, न इस्सरनिम्मानादीही ति दस्सेति । एतस्सा ति यथावुत्तस्स । केवलस्सा ति असम्मिस्सस्स, सकलस्स वा । दुक्खक्खन्धस्सा ति दुक्खसमूहस्स, न सत्तस्स न सुखसुभादीनं । समुदयो ति निव्वत्ति । होती ति सम्भवति । एवमेत्थ अत्थतो विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

५१. लक्खणादितो ति अविज्जादीन लक्खणादितो । सेय्यथिदं—अज्जाणलक्खणा अविज्जा, सम्मोहनरसा, छादनपच्चुपड्डाना, आसवपदड्डाना । अभिसङ्खरणलक्खणा सङ्खारा, आयूहनरसा, चेतनापच्चुपड्डाना, अविज्जापदड्डाना । विजाननलक्खणं विज्जाणं, पुब्बङ्गमरसं, पटिसन्धिपच्चुपड्डानं, सङ्खारपदड्डानं कथारम्मणपदड्डानं वा । नमनलक्खणं नामं, सम्पयोगरस, अविनिम्भोगपच्चुपड्डानं, विज्जाणपदड्डानं । रूपनलक्खणं रूप, विकिरणरसं, अब्याकतपच्चुपड्डानं, विज्जाणपदड्डानं । आयतनलक्खण सळायतनं, दस्सनादिरस, वत्थुद्वारभावपच्चुपड्डान, नामरूपपदड्डानं । फुसनलक्खणो फस्सो, सङ्खट्टनरसो, सङ्गतिपच्चुपड्डानो, सळायतनपदड्डानो । अनुभवनलक्खणा वेदना, विसयरससम्भोगरसा, सुखदुक्खपच्चुपड्डाना, फस्सपदड्डाना । हेतुलक्खणा तण्हा, अभिनन्दनरसा, अतित्तभावपच्चुपड्डाना, वेदनापदड्डाना । गहणलक्खणं उपादानं, अमुञ्चनरसं, तण्हादळ्हत्तदिड्डिपच्चुपड्डानं, तण्हापदड्डानं । कम्म-कम्मफललक्खणो भवो, भावन-भवनरसो, कुसलाकुसलाव्याकतपच्चुपड्डानो, उपादानपदड्डानो । जातिआदीनं लक्खणादीनि सच्चनिर्देशे वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि । एवमेत्थ लक्खणादितो पि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

५२. एकविधादितो ति एत्थ अविज्जा अज्जाणादस्सनमोहादिभावतो एकविधा, अप्पटिपत्ति-मिच्छापटिपत्तितो दुविधा, तथा ससङ्खारासङ्खारतो, वेदनत्तयसम्पयोगतो त्रिविधा, चतुसच्चापटिवेधतो चतुर्विधा, गतिपञ्चकादीनवच्छादनतो पञ्चविधा । द्वारारम्मणतो पन सब्बेसु पि अरूपवम्मसेसु छव्विधता वेदितव्वा ।

५३. सङ्खारा सासव-विपाकधम्मधम्मादिभावतो एकविधा, कुसलाकुसलतो दुविधा, तथा

परित्तमहङ्गत-हान्तमज्झिम-मिच्छन्तनियतानियततो, निविधं पुञ्जाभिमङ्गादिभावतो, चतुर्विधं चतुर्योनिमवन्नतो, पञ्चविधं पञ्चगतिगामितो ।

५४. विज्जाणं लोकिय-विपाकादिभावतो एकविधं, सहेतुकाहेतुकादितो द्विविधं. भवत्तय-परियापन्नतो वेदनत्तयसम्पयोगतो अहेतुक-डिहेतुक-निहेतुकतो च निविधं. योनि-गतिवसेन चतुर्विधं पञ्चविधञ्च ।

५५. नामरूप विज्जाणसन्निस्सयतो कम्मपञ्चयतो च एकविधं, सारम्मणानारम्मणतो द्विविधं, अतीतादितो त्रिविधं, योनि-गतिवसेन चतुर्विधं पञ्चविधञ्च ।

५६. सल्लायतन सञ्ज्ञानि-समोसरणङ्गानतो एकविधं, भूतप्पसाद-विज्जाणादितो द्विविधं, सम्भत्तासम्भत्त-नोभयगोचरतो त्रिविधं, योनि-गतिपरियापन्नतो चतुर्विधं पञ्चविधञ्चाति । इमिना नयेन फस्मादीनम्पि एकविधादिभावो वेदिनव्वोति । एवमेत्थं एकविधादितो पि विज्जातव्वो विनिच्छयो ।

५७. अङ्गानञ्च ववत्थानाति, सोकादयो चेत्थं भवचक्कस्स अविच्छेददस्सनत्थं वुत्ता । जरामरणव्वाहनस्स हि बालम्म ते सम्भवन्ति । यथाह—“ अस्सुतवा, भिक्खवे, पुथुज्जनो कायिकाय दुक्खाय वेदनाय फुडं समानो सोचति किलमति परिदेवति उरत्ताळिं कन्दति सम्मोहमापज्जती ” ति [स ४।२०६] । याव च तेस पवत्ति, ताव अविज्जायाति पुन पि, अविज्जापच्चया सङ्काराति सम्बन्धमेव होति भवचक्क । तस्मा तेसं जरामरणेनेव एकसङ्खेपं कत्वा द्वादसेव पटिच्चसमुप्पादङ्गानाति वेदितव्वानि । एवमेत्थं अङ्गान ववत्थानतो पि विज्जातव्वो विनिच्छयो । अयं तावेत्थं सङ्खेपकथा ।

५८. अयं पन वित्थारनयो । अविज्जाति सुत्तन्तपरियायेन दुक्खादिसु चतूसु ठानेसु अज्जाणं, अभिधम्मपरियायेन पुब्बन्तादीहि सद्धिं अड्डसु । वुत्त हेतं—“ तत्थ कतमा अविज्जा ? दुक्खे अज्जाणं....पे....दुक्खनिरोधगामिनिया पटिपदाय अज्जाणं, पुब्बन्ते अज्जाणं, अपरन्ते ... पुब्बन्तापरन्ते....इदप्पच्चयतापटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसु अज्जाण ” ति [धम्म १९५] ।

५९. तत्थ किञ्चापि ठपेत्वा लोकुत्तर सच्चद्वय सेसङ्गानेसु आरम्मणवसेनापि अविज्जा उपपज्जति, एव सन्ते पि पटिच्छादनवसेनेव इध अधिप्पेत्ता । सा हि उपपन्ना दुक्खसच्च पटिच्छादेत्वा तिड्ढति, याथावसरसलक्खणं पटिविज्झितु न देति, तथा समुदयं, निरोधं, मग्गं, पुब्बन्तसङ्घातं अतीतं खन्धपञ्चकं, अपरन्तसङ्घातं अनागतं खन्धपञ्चकं, पुब्बन्तापरन्तसङ्घातं तदुभयं, इदप्पच्चयतापटिच्चसमुप्पन्नधम्मसङ्घातं इदप्पच्चयतञ्चेव पटिच्चसमुप्पन्नधम्मे च पटिच्छादेत्वा तिड्ढति, अयं अविज्जा, इमे सङ्काराति एव याथावसरसलक्खणमेत्थं पटिविज्झितु न देति, तस्मा, दुक्खे अज्जाण ...पे....इदप्पच्चयतापटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसु अज्जाणति वुत्तति ।

६०. सङ्काराति पुज्जादयो तयो, कायसङ्कारादयो तयोति एवं पुब्बे सङ्खेपतो वुत्ता

छ । विथारतो पनेत्थ पुञ्जाभिसङ्कारो, दानसीलादिवसेन पवत्ता अट्ट कामावचरकुसलचेतना, भावनावसेनेव पवत्ता पञ्च रूपावचरकुसलचेतना चा ति तेरस चेतना होन्ति, अपुञ्जाभिसङ्कारो पाणातिपातादिवसेन पवत्ता द्वादस अकुसलचेतना, आनेज्जाभिसङ्कारो भावनावसेनेव पवत्ता चतस्सो अरूपावचरकुसलचेतना ति तयो पि सङ्कारा एकूनतिस चेतना होन्ति ।

६१. इतरेसु पन तीसु कायसञ्चेतना कायसङ्कारो, वचीसञ्चेतना वचीसङ्कारो, मनो सञ्चेतना चित्तसङ्कारो । अय तिको कम्मयूहनक्खणे पुञ्जाभिसङ्कारादीनं द्वारतो पवत्तिदस्सन्तथ वुत्तो । कायविज्जत्ति समुट्ठापेत्वा हि कायद्वारतो पवत्ता अट्ट कामावचरकुसलचेतना, द्वादस अकुसलचेतना ति समवीसति चेतना कायसङ्कारो नाम । ता एव वचीविज्जत्ति समुट्ठापेत्वा वचीद्वारतो पवत्ता वचीसङ्कारो नाम । अभिज्जाचेतना पनेत्थ परतो विज्जाणस्स पच्चयो न होती ति न गहिता । यथा च अभिज्जाचेतना, एवं उद्धच्चचेतना पि न होती । तस्मा सा पि विज्जाणस्स पच्चयभावे अपनेतब्बा । अविज्जापच्चया पन सब्बा पेता होन्ति । उभो पि विज्जत्तियो असमुट्ठापेत्वा मनोद्वारे उप्पन्ना पन सब्बा पि एकूनतिसति चेतना चित्तसङ्कारो ति । इति अयं तिको पुरिमत्तिकमेव पविसती ति अत्थतो पुञ्जाभिसङ्कारादीनं येव वसेन अविज्जाय पच्चयभावो वेदितब्बो ।

६२. तत्थ सिया—कथ पनेतं जानितब्बं, इमे सङ्कारा अविज्जापच्चया होन्ती ति ? अविज्जाभावे भावतो । यस्स हि दुक्खादिसु अविज्जासङ्कातं अज्जाणं अप्पहीनं होति, सो दुक्खे ताव पुब्बन्तादिसु च अज्जाणेन ससारदुक्खं सुखसज्जाय गहेत्वा तस्सेव हेतुभूते तिविधे पि सङ्कारे आरभति, समुदये अज्जाणेन दुक्खहेतुभूते पि तण्हापरिक्खारे सङ्कारे सुखहेतुतो मज्जमानो आरभति, निरोधे पन मग्गे च अज्जाणेन दुक्खस्स अनिरोधभूते पि गतिविसेसे दुक्खनिरोधसज्जी हुत्वा निरोधस्स च अमग्गभूतेसु पि यज्जामरतपादिसु निरोधमग्गसज्जी हुत्वा दुक्खनिरोध पत्थयमानो यज्जामरतपादिमुखेन तिविधे पि सङ्कारे आरभति ।

६३. अपि च, सो ताय चतूसु सच्चसु अप्पहीनाविज्जाय विसेसतो जाति-जरा-रोग-मरणादि-अनेकादीनववोक्किण्णम्पि पुज्जफलसङ्कातं दुक्खं दुक्खतो अजानन्तो तस्स अधिगमाय काय-वचीचित्तसङ्कारभेदं पुञ्जाभिसङ्कारं आरभति देवच्छरकामुको विय मरुप्पपातं, सुखसम्मतस्सापि च तस्स पुज्जफलस्स अन्ते महापरिळाहजनिकं विपरिणामदुक्खतं अप्पस्सादतच्च अपस्सन्तो पि तप्पच्चयं वुत्तप्पकारमेव पुञ्जाभिसङ्कारं आरभति सलभो विय दीपसिखाभिनिपातं, मधुबिन्दुगिद्धो विय च मधुलित्तसत्थधारालेहनं, कामूपसेवनादिसु च सविपाकेसु आदीनवं अपस्सन्तो सुखसज्जाय चेव किलेसाभिभूतताय च द्वारत्तयपवत्तम्पि अपुञ्जाभिसङ्कारं आरभति बालो विय गूथकीळनं, मरितुकामो विय च विसखादनं, आरुप्पविपाकेसु चापि सङ्कारविपरिणामदुक्खतं अनवबुज्झमानो सस्सतादिविपल्लासेन चित्तसङ्कारभूतं आनेज्जाभिसङ्कारं आरभति दिसामूब्धो विय पिसाचनगराभिमुखमग्गगमनं ।

६४. एव यस्मा अविज्ञाभावो व मङ्गारभावो. न अभावो नस्मा जानितव्यमेत, इमे मङ्गारा अविज्ञापञ्चया होन्ती ति । वुत्तमि चेन—“ अविद्या, भिक्खवे, अविज्ञागतो पुञ्जाभिमङ्गारमि अभिसङ्गरोति, अपुञ्जमिमङ्गारमि अभिमङ्गरोति, आनेज्जाभिमङ्गारमि अभिसङ्गरोति । यतो च ग्वा, भिक्खवे, भिक्खुनो, अविज्ञा पईना, विज्ञा उप्पन्ना, सो अविज्ञाविगागा विज्जप्पादा नेव पुञ्जाभिसङ्गार अभिमङ्गरोती ’ ति [ ] ।

६५. ण्थाह—गणहाम ताव एत, अविज्ञा सङ्गारानं पञ्चयो ति, इड पन वत्तव्व, कतमेसं सङ्गारान कथ पञ्चयो होती ति ?

६६. तत्रिदं वुत्तति—भगवता हि, “ हेतुपञ्चयो, आरम्मणपञ्चयो, अधिपतिपञ्चयो, अतन्तरपञ्चयो, समनन्तरपञ्चयो, सहजातपञ्चयो, अज्जमञ्जपञ्चयो, निम्सयपञ्चयो, उपनिस्सय-पञ्चयो, पुरेजातपञ्चयो, पच्छाजातपञ्चयो, आसेवनपञ्चयो, कम्मपञ्चयो, विपाकपञ्चयो, आहार-पञ्चयो, इन्द्रियपञ्चयो, ज्ञानपञ्चयो, मग्गपञ्चयो, सम्पयुत्तपञ्चयो, विप्पयुत्तपञ्चयो, अत्थिपञ्चयो, नत्थिपञ्चयो, विगतपञ्चयो, अविगतपञ्चयो ” ति [तिकप १] चतुर्वीसति पञ्चया वुत्ता ।

६७. तत्थ, हेतु च सो पञ्चयो चा ति हेतुपञ्चयो । हेतु इत्था पञ्चयो, हेतुभावेन पञ्चयो ति वुत्तं होति । आरम्मणपञ्चयादिसु पि एसेव नयो । तत्थ हेतू ति वचनावयव-कारण-मूलानमेत अधिवचन । पटिज्जा, हेतू ति आदिसु हि लोके वचनावयवो हेतू ति वुत्तति । सासने पन, “ ये धम्मा हेतुपभवा ” ति [महा ४०] आदिसु कारण, “ तयो कुसलहेतू तयो अकुसलहेतू ” ति [वम्म १८८] आदिसु मूलं हेतू ति वुत्तति । तं इध अधिप्पेत ।

६८. पञ्चयो ति एत्थ पन अय वचनत्थो—पटिच्च एतस्मा एती ति पञ्चयो । अपञ्चक्खाय नं वत्तती ति अत्थो । यो हि धम्मो यं धम्म अपञ्चक्खाय तिड्ढति वा उप्पज्जति वा, सो तस्स पञ्चयो ति वुत्तं होति । लक्खणतो पन उपकारकलक्खणो पञ्चयो । यो हि धम्मो यस्स धम्मस्स ठितिया वा उप्पत्तिया वा उपकारको हेति, सो तस्स पञ्चयो ति वुत्तति । पञ्चयो, हेतु, कारण, निदानं, सम्भवो, पभवो ति आदि अत्थतो एकं, व्यञ्जनतो नान । इति मूलङ्गेन हेतु, उपकार-कङ्गेन पञ्चयो ति सङ्केपतो मूलङ्गेन उपकारको धम्मो हेतुपञ्चयो ।

६९. सो सालिआदीन सालिविजादीनि विय, मणिप्पभादीन विय च मणिवण्णादयो, कुसलादीनं कुसलादिभावसाधको ति आचरियानं अधिप्पायो । एव सन्ते पन तसमुद्धानरूपेसु हेतुपञ्चयता न सम्पज्जति । न हि सो तेस कुसलादिभावं साधेति, न च पञ्चयो न होति । वुत्तं हेतं—“ हेतु हेतुसम्पयुत्तकानं धम्मानं तसमुद्धानानञ्च रूपान हेतुपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १] । अहेतुकचित्तानञ्च विना एतेन अब्याकतभावो सिद्धो । सहेतुकानमि च योनिसोमनसिकारादि-पटिबद्धो कुसलादिभावो, न सम्पयुत्तहेतुपटिबद्धो । यदि च सम्पयुत्तहेतुसु सभावतो व कुसलादि-

भावो सिया, सम्पयुत्तेसु हेतुपटिवद्भो अलोभो कुमलो वा सिया, अब्याकतो वा । यस्मा पन उभयथा पि होति, तस्मा यथा सम्पयुत्तेसु, एव हेतुसु पि कुसलादिता परियेसितब्बा ।

७०. कुसलादिभावसाधनवसेन पन हेतून मूलङ्क अगहेत्वा सुप्पत्तिङ्गितभावसाधनवसेन गम्हमाने न किञ्चि विरुज्झति । लद्धहेतुपच्चया हि धम्मा विरुज्झमूला विय पादपा थिरा होन्ति सुप्पत्तिङ्गिता, अहेतुका तिलबीजकादिसेवाला विय न सुप्पत्तिङ्गिता । इति, मूलङ्केन उपकारको ति सुप्पत्तिङ्गितभावसाधनेन उपकारको धम्मो हेतुपच्चयो ति वेदितब्बो ।

७१. ततो परेसु आरम्भणभावेन उपकारको धम्मो आरम्भणपच्चयो । सो, “रूपायतन चक्खुविज्जाणधातुया ” ति आरभित्वा पि, “य य धम्म आरब्भ ये ये धम्मा उपपज्जन्ति चित्तचेतसिका धम्मा, ते ते धम्मा तेस तेस धम्मान आरम्भणपच्चयेन पच्चयो” ति [तिकप १-२] ओसापितत्ता न कोचि धम्मो न होति । यथा हि दुब्बलो पुरिसो दण्ड वा रज्जु वा आलम्बित्वा व उड्ढहति चेव तिङ्गति च, एवं चित्तचेतसिका धम्मा रूपादिआरम्भण आरम्भेव उपपज्जन्ति चेव तिङ्गन्ति च । तस्मा सब्बे पि चित्तचेतसिकान आरम्भणभूता धम्मा आरम्भणपच्चयो ति वेदितब्बो ।

७२. जेड्ढकङ्केन उपकारको धम्मो अधिपतिपच्चयो । सो सहजात-आरम्भणवसेन दुविधो । तत्थ, “छन्दाधिपति छन्दसम्पयुत्तकान धम्मान तसमुद्धानानञ्च रूपान अधिपतिपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप २] आदिवचनतो छन्द-विरिय-चित्त-वीमसासङ्खाता चत्तारो धम्मा अधिपतिपच्चयो ति वेदितब्बा, नो च खो एकतो । यदा हि छन्द धुरं, छन्द जेड्ढक कत्वा चित्त पवत्तति, तदा छन्दो व अधिपति, न इतरे । एस नयो सेसेसु । य पन धम्मं गरुं कत्वा अरूपधम्मा पवत्तन्ति, सो नेसं आरम्भणाधिपति । तेन वुत्त—“यं य धम्म गरुं कत्वा ये ये धम्मा उपपज्जन्ति चित्तचेतसिका धम्मा, ते ते धम्मा तेस तेसं धम्मान अधिपतिपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप २] ।

७३. अनन्तरभावेन उपकारको धम्मो अनन्तरपच्चयो । समनन्तरभावेन उपकारको धम्मो समनन्तरपच्चयो । इदञ्च पच्चयद्वय बहुधा पपञ्चयन्ति । अय पनेत्थ सारो—यो हि एस, चक्खुविज्जाणानन्तरा मनोधातु, मनोधातुअनन्तरा मनोविज्जाणधातू ति आदि चित्तनियमो, सो यस्मा पुरिमपुरिमचित्तवसेनेव इज्झति, न अज्जथा, तस्मा अत्तनो अत्तनो अनन्तरं अनुरूपस्स चित्तुप्पादस्स उप्पादनसमत्थो धम्मो अनन्तरपच्चयो । तेनेवाह—“अनन्तरपच्चयो ति चक्खुविज्जाणधातु तसम्पयुत्तका च धम्मा मनोधातुया तंसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं अनन्तरपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप २] आदि ।

७४. यो अनन्तरपच्चयो, स्वेव समनन्तरपच्चयो । व्यञ्जनमत्तमेव हेत्थ नान, उपचयसन्ततिसु विय, अधिवचन-निरुत्तिट्ठकादिसु विय च, अत्थतो पन नानं नत्थि ।

७५. यम्पि अत्थानन्तरताय अनन्तरपच्चयो, कालानन्तरताय समनन्तरपच्चयो ति आचरियानं

मत, न ' निरोधो बुद्धहन्तम्म नेवमज्जातामज्जायतनकुमलं कलसमापन्नियं' समनन्तरपञ्चयेन पञ्चयो ' ति [तिकप १३०] आदर्हि विरुज्जति ।

७६. यमिपि तथ वदन्ति—यस्मान् मनुष्ठापनममयना न परिहायन्ति भावनावलेन पन वारितत्ता यस्मा समनन्तरा नुपपज्जन्ती ति तमि कालानन्तरताय अभावमेव मायेति । भावनावलेन हि तथ कालानन्तरता नर्था ति मयमि पनदेव वदान । यस्मा च कालानन्तरता नथि, तस्मा समनन्तरपञ्चयता न युज्जति । कालानन्तरताय हि तेम, समनन्तरपञ्चयो हांती ति लद्धि । तस्मा अभिनिवेसं अकत्वा व्यज्जनमत्ततो वेत्थ नानाकरण पञ्चतत्त्वं, न अन्थतो । कथं ? नथिय एतेसं अन्तर ति हि अनन्तरा, मण्ठानाभावतो मुहु अनन्तरा ति समनन्तरा ।

७७. उपपज्जमानो व सहउप्पादनभावेन उपकारको यस्मो सहजातपञ्चयो, पकामस्स पदीपो विय । सो अरूपपञ्चवन्धादिवसेन छविवो होति । यथाह—“ चत्तारो खन्धा अरूपिनो अज्जमज्ज सहजातपञ्चयेन पञ्चयो । चत्तारो महाभूता अज्जनज्ज ओक्कन्तिक्खणे नामरूप अज्जमज्ज... चित्तचेतसिका यस्मा चित्तसमुद्धानान रूपान . महाभूता उपपादरूपान . रूपिनो यस्मा अरूपीनं यस्मान् किञ्चिकाले सहजातपञ्चयेन पञ्चयो, किञ्चिकाले न सहजातपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ३] । इदं हृदयवन्धुमेव सन्धाय वुत्तं ।

७८. अज्जमज्ज उप्पादनुपत्थम्भनभावेन उपकारको यस्मो अज्जमज्जपञ्चयो, अज्जमज्जपथम्भकं तिदण्डक विय । सो अरूपपञ्चवन्धादिवसेन तिपिवो होति । यथाह—“ चत्तारो खन्धा अरूपिनो अज्जमज्जपञ्चयेन पञ्चयो । चत्तारो महाभूता . पे . ओक्कन्तिक्खणे नामरूपं अज्जमज्जपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ३] ।

७९. अधिष्ठानाकारेण निस्सयाकारेण च उपकारको यस्मो निस्सयपञ्चयो, तरु-चित्त-कम्मादीन पथवी-पटादयो विय । सो, “ चत्तारो खन्धा अरूपिनो अज्जमज्ज निस्सयपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ३] एव सहजाते वुत्तनेयेनेव वेदितव्वो । छडो पनेत्थ कोट्टासो, “ चक्खायतनं चक्खुविज्जाणधातुया....पे ...सोत. ..घान....जिह्वा ...कायायतनं काय-विज्जाणधातुया तसम्पयुत्तकानञ्च धम्मनं निस्सयपञ्चयेन पञ्चयो । यं रूपं निस्साय मनोधातु च मनोविज्जाणधातु च वत्तन्ति, तं रूपं मनोधातुया च मनोविज्जाणधातुया च तंसम्पयुत्त-कानञ्च धम्मनं निस्सयपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ४] एव विभत्तो ।

८०. उपनिस्सयपञ्चयो ति एत्थ पन अयं ताव वचनत्थो—तदधीनवुत्तिताय अत्तनो फलेन निस्सितो, न पटिक्खितो ति निस्सयो । यथा पन भुत्तो आयासो उपायासो, एवं भुत्तो निस्सयो उपनिस्सयो । बलवकारणस्सेतं अधिवचनं । तस्मा बलवकारणभावेन उपकारको यस्मो उपनिस्सयपञ्चयो ति वेदितव्वो । सो, आरम्भणूपनिस्सयो, अनन्तरूपनिस्सयो, पकटूपनिस्सयो ति तिपिवो होति ।

८१. तथ, “ दानं दत्त्वा सीलं समादियित्वा उपोसथकम्मं कत्वा तं गरु कत्वा पञ्चवेक्खति । पुब्बे सुचिण्णानि गरु कत्वा पञ्चवेक्खति । ज्ञानां वुड्हित्वा ज्ञानं गरु कत्वा पञ्चवेक्खति । सेखा गोत्रभुं गरु कत्वा पञ्चवेक्खन्ति, वोदानं गरु कत्वा पञ्चवेक्खन्ति । सेखा मग्गा वुड्हित्वा मग्गं गरु कत्वा पञ्चवेक्खन्ती ” ति [तिकप १६५] एवमादिना नयेन आरम्मणूपनिस्सयो ताव आरम्मणाधिपतिना सद्धिं नानत्तं अकत्वा व विभत्तो । तथ य आरम्मणं गरु कत्वा चित्तचेतासिका उपपज्जन्ति, तं नियमतो तेस आरम्मणेषु बलवारम्मणं होति । इति गरुकातब्बमत्तङ्गेन आरम्मणाधिपति, बलवकारणङ्गेन आरम्मणूपनिस्सयो ति एवमेतेस नानत्तं वेदितब्बं ।

८२. अनन्तरूपनिस्सयो पि, “ पुरिमा पुरिमा कुसला खन्धा पच्छिमानं पच्छिमानं कुसलानं खन्धानं उपनिस्सयपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १६५] आदिना नयेन अनन्तरपच्चयेन सद्धिं नानत्तं अकत्वा व विभत्तो । मातिकानिकखेपे पन नेस, “ चक्खुविज्जाणधातु तसम्पयुत्तका च धम्मा मनोधातुया तसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं अनन्तरपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप २] आदिना नयेन अनन्तरस्स, “पुरिमा पुरिमा कुसला धम्मा पच्छिमानं पच्छिमानं कुसलानं धम्मानं उपनिस्सयपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप ४] आदिना नयेन उपनिस्सयस्स आगतत्ता निक्खेपे विसेसो अत्थि, सो पि अत्थतो एकीभावमेव गच्छति । एव सन्ते पि अत्तनो अत्तनो अनन्तरा अनुरूपस्स चित्तुपादस्स पवत्तनसमत्थताय अनन्तरता, पुरिमचित्तस्स पच्छिमचित्तुपादने बलवताय अनन्तरूपनिस्सयता वेदितब्बा ।

८३. यथा हि हेतुपच्चयादिसु किञ्चिधम्मं विना पि चित्तं उपज्जति, न एव अनन्तरचित्तं विना चित्तस्स उपपत्तिं नाम अत्थि, तस्मा बलवपच्चयो होति । इति अत्तनो अत्तनो अनन्तरा अनुरूपचित्तुपादनवसेन अनन्तरपच्चयो, बलवकारणवसेन अनन्तरूपनिस्सयो ति एवमेतेस नानत्तं वेदितब्बं ।

८४. पकतूपनिस्सयो पन पकतो उपनिस्सयो पकतूपनिस्सयो । पकतो नाम अत्तनो सन्ताने निष्फादितो वा सद्धासीलादि, उपसेवितो वा उतुभोजनादि, पकतिया एव वा उपनिस्सयो पकतूपनिस्सयो । आरम्मणानन्तरोहि असम्मिस्सो ति अत्थो । तस्स, “ पकतूपनिस्सयो, सद्धं उपनिस्साय दानं देति, सीलं समादियति, उपोसथकम्मं करोति, ज्ञानं उप्पादेति, विपस्सनं उप्पादेति, मग्गं उप्पादेति, अभिज्झं उप्पादेति, समापत्तिं उप्पादेति । सीलं....सुतं....चागं....पज्जं उपनिस्साय दानं देति....पे....समापत्तिं उप्पादेति । सद्धा, सीलं, सुतं, चागो, पज्जा, सद्धाय, सीलस्स, सुतस्स, चागस्स, पज्जाय उपनिस्सयपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १६५] आदिना नयेन अनेकप्पकारतो पमेदो वेदितब्बो । इति इमे सद्धादयो पकता चेव बलवकारणङ्गेन उपनिस्सया चा ति पकतूपनिस्सयो ति ।

८५. पठमतर उपजिज्ञा वनमानभावेन उपकारको धम्मा पुरेजातपञ्चयो । सो पञ्चद्वारे व थारम्मणहृदयकयुग्मेन द्वाकामविजो हंति । यथाह—“ चम्पवायतन चम्पुविज्जाणधातुया तसम्पयुत्तकानञ्च धम्मान पुरेजातपञ्चयेन पञ्चयो । मोन . वान . जिह्वा .. कायायतन .. रूपायतन ..मद . गन्ध . रस . फोड्डवायतन कायविज्जाणधातुया तसम्पयुत्तकानञ्च धम्मान पुरेजातपञ्चयेन पञ्चयो । रूप . सद... गन्ध....रस . फोड्डवायतन मनोधातुया .. य रूपं निम्साय मनोधातु च मनोविज्जाणधातु च वत्तन्ति, त रूप मनोधातुया तसम्पयुत्तकानञ्च धम्मान पुरेजातपञ्चयेन पञ्चयो, मनोविज्जाणधातुया तसम्पयुत्तकानञ्च धम्मान किञ्चिकाले पुरेजातपञ्चयेन पञ्चयो किञ्चिकाले न पुरेजातपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ४-५] ।

८६. पुरेजातान रूपधम्मान उपपत्त्यम्भक्तेन उपकारको अरूपधम्मा पच्छाजातपञ्चयो, गिञ्जापोनकसरीरान आहारामाचेनना विय । तेन वुत्त—“ पच्छाजाता चित्तचेतसिका धम्मा पुरेजातस्स इमस्स कायस्स पच्छाजातपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ५] ।

८७. आसेवनङ्गेन अनन्तरान पगुणवल्लभावाय उपकारको धम्मो आसेवनपञ्चयो, गन्थादिषु पुरिमपुरिमाभियोगो विय । सो कुसलाकुसलकिरियजवनवसेन निविधो होति । यथाह—“ पुरिमा पुरिमा कुमला धम्मा पच्छिमान पच्छिमान कुसलानं धम्मानं आसेवनपञ्चयेन पञ्चयो । पुरिमा पुरिमा अकुसला ...पे....किरियाव्याकता धम्मा पच्छिमानं पच्छिमानं किरियाव्याकतान धम्मान आसेवनपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ५] ।

८८. चित्तप्पयोगसङ्घातेन किरियभावेन उपकारको धम्मो कम्मपञ्चयो । सो नानाखणिकाय चैव कुसलाकुसलचेतनाय, सहजाताय च सब्बाय पि चेतनाय वसेन दुविधो होति । यथाह—“ कुसलाकुसल कम्म विपाकानं खन्धान कटत्ता च रूपान कम्मपञ्चयेन पञ्चयो । चेतना सम्पयुत्तकान धम्मानं तंसमुद्धानानञ्च रूपान कम्मपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ५] ।

८९. निरुत्साहसन्तभावेन निरुत्साहसन्तभावाय उपकारको विपाकधम्मो विपाकपञ्चयो । सो पवत्ते तंसमुद्धानानं, पटिसन्धियं कटत्ता च रूपानं, सब्बत्थ च सम्पयुत्तधम्मानं पञ्चयो होति । यथाह—“ विपाकाव्याकतो एको खन्धो तिण्णन्नं खन्धान चित्तसमुद्धानानञ्च रूपान विपाकपञ्चयेन पञ्चयो ...पे....पटिसन्धिक्खणे विपाकाव्याकतो एको खन्धो तिण्णन्नं....तयो खन्धा एकस्स....द्वे खन्धा द्विन्नं खन्धानं कटत्ता च रूपानं विपाकपञ्चयेन पञ्चयो । खन्धा वत्थुस्स विपाकपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७३] ।

९०. रूपारूपानं उपपत्त्यम्भक्तेन उपकारका चत्तारो आहारा आहारपञ्चयो । यथाह—“ कबलीकारो आहारो इमस्स कायस्स आहारपञ्चयेन पञ्चयो । अरूपिनो आहारा सम्पयुत्तकानं धम्मानं तंसमुद्धानानञ्च रूपानं आहारपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ५] । पञ्हावारे पन,

“ पटिसन्धिवक्खणे विपाकाव्याकृता आहारा सम्पयुत्तकान खन्धानं कटत्ता च रूपान आहार-
पञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७४] पि वुत्त ।

९१. अधिपतियङ्गेन उपकारका इत्थिन्द्रियपुरिसिन्द्रियवज्जा वीसति इन्द्रियौ इन्द्रियपञ्चयो ।
तन्थ चक्खुइन्द्रियादयो अरूपवम्मान येव, सेसा रूपारूपान पञ्चया होन्ति । यथाह— ‘चक्खु-
न्द्रिय चक्खुविज्जाणानुया पे ..सोत....वान ...जिह्वा ऋयिन्द्रिय कायविज्जाणानुया
तसम्पयुत्तकानञ्च धम्मान इन्द्रियपञ्चयेन पञ्चयो । रूपजीवितिन्द्रिय कटत्ता रूपान इन्द्रियपञ्चयेन
पञ्चयो । अरूपिनो इन्द्रिया सम्पयुत्तकान धम्मान तसमुद्धानानञ्च रूपान इन्द्रियपञ्चयेन पञ्चयो ”
ति [तिकप ५-६] । पञ्हावारे पन, “पटिसन्धिवक्खणे विपाकाव्याकृता इन्द्रिया सम्पयुत्तकान
खन्धानं कटत्ता च रूपान इन्द्रियपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७५] पि वुत्त ।

९२. उपनिज्झायनङ्गेन उपकारकानि, ठपेत्वा द्विपञ्चविज्जाणेषु सुखदुःखवेदनाद्वयं,
सञ्चानि पि कुसलादिभेदानि सत्त ज्ञानज्ञानि ज्ञानपञ्चयो । यथाह—“ ज्ञानज्ञानि ज्ञानसम्प-
युत्तकान धम्मान तसमुद्धानानञ्च रूपान ज्ञानपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ६] । पञ्हावारे
पन, “ पटिसन्धिवक्खणे विपाकाव्याकृतानि ज्ञानज्ञानि सम्पयुत्तकानं खन्धानं कटत्ता च रूपान
ज्ञानपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७५] पि वुत्त ।

९३. यतो ततो वा निव्यायनङ्गेन उपकारकानि कुसलादिभेदानि द्वादस मग्गज्ञानि मग्ग-
पञ्चयो । यथाह—“ मग्गज्ञानि मग्गसम्पयुत्तकान धम्मान तसमुद्धानानञ्च रूपानं मग्गपञ्चयेन
पञ्चयो ” ति [तिकप ६] । पञ्हावारे पन, “ पटिसन्धिवक्खणे विपाकाव्याकृतानि मग्गज्ञानि
सम्पयुत्तकान खन्धानं कटत्ता च रूपानं मग्गपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७६] पि
वुत्त । एते पन द्वे पि ज्ञानमग्गपञ्चया द्विपञ्चविज्जाणाहेतुकचित्तेषु न लब्भन्ती ति वेदितब्बा ।

९४. एकवत्थुक-एकारम्मण-एकुप्पादेकनिरोधसङ्घातेन सम्पयुत्तभावेन उपकारका अरूप-
धम्मा सम्पयुत्तपञ्चयो । यथाह—“ चत्तारो खन्वा अरूपिनो अज्जमज्ज सम्पयुत्तपञ्चयेन
पञ्चयो ” ति [तिकप ६] ।

९५. एकवत्थुकादिभावानुपगमेन उपकारका रूपिनो धम्मा अरूपीनं वम्मानं, अरूपिनो
पि रूपीन विषयुत्तपञ्चयो । सो सहजात-पच्छाजात-पुरेजातवसेन तिविधो होति । वुत्त हेत—
“ सहजाता कुसला खन्धा चित्तसमुद्धानान रूपान विषयुत्तपञ्चयेन पञ्चयो । पच्छजाता कुसला
खन्धा पुरेजातस्स इमस्स कायस्स विषयुत्तपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७६] । अव्याकृत-
पदस्म पन सहजातविभङ्गे, “ पटिसन्धिवक्खणे विपाकाव्याकृता खन्धा कटत्ता रूपान विषयुत्त-
पञ्चयेन पञ्चयो । खन्धा वत्थुस्स, वत्थु खन्धानं विषयुत्तपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७६]
पि वुत्त । पुरेजातं पन चक्खुन्द्रियादिवत्थुवसेनेव वेदितब्बं यथाह—“ पुरेजातं चक्खायतनं
चक्खुविज्जाणस्स....पे....कायायतनं कायविज्जाणस्स विषयुत्तपञ्चयेन पञ्चयो । वत्थु विपाका-

उपादानं किमिदं व्याकृतं गन्धानं . पे ... वयु कुम्भानं गन्धानं ... पे .. वयु अकुम्भानं गन्धानं विष्णुत्तपञ्चयेन पञ्चयो ' ति [तिकप १७३-७७] ।

९६. पञ्चपञ्चकवरेण अथिपञ्चयेन नदिमम्मं उप्पम्म उपयम्भकत्तेन उपकारको वम्मो अथिपञ्चयो । तम्म अन्तपञ्चय-महाभूत-नामन्त-चित्तचेतसिक-मह-भूत-आपतन-व-थुदमेन मनया मातिवा निक्खिन्ता । यथाह— ' चत्तारं गन्तु अन्तरित्ते अज्जनञ्ज अथिपञ्चयेन पञ्चयो । चत्तारो महाभूता ओक्कन्तिकवणे नामन्तप अज्जनञ्ज चित्तचेतसिक' वम्मा चित्तममुद्धानान रूपान महाभूता उपादारूपान चक्खायतन चक्खुविज्जाणवातुया .. पे ... कायायतन . पे . रूपायतन . पे .... फोड्डवायतन कायविज्जाणवातुया तंसम्पयुत्तकानञ्च वम्मान अथिपञ्चयेन पञ्चयो । रूपायतन पे फोड्डवायतन मनोधातुया तंसम्पयुत्तकानञ्च वम्मान . य रूप निम्माय मनोधातु च मनोविज्जाणवातु च वत्तन्ति, त रूप मनोधातुया च मनोविज्जाणवातुया च तसम्पयुत्तकानञ्च वम्मान अथिपञ्चयेन पञ्चयो " ति [तिकप ६] ।

९७ पञ्चावारे पन, " सहजात, पुरेजात, पच्छाजात, आहार, इन्द्रिय ' ति पि नि-क्खिपित्वा सहजाते ताव, " एको गन्धो तिण्णन्न गन्धानं तममुद्धानानञ्च रूपान अथिपञ्चयेन पञ्चयो " ति [तिकप १७८] आदिना नयेन निदेसो कतो । पुरेजाते पुरेजानान चक्खादीन वसेन निदेसो कतो । पच्छाजाते पुरेजातम्म इमस्स कायस्स पच्छाजातान चित्तचेतसिकान पञ्चय-वसेन निदेसो कतो । आहारिन्द्रियेसु, " कवलीकारो आहारो इमम्म कायस्स अथिपञ्चयेन पञ्चयो । रूपजीवितिन्द्रिय कटत्ता रूपानं अथिपञ्चयेन पञ्चयो " ति [तिकप १७८] एवं निदेसो कतो ति ।

९८. अत्तनो अनन्तरा उप्पज्जमानानं अरूपधम्मान पवत्तिओकासदानेन उपकारका समनन्तरनिरुद्धा अरूपधम्मा नथिपञ्चयो । यथाह— " समनन्तरनिरुद्धा चित्तचेतसिका धम्मा पटुप्पन्नान चित्तचेतसिकान धम्मानं नथिपञ्चयेन पञ्चयो " ति [तिकप ७] ।

९९. ते एव विगतभावेन उपकारकत्ता विगतपञ्चयो । यथाह— " समनन्तरविगता चित्तचेतसिका वम्मा पटुप्पन्नान चित्तचेतसिकानं धम्मानं विगतपञ्चयेन पञ्चयो " ति [तिकप ७] ।

१००. अथिपञ्चयधम्मा एव च अविगतभावेन उपकारकत्ता अविगतपञ्चयो ति वेदि-तब्बा । देसनाविलासेन पन तथाविनेतब्बवेनेय्यवसेन वा अयं दुको वुत्तो, अहेतुकदुक वत्वा पि हेतुविष्णुत्तदुको विया ति ।

१०१. एवमिमेसु चतुर्वीसतिया पञ्चयेसु अयं अविज्ञा

पञ्चयो होति पुज्जानं दुविधानेकधा पन ।

परेस, पच्छिमानं सा एकधा पञ्चयो मता ति ॥

१०२. तत्थ, पुज्जानं दुविधा ति आरम्भणपञ्चयेन च उपनिस्सयपञ्चयेन चा ति द्वेधा

पञ्चयो होति । सा हि, अविज्ज खयतो वयतो सम्मसनकाले कामावचरान पुञ्जाभिसङ्खारानं आरम्भणपञ्चयेन पञ्चयो होति, अभिज्जाचित्तेन समोहचित्त जाननकाले रूपावचरान, अविज्जा-समतिक्रमत्थाय पन दानादीनि चेव कामावचरपुञ्जकिरियवत्थूनि पूरेन्तस्स, रूपावचरज्ज्ञानानि च उप्पादेन्तस्स, द्विन्मि तेस उपनिस्सयपञ्चयेन पञ्चयो होति, तथा अविज्जासम्मूळहत्ता कामभव-रूपभवसम्पत्तियो पत्थेत्वा तानेव पुञ्जानि करोन्तस्स ।

१०३. अनेकधा पन परेसं ति अपुञ्जाभिसङ्खारान अनेकधा पञ्चयो होति । कथं ? एसा हि, अविज्जं आरम्भ रागादीन उप्पज्जनकाले आरम्भणपञ्चयेन, गरुं कत्वा अस्सादनकाले आरम्भणाविपति-आरम्भणूपनिस्सयेहि, अविज्जासम्मूळहस्स अनादीनवदस्साविनो पाणातिपातादीनि करोन्तस्स उपनिस्सयपञ्चयेन, दुतियजवनादीन अनन्तर-समनन्तर-अनन्तरूपनिस्सयासेवन-नत्थि-विगतपञ्चयेहि, य किञ्चि अकुसलं करोन्तस्स हेतु-सहजात-अज्जमज्ज-निस्सय-सम्पयुत्त-अत्थि-अविगतपञ्चयेही ति अनेकधा पञ्चयो होति ।

१०४. पच्छिमानं सा एकधा पञ्चयो मता ति आनेज्जाभिसङ्खारानं उपनिस्सयपञ्चयेनेव एकधा पञ्चयो मता । सो पनस्सा उपनिस्सयभावो पुञ्जाभिसङ्खारे वुत्तनयेनेव वेदितम्बो ति ।

१०५. एत्थाह—किं पनायमेका व अविज्जा सङ्खारानं पञ्चयो, उदाहु अज्जे पि पञ्चया सन्ती ति ? किं पनेत्थ, यदि ताव एका व, एककारणवादो आपज्जति, अथ अज्जे पि सन्ति, अविज्जापञ्चया सङ्खारा ति एककारणनिर्देशो नुपपज्जती ति ? न नुपपज्जति । कस्मा ? यस्मा

एकं न एकतो इध नानेकमनेकतो पि नो एकं ।

फलमत्थि, अत्थि पन एकहेतुफलदीपने अत्थो ॥

१०६. एकतो हि कारणतो न इध किञ्चि एक फलमत्थि, न अनेकं, नापि अनेकेहि कारणेहि एक, अनेकेहि पन कारणेहि अनेकमेव होति । तथा हि अनेकेहि उतु-पथवी बीज-सलिलसङ्घातेहि कारणेहि अनेकमेव रूपगन्धरसादिकं अङ्कुरसङ्घातं फलं उपज्जमानं दिस्सति । यं पनेतं, अविज्जापञ्चया सङ्खारा, सङ्खारपञ्चया विज्जाण ति एकहेतुफलदीपनं कत, तत्थ अत्थो अत्थि, पयोजनं विज्जति ।

१०७. भगवा हि कत्थचि पधानत्ता, कत्थचि पाकटत्ता, कत्थचि असाधारणत्ता, देसना-विलासस्स च वेनेय्यानञ्च अनुरूपतो एकमेव हेतु वा फलं वा दीपेति । “ फस्सपञ्चया वेदना ” ति हि पधानत्ता एकमेव हेतुफलमाह । फस्सो हि वेदनाय पधानहेतु, यथाफस्सं वेदनाववत्थानतो । वेदना च फस्सस्स पधानफलं, यथावेदनं फस्सववत्थानतो । “ सेम्हसमुट्ठाना आवाधा ” ति [अं ५।११०] पाकटत्ता एकं हेतुमाह । पाकटो हि एत्थ सेम्हो, न कम्मादयो । “ ये केचि, भिक्खवे, अकुसला वस्सा, सब्बे ते अयोनिमनसिकारमूळका ” ति [ ]

अमागरगत्ता एक हेतुमाह । अमागरगतां हि अनादिमो मनमिकारो अकुमलान्, मगरगानि वयारम्मणादीनी ति ।

१०८. तस्मा अयमिव अविज्ञा, विज्ञमानेसु दि अज्जेसु वयारम्मण-महजानम्मामिमु मङ्गारकारणेसु, “अम्सादानुपप्पिनां तण्हा पवड्ढती” ति [म २।८४] च, “अविज्ञा-ममुदया आमवममुदयो” ति [म १।५५] च वचनतां अज्जेमहि तण्हादां मङ्गागहेतुन हेतु ति पयानत्ता, “अविद्धा, भिक्खवे, अविज्ञागतो पुज्जमिमङ्गागमि अनिमङ्गारेणी” ति [ ] पाकटत्ता असाधारणत्ता च सङ्खारान हेतुभावेन दीपिता ति वेदितव्या । एतेनेव च एकेकहेतुफलदीपनपरिहारवचनेन सब्बत्थ एकेकहेतुफलदीपने पयोजन वेदितव्य ति ।

१०९. एथाह—एव सन्ते पि, एकन्तानिहफलाय मावजाय अविज्ञाय, कथं पुज्जानेज्जा-भिसङ्खारपचयत्त युज्जति ? न हि निम्बवाजतो उच्छु उपज्जती ति । कथं न युज्जिम्मति ? लोकास्मि हि

विरुद्धो चाविरुद्धो च, सदिसासदिसो तथा ।

धम्मान पचयो सिद्धो, विपाका एव ते च न ॥

११०. धम्मान हि ठान-सभाव-किञ्चादिविरुद्धो चाविरुद्धो च पचयो लोके सिद्धो । पुरिम-चित्तं हि अपरचित्तस्स ठानविरुद्धो पचयो, पुरिमसिप्पादिसिक्खा च पच्छा पवत्तमानान सिप्पादि-किरियान । कम्म रूपस्स सभावविरुद्धो पचयो, खीरादीनि च दधिआदीनं । आलोको चक्खु-विज्जाणस्स किञ्चविरुद्धो, गुळादयो च आसवादीनं । चक्खुरूपादयो पन चक्खुविज्जाणदीन ठानविरुद्धा पचया । पुरिमजवनादयो पच्छिमजवनादीन सभावविरुद्धा, किञ्चाविरुद्धा च । यथा च विरुद्धाविरुद्धा पचया सिद्धा एव सदिसासदिसा पि । सदिसमेव हि उतु-आहारसङ्घातं रूप रूपस्स पचयो, सालिबीजादीनि च सालिफलादीन । असदिसमि रूपं अरूपस्स, अरूपपञ्च रूपस्स पचयो होति, गोलोमाविलोमविसाणदधितिलपिष्ठादीनि च दुब्बा-सर-भूतनकादीनं । येसञ्च धम्मान ते विरुद्धाविरुद्ध-सदिसासदिसा पचया, न ते धम्मा तेस धम्मान विपाका एव ।

१११. इति अयं अविज्ञा विपाकवसेन एकन्तानिहफला सभाववसेन सावजा पि समाना सब्बेसमि एतेस पुज्जाभिसङ्खारादीनं यथानुरूपं ठान-किञ्च-सभाव-विरुद्धाविरुद्धपचयवसेन, सदिसासदिसपचयवसेन च पचयो होती ति वेदितव्या । सो चस्सा पचयभावो, “यस्स हि दुक्खादिसु अविज्ञासङ्घातं अज्जाणं अप्पहीनं होति, सो दुक्खे ताव पुब्बन्तादिसु च अज्जाणेन संसारदुक्खं सुखसज्जाय गहेत्वा तस्स हेतुभूते तिविधे पि सङ्खारे आरभती” ति [१७।६२] आदिना नयेन वुत्तो एव ।

११२. अपि च अयं अज्जो पि परियायो—

चुत्तपपाते संसारे सङ्खारानञ्च लक्खणे ।

यो पटिच्चसमुपपन्न-धम्मेसु च विमुहति ॥

अभिसङ्खरोति सो एते सङ्खारे तिविवे यतो ।

अविज्ञा पञ्चयो नेम तिविवानम्पय ततो ति ॥

११३. कय पन या एतेमु विमुद्धति, मो तिविवे पेते सङ्खारे करोनी ति चे,—चुतिया नाव विमूढो. मच्चन्थ ग्व वान भदो मरण ति चुति अगणहन्तो, सत्तो मरति, मत्तस्म देहन्त-मङ्कमन नि आनीनि विकप्पेति ।

११४. उपपाते विमूढो, सच्चन्थ खन्धान पातुभावो जाती ति उपपात अगणहन्तो, सत्तो उपपज्जति सत्तम्स नवसरीपातुभावो ति आदीनि विकप्पेति ।

११५. ससारं विमूढो, यो एस,

खन्धानञ्च पटिपाटि धातुआयतनानञ्च ।

अब्बोच्छिन्न वत्तमाना समारो ति पवुच्चती ति ॥

एव वणिणतो ससारो, त एवं अगणहन्तो, अय सत्तो अस्मा लोका पर लोक गच्छति, परस्मा लोका इम लोक आगच्छती ति आदीनि विकप्पेति ।

११६. सङ्खारान लक्खणे विमूढो सङ्खारान सभावलक्खण सामञ्जलक्खणञ्च अगणहन्तो सङ्खारे अत्ततो अत्तनियतो धुवतो सुखतो सुभतो विकप्पेति ।

११७. पटिच्चसमुप्पन्नधम्मेषु विमूढो अविज्ञादीहि सङ्खारादीन पवत्ति अगणहन्तो, अत्ता जानाति वा न जानाति वा, सो एव करोति च कारेति च, पटिसन्धियं उपपज्जति, तस्स अणु-इस्सरादयो कल्लादिभावेन सरीर सण्ठपेत्ता इन्द्रियाणि सम्पादेन्ति, सो इन्द्रियसम्पन्नो फुसति वेदियति तण्हीयनि उपादियति घटियति, सो पुन भवन्तरे भवती ति वा, “सब्बे सत्ता ... नियति-सङ्गति-भावपरिणता ” ति [दी १।५३] वा विकप्पेति ।

११८. सो अविज्ञाय अन्वीकतो एव विकप्पेन्तो, यथा नाम अन्वो पथविय विचरन्तो मग्गाम्पि अमग्गमि थलम्पि निन्नम्पि समम्पि विसमम्पि पटिपज्जति, एव पुञ्जम्पि अपुञ्जम्पि अनेञ्जाभिसङ्खारम्पि अभिसङ्खरोती ति ।

११९. तेनेत वुच्चति—

यथा पि नाम जच्चन्धो नरो अगरिनायको ।

एकदा याति मग्गेन कुम्मग्गेनापि एकदा ॥

ससारे ससार बालो तथा अपरिनायको ।

करोति एकदा पुञ्ज अपुञ्जमपि एकदा ॥

यदा च जत्वा सो धम्म सच्चानि अभिसमेस्सति ।

तदा अविज्जूपसमा उपसन्तो चरिस्सती ति ॥

अय अविज्ञापञ्चया सङ्खारा ति पदस्मि वित्थारकथा ।

होति । यथाह—“ तस्सेव अरूपावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाक सव्वसो रूपसज्जान समतिक्रमा ...आकासानञ्चायतनसज्जासहगत .विज्जाणञ्चा ...आकिञ्चा ..नेवसज्जानासज्जायतनसज्जासहगत सुखस्स च पहाना....चतुर्थं ज्ञान उपसम्पज विहरती ” ति [धम्म ९८-९९, विभंग १७९]

१२६. एव यसङ्खारपञ्चया यं विज्जाण होति, तं अत्वा इदानिस्स एवं पवत्ति वेदितब्बा । सव्वमेव हि इद पवत्तिपटिसन्धिवसेन द्वेधा पवत्तति । तत्थ, द्वे पञ्चविज्जाणानि, द्वे मनोधातुयो, सोमनस्ससहगता अहेतुकमनोविज्जाणधातू ति इमानि तेरस्स पञ्चवोकारभवे पवत्तिय येव पवत्तन्ति । सेसानि एकूनवीसति तीसु भवेषु यथानुरूप पवत्तियम्पि पटिसन्धियम्पि पवत्तन्ति ।

१२७. कथं कुसलविपाकानि ताव चक्खुविज्जाणादीनि पञ्च कुसलविपाकेन अकुसलविपाकेन वा निव्वत्तस्स यथाकम्मं परिपाकं उपगतिन्द्रियस्स चक्खादीनं आपाथगतं इदं इडमज्झत्तं वा रूपादिआरम्मणं आरब्भ चक्खादिपसाद निस्साय दस्सन-सवन-घायन-सायन-कुसनकिच्चं साधयमानानि पवत्तन्ति, तथा अकुसलविपाकानि पञ्च । केवलं हि तेसं अनिदं अनिदमज्झत्तं वा आरम्मण होति । अयमेव विसेसो । दस पि चेतानि नियतद्वारारम्मणवत्थुडानानि नियतकिच्चानेव च भवन्ति ।

१२८. ततो कुसलविपाकान चक्खुविज्जाणादीनं अनन्तरा कुसलविपाका मनोधातु तेसं येव आरम्मण आरब्भ हृदयवत्थु निस्साय सम्पटिच्छनकिच्चं साधयमाना पवत्तति, तथा अकुसलविपाकानं अनन्तरा अकुसलविपाका । इदञ्च पन द्वयं अनियतद्वारारम्मणं, नियतवत्थुडान, नियतकिच्चञ्च होति ।

१२९. सोमनस्ससहगता पन अहेतुकमनोविज्जाणधातु कुसलविपाकमनोधातुया अनन्तरा तस्सा एव आरम्मणं आरब्भ हृदयवत्थु निस्साय सन्तीरणकिच्चं साधयमाना, छसु द्वारेसु बलवारम्मणे कामावचरसत्तानं येभुय्येन लोभसम्पयुत्तजवनावसाने भवङ्गवीथिं पच्छिन्दित्वा जवनेन गहितारम्मणे तदारम्मणवसेन च सार्किं वा द्विक्खत्तुं वा पवत्तती ति मज्झिमङ्कथायं वुत्त । अभिधम्मङ्कथायं पन तदारम्मणे द्वे चित्तवारा आगता । इदं पन चित्तं, तदारम्मणं ति च पिड्ढिभवङ्गं ति चा ति द्वे नामानि लभति, अनियतद्वारारम्मणं नियतवत्थुकं अनियतडानकिच्चञ्च होती ति । एवं ताव तेरस्स पञ्चवोकारभवे पवत्तियं येव पवत्तन्ती ति वेदितब्बानि ।

१३०. सेसेसु एकूनवीसतिया न किञ्चि अत्तनो अनुरूपाय पटिसन्धिया नप्पवत्तति । पवत्तियं पन कुसलाकुसलविपाका ताव द्वे अहेतुकमनोविज्जाणधातुयो, पञ्चद्वारे कुसलाकुसलविपाकमनोधातूनं अनन्तरा सन्तीरणकिच्चं, छसु द्वारेसु पुब्बे वुत्तनयेनेव तदारम्मणकिच्चं, अत्तना दिन्नपटिसन्धितो उद्वं असति भवङ्गुपच्छेदके चित्तुप्पादे भवङ्गकिच्चं, अन्ते चुतिकिच्चञ्चा ति चत्तारि किच्चानि साधायमाना नियतवत्थुका अनियतद्वारारम्मणडानकिच्चा हुत्वा पवत्तन्ति ।

१३१. अड कामावचरसहेतुकचित्तानि वुत्तनयेनेव छमु द्वारेसु तदारम्मणकिच्चं, अत्तना दिन्नपटिसन्धितो उद्ध असति भवङ्गुपच्छेदके चित्तुप्पादे भवङ्गकिच्चं, अन्ते चुतिकिच्चञ्चा ति तीणि किच्चानि साधयमानानि नियतवत्थुकानि अनियतद्वारारम्मणद्वानकिच्चानि हुत्वा पवत्तन्ति ।

१३२. पञ्च रूपावचरानि चत्तारि च आरूपानि अत्तना दिन्नपटिसन्धितो उद्ध असति भवङ्गुपच्छेदके चित्तुप्पादे भवङ्गकिच्चं, अन्ते चुतिकिच्चञ्चा ति किच्चद्वयं साधयमानानि पवत्तन्ति । तेषु रूपावचरानि नियतवत्थारम्मणानि अनियतद्वानकिच्चानि, इतरानि नियतावत्थुकानि नियतारम्मणानि अनियतद्वानकिच्चानि हुत्वा पवत्तन्ती ति । एवं ताव वत्तिसविधमि विज्ञाणं पवत्तिय सङ्खारपञ्चया पवत्तति । तत्रस्स ते ते सङ्खारा कम्मपञ्चयेन च उपनिस्सय-पञ्चयेन च पञ्चया होन्ति ।

१३३. यं पन वुत्त, सेसेसु एकूनवीसतिया न किच्चि अत्तनो अनुत्तपाय पटिसन्धिया नपवत्तती ति, त अतिसङ्घित्तता दुव्विजान । तेनस्स वित्थारनयदस्सनत्थं वुच्चति—कति पटिसन्धियो ? कति पटिसन्धिचित्तानि ? केन कत्थ पटिसन्धि होति ? किं पटिसन्धिया आरम्मण ति ?

१३४. असञ्जपटिसन्धिया सद्धिं वीसति पटिसन्धियो । वुत्तप्पकारानेव एकूनवीसति पटिसन्धिचित्तानि । तत्थ अकुसलविपाकाय अहेतुकमनोविज्ञाणधातुया अपायेसु पटिसन्धि होति, कुसलविपाकाय मनुस्सलोके जच्चन्व-जातिवधिर-जातिउम्मत्तक-जातिएळमूग-नपुंसकादीनं । अडहि सहेतुककामावचरविपाकेहि कामावचरदेवेसु चैव मनुस्सेसु च पुञ्जवन्तानं पटिसन्धि होति, पञ्चहि रूपावचरविपाकेहि रूपिब्रह्मलोके, चत्तहि अरूपावचरविपाकेहि अरूपलोके ति । येन च यत्थ पटिसन्धि होति, सा एव तस्स अनुरूपा पटिसन्धि नाम । सङ्खेपतो पन पटिसन्धीया तीणि आरम्मणानि होन्ति, अतीतं पच्चुप्पन्नं नवत्तब्बञ्च । असञ्जपटिसन्धि अनारम्मणा ति ।

१३५. तत्थ विज्ञाणञ्चायतन-नेवसञ्जानासञ्जायतनपटिसन्धीनं अतीतमेव आरम्मणं, दसन्नं कामावचरानं अतीतं वा पच्चुपन्न वा, सेसान नवत्तब्बं । एवं तीसु आरम्मणेषु पवत्तमाना पन पटिसन्धि, यस्मा अतीतारम्मणस्स वा नवत्तब्बारम्मणस्स वा चुतिचित्तस्स अनन्तरमेव पवत्तति,—पच्चुप्पन्नारम्मणं पन चुतिचित्त नाम नत्थि,—तस्मा द्वीसु आरम्मणेषु अञ्जतरारम्मणाय चुतिया अनन्तरा तीसु आरम्मणेषु अञ्जतरारम्मणाय पटिसन्धिया सुगति-दुग्गतिवसेन पवत्तनाकारो वेदितब्बो ।

१३६. सेय्ययिदं—कामावचरसुगतियं ताव ठितस्स पापकम्मिनो पुग्गलस्स, “ तानिस्स तस्मिं समये ओलम्बन्ती ” ति [म ३।१६४] आदिवचनतो मरणमञ्चे निपन्नस्स यथूपचित्तं पापकम्मं वा पापकम्मनिमित्तं वा मनोद्वारे आपायं आगच्छति । तं आरम्भ उपपन्नाय तदारम्मण-परियोसानाय जवनवीथिया अनन्तरं भवङ्गविसयं आरम्मणं कत्वा चुतिचित्तं उपपज्जति । तस्मिं

निरुद्धे तदेव आपाथगत कम्म वा कम्मनिमित्तं वा आरब्धं अनुपच्छिन्नकिलेसबलविनमितं दुग्गतिपरियापन्नं पटिसन्धिचित्तं उपपज्जति । अयं अतीतारम्मणाय चुतिया अनन्तरा अतीतारम्मणा पटिसन्धि ।

१३७. अपरस्स मरणसमये वुत्तप्पकारकम्मवसेन नरकादिसु अग्गिजालवण्णादीक दुग्गतिनिमित्तं मनोद्वारे आपाथं आगच्छति । तस्स, द्विक्खत्तुं भवङ्गे उपपज्जित्वा निरुद्धे, तं आरम्भं आरब्धं एकं आवज्जनं, मरणस्स आसन्नभावेन मन्दीभूतवेगत्ता पञ्च जवनानि, द्वे तदारम्मणानीति तीणि वीथिचित्तानि उपपज्जन्ति, ततो भवङ्गविसय आरम्भणं कत्वा एकं चुतिचित्तं । एत्तावता एकादस चित्तक्खणा अतीता होन्ति । अथस्स अवसेसपञ्चचित्तक्खणायुके तस्मिं एव आरम्भणे पटिसन्धिचित्तं उपपज्जति । अयं अतीतारम्मणाय चुतिया पञ्चुप्पन्नारम्मणा पटिसन्धि ।

१३८. अपरस्स मरणसमये पञ्चन्नं द्वारानं अज्जतरस्मिं रागादिहेतुभूतं हीन आरम्भं आपाथं आगच्छति । तस्स यथाक्रमेण उपपन्नवोढपनावसाने मरणस्स आसन्नभावेन मन्दीभूतवेगत्ता पञ्च जवनानि, द्वे तदारम्मणानीति च उपपज्जन्ति, ततो भवङ्गविसय आरम्भणं कत्वा एकं चुतिचित्तं । एत्तावता च द्वे भवङ्गानि, आवज्जनं, दस्सनं, सम्पटिच्छनं, सन्तीरणं, वोढपनं, पञ्च जवनानि, द्वे तदारम्मणानीति, एकं चुतिचित्तं तति पञ्चदस चित्तक्खणा अतीता होन्ति । अथ अवसेसएकचित्तक्खणायुके तस्मिज्जेव आरम्भणे पटिसन्धिचित्तं उपपज्जति । अयमपि अतीतारम्मणाय चुतिया अनन्तरा पञ्चुप्पन्नारम्मणा पटिसन्धि । एस ताव अतीतारम्मणाय सुगतिचुतिया अनन्तरा अतीतपञ्चुप्पन्नारम्मणाय दुग्गतिपटिसन्धिया पवत्तनाकारो ।

१३९. दुग्गतियं ठितस्स पन उपचित्तानवज्जकम्मस्स वुत्तनयेनेव, तं अनवज्जकम्मं वा कम्मनिमित्तं वा मनोद्वारे आपाथं आगच्छतीति कण्हपक्खे सुक्कपक्खं ठपेत्वा सब्ब पुरिमनयेनेव वेदितब्बं । अयं अतीतारम्मणाय दुग्गतिचुतिया अनन्तरा अतीतपञ्चुप्पन्नारम्मणाय सुगतिपटिसन्धिया पवत्तनाकारो ।

१४०. सुगतियं ठितस्स पन उपचित्तानवज्जकम्मस्स, “तानिस्स तस्मिं समये ओलम्बन्ती”ति [म ३।१७१] आदिवचनतो मरणमञ्चे निपन्नस्स यथूपचित्तं अनवज्जकम्मं वा कम्मनिमित्तं वा मनोद्वारे आपाथं आगच्छति, तच्च खो उपचित्तकामावचरानवज्जकम्मस्सेव । उपचित्तमद्दुग्गतकम्मस्स पन कम्मनिमित्तमेव आपाथं आगच्छति । तं आरब्धं उपपन्नाय तदारम्मणपरियोसानाय, सुद्धाय वा जवनवीथिया अनन्तरं भवङ्गविसयं आरम्भणं कत्वा चुतिचित्तं उपपज्जति । तस्मिं निरुद्धे तमेव आपाथगतं कम्म वा कम्मनिमित्तं वा आरब्धं अनुपच्छिन्नकिलेसबलविनमितं सुगतिपरियापन्नं पटिसन्धिचित्तं उपपज्जति । अयं अतीतारम्मणाय चुतिया अनन्तरा अतीतारम्मणा वा नवत्तब्बारम्माणा वा पटिसन्धि ।

१४१. अपरस्स मरणसमये कामावचरानवज्जकम्मवसेन मनुस्सलोके मातुकुच्छिवण्ण

सङ्कान्त वा, देवलोके उय्यान-विमान-कप्परुक्खादिवर्णमङ्गलानं वा सुगतिनिमित्त मनोद्वारे आपाथ आगच्छति । तस्स दुग्गतिनिमित्ते दम्भितानुक्कमेनेव चुतिचिन्तानन्तर पटिसन्धिचित्त उपपज्जति । अयं अतीतारम्मणाय चुतिया अनन्तरा पञ्चुप्पन्नारम्मणा पटिसन्धि ।

१४२. अपरस्स मरणसमये जातका, अयं, तानं, तत्रथाय बुद्धपूजा करियानि, चित्तं पसादेही ति क्त्वा पुप्फदामपट्टाकादिवसेन रूपारम्मणं वा, धम्मवसनतुरियपूजादिवसेन सद्धारम्मणं वा, धूपवासगन्धादिवसेन गन्धारम्मणं वा, इदं, तानं, सायम्सु तत्रथाय दातब्बं देय्य-धम्मं ति क्त्वा मधुफाणितादिवसेन रसारम्मणं वा, इदं, तानं, फुसस्सु तत्रथाय दातब्बं देय्यधम्मं ति क्त्वा चीनपट्ट-सोमारपट्टादिवसेन फोड्डब्बारम्मणं वा पञ्चद्वारे उपसंहरन्ति । तस्स तस्मिं आपाथगते रूपादिआरम्मणे यथाक्कमेन उपपन्नवोड्डपनावसाने मरणस्स आसन्नभावेन मन्दीभूत-वेगत्ता पञ्च जवनानि, द्वे तदारम्मणानि च उपपज्जन्ति, ततो भवङ्गवियसं आरम्मणं क्त्वा एकं चुतिचित्तं, तदवसाने तस्मिं येव एकचित्तक्खण्डितिके आरम्मणे पटिसन्धिचित्तं उपपज्जति । अयम्पि अतीतारम्मणाय चुतिया अनन्तरा पञ्चुप्पन्नारम्मणा पटिसन्धि ।

१४३. अपरस्स पन पथवीकसिणज्झानादिवसेन पटिलद्धमहग्गतस्स सुगतियं ठितस्स मरणसमये कामावचरकुसलकम्म-कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तानं वा अज्जतरं, पथवीकसिणादिकं वा निमित्तं, महग्गतचित्तं वा मनोद्वारे आपाथ आगच्छति, चक्खु-सोतानं वा अज्जतरस्मिं कुसलुप्पत्तिहेतुभूतं पणीतमारम्मणं आपाथ आगच्छति । तस्स यथाक्कमेन उपपन्नवोड्डपनावसाने मरणस्स आसन्नभावेन मन्दीभूतवेगत्ता पञ्च जवनानि उपपज्जन्ति । महग्गतगतिकानं पन तदारम्मणं नत्थि, तस्मा जवनानन्तर येव भवङ्गवियसं आरम्मणं क्त्वा एकं चुतिचित्तं उपपज्जति । तस्सावसाने कामावचरमहग्गतसुगतीनं अज्जतरसुगतिपरियापन्नं यथूपडित्तेसु आरम्मणेषु अज्जतरारम्मणं पटिसन्धिचित्तं उपपज्जति । अयं नवत्तब्बारम्मणाय सुगतिचुतिया अनन्तरा अतीतपञ्चुप्पन्ननवत्तब्बारम्मणानं अज्जतरारम्मणा पटिसन्धि ।

१४४. एतेनानुमारेण आरुप्पचुतिया पि अनन्तरा पटिसन्धि वेदितव्वा । अयं अतीतनवत्तब्बारम्मणाय सुगतिचुतिया अनन्तरा अतीतनवत्तब्बपञ्चुप्पन्नारम्मणाय पटिसन्धिया पवत्तनाकारो ।

१४५. दुग्गतियं ठितस्स पन पापकम्मिनो वुत्तनयेनेव तं कम्म, कम्मनिमित्तं, गतिनिमित्तं वा मनोद्वारे, पञ्चद्वारे वा पन अकुसलुप्पत्तिहेतुभूतं आरम्मणं आपाथं आगच्छति । अथस्स यथाक्कमेन चुतिचित्तावसाने दुग्गतिपरियापन्नं तेषु आरम्मणेषु अज्जतरारम्मणं पटिसन्धिचित्तं उपपज्जति । अयं अतीतारम्मणाय दुग्गतिचुतिया अनन्तरा अतीतपञ्चुप्पन्नारम्मणाय पटिसन्धिया पवत्तनाकारो ति । एतावता एकूनवीसतिविधस्सापि विज्ञाणस्स पटिसन्धिवसेन पवत्ति दीपिता होति ।

१४६. तयिदं सम्बम्पि एवं

पवत्तमानं सन्धिम्हि द्वेधा कम्मेन वत्तति ।

मिस्सादीहि च भेदेहि भेदस्स दुविधादिको ॥

१४७. इदं हि एकूणवीमतिविधमपि विपाकविज्जाणं पटिसन्धिमिह पवत्तमानं द्वेधा कस्मेन वत्तति । यथासकं हि एतस्स जनकं कम्म नानाखणिककम्मपञ्चयेन चैव उपनिस्सयपञ्चयेन च पञ्चयो होति । वुत्तं हेतु—“ कुसलाकुसलं कम्म विपाकस्स उपनिस्सयपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १६७, १६९] ।

१४८. एवं वत्तमानस्स पनस्स मिस्सादीहि भेदेहि दुविधादिकोऽपि भेदो वेदितव्वो । सेय्यथिदं—इदं हि पटिसन्धिवसेन एकधा पवत्तमानमपि रूपेण सह मिस्सामिस्सभेदतो दुविधं, कामरूपारूपभवभेदतो त्रिविधं, अण्डज-जलाबुज-ससेदज-ओपपातिकयोनिवसेन चतुर्विधं, गतिवसेन पञ्चविधं, विज्जाणादितिवसेन सत्तविधं, सत्तावासवसेनेन अष्टविधं होति ।

१४९. तत्थ

मिस्सं द्विधा भावभेदा, सभावं तत्थ च द्विधा ।

द्वे वा तयो वा दसका ओमतो आदिना सह ॥

१५०. मिस्सं द्विधा भावभेदा ति, यं हेतुं एत्थ अज्जत्र अरूपभावा रूपमिस्सं पटिसन्धिविज्जाणं उप्पज्जति, तं रूपभवे इत्थिन्द्रिय-पुरिसिन्द्रियसङ्घातेन भावेन विना उप्पत्तितो, कामभवे अज्जत्र जातिपण्डकपटिसन्धिया भावेन सह उप्पत्तितो सभावो अभावो ति दुविधं होति । सभावं तत्थ च द्विधा ति, तत्थापि च यं सभावं, तं इत्थिपुरिसभावानं अज्जतरेण सह उप्पत्तितो दुविधमेव होति ।

१५१. द्वे वा तयो वा दसका ओमतो आदिना सहा ति, यं हेतुमेत्थ मिस्सं अमिस्सं ति दुके आदिभूतं रूपमिस्सं पटिसन्धिविज्जाणं, तेन सह वत्थु-कायदसकवसेन द्वे वा, वत्थु-काय-भावदसकवसेन तयो वा दसका ओमतो उप्पज्जन्ति । नत्थि इतो परं रूपपरिहानी ति ।

१५२. तं पनेत एव ओमकपरिमाणं उप्पज्जमानं अण्डजजलाबुजनामिकासु द्वांसु योनिषु जातिउण्णाय एकेन अंसुना उद्धटसप्पिमण्डपमाणं कललं ति लद्धसङ्घं हुत्वा उप्पज्जति ।

१५३. तत्थ योनीनं गतिवसेन सम्भवभेदो वेदितव्वो । ऐतासु हि

निरये भुम्मवज्जेसु देवेषु च न योनियो ।

तिस्सो पुरिमिका होन्ति, चतस्सोऽपि गतित्तयो ॥

१५४. तत्थ, देवेषु चा ति चसदेन यथा निरये भुम्मवज्जेसु च देवेषु, एवं निज्झामतण्हिक-पेतेषु च पुरिमिका तिस्सो योनियो न सन्ती ति वेदितव्वं । ओपपातिका एव हि ते होन्ति । सेसे पन तिरच्छान-पित्तविषय-मनुस्ससङ्घाते गतित्तये पुब्बे वज्जितभुम्मदेवेषु च चतस्सोऽपि योनियो होन्ति ।

१५५. तत्थ

तिंस नव चैव रूपिसु, सत्तति उक्कंसतोथ रूपानि ।

सेदूपपातयोनिषु, अथ वा अवकंसतो तिंस ॥

१५६. रूपिब्रह्मेण ताव ओपपानिकयोनिक्केसु, चक्खु-मोन-व धुमकान जीविननवकम्म चा ति चतुन्न कलापान वमेन तिस च नव च पटिसन्धि विज्ञाणेन सह रूपानि उप्पज्जन्ति । रूपि-ब्रह्मे पन ठपेत्वा, अज्जेसु संसेदजओपपानिकेसु उक्कसतो चक्खु-सोत-धान-जिह्वा-काय-वत्थु-भावदसकान वमेन सत्तात्ति । तानिच निच्च देवेषु । त-य, वण्णो गन्धो रसो ओजा चनस्सो चापि धातुयो चक्खुप्पमादो जीवित ति अय दसरूपपरिमाणो रूपपुञ्जां चक्खुदसको नाम । एव सेमा वेदितब्बा ।

१५७. अवकमतो पन जच्चन्ध-वधिर-अघानक-नपुसकस्स जिह्वा-काय-वत्थुदसकान वसेन तिस रूपानि उप्पज्जन्ति । उक्कंसावकसान पन अन्तरे अनुरूपतो विकण्णो वेदितब्बो ।

१५८. एव विदित्वा पुन

खन्धारम्मण-गति-हेतु-वेदना-पीति-तक्क-चारेहि ।

भेदाभेदविसेसो चुति-सन्धीन परिज्जेयो ॥

१५९. या हेसा मिस्सामिस्सतो दुविधा पटिसन्धि, या चस्सा अतीतानन्तरा चुति, तासं इमेहि खन्धादीहि भेदाभेदविसेसो जातब्बो ति अत्थो ।

१६०. कथं कदाचि हि चतुक्खन्धाय आरुप्पचुतिया अनन्तरा चतुक्खन्धा व आरम्मणतो पि अभिन्ना पटिसन्धि होति, कदाचि अमहग्गतब्रह्मिद्वारम्मणाय महग्गतअज्झत्तारम्मणा । अयं ताव अरूपभूमिसु येव नयो । कदाचि पन चतुक्खन्धाय अरूपचुतिया अनन्तरा पञ्च-क्खन्धा कामावचरपटिसन्धि । कदाचि पञ्चक्खन्धाय कामावचरचुतिया रूपावचरचुतिया वा अनन्तरा चतुक्खन्धा अरूपपटिसन्धि । एव, अतीतारम्मणाय चुतिया पञ्चुप्पन्नारम्मणा पटिसन्धि, एकच्चसुगतिचुतिया एकच्चदुग्गतिपटिसन्धि, अहेतुकचुतिया सहेतुकपटिसन्धि, दुहेतुक-चुतिया तिहेतुकपटिसन्धि, उपेक्खासहगतचुतिया सोमनस्ससहगतपटिसन्धि, अप्पीतिकचुतिया सप्पीतिकपटिसन्धि, अवितक्कचुतिया सवितक्कपटिसन्धि, अविचारचुतिया सविचारपटिसन्धि, अवितक्काविचारचुतिया सवितक्कसविचारपटिसन्धी ति तस्स तस्स विपरीततो च यथायोग योजेतब्ब ।

१६१. लद्धप्पच्चयमिति धम्ममत्तमेतं भवन्तरमुपेति ।

नास्स ततो सङ्कन्ति, न ततो हेतुं विना होति ॥

१६२. इति हेतं लद्धप्पच्चयं रूपारूपधम्ममत्तं उप्पज्जमान भवन्तरमुपेती ति बुच्चति, न सत्तो, न जीवो । तस्स च नापि अतीतभवतो इध सङ्कन्ति अत्थि, नापि ततो हेतु विन्ना इध पातुभावो ।

१६३. तयिदं पाकटेन मनुस्सचुतिपटिसन्धिकमेन पकासयिस्साम । अतीतभवस्मि हि सरसेन उपकमेन वा समासच्चमरणस्स असह्दानं सञ्चङ्ग-पच्चङ्ग-सन्धिकन्धनच्छेदकानं मारणन्तिक-वेदनासुत्थानं सन्निपातं असहन्तस्स, आतपे पक्खित्तहरिततालपण्णमिव कमेन उपसुस्समाने सरीरे,

निरुद्धेषु चक्खादिसु इन्द्रियेषु, हृदयवत्थुमत्ते पतिङ्गितेषु कायिन्द्रिय-मनिन्द्रिय-जीवितिन्द्रियेषु, तखणावसेस-हृदयवत्थुसन्निरसित विज्जाण गरु-समासेवितासन्न-पुब्बकतानं अज्जतरं लद्धासेवन-पच्चयसङ्खारसङ्खात कम्म, तदुपट्ठापित वा कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तसङ्खात विसय आरम्भ पवत्तति । तदेव पवत्तमान तण्हाविज्जान अप्पहीनत्ता अविज्जापटिच्छादितादीनवे तस्मिं विसये तण्हा नमेति, सहजातसङ्खारा खिपन्ति । त सन्तनिवसेन तण्हाय नमियमानं, सङ्खारेहि खिप्पमान ओरिमतीररुक्खविनिबन्धरज्जुमालम्बित्वा मातिकातिक्रमको विय, पुरिमञ्च निस्सय जहति, अपरञ्च कम्मसमुट्ठापित निस्सय आसादयमानं वा अनासादयमानं वा आरम्भणादीहि येव पच्चयेहि पवत्तती ति ।

१६४. एत्थ च, पुरिमं चवनतो चुति, पच्छिमं भवन्तरादिपटिसन्धानतो पटिसन्धी ति वुच्चति । तदेतं नापि पुरिमभवा इधागतं, नापि ततो कम्म-सङ्खार-नति-विसयादिहेतुं विना पातु-भूत ति वेदितव्वं ।

१६५. सियु निदस्सनानेत्य पटिघोसादिका, अथ ।

सन्तानबन्धतो नत्थि एकता नापि नानता ॥

१६६. एत्थ चेतस्स विज्जाणस्स पुरिमभवतो इध अनागमने अतीतभवपरियापन्नहेतूहि च उप्पादे पटिघोस-पदीप-मुट्ठा-पटिबिम्बप्पकारा धम्मा निदस्सनानि सियुं । यथा हि पटिघोस-पदीप-मुट्ठा-छाया सदादिहेतुका होन्ति, अज्जत्र अगन्त्वा होन्ति, एवमेव इदं चित्तं ।

१६७. एत्थ च सन्तानबन्धतो नत्थि एकता नापि नानता । यदि हि सन्तानबन्धे सति एकन्तमेकता भवेय्य, न खीरतो दधि सम्भूत सिया । अथापि एकन्तं नानता भवेय्य, न खीरस्सामिनो दधि सिया । एस नयो सब्बहेतुसमुप्पन्नेसु । एवञ्च सति सब्बलोकवोहारलोपो सिया, सो च अनिद्धो । तस्मा एत्थ न एकन्तमेकता वा नानता वा उपगन्तव्वा ति ।

१६८. एत्थाह—न नु एवं असङ्कन्तिपातुभावे सति ये इमस्मिं मनुस्सत्तभावे खन्धा तेसं निरुद्धत्ता, फलपच्चयस्स च कम्मस्स तत्थ अगमनतो अज्जस्स अज्जतो व तं फलं सिया ! उपभुज्जके च असति कस्स तं फलं सिया ? तस्मा न सुन्दरभिदं विधानं ति ।

१६९. तत्रिदं वुच्चति—

सन्ताने यं फलं एकं नाज्जस्स न च अज्जतो ।

बीजानं अभिसङ्खारो एतस्सत्थस्स साधको ॥

१७०. एकसन्तानस्मिं हि फलमुप्पज्जमानं तत्थ एकन्तएकत्तनानत्तानं पटिसिद्धत्ता, अज्जस्सा ति वा अज्जतो ति वा न होति । एतस्स च पनत्थस्स बीजानं अभिसङ्खारो साधको । अम्ब-बीजादीनं हि अभिसङ्खारेसु कतेसु तस्स बीजस्स सन्ताने लद्धपच्चया कालन्तरे फलविसेसो उप्पज्जमानो न अज्जबीजानं नापि अज्जाभिसङ्खारपच्चया उप्पज्जति, न च तानि बीजानि

भेमङ्गारा वा फलदान पापुणन्ति । एव सम्पदमिदं वेदितव्वं । विज्जा-सिणोसधादाहि चापि लसरीरे उपयुत्तेहि कालन्तरेहि बुद्धमरीरादिसु फलदेहि अयमत्थो वेदितव्वो ।

१७१. यम्पि वुत्त, उपभुञ्जके च असनि कस्स न फल सिया नि, तत्थ

फलस्सुप्पतिया एव सिद्धा भुञ्जकसम्मुति ।

फलुप्पादेन रुक्खस्स यथा फलनि-सम्मुति ॥

१७२. यथा हि रुक्खसङ्गातान धम्मान एकदेसभूतस्स रुक्खफलस्स उप्पत्तिया एव रुक्खो उती ति वा, फलितो ति वा वुच्चति, तथा देवमनुस्ससङ्गातानं खन्धान एकदेसभूतस्स उप-गमङ्गातस्स सुखदुक्खफलस्स उप्पादेनेव, देवो मनुस्सो वा उपभुञ्जती ति वा, सुखितो वेखतो ति वा वुच्चति । तस्मा न एत्थ अज्जेन उपभूञ्जकेन नाम कोचि अत्थो अत्थी ति ।

१७३. यो पि वदेय्य, एव सन्ते पि एते सङ्खारा विज्जमाना वा फलस्स पञ्चया सियु, विज्जमाना वा, यदि च विज्जमाना, पवत्तिकखणे येव नेस विपाकेन भवितव्वं, अथ अविज्जमाना, त्तितो पुब्बे पच्छा च निच्च फलावहा सियु ति, सो एव वत्तव्वो—

कतत्ता पञ्चया एते न च निच्च फलावहा ।

पाटिभोगादिकं तत्थ वेदितव्वं निदस्सनं ॥

१७४. कतत्ता येव हि सङ्खारा अत्तनो फलस्स पञ्चया होन्ति, न विज्जमानत्ता अविज्जमानत्ता । यथाह—“ कामावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाकं चक्खु-ज्जाण उप्पन्न होती ” ति [धम्म ८७] आदि । यथारहस्स च अत्तनो फलस्स पञ्चया वा न पुन फलावहा होन्ति, विपक्कविपाकत्ता । एतस्स चत्थस्स विभावने इदं पाटिभोगादिकं निदस्सनं वेदितव्वं । यथा हि लोके यो कस्सचि अत्थस्स निव्यातनत्थं पाटिभोगो होति, भण्डं । किणाति, इणं वा गण्हाति, तस्स त किरियाकरणमत्तमेव तदत्थनिव्यातनादिमिह पञ्चयो होति, किरियाय विज्जमानत्त वा अविज्जमानत्त वा, न च तदत्थनिव्यातनादितो परम्पि धारको व ति । कस्मा ? निव्यातनादीन कतत्ता । एवं कतत्ता व सङ्खारा पि अत्तनो फलस्स पञ्चया न्ति, न च यथारहं फलदानतो परम्पि फलावहा होन्ती ति ।

एत्तावता मिस्सामिस्सवसेन द्वेधा पि वत्तमानस्स पटिसन्धिविज्जाणस्स सङ्खारपञ्चया वत्ति दीपिता होति ।

१७५. इदानि सब्बेस्वेतेसु बत्तिसविपाकविज्जाणेषु सम्मोहविघातत्थं

पटिसन्धि-पवत्तीनं वसेनेते भवादिसु ।

विज्जानितव्वा सङ्खारा यथा येसञ्च पञ्चया ॥

१७६. तत्थ, तयो भवा, चतस्सो योनियो, पञ्च गतियो, सत्त विज्जाणडित्तियो, नव सत्ता-

वासा ति एते भवाद्यो नाम । एतेषु भवादिसु पटिसन्धियं पवत्ते चेते येस विपाकविज्ञाणानं पच्चया, यथा च पच्चया होन्ति, तथा विजानितब्बा ति अत्थो ।

१७७. तत्थ पुञ्जाभिसङ्गारो ताव कामावचरअट्ठचेतनाभेदो पुञ्जाभिसङ्गारो अविसेसेन कामभवे सुगतिय नवन्न विपाकविज्ञाणान पटिसन्धियं, नानक्खणिककम्मपच्चयेन चैव उपनिस्सय-पच्चयेन चा ति द्वेधा पच्चयो । रूपावचरपञ्चकुसलचेतनाभेदो पुञ्जाभिसङ्गारो रूपभवे पटि-सन्धियं एव पच्चन्न ।

१७८. वुत्तप्पभेदकामावचरो पन कामभवे सुगतिय उपेक्खासहगताहेतुमनोविज्ञाण-धातुवज्जान सत्तन्न परित्तविपाकविज्ञाणान वुत्तनयेनेव द्वेधा पच्चयो पवत्ते, नो पटिसन्धिय । स्वेव रूपभवे पच्चन्न विपाकविज्ञाणानं तथेव पच्चयो पवत्ते, नो पटिसन्धियं । कामभवे पन दुग्गतियं अट्ठन्नप्पि परित्तविपाकविज्ञाणान तथेव पच्चयो पवत्ते, नो पटिसन्धियं । तत्थ निरये महामोग्गल्लानत्थेरस्स नरकचारिकादिसु इड्डारम्मणसमायोगे सो पच्चयो होति । तिरच्छानेसु पन पेत्तमहिद्धिकेसु च इड्डारम्मण लब्भति येव ।

१७९. स्वेव कामभवे सुगतियं सोळसन्नप्पि कुसलविपाकविज्ञाणान तथेव पच्चयो पवत्ते च पटिसन्धियञ्च । अविसेसेन पन पुञ्जाभिसङ्गारो रूपभवे दसन्नं विपाकविज्ञाणानं तथेव पच्चयो पवत्ते च पटिसन्धियञ्च ।

१८०. द्वादसाकुसल चेतनाभेदो अपुञ्जाभिसङ्गारो कामभवे दुग्गतियं एकस्स विज्ञाणस्स तथेव पच्चयो पटिसन्धिय नो पवत्ते, छन्नं पवत्ते नो पटिसन्धिय, सत्तन्नप्पि अकुसलविपाक-विज्ञाणानं पवत्ते च पटिसन्धियञ्च । कामभवे पन सुगतिय तेसं येव सत्तन्न तथेव पच्चयो पवत्ते, नो पटिसन्धिय । रूपभवे चतुन्न विपाकविज्ञाणान तथेव पच्चयो पवत्ते, नो पटिसन्धिय । सो च खो कामावचरे अनिद्धरूपदस्सनसदसवनवसेन । ब्रह्मलोके पन अनिद्धरूपादयो नाम नत्थि, तथा कामावचरदेवलोके पि ।

१८१. आनेङ्गाभिसङ्गारो अरूपभवे चतुन्नं विपाकविज्ञाणानं तथेव पच्चयो पवत्ते च पटिसन्धियञ्च । एवं ताव भवेसु पटिसन्धि-पवत्तानिं वसेनेते सङ्गारा येसं पच्चया, यथा च पच्चया होन्ति, तथा जानितब्बा । एतेनेव नयेन योनिआदिसु पि वेदितब्बा ।

१८२. तत्रिदं आदितो पडाय मुखमत्तप्पकासन । इमेसु हि सङ्गारेसु यस्मा पुञ्जाभिसङ्गारो ताव द्वीसु भवेसु पटिसन्धि दत्त्वा सम्ब्रमत्तनो विपाकं जनेति, तथा अण्डजादिसु चतूसु योनिषु देवमनुस्ससङ्गातासु द्वीसु गतिसु, नानत्तकायानानत्तसज्जी-नानत्तकायाएकत्तसज्जी-एकत्तकाया-नानत्तसज्जी-एकत्तकायाएकत्तसज्जीसङ्गातासु चतूसु विज्ञाणद्वितिसु, असज्जसत्तावासे पनेस रूपमत्तमेवाभिसङ्गारोती ति चतूसु येव सत्तावासेसु च पटिसन्धि दत्त्वा सम्ब्रमत्तनो विपाकं जनेति, तस्मा एस एतेसु द्वीसु भवेसु, चतूसु योनिषु, द्वीसु गतिसु, चतूसु विज्ञाणद्वितिसु, चतूसु

सत्तावासेषु च एकवीसतिया विपाकविज्ञाणान वुत्तनयेनेव पञ्चयो होति, यथासम्भव पटि-
सन्धियं पवत्ते च ।

१८३. अपुञ्जाभिसङ्कारो पन यस्मा एकस्मिं येव कामभवे, चतूसु योनिषु, अवसेसासु
तीसु गतिषु, नानत्तकायाएकत्तमञ्जीसङ्घानाय एकस्मिं विज्ञाणद्वितिया, तादिसे येव च
एकस्मिं सत्तावासे पटिसन्धिवसेन विपच्चति, तस्मा एस एकस्मिं भवे, चतूसु योनिषु, तीसु
गतिषु, एकस्मिं विज्ञाणद्वितिया, एकस्मिं च सत्तावासे सत्तन्न विपाकविज्ञाणान वुत्तनयेनेव
पञ्चयो पटिसन्धियं पवत्ते च ।

१८४. अनेजाभिसङ्कारो पन यस्मा एकस्मिं येव अरूपभवे, एकस्मिं ओपपातिकयोनिया,
एकस्मिं देवगतिया, आकासानश्चायतनादिकासु तीसु विज्ञाणद्वितिसु, आकासानश्चायतना-
दिकेषु चतूसु सत्तावासेषु पटिसन्धिवसेन विपच्चति, तस्मा एस एकस्मिं भवे, एकस्मिं योनिषु,
एकस्मिं गतिषु, तीसु विज्ञाणद्वितिसु, चतूसु सत्तावासेषु चतुन्न विज्ञाणान वुत्तनयेनेव
पञ्चयो होति पटिसन्धियं पवत्ते चा ति ।

१८५. एवं

पटिसन्धिपवत्तीनं वसेनेते भवादिसु ।

विजानितब्बा सङ्कारा यथा येसञ्च पञ्चया ति ॥

अयं, सङ्कारपञ्चया विज्ञाणं ति पदस्मिं वित्थारकथा ।

१८६. विज्ञाणपञ्चया नामरूपपदे

विभागा नामरूपानं भवादिसु पवत्तितो ।

सङ्गहा पञ्चयनया विज्ञातब्बो विनिच्छयो ॥

१८७. विभागा नामरूपानं ति एत्थ हि, नामं ति आरम्भणाभिमुखं नमनतो वेदनादयो
तयो खन्वा । रूपं ति चत्तारि महाभूतानि चतुन्नञ्च महाभूतानं उपादाय रूपं । तेसं विभागो
खन्वनिदेसे वुत्तो येवा ति । एवं तावेत्थ विभागा नामरूपानं विज्ञातब्बो विनिच्छयो ।

१८८. भवादिसु पवत्तितो ति एत्थ च नामं एक सत्तावासं ठपेत्वा सम्भव-योनि-गति-
विज्ञाणद्विति-सेससत्तावासेषु पवत्तति । रूपं द्वीसु भवेसु, चतूसु योनिषु, पञ्चसु गतिषु,
पुरिमासु चतूसु विज्ञाणद्वितिसु, पञ्चसु सत्तावासेषु पवत्तति ।

१८९. एवं पवत्तमाने चेतस्मिं नामरूपे, यस्मा अभावकगम्भसेय्यकानं अण्डजानञ्च पटि-
सन्धिवखणे वत्थुकायदसकवसेन रूपतो द्वे सन्ततिसीसानि तयो च अरूपिनो खन्वा पातुभवन्ति,
तस्मा तेसं वित्थारेन, रूपरूपतो वीसति धम्मा तयो च अरूपिनो खन्वा ति एते तेवीसति
धम्मा, विज्ञाणपञ्चया नामरूपं ति वेदितब्बा । अगहितगहणेन पन एक्सन्ततिसीसतो नव
रूपधम्मे अपनेत्वा चुदस । सभावकानं मावदसकं पविस्सपित्वा तेत्थिं । तेसस्मिं अगहित-
गहणेन सन्ततिसीसद्वयतो अडारस रूपधम्मे अपनेत्वा पञ्चरस ।

१९०. यस्मा च ओपपातिकसत्तेषु ब्रह्मकायिकादीनां पटिसन्धिकखणे चक्खु-सोत-वत्थुदसकानं जीवितिन्द्रियनवकस्स च वसेन रूपतो चत्तारि सन्ततिसीसानि तयो च अरूपिनो खन्धा पातुभवन्ति, तस्मा तेस वित्थारेन, रूपरूपतो एकूनचत्तालीस धम्मा तयो च अरूपिनो खन्धा ति एते द्वाचत्तालीस धम्मा, विज्जाणपच्चया नामरूपं ति वेदितब्बा । अगहितगहणेन पन सन्ततिसीसत्तयतो सत्तवीसति धम्मे अपनेत्वा पन्नरस ।

१९१. कामभवे पन, यस्मा सेसओपपातिकानं ससेदजानं वा सभावकपरिपुण्णायतनानं पटिसन्धिकखणे रूपतो सत्त सन्ततिसीसानि तयो च अरूपिनो खन्धा पातुभवन्ति, तस्मा तेसं वित्थारेन, रूपरूपतो सत्तति धम्मा तयो च अरूपिनो खन्धा ति एते तेसत्तति धम्मा, विज्जाणपच्चया नामरूप ति वेदितब्बा । अगहितगहणेन पन रूपसन्ततिसीसच्छकतो चतुपज्जास धम्मे अपनेत्वा एकूनवीसति । एस उक्कसो । अवकंसेन पन ततरूपसन्ततिसीसविकलानं तस्स तस्स वसेन हापेत्वा हापेत्वा सङ्केपतो वित्थारतो च पटिसन्धियं विज्जाणपच्चया नामरूपसङ्खा वेदितब्बा ।

१९२. अरूपीनं पन तयो व अरूपिनो खन्धा । असज्जीन रूपतो जीवितिन्द्रियनवकमेवा ति । एस ताव पटिसन्धियं नयो ।

१९३. पवत्ते पन सब्बत्थ रूपपवत्तिदेसे पटिसन्धिचित्तस्स ठितिकखणे पटिसन्धिचित्तेन सह पवत्तउतुतो उतुसमुद्धान सुद्धङ्कं पातुभवाति । पटिसन्धिचित्तं पन रूपं न समुद्घापेति । तं हि, यथा पपाते पतितपुरिसो परस्स पच्चयो होतु न सकोति, एवं दुब्बलवत्थुताय दुब्बलत्ता रूपं समुद्घापेतुं न सकोति । पटिसन्धिचित्ततो पन उद्धं पठमभवङ्गतो पभुति चित्तसमुद्धानं सुद्धङ्क । सहपातुभावकाले पटिसन्धिकखणतो च उद्ध पवत्तउतुतो चेव चित्ततो च सदनवकं ।

१९४. ये पन कबळीकाराहारूपजीविनो गम्भसेय्यकसत्ता, तेसं,

“ यञ्चस्स भुञ्जति माता अन्नं पानञ्च भोजनं ।

तेन सो तत्थ यापेति मातुकुच्छिगतो तिरो ” ति [सं १।२०६] ॥

वचनतो मातरा अज्झोहरिताहारेन अनुगते सरीरे, ओपपातिकानं सब्बपठमं अत्तनो मुखगतं खेळं अज्झोहरणकाले आहारसमुद्धानं सुद्धङ्कं ति इदं आहारसमुद्धानस्स सुद्धङ्कस्स उतु-चित्त-समुद्धानानञ्च उक्कंसतो द्विज्जं नवकान वसेन छब्बीसतिविधं, पुब्बे एकेकचित्तकखणे तिकखतुं षण्णज्जमानं वुत्तकम्मसमुद्धानञ्च सत्ततिविधं ति छन्नवुतिविधं रूपं तयो च अरूपिनो खन्धा ति समासतो नवनवुति धम्मा ।

१९५. यस्मा वा सद्दो अनियतो कदाचिदेव पातुभावतो, तस्मा दुविधम्मि तं अपनेत्वा इमे सत्तनवुत्तिधम्मा यथासम्भवं सब्बसत्तानं विज्जाणपच्चया नामरूपं ति वेदितब्बा । तेसं हि सुत्तानम्मि पमत्तानम्मि खादन्त्तानम्मि पिवन्त्तानम्मि दिवा च रत्तिञ्च एते विज्जाणपच्चया पवत्तन्ति । तञ्च नेसं विज्जाणपच्चयभावं परतो वण्णयिस्साम ।

१९६. य पनेतमेत्थ कम्मजरूपं, न भव-योनि-गति-ठिति-सत्तावासेसु सब्बपठमं पटिहन्तामि तिसमुद्धानिकरूपेण अनुपत्त्यद्भ न सक्कोति सण्ठातुं, नापि तिसमुद्धानिक तेन अनुपत्त्यद्भं, अथ खो वातब्भाहता पि चतुद्दिशावक्त्थापिता नळकलापियो विय, ऊमिवेगब्भाहता पि महासमुदे कथंचि लद्धपतिट्ठा भिन्नवह्निका विय च, अज्जमज्जुपत्थद्धानेवेतानि अपत-मानानि सण्ठहित्वा एकमि वस्स द्वे पि वस्सानि ...पे... वस्ससतमि याव तेस सत्तानं आयु-क्खयो वा पुज्जक्खयो वा, ताव पवत्तन्ती ति । एव भवादिसु पवत्तितो पेत्य विज्ञातब्बो विनिच्छयो ।

१९७. सङ्गहा ति एत्थ च, य अरूपे पवत्तिपटिसन्धिसु, पञ्चवोकारभवे च पवत्तियं विज्ञाणपञ्चया नाममेव, यच्च असज्जेसु सब्बत्थ, पञ्चवोकारभवे च पवत्तियं विज्ञाणपञ्चया रूपमेव, यच्च पञ्चवोकारभवे सब्बत्थ विज्ञाणपञ्चया नामरूप, तं सब्बं नामश्च रूपश्च नामरूपश्च नामरूप ति एवं एकदेससरूपेकसेसनयेन सङ्गहेत्वा, विज्ञाणपञ्चया नामरूप ति वेदितव्व ।

१९८. असज्जेसु विज्ञाणाभावा अयुत्तं ति चे,—नायुत्तं । इदं हि

नामरूपस्स यं हेतु विज्ञाण, तं द्विधा मतं ।

विपाकमविपाकश्च, युत्तमेव यतो इदं ॥

१९९. यं हि नामरूपस्स हेतु विज्ञाणं तं विपाकाविपाकभेदतो द्वेधा मतं । इदञ्च असज्जेसु कम्मसमुद्धानत्ता पञ्चवोकारभवे पवत्तअभिसङ्खारविज्ञाणपञ्चया रूपं, तथा पञ्चवोकारे पवत्तियं कुसलादिचित्तक्खणे कम्मसमुद्धान ति युत्तमेव इदं । एवं सङ्गहतो पेत्य विज्ञातब्बो विनिच्छयो ।

२००. पञ्चयनया ति एत्थ हि

नामस्स पाकविज्ञाणं नवधा होति पञ्चयो ।

वत्थुरूपस्स नवधा, सेसरूपस्स अट्ठधा ॥

अभिसङ्खारविज्ञाणं होति रूपस्स एकधा ।

तदज्जं पन विज्ञाणं तस्स तस्स यथारहं ॥

२०१. यं हेतं पटिसन्धियं पवत्तियं वा विपाकसङ्घातं नाम तस्स रूपमिस्सस्स वा अमिस्सस्स वा, पटिसन्धिकं वा अज्जं वा विपाकविज्ञाणं सहजात-अज्जमज्ज-निस्सय-सम्पयुत्त-विपाक-आहार-इन्द्रिय-अत्थि-अविगतपच्चयेहि नवधा पञ्चयो होति । वत्थुरूपस्स पटिसन्धियं सहजात-अज्जमज्ज-निस्सय-विपाक-आहार-इन्द्रिय-विण्युत्त-अत्थि-अविगतपच्चयेहि नवधा पञ्चयो होति । ठपेत्वा पन वत्थुरूपं सेसरूपस्स इमेसु नवसु अज्जमज्जपच्चयं अपनेत्वा सेसेहि अट्ठहि पच्चयेहि पञ्चयो होति । अभिसङ्खारविज्ञाणं पन असज्जसत्तरूपस्स वा पञ्चवोकारभवे वा कम्मजस्स रूपस्स सुत्तन्तिक-परियायतो उपनिस्सयवसेन एकधा व पञ्चयो होति । अवसेसं पठममवक्कतो पमुत्ति-सब्बमि विज्ञाणं तस्स तस्स नामरूपस्स यथारहं पञ्चयो होती ति वेदितव्वं । कित्थारतो पन तस्स पञ्चयनये दस्सियमाने सब्बा पि पद्धानकथा कित्थारेतव्वा होती स्ति न नं आरभाम ।

२०२. तत्थ सिया—कथ पनेत जानितब्ब पटिसन्धिनामरूप विज्जाणपच्चया होती ति १ सुत्ततो युत्तितो च । सुत्ते हि, “ चित्तानुपरिवत्तिनो धम्मा ” ति [धम्म ५, २५४] आदिना नयेन बहुधा वेदनादीन विज्जाणपच्चयता सिद्धा । युत्तितो पन,

चित्तजेन हि रूपेन इध दिङ्गेन सिज्झति ।

आदिङ्गस्सापि रूपस्स विज्जाणं पच्चयो इति ॥

चित्ते हि पसन्ने अप्सन्ने वा तदनु रूपानि रूपानि उप्पज्जमानानि दिङ्गानि, दिङ्गेन च अदिङ्गस्सानुमान होती ति इमिना इध दिङ्गेन चित्तजरूपेन अदिङ्गस्सापि पटिसन्धिरूपस्स विज्जाणं पच्चयो होती ति जानितब्बमेत । कम्मसमुद्धानस्सापि हि तस्स चित्तसमुद्धानस्सेव विज्जाणपच्चयता पद्धाने आगता ति । एवं पच्चयनयतो पेत्य विज्जातब्बो विनिच्छयो ति ।

अयं, विज्जाणपच्चया नामरूपं ति पदस्मिं विथारकथा ।

२०३. नामरूपपच्चया सळायतनपदे

नामं खन्धत्तयं, रूपं भूतवत्थादिकं मतं ।

कतेकसेस तं तस्स तादिसस्सेव पच्चयो ॥

२०४. यं हेतं सळायतनस्सेव पच्चयभूतं नामरूपं, तत्थ नामं ति वेदनादिक्खन्धत्तयं, रूपं पन ससन्ततिपरियापन्नं, नियमतो चत्तारि भूतानि, छ वत्थूनि, जीवितिन्द्रियं ति एवं भूतवत्थादिकं मतं ति वेदितब्बं । तं पन नामञ्च रूपञ्च नामरूपञ्च नामरूपं ति एवं कतेकसेसं छडायतनञ्च सळायतनञ्च सळायतनं ति एवं कतेकसेसस्सेव सळायतनस्स पच्चयो ति वेदितब्बं । कस्मा १ यस्मा अरूपे नाममेव पच्चयो, तञ्च छडायतनस्सेव, न अज्जस्स । “ नामपच्चया छडायतनं ” ति [विमंग १७९] हि विभङ्गे वुत्तं ।

२०५. तत्थ सिया—कथ पनेतं जानितब्बं, नामरूपं सळायतनस्स पच्चयो ति १ नामरूपभावे भावतो । तस्स तस्स हि नामस्स रूपस्स च भावे तं तं आयतनं होति, न अज्जथा । सा पनस्स तब्भावभाविता पच्चयनयस्मिं येव आविभविस्सति । तस्मा

पटिसन्धिया पवत्ते वा होति यं यस्स पच्चयो ।

यथा च पच्चयो होति, तथा नेय्यं विभाविना ॥

२०६. तत्रायं अत्यदीपना—

नाममेव हि आरुप्ये पटिसन्धि-पवत्तिषु ।

पच्चयो सत्तथा, छधा होति तं अवकंसतो ॥

२०७. कुयं १ पटिसन्धियं ताव अवकंसतो सइजात-अज्जमज्ज-निस्सय-सम्पयुत्त-विपाक-अत्थि-अविगतपच्चयेहि सत्तथा नामं छडायतनस्स पच्चयो होति । किञ्चि पनेत्थ हेतुपच्चयेव, किञ्चि आहारपच्चयेव ति एवं अज्जथा पि पच्चयो होति । तस्स वसेन उक्कंसावकंसो वेदितब्बो ॥

पवत्ते पि विपाक वुत्तनयेनेव पञ्चयो होनि । इतरं पन अवकसतो वुत्तप्पकारेसु पञ्चयेसु विपाक-
पञ्चयवजेहि छहि पञ्चयेहि पञ्चयो होति । किञ्चि पनेत्थ हेतुपञ्चयेन, किञ्चि आहारपञ्चयेना
ति एवं अञ्जथा पि पञ्चयो होनि । तम्म वसेन उक्कमावकसो वेदितव्वो ।

२०८. अञ्जम्मिप्पि भवे नाम तथेव पटिसन्धिय ।
छट्ठम्म, इतरेस त छहाकारेहि पञ्चयो ॥

२०९. आरुप्पतो हि अञ्जम्मिप्पि पञ्चवोकारभवे त विपाकं नाम हृदयवत्थुनो सहायं हुत्वा
छट्ठस्स मनायतनस्स यथा आरुप्पे वुत्त, तथेव अवकसतो सत्तथा पञ्चयो होति । इतरेसं पन त
पञ्चन्न चक्खायतनादीनं चतुमहाभूतसहायं हुत्वा सहजात-निस्सय-विपाक-विप्पयुत्त-अत्थि-अवि-
गतवसेन छहाकारेहि पञ्चयो होति । किञ्चि पनेत्थ हेतुपञ्चयेन, किञ्चि आहारपञ्चयेना ति एवं
अञ्जथा पि पञ्चयो होति । तस्स वसेन उक्कसावकसो वेदितव्वो ।

२१०. पवत्ते पि तथा होति पाक पाकस्स पञ्चयो ।
अपाकं अविपाकस्स छधा छट्ठस्स पञ्चयो ॥

२११. पवत्ते पि हि पञ्चवोकारभवे यथा पटिसन्धियं, तथेव विपाकनाम विपाकस्स
छट्ठावतनस्स अवकंसतो सत्तथा पञ्चयो होति । अविपाक पन अविपाकस्स छट्ठस्स अवकंसतो
व ततो विपाकपञ्चयं अपनेत्वा छधा पञ्चयो होति । वुत्तयेनेव पनेत्थ उक्कसावकसो वेदितव्वो ।

२१२. तत्थेव सेसपञ्चन्नं विपाक पञ्चयो भवे ।
चतुधा, अविपाकम्पि एवमेव पकासितं ॥

२१३. तत्थेव हि पवत्ते सेसानं चक्खायतनादीनं पञ्चन्नं चक्खुप्पसादादिवत्थुकं इतरम्पि
विपाकनामं पञ्चाजात-विप्पयुत्त-अत्थि-अविगतपञ्चयेहि चतुधा पञ्चयो होति । यथा च विपाक
अविपाकम्पि एवमेव पकासितं । तस्मा कुसलादिमेदम्पि, तेस चतुधा पञ्चयो होती ति वेदितव्वं ।
एवं ताव नाममेव पटिसन्धियं, पवत्ते वा यस्स यस्स आयतनस्स पञ्चयो होति, यथा च पञ्चयो
होति, तथा वेदितव्वं ।

२१४. रूपं पनेत्थ आरुप्पे भवे भवति पञ्चयो ।
न एकायतनस्सापि, पञ्चक्खन्वभवे पन ॥
रूपतो सन्धियं वत्थु छधा छट्ठस्स पञ्चयो ।
भूतानि चतुधा होन्ति पञ्चन्न अविसेसतो ॥

२१५. रूपतो हि पटिसन्धियं वत्थुरूपं छट्ठस्स मनायतनस्स सहजात-अञ्जमञ्ज-निस्सय-
विप्पयुत्त-अत्थि-अविगतपञ्चयेहि छधा पञ्चयो होति । चत्तारि पन भूतानि अविसेसतो पटिसन्धियं
पवत्ते च यं यं आयतनं उप्पज्जाति, तस्स तस्स वसेन पञ्चन्नम्पि चक्खायतनादीनं सहजात-
निस्सय-अत्थि-अविगतपञ्चयेहि चतुधा पञ्चयो होन्ति ।

२१६.

तिधा जीवितमेतेस आहारो च पवत्तिय ।

तानेव छधा छट्ठस्स, वत्थु तस्सेव पञ्चधा ॥

२१७. एतेस पन चक्खादीन पञ्चन्नं पटिसन्धियं पवत्ते च अत्थि-अविगत-इन्द्रियवसेन रूपजीवितं तिधा पञ्चयो होति । आहारो चा ति आहारो च अत्थि-अविगताहारवसेन तिधा व पञ्चयो होति । सो च खो, ये सत्ता आहारूपजीविनो, तेस आहारानुगते काये पवत्तिय येव, नो पटिसन्धिय । तानि पन पञ्च चक्खायतनादीनि छट्ठस्स चक्खु-सोत-घान-जिह्वा-कायविज्जाणसङ्घातस्स मनायतनस्स निस्सय-पुरेजात-इन्द्रिय-विप्पयुत्त-अत्थि-अविगतवसेन छद्वा-कारेहि पञ्चया होन्ति पवत्ते, नो पटिसन्धिय । ठपेत्वा पन पञ्च विज्जाणानि तस्सेव अवसेस-मनायतनस्स वत्थुरूप निस्सय-पुरेजात-विप्पयुत्त-अत्थि-अविगतवसेन पञ्चधा पञ्चयो होति पवत्ते येव, नो पटिसन्धिय । एवं रूपमेव पटिसन्धिय पवत्ते वा यस्स यस्सायतनस्स पञ्चयो होति, यथा च पञ्चयो होति, तथा वेदितब्बं ।

२१८.

नामरूपं पनुभयं होति यं यस्स पञ्चयो ।

यथा च, तम्पि सब्बत्थ विज्जातब्बं विभाविना ॥

२१९. सेय्यथिद—पटिसन्धियं ताव पञ्चवोकारभवे खन्धत्तय-वत्थुरूपसङ्घातं नामरूपं छट्ठायतनस्स सहजात-अज्जमज्ज-निस्सय-विपाक-सम्पयुत्त-विप्पयुत्त-अत्थि-अविगतपञ्चयादीहि पञ्चयो होती ति इदमेत्थ मुखमत्तं । वुत्तनयानुसारेण पन सक्का सब्बं योजितुं ति न एत्थ वित्थारो दस्सितो ति ।

अयं, नामरूपपञ्चया सट्ठायतन ति पदस्मिं वित्थारकथा ।

२२०. सट्ठायतनपञ्चया फस्सपदे

सट्ठेव फस्सा सट्ठेपा चक्खुसम्फस्सआदयो ।

विज्जाणमिव बर्त्तिस वित्थारेण भवन्ति ते ॥

२२१. सट्ठेपेण हि, सट्ठायतनपञ्चया फस्सो ति, चक्खुसम्फस्सो, सोतसम्फस्सो, घान-सम्फस्सो, जिह्वासम्फस्सो, कायसम्फस्सो, मनोसम्फस्सो ति इमे चक्खुसम्फस्सादयो छ एव फस्सा भवन्ति । वित्थारेण पन, चक्खुसम्फस्सादयो पञ्च कुसलविपाका, पञ्च अकुसलविपाका ति दस, सेसा बावीसतिलोक्कियविपाकविज्जाणसम्पयुत्ता च बावीसती ति एवं सब्बे पि सङ्खारपञ्चया वुत्ताविज्जाणमिव बर्त्तिस होन्ति ।

२२२. यं पनेतस्स बर्त्तिसविधस्सापि फस्सस्स पञ्चयो सट्ठायतनं, तत्थ

छट्ठेण सह अज्जत्तं चक्खादिं, बाहिरेहि पि ।

सट्ठायतनमिच्छन्ति छहि सद्धिं विचक्खणा ॥

२२३. तत्थ ये ताव, उपादिण्णकपवत्तिकथा अयं ति सकसन्ततिपरियापन्नमेव पञ्चयं

पञ्चयुष्मन्तश्च दीपेन्ति, ते, “ छट्ठायतनपञ्चया फस्सो ” नि [विभंग १७९] पाळिअनुसारतो आरुपे
छट्ठायतनञ्च, अञ्जत्थ सव्वसङ्गहतो सट्ठायतनञ्च फस्सम्म पञ्चयो नि एकदेमसरूपेकसेसं कत्वा, छट्ठेन
सह अञ्जत्तं चक्खादिं सट्ठायतनं नि इच्छन्ति । नं हि छट्ठायतनञ्च सट्ठायतनञ्च सट्ठायतनं त्वेव
सङ्गं गच्छति । ये पन पञ्चयुष्मन्तमेव एकमन्ततिपरिधापनं दीपेन्ति, पञ्चय पन भिन्नसन्तानम्पि,
ते य यं आयतनं फस्सस्स पञ्चयो होति, त सव्वम्पि दीपेन्ना बाहिरम्पि परिगहेन्ना तदेव
छट्ठेन सह अञ्जत्तं, बाहिरेहि पि रूपायतनादीहि सद्धिं सट्ठायतनं ति इच्छन्ति । नम्पि हि,
छट्ठायतनञ्च सट्ठायतनञ्च सट्ठायतनञ्चा ति एतेसं एकसेसे कते सट्ठायतनं त्वेव सङ्गं गच्छन्ति ।

२२४. एथाह—न सव्वायतनेहि एको फस्सो सम्भोति, नापि एकम्हा आयतना सव्वे
फस्सा । अयञ्च, सट्ठायतनपञ्चया फस्सो ति एको व वुत्तो, सो कस्मा नि ?

२२५. तत्रिदं विस्सज्जनं—सच्चमेत, सव्वेहि एको, एकम्हा वा सव्वेन सम्भोन्ति । सम्भोति
पन अनेकेहि एको । यथा चक्खुसम्फस्सो चक्खायतना, रूपायतना, चक्खुविज्जाणसङ्घाता
मनायतना, अवसेस सम्पयुत्ता धम्मायतना चा ति एव सव्वत्थ यथानुरूप योजेतव्वं ।
तस्मा एव हि

एको पनेकायतनप्पभवो इति दीपितो ।

फस्सो यं एकवचननिदेसेनिध तादिना ॥

एकवचननिदेसेना ति, सट्ठायतनपञ्चया फस्सो ति इमिना एकवचननिदेसेन अनेकेहि आयतनेहि
एको फस्सो होती ति तादिना दीपितो ति अत्थो ।

२२६. आयतनेसु पन

छधा पञ्च, ततो एकं नवधा, बाहिरानि छ ।

यथासम्भवमेतस्स पञ्चयत्ते विभावये ॥

२२७. तत्रायं विभावना —चक्खायतनादीनि ताव पञ्च चक्खुसम्फस्सादिभेदतो पञ्चविधस्स
फस्सस्स निस्सय-पुरेजातिन्द्रिय-विप्पयुत्त-अत्थि-अविगतवसेन छधा पञ्चया होन्ति । ततो परं
एकं विपाकमनायतनं अनेकभेदस्स विपाकमनोसम्फस्सस्स सहजात-अञ्जमञ्ज-निस्सय-विपाक-
आहार-इन्द्रिय-सम्पयुत्त-अत्थि-अविगतवसेन नवधा पञ्चयो होति । बाहिरेसु पन रूपायतं चक्खु-
सम्फस्सस्स आरम्भण-पुरेजात-अत्थि-अविगतवसेन चतुधा पञ्चयो होति, तथा सट्ठायतनादीनि
सोतसम्फस्सादीनि, मनोसम्फस्सस्स पन तानि च धम्मारम्भणञ्च तथा च आरम्भणपञ्चयमत्तेनेव
चा ति एवं बाहिरानि छ यथासम्भवमेतस्स पञ्चयत्ते विभावये ति ।

अयं, सट्ठायतनपञ्चया फस्सो ति पदस्मि वित्थारकथा ।

२२८. फस्सपञ्चया वेदनापदे

द्वारतो वेदना वुत्ता चक्खुसम्फस्सजादिका ।

सळेव, ता पभेदेन एकूननवुत्ती मता ॥

२२९. एतस्स पि पदस्स विभङ्गे, “ चक्खुसम्फस्सजा वेदना, सोत ..घान ...जिह्वा.... काय ..मनोसम्फस्सजा वेदना ” ति [विभंग १३६] एव द्वारतो सळेव वेदना बुत्ता । ता पन पभेदेन एकूननवुतिया चित्तेहि सम्पयुत्तता एकूननवुति मता ।

२३०. वेदनासु पनेतासु इध बत्तिस वेदना ।
विपाकसम्पयुत्ता व अधिप्पेता ति भासिता ॥
अट्ठधा तत्थ पञ्चन्न पञ्चद्वारम्हि पच्चयो ।
सेसानं एकधा फस्सो, मनोद्वारे पि सो तथा ॥

२३१. तत्थ हि पञ्चद्वारे चक्खुप्पसादादिवत्थुकान पञ्चन्न वेदनानं चक्खुसम्फस्सादिको फस्सो सहजात-अज्जमज्ज-निस्सय-विपाक-आहार-सम्पयुत्त-अत्थि-अविगतवसेन अट्ठधा पच्चयो होति । सेसानं पन एकस्मिं द्वारे सम्पटिच्छन-सन्तीरण-तदारम्मणवसेन पवत्तान कामावचर-विपाकवेदनानं सो चक्खुसम्फस्सादिको फस्सो उपनिस्सयवसेन एकधा व पच्चयो होति ।

२३२. मनोद्वारे पि सो तथा ति, मनोद्वारे पि हि तदारम्मणवसेन पवत्तानं कामावचर-विपाकवेदनानं सो सहजातमनोसम्फस्ससङ्घातो फस्सो तथेव अट्ठधा पच्चयो होति, पटिसन्धि-भवङ्ग-चुतिवसेन पवत्तानं तेभूमकविपाकवेदनानम्पि । या पन ता मनोद्वारे तदारम्मणवसेन पवत्ता कामावचरवेदना, तास मनोद्वारावज्जनसम्पयुत्तो मनोसम्फस्सो उपनिस्सयवसेन एकधा पच्चयो होती ति ।

अयं, फस्सपच्चया वेदना ति पदस्मिं वित्थारकथा ।

२३३. वेदनापच्चया तण्हापदे

रूपतण्हादिभेदेन छ तण्हा इध दीपिता ।
एकेका तिविधा तत्थ पवत्ताकारतो मता ॥

२३४. इमस्मिं हि पदे, सेट्ठिपुत्तो ब्राह्मणपुत्तो ति पितितो नामवसेन पुत्तो विय, “ रूप-तण्हा, सद्द-गन्ध-रस-फोड्डब्ब-धम्मतण्हा ” ति [विभंग १३६] आरम्मणतो नामवसेन विभङ्गे छ तण्हा दीपिता । तासु च पन तण्हासु एकेका तण्हा पवत्तिआकारतो, कामतण्हा, भवतण्हा विभवतण्हा ति एवं तिविधा मता ।

२३५. रूपतण्हा येव हि, यदा चक्खुस्स आपाथमागतं रूपारम्मणं कामस्सादवसेन अस्सा-दयमाना पवत्तति, तदा कामतण्हा नाम होति । यदा, तदेवारम्मणं ध्रुवं सस्सतं ति पवत्ताय सस्सतदिड्डिया सद्धिं पवत्तति, तदा भवतण्हा नाम होति,—सस्सतदिड्डिसहगतो हि रागो भवतण्हा ति बुच्चति । यदा पन, तदेवारम्मणं उच्छिज्जति विनस्सती ति पवत्ताय उच्छेददिड्डिया सद्धिं पवत्तति, तदा विभवतण्हा नाम होति,—उच्छेददिड्डिसहगतो हि रागो विभवतण्हा ति बुच्चति । एस नयो सद्दतण्हादिषु पी ति । एता अट्ठारस तण्हा होन्ति । ता अज्झत्तरूपादिषु

अडरस, बहिद्धा अडारमा नि छत्तिम । इति अतंता छत्तिस, अनागता छत्तिस, पच्चुप्पना छत्तिसा नि अडसन तण्हा होन्ति । ता पुन मच्चिप्पमाना रूपादिआरम्मणवसेन छ, कामतण्हादिवसेन वा तिस्सो व तण्हा होन्ती नि वेदितव्वा ।

२३६. यस्मा पनिमे सत्ता, पुत्त अम्मादेव्वा पुत्ते ममत्तेन धानिया विय, रूपादिआरम्मण-वसेन उप्पज्जमान वेदन अम्मादेव्वा वेदनाय ममत्तेन रूपादिआरम्मणदायकान चित्तकार-गन्धब्ब-गन्धिक-मूद-तन्तवाय-रसायनविवायकवेज्जादान महासक्कार करोन्ति, तस्मा सव्वा पेसा वेदना-पच्चया तण्हा होती ति वेदितव्वा ।

२३७. यस्मा चेत्थ अधिप्पेता विपाकसुखवेदना ।
एका व एकधा वेसा तस्मा तण्हाय पच्चयो ॥
एकधा ति उपनिस्सयपच्चयेनेव पच्चयो होति ।

२३८. यस्मा वा
दुक्खी सुखं पत्थयति, सुखी भिय्यो पि इच्छति ।
उपेक्खा पन सन्तत्ता सुखमिच्चैव भासिता ॥
तण्हाय पच्चया तस्मा होन्ति तिस्सो पि वेदना ।
वेदनापच्चया तण्हा इति वुत्ता महेसिना ॥
वेदनापच्चया चापि यस्मा नानुसयं विना ।
होति, तस्मा न सा होति ब्राह्मणस्स वुसीमतो ति ॥
अयं, वेदनापच्चया तण्हा ति पदास्मि वित्थारकथा ।

२३९. तण्हापच्चया उपादानपदे
उपादानानि चत्तारि, तानि अत्थविभागतो ।
धम्मसङ्खेपवित्थारा, कमतो च विभावये ॥

२४०. तत्रायं विभावना—कामुपादानं, दिट्ठुपादानं, सीलब्बतुपादानं, अत्तवादुपादानं ति इमानि तावेत्थ चत्तारि उपादानानि ।

२४१. तेसं अयं अत्थविभागो । वत्थुसङ्घात काम उपादियती ति कामुपादानं । कामो च सो उपादानञ्चा ति पि कामुपादानं । उपादानं ति दब्बहगइणं । दब्बहत्यो हि एत्थ उपसदो, उपायास-उपकुट्टादिसु विय । तथा, दिट्ठि च सा उपादानञ्चा ति दिट्ठुपादानं । दिट्ठि उपादियती ति वा दिट्ठुपादानं । “ सस्सतो अत्ता च लोको चा ” ति [दी १।१४] आदिसु हि पुरिमदिट्ठि उत्तरदिट्ठि उपादिति । तथा, सीलब्बतं उपादियती ति सीलब्बतुपादानं । सीलब्बतञ्च तं उपादानञ्चा ति पि सीलब्बतुपादानं । गोसील-गोवतादीनि हि, एवं सुद्धी ति अभिनिवेस्सतो सयमेव उपादानानि । तथा, वदन्ति एतेना ति वादो । उपादियन्ति एतेना ति उपादानं ।

किं वदन्ति उपादियन्ति वा ? अत्तान । अत्तनो वादुपादानं अत्तवादुपादानं । अत्तवादमत्तमेव वा अत्ता ति उपादियन्ति एतेना ति अत्तवादुपादानं । अयं ताव तेसं अत्थविभागो ।

२४२. धम्मसङ्खेपवित्थारे पन कामुपादानं ताव, “ तत्थ कतमं कामुपादानं ? यो कामेसु कामच्छन्दो कामरागो कामनन्दि कामतण्हा कामस्नेहो कामपरिळाहो काममुच्छा कामज्जोसान, इदं वुच्चति कामुपादानं ” ति [धम्म २१२] आगतत्ता सङ्खेपतो तण्हादळ्ळत्तं वुच्चति । तण्हादळ्ळत्तं नाम पुरिमतण्हाउपनिस्सयपच्चयेन दळ्ळसम्भूता उत्तरतण्हा व । केचि पनाहु—अप्पत्तविसयपत्थना तण्हा, अन्धकारे चोरस्स हत्थप्पसारण विय, सम्पत्तविसयगहण उपादानं, तस्सेव भण्डगहणं विय, अप्पिच्छतासन्तुडिपटिपक्खा च ते धम्मा, तथा परियेसनारक्खदुक्खमूला ति । सेसुपादानत्तय पन सङ्खेपतो दिट्ठिमत्तमेव ।

२४३. वित्थारतो पन, पुब्बे रूपपादिसु वुत्तअड्डसतप्पभेदाय पि तण्हाय दळ्ळभावो कामुपादानं । दसवत्थुका मिच्छादिट्ठि दिट्ठुपादानं । यथाह—“ तत्थ कतमं दिट्ठुपादानं ? नत्थि दिन्नं, नत्थि यिट्ठं....पे....सच्छिकत्वा पवेदेन्ती ति या एवरूपा दिट्ठि ...पे....विपरियेसगाहो, इदं वुच्चति दिट्ठुपादानं ” ति [धम्म २१२, विभंग ३७५] । सीलब्बतेहि सुद्धी ति परामसनं पन सीलब्बतुपादानं । यथाह—“ तत्थ कतमं सीलब्बतुपादानं ?....सीलेन सुद्धि, वतेन सुद्धि, सीलब्बतेन सुद्धी ति या एवरूपा दिट्ठि....पे....विपरियेसगाहो, इदं वुच्चति सीलब्बतुपादानं ” ति [धम्म २१२, विभंग ३७५] । वीसतिवत्थुका सक्कायदिट्ठि अत्तवादुपादानं । यथाह—“ तत्थ कतमं अत्तवादुपादानं ? इध अस्सुतवा पुत्थुज्जनो...पे....सप्पुरिसधम्मो अविनीतो रूप अत्ततो समनुपस्सति....पे....विपरियेसगाहो, इदं वुच्चति अत्तवादुपादानं ” ति [धम्म २१२-१३, विभंग ३७५] । अयमेत्थ धम्मसङ्खेपवित्थारो ।

२४४. कमतो ति एत्थ पन तिविधो कमो, उप्पत्तिकमो, पद्धानकमो, देसनाकमो च । तत्थ, अनमतगो ससारे इमस्स पठमं उप्पत्ती ति अभावतो किलेसान निप्परियायेन उप्पत्तिकमो न वुच्चति । परियायेन पन येभुय्येन एकस्मिं भवे अत्तगाहपुब्बङ्गमो सस्सतुच्छेदाभिनिवेशो, ततो, सस्सतो अयं अत्ता ति गण्हतो अत्तविमुद्धत्थं सीलब्बतुपादानं, उच्छिज्जती ति गण्हतो परलोक-निरपेक्खस्स कामुपादानं ति एव पठमं अत्तवादुपादानं, ततो दिट्ठि-सीलब्बत-कामुपादानानी ति अयमेतेसं एकस्मिं भवे उप्पत्तिकमो ।

२४५. दिट्ठुपादानादीनि चेत्थ पठमं पहीयन्ति सोतपत्तिमग्गवज्झत्ता, कामुपादानं पच्छा अहत्तमग्गवज्झत्ता ति अयमेतेसं पद्धानकमो ।

२४६. महाविसयत्ता पन पाकटत्ता च एतेसु कामुपादानं पठमं देसितं । महाविसयं हि तं अट्ठचित्तसम्पयोगा, अप्पविसयानि इतरानि चतुचित्तसम्पयोगा । येभुय्येन च आलयरामत्ता पजाय पाकटं कामुपादानं, न इतरानि । कामुपादानवा कामानं समधिगमत्थं कोतुहलमङ्गलादि-

बहुलो होति । साम्स दिङ्ङी ति तदनन्तरं दिङ्ङुपादान । न पमिज्जमान मालिब्वत अत्तवाटुपादान-
वसेन दुविधो होति । तस्मिं द्वये, गोकिरिय कुक्कुकिरिय वा दिम्वा पि वेदितव्वतो ओल्लारिक
ति सालिब्वतुपादानं पठमं देसितं, मुग्गुमत्ता अन्ते अत्तवाटुपादानं ति । अयमेतेस देसनाक्रमो ।

२४७. तण्हा च पुरिमस्मेथ एकधा होनि पञ्चयो ।

सत्तधा अट्ठधा वा पि होति सेसत्तयस्स सा ॥

२४८. एथ च एव देसिते उपादानचतुक्के पुरिमस्स कामुपादानस्स कामतण्हा उपनिस्सयवसेन
एकधा व पञ्चयो होति, तण्हाभिनन्दिनेसु विसयेसु उप्पत्तितो । सेसत्तयस्स पन सहजात-
अज्जमज्ज-निस्सय-सम्पयुत्त-अत्थि-अविगत-हेतुवसेन सत्तधा वा, उपनिस्सयेन सह अट्ठधा वा
पि पञ्चयो होति । यदा च सा उपनिस्सयवसेन पञ्चयो होति, तदा असहजाता वा होती ति ।

अयं, तण्हापञ्चया उपादानं ति पदस्मिं विथारकथा ।

२४९. उपादानपञ्चया भवपदे

अत्थतो धम्मतो चेव सात्थतो भेदसङ्गहा ।

यं यस्स पञ्चयो चेव, विज्जतव्वो विनिच्छयो ॥

२५०. तत्थ, भवती ति भवो । सो कम्मभवो, उपपत्तिभवो चा ति दुविधो होति ।
यथाह—“ भवो दुविधेन, अत्थि कम्मभवो, अत्थि उपपत्तिभवो ” ति [विभंग १३७] ।
तत्थ कम्ममेव भवो कम्मभवो, तथा उपपत्ति येव उपपत्तिभवो । एथ च उपपत्ति, भवती ति
भवो । कम्मं पन यथा सुखकारणत्ता, “ सुखो बुद्धानं उप्पादो ” ति [ध १९४] वुत्तो,
एवं भवकारणत्ता फलवोहारेण भवो ति वेदितव्वं ति । एव तावेत्थ अत्थतो विज्जातव्वो विनिच्छयो ।

२५१. धम्मतो पन कम्मभवो ताव सङ्खेपतो चेतना चेव चेतनासम्पयुत्ता च अभिज्झा-
दयो कम्मसङ्खाता धम्मा । यथाह—“ तत्थ कतमो कम्मभवो ? पुज्जामिसङ्खारो, अपुज्जामि-
सङ्खारो, आनेज्जामिसङ्खारो, परित्तभूमको वा महाभूमको वा, अयं वुच्चति कम्मभवो । सब्बप्पि
भवगाभिकम्मं कम्मभवो ” ति [विभंग १३७] ।

२५२. एथ हि पुज्जामिसङ्खारो ति तेरस चेतना । अपुज्जामिसङ्खारो ति द्वादस ।
आनेज्जामिसङ्खारो ति चतस्सो चेतना । एवं, परित्तभूमको वा महाभूमको वा ति एतेन तासं
येव चेतनाजं मन्दबहुविपाकता वुत्ता । सब्बप्पि भवगाभिकम्मं ति इमिना पन चेतनासम्पयुत्ता
अभिज्झादयो वुत्ता ।

२५३. उपपत्तिभवो पन सङ्खेपतो कम्माभिनिव्वत्ता खन्धा, पभेदतो नवविधो होति । यथाह—
“ तत्थ कतमो उपपत्तिभवो ? कामभवो, रूपभवो, अरूपभवो, सज्जाभवो, असज्जाभावो, नेवसज्जा-
नासज्जाभवो, एकवोकारभवो, चतुवोकारभवो, पञ्चवोकारभवो, अयं वुच्चति उपपत्तिभवो ”
ति [विभंग १३७] ।

२५४. तत्थ कामसङ्घातो भवो कामभवो । एस नयो रूपारूपभवेसु । सञ्जावत भवो सञ्जा वा एत्थ भवे अत्थी ति सञ्जाभवो विपरियायेन असञ्जाभवो । ओळारिकसञ्जाय अभावा सुखुमाय च भावा नेवसञ्जानासञ्जा अस्मिं भवे ति नेवसञ्जानासञ्जाभवो । एको वा वोकारो अस्स भवस्सा ति एकवोकारभवो । एस नयो चतुवोकार-पञ्चवोकारभवेसु ।

२५५. तत्थ कामभवो पञ्च उपादिण्णक्खन्धा, तथा रूपभवो, अरूपभवो चत्तारो, सञ्जाभवो पञ्च, असञ्जाभवो एको उपादिण्णक्खन्धो, नेवसञ्जानासञ्जाभवो चत्तारो । एकवोकारभवादयो एक-चतु-पञ्चक्खन्धा उपादिण्णक्खन्देही ति । एवमेत्थ धम्मतो पि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

२५६. सात्थतो ति, यथा च भवनिर्देशे, तथेव कामं सङ्घारनिर्देशे पि पुज्जाभिसङ्घारादयो व वुत्ता, एव सन्ते पि पुरिमे अतीतकम्मवसेन इध पटिसन्धिया पच्चयत्ता वुत्ता, इमे पच्चुप्पन्नकम्म-वसेन आयति पटिसन्धिया पच्चयत्ता ति पुन वचन सात्थकमेव । पुब्बे वा, “ तत्थ कतमो पुज्जाभिसङ्घारो ? कुसला चेतना कामावचरा ” ति [विभंग १३५] एवमादिना नयेन चेतना व सङ्घारा ति वुत्ता । इध पन, “ सब्बम्पि भवगामिकम्म ” ति [विभंग १३७] वचनतो चेतनासम्पयुत्ता पि । पुब्बे च विज्जाणपच्चयमेव कम्म सङ्घारा ति वुत्तं, इदानी असञ्जाभवनिब्वत्तकम्पि ।

२५७. किं वा बहुना, अविज्जापच्चया सङ्घारा ति एत्थ पुज्जाभिसङ्घारादयो व कुसलाकुसला धम्मा वुत्ता । उपादानपच्चया भवो ति इध पन उपपत्तिभवस्सापि सङ्गाहितत्ता कुसलाकुसला-व्याकता धम्मा वुत्ता । तस्मा सब्बथा पि सात्थकमेविद पुन वचनं ति । एवमेत्थ सात्थतो पि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

२५८. भेदसङ्गहा ति उपादानपच्चया भवस्स भेदतो चेव सङ्गहतो च । यं हि कामुपादान-पच्चया कामभवनिब्वत्तकं कम्म करियति, सो कम्मभवो, तदभिनिब्वत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । एस नयो रूपारूपभवेसु । एवं कामुपादानपच्चया द्वे कामभवा तदन्तोगधा च सञ्जाभव-पञ्च-वोकारभवा, द्वे रूपभवा तदन्तोगधा च सञ्जाभव-असञ्जाभव-एकवोकारभव-पञ्चवोकारभवा, द्वे अरूपभवा तदन्तोगधा च सञ्जाभव-नेवसञ्जानासञ्जाभव-चतुवोकारभवा ति सद्धि अन्तोगधेहि छ भवा । यथा च कामुपादानपच्चया सद्धि अन्तोगधेहि छ भवा, तथा सेसुपादानपच्चया पी ति । एवं उपादानपच्चया भेदतो सद्धि अन्तोगधेहि चतुवीसति भवा ।

२५९. सङ्गहतो पन, कम्मभव उपपत्तिभवश्च एकतो कत्वा कामुपादानपच्चया सद्धि अन्तोगधेहि एको कामभवो, तथा रूपारूपभवा ति तयो भवा । तथा सेसुपादानपच्चया पी ति । एवं उपादानपच्चया सङ्गहतो सद्धि अन्तोगधेहि द्वादस भवा ।

२६०. अपि च अविसेसेन उपादानपच्चया कामभवूपगं कम्मं कम्मभवो, तदभिनिब्वत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । एस नयो रूपारूपभवेसु । एवं उपादानपच्चया सद्धि अन्तोगधेहि द्वे

कामभवा, द्वे रूपभवा, द्वे अन्वयभवा नि अपरेण परियायेन मङ्गहतो छ भवा । कम्मभव-उप-
पत्तिभवमेव वा अनुपगम्म मङ्गि अन्तोगधेहि कामभवादिवमेन नयो भवा हान्ति । कामभवादि-
भेदमपि अनुपगम्म कम्मभव-उपपत्तिभववसेन द्वे भवा हान्ति । कम्मउपपत्तिभेदश्चापि अनुपगम्म,
उपादानपञ्चया भवो नि भववसेन को व भवो होती नि । एवमेव उपादानपञ्चयस्स भवस्स
भेदसङ्गहा पि विज्जातव्वो विनिच्छयो ।

२६१. यं यस्स पञ्चयो चा नि यञ्चेत्थ उपादानं यम्म पञ्चयो होति, ततो पि विज्जा-
तव्वो विनिच्छयो नि अत्थो । किं पनेत्थ कम्म पञ्चयो होति ? य किञ्चि यस्स कस्सचि
पञ्चयो होति येव । उम्मत्तको विय हि पुयुज्जनो । सो, इदं युत्त, इद अयुत्त ति अविचारेत्वा
यस्स कस्सचि उपादानस्स वमेन य किञ्चि भव पथेत्था य किञ्चि कम्म करोति येव । तस्मा
यदेकच्चे, सीलव्वतुपादानेन रूपारूपभवा न होन्ती नि वदन्ति, त न गहेत्तव्वं । सब्बेन पन
सब्बो होती नि गहेत्तव्व ।

२६२. सेय्यथिद—इधेकच्चा अनुस्सववसेन वा दिट्ठानुसारेण वा, कामा नामेने मनुस्सलोके
चेव खत्तियमहासालकुटादिमु, छकामावचरदेवलोके च समिद्धा ति चिन्तेत्वा तेस अधिगमत्थ
असद्धम्मसवनादीहि वञ्चितो, इमिना कम्मेण कामा सम्पज्जन्ती ति मज्जमानो कामुपादानवसेन
कायदुच्चरितादीनि पि करोति । सो दुच्चरितपारिपूरिया अपाये उपपज्जति । सन्दिट्ठिके वा पन
कामे पत्थयमानो पटिलद्धे च गोपयमानो कामुपादानवसेन कायदुच्चरितादीनि करोति । सो
दुच्चरितपारिपूरिया अपाये उपपज्जति । तत्रस्स उपपत्तिहेतुभूतं कम्मं कम्मभवो, कम्माभिनिव्वत्ता
खन्धा उपपत्तिभवो । सज्जाभव-पञ्चवोकारभवा पन तदन्तोगधा एव ।

२६३. अपरो पन सद्धम्मसवनादीहि उपब्रूहितजाणो, इमिना कम्मेण कामा सम्पज्जन्ती ति
मज्जमानो कामुपादानवसेन कायसुचरितादीनि करोति । सो सुचरितपारिपूरिया देवेषु वा
मनुस्सेषु वा उपपज्जति । तत्रस्स उपपत्तिहेतुभूतं कम्मं कम्मभवो, कम्माभिनिव्वत्ता खन्धा उप-
पत्तिभवो । सज्जाभवपञ्चवोकारभवा पन तदन्तोगधा एव । इति कामुपादानं सप्पभेदस्स
सान्तोगधस्स कामभवस्स पञ्चयो होति ।

२६४. अपरो, रूपारूपभवेसु ततो समिद्धतरा कामा ति सुत्वा वा परिकप्पेत्वा वा कामुपा-
दानवसेनेव रूपारूपसमापत्तियो निव्वत्तेत्वा समापत्तिबलेन रूपारूपब्रह्मलोके उपपज्जति । तत्रस्स
उपपत्तिहेतुभूतं कम्म कम्मभवो, कम्माभिनिव्वत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । सज्जा-असज्जा-
नेवसज्जानासज्जा-एक-चतु-पञ्चवोकारभवा पन तदन्तोगधा एव । इति कामुपादानं सप्पभेदानं
सान्तोगधानं रूपारूपभवानमपि पञ्चयो होति ।

२६५. अपरो, अय अत्ता नाम कामावचरसम्पत्तिभवे वा रूपारूपभवानं वा अज्जतरस्मि
उच्छिन्ने सुउच्छिन्नो होती ति उच्छेददिट्ठि उपादाय तदुपगं कम्मं करोति । तस्स कम्म कम्म-

भवो, कम्माभिनिव्वत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । सञ्जाभवादयो पन तदन्तोगधा एव । इति दिट्ठुपादान सप्पभेदानं सान्तोगधानं तिण्णम्पि काम-रूपारूपभवान पच्चयो होति ।

२६६. अपरो, अय अत्ता नाम कामावचरसम्पत्तिभवे वा रूपारूपभवान वा अज्जतरस्मिं सुखी होति विगतपरिळाहो ति अत्तवाटुपादानेन तदुपग कम्म करोति । तस्स तं कम्म कम्म-भवो, तदभिनिव्वत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । सञ्जाभवादयो पन तदन्तोगधा एव । इति अत्तवाटुपादान सप्पभेदान सान्तोगधान तिण्ण भवान पच्चयो होति ।

२६७. अपरो, इदं सीलव्वतं नाम कामावचरसम्पत्तिभवे वा रूपारूपभवान वा अज्ज-तरस्मिं परिपूरेन्तस्स सुखं पारिपूरिं गच्छती ति सीलव्वतुपादानवसेन तदुपग कम्मं करोति । तस्स त कम्मं कम्मभवो, तदभिनिव्वत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । सञ्जाभवादयो पन तदन्तोगधा एव । इति सीलव्वतुपादान सप्पभेदान सान्तोगधानं तिण्णं भवानं पच्चयो होति । एवमेत्थ य यस्स पच्चयो होति, ततो पि विज्जातव्वो विनिच्छयो ।

२६८. किं पनेत्थ कस्स भवस्स कथं पच्चयो होती ति चे,—

रूपारूपभवानं उपनिस्सयपच्चयो उपादान ।

सहजातादीहि पि तं कामभवस्सा ति विज्जेय्यं ॥

२६९. रूपारूपभवानं हि, कामभवपरियापन्नस्स च कम्मभवे कुसलकम्मस्सेव, उपपत्तिभवस्स चेतं चतुव्विधम्पि उपादानं उपनिस्सयपच्चयवसेन एकधा व पच्चयो होति । कामभवे अत्तना सम्पयुत्ताकुसलकम्मभवस्स सहजात-अज्जमज्ज-निस्सय-सम्पयुत्त-अत्थि-अविगत-हेतुपच्चयप्पभेदेहि सहजातादीहि पच्चयो होति, विप्पयुत्तस्स पन उपनिस्सयपच्चयेनेवा ति ।

अय, उपादानपच्चया भवो ति पदस्मिं वित्थारकथा ।

२७०. भवपच्चया जाती ति आदिसु जातिआदीनं विनिच्छयो सच्चनिर्देशे वुत्तनयेनेव वेदितव्वो [१६।३१-५२] । भवो ति पनेत्थ कम्मभवो व अधिप्पेतो । सो हि जातिया पच्चयो, न उपपत्तिभवो । सो पन कम्मपच्चय-उपनिस्सयपच्चयवसेन द्वेधा पच्चयो होती ति ।

२७१. तत्थ सिया, कथं पनेतं जानितव्वं, भवो जातिया पच्चयो ति चे,—बाहिरपच्चय-समत्ते पि हीन-पणीतादिविसेसदस्सनतो । बाहिरान हि जनक-जननी-सुक्कसोणिताहारादीनं पच्चयानं समत्ते पि सत्तानं यमकानम्पि सतं हीन-पणीतादिविसेसो दिस्सति । सो च न अहेतुको सब्बदा च सब्बेसञ्च अभावतो, न कम्मभवतो अज्जहेतुको तदभिनिव्वत्तकसत्तानं अज्जत्तसन्ताने अज्जस्स कारणस्स अभावतो ति कम्मभवहेतुको व । कम्मं हि सत्तानहीनपणीतादिविसेसस्स हेतु । तेनाह भगवा—“ कम्मं सत्ते विभजति, यदिदं हीनपणीतताया” ति [म ३।२०३] । तस्मा जानितव्वमेत, भवो जातिया पच्चयो ति ।

२७२. यस्मा च असति जानिया जरामरण नाम सोकादयो वा यस्मा न होन्ति, जानिया पन सति जरामरणश्चैव जरामरणमङ्गानदुक्खवयस्सफुट्टम्म च वालम्म जरामरणाभिसम्बन्धा वा तेन तेन दुक्खवयस्सेन फुट्टम्म अनभिसम्बन्धा वा सोकादयो च यस्मा होन्ति, तस्मा अयम्पि जानि जरामरणस्स चैव सोकादीनञ्च पञ्चयो होती ति वेदिनञ्चा । सा पन उपनिम्सयकोटिया एकया व पञ्चयो होती ति ।

अय, भवपञ्चया जार्ती ति आदिसु विन्थारकथा ।

२७३. यस्मा पनेत्थ सोकादयो अवसाने वुत्ता, तस्मा या सा, अविज्जपञ्चया सङ्खारा ति एवमेतस्स भवचक्रस्स आदिहि वुत्ता, सा सोकादीहि अविज्जा सिद्धा ।

भवचक्रमविदितादिमिदं, कारकवेदकरहित ।

द्वादसविधसुञ्जतासुञ्ज सनन समित पवत्तती ति ॥

वेदितब्बं ।

२७४. कथ पनेत्थ सोकादीहि अविज्जा सिद्धा ? कथमिदं भवचक्रं अविदितादि ? कथं कारकवेदकरहित ? कथं द्वादसविधसुञ्जतासुञ्ज ति चे,—[वुत्ते ।]

२७५. एत्थ हि, सोकदोमनस्सुपायासा अविज्जाय अविद्योगिनो, परिदेवो च नाम मूब्धसा ति तेषु ताव सिद्धेसु सिद्धा होति अविज्जा । अपि च, “ आसवसमुदया अविज्जासमुदयो ” ति [म १।५४] वुत्त । आसवसमुदया चेते सोकादयो होन्ति ।

२७६. कथं ? वत्थुकामवियोगे ताव सोको कामासवसमुदया होति । यथाह—

“ तस्स चे कामयानस्स, छन्दजातस्स जन्तुनो ।

ते कामा परिहायन्ति, सल्लविद्धो व रूपती ” ति [सु ७६७] ॥

यथा चाह—“ कामतो जायति सोको ” ति [ध २१५] ।

२७७. सब्बे पि चेते दिट्ठासवसमुदया होन्ति । यथाह—“ तस्स, अह रूपं मम रूपं ति परि-युट्ठायिनो रूपविपरिणामञ्जयाभावा उप्पजन्ति सोकपरिदेवदुक्खदोमनस्सुपायासा ” ति [सं ३।३] ।

२७८. यथा च दिट्ठासवसमुदया, एवं भवासवसमुदया पि । यथाह—“ ये पि ते देवा दीघायुका वण्णवन्तो सुखबहुला उच्चेषु विमानेषु चिरं दीघं अद्धानं तिङ्गन्ति, ते पि तथागतस्स धम्मदेसनं सुत्वा भय सन्तासं सवेगमापज्जन्ती ” ति [अं २।३३, सं ३।८५] । पञ्च पुब्बनिमित्तानि दित्वा मरणभयेन सन्तजितानं देवानं विय ।

२७९. यथा च भवासवसमुदया, एवं अविज्जासवसमुदया पि । यथाह—“ सखो सो, भिक्खवे, बालो दिट्ठे व धम्मे तिविधं दुक्खं दोमनस्सं पटिसंवेदेती ” ति [म ३।१६३] । इति यस्मा आसवसमुदया एते धम्मा होन्ति, तस्मा एते सिञ्जमाना अविज्जाय हेतुभूते आसवे साधेन्ति । आसवेषु च सिद्धेषु पञ्चयभावे भावतो अविज्जा पि सिद्धा व होती ति । एवं तावेत्थ सोकादीहि अविज्जा सिद्धा होती ति वेदितब्बा ।

२८०. यस्मा पन एवं पञ्चयभावे भावतो अविज्जाय सिद्धाय पुन, अविज्जापञ्चया सङ्घारा, सङ्घारपञ्चया विज्जाण ति एव हेतुफलपरम्पराय परियोसान नत्थि, तस्मा त हेतुफलसम्बन्धवसेन पवत्तं द्वादसङ्ग भवचक्रं अविदितादी ति सिद्धं होति ।

२८१. एव सति, अविज्जापञ्चया सङ्घारा ति इदं आदिमत्तकथनं विरुज्झती ति चे,— नयिदं आदिमत्तकथनं, पधानधम्मकथनं पनेत । तिण्णन्न हि वट्ठान अविज्जा पधाना । अविज्जा-गहणेन हि अवसेसकिलेसवट्ठञ्च कम्मादीनि च बाळ पलिबोधेन्ति, सप्पसिरगहणेन सेससप्पसरीरं विय बाह । अविज्जासमुच्छेदे पन कते तेहि विमोक्खो होति, सप्पसिरच्छेदे कते पलिबोधित-बाहाविमोक्खो विय । यथाह—“ अविज्जाय त्वेव असेसविरागनिरोधा सङ्घारनिरोधो ” ति [स २।१] आदि । इति य गणहतो बन्धो, मुञ्चतो च मोक्खो होति, तस्स पधानधम्मस्स कथनमिदं, न आदिमत्तकथनं ति । एवमिदं भवचक्रं अविदितादी ति वेदितव्वं ।

२८२. तयिदं, यस्मा अविज्जादीहि कारणेहि सङ्घारादीन पवत्ति, तस्मा ततो अज्जेन, “ ब्रह्मा महाब्रह्मा ...सेडो सज्जिता ” ति [दी १।१८] एवं परिकप्पितेन ब्रह्मादिना वा ससारस्स कारकेन, “ सो खो पन मे अयं अत्ता वदो वेदय्यो ” ति [म १।८] एव परि-कप्पितेन अत्तना वा सुखदुक्खानं वेदकेन रहितं । इति कारकवेदकरहितं ति वेदितव्वं ।

२८३. यस्मा पनेत्थ अविज्जा उदयव्ययधम्मकत्ता ध्रुवभावेन, सङ्किलिङ्गत्ता सङ्किलेसिकत्ता च सुभभावेन, उदयव्ययपीळितत्ता सुखभावेन, पञ्चयायत्तवुत्तित्ता वसवत्तनभूतेन अत्तभावेन च सुज्जा, तथा सङ्घारादीनि पि अङ्गानि, यस्मा वा अविज्जा न अत्ता, न अत्तनो, न अत्तनि, न अत्तवती, तथा सङ्घारादीनि पि अङ्गानि, तस्मा द्वादसविधसुज्ज्वतासुज्ज्वं एतं भवचक्रं ति वेदितव्वं ।

२८४. एवञ्च विदित्वा पुन

तस्साविज्जा तण्हा मूलमतीतादयो तयो काला ।

द्वे अट्ठ द्वे एव च सरूपतो तेसु अङ्गानि ॥

२८५. तस्स खो पनेतस्स भवचक्रस्स, अविज्जा तण्हा चा ति द्वे धम्मा मूल ति वेदि-तव्वा । तदेतं, पुब्बन्ताहरणतो अविज्जामूलं वेदनावसानं, अपरन्तसन्तानतो तण्हामूलं जरा-मरणावसानं ति दुविधं होति ।

२८६. तत्थ पुरिमं दिङ्किचरितवसेन वुत्तं, पच्छिमं तण्हाचरितवसेन । दिङ्किचरितानं हि अविज्जा, तण्हाचरितानञ्च तण्हा संसारनायिका । उच्छेददिङ्गिसमुग्धाताय वा पठमं फलुप्पत्तिया हेतुन अनुपच्छेदप्पकासनतो, सस्सतदिङ्गिसमुग्धाताय दुतियं उप्पन्नानं जरामरणप्पकासनतो । गम्भसेव्यकवसेन वा पुरिमं अनुपुब्बवत्तिदीपनतो, ओपपातिकवसेन पच्छिमं सहुप्पत्तिदीपनतो ।

२८७. अतीत-पञ्चुप्पन्नानागता चस्स तयो काला । तेसु पाळियं सरूपतो आगतवसेन,

अविज्ञा सङ्घारा चा ति द्वे अङ्गानि अनीनकालानि, विज्जाणादीनि भवावमानानि अद्भु पञ्चुप्पन्नकालानि, जाति चैव जर'मरणञ्च द्वे अनागनकालानां ति वेदितव्वानि ।

२८८. पुन

हेतु-फल-हेतुपुव्वक-तिसन्धि चतुभेदमङ्गहञ्चेन ।

त्रांमतिआकारार निवट्ठमनवड्ढितं समति ॥

इति पि वेदिनव्व ।

२८९. तत्थ, सङ्घारानञ्च पटिसन्धिविज्जाणम्स च अन्तरा एकां हेतुफलमन्धि नाम, वेदनाय च तण्हाय च अन्तराय एको फलहेतुसन्धि नाम, भवस्म च जातिया च अन्तरा एको हेतुफलसन्धी ति एवमिदं हेतु-फल-हेतुपुव्वक-निमन्धी ति वेदितव्वं ।

२९०. सन्धीन आदिपरियोसानववथिना पनम्स चत्तारे मङ्गहा होन्ति । सेय्यथिदं— अविज्ञा-सङ्घारा एको सङ्गहो, विज्जाण-नामरूप-सल्लापतन-कम्म-वेदना दुतियो, तण्हा-उपादान-भवा ततियो, जाति-जरामरण चतुथो ति एवमिदं चतुभेदसङ्गहं ति वेदितव्व ।

२९१. अतीते हेतुयो पञ्च, इदानि फलपञ्चकं ।

इदानि हेतुयो पञ्च, आयति फलपञ्चकं ति ॥

एतेहि पन वीसतिया आकारसङ्घातेहि अरेहि वीसतिआकारारं ति वेदितव्वं ।

२९२. तत्थ अतीते हेतुयो पञ्चा ति, अविज्ञा सङ्घारा चा ति इमे ताव द्वे वुत्ता एव । यस्मा पन अविद्धा परितस्सति, परितस्सितो उपादियति, तस्सुपादानपच्चया भवो, तस्मा तण्डु-पादनभवा पि गहिता होन्ति । तेनाह—“ पुरिमकम्मभवस्मिं मोहो अविज्ञा, आयूहना सङ्घारा, निकन्ति तण्हा, उपगमन उपादानं, चेतना भवो, इति इमे पञ्चधम्मा पुरिमकम्मभवस्मिं इध पटिसन्धिया पच्चया ” ति [पटि १।५२] ।

२९३. तत्थ पुरिमकम्मभवस्मिं ति पुरिमे कम्मभवे । अतीतजातियं कम्मभवे कयिरमाने ति अत्थो । मोहो अविज्ञा ति यो तदा दुक्खादिषु मोहो, येन मूळ्हो कम्म करोति, सा अविज्ञा । आयूहना सङ्घारा ति तं कम्मं करोतो या पुरिमचेतनायो, यथा, दानं दस्सामी ति चित्तं उपादेत्वा मासम्पि संवच्छरम्पि दानूपकरणानि सज्जेन्तस्त उप्पन्ना पुरिमचेतनायो । पटि-ग्गाहकान पन हत्थे दक्खिणं पतिट्ठापयतो चेतना भवो ति वुच्चति । एकावज्जनेसु वा छसु जवनेसु चेतना आयूहना सङ्घारा नाम, सत्तमा भवो । या काचि वा पन चेतना भवो, सम्प-युत्ता आयूहना सङ्घारा नाम । निकन्ति तण्हा ति या कम्मं करोन्तस्स तस्स फले उपपत्तिभवे निकामना पत्थना, सा तण्हा नाम । उपगमनं उपादानं ति य कम्मभवस्स पच्चयभूतं, इदं कत्वा असुकास्मिं नाम ठाने कामे सेविस्सामि, उच्छिज्जिस्सामी ति आदिना नयेन पवत्त उप-गमनं गहणं परामसनं, इदं उपादानं नाम । चेतना भवो ति आयूहनावसाने वुत्ता चेतना भवो ति । एवमत्थो वेदितव्वो ।

२९४. इदानीं फलपञ्चकं ति विज्जाणादि वेदनावसानं पाळियं आगतमेव । यथाह—
“ इध पटिसन्धि विज्जाणं, ओक्कन्ति नामरूप, पसादो आयतन, फुट्ठो फस्सो, वेदयितं वेदना,
इति इमे पञ्च धम्मा इधूपपत्तिभवस्मिं पुरेकतस्स कम्मस्स पच्चया ” ति [पटि १।५२] ।

२९५. तत्थ, पटिसन्धि विज्जाणं ति, य भवन्तरपटिसन्धानवसेन उप्पन्नत्ता पटिसन्धी
ति बुच्चति, तं विज्जाण । ओक्कन्ति नामरूपं ति, या गब्भे रूपारूपधम्मान ओक्कन्ति,
आगन्त्वा पविसन विय, इदं नामरूप । पसादो आयतनं ति इदं चक्खादिपञ्चायतनवसेन
वुत्तं । फुट्ठो फस्सो ति, यो आरम्मण फुट्ठो फुसन्तो उप्पन्नो, अयं फस्सो । वेदयितं वेदना
ति, य पटिसन्धिविज्जाणेन वा सळायतनपच्चयेन वा फस्सेन सह उप्पन्नं विपाकवेदयित, सा
वेदना ति । एवमत्थो वेदितब्बो ।

२९६. इदानीं हेतुयो पञ्चा ति तण्हादयो । पाळिय आगता तण्हुपादानभवा, भवे पन
गहिते तस्स पुब्बभागा तंसम्पयुत्ता वा सङ्खारा गहिता व होन्ति, तण्हुपादानगहणेन च त-
सम्पयुत्ता, याय वा मूळ्हो कम्म करोति सा अविज्जा गहिता व होती ति एवं पञ्च । तेनाह—
“ इध परिपक्कत्ता आयतनान मोहो अविज्जा, आयूहना सङ्खारा, निकन्ति तण्हा, उपगमन
उपादान, चेतना भवो, इति इमे पञ्च धम्मा इध कम्मभवस्मिं आयतिं पटिसन्धिया पच्चया ” ति
[पटि १।५२] । तत्थ इध परिपक्कत्ता आयतनानं ति परिपक्कायतनस्स कम्मकरणकाले
सम्मोहो दस्सितो । सेसं उत्तानत्थमेव ।

२९७. आयतिं फलपञ्चकं ति विज्जाणादीनि पञ्च । तानि जातिगहणेन वुत्तानि ।
जरामरणं पन तेस येव जरामरणं । तेनाह—“ आयतिं पटिसन्धि विज्जाणं, ओक्कन्ति नाम-
रूपं, पसादो आयतनं, फुट्ठो फस्सो, वेदयित वेदना, इति इमे पञ्च धम्मा आयतिं उपपत्ति-
भवस्मिं इध कतस्स कम्मस्स पच्चया ” ति [पटि १।५२] । एवमिदं बीसतिआकारारं होति ।

२९८. तिवट्ठमनवट्ठिं भमती ति एत्थ पन, सङ्खारभवा कम्मवट्ठं, अविज्जातण्हुपादानानि
किलेसवट्ठं, विज्जाण-नामरूप-सळायतन-फस्स-वेदना विपाकवट्ठं ति इमेहि तीहि वट्ठेहि तिवट्ठ-
मिदं भवचक्रं, याव किलेसवट्ठं न उपच्छिज्जति ताव अनुपच्छिन्नपच्चयत्ता अनवट्ठितं, पुनपुन
परिवत्तनतो भमति येवा ति वेदितब्बं ।

२९९. तयिदमेव भममानं

सच्चप्पभवतो किच्चा वारणा उपमाहि च ।

गम्भीर-नयभेदा च विज्जातब्बं यथारहं ॥

३००. तत्थ यस्मा कुसलाकुसलं कम्म अविसेसेन समुदयसच्चं ति सच्चविभङ्गे वुत्तं, तस्मा,
अविज्जापच्चया सङ्खारा ति अविज्जाय सङ्खारा दुतियसच्चप्पभवं दुतियस्सच्चं, सङ्खारेहि विज्जाण
दुतियसच्चप्पभवं पठमसच्चं, विज्जाणादीहि नामरूपादीनि विपाकवेदनापरियोसानानि पठमसच्च-

पुनरपि पटममच्च, वेदनाय तण्हा पटममच्चपुनरपि द्वितीयमच्च, तण्हाय उपादानं द्वितीयमच्चपुनरपि
द्वितीयमच्च, उपादानतो भवो द्वितीयमच्चपुनरपि पटममच्चद्वितीयमच्च, भवतो जाति द्वितीयमच्चपुनरपि
पटममच्च, जातिया जरावरणं पटममच्चपुनरपि पटनमच्च ति एव नाविद् सच्चपुनरपि
विज्जातब्बं यथारह ।

३०१. यस्मा पनेत्य अविज्जा वत्थुसु च मत्ते सम्मोहेति पच्चयो च होति सङ्खारानं
पातुभावाय, तथा सङ्खारा सङ्खतञ्च अभिमह्वरोत्ति पच्चया च होन्ति विज्जागम्म, विज्जाणम्पि
वत्थुञ्च पटिजानाति पच्चयो च होति नामरूपस्स, नामरूपम्पि अज्जमज्जञ्च उय्यम्भेति पच्चयो
च होति सळायतनस्स, सळायतनम्पि सविमये च पवत्तति पच्चयो च होति फस्सस्स, फस्सो पि
आरम्भणञ्च फुसति पच्चयो च होति वेदनाय, वेदना पि आरम्भणरसञ्च अनुभवति पच्चयो च
होति तण्हाय, तण्हा पि रज्जनीये च वस्से रज्जति पच्चयो च होति उपादानस्स, उपादानम्पि
उपादानिये च धम्मे उपादियति पच्चयो च होति भवस्स, भवो पि नानागतिषु च विक्खिपति
पच्चयो च होति जातिया, जाति पि क्खन्धे च जनेति तेस अभिनिव्वत्तिभावेन पवत्तत्ता,
पच्चयो च होति जरावरणस्स, जरावरणम्पि खन्धानं पाकभेदभावञ्च अधितिहति पच्चयो च
होति भवन्तरपातुभावाय सोकादीन अधिहानत्ता, तस्मा सब्बपदेसु द्वेधा पवत्तिकिच्चतो पि इदं
विज्जातब्बं यथारह ।

३०२. यस्मा चेत्थ, अविज्जापच्चया सङ्खारा ति इदं कारकदस्सननिवारणं, सङ्खारपच्चया
विज्जाणं ति अत्तसङ्कतिदस्सननिवारणं, विज्जाणपच्चया नामरूपं ति अत्ता ति परिकप्पितवत्थु-
भेददस्सनतो घनसङ्खानिवारणं, नामरूपपच्चया सळायतनं ति आदि, अत्ता पस्सति .पे....
विजानाति, फुसति, वेदयति, तण्हीयति, भवति, जायति, जीयति, मीयती ति एवमादिदस्सन-
निवारणं, तस्मा मिच्छादस्सननिवारणतो पेतं भवचक्रं विज्जातब्बं यथारह ।

३०३. यस्मा पनेत्य सलक्खण-सामज्जलक्खणवसेन धम्मानं अदस्सनतो अन्धो विय अविज्जा,
अन्धस्स उपक्खलनं विय अविज्जापच्चया सङ्खारा, उपक्खलितस्स पतनं विय सङ्खारपच्चया विज्जाणं
पतितस्स गण्डपातुभावो विय विज्जाणपच्चया नामरूपं, गण्डभेदपिळ्का विय नामरूपपच्चया
सळायतनं, गण्डपिळ्काघट्टनं विय सळायतनपच्चया फस्सो, घट्टनदुक्खं विय फस्सपच्चया वेदना,
दुक्खस्स पटिकाराभिलासो विय वेदनापच्चया तण्हा, पटिकाराभिलासेन असप्पायगहणं विय
तण्हापच्चया उपादानं, उपादिण्णअसप्पायालेपनं विय उपादानपच्चया भवो, असप्पायालेपनेन गण्ड-
विकारपातुभावो विय भवपच्चया जाति, गण्डविकारतो गण्डभेदो विय जातिपच्चया जरावरणं, यस्मा
वा पनेत्य अविज्जा अप्पटिपत्तिमिच्छापटिपत्तिभावेन सत्ते अभिभवति पटलं विय अक्खीनि,
तदभिभूतो च बालो पोन्भविकेहि सङ्खारेहि अत्तानं वेठेति कोसकारकिमि विय कोसपदेसेहि,
सङ्खारपरिग्गहितं विज्जाणं गतिषु पतिह लभति परिणायकपरिग्गहितो विय राजकुमारो रज्जे, उपपत्ति-

निमित्तपरिकल्पनतो विज्जाण पटिसन्धिय अनेकप्पकारं नामरूप अभिनिब्बत्तेति मायाकारो वि-
माय, नामरूपे पतिष्ठित सळायतन बुद्धिं विरूळ्हिह वेपुल्ल पापुणाति सुभूमिय पतिष्ठितो वन
प्पगुम्भो विय, आयतनघट्टनतो फस्सो जायति अरणिसहिताभिमन्थनतो अग्गि विय, फस्से-
फुडस्स वेदना पातुभवति अग्गिना फुडस्स दाहो विय, वेदियमानस्स तण्हा पवड्ढति लोणूदक्
पिवतो पिपासा विय, तसितो भवेसु अभिलासं करोति पिसासितो विय पानीये, तदस्सुपादानं,
उपादानेन भव उपादियति आभिसलोभेन मच्छो बळिसं विय, भवे सति जाति होति बीजे
सति अङ्कुरो विय, जातस्स अवस्स जरामरण उप्पन्नस्स रुक्खस्स पतन विय, तस्मा एवं
उपमाहि पेत भवचक्क विज्जातब्ब यथारह ।

३०४. यस्मा च भगवता अत्थतो पि धम्मतो पि देसनातो पि पटिवेधतो पि गम्भीरभावं
सन्धाय, “ गम्भीरो चायं, आनन्द, पटिच्चसमुप्पादो, गम्भीरावभासो चा ” ति [दी २।५५]
वुत्तं, तस्मा गम्भीरभेदतो पेत भवचक्कं विज्जातब्ब यथारह ।

३०५. तत्थ, यस्मा न जातितो जरामरणं न होति, न च जातिं विना अज्जतो होति,
इत्थञ्च जातितो समुदागच्छती ति एवं जातिपच्चयसमुदागतत्तस्स दुरवबोधनीयतो जरामरणस्स
जातिपच्चयसम्भूतसमुदागतद्वो गम्भीरो, तथा जातिया भवपच्चय....पे....सङ्खारान अविज्जापच्चय-
सम्भूतसमुदागतद्वो गम्भीरो, तस्मा इदं भवचक्कं अत्थगम्भीर ति अयं तावेत्थ अत्थगम्भीरता ।
हेतुफलं हि अत्थो ति वुत्तति । यथाह—“ हेतुफले जाणं अत्थपटिसम्भिदा ” ति [विभंग २९३] ।

३०६. यस्मा पन येनाकारेण यदवत्था च अविज्जा तेस तेसं सङ्खारानं पच्चयो होति, तस्स
दुरवबोधनीयतो अविज्जाय सङ्खारानं पच्चयद्वो गम्भीरो, तथा सङ्खारान....पे....जातिया जरा-
मरणस्स पच्चयद्वो गम्भीरो, तस्मा इदं भवचक्कं धम्मगम्भीरं ति अयमेत्थ धम्मगम्भीरता । हेतुनो
हि धम्मो ति नामं । यथाह—“ हेतुमिह जाणं धम्मपटिसम्भिदा ” ति [विभंग २९३] ।

३०७. यस्मा चस्स तेन तेन कारणेन तथा तथा पवत्तेतब्बत्ता देसना पि गम्भीरा, न
तत्थ सब्बज्जुतजाणतो अज्जं जाण पतिट्ठं लभति,—तथा हेतं कत्थचि सुत्ते अनुलोमतो, कत्थचि
पटिलोमतो, कत्थचि अनुलोम-पटिलोमतो, कत्थचि वेमज्झतो पट्टाय अनुलोमतो वा पटिलोमतो
वा, कत्थचि तिसन्धिचतुसङ्खेपं, कत्थचि द्विसन्धितिसङ्खेप, कत्थचि एकसन्धिद्विसङ्खेपं देसितं,—
तस्मा इदं भवचक्कं देसनागम्भीरं ति अयं देसनागम्भीरता ।

३०८. यस्मा चेत्थ यो सो अविज्जादीनं सभावो येन पटिविद्धेन अविज्जादयो सम्मा स-
लक्खणतो पटिविद्धा होन्ति, सो दुप्परियोगाहत्ता गम्भीरो, तस्मा इदं भवचक्कं पटिवेधगम्भीरं ।
तथा हेत्थ अविज्जाय अज्जाणादस्सनसच्चासप्पटिवेधद्वो गम्भीरो, सङ्खारानं अभिसङ्खरणायूहन-
स्रगम-विरागद्वो, विज्जाणस्स सुज्जत अब्यापार-असङ्कन्तिपटिसन्धिपातुभावद्वो, नामरूपस्स एकु-
प्पाद-चिनिब्भोगाविनिब्भोग-नमन-रूपनद्वो, सळायतनस्स अधिपति-लोक-द्वार-खेत्त-विसयिभावद्वो,

फस्सस्स फुसन-सङ्खइन-सङ्गति-सन्निपातडो, वेदनाय आरम्मणरसानुभवन-सुखदुक्खमज्झत्तभाव-
निज्जीव-वेदयितडो, तण्हाय अभिनन्दितज्झोसान-सरिता-लता-नदी-तण्हासमुद्द-दुप्पूरडो, उपादानस्स
आदान-गहणाभिनिवेस-परामास-दुरतिक्रमडो, भवस्स आयूहनाभिसङ्खरण-योनि-गति-ठिति-
निवासेसु-खिपनडो, जातिया जाति-सज्जाति-ओकन्ति-निव्वत्ति-पातुभावडो, जरामरणस्स खयवय-
भेद-विपरिणामडो गम्भीरो ति एवमेत्थ पटिवेवगम्भीरता ।

३०९. यस्मा पनेत्थ, एकत्तनयो नानत्तनयो अब्यापारनयो एवंधम्मतानयो ति चत्तारो
अत्थनया होन्ति, तस्मा नयभेदतो पेत भवचक्र विज्जातब्बं यथारहं ।

३१०. तत्थ, अविज्जापच्चया सङ्खारा, सङ्खारपच्चया विज्जाणं ति एवं बीजस्स अङ्कुरादि-
भावेन रुक्खभावप्पत्ति विय सन्तानानुपच्छदो एकत्तनयो नाम । य सम्मा पस्सन्तो हेतुफल-
सम्बन्धेन सन्तानस्स अनुपच्छेदावबोधतो उच्छेददिङ्गि पजहति, मिच्छा पस्सन्तो हेतुफलसम्बन्धेन
पवत्तमानस्स सन्तानानुपच्छेदस्स एकत्तगहणतो सस्सतदिङ्गि उपादियति ।

३११. अविज्जादीनं पन यथासक लक्खणवक्थानं नानत्तनयो नाम । यं सम्मा पस्सन्तो
नवनवानं उप्पाददस्सनतो सस्सतदिङ्गि पजहति, मिच्छा पस्सन्तो एकसन्तानपतितस्स भिन्न-
सन्तानस्सेव नानत्तगहणतो उच्छेददिङ्गि उपादियति ।

३१२. अविज्जाय, सङ्खारा मया उप्पादेतब्बा, सङ्खारानं वा, विज्जाणं अहेही ति एवमादि-
व्यापाराभावो अब्यापारनयो नाम । यं सम्मा पस्सन्तो कारकस्स अभाववबोधतो अत्तिदिङ्गि
पजहति, मिच्छा पस्सन्तो, यो असति पि व्यापारे अविज्जादीनं सभावनियमसिद्धो हेतुभावो,
तस्स अगहणतो अकिरियदिङ्गि उपादियति ।

३१३. अविज्जादीहि पन कारणेहि सङ्खारादीनं येव सम्भवो, खीरादीहि दधिआदीनं त्रिय,
न अज्जेस ति अयं एवंधम्मतानयो नाम । य सम्मा पस्सन्तो पच्चयानुरूपतो फलावबोधा
अहेतुकदिङ्गि अकिरियदिङ्गि पजहति, मिच्छा पस्सन्तो पच्चयानुरूपं फलप्पवत्ति अगहेत्वा यतो
कुतोचि यस्स कस्सचि असम्भवगहणतो अहेतुकदिङ्गिस्सेव नियतिवादञ्च उपादियती ति । एवमिदं
भवचक्रं

सच्चप्पभवतो किच्चा वारणा उपमाहि च ।

गम्भीर-नयभेदा च विज्जातब्बं यथारहं ॥

३१४. इदं हि अतिगम्भीरतो अगाधं, नानानयगहणतो दुरतियानं जाणासिना समाधिपवर-
सिलायं सुनिसितेन भवचक्रं अपदाल्त्वा असनिविचक्रमिव निच्चनिम्मथनं संसारभयमतीतो न
कोचि सुपिनन्तरे पत्थि । वुत्तप्पि चेत्तं भगवता—“ गम्भीरो चायं, आनन्द, पटिच्चसमुप्पादो
गम्भीरावभासो च । एतस्स चानन्द, धम्मस्स अज्जाणा अननुबोधा एवमयं पजा तन्ताकुलकजाता

१७।३१४]

पञ्चाभूमिनिर्देशो

गुलागुण्डिकजाता मुञ्जपद्मजभूता अपाय दुग्गति विनिपात ससार नातिवत्तती ” ति
[दी २।५५, स २।९२] । तस्मा अत्तनो वा परेस वा हिताय च सुखाय च पटिपन्नो
अवसेसकिच्चानि पहाय

गम्भीरे पञ्चयाकारणभेदे इध पण्डितो ।

यथा गाध लभेथेवमनुयुञ्जे सदा सतो ति ॥

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
पञ्चाभावनाधिकारे पञ्चाभूमिनिर्देशो नाम
सत्तरसमो परिच्छेदो ।

अट्टारसमो परिच्छेदो दिट्ठिविसुद्धिनिद्देशो

१. इदानीं या, इमेसु भूमिभूतेसु धम्मेषु उग्गाहपरिपुच्छावसेन जाणपरिचयं कत्वा सीलविसुद्धिं चेव चित्तविसुद्धिं चा ति द्वे मूलभूता विसुद्धियो सम्पादेब्बा ति वुत्ता [१४।३२], तत्थ सीलविसुद्धिं नाम सुपरिसुद्धं पातिमोक्खसंवरादिचतुब्बिधं सीलं, तच्च सीलनिद्देशे वित्थारितमेव । चित्तविसुद्धिं नाम सउपचारा, अट्ठ समापत्तियो, ता पि चित्तसीसेन वुत्त-समाधिनिद्देशे सब्बाकारेण वित्थारिता एव । तस्मा ता तत्थ वित्थारितनयेनेव वेदितब्बा ।

२. यं पन वुत्तं, दिट्ठिविसुद्धिं, कङ्खवितरणविसुद्धिं, मग्गामग्गाणदस्सनविसुद्धिं, पटिपदाणदस्सनविसुद्धिं, जाणदस्सनविसुद्धिं ति इमा पञ्च विसुद्धियो सरीरं ति [१४।३२], तत्थ नामरूपानं याथावदस्सनं दिट्ठिविसुद्धिं नाम ।

३. तं सम्पादेतुकामेन समथयानिकेन ताव, ठपेत्वा नेवसज्जानासज्जायतनं अवसेसरूपारूपावचरज्झानानं अज्जतरतो बुड्ढाय वितक्कादीनि ज्ञानङ्गानि तंसम्पयुत्ता च धम्मा लक्खण-रसादिवसेन परिग्गहेतब्बा । परिग्गहेत्वा, सब्बम्पेतं आरम्भणाभिमुखनमनतो नमनङ्गेन नामं ति ववत्थपेतब्बं ।

४. ततो, यथा नाम पुरिसो अन्तोगेहे सप्पं दिस्वा तं अनुबन्धमानो तस्स आसयं पस्सति, एवमेव अयम्पि योगावचरो तं नाम उपपरिक्खन्तो, इदं नामं किं निस्साय पवत्तती ति परियेसमानो तस्स निस्सयं हृदयरूपं पस्सति, ततो हृदयरूपस्स निस्सयभूतानि भूतनिस्सितानि च सेसुपादायरूपानी ति रूपं परिगण्हाति । सो सब्बम्पेत रूपनतो रूपं ति ववत्थपेति, ततो नमनलक्खणं नामं, रूपनलक्खणं रूपं ति सङ्खेपतो नामरूपं ववत्थपेति ।

५. सुद्धविपस्सनायानिको पन, अयमेव वा समथयानिको चतुधातुववत्थाने वुत्तानं तेसं तेसं धातुपरिग्गहमुखानं अज्जतरमुखवसेन सङ्खेपतो वा वित्थारतो वा चतस्सो धातुयो परिगण्हाति । अथस्स याथावसरसलक्खणतो आविभूतासु धातुसु कम्मसमुद्धानग्हि ताव केसे, चतस्सो धातुयो, वण्णो, गन्धो, रसो, ओजा, जीवित, कायप्पसादो ति एवं कायदसकवसेन दस रूपानि, तत्थेव भावस्स अत्थिताय भावदसकवसेन दस, तत्थेव आहारसमुद्धानं ओजड्ढकं, उतुसमुद्धानं चित्तसमुद्धानं ति अपरानि पि चतुवीसती ति एवं चतुसमुद्धानेषु चतुवीसति कोड्ढासेसु चतु-चत्तालीस चतुचत्तालीस रूपानि, सेदो, अस्सु, खेळो, सिङ्घाणिका ति इमेसु पन चतूसु उतु-चित्तसमुद्धानेषु द्वित्रं ओजड्ढकानं वसेन सोळस सोळस रूपानि, उदरिय, करीसं, पुब्बो, मुत्तं ति इमेसु चतूसु उतुसमुद्धानेषु उतुसमुद्धानस्सेव ओजड्ढकम्मस्स वसेन अट्ठ अट्ठ रूपानि पाक्कटानि होन्ती ति । एस ताव द्वत्तिसाकारे नयो ।

६. ये पन इमस्मिं दृत्तिसाकारे आविभूते अपरे दस आकारा आविभवन्ति, तत् असितादिपरिपाचके ताव कम्मजे तेजोकोडासग्धि, ओजइमकञ्चेव जीवितञ्चा ति नव रूपानि तथा चित्तजे अस्सासपस्सासकोडासे पि; ओजइमकञ्चेव सद्दो चा ति नव, सेसेसु चतुसमुद्धानेसु अइसु, जीवितनवकञ्चेव तीणि च ओजइमकानी ति तेत्तिस तेत्तिस रूपानि पाकटानि होन्ति

७. तस्सेव वित्थारतो द्वाचत्तालीसाकारवसेन इमेसु भूतपादायरूपेसु पाकटेसु जातेसु, वत्थुद्वारवसेन पञ्च चक्खुदसकादयो हृदयवत्थुदसकञ्चा ति अपरानि पि सड्ढि रूपानि पाकटानि होन्ति । सो सम्बानि पि तानि रुपनलक्खणेन एकतो कत्वा, एतं रूपं ति पस्सति ।

८. तस्सेव परिग्गहितरूपस्स द्वारवसेन अरूपधम्मा पाकटा होन्ति । सेय्यथिदं—द्वे पञ्चविज्जाणानि, तिस्सो मनोधातुयो, अइसड्ढि मनोविज्जाणधातुयो ति एकासीति लोकिय-चित्तानि, अविसेसेन च तेहि चित्तेहि सहजातो फस्सो, वेदना, सज्जा, चेतना, जीवित, चित्तड्ढिति, मनसिकारो ति इमे सत्त सत्त चेतसिका ति । लोकुत्तरचित्तानि पन नेव सुद्ध-विपस्सकस्स न समथयानिकस्स परिग्गह गच्छन्ति अनधिगतत्ता ति । सो सम्बे पि ते अरूपधम्मे नमनलक्खणेन एकतो कत्वा, एत नामं ति पस्सति । एवमेको चतुधातुववत्थानमुखेन वित्थारतो नामरूपं ववत्थपेति ।

९. अपरो अट्टारसधातुवसेन । कथं ? इव भिक्खु, अत्थि इमस्मिं अत्तभावे चक्खुधातु.... पे....मनोविज्जाणधातु ति धातुयो आवज्जित्वा, यं लोको सेतकण्हमण्डलविचित्तं आयतवित्थं अक्खिकूपके न्हारुसुत्तकेन आवन्ध मंसपिण्ड चक्खू ति सज्जानाति, त अगहेत्वा खन्धनिदेशे उपादारूपेसु वुत्तप्पकार चक्खुप्पसाद चक्खुधातु ति ववत्थपेति ।

१०. यानि पनस्स, निस्सयभूता चतस्सो धातुयो, परिवारकानि चत्तारि वण्ण-गन्ध-रस-ओजा-रूपानि, अनुपालक जीवितिन्द्रियं ति नव सहजातरूपानि, तथेव ठितानि कायदसक-भावदसकवसेन वीसति कम्मजरूपानि, आहारसमुद्धानादीनं तिण्ण ओजइमकानं वसेन चतु-वीसति अनुपादिण्णरूपानी ति एवं सेसानि तेपण्णास रूपानि होन्ति, न तानि चक्खुधातु ति ववत्थपेति । एस नयो सोतधातुआदिसु पि । कायधातुर्यं पन अवसेसानि तेचत्तालीस रूपानि होन्ति । केचि उतु-चित्तसमुद्धानानि सदेन सह नव नव कत्वा पञ्चचत्तालीसा ति वदन्ति ।

११. इति इमे पञ्च पसादा तेसञ्च विसया रूप-सद-गन्ध-रस-फोडब्बा पञ्चा ति दस रूपानि दस धातुयो होन्ति । अवसेसरूपानि धम्मधातु येव होन्ति । चक्खुं पन निस्साय रूपं आरब्ध प्रक्तं चित्तं चक्खुविज्जाणधातुं नामा ति एवं द्वे पञ्चविज्जाणानि पञ्च विज्जाणधातुयो होन्ति, तीणि मनोधातुचित्तानि एका मनोधातु, अइसड्ढि मनोविज्जाणधातुचित्तानि मनोविज्जाणधातु ति सम्बानि पि एकासीति लोकियचित्तानि सत्त विज्जाणधातुयो, तंसम्पयुत्ता फस्सादयो धम्मधातु ति एवमेत्थ अट्ठेकादस्स धातुयो रूप अट्ठइमा धातुयो नामं ति एवमेको अट्टारसधातुवसेन नामरूपं ववत्थपेति ।

१२. अपरो द्वादसायतनवसेन । कथं ? चक्खुधातुय वुत्तनयेनेव, ठपेत्वा तेपण्णास रूपानि चक्खुप्पसादमत्त चक्खायतन ति ववत्थपेति, तत्थ वुत्तनयेनेव च सोत-धान-जिह्वा-कायधातुयो सोत-धान-जिह्वा-कायायतनानी ति, तेस विसयभूते पञ्च धम्मे, रूप-सद्व-गन्ध-रस-फोड्डब्बा-यतनानी ति, लोकिया सत्ताविज्जाणधातुयो मनायतनं ति, तसम्पयुत्तफस्सादयो सेसरूपञ्च धम्मायतनं ति एवमेत्थ अट्ठेकादस आयतनानि रूप, दियद्ध आयतनं नामं ति एवमेको द्वादसायतनवसेन नामरूप ववत्थपेति ।

१३. अपरो ततो सङ्घित्तरं खन्धवसेन ववत्थपेति । कथं ? इध भिक्खु, इमस्मिं सरीरे चतुसमुद्धाना चतस्सो धातुयो, तनिस्सितो वण्णो, गन्धो, रसो, ओजा, चक्खुप्पसादयो पञ्च पसादा, वत्थुरूप, भावो, जीवित्तिन्द्रियं, द्विसमुद्धानो सदो ति इमानि सत्तरस रूपानि सम्मसन्नूप-गानि निष्फन्नानि रूपरूपानि, कायविज्जात्ति, वचीविज्जात्ति, आकासधातु, रूपस्स लहुता, मुदुता, कम्मज्जता, उपचयो, सन्तति, जरता, अनिच्चता ति इमानि पन दस रूपानि न सम्मसन्नूपगानि, आकारविकारअन्तरपरिच्छेदमत्तकानि, न निष्फन्नानि, न रूपरूपानि, अपि च खो रूपानं अकारविकारअन्तरपरिच्छेदमत्ततो रूप ति सङ्घ गतानि,—इति सब्बानि पेतानि सत्तवीसति रूपानि रूपक्खन्धो, एकासीतिया लोकियचित्तेहि सद्धिं उप्पन्ना वेदना वेदनाक्खन्धो, तंसम्पयुत्ता सज्जा सज्जाक्खन्धो, सङ्खारा सङ्खारक्खन्धो, विज्जाणं विज्जाणक्खन्धो ति,—इति रूपक्खन्धो रूपं, चत्तारो अरूपिनो खन्धा नामं ति एवमेको पञ्चक्खन्धवसेन नाम-रूपं ववत्थपेति ।

१४. अपरो, “ य किञ्चि रूपं सब्ब रूपं चत्तारि महाभूतानि चतुल्लञ्च महाभूतान उपादाय रूपं ” ति [म १।२२२-२३] एवं सङ्घित्तेनेव इमस्मिं अत्तभावे रूपं परि-गहेत्वा, तथा मनायतनञ्चैव धम्मायतनेकदेसञ्च नामं ति परिगहेत्वा, इति इदञ्च नामं इदञ्च रूपं, इदं वुच्चति नामरूपं ति सङ्घेपतो नामरूपं ववत्थपेति ।

१५. सचे पनस्स तेन तेन मुखेन रूपं परिगहेत्वा अरूपं परिगण्हतो सुखुमत्ता अरूपं न उपट्ठाति, तेन धुरनिकखेप अक्त्वा रूपमेव पुनप्पुनं सम्मसितब्बं मनसिकातब्बं परिगहेतब्बं ववत्थपेतब्बं । यथा यथा हिस्स रूपं सुविक्खालितं होति, निज्जटं सुपरिसुद्धं तथा तथा तदारम्भणा अरूपधम्मा सयमेव पाकटा होन्ति ।

१६. यथा हि चक्खुमतो पुरिसस्स अपरिसुद्धे आदासे मुखनिमित्तं ओलोकेन्तस्स निमित्तं न पज्जायति । सो, निमित्तं न पज्जायती ति न आदसं छेद्वेति, अथ खो नं पुनप्पुनं परिमज्जति । तस्स परिसुद्धे आदासे निमित्तं सयमेव पाकटं होति । यथा च तेलत्थिको तिलपिड्डं दोणियं आकिरित्वा उदकेन परिप्फोसेत्वा एकवारं द्वेवारं पीळनमत्तेन तेले अनिक्खमन्ते न तिलपिड्डं छेद्वेति, अथ खो नं पुनप्पुनं उण्होदकेन परिप्फोसेत्वा मदित्वा मदित्वा

पीळेति । तस्सेवं करोतो विप्पसन्न तिलतेलं निक्खमति । यथा वा पन उदक पसादेतुकामो कतकडिं गहेत्वा अन्तोघटे हत्थ ओतारेत्वा एक-द्वे वारे घंसनमत्तेन उदके अविप्पसीदन्ते न कतकडिं छुट्ठेति, अथ खो न पुनप्पुन घसति । तस्सेवं करोन्तस्स कललकइम सन्निसीदति, उदक अच्छं होति विप्पसन्नं । एवमेव तेन भिक्खुना धुरनिक्खेप अक्त्वा रूपमेव पुनप्पुन सम्मसितब्ब मनसिकातब्ब परिगगहेतब्ब ववत्थपेतब्बं ।

१७. यथा यथा हिस्स रूपं सुविक्खालित होति निज्जटं सुपरिसुद्ध, तथा तथा तप्पच्चनीककिलेसा सन्निसीदन्ति, कइमुपरिउदक विय चित्तं पसन्नं होति, तदारम्मणा अरूप-धम्मा सयमेव पाकटा होन्ति । एव अज्जाहि पि उच्छु-चोर-गोण-दधि-मच्छादीहि उपमाहि अयमत्थो पकासेतब्बो ।

१८. एवं सुविसुद्धरूपपरिगहस्स पनस्स अरूपधम्मा तीहि आकारेहि उपड्डहन्ति, फस्स-वसेन वा, वेदनावसेन वा, विज्जाणवसेन वा ।

१९. कथं ? एकस्स ताव, पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति आदिना नयेन धातुयो परि-गण्हन्तस्स, पठमाभिनिपातो फस्सो, तंसम्पयुत्ता वेदना वेदनाक्खन्धो, सज्जा सज्जाक्खन्धो, सद्धिं फस्सेन चेतना सङ्खारक्खन्धो, चित्तं विज्जाणक्खन्धो ति उपट्ठाति । तथा केसे पथवीधातु कक्खळलक्खणा....पे....अस्सासपस्सासे पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति पठमाभिनिपातो फस्सो, तसम्पयुत्ता वेदना वेदनाक्खन्धो....पे...चित्तं विज्जाणक्खन्धो ति उपट्ठाति । एवं अरूपधम्मा फस्सवसेन उपड्डहन्ति ।

२०. एकस्स, पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति तदारम्मणरसानुभवनकवेदना वेदनाक्खन्धो, तसम्पयुत्ता सज्जा सज्जाक्खन्धो, तंसम्पयुत्तो फस्सो च चेतना च सङ्खारक्खन्धो, तंसम्पयुत्तं चित्तं विज्जाणक्खन्धो ति उपट्ठाति । तथा केसे पथवीधातु कक्खळलक्खणा .. पे....अस्सास-पस्सासे पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति तदारम्मणरसानुभवनकवेदना वेदनाक्खन्धो....पे.... तसम्पयुत्तं चित्तं विज्जाणक्खन्धो ति उपट्ठाति । एवं वेदनावसेन अरूपधम्मा उपड्डहन्ति ।

२१. अपरस्स, पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति आरम्मणपटिविजाननं विज्जाण विज्जाण-क्खन्धो, तंसम्पयुत्ता वेदना वेदनाक्खन्धो, सज्जा सज्जाक्खन्धो, फस्सो च चेतना च सङ्खार-क्खन्धो ति उपट्ठाति । तथा केसे पथवीधातु कक्खळलक्खणा....पे....अस्सासपस्सासे पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति आरम्मणपटिविजाननं विज्जाण विज्जाणक्खन्धो, तंसम्पयुत्ता वेदना वेदना-क्खन्धो, सज्जा सज्जाक्खन्धो, फस्सो च चेतना च सङ्खारक्खन्धो ति उपट्ठाति । एवं विज्जाणवसेन अरूपधम्मा उपड्डहन्ति ।

२२. एतेनेव उपायेन, कम्मसमुद्धाने केसे पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति आदिना नयेन बाचत्तालीसस्य धातुकोडासेसु चतुन्न चतुन्नं धातूनं वसेन सेसेसु च चक्खुधातुआदिसु रूपा-परिगहमुखेसु सम्बं नयभेदं अनुगत्वा योजना कातब्बा ।

२३. यस्मा च एव सुविसुद्धरूपपरिगहस्सेव तस्स अरूपधम्मा तीहाकारेहि पाकटा होन्ति, तस्मा सुविसुद्धरूपपरिगहेनेव अरूपपरिगहाय योगो कातव्वो, न इतरेण । सच्चे हि एकस्मि वा रूपधम्मे उपडित्ते, द्वीसु वा, रूप पहाय अरूपपरिगह आरभति, कम्मट्ठानतो परिहायति, पथवीकसिणभावनाय वुत्तप्पकारा पव्वतेय्या गावी विय [४।१३०] । सुविसुद्धरूपपरिगहवसेन पण अरूपपरिगहाय योगं करोतो कम्मट्ठान वुद्धि विरुद्धि वेपुल्ल पापुणाति ।

२४. सो, एव फस्सादीन वसेन उपडित्ते चत्तारो अरूपिनो खन्वे नाम ति, तेस आरम्मण-भूतानि चत्तारि महाभूतानि चतुन्नञ्च महाभूतानं उपादाय रूप रूप ति ववत्थपेति । इति अट्ठारस धातुयो, द्वादसायतनानि, पञ्चक्खन्धा ति सब्बे पि तेभूमके धम्मे, खग्गेण समुग्गं विवरमानो विय, यमकतालकन्दं फालयमानो विय च, नामञ्च रूपञ्चा ति द्वेवा ववत्थपेति, नामरूपमत्ततो उद्धं अज्जो सत्तो वा पुग्गलो वा देवो वा ब्रह्मा वा नत्थी ति निडं गच्छति ।

२५. सो एव याथावसरसतो नामरूप ववत्थपेत्वा सुहुतरं, सत्तो पुग्गलो ति इमिस्सा लोकसमज्जाय प्हानत्थाय, सत्तसम्मोहस्स समतिक्रमत्थाय, असम्मोहभूमियं चित्त ठपनत्थाय सम्बहुलसुत्तन्तवसेन, नामरूपमत्तमेविदं, न सत्तो, न पुग्गलो अत्थी ति एतमत्थ संसन्देत्वा ववत्थपेति । वुत्तं हेतं—

“ यथा पि अङ्गसम्भारा होति सद्दो रथो इति ।

एवं खन्धेसु सन्तेसु होति सत्तो ति सम्मुती ” ति [सं १।१३५] ॥

२६. अपरमि वुत्तं—“ सेय्यथा पि, आवुसो, कड्डञ्च पटिच्च वल्लिञ्च पटिच्च मत्तिकञ्च पटिच्च तिणञ्च पटिच्च आकासो परिवारितो अगारं त्वेव सङ्गं गच्छति । एवमेव खो, आवुसो, अड्डिञ्च पटिच्च न्हारुञ्च पटिच्च मंसञ्च पटिच्च चम्मञ्च पटिच्च आकासो परिवारितो रूप त्वेव सङ्गं गच्छती ” ति [म १।१९०] ।

२७. अपरमि वुत्तं—

“ दुक्खमेव हि सम्भोति दुक्खं तिड्ढति वेति च ।

नाज्जत्र दुक्खा सम्भोति नाज्जं दुक्खा निरुज्झती ” ति [सं १।१३५] ॥

२८. एवं अनेकसतेहि सुत्तन्तेहि नामरूपमेव दीपित, न सत्तो, न पुग्गलो । तस्मा, यथा अक्ख-चक्क-पज्जर-ईसादिसु अङ्गसम्भारेसु एकेनाकारेण सण्ठितेसु रथो ति वोहारमत्त होति, परमत्थतो एकेकस्मि अङ्गे उपपरिक्खियमाने रथो नाम नत्थि,—यथा च कट्ठादिसु गेहसम्भारेसु एकेनाकारेण आकासं परिवारेत्वा ठितेसु गेहं ति वोहारमत्तं होति, परमत्थतो गेहं नाम नत्थि,—यथा च अङ्गुलि-अङ्गुठादिसु एकेनाकारेण ठितेसु मुट्ठी ति वोहारमत्तं होति, दोणि-तन्तिआदिसु वीणा ति, हत्थि-अस्सादिसु सेना ति, पाकार-गेह-गोपुरादिसु नगरं ति, खन्धसाखापलासादिसु एकेनाकारेण ठितेसु ऋक्खो ति वोहारमत्तं होति, परमत्थतो एकेकस्मि अवयवे उपपरिक्खियमाने रुक्खो नाम नत्थि,—

एवमेव, पञ्चसु उपादानकखन्धेषु सति, सत्तो पुग्गलो ति वोहारमत्तं होति, परमत्थतो एकेकस्मिं धम्मो उपपरिक्खियमाने, अस्मी ति वा अहं ति वा ति गाहस्स वत्थुभूतो सत्तो नाम नत्थि, परमत्थतो पन नामरूपमत्तमेव अत्थी ति । एवं पस्सतो हि दस्सनं यथाभूतदस्सनं नाम होति ।

२९. यो पनेत यथाभूतदस्सन पहाय, सत्तो अत्थी ति गण्हाति, सो तस्स विनास अनुजानेय्य, अविनास वा । अविनास अनुजानन्तो सस्सते पतति, विनास अनुजानन्तो उच्छेदे पतति । कस्मा ? खीरन्वयस्स दधिनो विय तदन्वयस्स अज्जस्स अभावतो । सो, सस्सतो सत्तो ति गण्हन्तो ओलीयति नाम, उच्छिज्जती ति गण्हन्तो अतिधावति नाम ।

३०. तेनाह भगवा—“ द्वीहि, भिक्खवे, दिट्ठिगतेहि परियुट्ठिता देवमनुस्सा ओलीयन्ति एके, अतिधावन्ति एके, चक्खुमन्तो व पस्सन्ति । कथञ्च, भिक्खवे, ओलीयन्ति एके ? भवारामा, भिक्खवे, देवमनुस्सा, भवरता, भवसम्मुदिता । तेस भवनिरोधाय धम्मो देसियमाने चित्तं न पक्खन्दति नप्पसीदति, न सन्तिट्ठति, नाधिमुच्चति । एवं खो, भिक्खवे, ओलीयन्ति एके । कथञ्च, भिक्खवे, अतिधावन्ति एके ? भवेनेव खो पनेके अट्ठियमाना, हरायमाना, जिगुच्छमाना, विभवं अभिनन्दन्ति, यतो किर भो अयं अत्ता कायस्स भेदा उच्छिज्जति, विनस्सति, न होति परं मरणा, एतं सन्तं, एतं पणितं, एतं याथाव ति । एवं खो, भिक्खवे, अतिधावन्ति एके । कथञ्च, भिक्खवे, चक्खुमन्तो व पस्सन्ति ? इध, भिक्खवे, भिक्खु भूत भूततो पस्सति, भूत भूततो दिस्वा भूतस्स निब्बिदाय विरागाय निरोधाय पटिपन्नो होति । एवं खो, भिक्खवे, चक्खुमन्तो व पस्सन्ती ” ति [इ ४३-४४] ।

३१. तस्मा, यथा दारुयन्तं सुज्ज निज्जीवं निरीहकं, अथ च पन दारुरज्जुकसमायोगवसेन गच्छति पि तिट्ठति पि, सईहकं सब्यापार विय खायति, एवमिदं नामरूपमपि सुज्जं निज्जीवं निरीहक, अथ च पन अज्जमज्जसमायोगवसेन गच्छति पि तिट्ठति पि सईहकं सब्यापारं विय खायती ति दट्ठब्ब । तेनाहु पोराणा—

“ नामञ्च रूपञ्च इधत्थि सच्चतो, न हेत्थ सत्तो मनुजो च विज्जति ।

सुज्जं इदं यन्तमिवाभिसङ्गतं, दुक्खस्स पुञ्जो तिणकड्ढसादिसो ” ति [ ] ॥

३२. न केवलञ्चेतं दारुयन्तूपमाय, अज्जाहि पि नळकलापिआदीहि उपमाहि विभावेतब्बं । यथा हि द्वीसु नळकलापिसु अज्जमज्जं निस्साय ठपितासु एका एकस्सा उपत्थम्भो होति, एकस्सा पतमानाय इतरा पि पतति, एवमेव पञ्चवोकारभवे नामरूपं अज्जमज्जं निस्साय पवत्तति, एकं एकस्स उपत्थम्भो होति, मरणवसेन एकस्मिं पतमाने इतरमपि पतति । तेनाहु पोराणा—

“ यमकं नामरूपञ्च उभो अज्जोज्जनिस्सिता ।

एकस्मिं भिज्जमानस्मिं उभो भिज्जन्ति पच्चया ” ति [ ] ॥

३३. यथा च दण्डाभिहतं भेरि निस्साय सद्दे पवत्तमाने अज्जा भेरि अज्जो सद्दो, भेरि-
सद्दा असम्मिस्सा, भेरि सद्देन सुज्जा, सद्दो भेरिया सुज्जो, एवमेव वत्थुद्वारारम्मणसङ्घात रूप
निस्साय नामे पवत्तमाने अज्जं रूपं, अज्ज नामं, नामरूपा असम्मिस्सा, नामं रूपेन
सुज्ज, रूप नामेन सुज्ज, अपि च खो, भेरि पटिच्च सद्दो विय रूपं पटिच्च नामं पवत्तति ।
तेनाहु पोराणा—

“ न चक्खुतो जायरे फस्सपञ्चमा न रूपतो नो च उभिन्नमन्तरा ।

हेतुं पटिच्च पभवन्ति सङ्घता यथा पि सद्दो प्हटाय भेरिया ॥

न सोततो जायरे फस्सपञ्चमा न सद्दतो नो च उभिन्नमन्तरा....पे ...

न घानतो जायरे फस्सपञ्चमा न गन्धतो नो च उभिन्नमन्तरा....पे. .

न जिह्वतो जायरे फस्सपञ्चमा न रसतो नो च उभिन्नमन्तरा....पे.. .

न कायतो जायरे फस्सपञ्चमा न फस्सतो नो च उभिन्नमन्तरा... पे ..

न वत्थुरूपा पभवन्ति सङ्घता न चापि धम्मायतनेहि निग्गता ।

हेतु पटिच्च पभवन्ति सङ्घता यथा पि सद्दो प्हटाय भेरिया ” ति [   ] ॥

३४. अपि चेत्थ नामं नित्तेजं न सकेन तेजेन पवत्तितुं सक्कोति, न खादति, न पिवति,
न व्याहरति, न इरियापथं कप्पेति । रूपमपि नित्तेजं न सकेन तेजेन पवत्तितुं सक्कोति, नत्थि
तस्स खादितुकामता, नापि पिवितुकामता, न व्याहरितुकामता, न इरियापथं कप्पेतुकामता ।
अथ खो नामं निस्सय रूपं पवत्तति, रूपं निस्साय नामं पवत्तति । नामस्स खादितुकामताय
पिवितुकामताय व्याहरितुकामताय इरियापथं कप्पेतुकामताय सति रूपं खादति, पिवति,
व्याहरति, इरियापथं कप्पेति ।

३५. इमस्स पनत्थस्स विभावनत्थाय इमं उपमं उदाहरन्ति । यथा जच्चन्धो च पीठसप्पी
च दिसा पक्कमितुकामा अस्सु । जच्चन्धो पीठसप्पि एवमाह—अहं खो भणे सक्कोमि पादेहि
पादकरणीयं कातुं, नत्थि च मे चक्खूनि येहि समविसमं पस्सेय्यं ति । पीठसप्पी पि जच्चन्धं
एवमाह—अहं खो भणे सक्कोमि चक्खुना चक्खुकरणीयं कातुं, नत्थि च मे पादानि येहि
अभिकमेय्यं वा पटिक्कमेय्यं वा ति । सो तुङ्गहट्ठो जच्चन्धो पीठसप्पि अंसकूटं आरोपेसि । पीठसप्पी
जच्चन्धस्स अंसकूटे निसीदित्वा एवमाह—वामं मुञ्च दक्खिणं गण्ह, दक्खिणं मुञ्च वाम गण्हा
ति । तत्थ जच्चन्धो पि नित्तेजो दुब्बलो न सकेन तेजेन सकेन बलेन गच्छति, पीठसप्पी पि
नित्तेजो दुब्बलो न सकेन तेजेन सकेन बलेन गच्छति, न च तेसं अज्जमज्जं निस्साय गमनं
नप्पवत्तति । एवमेव नाममपि नित्तेजं, न सकेन तेजेन उप्पज्जति, न तासु तासु किरियासु
पवत्तति, रूपमपि नित्तेजं, न सकेन तेजेन उप्पज्जति, न तासु तासु किरियासु पवत्तति, न च
तेसं अज्जमज्जं निस्साय उप्पत्ति वा पवात्ति वा न होति ।

३६. तेनेतं वुच्चति—

“ न सकेन बलेन जायरे, नो पि सकेन बलेन तिड्डरे ।

परधम्मवसानुवत्तिनो जायरे सङ्खता अत्तदुब्बला ॥

परपच्चयतो च जायरे, परआरम्मणतो समुट्ठिता ।

आरम्मणपच्चयेहि च परधम्मोहि चिमे पभाविता ॥

यथा पि नावं निस्साय मनुस्सा यन्ति अण्णवे ।

एवमेव रूप निस्साय नामकायो पवत्तति ॥

यथा मनुस्से निस्साय नावा गच्छति अण्णवे ।

एवमेव नाम निस्साय रूपकायो पवत्तति ॥

उभो निस्साय गच्छन्ति मनुस्सा नावा च अण्णवे ।

एव नामञ्च रूपञ्च उभो अञ्जोज्जनिस्सिता ” ति [ ] ॥

३७. एव नानानयेहि नामरूप ववत्थापयतो सत्तसज्ज अभिभवित्वा असम्मोहभूमिय
ठितं नामरूपानं याथावदस्सनं दिट्ठिविसुद्धी ति वेदितब्ब । नामरूपववत्थानं ति पि सङ्खार-
परिच्छदो ति पि एतस्सेव अधिवचनं ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाकते विसुद्धिमग्गे
पञ्चाभावनाधिकारे दिट्ठिविसुद्धिनिद्देशो नाम
अट्टारसमो परिच्छेदो ।

एकूनवीसतिमो परिच्छेदो कङ्खावितरणविसुद्धिनिद्देशो

१. एतस्सेव पन नामरूपस्स पच्चयपरिगगहणेन तासु अद्वासु कङ्ख वितरित्वा ठित आण कङ्खावितरणविसुद्धि नाम ।

२. तं सम्पादेतुकामो भिक्खु, यथा नाम कुसलो भिसक्को रोग दिस्वा तस्स समुट्ठान परियेसति, यथा वा पन अनुकम्पको पुरिसो मन्दं कुमारं दहरं उत्तानसेय्यकं रथिकाय निपन्न दिस्वा कस्स नु खो अयं पुत्तको ति तस्स मातापितरो आवज्जति, एवमेव तस्स नामरूपस्स हेतुपच्चयपरियेसनं आपज्जति ।

३. सो आदितो व इति पटिसञ्चिक्खति—न ताविदं नामरूपं अहेतुकं सम्बत्थ सम्बदा सम्बेसञ्च एकसदिसभावापत्तितो, न इस्सरादिहेतुक नामरूपतो उद्ध इस्सरादीनं अभावतो, ये पि, नामरूपमत्तमेव इस्सरादयो ति वदन्ति, तेसं इस्सरादिसङ्घातनामरूपस्स अहेतुकभावापत्तितो । तस्मा भवितब्बमस्स हेतुपच्चयेहि । के नु खो ते ति ?

४. सो एवं नामरूपस्स हेतुपच्चये आवज्जित्वा इमस्स ताव रूपकायस्स एवं हेतुपच्चये परिगण्हाति—अयं कायो निब्बत्तमानो नेव उप्पल-पदुम-पुण्डरीक-सोगन्धिकादीनं अब्भन्तरे निब्बत्तति, न मणिमुत्ताहारादीनं, अथ खो आमासयपक्कासयानं अन्तरे, उदरपटलं पच्छतो पिड्डिकण्टकं पुरतो कत्वा अन्त-अन्तगुणपरिवारितो सयम्पि दुग्गन्धजेगुच्छपटिकूलो दुग्गन्ध-जेगुच्छपटिकूले परमसम्भावे ओकासे पूतिमच्छ-पूतिकुणप-पूतिकुम्मास-ओळिगल्ल-चन्दनिकादिसु किमि विय निब्बत्तति । तस्सेव निब्बत्तमानस्स, अविज्जा तण्हा उपादानं कम्मं ति इमे चत्तारो धम्मा निब्बत्तकत्ता हेतु, आहारो उपत्थम्भकत्ता पच्चयो ति पञ्च धम्मा हेतुपच्चया होन्ति । तेषु पि अविज्जादयो तयो इमस्स कायस्स माता विय दारकस्स उपनिस्सया होन्ति, कम्मं पिता विय पुत्तस्स जनकं, आहारो धाती विय दारकस्स सन्धारको ति ।

५. एवं रूपकायस्स पच्चयपरिगगहं कत्वा पुन, “ चक्खुञ्च पटिच्च रूपे च उप्पज्जति चक्खुविज्जाणं ” ति [सं २।७२] आदिना नयेन नामकायस्स पच्चयपरिगगहं करोति । सो एवं पच्चयतो नामरूपस्स पवत्ति दिस्वा, यथा इदं एतरहि, एवं अतीते पि अद्धाने पच्चयतो पवत्तित्थ, अनागते पि पच्चयतो पवत्तिस्सती ति समनुपस्सति ।

६. तस्सेवं समनुपस्सतो, या सा पुब्बन्तं आरब्ध, “ अहोसिं नु खो अहं अतीतमद्धानं, न नु खो अहोसिं अतीतमद्धानं, किं नु खो अहोसिं अतीतमद्धानं, कथं नु खो अहोसिं अतीतमद्धानं, किं हुत्वा किं अहोसिं नु खो अहं अतीतमद्धानं ” ति [म १।८] पञ्चविधा विचिकिच्छा

वुत्ता, या पि अपरन्त आरब्भ, “ भविस्सामि नु खो अह अनागतमद्धानं, न नु खो भविस्सामि अनागतमद्धानं, किं नु खो भविस्सामि अनागतमद्धानं, कथं नु खो भविस्सामि अनागतमद्धानं, किं हुत्वा किं भविस्सामि नु खो अहं अनागतमद्धानं ” ति [म १।८] पञ्चविधा विचिकिच्छा वुत्ता, या पि पञ्चुपन्न आरब्भ, “ एतरहि वा पन पञ्चुपन्नं अद्धानं अज्झत कथकथी होति, अह नु खोस्मि, नो नु खोस्मि, किं नु खोस्मि, कथं नु खोस्मि, अयं नु खो सत्तो कुतो आगतो, सो कुहिं गामी भविस्सती ” ति [म १।८] छब्बिधा विचिकिच्छा वुत्ता,—सा सब्बा पि पहीयति ।

७. अपरो साधारणासाधारणवसेन दुविधं नामस्स पञ्चयं पस्सति, कम्मादिवसेन चतुब्बिधं रूपस्स ।

८. दुविधो हि नामस्स पञ्चयो, साधारणो असाधारणो च । तत्थ चक्खादीनि छ द्वारानि, रूपादीनि छ आरम्भणानि नामस्स साधारणो पञ्चयो कुसलादिभेदतो सब्बणकारस्सापि ततो पवत्तितो, मनसिकारादिको असाधारणो । योनिमनसिकार-सद्गमसवनादिको हि कुसलस्सेव होति, विपरीतो अकुसलस्स, कम्मादिको विपाकस्स, भवङ्गादिको किरियस्सा ति ।

९. रूपस्स पन, कम्म चित्तं उतु आहारो ति अयं कम्मादिको चतुब्बिधो पञ्चयो । तत्थ कम्मं अतीतमेव कम्मसमुद्धानस्स रूपस्स पञ्चयो होति । चित्तं चित्तसमुद्धानस्स उप्पज्जमानं, उद्व-आहारा उतु-आहारसमुद्धानस्स ठितिकखणे पञ्चया होन्ति । एवमेको नामरूपस्स पञ्चयपरिगहं करोति ।

१०. सो एवं पञ्चयतो नामरूपस्स पवत्तिं दिस्वा, यथा इदं एतरहि, एव अतीते पि अद्धाने पञ्चयतो पवत्तिथ, अनागते पि पञ्चयतो पवत्तिस्सती ति समनुपस्सति । तस्सेव समनुपस्सतो वुत्तनयेनेव तीसु अद्दासु विचिकिच्छा पहीयति ।

११. अपरो तेसं येव नामरूपसङ्खातानं सङ्खारानं जरापत्तिं, जिण्णानञ्च भङ्गं दिस्वा, इदं सङ्खारानं जरामरणं नाम जातिया सति होति, जाति भवे सति, भवो उपादाने सति, उपादानं तण्हाय सति, तण्हा वेदनाय सति, वेदना फस्से सति, फस्सो सळायतने सति, सळायतनं नामरूपे सति, नामरूपं विज्जाणे सति, विज्जाणं सङ्खारेसु सन्तेसु, सङ्खारा अविज्जाय सती ति एवं पटिलोमपटिच्चसमुप्पादवसेन नामरूपस्स पञ्चयपरिगहं करोति । अथस्स वुत्तनयेनेव विचिकिच्छा पहीयति ।

१२. अपरो, “ इति खो ..अविज्जापञ्चया सङ्खारा ” ति [म १।२६१] पुब्बे विथारेत्वा दस्सितअनुलोमपटिच्चसमुप्पादवसेनेव नामरूपस्स पञ्चयपरिगहं करोति । अथस्स वुत्तनयेनेव कङ्खा पहीयति ।

१३. अपरो, “ पुरिमकम्मभवस्मिं मोहो अविज्जा, आयूहना सङ्खारा, निकन्ति तण्हा, उपगमनं उपादानं, चेतना भवो, इति इमे पञ्च धम्मा पुरिमकम्मभवस्मिं इध पटिसन्धिया पञ्चया । इध

पटिसन्धि विज्जाण, ओक्कन्ति नामरूप, पसाढो आयतनं, फुट्ठो फस्सो, वेदयित वेदना, इति इमे पञ्च यस्मा इधूपपत्तिभवस्मिं पुरेकतस्स कम्मस्स पञ्चया । इव परिपक्वता आयतनानं मोहो अविज्जा.... । . चेतना भवो, इति इमे पञ्च धम्मा इध कम्मभवस्मिं आयतिं पटिसन्धिया पञ्चया ” ति पटि १।५२] एव कम्मवट्टविपाकवट्टवसेन नामरूपस्स पञ्चयपरिगहं करोति ।

१४. तत्थ चतुर्विध कम्म—दिट्ठधम्मवेदनीय, उपपज्जवेदनीय, अपरापरियवेदनीयं, अहोसिकम्म ति । तेसु एकजवनवीथिय सत्तसु चित्तेसु कुसला वा अकुसला वा पठमजवनचेतना देट्ठधम्मवेदनीयकम्मं नाम । त इमस्मिं येव अत्तभावे विपाक देति । तथा असक्कोन्त पन, अहोसि कम्म नाहोसि कम्मविपाको, न भविस्सति कम्मविपाको, नत्थि कम्मविपाको ति इमस्स नेकस्स वसेन अहोसिकम्मं नाम होति । अत्थसाधिका पन सत्तमजवनचेतना उपपज्जवेद-
नियकम्मं नाम । तं अनन्तरे अत्तभावे विपाक देति । तथा असक्कोन्त वुत्तनयेनेव अहोसि-
कम्म नाम होति । उभिन्न अन्तरे पञ्च जवनचेतना अपरापरियवेदनीयकम्मं नाम । त
नागते यदा ओकास लभति, तदा विपाकं देति, सति ससारपवत्तिया अहोसिकम्मं नाम न होति ।

१५. अपरमपि चतुर्विध कम्म—य गरुक, य बहुलं, यदासन्न, कटत्ता वा पन कम्मं । तत्थ कुसलं वा होतु अकुसल वा, गरुकागरुकेसु यं गरुकं मातुघातादिकम्मं वा, महग्गत-
म्म वा, तदेव पठम विपच्चति । तथा बहुलाबहुलेसु पि यं बहुलं होति सुसील्यं वा दुस्सील्यं
तदेव पठम विपच्चति । यदासन्नं नाम मरणकाले अनुस्सरितकम्म । यं हि आसन्नमरणो
नुस्सरितु सक्कोति, तेनेव उपपज्जाति । एतेहि पन तीहि मुत्तं पुनप्पुनं लद्धासेवनं कटत्ता
। पन कम्मं नाम होति । तेसं अभावे तं पटिसन्धि आकट्ठति ।

१६. अपरमपि चतुर्विधं कम्म—जनकं, उपत्थम्भकं, उपपीळकं, उपघातकं ति । तत्थ
नकं नाम कुसलमपि होति अकुसलमपि । तं पटिसन्धियमपि पवत्ते पि रूपारूपविपाकक्खन्धे
नेति । उपत्थम्भकं पन विपाकं जनेतु न सक्कोति, अज्जेन कम्मेन दिन्नाय पटिसन्धिया
नेते विपाके उप्पज्जनकसुखदुक्खं उपत्थम्भेति, अद्धानं पवत्तेति । उपपीळकं अज्जेन कम्मेन
त्राय पटिसन्धिया जनिते विपाके उप्पज्जनकसुखदुक्खं पीळेति, बाधति, अद्धानं पवत्तितुं न
। उपघातकं पन सयं कुसलमपि अकुसलमपि समान अज्जं दुब्बलकम्मं घातेत्वा तस्स
।।कं पटिबाहित्वा अत्तनो विपाकस्स ओकास करोति । एवं पन कम्मेन कते ओकासे तं
।।कं उप्पन्नं नाम वुच्चति ।

१७. इति इमेस द्वादसन्नं कम्मानं कम्मन्तरञ्चेव विपाकन्तरञ्च बुद्धानं कम्मविपाकजाणस्सेव
।।वसरसतो पाकटं होति, असाधारण सावकेहि । विपस्सकेन पन कम्मन्तरञ्च विपाकन्तरञ्च
देसतो जानितब्बं । तस्मा अयं मुखमत्तदस्सनेन कम्मविसेसो पकासितो ति । इति इमं
सविध कम्म कम्मवट्टे पक्खिपित्वा एवमेको कम्मवट्ट-विपाकवट्टवसेन नामरूपस्स पञ्चय-
गहं करोति ।

१८. सो एव कम्मवट्ट-विपाकवट्टवसेन पच्चयतो नामरूपस्स पवत्तिं दिस्वा, यथा इदं एतरहि, एवं अतीते पि अद्धने कम्मवट्ट-विपाकवट्टवसेन पच्चयतो पवत्तिथ, अनागते पि कम्मवट्ट-विपाकवट्टवसेनेव पच्चयतो पवत्तिस्सती ति, इति कम्मश्चेव कम्मविपाको च, कम्मवट्टश्च विपाक-वट्टश्च, कम्मपवत्तश्च विपाकपवत्तश्च, कम्मसन्ताति च विपाकसन्ताति च, किरिया च किरियाफलश्च,

कम्मा विपाका वत्तन्ति, विपाको कम्मसम्भवो ।

कम्मा पुनर्भवो होति, एव लोको पवत्तती ति ॥

समनुपस्सति ।

१९. तस्सेवं समनुपस्सतो या सा पुब्बन्तादयो आरब्भ, “अहोसिं नु खो अहं” ति [१९।६] आदिना नयेन वुत्ता सोळसविधा विचिकिच्छा, सा सब्बा पहीयति, सम्भव-योनि-गति-ठिति-निवासेसु हेतुफलसम्बन्धवसेन पवत्तमान नामरूपमत्तमेव खायति । सो नेव कारणतो उद्ध कारक पस्सति, न विपाकप्पवत्तितो उद्ध विपाकपटिसंवेदकं । कारणे पन सति कारको ति, विपाकप्पवत्तिया सति पटिसंवेदको ति समञ्जामत्तेन पण्डिता वोहारन्तिच्चेवस्स सम्मप्पञ्जाय सुदिट्ठं होति ।

२०. तेनाहु पोरणा—

“कम्मस्स कारको नत्थि, विपाकस्स च वेदको ।

सुद्धधम्मा पवत्तन्ति, एवेतं सम्मदस्सन ॥

एवं कम्मे विपाके च वत्तमाने सहेतुके ।

बीजरुक्खादिकान व पुब्बा कोटि न नायति ॥

अनागते पि संसारे अप्पवत्तं न दिस्सति ।

एतमत्थं अनञ्जाय तिथिया असयंवसी ॥

सत्तसञ्जं गहेत्वान सस्सतुच्चेददस्सिनो ।

द्वासङ्किदिट्ठिं गण्हन्ति अञ्जमञ्जविरोधिता ॥

दिट्ठिक्खनबन्धा ते तण्हासोतेन बुद्धरे ।

तण्हासोतेन बुद्धन्ता न ते दुक्खा पमुच्चरे ॥

एवमेतं अमिञ्जाय भिक्खु बुद्धस्स सावको ।

गम्भीरं निपुण सुञ्ज पच्चयं पटिविज्झति ॥

कम्मं नत्थि विपाकम्हि, पाको कम्मे न विज्जति ।

अञ्जमञ्जं उभो सुञ्जा, न च कम्म विना फल ॥

यथा न सुरिये अग्नि, न मणिम्हि न गोमये ।

न तेसं बहि सो अत्थि, सम्मारेहि च जायति ॥

तथा न अन्तो कम्मस्स विपाको उपलब्धति ।
 बहिद्वा पि न कम्मस्स न कम्म तथ विज्जति ॥
 फलेन सुज्जं तं कम्मं, फलं कम्मे न विज्जति ।
 कम्मञ्च खो उपादाय ततो निब्बत्तती फलं ॥
 न हेत्थ देवो ब्रह्मा वा ससारस्सत्थि कारको ।
 सुद्धधम्मा पवत्तन्ति हेतुसम्भारपच्चया ” ति [   ] ॥

२१. तस्सेवं कम्मवट्ट-विपाकवट्टवसेन नामरूपस्स पच्चयपरिगहं कत्वा तीसु अद्वासु पहीन-
 वेचिकिच्छस्स सब्बे अतीतानागतपच्चुप्पन्ना धम्मा चुतिपटिसन्धिवसेन विदिता होन्ति । सास्स
 होति आतपरिज्जा ।

२२. सो एवं पजानाति—ये अतीते कम्मपच्चया निब्बत्ता खन्धा, ते तथेव निरुद्धा ।
 अतीतकम्मपच्चया पन इमस्मिं भवे अज्जे खन्धा निब्बत्ता । अतीतभवतो इमं भवं आगतो
 एकधम्मो पि नत्थि । इमस्मिं भवे कम्मपच्चयेन निब्बत्ता खन्धा निरुज्झिस्सन्ति । पुनर्भवे
 अज्जे निब्बत्तिस्सन्ति । इमह्मा भवा पुनर्भवं एकधम्मो पि न गमिस्सति । अपि च खो यथा
 १ आचरियमुखतो सज्झायो अन्तेवासिकस्स मुखं पविसति, न च तप्पच्चया तस्स मुखे सज्झायो
 १ वत्तति, न दूतेन मन्तोदकं पीतं रोगिनो उदरं पविसति, न च तस्स तप्पच्चया रोगो न वूप-
 त्मति, न मुखे मण्डनविधानं आदासतलादिसु मुखनिमित्तं गच्छति, न च तथ तप्पच्चया
 मण्डनविधानं न पज्जायति, न एकस्सा वट्टिया दीपसिखा अज्जं वट्ठिं सङ्कमति, न च तथ
 तप्पच्चया दीपसिखा न निब्बत्तति, एवमेव न अतीतभवतो इमं भवं, इतो वा पुनर्भवं कोचि
 त्मो सङ्कमति, न च अतीतभवे खन्धायतनधातुपच्चया इध, इध वा खन्धायतनधातुपच्चया
 नर्भवे खन्धायतनधातुयो न निब्बत्तन्ती ति ।

२३. यथेव चक्खुविज्जाणं मनोधातुअनन्तरं ।
 न चेव आगतं, नापि न निब्बत्तं अनन्तरं ॥
 तथेव पटिसन्धिं वत्तते चित्तसन्तति ।
 पुरिमं भिज्जति चित्तं, पच्छिमं जायति ततो ॥
 तेसं अन्तरिका नत्थि, वीचि तेसं न विज्जति ।
 न चितो गच्छति किञ्चि, पटिसन्धिं च जायती ति ॥

२४. एवं चुति-पटिसन्धिवसेन वेदितव्वधम्मस्स सब्बाकारेण नामरूपस्स पच्चयपरिगह-
 णं थामगतं होति, सोळसविधा कङ्खा सुडुतर पहीयति । न केवलञ्च सा एव, “ सत्थरि
 ज्जती ” ति [धम्म १८३] आदिनयप्पवत्ता अट्ठविधा पि कङ्खा पहीयति येव, द्वासहि
 ङ्गितानि विक्खम्भन्ति ।

२५. एव नानानयेहि नामरूपस्स पच्चयपरिगहणेन तीसु अद्वासु कङ्खं वितरित्वा ठित आण कङ्खावितरणविसुद्धी ति वेदितव्व । वम्मड्डित्तिआण ति पि यथाभूतआणं ति पि सम्मादस्सन ति पि एतस्सेवाधिवचनं ।

२६. वुत्तं हेत—“ अविज्जा पच्चयो, सङ्खारा पच्चयसमुप्पन्ना, उभो पेते धम्मा पच्चयसमुप्पन्ना ति पच्चयपरिगहे पज्जा धम्मड्डित्तिआण ” ति [पटि १।५०] । “ अनिच्चतो मनसिकरोन्तो कतमे धम्मे यथाभूतं जानाति पस्सति ? कथं सम्मादस्सनं होति ? कथं तदन्वयेन सब्बे सङ्खारा अनिच्चतो सुदिट्ठा होन्ति ? कथं कङ्खा पहीयति ? दुक्खतो .अनत्ततो मनसिकरोन्तो कतमे धम्मे यथाभूतं जानाति पस्सति. ..पे ..कथं कङ्खा पहीयती ति ? अनिच्चतो मनसिकरोन्तो निमित्तं यथाभूतं जानाति पस्सति । तेन वुच्चति सम्मादस्सनं । एव तदन्वयेन सब्बे सङ्खारा अनिच्चतो सुदिट्ठा होन्ति । एत्थं कङ्खा पहीयति । दुक्खतो मनसिकरोन्तो पवत्तं यथाभूतं जानाति पस्सति... अनत्ततो मनसिकरोन्तो निमित्तञ्च पवत्तञ्च यथाभूतं जानाति पस्सति । तेन वुच्चति सम्मादस्सनं । एव तदन्वयेन सब्बे धम्मा अनत्ततो सुदिट्ठा होन्ति । एत्थं कङ्खा पहीयति । यञ्च यथाभूतआणं यञ्च सम्मादस्सनं, या च कङ्खावितरणा, इमे धम्मा नानत्था नानाव्यञ्जना, उदाहु एकत्था, व्यञ्जनमेव नानं ति ? यञ्च यथाभूतआणं, यञ्च सम्मादस्सनं, या च कङ्खावितरणा, इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नानं ” ति [पटि २।६२-६३] ।

२७. इमिना पन आणेन समन्नागतो विपस्सको बुद्धसासने लद्धस्सासो लद्धपतिट्ठो नियतगतिको चूळसोतापन्नो नाम होति ।

तस्मा भिक्खु सदा सतो नामरूपस्स सब्बसो ।

पच्चये परिगणहेय्य कङ्खावितरणत्थिको ति ॥

इति साधुजनपासुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
पज्जाभावनाधिकारे कङ्खावितरणविसुद्धिनिद्देशो नाम
एकूनवीसतिमो परिच्छेदो ।

वीसतिमो परिच्छेदो

मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धिनिद्देशो

१. अयं मग्गो, अयं न मग्गो इति एव मग्गञ्च अमग्गञ्च अत्वा ठितं जाणं पनं मग्गा-
ग्गजाणदस्सनविसुद्धिं नाम ।

२. तं सम्पादेतुकामेन कलापसम्मसन्नसङ्घाताय नयविपस्सनाय तावं योगो करणीयो ।
तस्मा १ आरद्धविपस्सकस्स ओभासादिसम्भवे मग्गामग्गजाणसम्भवतो । आरद्धविपस्सकस्स हि
ओभासादिसु सम्भूतेषु मग्गामग्गजाणं होति । विपस्सनाय च कलापसम्मसन्न आदि । तस्मा
तं कङ्खावितरणानन्तरं उद्दिष्टं । अपि च यस्मा तीरणपरिज्जाय पवत्तमानाय मग्गामग्गजाण
पपज्जति, तीरणपरिज्जा च जातपरिज्जानन्तरा, तस्मा पि तं मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धिं
म्पादेतुकामेन कलापसम्मसन्ने तावं योगो कातब्बो ।

३. तत्रायं विनिच्छियो । तिस्सो हि लोकीयपरिज्जा, जातपरिज्जा, तीरणपरिज्जा, पहान-
रिज्जा च, या सन्धाय वुत्त—“ अभिज्जापज्जा जातहेन जाणं, परिज्जापज्जा तीरणहेन
जाणं, पहानपज्जा परिच्चागहेन जाणं ” इति [पटि १।८७] । तत्थं रूपनलक्खणं रूपं,
इयितलक्खणा वेदना इति एव तेषां तेषां धम्मनां पञ्चत्तलक्खणसल्लक्खणवसेन पवत्ता पज्जा
जातपरिज्जा नाम । रूपं अनिच्चं, वेदना अनिच्चा इति आदिना पनं नयेन तेषां येव धम्मनां
समञ्जलक्खणं आरोपेत्वा पवत्ता लक्खणारम्माणिकविपस्सनापज्जा तीरणपरिज्जा नाम । तेषु
पनं धम्मेषु निच्चसज्जादिपज्जहन्वसेन पवत्ता लक्खणारम्माणिकविपस्सनापज्जा पहान-
रिज्जा नाम ।

४. तत्थं सङ्खारपरिच्छेदतो पट्टाय यावं पञ्चयपरिग्गहा जातपरिज्जाय भूमि । एतस्मिं
अन्तरे धम्मनां पञ्चत्तलक्खणपटिवेधस्सेव आधिपच्चं होति । कलापसम्मसन्नतो पनं पट्टाय यावं
इयव्वयानुपस्सना तीरणपरिज्जाय भूमि । एतस्मिं हि अन्तरे सामञ्जलक्खणपटिवेधस्सेव
धिपच्चं होति । भङ्गानुपस्सनं आदिं कत्वा उपरि पहानपरिज्जाय भूमि । ततो पट्टाय हि,
अनिच्चतो अनुपस्सन्तो निच्चसज्जं पज्जहति, दुक्खतो अनुपस्सन्तो सुखसज्जं....पे....
तत्ततो अनुपस्सन्तो अत्तसज्जं निब्बिन्दन्तो नन्दि, विरज्जन्तो रागं, निरोधेन्तो समुदयं,
निस्सज्जन्तो आदानं पज्जहती ” इति [पटि १।९७७] एवं निच्चसज्जादिपहानसाधिकानं
नानं अनुपस्सनानं आधिपच्चं ।

५. इति इमासु तीसु परिज्जासु सङ्खारपरिच्छेदस्स चैव पञ्चयपरिग्गहस्स च साधितत्ता
ना योगिना जातपरिज्जा व अधिगता होति, इतरा च अधिगन्तव्या । तेन वुत्त—यस्मा

तीरणपरिज्जाय पवत्तमानाय मग्गामग्गजाणं उप्पज्जति, तीरणपरिज्जा च जातपरिज्जानन्तरा, तस्मा पि त मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धिं सम्पादेतुकामेन कलापसम्मसने ताव योगो कातब्बो ति [२०।२] ।

६. तत्राय पाळि—“ कथं अतीतानागतपच्चुप्पन्नान धम्मान सङ्घिपित्वा ववत्थाने पज्जा सम्मसने जाणं ? यं किञ्चि रूप अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अज्झत्त वा ...पे ...यं दूरे सन्तिके वा, सब्बं रूपं अनिच्चतो ववत्थपेति, एक सम्मसन । दुक्खतो ववत्थपेति, एक सम्मसनं । अनत्ततो ववत्थपेति एक सम्मसनं । या काचि वेदना पे....य किञ्चि विज्जाण....पे ...अनत्ततो ववत्थपेति, एक सम्मसनं । चक्खु ...पे....जरामरण अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अनिच्चतो ववत्थपेति, एक सम्मसन । दुक्खतो....अनत्ततो ववत्थपेति, एक सम्मसनं ।

७. “ रूप अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अनिच्च खयडेन, दुक्खं भयडेन, अनत्ता असारकडेन ति सङ्घिपित्वा ववत्थाने पज्जा सम्मसने जाणं । वेदन . विज्जाणं ...चक्खुं ...पे....जरामरण ....पे.. सम्मसने जाण । रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अनिच्च सङ्घत पटिच्चसमुप्पन्नं खयधम्म वयधम्म विरागधम्मं निरोधधम्मं ति सङ्घिपित्वा ववत्थाने पज्जा सम्मसने जाणं । वेदन.... विज्जाण....चक्खु . जरामरणं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अनिच्च....पे....निरोधधम्म ति सङ्घिपित्वा ववत्थाने पज्जा सम्मसने जाण ।

८. “ जातिपच्चया जरामरणं, असति जातिया नत्थि जरामरणं ति सङ्घिपित्वा ववत्थाने पज्जा सम्मसने जाणं । अतीतम्पि अद्धानं अनागतम्पि अद्धानं जातिपच्चया जरामरणं, असति जातिया नत्थि जरामरण ति सङ्घिपित्वा ववत्थाने पज्जा सम्मसने जाण । भवपच्चया जाति.... पे....अविज्जापच्चया सङ्कारा, असति अविज्जाय नत्थि सङ्कारा ति सङ्घिपित्वा ववत्थाने पज्जा सम्मसने जाण । अतीतम्पि अद्धानं, अनागतम्पि अद्धानं अविज्जापच्चया सङ्कारा, असति अविज्जाय नत्थि सङ्कारा ति सङ्घिपित्वा ववत्थाने पज्जा सम्मसने जाणं । तं जातडेन जाण, पजाननडेन पज्जा, तेन वुच्चति अतीतानागतपच्चुप्पन्नानं धम्मानं सङ्घिपित्वा ववत्थाने पज्जा सम्मसने जाण ” ति [पटि १।५३-५४] ।

९. एत्थ च, “ चक्खु....पे....जरामरणं ” ति इमिना पेय्यालेन द्वारारम्मणेहि सद्धिं द्वारप्पवत्ता धम्मा, पञ्चक्खन्धा, छ द्वारानि, छ आरम्मणानि, छ विज्जाणानि, छ फस्सा, छ वेदना, छ सज्जा, छ चेतना, छ तण्हा, छ वितक्का, छ विचारा, छ धातुयो, दस कसिणानि, द्वात्तिस कोट्टासा, द्वादसायतनानि, अट्ठारस धातुयो, बावीसति इन्द्रियानि, तिस्सो धातुयो, नव भवा, चत्तारि ज्ञानानि, चतस्सो अप्पमज्जा, चतस्सो समापत्तियो, द्वादस पटिच्चसमुप्पादङ्गानी ति इमे धम्मरासयो सङ्घित्ता ति वेदितब्बा ।

१०. वुत्तं हेतं अभिज्जेय्यनिद्देशे—“ सब्बं, भिक्खवे, अभिज्जेय्यं । किञ्च, भिक्खवे,

सब्बं अभिज्जेय्य ? चक्खु, भिक्खवे, अभिज्जेय्य, रूपा....चक्खुविज्जाण....चक्खुमस्फस्सो
....यम्पिद चक्खुसम्फस्सपच्चया उपज्जति वेदयित सुख वा दुक्ख वा अदुक्खमसुख वा,
तम्पि अभिज्जेय्य । सोत....पे ..यम्पिद मनोसम्फस्सपच्चया उपज्जति वेदयित सुख वा दुक्ख
वा अदुक्खमसुख वा, तम्पि अभिज्जेय्य ।

११. “ रूप... पे विज्जाण चक्खु....पे . मनो....रूपा....पे . धम्मा ...चक्खु-
विज्जाणं....पे....मनोविज्जाण. ...चक्खुसम्फस्सो.... पे मनोसम्फस्सो ...चक्खुमस्फस्सजा
वेदना ...पे....मनोसम्फस्सजा वेदना . रूपसज्जा...पे....धम्मसज्जा....रूपसञ्चेतना .. पे
....धम्मसञ्चेतना ...रूपतण्हा... पे....धम्मतण्हा. रूपवितक्को .. पे....धम्मवितक्को....रूप-
विचारो ...पे धम्मविचारो ...पथवीधातु....पे....विज्जाणधातु....पथवीकसिण.. पे....
विज्जाणकसिणं ...केसा . पे मत्थलुङ्ग .. चक्खायतन....पे . धम्मायतनं चक्खुधातु ...
पे...मनोविज्जाणधातु... चक्खुन्द्रिय. पे . अज्जाताविन्द्रिय, कामधातु, रूपधातु, अरूपधातु
....कामभवो, रूपभवो, अरूपभवो, सज्जाभवो, असज्जाभवो, नेवसज्जानासज्जाभवो, एकवो-
कारभवो, चतुवोकारभवो, पञ्चवोकारभवो. ..पठमं ज्ञान....पे....चतुत्थं ज्ञान... मेत्ता चेतो-
विमुत्ति . पे उपेक्खा चेतोविमुत्ति . आकासानञ्चायतनसमापत्ति ...पे....नेवसज्जानासज्जा-
यतनसमापत्ति .. अविज्जा अभिज्जेय्या....पे....जरामरणं अभिज्जेय्य ” ति [पटि १।५-८] ।

१२. तं तत्थ एव वित्थारेत्वा वुत्तत्ता इध सब्बं पेय्यालेन सङ्घित्तं । एवं सङ्घित्ते
पनेत्थ ये लोकुत्तरा धम्मा आगता, ते असम्मसनूपगत्ता इमस्मिं अधिकारे न गहेतब्बा । ये पि
च सम्मसनूपगा, तेसु ये यस्स पाकटा होन्ति, सुखेन परिग्गहं गच्छन्ति, तेसु तेन
सम्मसनं आरभितब्बं ।

१३. तत्रायं खन्धवसेन आरम्भ विधानयोजना । य किञ्चि रूपं....पे....सब्बं रूपं
अनिच्चतो ववत्थपेति, एकं सम्मसन, दुक्खतो, अनत्ततो ववत्थपेति, एक सम्मसन ति एत्तावता
अयं भिक्खु, यं किञ्चि रूपं ति एव अनियमनिदिद्ध सब्बम्पि रूप अतीतत्तिकेन चैव चत्थि च
अज्झत्तादिदुकेही ति एकादसहि ओकासेहि परिच्छिन्दित्वा सब्ब रूप अनिच्चतो ववत्थपेति,
अनिच्चं ति सम्मसति । कथं ? परतो वुत्तनयेन । वुत्तं हेत—रूप अतीतानागतपच्चुप्पन्न अनिच्चं
खयङ्गेना ति [२०।७] ।

१४. तस्मा एस, यं अतीतं रूप, तं यस्मा अतीते येव खीणं, नयिमं भवं सम्पत्त ति अनिच्च
खयङ्गेन, य अनागतं अनन्तरभवे निब्बत्तिस्सति, तम्पि तत्थेव खीयस्सति, न ततो परं भवं
गमिस्सती ति अनिच्चं खयङ्गेन, यं पच्चुप्पन्नं रूपं, तम्पि इधेव खीयति, न इतो गच्छती ति
अनिच्चं खयङ्गेन, य अज्झत्तं, तम्पि अज्झत्तमेव खीयति, न बहिद्वाभावं गच्छती ति अनिच्चं
खयङ्गेन, यं बहिद्वा....पे....ओळारिकं, सुखुम, हीनं, पणीत, दूरे, सन्तिके, तम्पि तत्थेव
खीयति, न दूरभावं गच्छती ति अनिच्चं खयङ्गेना ति सम्मसति । इदं सब्बम्पि, अनिच्चं खयङ्गेना
ति एतस्स वसेन एकं सम्मसनं, भेदतो पन एकादसविधं होति ।

१५. सब्बमेव च त दुक्ख भयङ्गेन । भयङ्गेना ति सप्पटिभयताय । य हि अनिच्चं तं भयावहं होति । सीहोपमसुत्ते देवानं विय । इति इदम्पि, दुक्ख भयङ्गेना ति एतस्स वसेन एक सम्मसन, भेदतो पन एकादसविधं होति ।

१६. यथा च दुक्ख, एव सब्बम्पि तं अनत्ता असारकङ्गेन । असारकङ्गेना ति, अत्ता निवासी कारको वेदको सयवसी ति एवं परिकल्पितस्स अत्तसारस्स अभावेन । य हि अनिच्चं तं दुक्ख अत्तनो पि अनिच्चत वा उदयब्बयपीळनं वा वारेतु न सक्कोति, कुतो तस्स कारकादिभावो ? तेनाह—“ रूपञ्च हिद, भिक्खवे, अत्ता अभविस्स, नयिद रूपं आबाधाय संवत्तेय्या ” ति [स ३।६६] आदि । इति इदम्पि, अनत्ता असारकङ्गेना ति एतस्स वसेन एक सम्मसन, भेदतो पन एकादसविधं होति । एस नयो वेदनादिसु ।

१७. यं पन अनिच्चं, तं यस्मा नियमतो सङ्खतादिभेदं होति, तेनस्स परियायदस्सनत्थं, नानाकारेहि वा मनसिकारप्पवत्तिदस्सनत्थं, रूप अतीतानागतपञ्चुप्पन्न अनिच्चं सङ्खत पटिच्च-समुप्पन्न खयधम्मं वयधम्मं विरागधम्मं निरोधधम्मं ति पुन पाळि वुत्ता । एस नयो वेदनादिसू ति ।

१८. सो तस्सेव पञ्चसु खन्धेसु अनिच्चदुक्खानत्तसम्मनस्स धिरभावत्थाय, यं तं भगवता, “ कतमेहि चत्तारीसाय आकारेहि अनुलोमिकं खन्ति पटिलभति ? कतमेहि चत्तारीसाय आकारेहि सम्मत्तनियाम ओक्कमती ” ति [पटि २।२३८] एतस्स विभङ्गे, “ पञ्चखन्धे अनिच्चतो, दुक्खंतो, रोगतो, गण्डतो, सल्लतो, अघतो, आबाधतो, परतो, पलोकतो, ईतितो, उपइवतो, भयतो, उपसग्गतो, चलतो, पभङ्गुतो अद्भवतो, अताणतो, अलेणतो, असरणतो, रिक्ततो, तुच्छतो, सुञ्जतो, अनत्ततो, आदीनवतो, विपरिणामधम्मतो, असारकतो, अघमूलतो, वधकतो, विभवतो, सासवतो, सङ्खततो, मारामिसतो, जातिधम्मतो, जरावम्मतो, ब्याधिधम्मतो, मरणधम्मतो, सोकधम्मतो, परिदेवधम्मतो, उपायासधम्मतो, सङ्किलेसिकधम्मतो, पञ्चखन्धे अनिच्चतो पस्सन्तो अनुलोमिकं खन्ति पटिलभति, पञ्चन्न खन्धानं निरोधो निच्चं निब्बानं ति पस्सन्तो सम्मत्तनियाम ओक्कमती ” ति [पटि २।२३८] आदिना नयेन अनुलोमजाणं विभजन्तेन पभेदतो अनिच्चादिसम्मसन वुत्तं, तस्सापि वसेन इमे पञ्चखन्धे सम्मसति ।

१९. कथं ? सो हि एकेक खन्धं, अनच्चन्तिकताय आदिअन्तवन्तताय च अनिच्चतो, उप्पाद-वयपटिपीळनताय दुक्खवत्थुताय च दुक्खतो, पच्चययापनीयताय रोगमूलताय च रोगतो, दुक्खतासूलयोगिताय किलेसासुचिपग्घरणताय उप्पादजराभङ्गेहि उद्धुमातपरिपक्कपभिन्नताय च गण्डतो, पीळाजनकताय अन्तोतुदनताय दुन्नीहरणीयताय च सल्लतो, विगरहणीयताय अवड्ढिआवहनताय अघवत्थुताय च अघतो, असेरिभावजनकताय आबाधपदडानताय च आबाधतो, अवसताय अविधेय्यताय च परतो, ब्याधिजरामरणेहि पलुज्जनताय पलोकतो, अनेकव्यसनावहनताय ईतितो, अविदितानं येव विपुलानं अनत्थान आवहनतो सब्बुपहव-

वत्थुताय च उपद्वतो, सञ्चभयान आकरनाय दुक्खवृपमममङ्गातम्स परमम्सासस्स पटिपक्ख-
भूतनाय च भयतो, अनेकेहि अनत्थेहि अनुवन्ताय, दोमूपसङ्गताय, उपसग्गो विय अनवि-
वासनारहताय च उपसग्गतो, व्यधिज्रामरणेहि चैव लाभालाभादीहि च लोकधम्मोहि पचलितताय
चलतो, उपक्कमेन चैव सरमेन च पभङ्गूपगमनसीलताय पभङ्गतो, सञ्चावत्थनिपातिताय
थिरभावस्स च अभावताय अद्भवतो, अनायनताय चैव अलम्भनेय्यग्गेसताय च अताणतो,
अल्लीयितु अनरहताय अल्लीनानम्पि च लेणकिच्चाकारिताय अलेणतो, निस्सितान भयसारक-
त्ताभावेन असरणतो, यथापरिकप्पितेहि धुवसुभसुखत्तभावेहि रिक्कताय रिक्कतो, रिक्कतायेव
तुच्छतो, अप्पक्कत्ता वा, अप्पकम्पि हि लोके तुच्छं ति वुच्चति, सामि-निवासि-कारक-वेदका-
धिडायकविरहितताय सुञ्जतो, सयञ्च अस्सामिकभावादिताय अनत्ततो, पवत्तिदुक्खताय
दुक्खस्स च आदीनवताय आदीनवतो, अथ वा, आदीनं वाति गच्छति पवत्तती ति आदीनवो,
कपणमनुस्सस्सेन अधिवचनं, खन्धा पि च कपणा येवा ति आदीनवसदिसताय आदीनवतो,
जराय चैव मरणेन चा ति द्वेधा परिणामपकतिताय विपरिणामधम्मतो, दुब्बलताय,
फेग्गु विय सुखमञ्जनीयताय च असारकतो, अघहेतुताय अघमूलतो, मित्तमुखसपत्तो
विय विस्सासघातिताय वधकतो, विगतभवताय विभवसम्भूतताय च विभवतो, आसवपद-
डानताय सासवतो, हेतुपच्चयेहि अभिसङ्गतताय सङ्गततो, मच्चुमारकिलेसमारान आमिसभूतताय
मारामिसतो, जाति-जरा-व्याधि-मरणपकतिताय जाति-जरा-व्याधि-मरणधम्मतो, सोक-
परिदेव-उपायासहेतुताय सोक-परिदेव-उपायासधम्मतो, तण्हा-दिङ्घि-दुच्चरितसङ्घिलेसानं
विसयधम्मताय सङ्घिलेसिकधम्मतो ति एव पभेदतो वुत्तस्स अनिच्चादिसम्मसनस्स वसेन
सम्मसति ।

२०. एत्थ हि, अनिच्चतो, पलोकतो, चलतो, पभङ्गतो, अद्भवतो, विपरिणामधम्मतो,
असारकतो, विभवतो, सङ्गततो, मरणधम्मतो ति एकेकस्मिं खन्धे दस दस कत्वा पञ्चास
अनिच्चानुपस्सनानि । परतो, रिक्कतो, तुच्छतो, सुञ्जतो, अनत्ततो ति एकेकस्मिं खन्धे पञ्च पञ्च कत्वा
पञ्चवीसति अनत्तानुपस्सनानि । सेसानि, दुक्खतो, रोगतो ति आदीनि एकेकस्मिं खन्धे पञ्चवीसति
कत्वा पञ्चवीसतिसत्त दुक्खानुपस्सनानी ति । इच्चस्स इमिना द्विसत्तभेदेन अनिच्चादिसम्मसनेन
पञ्चखन्धे सम्मसतो तं नयविपस्सनासङ्घातं अनिच्चदुक्खानत्तसम्मसनं थिर होति । इदं तावेत्थ
पाळिनयानुसारेण सम्मसनारम्भविधानं ।

२१. यस्स पन एवं नयविपस्सनाय योगं करोतो पि नयविपस्सना न सम्पज्जति, तेन,
“ नवहाकारेहि इन्द्रियानि तिक्खानि भवन्ति, उप्पन्नुप्पन्नानं सङ्घारानं खयमेव पस्सति, तत्थ च
सक्कच्चकिरियाय सम्पादेति, सातच्चकिरियाय सम्पादेति, सप्पायकिरियाय सम्पादेति, समाधिस्स
च निमित्तगाहेन, बोञ्जङ्गानञ्च अनुपवत्तनताय, काये च जीविते च अनपेक्खतं उपट्ठेप्पेति,

तथ च अभिसुय्य नेक्खग्गेन, अन्तरा च अब्बोसानेना ” ति [ ] एव वुत्तान नवन्न आकारानं वसेन इन्द्रियानि तिक्खानि कत्वा पथवीकसिणनिद्देशे वुत्तनयेन सत्त असप्पायानि वज्जेत्वा सत्त सप्पायानि सेवमानेन कालेन रूपं सम्मसितब्ब, कालेन अरूप ।

२२. रूप सम्मसन्तेन रूपस्स निब्बति पस्सितब्बा । सेय्यथिद—इद रूपं नाम कम्मादि-वसेन चत्तुहि कारणेहि निब्बत्तति । तथ सम्बेसं सत्तान रूपं निब्बत्तमान पठमं कम्मतो निब्बत्तति । पटिसन्धिकखणे येव हि गम्भसेय्यकानं ताव तिसन्ततिवसेन वत्थु-काय-भाव-दसक-सङ्घातानि तिसं रूपानि निब्बत्तन्ति । तानि च खो पटिसन्धिचित्तस्स उप्पादकखणे येव, यथा च उप्पादकखणे, तथा ठितिकखणे पि भङ्गकखणे पि ।

२३. तथ रूपं दन्धनिरोध गरुपरिवत्ति, चित्तं खिप्पनिरोध लहुपरिवत्ति । तेनाह— “ नाहं, भिक्खवे, अज्ज एकधम्ममि समनुपस्सामि एवं लहुपरिवत्तं यथयिदं, भिक्खवे, चित्तं ” ति [अ १।१०] ।

२४. रूपे धरन्ते येव हि सोळसवारे भवङ्गचित्तं उप्पजित्वा निरुज्झति । चित्तस्स उप्पाद-कखणो पि ठितिकखणो पि भङ्गकखणो पि एकसदिसा । रूपस्स पन उप्पादभङ्गकखणा येव लहुका तेहि सदिसा, ठितिकखणो महा याव सोळसचित्तानि उप्पजित्वा निरुज्झन्ति ताव वत्तति ।

२५. पटिसन्धिचित्तस्स उप्पादकखणे उप्पन्नं ठानप्पत्तं पुरेजातं वत्थुं निस्साय दुतियं भवङ्गं उप्पजति । तेन सद्धिं उप्पन्नं ठानप्पत्तं पुरेजातं वत्थुं निस्साय ततियं भवङ्गं उप्पजति । इमिना नयेन यावतायुकं चित्तप्पवत्ति वेदितब्बा । आसन्नमरणस्स पन एकमेव ठानप्पत्तं वत्थुं निस्साय सोळस चित्तानि उप्पजन्ति ।

२६. पटिसन्धिचित्तस्स उप्पादकखणे उप्पन्नं रूपं पटिसन्धिचित्ततो उद्धं सोळसमेन चित्तेन सद्धिं निरुज्झति, ठानकखणे उप्पन्नं सत्तरसमस्स उप्पादकखणेन सद्धिं निरुज्झति, भङ्ग-कखणे उप्पन्नं सत्तरसमस्स ठानकखणं पत्वा निरुज्झति । याव पवत्ति नाम अत्थि, एवमेव पवत्तति । ओपपातिकानमि सत्तसन्ततिवसेन सत्तति रूपानि एवमेव पवत्तन्ति ।

२७. तथ, कम्मं, कम्मसमुद्धानं, कम्मपच्चयं, कम्मपच्चय-चित्तसमुद्धानं, कम्मपच्चय-आहार-समुद्धानं, कम्मपच्चय-उत्तुसमुद्धानं ति एस विभागो वेदितब्बो ।

२८. तथ, कम्मं नाम कुसलाकुसलचेतना । कम्मसमुद्धानं नाम विपाककखन्धा च चक्खुदसकादिसमसत्ततिरूपञ्च । कम्मपच्चयं नाम तदेव । कम्मं हि कम्मसमुद्धानस्स उप-त्थम्भकपच्चयो पि होति ।

२९. कम्मपच्चय-चित्तसमुद्धानं नाम विपाकचित्तसमुद्धानं रूपं । कम्मपच्चय-आहार-समुद्धानं नाम कम्मसमुद्धानरूपेषु ठानप्पत्ता ओजा अज्ज ओजडमकं समुद्घापेति, तत्रापि ओजा

ठान पत्वा अञ्जं ति एव चतस्सो वा पञ्च वा पवत्तियो घटेति । कम्मपच्चय-उत्तुसमुद्धानं नाम कम्मजतेजोधातु ठानप्पत्ता उत्तुसमुद्धान ओजइमकं समुद्धानेति, तत्रापि उत्तु अञ्ज ओजइमकं ति एवं चतस्सो वा पञ्च वा पवत्तियो घटेति । एव ताव कम्मजरूपस्स निब्बति पस्सितब्बा ।

३०. चित्तजेषु पि, चित्तं, चित्तसमुद्धानं, चित्तपच्चय, चित्तपच्चय-आहारसमुद्धान, चित्तपच्चय-उत्तुसमुद्धान ति एस विभागो वेदितब्बो ।

३१. तत्थ चित्तं नाम एकूननवुति चित्तानि । तेषु

द्वत्तिस चित्तानि छब्बीस ऊनवीसति सोळस ।

रूपिरियापथ-विज्जत्ति-जनकाजनका मता ॥

कामावचरतो हि अइ कुसलानि, द्वादसाकुसलानि, मनोधातुवज्जा दस किरिया, कुसलकिरियतो द्वे अभिज्जाचित्तानी ति द्वत्तिस चित्तानि रूपिरियापथं विज्जत्तिञ्च जनेन्ति । विपाक्वज्जानि सेसदसरूपावचरानि, अइ अरूपावचरानि, अइ पि लोकुत्तरचित्तानी ति छब्बीसति चित्तानि रूपं इरियापथञ्च जनयन्ति, न विज्जत्ति । कामावचरे दस भवङ्गचित्तानि, रूपावचरे पञ्च, तिस्सो मनोधातुयो, एका विपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातु सोमनस्ससहगता ति एकूनवीसति चित्तानि रूपमेव जनयन्ति, न इरियापथं, न विज्जत्ति । द्वे पञ्चविज्जाणानि, सम्बसत्तान पटिसन्धिचित्तं, खीणासवानं चुतिचित्तं, चत्तारि आरूपविपाकानि ति सोळस चित्तानि नेव रूपं जनयन्ति, न इरियापथं, न विज्जत्ति । यानि चेत्य रूपं जनेन्ति, तानि न ठितिकखणे, भङ्गकखणे वा । तदा हि चित्तं दुब्बलं होति, उप्पादकखणे पन बलवं । तस्मा तं तदा पुरेजातं वत्थुं निस्साय रूपं समुद्धानेति ।

३२. चित्तसमुद्धानं नाम तयो अरूपिनो खन्धा, सदनवकं, कायविज्जत्ति, वची-विज्जत्ति, आकासधातु, लङ्घता, मुदुता, कम्मज्जता, उपचयो, सन्तती ति सत्तरसविधं रूपञ्च । चित्तपच्चयं नाम, “ पञ्चाजाता चित्त-चेतसिका धम्मा पुरेजातस्स इमस्स कायस्सा ” ति [तिकप ५] एवं वुत्तं चतुसमुद्धानरूप ।

३३. चित्तपच्चय-आहारसमुद्धानं नाम चित्तसमुद्धानरूपेषु ठानप्पत्ता ओजा अञ्जं ओजइमकं समुद्धानेति, एवं द्वे-तिस्सो पवत्तियो घटेति ।

३४. चित्तपच्चय-उत्तुसमुद्धानं नाम चित्तसमुद्धानो उत्तु ठानप्पतो अञ्जं ओजइमकं समुद्धानेति, एव द्वे-तिस्सो पवत्तियो घटेति । एवं चित्तजरूपस्स निब्बति पस्सितब्बा ।

३५. आहारजेषु पि, आहारो, आहारसमुद्धानं, आहारपच्चयं, आहारपच्चय-आहारसमुद्धानं आहारपच्चय-उत्तुसमुद्धानं ति एस विभागो वेदितब्बो ।

३६. तत्थ आहारो नाम कबलीकारो आहारो । आहारसमुद्धानं नाम उपादिण्ण-कम्मजरूपं पच्चयं लभित्वा तत्थ पतिट्ठाय, ठानप्पत्ताय ओजाय समुद्धानं, ओजइमकं, आकास-

धातु, लहुता, मुदुता, कम्मज्जता, उपचयो, सन्तती ति चुदसविधं रूप । आहारपच्चयं नाम, “ कवळीकारो आहारो इमस्स कायस्स आहारपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप ५] एव वुत्तं चतुसमुद्धानरूपं ।

३७. आहारपच्चय-आहारसमुद्धानं नाम आहारसमुद्धानेसु रूपेसु ठानप्पत्ता ओजा अज्जं ओजङ्गमकं समुद्वापेति, तत्रापि ओजा अज्जं ति एव दस-द्वादस वारे पवत्तिं घटेति । एकदिवस परिभुत्ताहारो सत्ताहम्पि उपत्थम्भेति । दिब्बा पन ओजा एकमास द्वेमासम्पि उपत्थम्भेति । मातरा परिभुत्ताहारो पि दारकस्स सरीरं फरित्वा रूप समुद्वापेति । सरीरे मक्खिताहारो पि रूप समुद्वापेति । कम्मजाहारो उपादिण्णकाहारो नाम । सो पि ठानप्पत्तो रूप समुद्वापेति, तत्रापि ओजा अज्ज समुद्वापेती ति एव चतस्सो वा पञ्च वा पवत्तियो घटेति ।

३८. आहारपच्चय-उतुसमुद्धानं नाम आहारसमुद्धाना तेजोधातु ठानप्पत्ता उतुसमुद्धान ओजङ्गमकं सम्मुद्वापेति । तत्रायं आहारो आहारसमुद्धानानं जनको हुत्वा पच्चयो होति, सेसानं निस्सयाहार-अत्थि-अविगतवसेना ति । एव आहारजरूपस्स निब्बत्ति पस्सितब्बा ।

३९. उतुजेसु पि, उतु, उतुसमुद्धान, उतुपच्चय, उतुपच्चय-उतुसमुद्धान, उतुपच्चय-आहार-समुद्धानं ति एस विभागो वेदितब्बो ।

४०. तथ उतु नाम चतुसमुद्धाना तेजोधातु । उण्हउतु सीतउत्तु ति एवं पनेस दुविधो होति । उतुसमुद्धानं नाम चतुसमुद्धानो उतु उपादिण्णकं पच्चयं लभित्वा ठानप्पत्तो सरीरे रूप समुद्वापेति । त, सइनवक, आकासधातु, लहुता, मुदुता, कम्मज्जता, उपचयो, सन्तती ति पन्नरसविध होति । उतुपच्चयं नाम उतु चतुसमुद्धानिकरूपानं पवत्तिया च विनासस्स च पच्चयो होति ।

४१. उतुपच्चय-उतुसमुद्धानं नाम, उतुसमुद्धाना तेजोधातु ठानप्पत्ता अज्जं ओजङ्गमकं समुद्वापेति, तत्रापि उतु अज्ज ति एवं दीघम्पि-अद्धानं अनुपादिण्णपक्खे ठत्वा पि उतुसमुद्धान पवत्तति येव ।

४२. उतुपच्चय-आहारसमुद्धानं नाम, उतुसमुद्धाना ठानप्पत्ता ओजा अज्ज ओजङ्गमकं समुद्वापेति तत्रापि ओजा अज्जं ति एवं दस-द्वादस वारे पवत्तिं घटेति । तत्रायं उतु उतु-समुद्धानानं जनको हुत्वा पच्चयो होति सेसान निस्सय-अत्थि-अविगतवसेना ति । एवं उतुजरूपस्स निब्बत्ति पस्सितब्बा । एव हि रूपस्स निब्बत्तिं पस्सन्तो कालेन रूपं सम्मसति नाम ।

४३. यथा च रूपं सम्मसन्तेव रूपस्स, एवं अरूपं सम्मसन्तेनापि अरूपस्स निब्बत्ति पस्सितब्बा । सा च खो एकासीति-ओकियचित्तुप्पादवसेनेव । सेय्यधिदं—इद हि अरूपं नाम पुरिमस्से आयुहितकम्मवसेव पटिसन्धिय ताव एकूनवीसतिचित्तुप्पादप्पमेदं निब्बत्तति । निब्बत्तनाकारो पवस्स पटिच्चसमुप्पादनिहेसे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । तदेव पटिसन्धिचित्तुप्पाद

अनन्तरचित्तो पडाय भवङ्गवसेन, आयुपरिग्रहोमानं चुनिवमेन । य न्य कामावचर न नमु
द्वारेषु बलवारम्मणे तदारम्मणवसेन ।

४४. पवत्ते पन असम्भित्ता चक्रबुम्म, आपाथगतता रूपान आलोकमनिस्सित मनमिकार-
हेतुक चक्रबुविञ्जाण निव्वत्तानि मद्धिं सम्पयुत्तधम्मोहि । चक्रबुप्पमादम्म हि टितिकव्वणे टिनि-
प्पत्तमेव रूपं चक्रबु घट्टेति । तस्मिं घट्टिते द्विक्वत्तु भवङ्ग उपज्जिवा निरुञ्जानि । ततो तस्मिं
येव आरम्मणे किरियमनोधातु आवज्जनकिच्च सावयमाना उप्पज्जति । तदनन्तर तदेव रूप
पस्समान कुसलविपाक अकुसलविपाकं वा चक्रबुविञ्जाण । ततो तदेव रूप सम्पटिच्छमाना
विपाकमनोधातु । ततो तदेव रूप सन्तरियमाना विपाकाहेतुकमनोविञ्जाणधातु । ततो तदेव
रूप ववत्थापयमाना किरियाहेतुकमनोविञ्जाणधातु उपेक्खामहगता । ततो परं कामावचरकुसला-
कुसलकिरियचित्तेषु एक वा, उपेक्खामहगताहेतुकं चित्तं, पञ्च सत्त वा जवनानि । ततो कामाव-
चरसत्तान एकादससु तदारम्मणचित्तेषु जवनारम्मणानुरूप य किञ्चि तदारम्मण ति । एस नयो
सेसद्वारेषु पि । मनोद्वारे पन महगगतचित्तानि पि उप्पज्जन्ती ति । एवं छसु द्वारेषु अरूपस्स
निव्वत्ति पस्सितव्वा । एवं हि अरूपस्स निव्वत्तिं पस्सन्तो कालेन अरूप सम्मसति नाम ।

४५. एव कालेन रूप, कालेन अरूपं सम्मसित्वा पि तिलक्खणं आरोपेत्वा अनुक्कमेन
पटिपज्जमानो एको पञ्चाभावन सम्पादेति । अपरो रूपसत्तक-अरूपसत्तकवसेन तिलक्खण
आरोपेत्वा सङ्खारे सम्मसति ।

४६. तत्थ, आदाननिक्खेपनतो, वयोबुद्धत्थगमतो, आहारमयतो, उतुमयतो, कम्मजतो,
चित्तसमुद्धानतो, धम्मतारूपतो ति इमेहि आकारेहि आरोपेत्वा सम्मसन्तो रूपसत्तकवसेन
आरोपेत्वा सम्मसति नाम । तेनाहु पोरेणा—

“ आदाननिक्खेपनतो वयोबुद्धत्थगामितो ।

आहारतो च उतुतो कम्मतो चापि चित्ततो ।

धम्मतारूपतो सत्त वित्थारेन विपस्सती ” ति [ ] ॥

४७. तत्थ आदानं ति पटिसन्धि । निक्खेपनं ति चुति । इति योगावचरो इमेहि
आदाननिक्खेपेहि एक वस्ससत्तं परिच्छिन्दित्वा सङ्खारेषु तिलक्खणं आरोपेति । कथं ? एत्थन्तरे
सब्बे सङ्खारा अनिच्चा । कस्मा ? उप्पादवयवचित्तो, विपरिणामतो, तावकालिकतो, निच्चपटि-
क्खेपतो च । यस्मा पन उप्पन्ना सङ्खारा ठितिं पापुणन्ति, ठितियं जराय किलमन्ति, जरं पत्वा
अवसा भिज्जन्ति, तस्मा अभिण्हसम्पटिपीळनतो, दुक्खमतो, दुक्खवत्थुतो, सुखपटिक्खेपतो च
दुक्खा । यस्मा च, उप्पन्ना सङ्खारा ठितिं मा पापुणन्तु, ठानप्पत्ता मा जीरन्तु, जरप्पत्ता मा
भिज्जन्तु ति इमेसु तीसु ठानेसु कस्सचि वसवत्तिभावो नत्थि, सुञ्जा तेन वसवचनाकारेन,
तस्मा सुञ्जतो, अस्सामिकतो, अवसवचित्तो, अत्तपटिक्खेपतो च अनत्ता ।

४८. एव आदाननिकखेपनवसेन वस्ससतपरिच्छिन्ने रूपे तिलक्खण आरोपेत्वा ततो पर वयोवुद्धत्थगमतो आरोपेति । तत्थ वयोवुद्धत्थगमो नाम वयवसेन वुद्धस्स वड्ढितस्स रूपस्स अत्थगमो । तस्स वसेन तिलक्खण आरोपेती ति अत्थो ।

४९. कथं ? सो तमेव वस्ससत, पठमवयेन मज्झिमवयेन पच्छिमवयेना ति तीहि वयेहि परिच्छिन्दति । तत्थ आदितो तेत्तिस वस्सानि पठमवयो नाम । ततो चतुत्तिस मज्झिमवयो नाम । ततो तेत्तिस पच्छिमवयो नामा ति । इति इमेहि तीहि वयेहि परिच्छिन्दित्वा, पठमवये पवत्तं रूप मज्झिमवयं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, तस्मा त अनिच्चं, यदनिच्च त दुक्ख, य दुक्ख तदनत्ता, मज्झिमवये पवत्तरूपमपि पच्छिमवयं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, तस्मा तमपि अनिच्चं दुक्खमनत्ता, पच्छिमवये तेत्तिस वस्सानि पवत्तरूपमपि मरणतो पर गमनसमत्थ नाम नत्थि, तस्मा तमपि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति तिलक्खण आरोपेति ।

५०. एव पठमवयादिवसेन वयोवुद्धत्थगमतो तिलक्खण आरोपेत्वा पुन, मन्ददसकं, खिड्ढादसकं, वण्णदसकं, बलदसकं, पज्जादसकं, हानिदसकं, पब्भारदसकं, पवङ्कदसकं, मोमूहदसकं, सयनदसकं ति इमेसं दसकं दसकान वसेन वयोवुद्धत्थगमतो तिलक्खणं आरोपेति ।

५१. तत्थ दसकेसु ताव, वस्ससतजीविनो पुग्गलस्स पठमानि दस वस्सानि मन्ददसकं नाम । तदा हि सो मन्दो होति चपलो कुमारको । ततो परानि दस खिड्ढादसकं नाम । तदा हि सो खिड्ढारतिबहुलो होति । ततो परानि दस वण्णदसकं नाम । तदा हिस्स वण्णायतनं वेपुल्लं पापुणाति । ततो परानि दस बलदसकं नाम । तदा हिस्स बलञ्च थामो च वेपुल्लं पापुणाति । ततो परानि दस पज्जादसकं नाम । तदा हिस्स पज्जा सुप्पतिट्ठिता होति । पकतिया किर दुब्बलपज्जस्सापि तस्मिं काले अप्पमत्तिका पज्जा उप्पज्जति येव । ततो परानि दस हानिदसकं नाम । तदा हिस्स खिड्ढारति-वण्ण-बल-पज्जा परिहायन्ति । ततो परानि दस पब्भारदसकं नाम । तदा हिस्स अत्तभावो पुरतो-पब्भारो होति । ततो परानि दस पवङ्कदसकं नाम । तदा हिस्स अत्तभावो नङ्गलकोटि विय पवङ्को होति । ततो परानि दस मोमूहदसकं नाम । तदा हि सो मोमूहो होति, कतं कतं सम्मुस्सति । ततो परानि दस सयनदसकं नाम । वस्ससतिको हि सयनबहुलो व होति ।

५२. तत्रायं योगी एतेस दसकानं वसेन वयोवुद्धत्थगमतो तिलक्खणं आरोपेतु इति पठिसञ्चिक्खति—पठमदसके पवत्तरूपं दुतियदसक अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, तस्मा तं अनिच्चं दुक्खमनत्ता, दुतियदसके....पे ...नवमदसके पवत्तरूपं दसमदसकं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, दसमदसके पवत्तरूपं पुनब्भवं अप्पत्वा इधेव निरुज्झति, तस्मा तमपि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति तिलक्खणं आरोपेति ।

५३. एवं दस-दसकवसेन वयोवुद्धत्थगमतो तिलक्खणं आरोपेत्वा पुन तदेव वस्ससतं पञ्च-वस्सवसेन वीसति कोट्ठासे कत्वा वयोवुद्धत्थगमतो तिलक्खणं आरोपेति ।

५४. कथं मो हि इति पटिमञ्चिकवृत्ति—पठमे वस्सपञ्चके पवत्तरूपं दुतियं वस्मपञ्चकं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, तस्मा त अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति । दुतियं वस्मपञ्चके पवत्तरूपं ततियं....पे. ..एकूनशीसतिमेवस्मपञ्चके पवत्तरूपं वामनिम वस्मपञ्चकं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति ..वीसतिमे वस्मपञ्चके पवत्तरूपं मग्गणे पर गमनममन्थं नाम नत्थि, तस्मा तम्पि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति ।

५५. एव वीसतिकोडासवसेन वयोवुद्धत्थगमतो तिलक्खणं आरोपेत्वा पुन पञ्चवामति कोडासे कत्वा चतुन्नं चतुन्नं वस्सान वसेन आरोपेति । ततो तेत्तिस कोडासे कत्वा तिण्णं तिण्णं वस्सान वसेन । पञ्चास कोडासे कत्वा द्विन्नं द्विन्नं वस्सानं वसेन । सत्तं कोडासे कत्वा एकेक-वस्सवसेन । ततो एक वस्सं तयो कोडासे कत्वा वस्सान-हेमन्त-गिम्हेसु तीसु उतुसु एकेकउतु-वसेन तस्मिं वयोवुद्धत्थगमरूपे तिलक्खणं आरोपेति ।

५६. कथं वस्साने चतुमासं पवत्तरूपं हेमन्तं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, हेमन्ते पवत्तरूपं गिम्हं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, गिम्हे पवत्तरूपं पुन वस्सानं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, तस्मा त अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति ।

५७. एवं आरोपेत्वा पुन एकं वस्सं छ कोडासे कत्वा, वस्साने द्वेमास पवत्तरूपं सरदं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, सरदे पवत्तरूपं हेमन्तं....पे....हेमन्ते पवत्तरूपं सिसिरं, सिसिरे पवत्तरूपं वसन्तं, वसन्ते पवत्तरूपं गिम्हं, गिम्हे पवत्तरूपं पुन वस्सानं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, तस्मा अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति एव तस्मिं वयोवुद्धत्थगमरूपे तिलक्खणं आरोपेति ।

५८. एवं आरोपेत्वा ततो काळजुण्हवसेन, काळे पवत्तरूपं जुण्हं अप्पत्वा, जुण्हे पवत्तरूपं काळं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, तस्मा अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति तिलक्खणं आरोपेति ।

५९. ततो रत्तिदिववसेन, रत्तिं पवत्तरूपं दिवसं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, दिवसं पवत्तरूपं रत्तिं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, तस्मा अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति तिलक्खणं आरोपेति ।

६०. ततो तदेव रत्तिन्दिव पुब्बण्हादिवसेन छ कोडासे कत्वा, पुब्बण्हे पवत्तरूपं मज्झण्हं, मज्झण्हे पवत्तरूपं सायण्हं, सायण्हे पवत्तरूपं पठमयामं, पठमयामे पवत्तरूपं मज्झिमयामं, मज्झिमयामे पवत्तरूपं पच्छिमयामं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, पच्छिमयामे पवत्तरूपं पुन पुब्बण्हं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, तस्मा अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति तिलक्खणं आरोपेति ।

६१. एवं आरोपेत्वा पुन तस्मिं येव रूपे अभिक्कम-पटिक्कम-आलोकन-विलोकन-समिञ्जन-पसारणवसेन, अभिक्कमे पवत्तरूपं पटिक्कमं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, पटिक्कमे पवत्तरूपं आलोकनं, आलोकने पवत्तरूपं विलोकनं, विलोकने पवत्तरूपं समिञ्जनं, समिञ्जने पवत्तरूपं पसारणं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, तस्मा अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति तिलक्खणं आरोपेति ।

६२. ततो एकपदवारं उद्धरण-अतिहरण-वीतिहरण-वोस्सज्जन-सन्निकखेपन-सन्निरुज्जनवसेन छ कोडासे करोति ।

६३. तत्थ उद्धरणं नाम पादस्स भूमितो उक्खिपन । अतिहरणं नाम पुरतो हरणं । वीतिहरणं नाम खाणुकण्टकदीघजातिआदिसु किञ्चिदेव दिस्वा इतो चित्तो च पादसञ्चारणं । वोस्सज्जनं नाम पादस्स हेडा ओरोपनं । सन्निकखेपनं नाम पथवीतले ठपन । सन्निरुज्जनं नाम पुन पादुद्धरणकाले पादस्स पथविया सद्धिं अभिनिप्पीठनं ।

६४. तत्थ उद्धरणे, पथीधातु आपोधातु ति द्वेधातुयो ओमत्ता होन्ति मन्दा, इतरा द्वे अधिमत्ता होन्ति बलवतियो, तथा अतिहरण-वीतिहरणेषु । वोस्सज्जने, तेजोधातु वायोधातु ति द्वे धातुयो ओमत्ता होन्ति मन्दा, इतरा द्वे अधिमत्ता बलवतियो, तथा सन्निकखेपन-सन्निरुज्जनेषु । एव छ कोडासे कत्वा तेसं वसेन तस्मिं वयोबुद्धत्थगमरूपे तिलक्खणं आरोपेति ।

६५. कथं सो इति पटिसञ्चिक्खति—या उद्धरणे पवत्ता वातुयो, यानि च तदुपादाय रूपानि, सब्बे ते धम्मा अतिहरण अप्पत्वा एत्थेव निरुज्जन्ति, तस्मा अनिच्चा दुक्खा अनत्ता, तथा अतिहरणे पवत्ता वीतिहरणं, वीतिहरणे पवत्ता वोस्सज्जनं, वोस्सज्जने पवत्ता सन्निकखेपन, सन्निकखेपने पवत्ता सन्निरुज्जन अप्पत्वा तत्थेव निरुज्जन्ति, इति तत्थ तत्थ उप्पन्ना इतरं इतरं कोडास अप्पत्वा तत्थ तत्थेव पब्बं पब्बं, सन्धि सन्धि, ओधि ओधि हुत्वा तत्तकपाले पक्खित्त-तिला विय तटतटायन्ता सङ्घारा भिज्जन्ति, तस्मा अनिच्चा दुक्खा अनत्ता ति । तस्सेव पब्बपब्बगते सङ्घारे विपस्सतो रूपसम्मसं सुखुम होति ।

६६. सुखुमत्ते च पनस्स इदं ओपम्मं । एको किर दारुतिणुक्कादिसु कतपरिचयो अदिङ्गपुब्बपदीपो पच्चन्तवासिको नगरमागम्म अन्तरापणे जलमानं पदीपं दिस्वा एक पुरिस पुच्छि—अम्भो किं नामेतं एव मनापं ति ? तमेनं सो आह—किमेत्थ मनापं ? पदीपो नामेस, तेलक्खयेन वट्टिक्खयेन च गतमग्गो पिस्स न पज्जायिस्सती ति । तमज्जो एवमाह—इद ओळारिक, इमिस्सा हि वट्टिया अनुपुब्बेन ड्ह्यमानाय ततियभागे ततियभागे जाला इतरितरं पदेसं अप्पत्वा व निरुज्जिस्सती ति । तमज्जो एवमाह—इदम्पि ओळारिकं, इमिस्सा हि अङ्गुलन्तरे अङ्गुलन्तरे, अङ्गुलन्तरे अङ्गुलन्तरे, तन्तुम्हि तन्तुम्हि, अंसुम्हि अंसुम्हि जाला इतरितरं अंसु अप्पत्वा व निरुज्जिस्सती ति । अंसुं पन मुञ्चित्वा न सक्का जालं पज्जापेतुं ति ।

६७. तत्थ, तेलक्खयेन वट्टिक्खयेन च दीपस्स गतमग्गो पि न पज्जायिस्सती ति पुरिसस्स जाणं विय योगिनो आदाननिकखेपनतो वस्ससतेन परिच्छिन्नरूपे तिलक्खणारोपनं । वट्टिया ततियभागे ततियभागे जाला इतरितरं पदेसं अप्पत्वा व निरुज्जिस्सती ति पुरिसस्स जाणं विय योगिनो वस्ससतस्स ततियकोडासपरिच्छिन्ने वयोबुद्धत्थगमरूपे तिलक्खणारोपनं । अङ्गुलन्तरे जाला इतरितरं अप्पत्वा व निरुज्जिस्सती ति पुरिसस्स जाणं विय योगिनो

दसवस्-पञ्चवस्-चतुवस्-निवस्-द्विवस्-एकवस्परिच्छिन्ने रूपे तिलक्खणारोपन । अङ्गुलन्तरे अङ्गुलन्तरे जाला इतरितर अप्पत्वा व निरुज्झिस्सती ति पुरिमस्म जाण विय योगिनो एकेक-उतुवसेन एक वस्स तिवा छद्वा च विभजित्वा चतुमाम-द्विमामपरिच्छिन्ने रूपे तिलक्खणारोपन । तन्तुम्हि तन्तुम्हि जाला इतरितर अप्पत्वा व निरुज्झिस्सती ति पुरिमस्म जाण विय योगिनो काळजुण्हवसेन रत्तिदिवसेन च, एक रत्तिन्दिव छ कोडासे कत्वा पुब्बण्हादिवसेन च परिच्छिन्ने रूपे तिलक्खणारोपन । असुम्हि असुम्हि जाला इतरितर अप्पत्वा व निरुज्झिस्सती ति पुरिमस्स जाण विय योगिनो अभिक्कमादिवसेन चैव उद्धरणादिसु च एकेककोडासवसेन परिच्छिन्ने रूपे तिलक्खणारोपन ति ।

६८. सो एव नानाकारेहि वयोबुद्धयगमरूपे तिलक्खण आरोपेत्वा पुन तदेव रूपं विसङ्खरित्वा आहारमयादिवसेन चत्तारो कोडासे कत्वा एकेककोडासे तिलक्खण आरोपेति । तत्रस्स आहारमयं रूप छातसुहितवसेन पाकटं होति । छानकाले समुद्धितं रूप हि ज्ञत्तं होति किलन्त, ज्ञामखाणुको विय, अङ्गारपच्छिय निलीनकाको विय च दुब्बण्ण दुस्सण्ठित, सुहितकाले समुद्धितं धातं पीणितं मुट्ठु सिनिद्धं फस्सवन्तं होति । सो त परिगहेत्वा, छातकाले पवत्तरूप सुहितकाल अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, सुहितकाले समुद्धितम्पि छातकाल अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, तस्मा त अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति एव तत्थ तिलक्खणं आरोपेति ।

६९. उतुमयं सीतुण्हवसेन पाकटं होति । उण्हकाले समुद्धितं रूप हि ज्ञत्तं होति, किलन्तं दुब्बण्णं । सीतुतुना समुद्धितं रूप वात पीणितं मुट्ठु फस्सवन्तं सिनिद्धं होति । सो तं परिगहेत्वा, उण्हकाले पवत्तरूप सीतकालं अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, सीतकाले पवत्तरूप उण्हकाल अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, तस्मा त अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति एवं तत्थ तिलक्खणं आरोपेति ।

७०. कम्मजं आयतनद्वारवसेन पाकटं होति । चक्खुद्वारस्मि हि चक्खु-काय-भावदसक-वसेन तिस कम्मजरूपानि, उपत्थम्भकानि पन तेसं उतु-चित्ताहारसमुद्धानानि चतुवीसती ति चतुपण्णास होन्ति । तथा सोत-घान-जिह्वाद्वारेसु । कायद्वारे कायभावदसकवसेन चैव उतुसमुद्धानादिवसेन च चतुचत्तालीस । मनोद्वारे हृदयवत्थु-काय-भावदसकवसेन चैव उतुसमुद्धानादिवसेन च चतुपण्णासमेव । सो सब्बम्पि तं रूप परिगहेत्वा, चक्खुद्वारे पवत्तरूपं सोतद्वारं अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, सोतद्वारे पवत्तरूपं घानद्वारं, घानद्वारे पवत्तरूपं जिह्वाद्वारं, जिह्वाद्वारे पवत्तरूपं कायद्वारं, कायद्वारे पवत्तरूपं मनोद्वारं अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, तस्मा तं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति एवं तत्थ तिलक्खणं आरोपेति ।

७१. चित्तसमुद्धानं सोमनस्सित-दोमनस्सितवसेन पाकटं होति । सोमनस्सितकाले उप्पन्नं हि रूपं सिनिद्धं मुट्ठु पीणितं फस्सवन्तं होति, दोमनस्सितकाले उप्पन्नं ज्ञत्तं किलन्तं दुब्बण्णं होति । सो तं परिगहेत्वा, सोमनस्सितकाले पवत्तरूपं दोमनस्सितकालं अप्पत्वा एत्थेव

निरुज्झति, दोमनास्सितकाले पवत्तरूपं सोमनास्सितकाल अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, तस्मा तस्मि
अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति एव तत्थ तिलक्खण आरोपेति ।

७२. तस्सेव चित्तसमुद्धानं रूप परिग्गहेत्वा तिलक्खणं आरोपयतो अयमत्थो
पाकटो होति—

“ जीवितं अत्तभावो च सुखदुक्खा च केवला ।

एकाचित्तसमायुत्ता, लहुसो वत्तति खणो ॥

चुल्लासीति सहस्सानि कप्प तिड्ढन्ति ये मरू ।

न त्वेव ते पि तिड्ढन्ति द्वीहि चित्तेहि समोहिता ॥

ये निरुद्धा मरन्तस्स तिड्ढमानस्स वा इध ।

सब्बे व सदिस्सा खन्वा गता अप्पटिसन्धिका ॥

अनन्तरा च ये भग्गा ये च भग्गा अनागते ।

तदन्तरा निरुद्धानं वेसम्मं नत्थि लक्खणे ॥

अनिब्बत्तेन न जातो पच्चुप्पन्नेन जीवति ।

चित्तभङ्गा मतो लोको, पज्जात्ति परमत्थिया ॥

अनिवानगता भग्गा, पुज्जो नत्थि अनागते ।

निब्बत्ता ये पि तिड्ढन्ति आरग्गे सासपूपमा ॥

निब्बत्तानञ्च धम्मानं भङ्गो नेसं पुरक्खतो ।

पलोकधम्मा तिड्ढन्ति पुराणेहि अमिस्सिता ॥

अदस्सनतो आयन्ति भग्गा गच्छन्तदस्सनं ।

विज्जुप्पादो व आकासे उप्पज्जन्ति वयन्ति चा” ति [मनि ४२ ४३, ११७-१८] ॥

७३. एवं आहारमयादिसु तिलक्खण आरोपेत्वा पुन धम्मतारूपे तिलक्खण आरोपेति ।
धम्मतारूपं नाम ब्रह्मिद्धा अनिन्द्रियबद्धं अय-लोह-तिपु-सीस-सुवण्ण-रजत-मुत्ता-मणि-वेळुरिय-
सङ्ख-सिला-पवाळ-लोहितङ्ग-मसारगल्ल-भूमि-पासाण - पम्बत-तिण-रुक्ख - उतादिभेदं विवट्ठकप्पत्तो
पड्डाय उप्पज्जनकरूपं । तदस्स असोकङ्कुरादिवसेन पाकटं होति ।

७४. असोकङ्कुररूपं हि आदितो व तनुरत्तं होति । ततो द्वीहतीहच्चयेन घनरत्तं, पुन
द्वीहतीहच्चयेन मन्दरत्तं, ततो तरुणपल्लववण्णं, ततो परिणतपल्लववण्णं, ततो हरितपण्णवण्णं,
ततो नीलपण्णवण्णं, ततो नीलपण्णवण्णकालतो पड्डाय सभागरूपसन्ततिमनुप्पबन्धापयमानं
संवच्छरमत्तेन पण्डुपलासं हुत्वा वण्टतो छिजित्वा पतति ।

७५. सो तं परिग्गहेत्वा, तनुरत्तकाले पवत्तरूपं घनरत्तकाल अप्पत्वा निरुज्झति, घनरत्त-
काले पवत्तरूपं मन्दरत्तकालं, मन्दरत्तकाले पवत्तरूपं तरुणपल्लववण्णकालं, तरुणपल्लववण्णकाले
पवत्तं परिणतपल्लववण्णकालं, परिणतपल्लववण्णकाले पवत्तं हरितपण्णवण्णकालं, हरितपण्णवण्ण-

काले पवत्तं' नीलपण्णवण्णकाल, नीलपण्णवण्णकाले पवत्त पण्डुपलामकाल, पण्डुपलामकाले पवत्त वण्टतो छिज्जित्वा पतनकाल अप्पन्वा व निरुज्झति, तस्मा त अनिच्च दुक्खमनत्ता ति निलक्खण आरोपेति । एव तत्थ तिलक्खण आरोपेत्वा इमिना नयेन सब्बम्पि धम्मतारूप सम्मसति । एव ताव रूपसत्त्वकवसेन निलक्खण आरोपेत्वा मह्वारे सम्ममति ।

७६. य पन वुत्तं, अरूपसत्त्वकवसेना ति [२०।७५], तत्थ अय मानिका—कलापतो, यमकतो, खणिकतो, पटिपाटितो, दिड्ढिउग्घाटनतो, मानसमुग्घाटनतो, निकन्निपरियादानतो ति ।

७७. तत्थ कलापतो ति फस्सपञ्चमका धम्मा । कथं कलापतो सम्मसती ति इध भिक्खु इति पटिसञ्चिक्खति, ये इमे केसा अनिच्चा दुक्खा अनत्ता ति सम्मसने उप्पन्ना फस्सपञ्चमका धम्मा, ये च लोमा ..पे....मत्थल्लङ्ग अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसने उप्पन्ना फस्सपञ्चमका धम्मा, सब्बे ते इतरितरं अप्पत्वा पब्बं पब्बं, ओधि ओधि हुत्वा, तत्त्वकपाले पक्खित्तनिला विय तटतटायन्त विनद्धा, तस्मा अनिच्चा दुक्खा अनत्ता ति । अय ताव त्रिसुद्धिकथाय नयो ।

७८. अरियवंसकथाय पन, हेड्डा रूपसत्त्वे सत्तसु ठानेसु रूपं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति पवत्त चित्तं अपरेन चित्तेन, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसन्तो कलापतो सम्मसती ति वुत्त । तं युत्ततरं । तस्मा सेसानि पि तेनेव नयेन विभजिस्साम ।

७९. यमकतो ति, इध भिक्खु आदाननिकखेपरूपं, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसित्वा तम्पि चित्तं अपरेन चित्तेन, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसति । वयोवुद्धत्थगमरूपं ...पे.... आहारमयं, उत्तमयं, कम्मजं चित्तसमुद्धानं, धम्मतारूपं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसित्वा तम्पि चित्तं अपरेन चित्तेन, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसति । एवं यमकतो सम्मसति नाम ।

८०. खणिकतो ति, इध भिक्खु आदाननिकखेपरूपं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसित्वा तं पठमचित्तं दुतियचित्तेन, दुतियं ततियेन, ततियं चतुत्थेन, चतुत्थं पञ्चमेन, एतम्पि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसति । वयोवुद्धत्थगमरूपं, आहारमयं, उत्तमयं, कम्मजं, चित्तसमुद्धानं, धम्मतारूपं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसित्वा तं पठमचित्तं दुतियचित्तेन, दुतियं ततियेन, ततियं चतुत्थेन, चतुत्थं पञ्चमेन, एतम्पि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसति । एवं रूपपरिगहत्तो पट्टाय चत्तारि चित्तानि सम्मसन्तो खणिकतो सम्मसति नाम ।

८१. पटिपाटितो ति आदाननिकखेपरूपं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसित्वा तं पठमचित्तं दुतियचित्तेन, दुतियं ततियेन, ततियं चतुत्थेन....पे....दसमं एकादसमेन, एतम्पि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसति । वयोवुद्धत्थगमरूपं, आहारमयं, उत्तमयं, कम्मजं, चित्तसमुद्धानं धम्मतारूपं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसित्वा तं पठमचित्तं दुतियचित्तेन, दुतियं ततियेन....पे....दसमं एकादसमेन, एतम्पि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति एवं विपस्सनापटिपाटिया सकलम्पि दिवसभागं

सम्मसितुं वड्ढेय्य । याव दसमचित्तसम्मसना पन रूपकम्मद्वानम्पि अरूपकम्मद्वानम्पि पगुण होति । तस्मा दसमे येव ठपेतब्ब ति वुत्त । एव सम्मसन्तो पटिपाटितो सम्मसति नाम ।

८२. दिङ्खिउग्घाटनतो, मानसमुग्घाटनतो, निकन्तिपरियादानतो ति इमेसु तीसु विसु सम्मसननयो नाम नत्थि । य पनेतं हेट्ठा रूप, इध च अरूपं परिग्गाहित, त पस्सन्तो रूपारूपतो उद्धं अज्झं सत्तं नाम न पस्सति । सत्तस्स अदस्सनतो पडाय सत्तसज्जा उग्घाटिता होति । सत्तसज्झं उग्घाटितचित्तेन सङ्खारे परिगण्हतो दिङ्खि नुप्पज्जति । दिङ्खिया अनुप्पज्जमानाय दिङ्खि उग्घाटिता नाम होति । दिङ्खिउग्घाटितचित्तेन सङ्खारे परिगण्हतो मानो नुप्पज्जति । माने अनुप्पज्जन्ते मानो समुग्घाटितो नाम होति । मानसमुग्घाटितचित्तेन सङ्खारे परिगण्हतो तण्हा नुप्पज्जति । तण्हाय अनुपज्जन्तिया निकन्ति परियादिण्णा नाम होती ति । इदं ताव विसुद्धि-कथायं वुत्त ।

८३. अरियवंसकथाय पन, “ दिङ्खिउग्घाटनतो, मानसमुग्घाटनतो, निकन्तिपरियादानतो ” ति मातिक ठपेत्वा अयं नयो दस्सितो—“ अह विपस्सामि, मम विपस्सना ति गण्हतो हि दिङ्खिसमुग्घाटन नाम न होति । सङ्खारा व सङ्खारे विपस्सन्ति सम्मसन्ति वक्थपेन्ति परिगण्हन्ति परिच्छिन्दन्ती ति गण्हतो पन दिङ्खिउग्घाटनं नाम होति । सुद्धु विपस्सामि, मनाप विपस्सामी ति गण्हतो मानसमुग्घाटो नाम न होति । सङ्खारा व सङ्खारे विपस्सन्ति सम्मसन्ति वक्थपेन्ति परिगण्हन्ति परिच्छिन्दती ति गण्हतो पन मानसमुग्घाटो नाम होति । विपस्सितु सक्कोमी ति विपस्सनं अस्सादेन्तस्स निकन्तिपरियादान नाम न होति । सङ्खारा व सङ्खारे विपस्सन्ति सम्मसन्ति वक्थपेन्ति परिगण्हन्ति परिच्छिन्दन्ती ति गण्हतो पन निकन्तिपरियादानं नाम होति ।

८४. “ सचे सङ्खारा अत्ता भवेय्यु, अत्ता ति गहेतुं वड्ढेय्यु, अनत्ता च पन अत्ता ति गहिता, तस्मा ते अवसवत्तनडेन अनत्ता, हुत्वा अभावडेन अनिच्चा, उप्पादवयपटिपीळनडेन दुक्खा ति पस्सतो दिङ्खिउग्घाटनं नाम होति ।

८५. “ सचे सङ्खारा निच्चा भवेय्युं, निच्चा ति गहेतुं वड्ढेय्युं, अनिच्चा च पन निच्चा ति गहिता, तस्मा ते हुत्वा अभावडेन अनिच्चा, उप्पादवयपटिपीळनडेन दुक्खा, अवसवत्तनडेन अनत्ता ति पस्सतो मानसमुग्घाटो नाम होति ।

८६. “ सचे सङ्खारा सुखा भवेय्युं, सुखा ति गहेतुं वड्ढेय्युं, दुक्खा च पन सुखा ति गहिता, तस्मा ते उप्पादवयपटिपीळनडेन दुक्खा, हुत्वा अभावडेन अनिच्चा, अवसवत्तनडेन अनत्ता ति पस्सतो निकन्तिपरियादानं नाम होति ।

८७. “ एव सङ्खारे अनत्ततो पस्सन्तस्स दिङ्खिसमुग्घाटन नाम होति, अनिच्चतो पस्सन्तस्स मानसमुग्घाटनं नाम होति, दुक्खतो पस्सन्तस्स निकन्तिपरियादान नाम होति । इति अयं विपस्सना अत्तनो अत्तनो ठाने येव तिड्ढती ” ति [ ] ।

८८. एव अरूपनत्तकवमेन तिलक्खण आगोपे वा मङ्गारे सम्मसति । एत्तावता पनस्म रूपकम्मडानमि अरूपकम्मडानमि पगुण होति ।

८९. सो एव पगुणरूपारूपकम्मडानो, या उपरि भङ्गानुपस्सनतो पडाय पडानपरिञ्चावसेन सब्बाकारतो पत्तच्चा अट्टारस महाविपस्सना, नाम इवेव ताव एकदेस पटिविज्झन्तो तप्पटिपक्खे धम्मे पजहति ।

९०. अट्टारस महाविपस्सना नाम अनिच्चानुपस्सनादिका पञ्चा । यासु अनिच्चानुपस्सनं भावेन्तो निच्चसञ्जं पजहति, दुक्खानुपस्सनं भावेन्तो सुखसञ्जं पजहति, अनत्तानुपस्सनं भावेन्तो अत्तसञ्जं पजहति, निव्विदानुपस्सनं भावेन्तो नन्दि पजहति, विरागानुपस्सनं भावेन्तो राग पजहति, निरोधानुपस्सनं भावेन्तो समुदय पजहति, पटिनिस्सग्गानुपस्सनं भावेन्तो आदानं पजहति, खयानुपस्सनं भावेन्तो घनसञ्जं पजहति, वयानुपस्सनं भावेन्तो आयूहन पजहति, विपरिणामानुपस्सनं भावेन्तो ध्रुवसञ्जं पजहति, अनिमित्तानुपस्सनं भावेन्तो निमित्तं पजहति, अप्पणिहितानुपस्सनं भावेन्तो पणिधिं पजहति, सुञ्जतानुपस्सनं भावेन्तो अभिनिवेस पजहति, अविपञ्चाधम्मविपस्सनं भावेन्तो सारादानाभिनिवेस पजहति, यथाभूतजाणदस्सनं भावेन्तो सम्मोहाभिनिवेसं पजहति, आदीनवानुपस्सनं भावेन्तो आलयाभिनिवेस पजहति, पटिसङ्खानुपस्सनं भावेन्तो अप्पटिसङ्ख पजहति, विवट्टानुपस्सनं भावेन्तो सयोगाभिनिवेस पजहति [पटि १।३२-३३ ओलोकेतव्वा] ।

९१. तासु यस्मा इमिना अनिच्चादिलक्खणत्तयवमेन सङ्गारा दिट्ठा, तस्मा अनिच्च दुक्ख-अनत्तानुपस्सना पटिविद्धा होन्ति । यस्मा च “या च, अनिच्चानुपस्सना या च अनिमित्तानुपस्सना, इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नानं” [ ], तथा “या च दुक्खानुपस्सना या च अप्पणिहितानुपस्सना, इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नानं” [ ], “या च अनत्तानुपस्सना, या च सुञ्जतानुपस्सना इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नानं” ति [पटि २।६३] वुत्तं, तस्मा ता पि पटिविद्धा होन्ति । अधिपञ्चाधम्मविपस्सना पन सब्बा पि विपस्सना । यथाभूतजाणदस्सनं कङ्गावितरणविसुद्धिया एव सङ्गाहितं । इति इदमपि द्वयं पटिविद्धमेव होति । सेसेसु विपस्सनाजाणेषु किञ्चि पटिविधं किञ्चि अप्पटिविद्धं । तेसं विभाग परतो आवि-करिस्साम [२१।१-१३५] ।

९२. यदेव हि पटिविद्धं, तं सन्धाय इदं वुत्तं—एवं पगुणरूपारूपकम्मडानो, या उपरि भङ्गानुपस्सनतो पडाय पडानपरिञ्चावसेन सब्बाकारतो पत्तच्चा अट्टारस महाविपस्सना, तास इवेव ताव एकदेस पटिविज्झन्तो तप्पटिपक्खे धम्मे पजहती ति [२०।८९] ।

९३. सो एवं अनिच्चानुपस्सनादिपटिपक्खानं निच्चसञ्जादीनं पडानेन विसुद्धजाणो सम्मसन-जाणस्स पारं गत्वा यं तं सम्मसनजाणानन्तरं, “पच्चुप्पन्नानं धम्मनं विपरिणामानुपस्सने पञ्चा

उदयब्बयानुपस्सने जाण ” ति [पटि १।१] उदयब्बयानुपस्सने वुत्तं, तस्स अधिगमाय योग आरभति, आरभमानो च सङ्खेपतो ताव आरभति ।

९४. तत्राय पाळि—“ कथं पञ्चुप्पन्नान धम्मानं विपरिणामानुपस्सने पज्जा उदय-
ब्बयानुपस्सने जाण ? जात रूप पञ्चुप्पन्न, तस्स निब्बत्तिलक्खण उदयो, विपरिणामलक्खण
वयो अनुपस्सना जाणं । जाता वेदना ...सज्जा....सङ्कारा....विज्जाणं .जात चक्खुं ...जातो
भवो पञ्चुप्पन्नो, तस्स निब्बत्तिलक्खण उदयो, विपरिणामलक्खणं वयो, अनुपस्सना जाण ”
ति [पटि १।५४] ।

९५. सो इमिना पाळिनयेन, जातस्स नामरूपस्स निब्बत्तिलक्खणं जातिं उप्पादं अभि-
नवाकारं उदयो ति, विपरिणामलक्खणं खय भङ्गं वयो ति समनुपस्सति ।

९६. सो एवं पजानाति—इमस्स नामरूपस्स उप्पत्तितो पुब्बे अनुप्पन्नस्स रासि वा
निचयो वा नत्थि, उप्पज्जमानस्सापि रासितो वा निचयतो वा आगमनं नाम नत्थि, निरुज्झ-
मानस्सापि दिसाविदिसागमन नाम नत्थि, निरुद्धस्सापि एकस्मिं ठाने रासितो निचयतो
निधानतो अवद्धान नाम नत्थि । यथा पन वीणाय वादियमानाय उप्पन्नस्स सदस्स नेव
उप्पत्तितो पुब्बे सन्निचयो अत्थि, न उप्पज्जमानो सन्निचयतो आगतो, न निरुज्झमानस्स
दिसाविदिसागमनं अत्थि, न निरुद्धो कत्थचि सन्निचितो तिष्ठति, अथ खो वीणश्च उपवीणश्च
पुरिसस्स च तज्ज वायामं पटिच्च अहुत्वा सम्भोति, हुत्वा पटिवेति, एवं सब्बे पि रूपारूपिनो
धम्मा अहुत्वा सम्भोन्ति, हुत्वा पटिवेन्ती ति ।

९७. एव सङ्खेपतो उदयब्बयमनसिकारं कत्वा, पुन यानि एतस्सेव उदयब्बयजाणस्स
विभङ्गे, “ अविज्जासमुदया रूपसमुदयो ति पञ्चयसमुदयङ्गेन रूपक्खन्धस्स उदय पस्सति,
तण्हासमुदया....कम्मसमुदया ...आहारसमुदया रूपसमुदयो ति पञ्चयसमुदयङ्गेन रूप-
क्खन्धस्स उदयं पस्सति, निब्बत्तिलक्खणं पस्सन्तो पि रूपक्खन्धस्स उदयं पस्सति ।
रूपक्खन्धस्स उदय पस्सन्तो इमानि पञ्च लक्खणानि पस्सति....अविज्जानिरोधा
रूपनिरोधो ति पञ्चयनिरोधङ्गेन रूपक्खन्धस्स वयं पस्सति, तण्हानिरोधा....कम्मनिरोधा....
आहारनिरोधा रूपनिरोधो ति पञ्चयनिरोधङ्गेन रूपक्खन्धस्स वयं पस्सति, विपरिणाम-
लक्खणं पस्सन्तो पि रूपक्खन्धस्स वयं पस्सति । रूपक्खन्धस्स वयं पस्सन्तो इमानि पञ्च
लक्खणानि पस्सति ” । तथा “ अविज्जासमुदया वेदनासमुदयो ति पञ्चयसमुदयङ्गेन वेदना-
क्खन्धस्स उदयं पस्सति, तण्हासमुदया ...कम्मसमुदया....फस्ससमुदया वेदनासमुदयो ति
पञ्चयसमुदयङ्गेन वेदनाक्खन्धस्स उदय पस्सति, निब्बत्तिलक्खणं पस्सन्तो पि वेदना-
क्खन्धस्स उदय पस्सति । वेदनाक्खन्धस्स उदयं पस्सन्तो इमानि पञ्च लक्खणानि पस्सति....
अविज्जानिरोधा....तण्हानिरोधा....कम्मनिरोधा....फस्सनिरोधा वेदनानिरोधो ति पञ्चयनिरोधङ्गेन

वेदनाक्खन्धस्स वय पस्सति । विपरिणामलक्खण पस्सन्तो पि वेदनाक्खन्धस्स वय पम्मनि । वेदनाक्खन्धस्स वय पस्सन्तो इमानि पञ्च लक्खणानि पस्सति ” । वेदनाक्खन्धस्स विय च सज्जा-सङ्खार-विज्जाणक्खन्धान । अयं पन विसेसो विज्जाणक्खन्धस्स फम्मज्ञाने “ नामरूपममुदया . नामरूपनिरोधा ” ति [पटि १।५३-५७] एव एकेकस्स खन्धस्स उदयव्ययदस्सने दस दस कत्वा पज्जास लक्खणानि वुत्तानि, तेस वसेन, एवम्पि रूपस्स उदयो, एवम्पि रूपस्स वयो, एवम्पि रूप उदेति, एवम्पि रूप वेती ति पञ्चयतो चैव खणतो च विन्थारन मनसिकार करंगति ।

९८. तस्सेवं मनसिकरोतो, इति किरिमे धम्मा अहुत्वा सम्भोन्ति, हुत्वा पटिवेन्ती ति जाण विसदतर होति । तस्सेवं पञ्चयतो चैव खणतो च द्वेधा उदयव्ययं पस्सतो सच्च-पटिच्च-समुप्पाद-नय-लक्खणभेदा पाकटा होन्ति ।

९९. य हि सो अविज्जादिसमुदया खन्धान समुदयं, अविज्जादिनिरोधा च खन्धानं निरोध पस्सति, इदमस्स पञ्चयतो उदयव्ययदस्सन । यं पन निव्वत्तिलक्खणविपरिणामलक्खणानि पस्सन्तो खन्धान उदयव्यय पस्सति, इदमस्स खणतो उदयव्ययदस्सनं । उप्पत्तिकखणे येव हि निव्वत्तिलक्खण, भङ्गकखणे च विपरिणामलक्खण ।

१००. इच्चस्सेवं पञ्चयतो चैव खणतो च द्वेधा उदयव्ययं पस्सतो पञ्चयतो उदयदस्सनेन समुदयसच्चं पाकटं होति जनकावबोधतो, खणतो उदयव्ययदस्सनेन दुक्खसच्चं पाकटं होति जातिदुक्खावबोधतो, पञ्चयतो वयदस्सनेन निरोधसच्चं पाकटं होति पञ्चयानुप्पादेन पञ्चयवत अनुप्पादावबोधतो, खणतो वयदस्सनेन दुक्खसच्चमेव पाकटं होति मरणदुक्खावबोधतो, यच्चस्स उदयव्ययदस्सनं, मग्गो वाय लोक्किको ति मग्गसच्चं पाकटं होति तत्र सम्मोहविघाततो ।

१०१. पञ्चयतो चस्स उदयदस्सनेन अनुलोमपटिच्चसमुप्पादो पाकटो होति “ इमस्मि सति इदं होती ” ति [म २।३२, स २।२८, ७०, ७८ एवमादिसु] अवबोधतो, पञ्चयतो वयदस्सनेन पटिलोमपटिच्चसमुप्पादो पाकटो होति “ इमस्स निरोधा इदं निरुज्झती ” ति [म २।३२ एवमादिसु] अवबोधतो, खणतो पन उदयव्ययदस्सनेन पटिच्चसमुप्पन्ना धम्मा पाकटा होन्ति सङ्गतलक्खणावबोधतो । उदयव्ययवन्तो हि सङ्गता, तेच पटिच्चसमुप्पन्ना ति ।

१०२. पञ्चयतो चस्स उदयदस्सनेन एकत्तनयो पाकटो होति हेतुफलसम्बन्धेन सन्तानस्स अनुपच्छेदावबोधतो । अथ सुहुतर उच्छेददिङ्गं पजहति । खणतो उदयदस्सनेन नानत्तनयो पाकटो होति नवनवानं उप्पादावबोधतो । अथ सुहुतरं सस्सतदिङ्गं पजहति । पञ्चयतो चस्स उदयव्ययदस्सनेन अब्यापारनयो पाकटो होति धम्मानं अवसवत्तिभावावबोधतो । अथ सुहुतर अत्तदिङ्गं पजहति । पञ्चयतो पन उदयदस्सनेन एवंधम्मतानयो पाकटो होति पञ्चयानुरूपेन फलस्स उप्पादावबोधतो । अथ सुहुतर अकिरियदिङ्गं पजहति ।

१०३. पञ्चयतो चस्स उदयदस्सनेन अनत्तलक्खणं पाकटं होति धम्मानं निरीहकत्त-

पञ्चपटिवद्भवुत्तितावबोधतो । खणतो उदयब्बयदस्सनेन अनिच्चलक्खण पाकटं होति हुत्वा अभावावबोधतो, पुब्बन्तापरन्तविवेकावबोधतो च, दुक्खलक्खणमपि पाकटं होति उदयब्बयेहि पटिपीळनावबोधतो, सभावलक्खणमपि पाकटं होति उदयब्बयपरिच्छिन्नावबोधतो, सभावलक्खणे सङ्गतलक्खणस्स तावकालिकत्तमपि पाकटं होति उदयक्खणे वयस्स वयक्खणे च उदयस्स अभावावबोधतो ति ।

१०४. तस्सेव पाकटीभूतसच्चपटिच्चसमुप्पादनयलक्खणभेदस्स, एव किर नामिमे धम्मा अनुप्पन्नपुब्बा उप्पज्जन्ति, उप्पन्ना निरुज्झन्तीति निच्चनवा व हुत्वा सङ्घारा उपडहन्ति, न केवलञ्च निच्चनवा सुरियुग्गमने उस्सावबिन्दु विय, उदकबुब्बुळो विय, उदके दण्डराजि विय, आरगो सासपो विय, विज्जुप्पादो विय च परित्तडायिनो, माया-मरीचि-सुपिनन्त-अलातचक्र-गन्धब्बनगर-फेण-कदलिआदयो विय असारा निस्सारा ति चापि उपडहन्ति । एतावतानेन, वयधम्ममेव उप्पज्जति, उप्पन्नञ्च वय उपेती ति इमिना आकारेण समपञ्जास लक्खणानि पटिविज्झित्वा ठित उदयब्बयानुपस्सनं नाम पठमतारुणविपस्सनाजाण अधिगतं होति, यस्साधिगमा, आरद्धविपस्सको ति सङ्गं गच्छति ।

१०५. अथस्स इमाय तरुणविपस्सनाय आरद्धविपस्सकस्स दस विपस्सनूपक्खिलेसा उप्पज्जन्ति । विपस्सनूपक्खिलेसा हि पटिवेधप्पत्तस्स अरियसावकस्स चेव विप्पटिपन्नकस्स च निक्खित्तकम्महानस्स कुसीतपुग्गलस्स नुप्पज्जन्ति । सम्मापटिपन्नकस्स पन युत्तपयुत्तस्स आरद्धविपस्सकस्स कुलपुत्तस्स उप्पज्जन्ति येव । कतमे पन ते दस उपक्खिलेसा ति ? ओभासो, जाण, पीति, पस्सद्धि, सुख, अधिमोक्खो, पग्गहो, उपडानं, उपेक्खा, निकन्ती ति ।

१०६. वुत्त हेतं—“कथं वम्मुद्धच्चविग्गहितमानसं होति ? अनिच्चतो मनसिकरोतो ओभासो उप्पज्जति, ओभासो धम्मो ति ओभासं आवज्जति, ततो विक्खेपो उद्धचं, तेन उद्धच्चेन विग्गहितमानसो अनिच्चतो उपडानं यथाभूतं नप्पजानाति, दुक्खतो....अनत्ततो उपडानं यथाभूतं नप्पजानाति ” । तथा “ अनिच्चतो मनसिकरोतो जाणं उप्पज्जति....पीति ...पस्सद्धि....सुख ....अधिमोक्खो .. पग्गहो ...उपडानं ..उपेक्खा .. निकन्ति उपज्जति, निकन्ति धम्मो ति निकन्ति आवज्जति, ततो विक्खेपो उद्धच्च, तेन उद्धच्चेन विग्गहितमानसो अनिच्चतो उपडानं यथाभूतं नप्पजानाति, दुक्खतो ...अनत्ततो उपडानं यथाभूतं नप्पजानाती ” ति [पटि २। १००-१] ।

१०७. तत्थ ओभासो ति विपस्सनोभासो । तस्मिं उप्पन्ने योगावचरो, न वत मे इतो पुब्बे एवरूपो ओभासो उप्पन्नपुब्बो, अद्धा मग्गपत्तोस्मि, फलप्पत्तोस्मी ति, अमग्गमेव मग्गो ति, अफलमेव च फलं ति गण्हाति । तस्स, अमग्गं मग्गो ति, अफलं फलं ति गण्हतो विपस्सनावीथि उक्कन्ता नाम होति । सो अत्तनो मूलकम्महानं विस्सज्जेत्वा ओभासमेव अस्सादेन्तो निसीदति ।

१०८. सो खो पनाय ओभासो कस्सचि भिक्खुनो पल्लङ्कडानमत्तमेव ओभासेन्तो उप्पज्जति, कस्सचि अन्तोगम्भ, कस्सचि बहिगम्भग्गि, कस्सचि सकलविहार. गावुनं, अङ्कयोजन, योजन, द्वियोजन, तियोजन. ..पे . कस्सचि पथवीतल्लो याव अकनिड्वन्नल्लोका एकालोकं कुरुमानो। भगवतो पन दससहस्सीलोकवानुं ओभासेन्तो उदपादि ।

१०९. एव वेमत्तताय चस्स इद वत्थु । चित्तलपब्बने किर द्विकुङ्गेहस्स अन्तो द्वे थेरा निसीदिसु । तं दिवसञ्च काळपक्खुपोसथो होति, मेघपटलच्छन्ना दिसा, रत्तिभागे चतुरङ्गसमन्नागतं तम पवत्तति । अथेको थेरो आह—भन्ते, मय्हं इदानि चेतियङ्गणमहि सीद्दासने पञ्चवण्णानि कुसुमानि पज्जायन्ती ति । त इतरो आह—न अच्छरियं, आवुसो, कथेसि । मय्हं पनेतरहि महासमुदमहि योजनद्धाने मच्छकच्छपा पज्जायन्ती ति ।

११०. अय पन विपस्सनूपकिलेसो येभुय्येन समथविपस्सनाल्लभिनो उप्पज्जति । सो समा-पत्तिविक्खम्भितानं किलेसान असमुदाचारतो, अरहा अह ति चित्तं उप्पादेति । उच्चवालिक-वासी महानागत्येरो विय, हङ्कनवासी महादत्तत्येरो विय, चित्तलपब्बते निकपेन्नकपधानघरवासी चुल्लसुमनत्येरो विय च ।

१११. तत्रिद एकवत्थुपरिदीपनं । तलङ्गरवासी धम्मदिन्नत्येरो किर नाम एको पभिन्नपट्टि-सम्भिदो महाखीणासवो महतो भिक्खुसङ्घस्स ओवाददायको अहोसि । सो एकदिवसं अत्तनो दिवाद्धाने निसीदित्वा, किं नु खो अम्हाकं आचरियस्स उच्चवालिकवासी-महानागत्येरस्स समण-भावकिच्चं मत्थकं पत्तं, नो ति आवज्जन्तो पुथुज्जनभावमेवस्स दित्वा, मयि अगच्छन्ते पुथुज्जन-कालकिरियमेव करिस्सती ति च जत्वा इद्धिया वेद्दास उप्पतित्वा दिवाद्धाने निसिन्नस्स थेरस्स समीपे ओरोहित्वा वन्दित्वा वत्तं दस्सेत्वा एकमन्त निसीदि । किं, आवुसो धम्मदिन्न, अकाले आगतोसी ति च वुत्ते, पण्हं, भन्ते, पुच्छितुं आगतोम्ही ति आह । ततो पुच्छावुसो, जान-माना कथयिस्सामा ति वुत्ते पण्हसहस्स पुच्छि ।

११२. थेरो पुच्छितपुच्छितं असज्जमानो व कथेसि । ततो, अतितिक्खं वो, भन्ते, आणं, कदा तुम्हेहि अय धम्मो अधिगतो ति वुत्ते, इतो सट्ठिवस्सकाले, आवुसो ति आह । समाधिं हि, भन्ते, वल्लेक्खेया ति ? न इदं, आवुसो, भारियं ति । तेन हि, भन्ते, एक हत्थि मापेया ति । थेरो सब्बसेतं हत्थि मापेसि । इदानि, भन्ते, यथा अयं हत्थी अश्रितकण्णो पसारितनङ्गुट्ठो सोण्डं मुखे पक्खिपित्वा मेरवं कोञ्चनादं करोन्तो तुम्हाकं अभिमुखो आगच्छति, तथा न करोया ति । थेरो तथा कत्वा वेगेन आगच्छतो हत्थिस्स मेरवं आकारं दित्वा उट्ठाय पलायितुं आरब्धो । तमेनं खीणासवत्येरो हत्थं पसारेत्वा चीवरकण्णो गहेत्वा, भन्ते, खीणासवस्स सारज्ज नाम होती ति आह ।

११३. सो तम्हि काले अत्तनो पुथुज्जनभावं जत्वा, अवस्सयो मे, आवुसो धम्मदिन्न, होही

ति वत्वा पादमूले उक्कुटिकं निसीदि । भन्ते, तुम्हाकं अवस्सयो भविस्सामिच्चेवाहं आगतो, मा चिन्तयित्था ति कम्मद्धानं कथेसि । थेरो कम्मद्धानं गहेत्वा चङ्कमं आरुह्य ततिये पदवारे अगगफलं अरहत्तं पापुणि । थेरो किर दोसचरितो अहोसि । एवरूपा भिक्खू ओभासे कम्पन्ति ।

११४. आणं ति विपस्सनाजाण । तस्स किर रूपारूपधम्मे तुलयन्तस्स तीरयन्तस्स विस्सद्दइन्दवजिरमिव अविहतवेगं तिखिणं सूरं अतिविसदं आणं उप्पज्जति ।

११५. पीती ति विपस्सनापीति । तस्स किर तस्मिं समये, खुदिका पीति, खणिका पीति, ओक्कन्तिका पीति, उब्बेगा पीति, फरणा पीती ति अयं पञ्चविधा पीति सकलसरीरं पूरयमाना उप्पज्जति ।

११६. पस्सद्दी ति विपस्सनापस्सद्धि । तस्स किर तस्मिं समये रत्तिद्धाने वा दिवाद्धाने वा निसिन्नस्स कायचित्तानं नेव दरथो, न गारवं, न कक्खलता, न अकम्मज्जता, न गेलज्जं, न वङ्कता होति । अथ खो पनस्स कायचित्तानि पस्सद्धानि, लहूनि, मुदूनि, कम्मज्जानि, सुविसदानि, उज्जुकानि येव होन्ति । सो इमेहि पस्सद्दादीहि अनुगगहितकायचित्तो तस्मिं समये अमानुसिं नाम रत्तिं अनुभवति, यं सन्धाय वुत्तं—

“ सुज्जागारं पविडस्स सन्तचित्तस्स भिक्खुनो ।

अमानुसी रती होति सम्मा धम्मं विपस्सतो ॥

यतो यतो सम्मसति खन्धानं उदयब्बय ।

लभती पीतिपमोज्जं अमत्तं तं विजानत्तं ” ति [ध ३७३-७४] ॥

एवमस्स इमं अमानुसिं रत्तिं साधयमाना लहुतादिसम्पयुत्ता पस्सद्धि उप्पज्जति ।

११७. सुखं ति विपस्सनासुखं । तस्स किर तस्मिं समये सकलसरीरं अभिसन्दयमानं अतिपणीत्तं सुखं उप्पज्जति ।

११८. अधिमोक्खो ति सद्दा । विपस्सनासम्पयुत्ता येव हिस्स चित्तचेतसिकान् अतिसय-पसादभूता बलवती सद्दा उप्पज्जति ।

११९. पगगहो ति विरियं । विपस्सनासम्पयुत्तमेव हिस्स असिथिलमनच्चारद्धं सुपगगहितं विरियं उप्पज्जति ।

१२०. उपद्धानं ति सति । विपस्सनासम्पयुत्ता येव हिस्स सुपड्डिता सुप्पत्तिड्डिता निखाता अचला पब्बतराजसदिसा सति उप्पज्जति । सो यं यं ठान आवज्जति समन्नाहरति मनसिकरोति पञ्चवेक्खति, तं तं ठानमस्स ओक्खन्दित्वा पक्खन्दित्वा, दिब्बचक्खुनो परलोको विय, सति या उपद्दाति ।

१२१. उपेक्खा ति विपस्सनूपेक्खा चेव आवज्जनूपेक्खा च । तस्मिं हिस्स समये सब्ब-सङ्खारेसु मज्झत्तभूता विपस्सनूपेक्खा पि बलवती उप्पज्जति, मनोद्वारे आवज्जनूपेक्खा पि । सा

हिस्स तं तं ठान आवज्जन्तस्स, विम्सइइन्दवजिरमिव, पत्तपुटे पक्खन्ततत्तनाराचो विय च, मूरा तिखिणा हुत्वा वहति ।

१२२. निकन्ती ति विपस्सनानिकन्ति । एव ओभामादिपटिमण्डिताय हिस्स विपस्सनाय आलयं कुरुमाना सुखुमा सन्ताकारा निकन्ति उप्पज्जति, या निकन्तिकिन्हेसो नि परिग्गहेतुम्पि न सक्का होति ।

१२३. यथा च ओभासे, एव एतेसु पि अज्जतरस्मि उप्पन्ने योगावचरो, न वत मे इतो पुब्बे एवरूपं आणं उप्पन्नपुब्ब....एवरूपा पीति....पस्सद्धि, सुख, अधिमोक्खो, पग्गहो, उपट्ठानं, उपेक्खा, निकन्ति उप्पन्नपुब्बा, अद्वा मग्गप्पत्तोस्मि, फलप्पत्तोस्मी ति अमग्गमेव मग्गो ति, अफलमेव च फल ति गण्हाति । तस्स, अमग्ग मग्गो ति, अफलं फलं ति गण्हतो विपस्सनावीथि उक्कन्ता नाम होति । सो अत्तनो मूलकम्मट्ठानं विस्सज्जेत्वा निकन्तिमेव अस्सादेन्तो निसीदती ति ।

१२४. एथ च ओभासादयो उपक्किलेसवत्थुताय उपक्किलेसा ति वुत्ता, न अकुसलत्ता । निकन्ति पन उपक्किलेसो चेव उपक्किलेसवत्थु च । वत्थुवसेनेव चेते दस, गाहवसेन पन सम-
तिस होन्ति ।

१२५. कथं ? मम ओभासो उप्पन्नो ति गण्हतो हि दिट्ठिगाहो होति, मनापो वत ओभासो उप्पन्नो ति गण्हतो मानगाहो, ओभासं अस्सादयतो तण्हागाहो । इति ओभासे दिट्ठिमानतण्हा-
वसेन तयो गाहा, तथा सेसेसु पी ति एवं गाहवसेन समतिस उपक्किलेसा होन्ति । तेसं वसेन अकुसलो अव्यत्तो योगावचरो ओभासादिसु कम्पति, विक्खिपति, ओभासादिसु एकेकं, “ एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता ” ति [म १।१३५] समनुपस्सति । तेनाहु पोराणा—

“ ओभासे चेव आणे च पीतिया च विकम्पति ।

पस्सद्धिया सुखे चेव, येहि चित्तं पवेधति ॥

अधिमोक्खे च पग्गाहे उपट्ठाने च कम्पति ।

उपेक्खावज्जनायञ्च उपेक्खाय च निकन्तिया ” ति [पटि २।१०२] ॥

१२६. कुसलो पन पण्डितो व्यत्तो बुद्धिसम्पन्नो योगावचरो ओभासादिसु उप्पन्नेसु, अयं खो मे ओभासो उप्पन्नो, सो खो पनायं अनिच्चो सङ्गतो पटिच्चसमुप्पन्नो खयधम्मो वयधम्मो विरागधम्मो निरोधधम्मो ति, इति वा तं पज्जाय परिच्छिन्दति उपपरिक्खति । अथ वा पनस्स एवं होति—सचे ओभासो अत्ता भवेय्य, अत्ता ति गहेतुं वट्ठेय्य, अनत्ता च पनायं अत्ता ति गहितो, तस्मा सो अवसवत्तनट्ठेन अनत्ता, हुत्वा अभावट्ठेन अनिच्चो, उप्पादवय-
पटिपीळनट्ठेन दुक्खो ति, सब्बं अरूपसत्तके वुत्तनयेन वित्थारेतब्बं । यथा च ओभासे, एवं सेसेसु पि ।

१२७. सो एव उपपरिक्खित्वा ओभास, “ नेत मम, नेसोहमस्मि, न मेसो अत्ता ” ति [म १।१३६] समनुपस्सति जाण पे निकन्ति, “ नेत मम, नेसोहमस्मि, न मेसो अत्ता ” ति समनुपस्सति । एव समनुपस्सन्तो ओभासादिसु न कम्पति न वेधति । तेनाहु पोराणा—

“ इमानि दस ठानानि पज्जा यस्स परिचिता ।

धम्मद्वच्चकुसलो होति न च विक्खेप गच्छती ” ति [पटि २।१०२] ॥

१२८ सो एव विक्खेप अगच्छन्तो त समतिसविव उपक्खिलेसजट विजटेत्वा, ओभासादयो धम्मा न मग्गो, उपक्खिलेसविमुत्त पन वीथिपटिपन्न विपस्सनाजाण मग्गो ति मग्गञ्च अमग्गञ्च ववत्थपेति ।

१२९. तस्सेव, अय मग्गो, अय न मग्गो ति मग्गञ्च अमग्गञ्च जत्वा ठित जाण मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धी ति वेदितव्व । एत्तावता च पन तेन तिण्ण सच्चान ववत्थान कत होति ।

१३०. कथ १ दिट्ठिविसुद्धिय ताव नामरूपस्स ववत्थापनेन दुक्खसच्चस्स ववत्थान कत, कङ्खावितरणविसुद्धिय पच्चयपरिगहणेन समुदयसच्चस्स ववत्थान, इमिस्स मग्गामग्गजाणदस्सन-विसुद्धियं सम्मामग्गस्स अवधारणेन मग्गसच्चस्स ववत्थानं कत ति । एव लोकियेनेव ताव जाणेन तिण्ण सच्चान ववत्थान कत होति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
पज्जाभावनाधिकारे मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धिनिद्देशो नाम
वीसतिमो परिच्छेदो ।

पटिपदाजाणदस्सनविमुद्धिनिद्देशो

१. अङ्गं पन जाणान वमेन सिखाप्पत्ता विपस्सना नवमञ्च सच्चानुलोमिक जाणं ति अयं पटिपदाजाणदस्सनविमुद्धि नाम । अङ्गं ति च एत्थ उपक्किलेसविमुत्त वीथिपटिपन्न विपस्सनामङ्गात् उदयव्वयानुपस्सनाजाण, भङ्गानुपस्सनाजाण, भयतुपडानजाण, आर्दानवानुपस्सनाजाण, निव्विदानुपस्सनाजाण, मुञ्चितुकम्यताजाण, पटिसङ्खानुपस्सनाजाण, सङ्खारुपेखाजाण ति इमानि अङ्ग जाणानि वेदितव्वानि । नवमं मच्चानुलोमिक जाणं ति अनुलोमस्सेतं अधिवचन । तस्मा त सम्पादेतुकामेन उपक्किलेसविमुत्त उदयव्वयजाण आदिं कत्वा एतेसु जाणेषु योगो करणीयो ।

२. पुन उदयव्वयजाणे योगो किमत्थियो ति चे,—लक्खणसल्लक्खणत्थो । उदयव्वयजाणं हि हेट्ठा दमहि उपक्किलेसेहि उपक्किलिङ्गं हुत्वा याथावसरसतो तिलक्खणं सल्लक्खेतुं नासक्खि, उपक्किलेसविमुत्तं पन सक्कोति, तस्मा लक्खणसल्लक्खणत्थमेत्थ पुन योगो करणीयो ।

३. लक्खणानि पन किस्स अमनसिकारा, केन पटिच्छन्नत्ता न उपट्ठहन्ति ? अनिच्चलक्खणं ताव उदयव्वयानं अमनसिकारा, सन्ततिया पटिच्छन्नत्ता न उपट्ठाति । दुक्खलक्खणं अभिण्हसम्पटिपीळनस्स अमनसिकारा, इरियापथेहि पटिच्छन्नत्ता न उपट्ठाति । अनत्तलक्खणं नानाधातुविनिब्भोगस्स अमनसिकारा, घनेन पटिच्छन्नत्ता न उपट्ठाति ।

४. उदयव्वयं पन परिगृहेत्वा सन्ततिया विकोपिताय अनिच्चलक्खणं याथावसरसतो उपट्ठाति । अभिण्हसम्पटिपीळनं मनसिकत्वा इरियापथे उगघाटिते दुक्खलक्खणं याथावसरसतो उपट्ठाति । नानाधातुयो विनिब्भुजित्वा घनविनिब्भोगे कते अनत्तलक्खणं याथावसरसतो उपट्ठाति ।

५. एत्थ च, अनिच्चं अनिच्चलक्खणं, दुक्खं दुक्खलक्खणं, अनत्ता अनत्तलक्खणं ति अयं विभागो वेदितव्वो ।

६. तत्थ अनिच्चं ति खन्धपञ्चकं । कस्मा ? उपादवयव्वयत्तभावा, हुत्वा अभावतो वा । उपादवयव्वयत्तं अनिच्चलक्खणं, हुत्वा अभावसङ्घातो वा आकारविकारो ।

७. “यदनिच्चं तं दुक्खं” ति [सं ३।२२ एवमादिसु] वचनतो पन तदेव खन्धपञ्चकं दुक्खं । कस्मा ? अभिण्हपटिपीळना । अभिण्हपटिपीळनाकारो दुक्खलक्खणं ।

८. “यं दुक्खं तदनत्ता” ति [सं ३।२२ एवमादिसु] पन वचनतो तदेव खन्धपञ्चकं अनत्ता । कस्मा ? अवसवत्तनतो । अवसवत्तनाकारो अनत्तलक्खणं ।

९. तयिदं सब्बम्पि अय योगावचरो उपक्खिलेसविमुत्तेन वीथिपटिपन्नविपस्सनासङ्घातेन उदयव्वयानुपस्सनाजाणेन याथावसरसतो सल्लक्खेति ।

१०. तस्सेव सल्लक्खेत्वा पुनप्पुनं, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति रूपारूपधम्मे तुल्यतो तीर-
यतो त जाण तिक्खं हुत्वा वहति, सङ्घारा लहु उपडहन्ति, जाणे तिक्खे वहन्ते सङ्घारेसु लहु
उपडहन्तेसु उप्पाद वा ठिति वा पवत्त वा निमित्त वा न सम्पापुणाति, खयवयभेदनिरोधे येव
सति सन्तिहति ।

११. तस्स, एव उप्पजित्वा एव नाम सङ्घारगतं निरुज्झती ति पस्सतो एकस्मिं ठाने
भङ्गानुपस्सना नाम विपस्सनाजाण उप्पज्जति यं सन्धाय वुत्तं—“ कथ आरम्मण पटिसङ्घा
भङ्गानुपस्सने पज्जा विपस्सने जाण ? रूपारम्मणता चित्तं उप्पजित्वा भिज्जति, तं आरम्मणं
पटिसङ्घा तस्स चित्तस्स भङ्गं अनुपस्सति । अनुपस्सती ति कथ अनुपस्सति ? अनिच्चतो अनुपस्सति
नो निच्चतो, दुक्खतो अनुपस्सति नो सुखतो, अनत्ततो अनुपस्सति नो अत्ततो, निब्बिन्दति
नो नन्दति, विरज्जति नो रज्जति, निरोधेति नो समुदेति, पटिनिस्सज्जति नो आदियति ।
अनिच्चतो अनुपस्सन्तो निच्चसज्ज पजहति, दुक्खतो अनुपस्सन्तो सुखसज्ज... अनत्ततो अनुपस्सन्तो
अत्तसज्जं....निब्बिन्दतो नन्दि....विरज्जन्तो रागं....निरोधेन्तो समुदय....पटिनिस्सज्जन्तो
आदानं पजहति । वेदनारम्मणता....सज्जारम्मणता ...सङ्घारारम्मणता....विज्जाणारम्मणता
....चक्खा....पे....जरामरणारम्मणता चित्त उप्पजित्वा भिज्जति..पे.... पटिनिस्सज्जन्तो
आदानं पजहति ।

वत्थुसङ्कमना चेव पज्जाय च विवट्टना ।

आवज्जनावलञ्छेव पटिसङ्घा विपस्सना ॥

आरम्मणअन्वयेन उभो एकववत्थाना ।

निरोधे अधिमुत्तता वयलक्खणविपस्सना ॥

आरम्मणञ्च पटिसङ्घा भङ्गञ्च अनुपस्सति ।

सुज्जतो च उपट्टान, अधिपज्जाविपस्सना ॥

कुसलो तीसु अनुपस्सनासु चत्तसो च विपस्सनासु ।

तयो उपट्टाने कुसलता नानादिट्ठिसु न कम्पती ति ॥

तं आतट्ठेन जाणं, पजाननट्ठेन पज्जा, तेन वुच्चति आरम्मणं पटिसङ्घा भङ्गानुपस्सने पज्जा
विपस्सने जाण ” ति [पटि १।५७-५८] ।

१२. तत्थ आरम्मणं पटिसङ्घा ति यं किञ्चि आरम्मण पटिसङ्घाय । जानित्वा, खयतो
वयतो दिस्वा ति अत्थो । भङ्गानुपस्सने पज्जा ति तस्स आरम्मणं खयतो वयतो पटिसङ्घाय

उप्पन्नम्म जाणस्स भङ्गं अनुप्पस्सने या पज्जा, इदं विप्पस्सने जाणं ति वुत्त, त कथं होती ति ? अय ताव कथेतुकम्यतापुच्छाय अत्थो ।

१३. ततो यथा न होति न दस्सेतु रूपारम्मणता नि आदि वुत्त । तत्थ रूपारम्मणता चित्तं उप्पजित्वा भिज्जती ति रूपारम्मण चित्त उपजित्वा भिज्जति । अथ वा, रूपारम्मणभावे चित्त उप्पजित्वा भिज्जती ति अत्थो । तं आरम्मणं पटिसङ्गा नि तं रूपारम्मण पटिसङ्गाय । जानित्वा, खयतो वयतो दिस्वा ति अत्थो । तस्स चित्तस्स भङ्गं अनुपस्सती ति येन चित्तेन त रूपारम्मणं खयतो वयतो दिड्ढ, तस्स चित्तस्स अपरेन चित्तेन भङ्ग अनुपस्सती ति अत्थो । तेनाहु पोराणा—“ जातञ्च जाणञ्च उभो पि विपस्सती ” ति [ ] ।

१४. एत्थ च अनुपस्सती ति अनु अनु पस्सति । अनेकेहि आकारेहि पुनप्पुनं पस्सती ति अत्थो । तेनाह—“ अनुपस्सती ति कथं अनुपस्सति ? अनिच्चतो अनुपस्सती ” ति आदि ।

१५. तत्थ यस्मा भङ्गो नाम अनिच्चताय परमा कोटि, तस्मा सो भङ्गानुपस्सको योगावचरो सब्ब सङ्खारगतं अनिच्चतो अनुपस्सति नो निच्चतो । ततो अनिच्चस्स दुक्खत्ता, दुक्खस्स अनत्तत्ता, तदेव दुक्खतो अनुपस्सति नो सुखतो, अनत्ततो अनुपस्सति नो अत्ततो ।

१६. यस्मा पन य अनिच्चं दुक्खमनत्ता, न तं अभिनन्दितब्बं, यञ्च अनभिनन्दितब्बं, न तत्थ रज्जितब्बं, तस्मा एतस्मिं भङ्गानुपस्सनानुसारेण, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति दिडे सङ्खारगते निब्बिन्दति नो नन्दति, विरज्जति नो रज्जति । सो एवं अरज्जतो लोकिकेनेव ताव जाणेन रागं निरोधेति नो समुदेति । समुदयं न करोती ति अत्थो ।

१७. अथ वा, सो एवं विरत्तो यथा दिड्ढं सङ्खारगतं तथा अदिड्ढमि अन्वयजाणवसेन निरोधेति नो समुदेति, निरोधतो व मनसिकरोति । निरोधमेव पस्सति नो समुदयं ति अत्थो ।

१८. सो एवं पटिपन्नो पटिनिस्सज्जति नो आदियति । किं वुत्तं होति ? अयमपि अनिच्चादिअनुपस्सना तदङ्गवसेन सद्धिं खन्धाभिसङ्खारेहि किलेसान परिच्चजनतो, सङ्खतदोस-दस्सनेन च तच्चिपरीते निब्बाने तन्निजताय पक्खन्दनतो, परिच्चागपटिनिस्सग्गो चेव पक्खन्दन-पटिनिस्सग्गो चा ति वुच्चति । तस्मा ताव समन्नागतो भिक्खु यथावुत्तेन नयेन किलेसे परिच्चजति, निब्बाने च पक्खन्दति, नापि निब्बत्तनवसेन किलेसे आदियति, न अदोसदस्सितावसेन सङ्खतारम्मणं । तेन वुच्चति, पटिनिस्सज्जति नो आदियती ति ।

१९. इशानिस्स तेहि जाणेहि येसं धम्मनं प्हानं होति, तं दस्सेतु, अनिच्चतो अनुपस्सन्तो निच्चसज्जं पजहती ति आदि वुत्तं । तत्थ नन्दि ति सप्पीतिकं तण्हं । सेसं वुत्तनयमेव ।

२०. गाथासु पन, वत्थुसङ्कमना ति, रूपस्स भङ्गं दिस्वा पुन येन चित्तेन भङ्गो दिट्ठो, तस्सापि भङ्गदस्सनवमेन पुरिमवत्थुतो अज्जवत्थुसङ्कमना । पञ्जाय च विवट्ठना ति उदय पटाय वये सन्तिट्ठना । आवज्जनावलञ्चेवा ति रूपस्स भङ्गं दिस्वा पुन भङ्गारम्भणस्स चित्तस्स भङ्गदस्सनत्थ अनन्तरमेव आवज्जनसमत्थता । पटिसङ्का विपस्सना ति एसा आरम्भण-पटिसङ्का भङ्गानुपस्सना नाम ।

२१. आरम्भणअन्वयेन उभो एकवत्थाना ति पच्चक्खतो दिट्ठस्स आरम्भणस्स अन्वयेन, अनुगमनेन, यथा इदं, तथा अतीते पि सङ्कारगतं भिज्जित्थ, अनागते पि भिज्जिस्सती ति एव उभिन्न एकसभावेनेव वत्थापन ति अत्थो । वुत्तम्पि चेत्त पोराणेहि—

“ सविज्जमानम्हि विसुद्धदस्सनो तदन्वयं नेति अतीतनागते ।

सब्बे पि सङ्कारगता पलोकिनो उस्सावबिन्दू सुरिये व उग्गते ” ति [ ] ॥

२२. निरोधे अधिमुत्तता ति एव उभिन्न भङ्गवसेन एकवत्थानं कत्वा तस्मिं येव भङ्गसङ्काते निरोधे अधिमुत्तता । तगरुता तन्निन्नता तप्पोणता तप्पभारता ति अत्थो । वय-लक्खणविपस्सना ति, एसा वयलक्खणविपस्सना नामा ति वुत्तं होति ।

२३. आरम्भणञ्च पटिसङ्का ति पुरिमञ्च रूपादिआरम्भणं जानित्वा । भङ्गञ्च अनु-पस्सती ति तस्सारम्भणस्स भङ्गं दिस्वा तदारम्भणस्स चित्तस्स भङ्ग अनुपस्सति ।

२४. सुज्जतो च उपट्ठानं ति तस्सेवं भङ्गं अनुपस्सतो, सङ्कारा व भिज्जन्ति, तेस भेदो मरणं, न अज्जो कोचि अत्थी ति सुज्जतो उपट्ठानं इज्झति । तेनाहु पोराणा—

“ खन्धा निरुज्झन्ति न चत्थि अज्जो खन्धानं भेदो मरणं ति वुत्तति ।

तेस खय पस्सति अप्पमत्तो मणिं व विज्झं वजिरेन योनिसो ” ति [ ] ॥

२५. अधिपञ्चाविपस्सना ति, या च आरम्भणपटिसङ्का, या च भङ्गानुपस्सना, यञ्च सुज्जतो उपट्ठानं, अयं अधिपञ्चाविपस्सना नामा ति वुत्तं होति ।

२६. कुसलो तीसु अनुपस्सनासू ति अनिच्चानुपस्सनादिसु तीसु छेको भिक्खु । चतस्सो च विपस्सनासू ति निब्बिदादिसु च चतूसु विपस्सनासु । तयो उपट्ठाने कुसलता ति, खयतो वयतो सुज्जतो ति इमस्मिञ्च तिविधे उपट्ठाने कुसलताय । नानादिट्ठिसु न कम्पती ति सस्सतदिट्ठिआदिसु नानप्पकारासु दिट्ठिसु न वेधति ।

२७. सो एवं अवेधमानो, अनिरुद्धमेव निरुज्झति, अभिन्नमेव भिज्जती ति पवत्तमनसिकारो, दुब्बलभाजनस्स विय भिज्जमानस्स, सुखुमरजस्सेव विप्पकिरियमानस्स, तिलान विय भिज्जमानानं सब्बसङ्कारानं उप्पादट्ठित्तिपवत्तनिमित्तं विस्सजित्वा भेदमेव पस्सति । सो, यथा नाम चक्खुमा पुरिसो पोक्खरणीतीरे वा नदीतीरे वा ठितो थूलफुसितके देवे वस्सन्ते उदकपिट्ठे महन्तमहन्तानि उदकबुब्बुल्लकानि उप्पजित्वा उप्पजित्वा सीधं सीधं भिज्जमानानि पस्सेय्य, एवमेव सब्बे सङ्कारा भिज्जन्ति भिज्जन्ती ति पस्सति । एवरूपं हि योगावचर सन्धाय वुत्तं भगवता—

“ यथा बुब्बुल्लक पस्से यथा पस्से मरीचिक ।

एवं लोकं अवेक्खन्त मच्चुराजा न पस्सती ” ति [व १७०] ॥

२८. तस्सेवं, सब्बे सङ्घारा भिज्जन्ति भिज्जन्ती ति अभिण्ह पस्सतो अट्टानिसंसपरिवारं भङ्गानुपस्सनाजाण वळ्पत्त होति । तत्रिमे अट्टानिससा—भवदिट्ठिण्हानं, जीवितनिकन्ति-परिचागो, सदा युत्तपयुत्तता, विसुद्धाजीविता, उस्सुकण्हानं, विगतभयता, खन्निसोरच्चपटिलामो, अरतिरतिसहनता ति । तेनाहु पोराणा—

“ इमानि अट्ट गुणमुत्तमानि दिस्वा तर्हि सम्मसति पुनप्पुनं ।

आदित्तचेलसिरसूपमो मुनि भङ्गानुपस्सी अमतस्स पत्तिया ” ति [ ] ॥

भङ्गानुपस्सनाजाणं निडित्तं ।

२९. तस्सेव सब्बसङ्घारान खयवयभेदनिरोधारम्मण भङ्गानुपस्सनं आसेवन्तस्स भावेन्तस्स बहुलीकरोन्तस्स सब्बभव-योनि-गति-ठिति-सत्तावासेसु पभेदका सङ्घारा, सुखेन जीवितुकामस्स भीरुकपुरिसस्स सीह-व्यग्घ-दीपि-अच्छ-तरच्छ-यक्ख-रक्खस-चण्डगोण-चण्डकुक्कुर-पभिन्नमदचण्ड-हत्थि-घोरआसीविस-असानिविचक्क-सुसान-रणभूमि-जलितअङ्गारकासुआदयो विय महामयं हुत्वा उपड्डहन्ति । तस्स, अतीता सङ्घारा निरुद्धा, पच्चुप्पन्ना निरुज्झन्ति, अनागते निब्बत्तनकसङ्घारा पि एवमेव निरुज्झिस्सन्ती ति पस्सतो एतस्मि ठाने भयतुपट्टानजाणं नाम उप्पज्जति ।

३०. तत्रायं उपमा । एकस्सा किर इत्थिया तयो पुत्ता राजापराधिका । तेसं राजा सीस-च्छेदं आणापोसि । सा पुत्तेहि सद्धिं आघातन अगमासि । अथस्सा जेड्ढपुत्तस्स सीसं छिन्दित्वा मज्झिमस्स छिन्दितुं आरभिसु । सा जेड्ढस्स सीसं छिन्नं मज्झिमस्स च छिज्जमानं दिस्वा कनिड्डम्हि आलय विस्सज्जि, अयम्पि एतेस येव सदिसो भविस्सती ति । तस्सा इत्थिया जेड्ढ-पुत्तस्स छिन्नसीसदस्सनं विय योगिनो अतीतसङ्घारानं निरोधदस्सनं, मज्झिमस्स छिज्जमानसीस-दस्सन विय पच्चुप्पन्नान निरोधदस्सन, अयम्पि एतेसं येव सदिसो भविस्सती ति कनिड्डपुत्तम्हि आलयविस्सज्जनं विय, अनागते पि निब्बत्तनकसङ्घारा भिज्जिस्सन्ती ति अनागतानं निरोधदस्सनं । तस्सेवं पस्सतो एतस्मि ठाने उप्पज्जति भयतुपट्टानं जाणं ।

३१. अपरा पि उपमा । एका किर पूत्तिपजा इत्थि दस दारके विजायि । तेसु नव मता, एको हत्थगतो मरति, अपरो कुच्छियं । सा नव दारके मते दसमञ्च मिथ्यमानं दिस्वा कुच्छिगते आलय विस्सज्जि, आयम्पि एतेसं येव सदिसो भविस्सती ति । तत्थ तस्सा इत्थिया नवन्नं दारकानं मरणानुस्सरणं विय योगिनो अतीतसङ्घारानं निरोधदस्सनं, हत्थगतस्स मिथ्यमान-भावदस्सनं विय योगिनो पच्चुप्पन्नानं निरोधदस्सनं, कुच्छिगते आलयविस्सज्जनं विय अनागतानं निरोधदस्सनं । तस्सेवं पस्सतो एतस्मि खणे उप्पज्जति भयतुपट्टानं जाणं ।

३२. भयतुपडानजाणं पन भायति, न भायती ति ? न भायति । त हि, अतीता सङ्खारा निरुद्धा, पञ्चुप्पन्ना निरुज्झन्ति, अनागता निरुज्झिस्सन्ती ति तीरणमत्तमेव होति । तस्मा यथा नाम चक्खुमा पुरिसो नगरद्वारे तिस्सो अङ्गारकासुयो ओलोकयमानो सयं न भायति, केवल हिस्स, ये ये एत्थ निपतिस्सन्ति, सब्बे अनप्पकं दुक्खमनुभविस्सन्ती ति तीरणमत्तमेव होति, यथा वा पन चक्खुमा पुरिसो, खदिरसूल अयोसूलं सुवण्णसूल ति पटिपाटिया ठपितं सूलत्तय ओलोकयमानो सय न भायति, केवलं हिस्स, ये ये इमेसु सूलेसु निपतिस्सन्ति, सब्बे अनप्पकं दुक्खमनुभविस्सन्ती ति तीरणमत्तमेव होति, एवमेव भयतुपडानजाणं सयं न भायति, केवल हिस्स, अङ्गारकासुत्तयसदिसेसु सूलत्तयसदिसेसु च तीसु भवेसु अतीता सङ्खारा निरुद्धा, पञ्चुप्पन्ना निरुज्झन्ति, अनागता निरुज्झिस्सन्ती ति तीरणमत्तमेव होति ।

३३. यस्मा पनस्स केवलं सब्बभव-योनि-गति-ठिति-निवासगता सङ्खारा व्यसनापन्ना सम्पटिभया डुत्वा भयतो उपडहन्ति, तस्मा भयतुपडानं ति वुच्चति । एवं भयतो उपडाने पनस्स अयं पाळि—“ अनिच्चतो मनसिकरोतो किं भयतो उपड्ढाति ? दुक्खतो ...अनत्ततो मनसिकरोतो किं भयतो उपड्ढाती ति ? अनिच्चतो मनसिकरोतो निमित्तं भयतो उपड्ढाति । दुक्खतो मनसिकरोतो पवत्तं भयतो उपड्ढाति । अनत्ततो मनसिकरोतो निमित्तञ्च पवत्तञ्च भयतो उपड्ढाती ” ति [पटि २।६३] ।

३४. तत्थ निमित्तं ति सङ्खारनिमित्तं । अतीतानागतपञ्चुप्पन्नानं सङ्खारानमेवेतं अधिवचनं । अनिच्चतो मनसिकरोन्तो हि सङ्खारानं मरणमेव पस्सति । तेनस्स निमित्तं भयतो उपड्ढाति । पवत्तं ति रूपारूपभवपवत्ति । दुक्खतो मनसिकरोन्तो हि सुखसम्मताय पि पवत्तिया अभिण्ह-पटिपीळनभावमेव पस्सति । तेनस्स पवत्तं भयतो उपड्ढाति । अनत्ततो मनसिकरोन्तो पन उभयम्पेतं सुज्जं गामं विय, मरीचि-गन्धब्बनगरादीनि विय च रिक्तं तुच्छं सुज्जं अस्सामिकं अपरिणायकं पस्सति । तेनस्स निमित्तञ्च पवत्तञ्च उभयं भयतो उपड्ढाती ति ।

भयतुपडानजाणं निद्धितं ।

३५. तस्स तं भयतुपडानजाणं आसेवन्तस्स भावेन्तस्स बहुलीकरोन्तस्स सब्बभव-योनि-गति-ठिति-सत्तावासेसु नेव ताणं, न लेणं, न गति, न पटिसरणं पज्जायति, सब्बभव-योनि-गति-ठिति-निवासगतेसु सङ्खारेसु एकसङ्खारे पि पत्थना वा परामासो वा न होति, तयो भवा वीतच्चिकङ्गारपुण्णअङ्गारकासुयो विय, चत्तारो महाभूता घोरविसा आसीविसा विय, पञ्चक्खन्धा उक्खित्तासिका वधका विय, छ अज्झत्तिकायतनानि सुज्जो गामो विय, छ बाहिरायतनानि गामघातकचोरा विय, सत्त विज्जणद्धितियो नव च सत्तावासा एकादसहि अग्गीहि आदिता सम्पज्जलिता सजोतिभूता विय च, सब्बे सङ्खारा गण्डभूता रोगभूता सल्लभूता अघभूता आबाधभूता विय च निरस्सादा नीरसा महाआदीनवरासीभूता डुत्वा उपडहन्ति ।

३६. कथं सुखेन जीवितुकामस्स भीरुकपुरिसम्म रमणीयाकारमण्ठिनम्पि सवाळकमिव वनगहन, ससद्दूला विय गुहा, सगाहरकवस विय उदक, समुत्तितवग्गा विय पच्चत्थिका, सविम विय भोजन, सचैरो विय मग्गो, आदित्तमिव अगार, उय्युत्तसेना विय रणभूमि । यथा हि सो पुरिसो एतानि सवाळक-वनगहनादीनि आगम्म भानो संविग्गो लोमहङ्गजानो समन्ततो आदीनवमेव पस्सति, एवमेवायं योगावचरो भङ्गानुपस्सनावमेन मच्चसङ्खारेसु भयतो उपडित्तसु समन्ततो नीरसं निरस्साद आदीनवमेव पस्सति ।

३७. तस्सेवं पस्सतो आदीनवजाणं नाम उप्पन्नं होति, यं सन्धाय इदं वुत्त—
“ कथं भयतुपडाने पज्जा आदीनवे जाणं ? उप्पादो भयं ति भयतुपडाने पज्जा आदीनवे जाणं । पवत्तं भयं ति....निमित्तं भयं ति ...आयूहना भयं ति....पटिसन्धिं भयं ति...गतिं भयं ति....निव्वत्तिं भयं ति ...उपपत्तिं भयं ति....जातिं भयं ति....जरां भयं ति....व्याधिं भयं ति....मरणं भयं ति....सोको भयं ति....परिदेवो भयं ति....उपायासो भयं ति भयतुपडाने पज्जा आदीनवे जाणं । अनुप्पादो खेमं ति सन्तिपदे जाण, अप्पवत्तं....पे....अनुपायासो खेमं ति सन्तिपदे जाणं । उप्पादो भयं अनुप्पादो खेमं ति सन्तिपदे जाणं, पवत्तं....पे....उपायासो भयं अनुपायासो खेमं ति सन्तिपदे जाण । उप्पादो दुक्खं ति भयतुपडाने पज्जा आदीनवे जाण, पवत्तं....पे ...उपायासो दुक्खं ति भयतुपडाने पज्जा आदीनवे जाणं । अनुप्पादो सुखं ति सन्तिपदे जाण, अप्पवत्तं...पे....अनुपायासो सुखं ति सन्तिपदे जाणं । उप्पादो दुक्खं अनुप्पादो सुखं ति सन्तिपदे जाणं, पवत्तं....पे....उपायासो दुक्खं अनुपायासो सुखं ति सन्तिपदे जाण । उप्पादो सामिसं ति भयतुपडाने पज्जा आदीनवे जाणं, पवत्तं....पे....उपायासं सामिसं ति भयतुपडाने पज्जा आदीनवे जाणं । अनुप्पादो निरामिसं ति सन्तिपदे जाणं, अप्पवत्तं....पे....अनुपायासो निरामिसं ति सन्तिपदे जाणं । उप्पादो सामिसं अनुप्पादो निरामिसं ति सन्तिपदे जाणं, पवत्तं....पे....उपायासो सामिसं अनुपायासो निरामिसं ति सन्तिपदे जाणं । उप्पादो सङ्खारा ति भयतुपडाने पज्जा आदीनवे जाणं । पवत्तं....पे...उपायासो सङ्खारा ति भयतुपडाने पज्जा आदीनवे जाणं । अनुप्पादो निव्वानं ति सन्तिपदे जाण, अप्पवत्तं....पे....अनुपायासो निव्वानं ति सन्तिपदे जाणं । उप्पादो सङ्खारा अनुप्पादो निव्वानं ति सन्तिपदे जाण, पवत्तं....पे....उपायासो सङ्खारा अनुपायासो निव्वानं ति सन्तिपदे जाणं ।

उप्पादञ्च पवत्तञ्च निमित्तं दुक्खं ति पस्सति ।

आयूहनं पटिसन्धिं, जाणं आदीनवे इदं ॥

अनुप्पादं अप्पवत्तं अनिमित्तं सुखं ति च ।

अनायूहनं अप्पटिसन्धिं, जाणं सन्तिपदे इदं ॥

आदीनवे जाणं पञ्च ठानेसु जायति ।

पञ्च ठाने सन्तिपदे, दसजाणे पजानाति ।

द्विन्नं जाणान कुसलता नानादिद्विसु न कम्पती ति ॥

तं आतङ्गेन जाणं पजाननङ्गेन पञ्चा, तेन वुच्चति भयतुपडाने पञ्चा आदीनवे जाण ” ति [पटि १।५९-६०] ।

३८. तत्थ उप्पादो ति पुरिमकम्मपच्चया इध उप्पात्ति । पवत्तं ति तथा उप्पन्नस्स पवत्ति । निमित्तं ति सम्बन्धि सङ्खारनिमित्तं । आयूहना ति आयत्ति पटिसन्धिहेतुभूतं कम्म । पटिसन्धी ति आयत्ति उप्पत्ति । गती ति याय गतिया सा पटिसन्धि होति । निब्बत्ती ति खन्धान निब्बत्तनं । उपपत्ती ति, “समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा” ति [वम्म २२४] एव वुत्ता विपाक-पवत्ति । जाती ति जरादीन पच्चयभूता भवपच्चया जाति । जराव्याधिमरणादयो पाकटा एव ।

३९. एत्थ च उप्पादादयो पञ्चेव आदीनवजाणस्स वत्थुवसेन वुत्ता, सेसा तेसं वेवचन-वसेन । निब्बत्ति जाती ति इदं हि द्वय उप्पादस्स चैव पटिसन्धिया च वेवचनं, गति उपपत्ती ति इदं द्वयं पवत्तस्स, जरादयो निमित्तस्सा ति । तेनाह—

“ उप्पादञ्च पवत्तञ्च निमित्तं दुक्खं ति पस्सति ।

आयूहनं पटिसन्धि, जाणं आदीनवे इदं ” ति ॥ च,

“ आदीनवे जाणं पञ्च ठानेसु जायती ” ति [२१।३७] च ।

४०. अनुप्पादो खेमं ति सन्तिपदे जाणं ति आदि पन आदीनवजाणस्स पटिपक्ख-जाणदस्सनत्थं वुत्तं । भयतुपडानेन वा आदीनवं दिस्वा उब्बिग्गाहदयानं, अभयम्पि अत्थि खेमं निरादीनव ति अस्सासजननत्थम्पि एतं वुत्तं । यस्मा वा पनस्स उप्पादादयो भयतो सुपडिता होन्ति, तस्स तप्पटिपक्खनिन्नं चित्तं होति, तस्मा भयतुपडानवसेन सिद्धस्स आदीनवजाणस्स आनिसंसदस्सनत्थम्पेतं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

४१. एत्थ च यं भयं तं यस्मा नियमतो दुक्खं, यञ्च दुक्खं, तं वट्टामिस-लोकामिस-किलेसामिसेहि अविप्पमुत्तत्ता सामिसमेव, यञ्च सामिस, तं सङ्खारमत्तमेव, तस्मा, उप्पादो दुक्खं ति भयतुपडाने पञ्चा आदीनवे जाणं ति आदि वुत्त । एवं सन्ते पि, भयाकारेण दुक्खाकारेण सामिसाकारेण ति एवं आकारनानत्ततो पवत्तिवसेनेत्थं नानत्तं वेदितव्वं ।

४२. दस जाणे पजानाती ति, आदीनवजाणं पजानन्तो, उप्पादादिवत्थुकानि पञ्च, अनुप्पादादिवत्थुकानि पञ्चा ति दस जाणानि पजानाति पटिविज्झति सञ्चिकरोति । द्विन्नं जाणानं कुसलता ति, आदीनवजाणस्स चैव सन्तिपदजाणस्स चा ति इमेसं द्विन्नं कुसलताय । नानादिद्विसु न कम्पती ति परमदिद्विधम्मनिब्बानादिवसेन पवत्तासु दिद्विसु न वेधाति । सेसमेत्थं उत्तानमेवा ति ।

आदीनवानुपस्सनाजाणं निद्वितं ।

४३. सो एव सब्बसङ्खारे आदीनवतो पम्भन्तो सब्बभव-योनि-गति विञ्जाणडिति-मत्तावास-
ताते सभेदके सङ्खारगते निब्विन्दति उक्कण्ठति नाभिरमति । सैय्यथा पि नाम चित्तकूटपव्वतपादा-
भेरनो सुवण्णराजहसो अमुचिब्धि चण्डालगामद्वारआवाटे नाभिरमति, सत्तसु महासरेसु
येव अभिरमति, एवमेव अयम्पि योगिराजहसो सुपरिदिद्धादीनवे सभेदके सङ्खारगते नाभिरमति,
नावनारामनाय पन भावनारतिया समन्नागतत्ता सत्तसु अनुपम्भनासु येव रमति । यथा च
सुवण्णपङ्खरे पम्भित्तो सीहो मिगराजा नाभिरमति, तियोजनसहस्सक्रियते पन हिमवन्ते येव
मति, एवमय योगिसीहो तिविवे सुगतिभवे पि नाभिरमति, तीसु पन अनुपस्सनासु येव
मति । यथा च सब्बसेतो सत्तप्पनिद्धो इद्धिमा वेहासङ्गमो छद्दन्तो नागराजा नगरमज्जे नाभि-
मति, हिमवति छद्दन्तदहगहने येव अभिरमति, एवमयं योगिवरवारणो सब्बस्मिम्पि सङ्खारगते
नाभिरमति, अनुष्णादो खेम ति आदिना नयेन दिडे सन्तिपदे येव अभिरमति, तन्नित्तप्पोण-
प्पम्भारमानसो होती ति ।

निब्विदानुपस्सनाजाणं निद्धितं ।

४४. त पनेतं पुरिमेन जाणद्वयेन अन्थतो एक । तेनाहु पोरणा—“ भयतुपडानं
एकमेव तीणि नामानि लभति । सब्बसङ्खारे भयतो अइसा ति भयतुपडानं नाम जात । तेसु
येव सङ्खारेसु आदीनव उप्पादेसी ति आदीनवानुपस्सना नाम जातं । तेसु येव सङ्खारेसु
नेब्विन्दमानं उप्पन्नं ति निब्विदानुपस्सना नाम जात” ति [ ] । पाळियम्पि वुत्त—“या
व भयतुपडाने पज्जा, यच्च आदीनवे जाणं, या च निब्विदा, इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव
आनं ” ति [पटि २।६३] ।

४५. इमिना पन निब्विदाजाणेन इमस्स कुट्टपुत्तस्स निब्विन्दन्तस्स उक्कण्ठन्तस्स अनभि-
मन्तस्स सब्बभव-योनि-गति-विञ्जाणडिति-सत्तावासगतेसु सभेदकेसु सङ्खारेसु एकसङ्खारे पि
चेत्तं न सज्जति, न लग्गति, न बज्झति, सब्बस्मा सङ्खारगता मुञ्चितुकाम निस्सरितुकामं होति ।

४६. यथा किं ? यथा नाम जालम्भन्तरगतो मच्छो, सप्पमुखगतो मण्डुको, पङ्खर-
क्खित्तो वनकुक्कुटो, दळ्ढपासवसगतो मिगो, अहितुण्डिकहत्थगतो सप्पो, महापङ्कपक्खन्तो
हज्जरो, सुपण्णमुखगतो नागराजा, राहुमुखपविद्धो चन्दो, सपत्तपरिवारितो पुरिसो ति एवमादयो
तो ततो मुञ्चितुकामा निस्सरितुकामा व होन्ति, एवं तस्स योगिनो चित्तं सब्बस्मा सङ्खारगता
मुञ्चितुकामं निस्सरितुकामं होति । अथस्स एवं सब्बसङ्खारेसु विगतालयस्स सब्बस्मा सङ्खारगता
मुञ्चितुकामस्स उप्पज्जति मुञ्चितुकम्यताजाणं ति ।

मुञ्चितुकम्यताजाणं निद्धितं ।

४७. सो एवं सब्बभव-योनि-गति ठिति-निवासगतेहि सभेदकेहि सङ्खारेहि मुञ्चितुकामो
ब्वस्मा सङ्खारगता मुञ्चितुं पुन ते येव सङ्खारे पटिसङ्खानुपस्सनाजाणेन तिलक्खण आरोपेत्वा
रिगण्हाति ।

४८. सो सब्वसङ्गारे अनच्चन्तिकतो, तावकालिकतो, उप्पादवयपरिच्छिन्नतो, पलोकतो, चलतो, पभङ्गुतो, अद्भुवतो, विपरिणामधम्मतो, असारकतो, विभवतो, सङ्गततो, मरणधम्मतो ति आदीहि कारणेहि अनिच्चा ति पस्सति । अभिण्हपटिपीळनतो, दुक्खमतो, दुक्खवत्थुतो, रोगतो, गण्डतो, सल्लतो, अघतो, आवाधतो, ईतितो, उपद्वतो, भयतो, उपसग्गतो, अताणतो, अलेणतो, असरणतो, आदीनवतो, अघमूलतो, वधकतो, सासवतो, मारामिसतो, जातिवम्मतो, जराधम्मतो, ब्याधिधम्मतो, सोकधम्मतो, परिदेवधम्मतो, उपायासधम्मतो, सङ्किलेसिकधम्मतो ति आदीहि कारणेहि दुक्खा ति पस्सति । अजञ्जतो, दुग्गन्धतो, जेगुच्छतो, पटिक्कलतो, अमण्डनहततो, विरूपतो, बीभच्छतो ति आदीहि कारणेहि दुक्खलक्खणस्स परिवारभूततो असुभतो पस्सति । परतो, रिक्ततो, तुच्छतो, सुञ्जतो, अस्सामिकतो, अनिस्सरतो, अवसवत्तितो ति आदीहि कारणेहि अनत्ततो पस्सति । एव हि पस्सतानेन तिलक्खण आरोपेत्वा सङ्गारा परिगहिता नाम होन्ति ।

४९. कस्मा पनायमेते एवं परिगण्हाती ति ? मुञ्चनस्स उपायसम्पादनत्थं । तत्राय उपमा । एको किर पुरिसो, मच्छे गहेस्सामी ति मच्छखिप गहेत्वा उदके ओसापेसि । सो खिपमुखेन हत्थं ओतारेत्वा अन्तोउदके सप्प गीवाय गहेत्वा, मच्छो मे गहितो ति अत्तमनो अहोसि । सो, महा वत मया मच्छो लद्धो ति उक्खिपित्वा पस्सन्तो सोवत्थिकत्तयदस्सनेन, सप्पो ति सञ्जानित्वा भीतो आदीनव दिस्वा गहणे निब्बिन्दो मुञ्चितुकामो हुत्वा मुञ्चनस्स उपाय करोन्तो अगगनङ्गुडतो पडाय हत्थ निब्बेठेत्वा बाह उक्खिपित्वा उपरिसीसे द्वे तयो वारे आविज्झित्वा सप्पं दुब्बलं कत्वा, गच्छ दुडसप्पा ति निस्सजित्वा वेगेन तळाकपाळिं आरुह्म, महन्तस्स वत भो सप्पस्स मुखतो मुत्तोम्ही ति आगतमग्ग ओलोकयमानो अट्टासि ।

५०. तत्थ तस्स पुरिसस्स, मच्छो ति सप्प गीवाय गहेत्वा तुड्कालो विय इमस्सापि योगिनो आदितो व अत्तभाव पटिलभित्वा तुड्कालो । तस्स खिपमुखतो सीसं नीहरित्वा सोवत्थिकत्तयदस्सन विय इमस्स, घनविनिब्भोगं कत्वा सङ्गारेसु तिलक्खणदस्सनं । तस्स भीतकालो विय इमस्स भयतुपडानजाणं, ततो आदीनवदस्सन विय आदीनवानुपस्सनाजाण, गहणे निब्बिन्दन विय निब्बिदानुपस्सनाजाण, सप्पं मुञ्चितुकामता विय मुञ्चितुकम्यताजाणं, मुञ्चनस्स उपायकरणं विय पटिसङ्गानुपस्सनाजाणेन सङ्गारेसु तिलक्खणारोपनं । यथा हि सो पुरिसो सप्पं आविज्झित्वा दुब्बलं कत्वा निवत्तेत्वा ढसितु असमत्थभाव पापेत्वा सुमुत्तं मुञ्चति, एवमयं योगावचरो तिलक्खणारोपनेन सङ्गारे आविज्झित्वा दुब्बले कत्वा पुन निच्च-सुख-सुभ-अत्ताकारेन उपडाय असमत्थतं पापेत्वा सुमुत्तं मुञ्चति । तेन वुत्तं—मुञ्चनस्स उपायसम्पादनत्थं एव परिगण्हाती ति ।

५१. एत्तावतास्स उप्पन्नं होति पटिसङ्गानाणं यं सन्धाय वुत्तं—“ अनिच्चतो

मनसिकारोतो किं पटिसङ्खा जाण उप्पज्जति ? दुक्खतो... अनत्ततो मनसिकरोतो किं पटिसङ्खा जाण उप्पज्जति ? अनिच्चतो मनसिकरोतो निमित्त पटिसङ्खा जाण उप्पज्जति । दुक्खतां मनसिकरोतो पवत्त पटिसङ्खा जाण उप्पज्जति । अनत्ततो मनसिकरोतो निमित्तञ्च पवत्तञ्च पटिसङ्खा जाण उप्पज्जती ” ति [पटि २।६३-६४] ।

५२. एत्थ च निमित्तं पटिसङ्खा ति, सङ्खारनिमित्तं अद्भुतं तावकालिकं नि अनिच्चलक्खण-वसेन जानित्वा । कामञ्च पन पठमं जानित्वा पच्छा जाण उप्पज्जति, बोहारवसेन पन, “ मनञ्च पटिञ्च धम्मं च उप्पज्जति मनोविज्जाणं ” ति [स २।७२ एवमादिषु] आदीनि विद्य एव वुच्चति । एकत्तनयेन वा पुरिमञ्च पच्छिमञ्च एकं कत्वा एवं वुत्तं ति वेदितव्वं । इमिना नयेन इतरस्मिं पदद्वये अत्थो वेदितव्वो ति ।

पटिसङ्खानुपस्सनाजाणं निष्ठितं ।

५३. सो एव पटिसङ्खानुपस्सनाजाणेन, सब्बे सङ्खारा सुज्जा ति परिगृहेत्वा पुन, “ सुज्जमिदं अत्तेन वा अत्तनियेन वा ” ति [म २।२६३, पटि २।३६] द्विकोटिकं सुज्जतं परिगण्हाति । सो एव नेव अत्तं न परं किञ्चि अत्तनो परिक्खारभावे ठितं दिस्वा, पुन, “ नाहं कचनि कस्सचि किञ्चनतस्मिं, न च मम कचनि किस्मिञ्चि किञ्चनतत्थी ” ति [म २।२६३-६४] या एत्थं चतुकोटिका सुज्जता कथिता, तं परिगण्हाति ।

५४. कथं ? अयं हि, नाहं कचनी ति कचि अत्तानं न पस्सति । कस्सचि किञ्चनतस्मिं ति अत्तनो अत्तानं कस्सचि परस्स किञ्चनभावे उपनेतव्वं न पस्सति । भातिट्ठाने भातरं, सहायट्ठाने सहायं, परिक्खारट्ठाने वा परिक्खारं मज्झित्वा उपनेतव्वं न पस्सती ति अत्थो । न च मम कचनी ति एत्थं, मम-सदं ताव ठपेत्वा, न च कचनि परस्स च अत्तानं कचि पस्सती ति अयमत्थो । इदानीं मम-सदं आहारित्वा मम किस्मिञ्चि किञ्चनतत्थी ति, सो परस्स अत्ता मम किस्मिञ्चि किञ्चनभावे अत्थी ति न पस्सती ति । अत्तनो भातिट्ठाने भातरं, सहायट्ठाने सहायं, परिक्खारट्ठाने वा परिक्खारं ति कस्मिञ्चि ठाने परस्स अत्तानं इमिना किञ्चनभावेन उपनेतव्वं न पस्सती ति अत्थो । एवमयं यस्मा नेव कत्थचि अत्तानं पस्सति, न तं परस्स किञ्चनभावे उपनेतव्वं पस्सति, न परस्स अत्तानं अत्तनो किञ्चनभावे उपनेतव्वं पस्सति, तस्मानेन चतुकोटिका सुज्जता परिगृहिता होती ति ।

५५. एवं चतुकोटिकं सुज्जतं परिगृहेत्वा पुनं छहाकारेहि सुज्जतं परिगण्हाति । कथं ? “ चक्खु सुज्जं अत्तेन वा अत्तनियेन वा निच्चेन वा धुवेन वा सस्सतेन वा अविपरिणामवम्मेन वा....मनो सुज्जो....रूपा सुज्जा....धम्मा सुज्जा....चक्खुविज्जाणं....मनोविज्जाणं....चक्खुसम्पस्सो ” ति [चुनि २७९ स ४।५४] एव याव ज्ञरामरणा नयो नेतव्वो ।

५६. एवं छहाकारेहि सुज्जतं परिगृहेत्वा, पुनं अट्ठहाकारेहि परिगण्हाति । सेय्यथिदं—

“ रूपं असारं निस्सार सारापगतं निच्चसारसारेन वा धुवसारसारेन वा सुखसारसारेन वा अत्त-
सारसारेन वा निच्चेन वा धुवेन वा सस्सतेन वा अविपरिणामधम्मेन वा । वेदना... सञ्जा
सङ्कारा... विज्जाण .. चक्खुं....जरामरणं असार निस्सारं सारापगतं निच्चसारसारेन वा धुव-
सारसारेन वा सुखसारसारेन वा अत्तसारसारेन वा निच्चेन वा धुवेन वा सस्सतेन वा
अविपरिणामधम्मेन वा । यथा नळो असारो निस्सारो सारापगतो, यथा एरण्डो, यथा उदुम्बरो,
यथा सेतवच्छो, यथा पाळिभदको, यथा फेणपिण्डो, यथा उदकबुब्बुळं, यथा मरीचि, यथा
कदलिक्वन्धो, यथा माया असारा निस्सारा सारापगता, एवमेव रूपं....पे....जरामरण असारं
निस्सार सारापगत निच्चसारसारेन वा ...पे ...अविपरिणामधम्मेन वा ” ति [चुनि २७८-७९] ।

५७. सो एव अट्ठहाकारेहि सुज्जतं परिगहेत्वा पुन दसहाकारेहि परिगण्हाति । “ रूपं
रित्ततो पस्सति, तुच्छतो, सुज्जतो, अनत्ततो, अनिस्सरियतो, अकामकारियतो, अलब्भनीयतो,
अवसवत्तकतो, परतो, विविक्ततो पस्सति, वेदनं....पे....विज्जाण रित्ततो. पे....विविक्ततो
पस्सती ” [चुनि २७९] ।

५८. एव दसहाकारेहि सुज्जतं परिगहेत्वा पुन द्वादसहाकारेहि परिगण्हाति ।
सेय्यथिदं—“ रूपं न सत्तो, न जीवो, न नरो, न मानवो, न इत्थि, न पुरिसो, न अत्ता, न
अत्तनियं, नाह, न मम, न अज्जस्स, न कस्सचि । वेदना....पे....विज्जाण....न कस्सची ”
ति [चुनि २८०] ।

५९. एवं द्वादसहाकारेहि सुज्जत परिगहेत्वा पुन तीरणपरिज्जावसेन द्वाचत्तालीसाय
आकारेहि सुज्जतं परिगण्हाति । रूपं अनिच्चतो, दुक्खतो, रोगतो, गण्डतो, सल्लतो, अघतो,
आबाधतो, परतो, पलोकतो, ईतितो, उपद्वतो, भयतो, उपसगगतो, चलतो, पभङ्गुतो, अद्भुवतो,
अताणतो, अलेणतो, असरणतो, असरणीभूततो, रित्ततो, तुच्छतो, सुज्जतो, अनत्ततो,
अनस्सादतो, आदीनवतो, विपरिणामधम्मतो, असारकतो, अघमूलतो, वधकतो, विभवतो,
सासवतो, सङ्गततो, मारामिसतो, जातिधम्मतो, जराधम्मतो, ब्याधिधम्मतो, मरणधम्मतो,
सोकपरिदेवदुक्खदोमनस्सउपायासधम्मतो, समुदयतो, अत्थङ्गमतो, आदीनवतो, निस्सरणतो
पस्सति । वेदनं....पे....विज्जाणं अनिच्चतो....पे....निस्सरणतो पस्सति ।

६०. वुत्तपि चेतं—“ रूपं अनिच्चतो....पे....निस्सरणतो पस्सन्तो सुज्जतो लोक
अवेक्खति । वेदनं....पे....विज्जाणं अनिच्चतो....पे....निस्सरणतो पस्सन्तो सुज्जतो लोक
अवेक्खति ” [ ] ।

“ सुज्जतो लोकं अवेक्खस्सु, मोघराज, सदा सतो ।

अत्तानुदिट्ठिं ऊहच्च एवं मच्चुतरो सिया ।

एवं लोकं अवेक्खन्तं मच्चुराजा न पस्सती ” ति [चुनि २८३] ॥

६१. एव सुञ्जतो दिस्वा तिलक्खण आरोपत्वा सङ्खारे परिगण्हन्तो भयञ्च नन्दिञ्च विप्पहाय सङ्खारेसु उदामीनो होति मञ्जत्तो, अहं ति वा ममं ति वा न गण्हानि । विस्सङ्ग-भरियो विय पुरिमो ।

६२. यथा नाम पुरिसस्स भरिया भवेय्य इद्वा कन्ता मनापा । सो तथा विना मुहुत्तप्पि अधिवासेतु न सकुणेय्य, अतिविय न ममायेय्य । सो न इत्थि अञ्जेन पुरिमेन सद्धिं ठिन वा निसिन्नं वा कथेन्ति वा हमन्ति वा दिस्वा कुपितो अस्स, अनत्तमनो, अधिमत्तं दोमनस्स पटिसवेदेय्य । सो अपरेन समयेन तस्सा इत्थिया दोस दिस्वा मुञ्चितुकामो हुत्वा त विस्सज्जेय्य, न न ममा ति गण्हेय्य, नतो पट्टाय तं येन केनचि सद्धिं यं किञ्चि कुरुमान दिस्वा पि नेव कुप्पेय्य न दोमनस्स आपज्जेय्य, अञ्जदत्थु उदामीनो भवेय्य मञ्जत्तो । एवमेवायं सञ्चसङ्खारेहि मुञ्चितुकामो हुत्वा पटिसङ्खानुपस्सनाय सङ्खारे परिगण्हन्तो, अह ममा ति गहेतब्बं अदिस्वा भयञ्च नन्दिञ्च विप्पहाय, सञ्चसङ्खारेसु उदामीनो होति मञ्जत्तो ।

६३. तस्स एवं जानातो एवं पस्सतो तीसु भवेसु, चतूसु योनिषु, पञ्चसु गतिषु, सत्तसु विज्जाणाड्डितिसु, नवसु सत्तागसेसु चित्तं पटिलीयति पटिकुटति पटिवट्ठति न सम्पसारियति, उपेक्खा वा पाटिकुल्यता वा सण्ठाति । सेय्यथा पि नाम पट्टमपलासे ईसकपोणे उदकफुसितानि पटिलीयन्ति पटिकुटन्ति पटिवट्ठन्ति न सम्पसारियन्ति, एवमेव....पे....सेय्यथा पि नाम कुक्कुटपत्तं वा न्हारुदुलं वा अग्गिग्घि पक्खित्तं पटिलीयति पटिकुटति पटिवट्ठति न सम्पसारि-यति, एवमेव तस्स तीसु भवेसु चित्तं....पे....उपेक्खा वा पाटिकुल्यता वा सण्ठाति । इच्चस्स सङ्खारूपेकखात्राणं नाम उप्पन्नं होति ।

६४. तं पनेतं सचे सन्तिपदं निब्बानं सन्ततो पस्सति, सब्बं सङ्खारप्पवत्तं विस्सज्जेत्वा निब्बानमेव पक्खन्दति, नो चे निब्बान सन्ततो पस्सति, पुनप्पुनं सङ्खारारम्भणमेव हुत्वा पवत्तति । सामुदिकानं काको विय ।

६५. सामुदिका किर वाणिजका नावं आरोहन्ता दिसाकाकं नाम गण्हन्ति । ते, यदा नावा वातक्खित्ता विदेसं पक्खन्दति, तीरं न पज्जायति, तदा दिसाकाक विस्सज्जेन्ति । सो कूपक-यड्डितो आकासं लङ्घित्वा सब्बा दिसा च विदिसा च अनुगत्वा, सचे तीर पस्सति तदभिमुखो व गच्छति, नो चे पस्सति, पुनप्पुन आगन्वा कूपकयड्डि येव अल्लीयति । एवमेव सचे सङ्खा-रूपेकखात्राण सन्तिपद निब्बानं सन्ततो पस्सति, सब्बं सङ्खारप्पवत्तं विस्सज्जेत्वा निब्बानमेव पक्खन्दति, नो चे पस्सति, पुनप्पुनं सङ्खारारम्भणमेव हुत्वा पवत्तति ।

६६. तयिद सुप्पगो पिडं वट्ठयमानं विय, निब्बट्टितकप्पासं विहतमानं विय, नानप्पकारतो सङ्खारे परिगहेत्वा भयञ्च नन्दिञ्च पहाय सङ्खारविचिन्ने मञ्जत्तं हुत्वा तिविधानु-पस्सनावसेन तिड्ढति । एवं तिड्ढमान तिविधविमोक्खमुखभावं आपज्जित्वा सत्तवरियपुग्गलविभामास

पच्चयो होति । तत्रिदं तिविधानुपस्सनावसेन पवत्तनतो तिण्णं इन्द्रियान अधिपतेय्यवसेन तिविधविमोक्खमुखभाव आपज्जति नाम ।

६७. तिस्सो हि अनुपस्सना, तीणि विमोक्खमुखानी ति वुच्चन्ति । यथाह—“ तीणि खो पनिमानि विमोक्खमुखानि लोकनिय्यानाय संवत्तन्ति, सब्बसङ्खारे परिच्छेदपरिवटुमतो समनुपस्सनताय अनिमित्ताय च धातुया चित्तसम्पक्खन्दनताय, सब्बसङ्खारेसु मनोसमुत्तेजनताय अप्पणिहिताय च धातुया चित्तसम्पक्खन्दनताय, सब्बवम्मे परतो समनुपस्सनताय सुञ्जताय च धातुया चित्तसम्पक्खन्दनताय । इमानि तीणि विमोक्खमुखानि लोकनिय्यानाय संवत्तन्ती ” ति [पटि २।४८] ।

६८. तत्थ परिच्छेदपरिवटुमतो ति उदयब्बयवसेन परिच्छेदतो चेव परिवटुमतो च । अनिच्चानुपस्सन हि, उदयतो पुब्बे सङ्खारा नत्थी ति परिच्छिन्दित्वा तेसं गतिं समन्नेसमानं, वयतो परं न गच्छन्ति, एत्थेव अन्तरधायन्ती ति परिवटुमतो समनुपस्सति । मनोसमुत्तेज-
नताया ति, चित्तसंवेजनताय । दुक्खानुपस्सेनेन हि सङ्खारेसु चित्तं सविज्जति । परतो समनुपस्सनताया ति, नाहं न ममा ति एवं अनत्ततो समनुपस्सनताय ।

६९. इति इमानि तीणि पदानि अनिच्चानुपस्सनादीनं वसेन वुत्तानी ति वेदितव्वानि । तेनेव तदनन्तरे पञ्हाविस्सज्जे वुत्त—“ अनिच्चतो मनसिकरोतो खयतो सङ्खारा उपड्डहन्ति । अनत्ततो मनसिकरोतो सुञ्जतो सङ्खारा उपड्डहन्ती ” ति [पटि २।४८] ।

७०. कतमे पन ते विमोक्खा येसं इमानि अनुपस्सनानि मुखानी ति ? अनिमित्तो, अप्पणिहितो, सुञ्जतो ति एते तयो । वुत्तं हेत—“ अनिच्चतो मनसिकरोन्तो अधिमोक्ख-
बहुलो अनिमित्ताविमोक्खं पटिलभति । दुक्खतो मनसिकरोन्तो पस्सद्विबहुलो अप्पणिहिताविमोक्खं पटिलभति । अनत्ततो मनसिकारोन्तो वेदबहुलो सुञ्जतविमोक्ख पटिलभती ” ति [पटि २।५८] ।

७१. एत्थ च, अनिमित्तविमोक्खो ति अनिमित्ताकारेण निब्बानं आरम्भणं कत्वा पवत्तो अरियमग्गो । सो हि अनिमित्ताय धातुया उप्पन्नत्ता अनिमित्तो, किलेसेहि च विमुत्तत्ता विमोक्खो । एतनेव नयेन अप्पणिहिताकारेण निब्बानं आरम्भणं कत्वा पवत्तो अप्पणिहितो, सुञ्जताकारेण निब्बानं आरम्भणं कत्वा पवत्तो सुञ्जतो ति वेदितव्वो ।

७२. यं पन अभिधम्मे “ यस्मिं समये लोक्कुत्तरं ज्ञानं भावेति निय्यानिकं अपचयगार्मि दिङ्गितानं पढानाय पठमाय भूमिया पत्तिया, विवच्चेव कामेहि पठम ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति, अप्पणिहितं....पे....सुञ्जतं ” ति [धम्म ७१, ७०] एवं विमोक्खद्वयमेव वुत्तं तं निप्परियायतो विपस्सनागमनं सन्धाय ।

७३. विपस्सनाजाण हि, किञ्चापि पटिसम्भिदामग्गे, “ अनिच्चानुपस्सनाजाणं निच्चतो अभिनिवेसं मुच्चती ति सुञ्जतो विमोक्खो, दुक्खानुपस्सनाजाणं सुखतो अभिनिवेस....अनत्तानु-

पस्सनात्राण अत्ततो अभिनिवेसं मुञ्चती ति मुञ्चतो विमोक्खो ” ति [पटि २।६७] एवं अभिनिवेसमुञ्चनवसेन सुञ्चतो विमोक्खो ति च, “ अनिच्चानुपस्सनात्राणं निच्चतो निमित्त मुञ्चती ति अनिमित्तो विमोक्खो, दुक्खानुपस्सनात्राण सुखतो निमित्त....अनत्तानुपस्सनात्राणं अत्ततो निमित्त मुञ्चती ति अनिमित्तो विमोक्खो ” ति [पटि २।६८] एवं निमित्तमुञ्चनवसेन अनिमित्तो विमोक्खो ति च, “ अनिच्चानुपस्सनात्राणं निच्चतो पणिधिं मुञ्चती ति अप्पणिहितो विमोक्खो, दुक्खानुपस्सनात्राण सुखतो पणिधिं....अनत्तानुपस्सनात्राणं अत्ततो पणिधिं मुञ्चती ति अप्पणिहितो विमोक्खो ” ति [पटि २।६८] एव पणिधिमुञ्चनवसेन अप्पणिहितो विमोक्खो ति च वुत्त, तथा पि त सङ्खारनिमित्तस्स अविजहन्तो न निप्परयायेन अनिमित्तं, निप्परियायेन पन सुञ्चतश्चेव अप्पणिहितश्च । तस्स च आगमनवसेन अरियमग्गक्खणे विमोक्खो उद्धटो । तस्मा, अप्पणिहितं सुञ्चतं ति विमोक्खद्वयमेव वुत्तं ति वेदितव्व । अयं तावेत्थ विमोक्खकथा ।

७४. यं पन वुत्त, सत्तअरियपुग्गलविभागाय पच्चयो होती ति [२१।६६], तत्थ, सद्धानुसारी, सद्धाविमुत्तो, कायसक्खी, उभतोभागविमुत्तो, धम्मनुसारी, दिट्ठिप्पत्तो, पञ्ञाविमुत्तो ति इमे ताव सत्त अरियपुग्गला । तेसं विभागाय इदं सङ्ख्यारूपेकखात्राणं पच्चयो होति ।

७५. यो हि अनिच्चतो मनसिकरोन्तो अधिमोक्खबहुलो सद्धिन्द्रियं पटिलभति, सो सोतापत्तिमग्गक्खणे सद्धानुसारी होति, सेसेसु सत्तसु ठानेसु सद्धाविमुत्तो । यो पन दुक्खतो मनसिकरोन्तो पस्सद्धिबहुलो समाधिन्द्रियं पटिलभति, सो सम्बत्थ कायसक्खी नाम होति । अरूपज्झानं पन पत्वा अग्गफलप्पत्तो उभतोभागविमुत्तो नाम होति । यो पन अनत्ततो मनसिकरोन्तो वेदबहुलो पञ्चिन्द्रियं पटिलभति, सो सोतापत्तिमग्गक्खणे धम्मनुसारी होति, छसु ठानेसु दिट्ठिप्पत्तो, अग्गफले पञ्ञाविमुत्तो ति ।

७६. वुत्तं हेतं—“ अनिच्चतो मनसिकरोतो सद्धिन्द्रियं अधिमत्तं होति, सद्धिन्द्रियस्स अधिमत्तत्ता सोतापत्तिमग्गं पटिलभति, तेन वुच्चति सद्धानुसारी ” ति [पटि २।५३] । तथा, “ अनिच्चतो मनसिकरोतो सद्धिन्द्रियं अधिमत्तं होति, सद्धिन्द्रियस्स अधिमत्तत्ता सोतापत्तिफलं सच्छिकतं होति, तेन वुच्चति सद्धाविमुत्तो ” ति [पटि २।५३] आदि ।

७७. अपरम्पि वुत्तं—“ सद्दहन्तो विमुत्तो ति सद्धाविमुत्तो । फुट्ठन्तं सच्छिकतो ति कायसक्खी । दिट्ठन्तं पत्तो ति दिट्ठिप्पत्तो । सद्दहन्तो विमुच्चती ति सद्धाविमुत्तो । ज्ञानफ़सं पठमं फ़ुसति पच्छा निरोधं निब्बानं सच्छिकरोती ति कायसक्खी । दुक्खा सङ्खारा सुखो निरोधो ति जातं होति, दिट्ठं विदितं सच्छिकतं, फ़ुसितं पञ्ञायया ति दिट्ठिप्पत्तो ” ति [पटि २।५२] ।

७८. इतरेसु पन चत्तसु, सद्धं अनुसरति, सद्दाय वा अनुसरति गच्छती ति सद्धानुसारी,

तथा पज्जासङ्गात धम्म अनुसरति धम्मेन वा अनुस्सरतीति धम्मानुसारी, अपरुज्झानेन चेव अरियमग्गेन चाति उभतो भागेन विमुत्तोति उभतोभागविमुत्तो, पजानन्तो विमुत्तोति पज्जाविमुत्तोति एव वचनत्थो वेदितव्वोति । सङ्खारुपेक्खाजाणं ।

७९. त पनेत पुरिमेन जाणद्वयेन अत्थतो एकं । तेनाहु पोरणा—“ इदं सङ्खारुपेक्खाजाणं एकमेव तीणि नामानि लभति, हेडा मुच्चितुकम्यताजाणं नामं जातं, मज्जे पटिसङ्खानुपस्सनाजाणं नाम, अन्ते च सिखापत्तं सङ्खारुपेक्खाजाणं नाम ” [ ] ।

८०. पाळियम्पि वुत्त—“ कथं मुच्चितुकम्यतापटिसङ्खासन्तिङ्गना पज्जा सङ्खारुपेक्खासु जाणं ? उप्पादं मुच्चितुकम्यतापटिसङ्खासन्तिङ्गना पज्जा सङ्खारुपेक्खासु जाणं....पवत्तं....निमित्तं....पे....उपायासं मुच्चितुकम्यतापटिसङ्खासन्तिङ्गना पज्जा सङ्खारुपेक्खासु जाणं । उप्पादो दुक्खति....पे....भयंति....सामिसति....पे....उप्पादो सङ्खाराति...पे....उपायासो सङ्खाराति मुच्चितुकम्यतापटिसङ्खासन्तिङ्गना पज्जा सङ्खारुपेक्खासु जाणं ” ति [पटि १।६०-६१] ।

८१. तत्थ मुच्चितुकम्यता च सा पटिसङ्खा च सन्तिङ्गना चाति मुच्चितुकम्यतापटिसङ्खासन्तिङ्गना । इति पुब्बभागे निब्बिदाजाणेन निब्बिन्दन्तस्स उप्पादादीनि परिचाजितुकामता मुच्चितुकामता, मुञ्चनस्स उपायकरणत्थं मज्जे पटिसङ्खानं पटिसङ्खा, मुच्चित्वा अवसाने अज्झुपेक्खनं सन्तिङ्गना, यं सन्धाय, “ उप्पादो सङ्खारा, ते सङ्खारे अज्झुपेक्खतीति सङ्खारुपेक्खा ” ति [पटि १।६१] आदि वुत्तं । एवं एकमेविदं जाणं ।

८२. अपि च इमायं पि पाळिया इदं एकमेवाति वेदितव्वं । वुत्तं हेतं—“ या च मुच्चितुकम्यता या च पटिसङ्खानुपस्सना या च सङ्खारुपेक्खा, इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नानं ” ति [पटि २।६४] ।

८३. एवं अधिगतसङ्खारुपेक्खस्स पन इमस्स कुलपुत्तस्स विपस्सना सिखापत्ता वुड्डानगामिनी होति । सिखापत्ता विपस्सनाति वा, वुड्डानगामिनीति वा सङ्खारुपेक्खादिनो जाणत्तयस्सेव एतं नामं । सा हि सिख उत्तमभावपत्तत्ता सिखापत्ता, वुड्डानं गच्छतीति वुड्डानगामिनी । वुड्डानं वुच्चति बहिद्धानिमित्तभूततो अभिनिविद्वत्थुतो चेव अज्झत्तपवत्ततो च वुड्डहनतो मग्गो, तं गच्छतीति वुड्डानगामिनी । मग्गेन सद्धिं घटियतीति अत्थो ।

८४. तत्रायं अभिनिवेस-वुड्डानानां आविभावत्थाय मातिका—अज्झत्तं अभिनिविसित्वा अज्झत्ता वुड्डाति, अज्झत्तं अभिनिविसित्वा बहिद्धा वुड्डाति, बहिद्धा अभिनिविसित्वा बहिद्धा वुड्डाति, बहिद्धा अभिनिविसित्वा अज्झत्ता वुड्डाति, रूपे अभिनिविसित्वा रूपा वुड्डाति, रूपे अभिनिविसित्वा अरूपा वुड्डाति, अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा वुड्डाति, अरूपे अभिनिविसित्वा रूपा वुड्डाति, एकप्पहारेण पञ्चहिं खन्धेहि वुड्डाति, अनिच्चतो अभिनिविसित्वा अनिच्चतो वुड्डाति, अनिच्चतो अभिनिविसित्वा दुक्खतो, अनत्ततो वुड्डाति, दुक्खतो अभिनिविसित्वा दुक्खतो....

अनिच्चतो, अनत्ततो बुद्धाति, अनत्ततो अभिनिविमिवा अनत्ततो .अनिच्चतो, दुक्खतो बुद्धाति ।

८५. कथं ? इवेकच्चो आदितो व अज्झत्तमङ्गारेसु अभिनिविमति, अभिनिविसिवा ते पस्सति । यस्मा पन न सुद्धअज्झत्तमङ्गमनमत्तेनेव मग्गबुद्धान होति, बहिद्धा पि दङ्खमेव, तस्मा परस्स खन्हे पि अनुपादिणमङ्गारे पि, अनिच्च दुक्खमनत्ता ति पम्माति । सो कालेन अज्झत्त सम्ममति, कालेन बहिद्धा ति । तस्मेव सम्मसतो अज्झत्तं मम्ममनकाले विपम्सना मग्गेन सद्धिं घटियति । अयं अज्झत्तं अभिनिविमिवा अज्झत्ता बुद्धानि नाम । सचे पनस्स बहिद्धा सम्मसनकाले विपम्सना मग्गेन सद्धिं घटियति, अयं अज्झत्तं अभिनिविसित्वा बहिद्धा बुद्धानि नाम । एस नयो बहिद्धा अभिनिविसित्वा बहिद्धा च अज्झत्ता च बुद्धाने पि ।

८६. अपरो आदितो व रूपे अभिनिविसति, अभिनिविसित्वा भूतरूपञ्च उपादारूपञ्च रासिं कत्वा पस्सति । यस्मा पन न सुद्धरूपदस्सनमत्तेनेव बुद्धान होति, अरूपमपि दङ्खमेव, तस्मा त रूपं आरम्भण कत्वा उप्पन्न वेदन सज्ज सङ्गारे विज्जाणञ्च, इदं अरूपं ति अरूपं पस्सति । सो कालेन रूपं सम्मसति, कालेन अरूपं । तस्सेव सम्मसतो रूपसम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटियति । अयं रूपे अभिनिविसित्वा रूपा बुद्धानि नाम । सचे पनस्स अरूपसम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटियति, अयं रूपे अभिनिविसित्वा अरूपा बुद्धानि नाम । एस नयो अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा च रूपा च बुद्धाने पि ।

८७. “ यं किञ्चि समुदयधम्मं, सब्बं त निरोधधम्मं ”ति [म १।३८०] एवं अभिनिविसित्वा एवमेव बुद्धानकाले पन एकप्पहारेण पञ्चहि खन्हेहि बुद्धानि नाम ।

८८. एको आदितो व अनिच्चतो सङ्गारे सम्मसति । यस्मा पन न अनिच्चतो सम्मसनमत्तेनेव बुद्धानं होति, दुक्खतो पि अनत्ततो पि सम्मसितब्बमेव, तस्मा दुक्खतो पि अनत्ततो पि सम्मसति । तस्सेवं पटिपन्नस्स अनिच्चतो सम्मसनकाले बुद्धान होति । अयं अनिच्चतो अभिनिविसित्वा अनिच्चतो बुद्धानि नाम । सचे पनस्स दुक्खतो अनत्ततो सम्मसनकाले बुद्धानं होति, अयं अनिच्चतो अभिनिविसित्वा दुक्खतो अनत्ततो बुद्धानि नाम । एस नयो दुक्खतो अनत्ततो अभिनिविसित्वा सेसबुद्धानेसु पि ।

८९. एत्थ च यो पि अनिच्चतो अभिनिविद्धो, यो पि दुक्खतो, यो पि अनत्ततो, बुद्धानकाले च अनिच्चतो बुद्धानं होति, तयो पि जना अधिमोक्खबहुला होन्ति, सद्धिन्द्रियं पटिलभन्ति, अनिमित्तविमोक्खेन विमुच्चन्ति, पठममग्गक्खणे सद्धानुसारिणो होन्ति, सत्तसु ठानेसु सद्धानुविमुत्ता । सचे पन दुक्खतो बुद्धान होति, तयो पि जना पस्सद्विबहुला होन्ति, समाधिन्द्रियं पटिलभन्ति, अप्पणिहितविमोक्खेन विमुच्चन्ति, सब्बत्थं कायसक्खिनो होन्ति । यस्स पनेत्थं अरूपज्ज्ञान पादकं, सो अग्गफले उभतोभागाविमुत्तो होति । अयं नेस अनत्ततो बुद्धानं होति,

तयो पि जना वेदबहुला ह्यन्ति, पञ्चिन्द्रियं पटिलभन्ति, सुज्जतविमोक्खेन विमुच्चन्ति, पठम-
मग्गक्खणे धम्मानुसारिनो ह्यन्ति, छसु ठानेसु दिट्ठिप्पत्ता, अग्गफले पञ्जाविमुत्ता ति ।

९०. इदानीं सद्धिं पुरिम-पच्छिमजाणेहि इमिस्सा बुद्धानगामिनिया विपस्सनाय आविभावत्थं
द्वादस उपमा वेदितव्वा । तासं इद उद्दान—

वग्गुली कण्हसप्पो च घर-गोणो याक्खि दारको ।

सुद्धं पिपासं सीतुण्हं अन्धाकारं विसेन चा ति ॥

इमा च उपमा भयतुपद्धानतो पभुति यत्थ कत्थाचि जाणे ठत्वा आहरित वड्डेय्यु, इमस्मिं
पन ठाने आहरियमानासु भयतुपद्धानतो याव फलजाणा सव्वं पाकट होति, तस्मा इधेव
आहरितव्वा ति वुत्ता ।

९१. वग्गुली ति, एका किर वग्गुली, एत्थ पुप्फं वा फलं वा लभिस्सामी ति पञ्चसाखे
मधुकरुक्खे निलीयित्वा एकं साख परामसित्वा न तत्थ किञ्चि पुप्फं वा फल वा गच्छूपग अदस ।
यथा च एकं एव दुतियं, ततियं, चतुत्थं, पञ्चममि साखं परामसित्वा नादस । सा, अफलो
वतायं रुक्खो, नत्थेत्थ किञ्चि गच्छूपग ति तस्मिं रुक्खे आलय विस्सज्जेत्वा उजुकाय साखाय
आरुह्य विटपन्तरेन सीसं नीहरित्वा उद्धं उल्लोकेत्वा आकासे उप्पतित्वा अज्जस्मिं
फलरुक्खे निलीयि ।

९२. तत्थ वग्गुली विय योगावचरो दड्ढव्वो, पञ्चसाखो मधुकरुक्खो विय पञ्चपादान-
क्खन्धा, तत्थ वग्गुलिया निलीयनं विय योगिनो खन्धपञ्चके अभिनिवेशो, तस्सा एकेकं साख
परामसित्वा किञ्चि गच्छूपगं अदिस्वा अवसेससाखापरामसनं विय योगिनो रूपक्खन्ध सम्मसित्वा
तत्थ किञ्चि गच्छूपगं अदिस्वा अवसेसक्खन्धसम्मसनं, तस्सा अफलो वतायं रुक्खो ति रुक्खे
आलयविस्सजनं विय योगिनो पञ्चसु पि खन्धेसु अनिच्चलक्खणादिदस्सनवसेन निव्विन्दन्तस्स
मुच्चितुकम्पतादिजाणत्तयं, तस्सा उजुकाय साखाय उपरि आरोहनं विय योगिनो अनुलोम,
सीसं नीहरित्वा उद्धं उल्लोकन विय गोत्रभूजाणं, आकासे उप्पतनं विय मग्गजाण, अज्जस्मिं
फलरुक्खे निलीयनं विय फलजाणं ।

९३. कण्हसप्पूपमा पटिसङ्घाजाणे वुत्ता व [२१।४९-५०] । उपमासंसन्दने पनेत्थ,
सप्पविस्सजनं विय गोत्रभूजाण, मुच्चित्वा आगतमग्ग ओल्लोकेन्तस्स ठानं विय मग्गजाणं,
गत्त्वा अभयद्धाने ठानं विय फलजाण ति अयं विसेसो ।

९४. घरं ति, घरसामिके किर सायं भुजित्वा सयनं आरुह्य निद ओक्कन्ते घरं आदित्तं ।
सो पबुज्झित्वा अग्गि दिस्वा भीतो, साधु वतस्स सचे अड्डह्मानो निक्खमेय्यं ति ओल्लोकयमानो
मग्गं दिस्वा निक्खमित्वा वेगेन खेमद्धान गत्त्वा ठितो ।

९५. तत्थ घरस्सामिकस्स भुजित्वा सयनं आरुह्य निदोक्कमनं विय बालपुथुज्जनस्स खन्ध-

पञ्चके, अहं ममा ति गहण, पबुज्झित्वा अग्गि दिम्भा भीतकालो विय सम्मापटिपद पटिपज्झित्वा तिलक्खणं दिस्वा भयतुपट्टानजाणं, निक्खमनमग्ग ओलोकन विय मुञ्चितुकम्पताजाण मग्गदस्सन विय अनुलोम, निक्खमन विय गोत्रभूजाण, वेगेन गमन विय मग्गजाण, खेमट्टाने ठानं विय फलजाण ।

९६. गोणो ति, एकस्स किर कस्सकम्म रत्तिभागे निह ओक्कन्तस्स वज भिन्दित्वा गोणा पलाता । सो पच्चूससमये तत्थ गन्त्वा ओलोकेन्तां तेस पलातभाव अत्वा अनुपद गन्त्वा रज्जो गोणे अहस्स । ते, मय्हं गोणा ति सल्लक्खेत्वा आहरन्तो पमानकाले, न इमे मय्ह गोणा रज्जो गोणा ति सज्जानित्वा, याव म चोरो अयं ति गहेत्वा राजपुरिसा न अनयव्यसन पापेन्ति, तावदेव पलायिस्सामी ति भीतो गोणे पहाय वेगेन पलायित्वा निव्वयट्टाने अट्टासि ।

९७. तत्थ, मय्ह गोणा ति राजगोणान गहणं विय बालपुथुज्जनस्स, अह ममा ति खन्धानं गहण, पभाते राजगोणा ति सज्जानन विय योगिनो तिलक्खगवसेन खन्धानं, अनिच्चा दुक्खा अनत्ता ति सज्जानन, भीतकालो विय भयतुपट्टानजाण, विस्सज्जेत्वा गन्तुकामता विय मुञ्चितुकम्पता, विस्सज्जन विय गोत्रभू, पलायनं विय मग्गो, पलायित्वा अभयदेसे ठान विय फलं ।

९८. यक्खी ति, एको किर पुरिसो यक्खिनिया सद्धिं संवासं कप्पेसि । सा रत्तिभागे, सुत्तो अयं ति मन्त्वा आमकसुसानं गन्त्वा मनुस्समंसं खादति । सो, कुहिं एसा गच्छती ति अनुबन्धित्वा मनुस्समंसं खादमानं दिस्वा तस्सा अमनुस्सभावं अत्वा, याव मं न खादति, ताव पलायिस्सामी ति भीतो वेगेन पलायित्वा खेमट्टाने अट्टासि ।

९९. तत्थ यक्खिनिया सद्धिं संवासो विय खन्धानं, अह ममा ति गहण, सुसाने मनुस्समंसं खादमानं दिस्वा, यक्खिनी अयं ति जाननं विय खन्धानं तिलक्खणं दिस्वा अनिच्चादिभाव-जाननं, भीतकालो विय भयतुपट्टानं, पलायितुकामता विय मुञ्चितुकम्पता, सुसानविजहनं विय गोत्रभू, वेगेन पलायन विय मग्गो, अभयदेसे ठानं विय फलं ।

१००. दारको ति, एका किर पुत्तगिद्धिनी इत्थि, सा उपरिपासादे निसिन्ना व अन्तर-वीथियं दारकसद्धं सुत्वा, पुत्तो नु खो मे केनचि विहेठियती ति वेगसा गन्त्वा, अत्तनो पुत्तो ति सज्जाय परपुत्तं अग्गहेसि । सा, परपुत्तो अयं ति सज्जानित्वा ओत्तप्पमाना इतो चितो च ओलोकेत्वा, मा हेवं मं कोचि, दारकचोरी अयं ति वदेय्या ति दारकं तत्थेव ओरोपेत्वा पुन वेगसा पासादं आरुह्ण निसीदि ।

१०१. तत्थ अत्तनो पुत्तसज्जाय परपुत्तस्स गहणं विय, अहं ममा ति पञ्चक्खन्धगहणं, परपुत्तो अयं ति सज्जाननं विय तिलक्खणवसेन, नाहं न ममा ति सज्जाननं, ओत्तप्पनं विय भयतुपट्टानं, इतो चितो च ओलोकनं विय मुञ्चितुकम्पताजाणं, तत्थेव दारकस्स ओरोपनं विय

अनुलोमं, ओरोपेत्वा अन्तरवीथिय ठितकालो विय गोत्रभू, पासादारोहनं विय मग्गो, आरुह्य निसीदन विय फल ।

१०२. खुदं पिपासं सीतुण्हं अन्धकारं विसेन चा ति इमा पन छ उपमा बुद्धानगामिनिया विपस्सनाय ठितस्स लोकुत्तरधम्माभेमुख-निन्न-पोण-पम्भारभावदस्सनत्थ वुत्ता ।

१०३. यथा हि खुदाय अभिभूतो सुजिघच्छितो पुरिसो सादुरस भोजनं पथ्येति, एवमेवाय संसारवट्टजिघच्छाय फुट्ठो योगावचरो अमतरस कायगतासतिभोजन पथ्येति ।

१०४. यथा च पिपासितो पुरिसो परिसुस्समानकण्ठमुखो अनेकङ्गसम्भार पानकं पथ्येति, एवमेवाय संसारवट्टपिपासाय फुट्ठो योगावचरो अरिय अट्ठङ्गिकमग्गपानकं पथ्येति ।

१०५. यथा पन सीतसम्फुट्ठो पुरिसो उण्हं पथ्येति, एवमेवाय संसारवट्टे तण्हासिनेहसीतेन फुट्ठो योगावचरो किलेससन्तापक मग्गतेज पथ्येति ।

१०६. यथा च उण्हसम्फुट्ठो पुरिसो सीत पथ्येति, एवमेवाय संसारवट्टे एकादसग्गिसन्ताप-सन्तत्तो योगावचरो एकादसग्गिवूपसम निब्बान पथ्येति ।

१०७. यथा पन अन्धकारपरेतो पुरिसो आलोक पथ्येति, एवमेवाय अविज्जन्धकारेण ओनद्धपरियोनद्धो योगावचरो आणालोक मग्गभावन पथ्येति ।

१०८. यथा च विससम्फुट्ठो पुरिसो विसघातन भेसज्ज पथ्येति, एवमेवायं किलेसविससम्फुट्ठो योगावचरो किलेसविसनिम्मथनं अमतोसधं निब्बानं पथ्येति ।

१०९. तेन वुत्तं—तस्सेवं जानतो एव पस्सतो तीसु भवेसु....पे ...नवसु सत्तावासेसु चित्तं पटिलीयति पटिकुटति पटिवट्ठति न सम्पसारियति, उपेक्खा वा पाटिकुल्यता वा सण्ठाति । सेय्यथा पि नाम पदुमपलासे ईसकपोणे ति [२१।६३] सब्बं पुब्बे वुत्तनयेनेव वेदितब्ब ।

११०. एत्तावता च पनेस पटिलीनचरो नाम होति, यं सन्धाय वुत्तं—

“ पटिलीनचरस्स भिक्खुनो भजमानस्स विवित्तमानसं ।

सामग्गियमाहु तस्स त यो अत्तानं भवने न दस्सये ”ति [सु ८१०] ॥

१११. एवमिद सङ्कारूपेक्खाजाण योगिनो पटिलीनचरभावं नियमेत्वा उत्तरिं अरियमग्गस्सापि बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्ग-पटिपदा-विमोक्खविसेसं नियमेति । केचि हि थेरा, बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्गानं विसेसं पादकज्ज्ञानं नियमेती ति वदन्ति । केचि, विपस्सनाय आरम्भणभूता खन्धा नियमेन्ती ति वदन्ति । केचि, पुग्गलज्ज्ञासयो नियमेती ति वदन्ति । तेसग्गि वादेसु अय पुब्बभागबुद्धानगामिनी विपस्सना नियमेति येवा ति वेदितब्बा ।

११२. तत्रायं अनुपुब्बकथा । विपस्सनानियमेन हि सुक्खविपस्सकस्स उप्पन्नमग्गो पि समापत्तिलाभिनो ज्ञान पादक अकत्वा उप्पन्नमग्गो पि पठमज्ज्ञानं पादकं कत्वा पक्किण्णक-सङ्कारे सम्मसित्वा उप्पादितमग्गो पि पठमज्ज्ञानिका व होन्ति । सब्बेसु सत्त बोज्झङ्गानि अट्ठ

मग्गङ्गानि पञ्च ज्ञानङ्गानि होन्ति । तेसं हि पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि हुत्वा बुडानकाळे सङ्ख्यारूपेकभावा पत्वा सोमनस्ससहगता होति ।

११३. पञ्चकनये दुतिय-ततिय-चतुत्थज्झानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गेसु यथा-क्रमेण ज्ञानं चतुरङ्गिकं, तिवङ्गिक, दुवङ्गिकञ्च होति । सब्बेसु पन सत्त मग्गङ्गानि होन्ति, चतुत्थे छ बोज्झङ्गानि । अयं विसेसो पादकज्झाननियमेन चैव विपस्सनानियमेन च होति । तेसम्पि हि पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि होति, बुडानगामिनी सोमनस्ससहगता व ।

११४. पञ्चमज्झानं पादकं कत्वा निब्बत्तितमग्गे पन उपेक्खा-चित्तेकगतावसेन द्वे ज्ञानङ्गानि, बोज्झङ्ग-मग्गङ्गानि छ सत्त चैव । अयम्पि विसेसो उभयनियमवसेन होति । इमस्मिं हि नये पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगता वा उपेक्खासहगता वा होति, बुडानगामिनी उपेक्खासहगता व । अरूपज्झानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गे पि एसेव नयो । एवं पादकज्झानतो बुडाय ये केचि सङ्खारे सम्मसित्वा निब्बत्तितमग्गस्स आसन्नपदेसे बुद्धितसमापत्तिं अत्तनो सदिसभावं करोति, भूमिवण्णो विय गोधावण्णस्स ।

११५. दुतियत्थेरवादे पन यतो यतो समापत्तितो बुडाय ये ये समापत्तिधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निब्बत्तितो होति, तंतंसमापत्तिसदिसो व होति । तत्रापि च विपस्सनानियमो बुत्त-नयेनेव वेदितब्बो ।

११६. ततियत्थेरवादे अत्तनो अत्तनो अज्झासयानुरूपेण यं यं ज्ञानं पादकं कत्वा ये ये ज्ञानधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निब्बत्तितो, तंतंज्ञानसदिसो व होति । पादकज्झानं पन सम्मसित-ज्झानं वा विना, अज्झासयमत्तेनेव तं न इज्झति । स्वायमत्थो नन्दकोवादसुत्तेन दीपेतब्बो । एत्थापि च विपस्सनानियमो बुत्तनयेनेव वेदितब्बो । एवं ताव सङ्ख्यारूपेक्खा बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्गानि नियमेती ति वेदितब्बा ।

११७. सचे पनायं आदितो किलेसे विक्खम्भयमाना दुक्खेन सप्पयोगेन ससङ्कारेण विक्ख-म्भेतुं असक्खि, दुक्खापटिपदा नाम होति, विपरियायेन सुखापटिपदा । किलेसे पन विक्खम्भेत्वा विपस्सनापरिवासं मग्गपातुभावं सणिकं कुरुमाना दन्धाभिज्जा नाम होति, विपरियायेन खिप्पाभिज्जा । इति अयं सङ्ख्यारूपेक्खा आगमनीयङ्गाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं देति, तेन मग्गो चत्तारि नामानि लभति ।

११८. सा पनायं पटिपदा कस्सचि मिक्खुनो नाना होति, कस्सचि चतूंसु पि मग्गेसु एका व । बुद्धानं पन चत्तारो पि मग्गा सुखापटिपदा खिप्पाभिज्जा व अहेसुं, तथा धम्मसेना-तिस्स । महामोग्गल्लानत्थेरस्स पन पठममग्गो सुखापटिपदो खिप्पाभिज्जो अहेसि, उपरि तयो सुखापटिपदा दन्धाभिज्जा ।

११९. यथा च पटिपदा एव अधिपतयो पि कस्सचि भिक्खुनो चतूसु मग्गेसु नाना होन्ति, कस्सचि चतूसु पि एको व । एवं सङ्घारुपेक्खा पटिपदाविसेस नियमेति । यथा पन विमोक्ख-विसेसं नियमेति, तं पुब्बे वुत्तमेव [२१।६६-७०] ।

१२०. अपि च मग्गो नाम पञ्चहि कारणेहि नामं लभति, सरसेन वा, पच्चनीकेन वा, सगुणेन वा, आरम्मणेन वा, आगमनेन वा ।

१२१. सचे हि सङ्घारुपेक्खा अनिच्चतो सङ्घारे सम्मसित्वा वुड्ढाति अनिमित्तविमोक्खेन विमुच्चति, सचे दुक्खतो सम्मसित्वा वुड्ढाति अप्पणिहितविमोक्खेन विमुच्चति, सचे अनत्ततो सम्मसित्वा वुड्ढाति सुज्जतविमोक्खेन विमुच्चति । इदं सरसतो नाम नाम ।

१२२. यस्मा पनेस अनिच्चानुपस्सनाय सङ्घारानं घनविनिब्भोगं कत्वा निच्चनिमित्त-धुवनिमित्त-सस्सतनिमित्तानि पजहन्तो आगतो, तस्मा अनिमित्तो, दुक्खानुपस्सनाय पन सुख-सज्जं पहाय पणिधिं पत्थनं सुक्खापेत्वा आगतत्ता अप्पणिहितो, अनत्तानुपस्सनाय अत्त-सत्त-पुग्गलसज्ज पहाय सङ्घारान सुज्जतो दिट्ठत्ता सुज्जतो ति । इदं पच्चनीकतो नामं नाम ।

१२३. रागादीहि पनेस सुज्जत्ता सुज्जतो, रूपनिमित्तादीन रागनिमित्तादीन येव वा अभावेन अनिमित्तो, रागपणिधिआदीनं अभावतो अप्पणिहितो ति । इदमस्स सगुणतो नामं ।

१२४. स्वायं सुज्जतं अनिमित्तं अप्पणिहितञ्च निब्बानं आरम्मणं करोती ति पि सुज्जतो अनिमित्तो अप्पणिहितो ति वुच्चति । इदमस्स आरम्मणतो नामं ।

१२५. आगमनं पन दुविधं, विपस्सनागमं, मग्गागमनञ्च । तत्थ मग्गे विपस्सनागमनं लब्भति, फले मग्गागमनं । अनत्तानुपस्सना हि सुज्जता नाम, सुज्जतविपस्सनाय मग्गो सुज्जतो । अनिच्चानुपस्सना अनिमित्ता नाम, अनिमित्तविपस्सनाय मग्गो अनिमित्तो ।

१२६. इदं पन नामं अभिधम्मपरियाये न लब्भति, सुत्तन्तपरियाये लब्भति । तत्र हि गोत्रभूजाणं अनिमित्तं निब्बानं आरम्मणं कत्वा अनिमित्तनामकं हुत्वा सयं आगमनीयङ्गाने ठत्वा मग्गस्स नामं देती ति वदन्ति । तेन, मग्गो अनिमित्तो ति वुत्तो । मग्गागमनेन पन, फलं अनिमित्तं ति युज्जति येव ।

१२७. दुक्खानुपस्सना सङ्घारेसु पणिधिं सुक्खापेत्वा आगतत्ता अप्पणिहिता नाम । अप्प-णिहितविपस्सनाय मग्गो अप्पणिहितो । अप्पणिहितमग्गस्स फल अप्पणिहितं । एवं विपस्सना अत्तनो नामं मग्गस्स देति, मग्गो फलस्सा ति इदं आगमनतो नामं । एवमय सङ्घारुपेक्खा विमोक्खविसेसं नियमेती ति ।

सङ्घारुपेक्खाजाणं निड्ढितं ।

१२८. तस्स तं सङ्घारुपेक्खाजाणं आसेवन्तस्स भावेन्तस्स बहुलीकरोन्तस्स अधिमोक्खसङ्घा

बलवतरा निब्वत्तति, विरिय सुपग्गाहितं होति, सति सुपड्डिता, चित्तं सुसमाहितं, तिक्खनग सङ्खारुपेक्खा उपपज्जति ।

१२९. तस्स, इदानीं मग्गो उपपज्जिस्सती ति सङ्खारुपेक्खा, सङ्खारे अनिच्चा ति वा, दुक्खा ति वा, अनत्ता ति वा सम्मसित्वा भवङ्गं ओतरति । भवङ्गानन्तरं सङ्खारुपेक्खाय कतनयेनेव सङ्खारे अनिच्चा ति वा, दुक्खा ति वा, अनत्ता ति वा आरम्भण कुरुमानं उपपज्जति मनोद्वारा-वजनं । ततो भवङ्गं आवहेत्वा उपन्नस्म तस्स किरियचित्तस्सानन्तरं अर्वाचिकं चित्तसन्ततिं अनुपपबन्धमानं तथेव सङ्खारे आरम्भण कत्वा उपपज्जति पठमजवन चित्तं, यं परिकम्भं ति बुच्चति । तदनन्तरं तथेव सङ्खारे आरम्भण कत्वा उपपज्जति दुतियजवनचित्तं, यं उपचारं ति बुच्चति । तदन्तरमपि तथेव सङ्खारे आरम्भण कत्वा उपपज्जति ततियजवनचित्तं, यं अनुलोमं ति बुच्चति । इदं नेसं पाटियेकं नामं ।

१३०. अविसेसेन पन तिविवम्पेत आसेवनं ति पि परिकम्भं ति पि उपचारं ति पि अनुलोमं ति पि वत्तुं वट्ठति । किस्स अनुलोमं ^१ पुरिमभागपच्छिमभागानं । तं हि पुरिमानं अङ्गं विपस्सनाजाणानं तथकिच्चताय च अनुलोमेति, उपरि च सत्ततिसाय बोधिपक्खियधम्मनं ।

१३१. तं हि अनिच्चलक्खणादिवसेन सङ्खारे आरम्भ पवत्तत्ता, उदयव्वयवन्तानं येव वत धम्मनं उदयव्वयजाणं उप्पादवये अइसा ति च, भङ्गवन्तानं येव वत भङ्गानुपस्सनं भङ्गं अइसा ति च, सभयं येव वत भयतुपड्डानस्स भयतो उपड्डितं ति च, सादीनवे येव वत आदीनवानु-पस्सनं आदीनवं अइसा ति च, निब्विन्दितव्वे येव वत निब्विदाजाणं निब्विन्द ति च, मुञ्चितव्वमिहं येव वत मुञ्चितुकम्यताजाणं मुञ्चितुकामं जातं ति च, पटिसङ्खातव्वं येव वत पटिसङ्खाजाणेन पटिसङ्खातं ति च, उपेक्खितव्वं येव वत सङ्खारुपेक्खाय उपेक्खितं ति च अत्थतो वदमानं विय इमेसञ्च अङ्गं जाणानं तथकिच्चताय अनुलोमेति, उपरि च सत्ततिसाय बोधिपक्खियधम्मनं, तां पटिपत्तिया पत्तव्वत्ता ।

१३२. यथा हि धम्मिको राजा विनिच्छयङ्गाने निसिञ्चो वोहारिकमहामत्तानं विनिच्छयं सुत्वा अगतिगमनं पहाय मज्झत्तो हुत्वा, एवं होत्तुं ति अनुमोदमानो तेसञ्च विनिच्छयस्स अनु-लोमेति, पोराणस्स च राजधम्मस्स, एवंसम्पदमिदं वेदितव्वं ।

१३३. राजा वियं हि अनुलोमजाणं । अङ्गं वोहारिकमहामत्ता वियं अङ्गं जाणाणि । पोराणो राजधम्मो वियं सत्ततिसं बोधिपक्खिया । तत्थ यथा राजा, एवं होत्तुं ति वदमानो वोहारि-कानञ्च विनिच्छयस्स, राजधम्मस्स च अनुलोमेति, एवमिदं अनिच्चादिवसेन सङ्खारे आरम्भ उपज्जमानं अङ्गञ्च जाणानं तथकिच्चताय अनुलोमेति, उपरि च सत्ततिसाय धम्मनं, तेनेव सच्चानुलोमिकं जाणं ति बुच्चती ति ।

अनुलोमजाणं निड्डितं ।

१३४. इदञ्च पन अनुलोमजाणं सङ्खारारम्भणाय बुद्धानगामिनिविपस्सनाय परियोसानं होति । सब्बेन सब्बं पन गोत्रभूजाणं बुद्धानगामिनिया विपस्सनाय परियोसानं ।

१३५. इदानीं तस्सा येव बुद्धानगामिनिया विपस्सनाय असम्मोहत्थं अयं सुत्तसंसन्दना वेदितब्बा । सेय्यथिद—अयं हि बुद्धानगामिनी विपस्सना सळायतनविभङ्गसुत्ते, “ अतम्मयतं, भिक्खवे, निस्साय, अतम्मयतं आगम्म, यायं उपेक्खा एकत्ता एकत्तसिता, त पजहथ, त समतिक्रमथा ” ति [म ३।२२०] एवं अतम्मयता ति वुत्ता । अलगदसुत्तन्ते, “ निब्बिन्दं विरज्जति, विरागा विमुच्चती ” ति [म १।१३९] एव निब्बिदा ति वुत्ता । सुसीमसुत्तन्ते, “ पुब्बे खो, सुसीम, धम्मड्डित्तिजाणं, पच्छा निब्बाने जाणं ” ति [सं २।१२४] एव धम्मड्डित्तिजाणं ति वुत्ता । पोडपादसुत्तन्ते, “ सञ्जा खो पोडपाद, पठमं उप्पज्जति, पच्छा जाणं ” ति [दी १।१८५] एवं सञ्जग्ग ति वुत्ता । दसुत्तरसुत्तन्ते, “ पटिपदाजाणदस्सनविमुद्धि पारिसुद्धिपधानियङ्गं ” ति [दी ३।२८८] एव पारिसुद्धिपधानियङ्गं ति वुत्ता । पटिसम्भिदामग्गे, “ या च मुञ्चितुकम्यता, या च पटिसङ्खानुपस्सना, या च सङ्खारुपेक्खा, इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नानं ” ति [पटि २।६४] एवं तीहि नामेहि वुत्ता । पट्टाने, “ अनुलोम गोत्रभुस्स, अनुलोमं बोदानस्सा ” ति [तिकप १।५९] एवं तीहि नामेहि वुत्ता । रथविनीत-सुत्तन्ते, “ किं पनावुसो, पटिपदाजाणदस्सनविमुद्धत्थं भगवति ब्रह्मचरियं वुस्सती ” ति [म १।१४७] एव पटिपदाजाणदस्सनविमुद्धी ति वुत्ता ।

१३६.

इति नेकेहि नामेहि कित्तिता या महेसिना ।

बुद्धानगामिनी सन्ता परिसुद्धा विपस्सना ॥

बुद्धातुकामो संसार-दुक्खपङ्का महब्भया ।

करेय्य सततं तत्थ योग पण्डितजातिको ति ॥

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विमुद्धिमग्गे

पञ्चाभावनाधिकारे पटिपदाजाणदस्सनविमुद्धिनिद्देशो नाम
एकवीसतिमो परिच्छेदो ।

बावीसतिमो परिच्छेदो आणदस्सनविसुद्धिनिद्देशो

१. इतो पर गोत्रभूजाण होति । तं मग्गस्स आवज्जनञ्चानियत्ता नेव पटिपदाजाणदस्सन-
विसुद्धिं, न आणदस्सनविसुद्धिं भजति, अन्तरा अब्बोहारिकमेव होति, विपस्सनासोते पतिनत्ता
पन विपस्सना ति सङ्ग गच्छति ।

२. सोतापत्तिमग्गो, सकदागामिमग्गो, अनागामिमग्गो, अरहत्तमग्गो ति इमेसु पन
चतूसु मग्गेषु आणं आणदस्सनविसुद्धि नाम ।

३. तत्थ पठममग्गजाण ताव सम्पादेनुकामेन अज्जं किञ्चि कातब्ब नाम नत्थि । यं हि
नेन कातब्बं सिया, त अनुलोमावसानं विपस्सनं उप्पादेन्तेन कतमेव ।

४. एवं उप्पन्नानुलोमजाणस्स पनस्स तोहि तीहि पि अनुलोमजाणेहि अत्तनो बलानु-
रूपेण थूलथूले सच्चपटिच्छादके तमहि अन्तरधापिते सब्बसङ्खारगतेसु चित्त न पक्खन्दति,
न सन्तिङ्गति, नाधिमुच्चति, न सज्जति, न लगति, न बज्जति, पदुमपलासतो उदक विय
पटिलीयति, पटिकुटति, पटिवट्ठति, सब्बं निमित्तारम्मणम्पि सब्बं पवत्तारम्मणम्पि पलि-
बोधतो उपट्ठाति ।

५. अथस्स सब्बस्मिं निमित्तपवत्तारम्मणे पलिबोधतो उपट्ठिते अनुलोमजाणस्स आसेव-
नन्ते अनिमित्त अप्पवत्त विसङ्खारं निरोधं निब्बानं आरम्भणं कुरुमान, पुथुज्जनगोत्त पुथुज्जन-
सङ्ग पुथुज्जनभूमिं अतिक्रममानं, अरियगोत्तं अरियसङ्गं अरियभूमिं ओक्कममानं निब्बानारम्मणे
पठमावट्ठन-पठमाभोग-पठमसमन्नाहारभूतं मग्गस्स अनन्तर-समनन्तरासेवन-उपनिस्सय-नत्थि-
विगतवसेन छहि आकारेहि पच्चयभावं साधयमानं सिखाप्पत्तं विपस्सनाय मुद्धभूतं अपुनरावट्ठकं
उप्पज्जति गोत्रभूजाणं, यं सन्धाय वुत्तं—“ कथं बहिद्धा वुट्ठानविवट्ठने पज्जा गोत्रभूजाणं ?
उप्पादं अभिमुय्यती ति गोत्रभू, पवत्तं....पे ..उपायासं अभिमुय्यती ति गोत्रभू....बहिद्धा
सङ्खारनिमित्तं अभिमुय्यती ति गोत्रभू, अनुप्पाद पक्खन्दती ति गोत्रभू, अप्पवत्तं....पे...
अनुपायासं निरोधं निब्बानं पक्खन्दती ति गोत्रभू, उप्पाद अभिमुय्यित्वा अनुप्पादं पक्खन्दती
ति गोत्रभू ” ति [पटि १।६६] सब्बं वित्थारेतब्बं ।

६. तत्रायं एकावज्जनेन एकवीथियं पवत्तमानानम्पि अनुलोमगोत्रभून् नानारम्मणे पवत्तना-
कारदीपिका उपमा । यथा हि महामातिकं लङ्घित्वा परतीरे पतिट्ठातुकम्मो पुरिसो वेगेन धावित्वा
मातिकाय ओरिमतीरे रुक्खसाखाय बन्धित्वा ओलम्बितं रज्जुं वा यट्ठिं वा गहेत्वा उल्लङ्घित्वा
परतीरनिन्नपोणपन्धारकायो हुत्वा परतीरस्स उपरिभागं पत्तो तं मुञ्चित्वा वेधमानो परतीरे

पतित्वा सणिक पतिट्ठाति, एवमेवाय योगावचरो पि भव-योनि-गति-ठिति-निवासान् परतीरभूते निब्बाने पतिट्ठातुकामो उदयब्बयानुपस्सनादिना वेगेन धावित्वा अत्तभावरुक्खसाखाय बन्धित्वा ओलम्बितं रूपरज्जु वा वेदनादिसु अज्जतरदण्ड वा, अनिच्चं ति वा दुक्खं ति वा अनत्ता ति वा अनुलोमावज्जनेन गहेत्वा तं अमुच्चमानो व पठमेन अनुलोमचित्तेन उल्लङ्घित्वा दुतियेन परतीरनिन्नपोणपम्भारकायो विय निब्बाननिन्नपोणपम्भारमानसो हुत्वा ततियेन परतीरस्स उपरिभागं पत्तो विय इदानीं पत्तब्बस्स निब्बानस्स आसन्नो हुत्वा तस्स चित्तस्स निरोधेन त सङ्खारारम्भण मुञ्चित्वा गोत्रभूचित्तेन विसङ्खारे परतीरभूते निब्बाने पतति, एकारम्भणे पन अलद्धासेवनताय वेधमानो सो पुरिसो विय न ताव सुप्पतिट्ठितो होति, ततो मग्गजाणेन पतिट्ठाती ति ।

७. तत्थ अनुलोमं सच्चपटिच्छादकं किलेसतमं विनोदेतुं सक्कोति, न निब्बानमारम्भण कातुं । गोत्रभू निब्बानमेव आरम्भण कातुं सक्कोति, न सच्चपटिच्छादकं तमं विनोदेतुं ।

८. तत्राय उपमा । एको किर चक्खुमा पुरिसो, नक्खत्तयोगं जानिस्सामी ति रत्तिभागे निक्खमित्वा चन्द पस्सितुं उद्धं उल्लोकेसि । तस्स वलाहकेहि पटिच्छन्नत्ता चन्दो न पज्जायित्थ । अथेको वातो उड्ढाहित्वा थूलथूले । वलाहके विद्धसेसि, अपरो मज्झिमे, अपरो सुखुमे पि । ततो सो पुरिसो विगतवलाहके नभे चन्दं दिस्वा नक्खत्तयोगं अज्जासि ।

९. तत्थ तयो वलाहका विय सच्चपटिच्छादकं थूल-मज्झिम-सुखुमं किलेसन्धकार । तयो वाता विय तीणि अनुलोमचित्तानि । चक्खुमा पुरिसो विय गोत्रभूजाणं । चन्दो विय निब्बानं । एकेकस्स वातस्स यथाक्कमेन वलाहकविद्धंसन विय एकेकस्स अनुलोमचित्तस्स सच्चपटिच्छादक-तमविनोदनं । विगतवलाहके नभे तस्स पुरिसस्स विसुद्धचन्ददस्सनं विय विगते सच्चपटिच्छादके तमे गोत्रभूजाणस्स विसुद्धनिब्बानदस्सन ।

१०. यथेव हि तयो वाता चन्दपटिच्छादके वलाहके येव विद्धंसेतुं सक्कोन्ति, न चन्दं दद्धुं, एवमनुलोमानि सच्चपटिच्छादकं तमं येव विनोदेतुं सक्कोन्ति, न निब्बानं दद्धुं । यथा सो पुरिसो चन्दमेव दद्धुं सक्कोति, न वलाहके विद्धंसेतुं, एवं गोत्रभूजाणं निब्बानमेव दद्धुं सक्कोति, न किलेसतमं विनोदेतुं । तेनेव च तं मग्गस्स आवज्जनं ति वुच्चति ।

११. तं हि अनावज्जनप्पि समानं आवज्जनङ्गाने ठत्वा, एवं निब्बत्ताही ति मग्गस्स सज्जं दत्वा विय निरुज्झति । मग्गो पि तेन दिन्नसज्जं अमुञ्चित्वा व अवीचिसन्ततिवसेन तं जाणं अनुबन्धमानो अनिब्बिद्धपुब्बं अपदालितपुब्बं लोभक्खन्धं दोसक्खन्धं मोहक्खन्धं निब्बिज्झमानो व पदालयमानो व निब्बत्तति ।

१२. तत्राय उपमा । एको किर इस्सासो अड्डउसभमत्ते पदेसे फलकसतं ठपापेत्वा कथेन मुखं वेठेत्वा सरं सन्नहित्वा चक्कयन्ते अट्ठासि । अज्जो पुरिसो चक्कयन्तं आविज्झित्वा, यदा

इस्सासस्स फलक अभिमुख होति तदा तत्थ दण्डकेन सज्ज देति । इस्सासो दण्डकसज्ज अमुञ्चित्वा व सरं खिपित्वा फलकसत निव्विज्झति ।

१३. तत्थ दण्डकसज्ज विय गोत्रभूजाण । इस्सासो विय मग्गजाण । इस्सासस्म दण्डकसज्जं अमुञ्चित्वा व फलकसतनिव्विज्झन विय मग्गजाणम्म गोत्रभूजाणेन दिनसज्ज अमुञ्चित्वा व निब्बानं आरम्भणं कत्वा अनिव्विद्धपुब्बान अपदालिनपुब्बानं लोभ-दोस-मोह-क्खन्धानं निव्विज्झन-पदालन ।

१४. न केवलञ्चेस मग्गो लोभक्खन्धादीन निव्विज्झनमेव करोति, अपि च खो अनमतग्गससारवट्टदुक्खसमुद्द सोसेति, सज्जअपायद्वारानि पिदहति, सत्तन्न अरियधनानं सम्मुखीभावं करोति, अट्ठङ्गिकं मिच्छामग्ग पजहति, सज्जवेरभयानि वूपसमेते, मग्गासम्बुद्धस्स ओरसपुत्तभाव उपनेति, अज्जेसज्ज अनेकसतानं आनिसंसानं पटिलाभाय सबत्तती ति । एव अनेकानिसंसदायकेन सोतापत्तिमग्गेन सम्पयुत्त जाण सोतापत्तिमग्गे जाणं ति ।

पठमजाणं निट्ठितं ।

१५. इमस्स पन जाणस्स अनन्तर तस्सेव पाकभूतानि द्वे तीणि वा फलचित्तानि उपपजन्ति । अनन्तरविपाकत्ता येव हि लोकुत्तरकुसलान, “समाधिमानन्तरिकज्जमाहू ” ति [सु २२६] च, “दन्धं आनन्तरिकं पापुणाति आसवानं खयाया ” ति [अ २।१४९] च आदि वुत्तं ।

१६. केचि पन, एकं द्वे तीणि चत्तारि वा फलचित्तानी ति वदन्ति । त न गहेतब्बं । अनुलोमस्स हि आसेवनन्ते गोत्रभूजाण उपपज्जाति । तस्मा सज्जन्तिमेन परिच्छेदेन द्वीहि अनुलोमचित्तेहि भवितब्बं । न हि एकं आसेवनपच्चयं लभति । सत्तचित्तपरमा च एका जवनवीथि । तस्मा यस्स द्वे अनुलोमानि, तस्स ततियं गोत्रभू, चतुत्थं मग्गचित्तं, तीणि फलचित्तानि होन्ति । यस्स तीणि अनुलोमानि, तस्स चतुत्थं गोत्रभू, पच्चमं मग्गचित्तं, द्वे फलचित्तानि होन्ति । तेन वुत्तं—द्वे तीणि वा फलचित्तानि उपपज्जन्ती ति ।

१७. केचि पन, यस्स चत्तारि अनुलोमानि, तस्स पच्चमं गोत्रभू, छट्ठ मग्गचित्तं, एकं फलचित्तं ति वदन्ति । तं पन यस्मा, चतुत्थं पच्चमं वा अप्पेति, न ततो परं, आसन्नभवङ्गत्ता ति [४।७६-७७] पटिक्खित्तं, तस्मा न सारतो पच्चेतब्बं ।

१८. एत्तावता च पनेस सोतापन्नो नाम दुतियो अरियपुग्गलो होति, मुसम्पमत्तो पि हुत्वा सत्तक्खत्तुं देवेषु च मनुस्सेषु च सन्धावित्वा संसरित्वा दुक्खस्सन्तकरणसम्पत्थो होति ।

१९. फलपरियोसाने पनस्स चित्तं भवङ्गं ओतरति । ततो भवङ्गं उपच्छिन्दित्वा मग्ग-पच्चवेक्खण्त्थाय उपपज्जाति मनोद्वारावज्जनं । तस्मिं निरुद्धे पटिपाटिया सत्त मग्गपच्चवेक्खण-जवनानी ति । पुन भवङ्गं ओतरित्वा तेनेव नयेन फलादीनं पच्चवेक्खण्त्थाय आवज्जनादीनि

उप्पज्जन्ति, येसं उप्पत्तिया एस मग्गं पच्चवेक्खति, फलं पच्चवेक्खति, पहीनकिलेसे पच्चवेक्खति, अवसिद्धकिलेसे पच्चवेक्खति, निब्बान पच्चवेक्खति ।

२०. सो हि, इमिना वताहं मग्गेन आगतो ति मग्गं पच्चवेक्खति । ततो, अय मे आनि-
संसो लद्धो ति फल पच्चवेक्खति । ततो, इमे नाम मे किलेसा पहीना ति पहीनकिलेसे पच्च-
वेक्खति । ततो, इमे नाम किलेसा अवसिद्धा ति उपरिमग्गतयवज्जे किलेसे पच्चवेक्खति ।
अवसाने च, अय मे धम्मो आरम्मणतो पटिविद्धो ति अमतं निब्बान पच्चवेक्खति । इति
सोतापन्नस्स अरियसावकस्स पञ्च पच्चवेक्खणानि होन्ति ।

२१. यथा च सोतापन्नस्स, एवं सकदागामि-अनागामीनम्पि । अरहतो पन अवसिद्ध-
किलेसपच्चवेक्खण नाम नत्थी ति । एव सब्बानि पि एकूनवीसति पच्चवेक्खणानि नाम । उक्कट्ट-
परिच्छेदो येव चेसो । पहीनावसिद्धकिलेसपच्चवेक्खण हि सेखानम्पि होति वा, न वा । तस्स हि
पच्चवेक्खणस्स अभावेनेव महानामो भगवन्तं पुच्छि—“ को सु नाम मे धम्मो अज्झत्त अप्पहीनो,
येन मे एकदा लोभधम्मा पि चित्तं परियादाय तिङ्गन्ती ” ति [म १।९१] सब्बं वित्थारतो वेदितब्ब ।

२२. एवं पच्चवेक्खित्वा पन सो सोतापन्नो अरियसावको तस्मिं येव वा आसने निसिन्नो,
अपरेन वा समयेन कामराग-ब्यापादानं तनुभावाय दुतियाय भूमिया पत्तिया योग करोति ।
सो इन्द्रिय-बल-बोज्झङ्गानि समोधानेत्वा तदेव रूप-वेदना-सञ्ज्ञा-सङ्खार-विज्जाणभेदं सङ्खारगतं,
अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति आणेन परिमद्दति, परिवत्तेति, विपस्सनावीथिं ओगाहति ।

२३. तस्सेवं पटिपन्नस्स वुत्तनयेनेव सङ्खारूपेक्खावसाने एकावज्जनेन अनुलोम-गोत्रभूआणेषु
उप्पन्नेसु गोत्रभूअनन्तरं सकदागामिमग्गो उप्पज्जति । तेन सम्पयुत्तं आण सकदागामिमग्गे
आणं ति ।

दुतियआणं निड्ढित ।

२४. इमस्सापि आणस्स अनन्तरं वुत्तनयेनेव फलचित्तानि वेदितब्बानि । एत्तावता चेस
सकदागामी नाम चतुत्थो अरियपुग्गलो होति सकिदेव इमं लोकं आगन्त्वा दुक्खस्सन्तकरण-
समत्थो । ततो परं पच्चवेक्खणं वुत्तनयमेव ।

२५. एव पच्चवेक्खित्वा च सो सकदागामी अरियसावको तस्मिं येव वा आसने निसिन्नो,
अपरेन वा समयेन कामराग-ब्यापादानं अनवसेसप्पहानाय ततियाय भूमिया पत्तिया योगं
करोति । सो इन्द्रिय-बल-बोज्झङ्गानि समोधानेत्वा तदेव सङ्खारगतं, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति
आणेन परिमद्दति, परिवत्तेति, विपस्सनावीथिं ओगाहति ।

२६. तस्सेवं पटिपन्नस्स वुत्तनयेनेव सङ्खारूपेक्खावसाने एकावज्जनेन अनुलोम-गोत्रभूआणेषु
उप्पन्नेसु गोत्रभूअनन्तरं अनागामिमग्गो उप्पज्जति । तेन सम्पयुत्तं आणं अनागामिमग्गे आणं ति ।

ततियआणं निड्ढितं ।

२७. इमस्सापि आणस्स अनन्तरं वुत्तनयेनेव फलचित्तानि वेदितव्वानि । एत्तावता चेस अनागामी नाम छट्ठो अरियपुग्गलो होति, ओपपातिको तत्थ परिनिब्बायी अनावत्तिधम्मो, पटिसन्धिवसेन इमं लोक पुन अनागन्ता । ततो पर पच्चवेदखण वुत्तनयमेव ।

२८. एव पच्चवेक्खित्वा च सो अनागामी अरियसावको तस्मिं येव वा आसने निसिन्नो, अपरेन वा समयेन, रूपारूपराग-मान-उद्वच्च-अविज्जान अनवसेसप्पहानाय चतुत्थाय भूमिया पत्तिया योगं करोति । सो इन्द्रिय-बल-बोज्झङ्गानि समोधानेत्वा तदेव सङ्खारगतं, अनिच्च दुक्खमनत्ता ति आणेन परिमदति, परिवत्तेति, विपस्सनावीथिं ओगाहति ।

२९. तस्सेवं पाटिपन्नस्स वुत्तनयेनेव सङ्खारुपेक्खावसाने एकावज्जनेन अनुलोम-गोत्रभूआणेषु उप्पन्नेसु गोत्रभूअनन्तरं अरहत्तमग्गो उप्पज्जति । तेन सम्पयुत्त आण अरहत्तमग्गे आणं ति ।

चतुर्थआण निद्धितं ।

३०. इमस्सापि आणस्स अनन्तर वुत्तनयेनेव फलचित्तानि वेदितव्वानि । एत्तावता चेस अरहा नाम अट्ठमो अरियपुग्गलो होति, महाखीणासवो अन्तिमदेहधारी ओहितभारो अनुप्पत्त-सदत्थो परिकखीणभवसयोजनो सम्मदञ्जाविमुत्तो सदेवकस्स लोकस्स अग्गदक्खिण्यो ति ।

३१. इति यं त वुत्त, सोतापत्तिमग्गो, सकदागामिमग्गो, अनागामिमग्गो, अरहत्तमग्गो ति इमेसु पन चतूसु मग्गेषु आणं आणदस्सनविसुद्धि नामा ति [२२।२] तं इमानि एवं इमिना अनुक्रमेण पत्तव्वानि चत्तारि आणानि सन्धाय वुत्तं ।

३२. इदानी इमिस्सा येव चतुआणाय आणदस्सनविसुद्धिया आनुभावविजाननत्थं,

परिपुण्णबोधिपक्खियभावो बुद्धानबलसमायोगो ।

ये येन पहातव्वं धम्मा तेसं पहानञ्च ॥

किञ्चानि परिञ्चादीनि यानि वुत्तानि अभिसमयकाले ।

तानि च यथासभावेन जानितव्वानि सब्बानी ति ॥

३३. तत्थ परिपुण्णबोधिपक्खियभावो ति बोधिपक्खियानं परिपुण्णभावो । चत्तारो सत्तिपट्ठाना, चत्तारो सम्मप्पधाना, चत्तारो इद्धिपादा, पञ्चिन्द्रियानि, पञ्च बलानि, सत्त बोज्झङ्गा, अरियो अट्ठक्किको मग्गो ति हि इमे सत्तत्तिस धम्मा बुज्जनङ्गेन बोधो ति लद्धनामस्स अरियमग्गस्स पक्खे भवत्ता बोधिपक्खिया नाम । पक्खे भवत्ता ति उपकारभावे ठितत्ता ।

३४. तेसु तेसु आरम्भणेषु ओक्खन्दित्वा पक्खन्दित्वा उपट्ठानतो उपट्ठानं । सति येव उपट्ठानं सत्तिपट्ठानं । काय-वेदना-चित्त-धम्मेसु पनस्सा असुभ-दुक्ख-अनिच्चानत्ताकारगहणवसेन सुभ-सुख-निच्च-अत्तसज्जापहानकिच्चसाधनवसेन च पवत्तितो चतुष्पा भेदो होति, तस्मा, चत्तारो सत्तिपट्ठाना ति वुच्चन्ति ।

३५. पदहन्ति एतेना ति पधान । सोभणं पधानं सम्मप्यधानं । सम्मा वा पदहन्ति एतेना ति सम्मप्यधानं । सोभणं वा तं किलेसविरूपत्ताविजहनतो, पधानञ्च हितसुखनिष्फाद-
कत्तेन सेड्ढभावावहनतो पधानभावकारणतो चा ति सम्मप्यधानं । विरियस्सेत अधिवचनं ।
तयिदं उप्पन्नानुप्पन्नानं अकुसलानं पहानानुप्पत्तिकिच्च, अनुप्पन्नानुप्पन्नानञ्च कुसलानं उप्पत्ति-
ठितिकिच्चं साधयती ति चतुब्बिधं होति, तस्मा, चत्तारो सम्मप्यधाना ति वुच्चन्ति ।

३६. पुब्बे वुत्तेन [१२।४४] इज्झनडेन इद्धि । तस्सा सम्पयुत्ताय पुब्बङ्गमडेन, फल-
भूताय पुब्बभागकरणडेन च इद्धिया पादो ति इद्धिपादो । सो छन्दादिवसेन चतुब्बिधो होति,
तस्मा चत्तारो इद्धिपादा ति वुच्चन्ति । यथाह—“ चत्तारो इद्धिपादा, छन्दिद्धिपादो, विरि-
यिद्धिपादो, चित्तिद्धिपादो, वीमसिद्धिपादो ” ति [विभंग २२३] । इमे लोकुत्तरा व ।
लोकिया पन, “ छन्दश्चे भिक्खु अधिपतिं करित्वा लभति समार्धिं, लभति चित्तस्सेकगतं,
अयं वुच्चति छन्दसमाधी ” ति [विभंग २१६] आदिवचनतो छन्दादिअधिपतिवसेन पटि-
लद्धधम्मा पि होन्ति ।

३७. अस्सद्विय-कोसज-पमाद-विकखेप-सम्मोहानं अभिभवनतो अभिभवनसङ्घातेन अधि-
पतियडेन इन्द्रियं । अस्सद्वियादीहि च अनभिभवनीयतो अकम्पियडेन बलं । तदुभयस्मि
सद्वादिवसेन पञ्चविधं होति, तस्मा, पञ्चिन्द्रियानि, पञ्च बलानि ति वुच्चन्ति ।

३८. बुज्झनकसत्तस्स पन अङ्गभावेन सतिआदयो सत्त बोज्झङ्गा, निव्यानिकडेन च
सम्मादिद्धिआदयो अट्ट मग्गङ्गा होन्ति, तेन वुत्तं—सत्त बोज्झङ्गा, अरियो अट्टङ्गिको
मग्गो ति ।

३९. इति इमे सत्ततिस बोधिपक्खिया धम्मा, पुब्बभागे लोकियविपस्सनाय वत्तमानाय
चुइसविधेन कायं परिगण्हतो च कायानुपस्सनासतिपट्टानं, नवविधेन वेदनं परिगण्हतो च
वेदनानुपस्सनासतिपट्टानं, सोळसविधेन चित्तं परिगण्हतो च चित्तानुपस्सनासतिपट्टानं, पञ्चविधेन
धम्मे परिगण्हतो च धम्मानुपस्सनासतिपट्टानं, इमस्मि अत्तभावे अनुप्पन्नपुब्बं परस्स उप्पन्नं अकुसलं
दिस्वा, यथा पटिपन्नस्सेतं उप्पन्नं, न तथा पटिपजिस्सामि, एवं मे एतं नुप्पजिस्सती ति तस्स अनु-
प्पादाय वायमनकाले पठमं सम्मप्यधानं, अत्तनो समुदाचारप्पत्तं अकुसलं दिस्वा तस्स पहानाय
वायमनकाले दुतियं, इमस्मि अत्तभावे अनुप्पन्नपुब्बं ज्ञानं वा विपस्सनं वा उप्पादेतुं वायमन्तस्स
ततियं, उप्पन्नं यथा न परिहायति एवं पुनप्पुनं उप्पादेन्तस्स चतुत्थं सम्मप्यधानं, छन्दं धुरं
कत्वा कुसलुप्पादनकाले छन्दिद्धिपादो....मिच्छावाचाय विरमणकाले सम्मावाचा ति एवं
नानाचित्तेसु लब्भन्ति, इमेसं पन चतुन्नं आणानं उप्पत्तिकाले एकाचित्ते लब्भन्ति । फलक्खणे
छप्त्वा चत्तारो सम्मप्यधाने अवसेसा तेत्तिस लब्भन्ति ।

४०. एवं एकाचित्ते लब्भमानेसु चेतोसु एका व निव्वानारम्मणा सति कायमदिसु सुभ-

सज्जादिपहानकिच्चसाधनवसेन, चत्तारो सतिपहाना ति बुच्चति । एकमेव च विरियं अनुप्पनान अनुप्पादादिकिच्चसाधनवसेन, चत्तारो सम्मप्पधाना ति बुच्चति । सेसेसु पन हापन-वड्डनं नत्थि ।

४१. अपि च तेसु

नव एकविधा एको द्वेधाथ चतु-पञ्चधा ।

अड्ढा नवधा चेव इति छधा भवन्ति ते ॥

४२. नव एकविधा ति छन्दो, चित्तं, पीति, पस्साद्धि, उपेक्खा, सङ्कप्पो, वाचा, कम्मन्तो, आजीवो ति इमे नव छन्दिद्विपादादिवसेन एकविधा व होन्ति, न अज्जं कोट्टासं भजन्ति । एको द्वेधा ति सद्धा इन्द्रिय-बलवसेन द्वेधा ठिता । अथ चतु-पञ्चधा ति, अथ अज्जो एको चतुधा, अज्जो पञ्चधा ठितो ति अत्थो । तत्थ समाधि एको इन्द्रिय-बल-बोज्झङ्ग-मग्गङ्गवसेन चतुधा ठितो । पज्जा तेसञ्च चतुन्नं इद्विपादकोट्टासस्स च वसेन पञ्चधा । अड्ढा नवधा चेवा ति, अपरो एको अड्ढा, एको नवधा ठितो ति अत्थो । चतुसतिपहान-इन्द्रिय-बल-बोज्झङ्ग-मग्गङ्गवसेन सति अड्ढा ठिता । चतुसम्मप्पधान-इद्विपाद-इन्द्रिय-बल-बोज्झङ्ग-मग्गङ्गवसेन विरियं नवधा ति ।

४३. एवं

चुद्धसेव असम्भिन्ना होन्तेते बोधिपक्खिया ।

कोट्टासतो सत्तविधा सत्तत्तिस पमेदतो ॥

सकिच्चनिष्फादनतो, सरूपेन च वुत्तितो ।

सब्बे व अरियमग्गस्स सम्भवे सम्भवन्ति ते ति ॥

एवं तावेत्थ परिपुण्णबोधिपक्खियभावो जानितब्बो ।

४४. बुद्धानवलसमायोगो ति बुद्धानञ्चेव बलसमायोगो च । लोкийविपस्सना हि निमित्तारम्मणत्ता चेव पवत्तकारणस्स च समुदयस्स असमुच्छिन्दनतो नेव निमित्ता, न पवत्ता वुट्ठाति । गोत्रभूजाणं समुदयस्स असमुच्छिन्दनतो पवत्ता न वुट्ठाति, निब्बानारम्मणतो पन निमित्ता वुट्ठाती ति एकतो वुट्ठानं होति । तेनाह—“ बहिद्धा वुट्ठानविवट्ठने पज्जा गोत्रभू-जाणं ” ति [पटि १।१], तथा, “ उप्पादा विवट्ठित्वा अनुप्पादं पक्खन्दती ति गोत्रभू, पवत्ता विवट्ठित्वा ” ति [पटि १।६७] सब्बं वेदितब्बं । इमानि चत्तारि पि जाणानि अनिमित्ता-रम्मणत्ता निमित्ततो वुट्ठहन्ति, समुदयस्स समुच्छिन्दनतो पवत्ता वुट्ठहन्ती ति दुभतोवुट्ठानानि होन्ति ।

४५. तेन वुत्तं—“ कथं दुभतोवुट्ठानविवट्ठने पज्जा मग्गे जाणं ? सौतापत्तिमग्गक्खणे इस्सनडेन सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठिया वुट्ठाति, तदनुवत्तककिलेसेहि च खन्वेहि च वुट्ठाति, बहिद्धा च सब्बनिमित्तेहि वुट्ठाति, तेन वुच्चति, दुभतोवुट्ठानविवट्ठने पज्जा मग्गे जाणं । अभिनिरोपनडेन सम्मासङ्कप्पो मिच्छासङ्कप्पा....पे....परिगहडेन सम्मावाचा मिच्छावाचाय....समुट्ठानडेन सम्मा-

कम्मन्तो....वोदानङ्गेन सम्माआजीवो....पग्गहङ्गेन सम्मावायामो....उपडानङ्गेन सम्मासति....
 अविकखेपङ्गेन सम्मासमाधि मिच्छासमाधितो बुडाति, तदनुवत्तककिलेसेहि च खन्धेहि च बुडाति,
 बहिद्धा च सम्बनिमित्तेहि बुडाति, तेन बुच्चति, दुभतोबुडानविवङ्गेने पञ्चा मग्गे आणं ।
 सकदागामिमग्गक्खणे दस्सनङ्गेन सम्मादिडि....अविकखेपङ्गेन सम्मासमाधि ओळारिका कामराग-
 संयोजना पटिघसंयोजना, ओळारिका कामरागानुसया पटिघानुसया बुडाति ...अनागामिमग्ग-
 क्खणे दस्सनङ्गेन सम्मादिडि....अविकखेपङ्गेन सम्मासमाधि अणुसहगता कामरागसंयोजना
 पटिघसंयोजना, अणुसहगता कामरागानुसया पटिघानुसया बुडाति ..पे ..अरहत्तमग्गक्खणे
 दस्सनङ्गेन सम्मादिडि....अविकखेपङ्गेन सम्मासमाधि रूपरागा अरूपरागा माना उद्वच्चा अविज्जाय,
 मानानुसया भवरागानुसया अविज्जानुसया बुडाति, तदनुवत्तककिलेसेहि च खन्धेहि च बुडाति,
 बहिद्धा च सम्बनिमित्तेहि बुडाति, तेन बुच्चति, दुभतोबुडानविवङ्गेने पञ्चा मग्गे आणं ” ति
 [पटि १।६९-७०] ।

४६. लोकियानञ्च अङ्गं समापत्तीनं भावनाकाले समथबलं अधिकं होति, अनिच्चानुपस्सना-
 दीनं भावनाकाले विपस्सनाबलं । अरियमग्गक्खणे पन युगनन्धा ते धम्मा पवत्तन्ति अञ्जमञ्ज
 अनतिवत्तनङ्गेन । तस्मा इमेसु चतूसु पि आणेषु उभयबलसमायोगो होति । यथाह—“उद्वच्चा-
 सहगतकिलेसेहि च खन्धेहि च बुडहतो चित्तस्स एकगता अविकखेपो समाधि निरोधगोचरो,
 अविज्जासहगतकिलेसेहि च खन्धेहि च बुडहतो अनुपस्सनङ्गेन विपस्सना निरोधगोचरा, इति
 बुडानङ्गेन समथविपस्सना एकरसा होन्ति, युगनन्धा होन्ति, अञ्जमञ्ज नातिवत्तन्ती ति, तेन
 बुच्चति, बुडानङ्गेन समथविपस्सनं युगनन्धं भावेती ” ति [पटि २।९८] । एवमेत्थ बुडान-
 बलसमायोगो वेदितब्बो ।

४७. ये येन पहातब्बा धम्मा तेसं पहानञ्चा ति इमेसु पन चतूसु आणेषु ये धम्मा
 येन आणेन पहातब्बा, तेसं पहानञ्च जानितब्ब । एतानि हि यथायोगं संयोजन-किलेस-
 मिच्छत्त लोकधम्म-मच्छरिय विपल्लास-गन्धागति-आसव-ओघ-योग-नीवरण-परामास-उपादानानु-
 सय-मल-अकुसलकम्मपथ-चित्तुप्पादसङ्घातानं धम्मान पहानकरानि ।

४८. तत्थ संयोजनानी ति खन्धेहि खन्धानं, फलेन कम्मस्स, दुक्खेन वा सत्तानं संयोजकत्ता
 रूपरागादयो दस धम्मा बुच्चन्ति । याव हि ते, ताव एतेस अनुपरमो ति । तत्रापि रूपरागो, अरूपरागो,
 मानो, उद्वच्चा, अविज्जा ति इमे पञ्च उद्वनिब्बत्तनकक्खन्धादिसंयोजकत्ता उद्वभागियसंयोजनानि
 नाम । सक्कायदिडि, विचिकिच्छा, सीलब्बतपरामासो, कामरागो, पटिघो ति इमे पञ्च अधो-
 निब्बत्तनकक्खन्धादिसंयोजकत्ता अधोभागियसंयोजनानि नाम ।

४९. किलेसस्स ति सय सङ्किलिडत्ता सम्पयुत्तधम्मानञ्च सङ्किलेसकत्ता, लोभो, दोसो,
 मोहो, मानो, दिडि, विचिकिच्छा, धीनं, उद्वच्चा, अहिरिक, अत्तोत्तपं ति इमे दस धम्मा ।

५०. मिच्छत्ता ति मिच्छापवत्तनतो, मिच्छादिडि, मिच्छासङ्कप्पो, मिच्छावाचा, मिच्छा-
कम्मन्तो, मिच्छाआजीवो, मिच्छावायामो, मिच्छासति, मिच्छासमाधी ति इमे अड् धम्मा,
मिच्छाविमुत्ति-मिच्छाआणेहि वा सद्धिं दस ।

५१. लोकधम्मा ति लोकप्पवत्तिया सति अनुपरमधम्मकत्ता, लाभो, अलाभो, यसो,
अयसो, सुख, दुक्ख, निन्दा, पसंसा ति इमे अड् । इव पन कारणोपचारेण लाभादिवत्थुकस्स
अनुनयस्स अलाभादिवत्थुकस्स पटिघस्स चेतं लोकधम्मगहणेन गहणं कत ति वेदितव्व ।

५२. मच्छरियानी ति, आवासमच्छरियं, कुलमच्छरियं, लाभमच्छरियं, धम्ममच्छरियं,
वण्णमच्छरियं ति इमानि आवासादिसु अज्जेम साधारणभाव असहनाकारेण पवत्तानि पञ्च
मच्छरियानि ।

५३. विपल्लासा ति, अनिच्च-दुक्ख-अनत्त-असुभेसु येव वत्थुसु, निच्च सुख अत्ता सुभं
ति एव पवत्ता, सञ्जाविपल्लासो, चित्तविपल्लासो, दिड्ढिविपल्लासो ति इमे तयो ।

५४. गन्था ति नामकायस्स चैव रूपकायस्स च गन्थनतो अभिज्झादयो चत्तारो
तथा हि ते, “ अभिज्झा कायगन्थो, व्यापादो कायगन्थो, सीलव्वतपरामासो कायगन्थो, इदं-
सच्चाभिनिवेसो कायगन्थो ” इच्चेव [विभंग ३७४] वुत्ता ।

५५. अगती ति छन्द-दोस-मोह-भयेहि अकत्तव्वकरणस्स कत्तव्वाकरणस्स च अधि-
वचन । त हि अरियेहि अगन्तव्वत्ता अगती ति वुच्चति ।

५६. आसवा ति आरम्मणवसेन आ गोत्रभूतो, आ भवग्गतो च सवना, असवुतेहि
वा द्वारेहि घटच्छिदेहि उदक विय सवनतो, निच्चपग्वरणेन ससारदुक्खस्स वा सवनतो
कामराग-भवराग-मिच्छादिडि-अविज्जानमेतं अधिवचनं । भवसागरे आकङ्कनडेन दुरुत्तरणडेन च
ओघा ति पि, आरम्मणवियोगस्स चैव दुक्खवियोगस्स च अप्पदानतो योगा ति पि तेसं
येव अधिवचनं ।

५७. नीवरणानी ति चित्तस्स आवरण-नीवरण-पटिच्छादनडेन कामच्छन्दादयो पञ्च ।

५८. परामासो ति तस्स तस्स धम्मस्स सभाव अतिकम्म परतो अभूतसभावं आमसना-
कारेण पवत्तनतो मिच्छादिडिया एतं अधिवचनं ।

५९. उपादानानी ति सब्बाकारेण पटिच्चसमुप्पादनिदेसे वुत्तानि [१७।२४०-४१]
कामुपादानादीनि चत्तारि ।

६०. अनुसया ति थामगतडेन, कामरागानुसयो, पटिघ-मान-दिडि-विचिकिच्छा-मक्खराग-
अविज्जानुसयो ति एवं वुत्ता कामरागादयो सत्त । ते हि, थामगतत्ता पुनपुनं कामरागादीनं
उप्पत्तिहेतुभावेन अनुसेन्ति येवा ति अनुसया ।

६१. मला ति तेलञ्जनकललं विय सयञ्च असुद्धत्ता अञ्जेसञ्च असुद्धभावकरणतो लोभ-
दास-मोहा तयो ।

६२. अकुसलकम्मपथा ति अकुसलकम्मभावेन चेव दुग्गतीनञ्च पथभावेन, पाणातिपातो,
अदिन्नादान, कामेसु मिच्छाचारो, मुसावादो, पिसुणवाचा, फरुसवाचा, सम्फप्पलापो, अभिज्झा,
व्यापादो, मिच्छादिद्वी ति इमे दस ।

६३. अकुसलचित्तुपादा ति, लोभमूला अइ, दोसमूला द्वे, मोहमूला द्वे ति इमे द्वादस ।

६४. इति एतेस संयोजनादीनं धम्मनं एतानि यथायोगं प्हानकरानि । कथं ?
संयोजनेसु ताव, सक्कायदिद्वि, विचिकिच्छा, सीलब्बतपरामासो, अपायगमनीया च कामराग-
पटिघा ति एते पञ्च धम्मा पठमजाणवज्झा, सेसा कामराग-पटिघा ओळारिका दुतियजाणवज्झा,
सुखुमा ततियजाणवज्झा, रूपरागादयो पञ्च पि चतुत्थजाणवज्झा एव । परतो पि च यत्थ
यत्थ एव-सदेन नियमं न करिस्साम, तत्थ तत्थ यं यं उपरिजाणवज्झो ति वक्खाम, सो सो
पुरिमजाणेहि हतापायगमनीयादिभावो व हुत्वा उपरिजाणवज्झो होती ति वेदितब्बो ।

६५. किलेसेसु दिद्वि-विचिकिच्छा पठमजाणवज्झा, दोसो ततियजाणवज्झो, लोभ-मोह-
मान-थीन-उद्धच्च-अहिरिक-अनोत्तप्पानि चतुत्थजाणवज्झानि ।

६६. मिच्छत्तेसु, मिच्छादिद्वि, मुसावादो, मिच्छाकम्मन्तो, मिच्छाआजीवो ति इमे
पठमजाणवज्झा, मिच्छासङ्कप्पो, विसुणवाचा, फरुसवाचा ति इमे ततियजाणवज्झा । चेतना
येव चेत्य वाचा ति वेदितब्बा । सम्फप्पलाप-मिच्छावायाम-सति-समाधि-विमुत्ति-जाणानि
चतुत्थजाणवज्झानि ।

६७. लोकधम्मेसु पटिघो ततियजाणवज्झो, अनुनयो चतुत्थजाणवज्झो । यसे च पसंसाय
च अनुनयो चतुत्थजाणवज्झो ति एके । मच्छरियानि पठमजाणवज्झानेव ।

६८. विपल्लासेसु, अनिच्चे निच्चं अनत्तनि अत्ता ति च सज्जा-चित्त-दिद्विविपल्लासा,
दुक्खे सुखं असुमे सुभं ति दिद्विविपल्लासो चा ति इमे पठमजाणवज्झा, असुमे सुभं ति सज्जा-
चित्तविपल्लासा ततियजाणवज्झा, दुक्खे सुख ति सज्जा-चित्तविपल्लासा चतुत्थजाणवज्झा ।

६९. गन्थेसु सीलब्बतपरामास-इदंसच्चाभिनिवेसकायगन्था पठमजाणवज्झा, व्यापादकाय-
गन्थो ततियजाणवज्झो, इतरो चतुत्थजाणवज्झो । अगति पठमजाणवज्झा व ।

७०. आसवेसु दिद्वीसवो पठमजाणवज्झो, कामासवो ततियजाणवज्झो, इतरे द्वे चतुत्थ-
जाणवज्झा । ओघयोगेसु पि एसेव नयो ।

७१. नीवरणेसु विचिकिच्छानीवरणं पठमजाणवज्झं, कामच्छन्दो व्यापादो कुक्कुच्चं ति
तीणि ततियजाणवज्झानि, थीनमिद्ध-उद्धच्चानि चतुत्थजाणवज्झानि । परामासो पठमजाणवज्झो व ।

७२. उपादानेसु, सब्बेसम्पि लोकियधम्मानं वत्थुकामवसेन कामा ति आगतत्ता रूपा-
परागो पि कामुपादाने पतति, तस्मा तं चतुत्थजाणवज्झा, सेसानि पठमजाणवज्झानि ।

७३. अनुसयेसु दिट्ठि-विचिकिच्छानुसया पठमजाणवज्झा व, कामराग-पटिघानुसया
तेयजाणवज्झा, मान-भवरागाविज्झानुसया चतुत्थजाणवज्झा ।

७४. मलेसु दोसमलं ततियजाणवज्झा, इतरानि चतुत्थजाणवज्झानि ।

७५. अकुसलकम्मपथेसु, पाणातिपातो अदिन्नादानं मिच्छाचारो मुसावादो मिच्छादिट्ठी
इमे पठमजाणवज्झा, पिसुणवाचा फरुसवाचा व्यापादो ति तयो ततियजाणवज्झा, सम्फ-
लापाभिज्झा चतुत्थजाणवज्झा ।

७६. अकुसलचित्तुपादेसु, चत्तारो दिट्ठिसम्पयुत्ता विचिकिच्छासम्पयुत्तो चा ति पञ्च
मजाणवज्झा व, द्वे पटिघसम्पयुत्ता ततियजाणवज्झा, सेसा चतुत्थजाणवज्झा ति ।

७७. यच्च येन वज्झं, तं तेन पहातब्बं नाम । तेन वुत्त-इति एतेसं संयोजनादीनं धम्मानं
ानि यथायोगं पद्धानकरानी ति [२२।६४] ।

७८. किं पनेतानि एते धम्मे अतीतानागते पजहन्ति, उदाहु पञ्चुप्पन्ने ति ? किं पनेत्थ
इ ताव अतीतानागते, अफलो वायामो आपज्जति । कस्मा ? पहातब्बानं नत्थिताय । अथ
प्पन्ने, तथा पि अफलो, वायामेन सद्धि पहातब्बानं अत्थिताय, सङ्किलेसिका च मग्गभावना
पज्जति, विप्पयुत्तता वा किलेसानं, न च पञ्चुप्पन्नकिलेसो चित्तविप्पयुत्तो नाम अत्थी ति ।

७९. नायं आवेणिका चोदना । पाळियं येव हि, “ स्वायं किलेसे पजहति, अतीते
लेसे पजहति, अनागते किलेसे पजहति, पञ्चुप्पन्ने किलेसे पजहती ” ति वत्वा पुन, “ हस्सि
ति किलेसे पजहति, तेन हि खीणं खेपेति, निरुद्धं निरोधेति, विगतं विगमेति, अत्थङ्गतं
यङ्गमेति, अतीतं यं नत्थि, त पजहती ” ति च वत्वा, “ न अतीते किलेसे पजहती ”
[पटि २।२१७] पटिक्खित्तं । तथा, “ हस्सि अनागते किलेसे पजहति, तेन हि अजातं
हति, अनिब्बत्तं पजहति, अनुप्पन्नं पजहति, अपातुभूतं पजहति, अनागतं यं नत्थि, तं
हती ” ति च वत्वा, “ न अनागते किलेसे पजहती ” ति पटिक्खित्तं । तथा, “ हस्सि
प्पन्ने किलेसे पजहति, तेन हि रत्तो राग पजहति, दुडो दोसं....मूळ्हो मोहं....विनिबद्धो
ि....परामडो दिट्ठि....विक्खेपगतो उद्धच्चं....अनिदङ्गतो विचिकिच्छ...धामगतो अनुसयं
हति, कण्हसुक्का धम्मा युगनन्धा वत्तन्ति, सङ्किलेसिका मग्गभावना होती ”
[पटि २।२१७-१८] च वत्वा, “ न अतीते किलेसे पजहति, न पञ्चुप्पन्ने किलेसे
हती ” ति सब्बं पटिक्खित्वा, “ तेन हि नत्थि मग्गभावना, नत्थि फलसच्छिकिरिया,
य किलेसप्पहानं, नत्थि धम्माभिसमयो ” ति पञ्हापरियोसाने, “ न हि नत्थि मग्गभावना
पे....अत्थि धम्माभिसमयो ” ति पटिजानित्वा, “ यथा कथ विया ” ति वुत्ते, इदं वुत्तं—

“ सेय्यथा पि तरुणो रुक्खो अजातफलो, तमेन पुरिसो मूलं छिन्देय्य, ये तस्स रुक्खस्स अजातफला, ते अजाता येव न जायन्ति, अनिब्बत्ता येव न निब्बत्तन्ति, अनुप्पन्ना येव न उप्पज्जन्ति, अपातुभूता येव न पातुभवन्ति, एवमेव उप्पादो हेतु उप्पादो पच्चयो किलेसानं निब्बत्तिया, उप्पादे आदीनव दिस्वा अनुप्पादे चित्त पक्खन्दति, अनुप्पादे चित्त पक्खन्दत्ता ये उप्पादपच्चया किलेसा निब्बत्तेय्यु, ते अजाता येव न जायन्ति .. पे ... अपातुभूता येव न पातुभवन्ति । एव हेतुनिरोधा दुक्खनिरोधो । पवत्तं हेतु ... निमित्तं हेतु .. आयूहना हेतु ... पे .. अनायूहने चित्त पक्खन्दत्ता ये आयूहनपच्चया किलेसा निब्बत्तेय्यु, ते अजाता.... पे.... अपातुभूता येव न पातुभवन्ति । एवं हेतुनिरोधा दुक्खनिरोधो । एव अत्थि मग्गभावना, अत्थि फलसच्छिकिरिया, अत्थि किलेसप्पहान, अत्थि धम्माभिसमयो ” ति [पटि २।२१८] ।

८०. एतेन किं दीपितं होति ? भूमिलद्धानं किलेसान पहान दीपितं होति । भूमिलद्धा पन किं अतीतानागता, उदाहु पच्चुप्पन्ना ति ? भूमिलद्धुप्पन्ना येव नाम ते ।

८१. उप्पन्न हि वत्तमान-भूतापगतोकासकत-भूमिलद्धवसेन अनेकप्पभेद । तत्थ सब्बम्पि उप्पादजराभङ्गसमाङ्गिसङ्घातं वत्तमानुप्पन्नं नाम । आरम्भणरसमनुभवित्वा निरुद्धं अनु-भूतापगतसङ्घातं कुसलाकुसलं, उप्पादादित्तयमनुप्पत्वा निरुद्धं हत्वापगतसङ्घातं सेससङ्घतञ्च भूतापगतुप्पन्नं नाम । “ यानिस्स तानि पुब्बे कतानि कम्मानी ” ति [म ३।१६४, १७१] एवमादिना नयेन वुत्तं कम्म अतीतम्पि समानं अज्ज विपाकं पटिवाहित्वा अत्तनो विपाकस्सोकासं कत्वा ठितत्ता, तथाकतोकासञ्च विपाक अनुप्पन्नम्पि समानं एवं कते ओकासे एकन्तेन उप्पज्जनतो ओकासकतुप्पन्नं नाम । तासु तासु भूमिसु असमूहतं अकुसलं भूमिलद्धुप्पन्नं नाम ।

८२. एत्थ च भूमिया भूमिलद्धस्स च नानत्त वेदितब्ब । भूमी ति हि विपस्सनाय आरम्भणभूता तेभूमका पञ्चखन्धा । भूमिलद्धं नाम तेसु खन्धेसु उप्पत्तिरहं किलेसजातं । तेन हि सा भूमि लद्धा नाम होती ति, तस्मा भूमिलद्धं ति वुच्चति, सा च खो न आरम्भणवसेन ।

८३. आरम्भणवसेन हि सब्बे पि अतीतानागते परिज्जाते पि च खीणासवानं खन्धे आरब्भ किलेसा उप्पज्जन्ति । महाकच्चान-उप्पलवण्णादीनं खन्धे आरब्भ सोरेय्यसेट्ठि-नन्दमाणव-कादीनं विय । यदि च तं भूमिलद्धं नाम सिया, तस्स अप्पहेय्यतो न कोचि भवमूलं पजहेय्य । वत्थुवसेन पन भूमिलद्धं वेदितब्बं । यत्थ यत्थ हि विपस्सनाय अपरिज्जाता खन्धा उप्पज्जन्ति, तत्थ तत्थ उप्पादतो पसुति तेसु वट्टमूलं किलेसजातं अनुसेति, तं अप्पहीनङ्गेन भूमिलद्धं ति वेदितब्बं ।

८४. तत्थ च यस्स येसु खन्धेसु अप्पहीनङ्गेन अनुसयिता किलेसा, तस्स ते एव खन्धा तेसं किलेसानं कत्थु, न अज्जेसं सन्तका खन्धा । अतीतखन्धेसु च अप्पहीनानुसयितानं

लेसानं अतीतक्खन्धा व वत्थु, न इतरे । एस नयो अनागतादिसु । तथा कामावचर-
न्धेसु अप्पहीनानुसयितानं किलेसान कामावचरक्खन्धा व वत्थु, न इतरे । एस नयो
गरूपवचरेसु ।

८५. सोतापन्नादिसु पन यस्स यस्स अरियपुग्गलस्स खन्धेसु त त वट्ठमूल
लेसजातं तेन तेन मग्गेन पहीन, तस्स तस्स ते खन्धा पहीनान तेस तेसं वट्ठमूलकिलेसानं
त्थुतो भूमी ति सङ्ख न लभन्ति । पुथुज्जनस्स सब्बसो वट्ठमूलकिलेसानं अप्पहीनत्ता यं
च्चि कयिरमान कम्म कुसलं अकुसलं वा होति । इच्चस्स कम्मकिलेसपच्चया वट्ठ वट्ठति ।

८६. तस्सेतं वट्ठमूल रूपक्खन्धे येव, न वेदनाक्खन्धादिसु ...विज्जाणक्खन्धे येव वा, न
क्खन्धादिसू ति न वत्तब्बं । कस्मा ? अविसेसेन पच्चसु पि खन्धेसु अनुसयितत्ता । कथं ?
वीरसादि विय रुक्खे ।

८७. यथा हि महारुक्खे पथवीतलं अधिङ्गाय पथवीरसच्च आपोरसच्च निस्साय तप्पच्चयो
-खन्ध-साखा-पसाखा-पल्लव-पलास-पुप्फ-फलेहि वड्ढित्वा नभं पूरेत्वा याव कप्पावसाना बीज-
पराय रुक्खपवेणि सन्धायमाने ठिते तं पथवीरसादि मूले येव, न खन्धादिसु....पे....फले
वा न मूलादिसू ति न वत्तब्बं । कस्मा ? अविसेसेन सब्बेसु मूलादिसु अनुगतत्ता ति ।

८८. यथा पन तस्सेव रुक्खस्स पुप्फफलादिसु निब्बिण्णो कोचि पुरिसो चतूसु दिसासु
इककण्ठकं नाम विसकण्ठकं आकोट्य्य, अथ सो रुक्खो तेन विससम्पस्सेन फुड्डो पथवीरस-
पोरसानं परियादिणत्ता अप्पसवनधम्मतं आगम्म पुन सन्तान निब्बत्तेतुं न सक्कुण्य्य ।
मेव खन्धप्पवत्तियं निब्बिण्णो कुलपुत्तो तस्स पुरिसस्स चतूसु दिसासु रुक्खे विसयोजनं
। अत्तनो सन्ताने चतुसग्गभावनं आरभति । अथस्स सो खन्धसन्तानो तेन चतुसग्गविस-
स्सेन सब्बसो वट्ठमूलकिलेसानं परियादिणत्ता किरियभावमत्तं उपगतकायकम्मादिसब्बकम्म-
।दो हुत्वा आयति पुनब्भवाभिनिब्बत्तनधम्मतं आगम्म भवन्तरसन्तानं निब्बत्तेतुं न सक्कोति,
लं चरिमविज्जाणनिरोधेन, निरिन्धनो विय जातवेदो, अनुपादानो परिनिब्बायति । एवं
मेया भूमिलद्धस्स च नानत्तं वेदितब्बं ।

८९. अपि च अपरमपि समुदाचार-आरम्मणाधिग्गहित-अविक्खम्भित-असमूहवसेन
बिधं उप्पन्नं । तत्थ वत्तमानुप्पन्नमेव समुदाचारुप्पन्नं । चक्खादीनं पन आपाथगते आरम्मणे
वभागे अनुप्पज्जमानमपि किलेसजातं आरम्मणस्स अधिग्गहितत्ता एव अपरभागे एकन्तेन
त्तितो आरम्मणाधिग्गहितुप्पन्नं ति बुच्चति । कल्याणगामे पिण्डाय चरतो महातिस्सत्थेरस्स
भागरूपदस्सनेन उप्पन्नकिलेसजातं विय । समथविपस्सनानं अज्जतरवसेन अविक्खम्भितं
लेसजातं चित्तसन्ततिमनारूढमपि उप्पत्तिनिवारकस्स हेतुनो अभावा अविक्खम्भितुप्पन्नं
। । समथविपस्सनावसेन पन विक्खम्भितामपि अरियमग्गेन असमूहवत्ता उप्पत्तिधम्मतं अनतीत-
। असमूहवत्तुप्पन्नं ति बुच्चति । आकासेन गच्छन्तस्स अडसमापत्तिलाभिनो थेरस्स

कुसुमितरुक्खे उपवने पुष्पानि उच्चिनन्तस्स मधुरेण सरेण गायतो मातुगामस्स गीतसवनेन उपपन्नाकिलेसजातं विय ।

९०. तिविधम्पि चेत आरम्भणाधिग्गहिताविकखम्भित-असमूहतुप्पन्नं भूमिलद्धेनेव सङ्गं गच्छती ति वेदितब्बं ।

९१. इच्चेतस्मिं वुत्तप्पभेदे उपपन्ने यदेतं वत्तमान-भूतापगतोकासकत-समुदाचारसङ्घातं चतुब्बिध उपपन्नं, त अमग्गवज्झत्ता केनचि पि जाणेन पहातब्बं न होति । य पनेतं भूमि-लद्धारम्भणाधिग्गहित-अविकखम्भित-असमूहतसङ्घात उपपन्नं, तस्स तं उपपन्नभावं विनासयमानं यस्मा त त लोक्किय-लोकुत्तरजाण उपपज्जति, तस्मा तं सब्बम्पि पहातब्बं होती ति । एवमेत्थ ये येन पहातब्बा धम्मा, तेस पहानच्च जानितब्बं ।

९२. किच्चानि परिज्जादीनि यानि वुत्तानि अभिसमयकाले ।

तानि च यथासभावेन जानितब्बानि सब्बानी ति [२२।३२] ॥

सच्चाभिसमयकालस्मिं हि एतेसु चतुसू जाणेषु एकेकस्स एकक्खणे, परिज्जा पहान सच्छि-किरिया भावना ति एतानि परिज्जादीनि चत्तारि किच्चानि वुत्तानि, तानि यथासभावेन जानितब्बानि । वुत्तं हेत पोरणेहि—“ यथा पदीपो अपुब्ब अचरिम एकक्खणेन चत्तारि किच्चानि करोति, वट्ठिं ज्ञापेति, अन्धकारं विधमति, आलोक पविदंसेति, सिनेहं परियादियति, एवमेव मग्गजाण अपुब्ब अचरिम एकक्खणेन चत्तारि सच्चानि अभिसमेति, दुक्खं परिज्जाभिसमयेन अभिसमेति, समुदयं पहानाभिसमयेन अभिसमेति, मग्गं भावनाभिसमयेन अभिसमेति, निरोधं सच्छिकिरियाभिसमयेन अभिसमेति । किं वुत्तं होति ? निरोधं आरम्भणं करित्वा चत्तारि पि सच्चानि पापुणाति पस्सति पटिविज्झती ” ति [ ] ।

९३. वुत्तम्पि चेतं—“ यो, भिक्खवे, दुक्खं पस्सति, दुक्खसमुदयम्पि सो पस्सति, दुक्खनिरोधम्पि पस्सति, दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदम्पि पस्सती ” ति [सं ५।४३७] सब्बं वेदितब्बं । अपरम्पि वुत्तं—“ मग्गसमङ्गिस्स जाणं, दुक्खे पेतं जाणं, दुक्खसमुदये पेतं जाणं, दुक्खनिरोधे पेतं जाणं ” ति [पटि १।११९] ।

९४. तत्थ, यथा पदीपो वट्ठिं ज्ञापेति, एवं मग्गजाणं दुक्खं परिजानाति, यथा अन्धकारं विधमति, एवं समुदयं पजहति, यथा आलोकं पविदंसेति, एवं सहजातादिपच्चयताय सम्मा-सङ्कप्पादिधम्मसङ्घातं मग्गं भावेति, यथा सिनेहं परियादियति, एवं किलेसपरियादानं निरोधं सच्छिकरोती ति एवं उपमासंसन्दनं वेदितब्बं ।

९५. अपरो नयो । यथा सुरियो उदयन्तो अपुब्बं अचरिमं सहपातुभावा चत्तारि किच्चानि करोति, रूपगतानि ओभासेति, अन्धकारं विधमति, आलोकं दस्सेति, सीतं पटिप्पस्सम्भेति, एवमेव मग्गजाणं....पे....निरोधं सच्छिकिरियाभिसमयेन अभिसमेति । इथापि, यथा सुरियो रूपगतानि ओभासेति, एव मग्गजाणं दुक्खं परिजानाति, यथा अन्धकारं विधमति, एवं समुदयं पजहति, यथा आलोकं दस्सेति, एवं सहजातादिपच्चयताय मग्गं भावेति, यथा सीतं पटिप्पस्सम्भेति, एवं किलेसपटिप्पस्सद्धिं निरोधं सच्छिकरोती ति एवं उपमासंसन्दनं वेदितब्बं ।

९६. अपरो नयो । यथा नावा अपुब्बं अचरिम एकक्खणे चत्तारि किञ्चानि करोति, ओरिमं तीर पजहति, सोतं छिन्दति, भण्ड वहति, पारिमं तीर अप्पेति, एवमेव मग्गजाणं ... पे ... निरोध सच्छिकिरियाभिसमयेन अभिसमेति । एत्थापि, यथा नावा ओरिमं तीर पजहति, एवं मग्गजाणं दुक्खं परिजानाति, यथा सोतं छिन्दति, एवं समुदय पजहति, यथा भण्डं वहति, एवं सहजातादिपच्चयताय मग्ग भावेति, यथा पारिमं तीर अप्पेति, एवं पारिमतीरभूतं निरोधं सच्छिकरोती ति एव उपमाससन्दन वेदितव्व ।

९७. एव सच्चाभिसमयकालस्मिं एकक्खणे चतुन्न किञ्चान वसेन पवत्तजाणस्स चस्स सोळसहि आकारेहि तथडेन चत्तारि सच्चानि एकपटिवेधानि होन्ति । यथाह—“ कथं तथडेन चत्तारि सच्चानि एकपटिवेधानि ? सोळसहि आकारेहि तथडेन चत्तारि सच्चानि एकपटिवेधानि । दुक्खस्स पीळनडो, सङ्खतडो, सन्तापडो, विपरिणामडो तथडो । समुदयस्स आयूहनडो, निदानडो, संयोगडो, पल्लिबोधडो तथडो । निरोधस्स निस्सरणडो, विवेकडो, अमङ्खतडो, अमतडो तथडो । मग्गस्स निव्व्यानडो, हेतुडो, दस्सनेन, अधिपतेय्यडो तथडो । इमेहि सोळसहि आकारेहि तथडेन चत्तारि सच्चानि एकसङ्गहितानि । यं एकसङ्गहितं तं एकत्तं एकेन आणेन पटिविज्झती ति चत्तारि सच्चानि एकपटिवेधानी ” ति [पटि २।१०७] ।

९८. तत्थ सिया, यदा दुक्खादीनं अञ्जे पि रोग-गण्डादयो अत्था अत्थि, अथ कस्मा चत्तारो येव वुत्ता ति ? एत्थ वदाम—अञ्जसच्चदस्सनेन वसेन आविभावतो । “ तत्थ कतमं दुक्खे जाणं ? दुक्खं आरब्भ या उप्पज्जति पज्जा पजानना ” ति [पटि १।११९] आदिना हि नयेन एकेकसच्चारम्मणवसेनापि सच्चजाणं वुत्त, “ यो, भिक्खवे, दुक्ख पस्सति समुदयमपि सो पस्सती ” ति [सं ५।४३७] आदिना नयेन एकं सच्चं आरम्मणं कत्वा सेसेसु किञ्चनिष्फात्तिरसेनापि वुत्त ।

९९. तत्थ, यदा एकेकं सच्चमारम्मणं करोति, तदा समुदयदस्सनेन ताव सभावतो पीळन-लक्खणस्सापि दुक्खस्स यस्मा तं आयूहनलक्खणेन समुदयेन आयूहितं सङ्खतं रासिकत, तस्मास्स सो सङ्खतडो आविभवति । यस्मा पन मग्गो किलेससन्तापहरो सुसीतलो, तस्मास्स मग्गदस्सनेन सन्तापडो आविभवति । आयस्मतो नन्दस्स अञ्जरादस्सनेन सुन्दरिया अनभिरूपभावो विय । अत्रिपरिणामधम्मस्स पन निरोधस्स दस्सनेनस्स विपरिणामडो आविभवती ति वत्तव्वमेवेत्थ नत्थि ।

१००. तथा सभावतो आयूहनलक्खणस्सापि समुदयस्स दुक्खदस्सनेन निदानडो आविभवति, असप्पायभोजनतो उप्पन्नव्याधिदस्सनेन भोजनस्स व्याधिनिदानभावो विय, विसंयोग-भूतस्स निरोधस्स दस्सनेन संयोगडो, निव्व्यानभूतस्स च मग्गस्स दस्सनेन पल्लिबोधडो ति ।

१०१. तथा निस्सरणलक्खणस्सापि निरोधस्स अविवेकभूतस्स समुदयस्स दस्सनेन विवेकडो आविभवति, मग्गदस्सनेन असङ्खतडो । इमिना हि अनमतग्गसंसारे मग्गो न दिट्ठपुब्बो, सो पि च सप्पच्चयत्ता सङ्खतो येवा ति अप्पच्चयधम्मस्स असङ्खतभावो अतिविय पाकटो होति । दुक्खदस्सनेन पनस्स अमतडो आविभवति । दुक्खं हि विसं, अमत निव्वानं ति ।

१०२. तथा निव्व्यानलक्खणस्सापि मग्गस्स समुदयदस्सनेन, नायं हेतु निव्वानस्स पत्तिया,

अयं हेतु ति हेतुडो आविभवति, निरोधदस्सनेन दस्सनडो, परमसुखुमानि रूपानि पस्सतो, विप्पसन्नं वत मे चक्खुं ति चक्खुस्स विप्पसन्नभावो विय, दुक्खदस्सनेन अधिपतेय्येडो, अनेक-
रोगातुरकपणजनदस्सनेन इस्सरजनस्स उल्लारभावो विया ति ।

१०३. एवमेत्थ सलक्खणवसेन एकस्स, अज्जसच्चदस्सनवसेन च इतरेसं तिण्णं तिण्णं आविभावतो एकेकस्स चत्तारो चत्तारो अत्था वुत्ता । मग्गक्खणे पन सब्बे चेते अत्था एकेनेव दुक्खादिसु चतुक्किचेन आणेन पटिवेधं गच्छन्ती ति । ये पन नानाभिसमय इच्छन्ति, तेस उत्तरं अभिधम्मे कथावत्थुस्मिं वुत्तमेव [कथा १।२१२-२०] ।

१०४. इदानीं यानि तानि परिज्जादीनि चत्तारि किच्चानि वुत्तानि, [२२।९२], तेसु
तिविधा होति परिज्जा, तथा पद्धानम्पि सच्छिकिरिया पि ।

द्वे भावना अभिमता, विनिच्छयो तत्थ जातब्बो ॥

१०५. तिविधा होति परिज्जा ति, जातपरिज्जा, तीरणपरिज्जा, पद्धानपरिज्जा ति एवं परिज्जा तिविधा होति ।

१०६. तत्थ, “ अभिज्जापज्जा जातड्ढेन जाणं ” ति एवं उद्दिसित्वा, “ ये ये धम्मा अभिज्जाता होन्ति, ते ते धम्मा जाता होन्ती ” ति [पटि १।८७] एव सङ्खेपतो, “ सब्बं, भिक्खवे, अभिज्जेयं । किञ्च, भिक्खवे, सब्बं अभिज्जेय्यं ? चक्खु, भिक्खवे, अभिज्जेय्यं ” ति [पटि १।५] आदिना नयेन वित्थारतो वुत्ता जातपरिज्जा नाम । तस्सा सप्पच्चय-
नामरूपाभिजानना आवेणिका भूमि ।

१०७. “ परिज्जापज्जा तीरणड्ढेन जाणं ” ति एवं उद्दिसित्वा पन, “ ये ये धम्मा परि-
ज्जाता होन्ति, ते ते धम्मा तीरिता होन्ती ” ति [पटि १।८७] एवं सङ्खेपतो, “ सब्बं भिक्खवे, परिज्जेय्यं । किञ्च, भिक्खवे, सब्बं परिज्जेय्यं ? चक्खुं, भिक्खवे, परिज्जेय्यं ” ति [पटि १।२२] आदिना नयेन वित्थारतो वुत्ता तीरणपरिज्जा नाम । तस्सा कलापसम्मसनतो पढाय, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति तीरणवसेन पवत्तमानाय याव अनुलोमा आवेणिक्का भूमि ।

१०८. “ पद्धानपरिज्जा परिज्जागड्ढेन जाणं ” ति [पटि १।१] एव पन उद्दिसित्वा, “ ये ये धम्मा पद्धाना होन्ति, ते ते धम्मा परिज्जता होन्ती ” ति [पटि १।८७] एवं वित्थारतो वुत्ता, “ अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसज्जं पजहती ” ति [ ] आदिनयप्पवत्ता पद्धानपरिज्जा । तस्सा भङ्गानुपस्सनतो पढाय याव मग्गजाणा भूमि । अयं इध अधिप्पेता ।

१०९. यस्मा वा जात-तीरणपरिज्जायो पि तदत्था येव, यस्मा च ये धम्मे पजहति, ते नियमतो जाता चेव तीरिता च होन्ति, तस्मा परिज्जात्तयम्पि इमिना परियायेन मग्गजाणस्स किञ्चं ति वेदितब्ब ।

११०. तथा पद्धानम्पी ति, पद्धानम्पि हि, विक्खम्भनप्पद्धानं, तदङ्गप्पद्धानं, समुच्छेदप्पद्धानं ति परिज्जा विय तिविधमेव होति ।

१११. तत्थ, यं ससेवाले उदके पक्खित्तेन घटेन सेवालस्स विय तेन तेन लोकियसमाधिना

वरणादीनि पञ्चनीकधम्मानं विक्खम्भन, इदं विक्खम्भनप्पहानं नाम । पाळियं पन, विक्खम्भनप्पहानञ्च नीवरणानं पठमज्झानं भावयतो ” ति [पटि १।२७] नीवरणानं विक्खम्भनं वुत्त, त पाकटत्ता वुत्त ति वेदितव्वं । नीवरणानि हि ज्ञानस्स पुब्बभागे पि उभागे पि न सहसा चित्तं अज्झोत्थरन्ति, वितक्कादयो अप्पितक्खणे येव, तस्मा नीवरणानं त्खम्भन पाकट ।

११२. यं पन रत्तिभागे समुज्जलितेन पदीपेन अन्वकारस्स विय तेन तेन विपस्सनाय त्थवभूतेन जाणङ्गेन पटिपक्खवसेनेव तस्स तस्स पहातव्वधम्मस्स पहानं, इदं तदङ्गप्पहानं । सेय्ययिदं—नामरूपपरिच्छेदेन ताव सक्कायदिङ्किया, पच्चयपरिग्गहेन अहेतु-महेतुदिङ्किया चेव कङ्खामलस्स च, कलापसम्मसनेन, अहं ममा ति समूहगाहस्स, मग्गा-ववत्थानेन अमग्गे मग्गसज्जाय, उदयदस्सनेन उच्छेददिङ्किया, वयदस्सनेन सस्सतदिङ्किया, तुपङ्कानेन सभये अभयसज्जाय, आदीनवदस्सनेन अस्सादसज्जाय, निब्बिदानुपस्सनेन भेरतिसज्जाय, मुञ्चितुकम्यताय अमुञ्चितुकामभावस्स, पटिसङ्खानेन अप्पटिसङ्खानस्स, उपेक्खाय पेक्खनस्स, अनुलोमेन सच्चपटिलोमगाहस्स पहान ।

११३. यं वा पन अट्ठारससु महाविपस्सनासु अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसज्जाय, दुक्खानु-नाय सुखसज्जाय, अनत्तानुपस्सनाय अत्तसज्जाय, निब्बिदानुपस्सनाय नन्दिया, विरागानु-नाय रागस्स, निरोधानुपस्सनाय समुदयस्स, पटिनिस्सग्गानुपस्सनाय आदानस्स, खयानुपस्सनाय सज्जाय, वयानुपस्सनाय आयूहनस्स, विपरिणामानुपस्सनाय ध्रुवसज्जाय, अनिमित्तानुपस्सनाय भेत्तस्स, अप्पणिहितानुपस्सनाय पणिधिया, सुज्जतानुपस्सनाय अभिनिवेसस्स, अधिपज्जा-विपस्सनाय सारादानाभिनिवेसस्स, यथाभूतजाणदस्सनेन सम्मोहाभिनिवेसस्स, आदीनवानु-नाय आलयाभिनिवेसस्स, पटिसङ्खानुपस्सनाय अप्पटिसङ्खाय, विवट्टानुपस्सनाय संयोगा-नेवेसस्स पहानं [पटि १।४७ दङ्कवा], इदम्पि तदङ्गप्पहानमेव ।

११४. तत्थ यथा अनिच्चानुपस्सनादीहि सत्तहि निच्चसज्जादीनं पहानं होति, तं भङ्गानुपस्सने मेव [२१।१५-१८] । खयानुपस्सना ति पन घनविनिब्भोगं कत्वा, “ अनिच्चं हेना ” ति [पटि १।३७] एवं खयं पस्सतो जाण । तेन घनसज्जाय पहानं होति ।

११५. वयानुपस्सना ति,

“ आरम्भणअन्वयेन उभो एकवत्थाना ।

निरोधे अधिमुत्तता वयलक्खणविपस्सना ” ति [पटि १।५८] ॥

वुत्ता पच्चक्खतो चेव अन्वयतो च सङ्खारानं भङ्गं दिस्वा तस्मिं येव भङ्गसङ्खाते णि अधिमुत्तता । ताय आयूहनस्स पहानं होति । येस हि अत्थाय आयूहेय्य, ते एवं गम्मा ति विपस्सतो आयूहने चित्तं न नमति ।

११६. विपरिणामानुपस्सना ति रूपसत्तकादिवसेन तं तं परिच्छेदं अतिकम्म

अज्जथापवत्तिदस्सन, उप्पन्नस्स वा जराय चेव मरणेन च द्वीहाकारेहि विपरिणामदस्सनं ।
ताय धुवसज्जाय पहानं होति ।

११७. अनिमित्तानुपस्सना ति अनिच्चानुपस्सना व । ताय निच्चनिमित्तस्स पहान होति ।
अप्पणिहितानुपस्सना ति दुक्खानुपस्सना व । ताय सुखपणिधि-सुखपत्थनापहानं होति ।
सुज्जतानुपस्सना ति अनत्तानुपस्सना व । ताय, अत्थि अत्ता ति अभिनिवेसपहानं होति ।

११८. अधिपज्जाधम्मविपस्सना ति,

“ आरम्मणञ्च पटिसङ्गा भङ्गञ्च अनुपस्सति ।

सुज्जतो च उपट्ठानं, अधिपज्जाविपस्सना ” ति [पटि १।५८] ॥

एवं वुत्ता रूपादिआरम्मणं जानित्वा तस्स च आरम्मणस्स तदारम्मणस्स च चित्तस्स भङ्ग
दिस्वा, सङ्खारा व भिज्जन्ति, सङ्खारानं मरणं, न अज्जो कोचि अत्थी ति भङ्गवसेन सुज्जत
गहेत्वा पवत्ता विपस्सना । सा, अधिपज्जा च धम्मेषु च विपस्सना ति कत्वा अधिपज्जाधम्म-
विपस्सना ति वुच्चति । ताय निच्चसाराभावस्स च अत्तसाराभावस्स च सुट्ठु दिट्ठत्ता सारादानाभि-
निवेसस्स पहान होति ।

११९. यथाभूतजाणदस्सनं ति सप्पच्चयनामरूपपरिगहो । तेन, “ अहोसिं नु खो अहं
अतीतमद्वानं ” ति [म १।८] आदिवसेन चेव, इस्सरतो लोको सम्भोती ति आदिवसेन च
पवत्तस्स सम्मोहाभिनिवेसस्स पहानं होति ।

१२०. आदीनवानुपस्सना ति भयतुपट्ठानवसेन उप्पन्न सब्बभवादिसु आदीनवदस्सनजाणं ।
तेन, किञ्चि अल्लीयितब्बं न दिस्सती ति आलयाभिनिवेसस्स पहानं होति । पटिसङ्खानुपस्सना
ति मुञ्चनस्स उपायकरणं पटिसङ्खाजाणं । तेन अप्पटिसङ्खाय पहान होति ।

१२१. विवट्ठानुपस्सना ति सङ्खारूपेक्खा चेव अनुलोमञ्च । तदा हिस्स चित्त ईसरूपोणे
पदुमपलासे उदकबिन्दु विय सब्बस्मा सङ्खारगता पटिलीयती पटिकुटति पटिवट्ठती ति वुत्तं
[२१।६३] । तस्मा ताय संयोगाभिनिवेसस्स पहानं होति । कामसंयोगादिकस्स किलेसाभि-
निवेसस्स किलेसपवत्तिया पहानं होती ति अत्थो । एव वित्थारतो तदङ्गपहान वेदितब्बं ।
पाळियं पन, “ तदङ्गपहानञ्च दिट्ठिगतान निब्बेधभागिय समाधिं भावयतो ” ति [पटि १।२७]
सङ्खेपेनेव वुत्तं ।

१२२. य पन, असनिविचक्काभिहतस्स रुक्खस्स विय, अरियमग्गजाणेन संयोजनादीन
धम्मनं यथा न पुन पवत्तन्ति एव पहानं, इदं समुच्छेदपहानं नाम, यं सन्धाय वुत्तं—
“ समुच्छेदपहानञ्च लोकुत्तरं खयगामिमग्ग भावयतो ” ति [पटि १।२७] ।

१२३. इति इमेसु तीसु पहानेषु समुच्छेदपहानमेव इध अधिप्पेतं । यस्मा वास्स योगिनो
पुब्बभागे विक्खम्भन-तदङ्गपहानानि पि तदत्थानेव, तस्मा पहानत्तयम्पि इमिना परियायेन
मग्गजाणस्स किञ्चं ति वेदितब्बं । पटिराजानं वधित्वा रज्जं पत्तेन हि यम्पि ततो पुब्बे कतं,
सम्भं इदञ्चिदञ्च रज्ज्या कतं ति येव वुच्चति ।

१२४. सच्छिकिरिया पी ति, लोकियसच्छिकिरिया लोकुत्तरसच्छिकिरिया ति द्वेधा भिन्ना पि लोकुत्तराय दस्सन-भावनावसेन भेदतो तिविधा व होति ।

१२५. तत्थ, “ पठमस्स ज्ञानस्स लाभिम्हि, व्रसिम्हि, पठम ज्ञानं सच्छिकतं मया ” ति [पारा ९३-९४] आदिना नयेन आगता पठमज्झानादीनं फस्सना लोकियसच्छिकिरिया नाम । फस्सना ति, अधिगन्त्वा, इदं मया अधिगत ति पच्चक्खतो जाणफस्सेन फुसना । इममेव हि अत्थ सन्धाय, “ सच्छिकिरियापज्जा फस्सनङ्गेन जाणं ” ति उद्दिस्सित्वा, “ ये ये धम्मा सच्छिकता होन्ति, ते ते धम्मा फस्सिता होन्ती ” ति [पटि १।८७] सच्छिकिरियानिद्देशो वुत्तो ।

१२६. अपि च अत्तनो सन्ताने अनुप्पादेत्वा पि ये धम्मा केवल अपरपच्चयेन जाणेन जाता, ते सच्छिकता होन्ति । तेनेव हि, “ सब्बं, भिक्खवे, सच्छिकातब्बं । किञ्च, भिक्खवे, सब्बं सच्छिकातब्बं ? चक्खुं, भिक्खवे, सच्छिकातब्बं ” ति [पटि १।३५] आदि वुत्तं । अपरमपि वुत्त—“ रूप पस्सन्तो सच्छिकरोति, वेदनं....पे ...विज्जाणं पस्सन्तो सच्छिकरोति । चक्खुं .. जरामरण....अमतोगधं निब्बान पस्सन्तो सच्छिकरोति । ये ये धम्मा सच्छिकता होन्ति, ते ते धम्मा फस्सिता होन्ती ” ति [पटि १।३९] ।

१२७. पठममग्गक्खणे पन निब्बानदस्सनं दस्सनसच्छिकिरिया, सेसमग्गक्खणेषु भावना-सच्छिकिरिया ति । सा दुविधा पि इध अधिप्पेता । तस्मा दस्सन-भावनावसेन निब्बानस्स सच्छिकिरिया इमस्स जाणस्स किञ्च ति वेदितब्ब ।

१२८. द्वे भावना अभिमता ति, भावना पन, लोकियभावना लोकुत्तरभावना ति द्वे येव अभिमता । तत्थ लोकियानं सील-समाधि-पज्जान उप्पादनं, ताहि च सन्तानवासनं लोकिय-भावना, लोकुत्तरानं उप्पादनं, ताहि च सन्तानवासनं लोकुत्तरभावना । तासु इध लोकुत्तरा अधिप्पेता । लोकुत्तरानि हि सीलादीनि चतुब्बिधम्पेतं जाणं उप्पादेति, तेस सहजातपच्चयादि-ताय तेहि च सन्तानं वासेती ति लोकुत्तरभावना वस्स किञ्चं ति । एवं

किञ्चानि परिज्जादीनि यानि वुत्तानि अभिसमयकाले ।

तानि च यथासभावेन जानितब्बानि सब्बानी ति ॥

१२९. एत्तावता च,

“ सीले पतिट्ठाय नरो सपज्जो चित्तं पज्जञ्च भावयं ” ति [१।१]

एवं सरूपेनेव आगताय पज्जाभावनाय विधानदस्सनत्थं यं वुत्तं, मूलभूता द्वे विसुद्धियो सम्पादेत्वा सरीरभूता पञ्च विसुद्धियो सम्पादेन्तेन भावेतब्बा ति [१४।३२], तं वित्थारितं होति । कथं भावेतब्बा ति अयञ्च पज्जो विस्सज्जितो ति ।

इति साधुजनपासुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे

पज्जाभावनाधिकारे जाणदस्सनविसुद्धिनिद्देशो नाम

बावीसतिमो परिच्छेदो ।

तेवीसतिमो परिच्छेदो पञ्चाभावनानिसंसनिद्देशो

१. य पन वुत्तं, पञ्चाभावनाय को आनिसंसो ति [१४।१], तत्थ वदाम—
अयं हि पञ्चाभावना नाम अनेकसतानिसंसा । तस्सा दीघेनापि अद्भुता न सुकरं वित्थारतो
आनिसस पकासेतु । सद्धेपतो पनस्सा, नानाकिलेसविद्धसनं, अरियफलरसानुभवनं, निरोध-
समापत्तिसमापजनसमत्थता, आहुनेय्यभावादिसिद्धी ति अयमानिससो वेदितब्बो ।

२. तत्थ, यं नामरूपपरिच्छेदतो पढाय सक्कायदिट्ठादिवसेन नानाकिलेसविद्धसनं
वुत्तं, अयं लोकिकाय पञ्चाभावनाय अनिसंसो । यं अरियमग्गक्खणे संयोजनादीनं वसेन
नानाकिलेसविद्धसनं वुत्तं, अयं लोकुत्तराय पञ्चाभावनाय अनिससो ति वेदितब्बो ।

भीमवेगानुपतिता असनीव सिलुच्चये ।
वायुवेगसमुद्धितो अरञ्जमिव पावको ॥
अन्धकार विय रवि सतेजुज्जलमण्डलो ।
दीघरत्तानुपतितं सब्बान्तथविधायकं ॥
किलेसजालं पञ्चा हि विद्धसयति भाविता ।
सन्दिड्ढिकमतो जञ्जा आनिसंसमिमं इध ॥

३. अरियफलरसानुभवनं ति न केवलञ्च किलेसविद्धसनं येव अरियफलरसानु-
भवनमपि पञ्चाभावनाय आनिसंसो । अरियफलं ति हि सोतापत्तिफलादि सामञ्जफलं वुच्चति ।
तस्स द्वीहाकोरिहि रसानुभवनं होति, मग्गवीथियञ्च, फलसमापत्तिवसेन च पवत्तियं । तत्रस्स
मग्गवीथियं पवत्ति दस्सिता येव [२२।१५-१७] ।

४. अपि च ये, संयोजनप्पहानमत्तमेव फलं नाम, न कोचि अञ्जो धम्मो अत्थी ति
वदन्ति, तेसं अनुनयत्थं इदं सुत्तमपि दस्सेतब्बं—“ कथं पयोगपटिप्पस्सद्धिपञ्चा फले जाणं ?
सोतापत्तिमग्गक्खणे दस्सनट्ठेन सम्मादिड्ढि मिच्छादिड्ढिया वुट्ठाति, तदनुवत्तककिलेसेहि च खन्धेहि
च वुट्ठाति, बहिद्धा च सब्बनिमित्तेहि वुट्ठाति, तपयोगपटिप्पस्सद्धत्ता उप्पज्जाति सम्मादिड्ढि,
मग्गस्सेतं फलं ” ति [पटि १।७१] वित्थारेतब्बं । “ चत्तारो अरियमग्गा, चत्तारि च
सामञ्जफलानि, इमे धम्मा अप्पमाणारम्मणा ” [धम्म २३९], “ महग्गतो धम्मो अप्पमाणस्स
धम्मस्स अनन्तरपच्चयेन पच्चयो ” ति [पडान २।४३१] एवमादीनि पि चेत्थ साधकानि ।

५. फलसमापत्तियं पवत्तिदस्सनत्थं पनस्स इदं पञ्हाकम्मं—का फलसमापत्ति ? के तं
समापज्जन्ति, के न समापज्जन्ति ? कस्मा समापज्जन्ति ? कथञ्चस्सा समापज्जनं जीमि कथं नानं-
कथं वुट्ठानं ? किं फलस्स अनन्तरं, कस्स च फलं अनन्तरं ति ?

६. तथ, का फलसमापत्ती ति ? या अरियफलस्स निरोधे अप्पना । के तं समापज्जन्ति, के न समापज्जन्ती ति ? सब्बे पि पुथुज्जना न समापज्जन्ति । कस्मा ? अनधिगतत्ता । अरिया पन सब्बे पि समापज्जन्ति । कस्मा ? अधिगतत्ता । उपरिमा पन हेड्डिमं न समापज्जन्ति, पुग्गलन्तर भावूपगमनेन पटिपस्सद्धत्ता, हेड्डिमा च उपरिम, अनधिगतत्ता । अत्तनो अत्तनो येव पन फलं समापज्जन्ती ति इदमेत्थ सन्निहानं ।

७. केचि पन, सोतापन्नसकदागामिनो पि न समापज्जन्ति, उपरिमा द्वे येव समापज्जन्ती ति वदन्ति । इदञ्च तेस कारणं—एते हि समाधिस्मिं परिपूरकारिणे ति । तं पुथुज्जनस्सापि अत्तना पटिलद्धलोकियसमाधिसमापजनतो अकारणमेव । किञ्चेत्थ कारणाकारणचिन्ताय ? न नु पाळियं येव वुत्त—“ कतमे दस गोत्रभूधम्मा विपस्सनावसेन उप्पज्जन्ति ? सोतापत्तिमग्ग-पटिलाभत्थाय उप्पादं, पवत्तं....पे.. .उपायास, बहिद्धा सङ्गारनिमित्तं अभिमुय्यती ति गोत्रभू । सोतापत्तिफलसमापत्तत्थाय....सकदागामिमग्ग....पे....अरहत्तफलसमापत्तत्थाय....सुज्जतविहार-समापत्तत्थाय....अनिमित्तविहारसमापत्तत्थाय उप्पादं....पे....बहिद्धा सङ्गारनिमित्तं अभिमुय्यती ति गोत्रभू ” ति [पटि १।६८] ? तस्मा, सब्बे पि अरिया अत्तनो फलं समापज्जन्ती ति निड्ढमेत्थ गन्तब्ब ति ।

८. कस्मा समापज्जन्ती ति ? दिड्ढम्मसुखविहारत्थं । यथा हि राजा रज्जसुखं, देवता दिव्वसुखं अनुभवन्ति, एवं अरिया, अरियं लोकुत्तरसुखं अनुभविस्सामा ति अद्धानपरिच्छेदं कत्वा इच्छितिच्छितक्खणे फलसमापत्तिं समापज्जन्ति ।

९. कथञ्चस्सा समापज्जनं होति, कथं ठानं, कथं वुट्ठानं ति ? द्वीहि ताव आकारेहि अस्सा समापज्जनं होति, निब्बानतो अज्जस्स आरम्भणस्स अमनसिकारा, निब्बानस्स च मनसिकारा । यथाह—“ द्वे खो, आवुसो, पच्चया अनिमित्ताय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया, सब्बनिमित्तानञ्च अमनसिकारो, अनिमित्ताय च धातुया मनसिकारो ” ति [म १।२९६] ।

१०. अयं पनेत्थ समापज्जनक्कमो । फलसमापत्तत्थिकेन हि अरियसावकेन रहोगतेन पटिसल्लीनेन उदयब्बयादिवसेन सङ्गारा विपस्सितब्बा । तस्स पवत्तानुपुब्बविपस्सनस्स सङ्गारारम्भणगोत्रभूजाणानन्तरं फलसमापत्तिवसेन निरोधे चित्तं अप्पेति । फलसमापत्तिनिवृत्ताय चेत्य सेखस्सापि फलमेव उप्पज्जति, न मग्गो ।

११. ये पन वदन्ति, सोतापन्नो, फलसमापत्तिं समापज्जिस्सामी ति विपस्सनं पट्टपेत्वा सकदागामी होति, सकदागामी च अनागामी ति, ते वत्तब्बा—एवं सति अनागामी अरहा भविस्सति, अरहा पच्चेकबुद्धो, पच्चेकबुद्धो च बुद्धो । तस्मा न किञ्चि एतं, पाळिवसेनेव च पटिक्खत्तं ति पि न गहेतब्बं । इदमेव पन गहेतब्बं—सेखस्सापि फलमेव उप्पज्जति न मग्गो । फलञ्चस्स, सचे नेन पठमज्ज्ञानिको मग्गो अधिगतो होति, पठमज्ज्ञानिकमेव उप्पज्जति, सचे दुत्तियादिसु अज्जतरज्ज्ञानिको, दुत्तियादिसु अज्जतरज्ज्ञानिकमेवा ति । एवं तावस्सा समापज्जनं होति ।

१२. “ तयो खो, आवुसो, पच्चया अनिमित्ताय चेतोविमुत्तिया ठितिया, सब्बनिमित्तानञ्च अमनसिकारो, अनिमित्ताय च धातुया मनसिकारो, पुब्बे च अभिसङ्खारो ” ति [म १।२९६-९७] वचनतो पनस्सा तीहाकारेहि ठान होति । तत्थ, पुब्बे अभिसङ्खारो ति समापत्तितो पुब्बे कालपरिच्छेदो । असुकस्मिं नाम काले बुद्धहिस्सामी ति परिच्छिन्नत्ता हिस्सा याव सो काले नागच्छति, ताव ठानं होति । एवमस्सा ठान होती ति ।

१३. “ द्वे खो, आवुसो, पच्चया अनिमित्ताय चेतोविमुत्तिया बुडानाय, सब्बनिमित्तानञ्च मनसिकारो, अनिमित्ताय च धातुया अमनसिकारो ” ति [म १।२९७] वचनतो पनस्सा द्वीहाकारेहि बुडानं होति । तत्थ सब्बनिमित्तानं ति रूपनिमित्त-वेदना-सञ्जा-सङ्खार-विज्जाण-निमित्तानं । कामञ्च न सब्बानेवेतानि एकतो मनसिकरोति, सब्बसङ्गाहिकवसेन पनेतं वुत्त । तस्मा यं भवङ्गस्स आरम्भणं होति, तं मनसिकरोतो फलसमापत्तिबुडानं होती ति । एवमस्सा बुडान वेदितब्बं ।

१४. किं फलस्स अनन्तरं, कस्स च फलं अनन्तरं ति ? फलस्स ताव फलमेव वा अतन्तरं होति, भवङ्ग वा । फल पन अत्थि मग्गानन्तरं, अत्थि फलानन्तर, अत्थि गोत्रभू-अनन्तरं, अत्थि नेवसञ्जानासञ्जायतनानन्तरं । तत्थ मग्गवीथिय मग्गानन्तरं, पुरिमस्स पुरिमस्स पच्छिमं पच्छिमं फलानन्तर, फलसमापत्तिषु पुरिम पुरिम गोत्रभूअनन्तर । गोत्रभू ति चेत्य अनुलोमं वेदितब्बं । वुत्त हेतं पडाने—“ अरुद्धतो अनुलोम फलसमापत्तिया अनन्तर-पच्चयेन पच्चयो ” । “ सेखान अनुलोम फलसमापत्तिया अनन्तरपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिक्का १५९] । येन फलेन निरोधा बुडानं होति, तं नेवसञ्जानासञ्जायतनानन्तरं ति ।

१५. तत्थ, ठपेत्वा मग्गवीथियं उप्पन्नं फलं, अवसेसं सम्बं फलसमापत्तिवसेन पव्वं नाम । एवमेतं मग्गवीथियं फलसमापत्तिय वा उप्पज्जनवसेन

पटिप्पस्सद्वदरथ अमतारम्भण सुम ।

वन्तलोकामिसं सन्तं सामञ्ज्यफलमुत्तमं ॥

ओजवन्तेन सुचिना सुखेन अभिसन्दितं ।

येन सातातिसातेन अमतेन मधुं विद्य ॥

तं सुखं तस्स अरियस्स रसभूतमनुत्तरं ।

फलस्स पज्जं भावेत्वा यस्मा विन्दति पण्डितो ॥

तस्मा अरियफलस्सेतं रसानुभवनं इध ।

विपस्सनाभावनाय आनिसंसो ति बुद्धति ॥

१६. निरोधसमापत्तिसमापज्जनसमत्थता ति, न केवलञ्च अरियफलरसानुभवनं येष, अयं पन निरोधसमापत्तिया समापज्जनसमत्थता पि इमिस्सा पञ्चाभावनाय आनिसंसो ति वेदितव्यो ।

१७. तत्रिदं निरोधसमापत्तिया विभावनत्थं पञ्चाकम्मं—का निरोधसमापत्ति ? के सँ समापज्जन्ति, के न समापज्जन्ति ? कथं समापज्जन्ति ? कस्मा समापज्जन्ति ? कथंस्सत्ता समापज्जन्ति ?

होति ? कथं ठानं ? कथं बुडान ? बुद्धितस्स किञ्चिन्नं चित्तं होति ? मतस्स च समापन्नस्स च को विसेसो ? निरोधसमापत्तिं किं सङ्घता असङ्घता, लोकिया लोकुत्तरा, निष्फन्ना अनिष्फन्ना ति ?

१८. तत्थ, का निरोधसमापत्ती ति ? या अनुपुब्बनिरोधवसेन चित्तचेतसिकानं धम्मान अप्पवत्ति । के तं समापज्जन्ति, के न समापज्जन्ती ति ? सब्बे पि पुथुज्जना, सोतापन्ना, सकदागामिनो, सुखविपस्सका च अनागामिअरहन्तो न समापज्जन्ति । अङ्गसमापत्तिलाभिनो पन अनागामिनो खीणासव च समापज्जन्ति । “ द्वीहि बलेहि समन्नागतत्ता तयो च सङ्घारानं पटिप्पस्सद्धिया सोळसहि जाणचरियाहि, नवहि समाधिचरियाहि वसीभावता पज्जा निरोधसमापत्तिया जाणं ” ति [पटि १।२] हि वुत्तं । अयच्च सम्पदा ठपेत्वा अङ्गसमापत्तिलाभिनो अनागामिखीणासवे अज्जेस नत्थि, तस्मा ते येव समापज्जन्ति न अज्जे ।

१९. कतमानि पनेत्थ द्वे बलानि ?....पे....कतमा वसीभावता ति ? न एत्थ किञ्चि अम्हेहि वत्तब्बं अत्थि, सब्बमिदं एतस्स उदेसस्स निदेसे वुत्तमेव ।

२०. यथाह—“ द्वीहि बलेही ति द्वे बलानि, समथबलं, विपस्सनाबलं । कतमं समथबलं ? नेक्खम्मवसेन चित्तस्स एकगता अविकखेपो समथबलं । अब्यापादवसेन....आलोकसज्जावसेन....अविकखेपवसेन....पे....पटिनिस्सग्गानुपस्सी अस्सासवसेन....पटिनिस्सग्गानुपस्सी पस्सासवसेन चित्तस्स एकगता अविकखेपो समथबलं ।

२१. “ समथबलं ति केनङ्गेन समथबलं ? पठमज्झानेन नीवरणे न कम्पती ति समथबलं । दुतियज्झानेन वितक्कविचारे....पे....नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तिया आकिञ्चज्जायतनसज्जाय न कम्पती ति समथबलं । उद्धचे च उद्धच्चसङ्गतकिलेसे च खन्धे च न कम्पति, न चलति, न वेधती ति समथबलं । इदं समथबलं ।

२२. “ कतमं विपस्सनाबलं ? अनिच्चानुपस्सना विपस्सनाबलं । दुक्खानुपस्सना....अनत्ता-नुपस्सना....निब्बिदानुपस्सना....विरागानुपस्सना .... निरोधानुपस्सना ....पटिनिस्सग्गानुपस्सना विपस्सनाबलं । रूपे अनिच्चानुपस्सना....रूपे पटिनिस्सग्गानुपस्सना विपस्सनाबलं । वेदनाय....सज्जाय....सङ्खारेसु....विज्जाणे....पे....चक्खुस्मि....जरामरणे अनिच्चानुपस्सना....जरामरणे पटिनिस्सग्गानुपस्सना विपस्सनाबलं ।

२३. “ विपस्सनाबलं ति केनङ्गेन विपस्सनाबलं ? अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसज्जाय न कम्पती ति विपस्सनाबलं । दुक्खानुपस्सनाय सुखसज्जाय न कम्पती ति....अनत्तानुपस्सनाय अत्तसज्जाय न कम्पती ति, ...निब्बिदानुपस्सनाय नन्दिया न कम्पती ति....विरागानुपस्सनाय रागे न कम्पती ति....निरोधानुपस्सनाय समुदये न कम्पती ति....पटिनिस्सग्गानुपस्सनाय आदाने न कम्पती ति विपस्सनाबलं । अविज्जाय च अविज्जासङ्गतकिलेसे च खन्धे च न कम्पति, न चलति, न वेधती ति विपस्सनाबलं । इदं विपस्सनाबलं ।

२४. “ तयो च सङ्खारानं पटिप्पस्सद्विया ति कतमेसं तिण्णन्न सङ्खारानं पटिप्पस्सद्विया ? दुतियज्झानं समापन्नस्स वितक्कविचारा वचीसङ्खारा पटिप्पस्सद्धा होन्ति । चतुत्थज्झानं समापन्नस्स अस्सासपत्तासा कायसङ्खारा पटिप्पस्सद्धा होन्ति । सज्जावेदयितनिरोध समापन्नस्स सज्जा च वेदना च चित्तसङ्खारा पटिप्पस्सद्धा होन्ति । इमेसं तिण्णन्नं सङ्खारानं पटिप्पस्सद्विया ।

२५. “ सोळसहि आणचरियाही ति कतमाहि सोळसहि आणचरियाहि ? अनिच्चानुपस्सना आणचरिया । दुक्खा....अनत्ता....निब्बिदा....विरागा....निरोधा....पटिनिस्सग्गा....विविद्धानुपस्सना आणचरिया । सोतापत्तिमग्गो आणचरिया । सोतापत्तिफलसमापत्ति आणचरिया । सकदागामिमग्गो ...पे....अरहत्तफलसमापत्ति आणचरिया । इमाहि सोळसहि आणचरियाहि ।

२६. “ नवहि समाधिचरियाही ति कतमाहि नवहि समाधिचरियाहि ? पठमज्झानं समाधिचरिया । दुतियज्झानं....पे....नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्ति समाधिचरिया । पठमज्झानपटि-लाभत्थाय वितक्को च विचारो च पीति च सुखञ्च चित्तेकग्गता च....पे....नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तिपाटिलाभत्थाय वितक्को च विचारो च पीति च सुखञ्च चित्तेकग्गता च । इमाहि नवहि समाधिचरियाहि ।

२७. “ वसी ति पञ्च वसियो—आवज्जनावसी, समापज्जनावसी, अधिङ्गानवसी, बुद्धानवसी, पच्चवेक्खणावसी । पठमज्झानं यत्थिच्छकं यदिच्छकं यावतिच्छकं आवज्जति, आवज्जनाय दन्धायितत्तं नत्थी ति आवज्जनावसी । पठमज्झानं यत्थिच्छकं यदिच्छकं यावतिच्छकं समापज्जति, समापज्जनाय दन्धायितत्तं नत्थी ति समापज्जनावसी....अधिङ्गति, अधिङ्गाने....बुद्धति, बुद्धाने....पच्चवेक्खति, पच्चवेक्खणाय दन्धायितत्तं नत्थी ति पच्चवेक्खणावसी । दुतियं....पे....नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तिं यत्थिच्छकं यदिच्छकं यावतिच्छकं आवज्जति....पे....पच्चवेक्खति, पच्चवेक्खणाय दन्धायितत्तं नत्थी ति पच्चवेक्खणावसी । इमा पञ्च वसियो ” ति [पटि १।९७-१००] ।

२८. एत्थ च, सोळसहि आणचरियाही ति उक्कडनिदेसो एस । अनागामिनो पन चुदसहि आणचरियाहि होति । यदि एवं सकदागामिनो द्वादसहि, सोतापन्नस्स च दसहि किं न होती ति ? न होति, समाधिपारिपन्थिकस्स पञ्चकामगुणिकरागस्स अप्पहीनत्ता । तेसं हि सो अप्पहीनो, तस्मां समथबलं न परिपूरं होति । तस्मिं अपरिपूरे द्वीहि बलेहि समापज्जितब्बं निरोधसमापत्तिं बलवेकल्लेन समापज्जितुं न सक्कोन्ति । अनागामिस्स पन सो पहीनो, तस्मा एस परिपुण्णबल्लो होति, परिपुण्णबलत्ता सक्कोति । तेनाह भगवा—“ निरोधा बुद्धहन्तस्स नेवसज्जानासज्जायतनकुसलं फलसमापत्तिया अनन्तरपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १५९] । इदं हि पड्डाने महापकरणे अनागामिनो व निरोधा बुद्धानं सन्धाय वुत्तं ति ।

२९. कत्थ समापज्जन्ती ति पञ्चवोकार भवे । कस्मा ? अनुपुब्बसमापत्तिसम्भावतो । चैतुवोकारभवे पन पठमज्झानादीन उप्पात्ति नत्थि, तस्मा न सक्का तत्थ समापज्जितुं ति । केचि पञ्च, कत्थस्स अभावा ति वदन्ति ।

३०. कस्मा समापज्जन्ती ति । सङ्खारानं पवात्तिभेदे उक्कण्ठित्वा दिङ्हे व धम्ममे अवित्तका हुत्वा निरोधं निब्बानं पत्वा सुखं विहरिस्सामा ति समापज्जन्ति ।

३१. कथञ्चस्सा समापज्जनं होती ति ? समथविपस्सनानं वसेन उस्सक्कित्वा कत-पुब्बकिञ्चस्स नेवसज्जानासज्जायतन निरोधयतो । एवमस्सा समापज्जनं होति । यो हि समथ-वसेनेव उस्सक्कति, सो नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तिं पत्वा तिङ्गति । यो पन विपस्सनावसेनेव उस्सक्कति, सो फलसमापत्तिं पत्वा तिङ्गति । यो पन उभयवसेनेव उस्सक्कित्वा पुब्बकिञ्च कत्वा नेवसज्जानासज्जायतनं निरोधेति, सो तं समापज्जती ति । अयमेत्थं सङ्खेपो ।

३२. अयं पन वित्थारो । इध भिक्खु निरोधं समापज्जितुकामो कतभत्तकिञ्चो सुधोतहत्थ-पादो विवित्ते ओकासे सुपज्जत्तम्हि आसने निसीदति पल्लङ्कं आभुजित्वा उज्जु कायं पणिघाय परिमुखं सति उपट्ठपेत्वा । सो पठमं ज्ञानं समापज्जित्वा बुड्ढाय तत्थं सङ्खारे अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो विपस्सति ।

३३. विपस्सना पनेसा तिविधा होति, सङ्खारपरिगण्हनकविपस्सना, फलसमापत्तिविपस्सना, निरोधसमापत्तिविपस्सना ति । तत्थं सङ्खारपरिगण्हनकविपस्सना मन्दा वा होतु तिक्खा वा, मग्गस्स पदड्डानं होति येव । फलसमापत्तिविपस्सना तिक्खा व वट्ठति, मग्गभावनासदिसा । निरोधसमापत्तिविपस्सना पन नातिमन्दा नातितिक्खा वट्ठति । तस्मा एस नातिमन्दाय नाति-तिक्खाय विपस्सनाय ते सङ्खारे विपस्सति ।

३४. ततो दुतियं ज्ञानं समापज्जित्वा बुड्ढाय तत्थं सङ्खारे तथेव विपस्सति । ततो ततियं ज्ञानं....पे... ततो विज्जाणञ्चायतनं समापज्जित्वा बुड्ढाय तत्थं सङ्खारे तथेव विपस्सति । अथ आकिञ्चञ्चायतनं समापज्जित्वा बुड्ढाय चतुब्बिधं पुब्बकिञ्च करोति, नानाबद्धअविकोपनं, सङ्खपटिमाननं, सत्थुपक्कोसनं, अद्धानपरिच्छेदं ति ।

३५. तत्थं नानाबद्धअविकोपनं ति, यं इमिना भिक्खुना सद्धिं एकावद्धं न होति, नानाबद्धं हुत्वा ठितं पत्तचीवरं वा मञ्चपीठं वा निवासगेहं वा अज्जं वा पन किञ्चि परिकखार-जातं, तं यथा न विकुप्पति, अग्नि-उदक-वात-चोर-उन्दूरादीनं वसेन न विनस्सति, एवं अधिङ्गातब्बं । तत्रिदं अधिङ्गानविधानं—इदञ्चिदञ्च इमस्मिं सत्ताहम्भन्तरे मा अग्निना ज्ञायतु, मा उदकेन बुद्धतु, मा वातेन विद्धंसतु, मा चोरेहि हरियतु, मा उन्दूरादीहि खज्जतु ति । एवं अधिङ्गिते तं सत्ताहं न तस्स कोचि परिस्सयो होति ।

३६. अनधिङ्गहतो पन अग्निआदीहि विनस्सति । महानागत्येरस्स विय । थेरी किर मातुउपासिकाय गामं पिण्डाय पाविसि । उपासिका यागुं दत्त्वा आसनसालाय निसीदापेसि । थेरो निरोधं समापज्जित्वा निसीदि । तस्मिं निसिन्ने आसनसालाय अग्निना गहिताय सेसभिक्खु अत्तनो अत्तनो निसिन्नासनं गहेत्वा पल्लयिंसु । गामवासिका सन्नपित्त्वा थेरं दित्त्वा, ~~अलससमणो~~ समणो अलससमणो ति आहंसु । अग्निं तिणवेणुकड्डानि ज्जापेत्वा थेरं परिकिप्पित्वा ~~अलससमणो~~

मनुस्सा घटेहि उदक आहरित्वा निब्बापेत्वा छारिक अपनेत्वा परिभण्डं कत्वा पुष्पानि विकिरित्वा नमस्समाना अट्टसु । थेरो परिच्छिन्नकालवसेन बुड्ढाय ते दिस्वा, पाकटोम्हि जातो ति वेहासं उप्पतित्वा पियङ्गुदीप अगमासि । इदं नानाबद्धअविकोपन नाम ।

३७. यं एकाबद्धं होति निवासनपावुरणं वा निसिन्नासन वा, तत्थ विसु अधिडानकिञ्च नत्थि, समापत्तिवसेनेव न रक्खति । आयस्मतो सज्जीवस्स विय । वुत्तम्पि चेत्तं—“ आयस्मतो सज्जीवस्स समाधिविष्फारा इद्धि । आयस्मतो सारिपुत्तस्स समाधिविष्फारा इद्धी ” ति [पटि २।२१२, हेड्डा १२।३१-३२] ।

३८. सङ्खपटिमाननं ति सङ्खस्स पटिमानन उदिक्खन । याव एसो भिक्खु न आगच्छति, ताव सङ्खकम्मस्स अकरण ति अत्थो । एत्थ च न पटिमाननं एतस्स पुब्बकिच्च, पटिमाननावज्जनं पन पुब्बकिच्च, तस्मा एव आवज्जितब्ब—सचे मयि सत्ताहं निरोधं समापजित्वा निसिन्ने सङ्खो जत्तिकम्मादिसु किञ्चिदेव कम्म कत्तुकामो होति, याव म कोचि भिक्खु आगन्त्वा न पक्कोसति, तावदेव बुड्ढिस्सामी ति । एव कत्वा समापन्नो हि तस्मिं समये बुड्ढाति येव ।

३९. यो पन एवं न करोति, सङ्खो च सन्निपतित्वा त अपस्सन्तो, असुको भिक्खु कुहिं ति, निरोधसमापन्नो ति वुत्ते, सङ्खो कञ्चि भिक्खुं पेसेति, गच्छ न सङ्खस्स वचनेन पक्कोसाही ति । अथस्स तेन भिक्खुना सवनूपचारे ठत्वा, सङ्खो तं आवुसो पटिमानेती ति वुत्तमत्ते व बुड्ढानं होति । एवं गरुका हि सङ्खस्स आणा नाम । तस्मा तं आवज्जित्वा, यथा सयमेव बुड्ढाति एवं समापजितब्बं ।

४०. सत्थुपक्कोसनं ति इधापि सत्थुपक्कोसनावज्जनमेव इमस्स किच्च । तस्मा तम्पि एवं आवज्जितब्बं—सचे मयि सत्ताहं निरोधं समापजित्वा निसिन्ने सत्था ओतिण्णे कत्थुस्मिं सिक्खापदं वा पञ्जापेति, तथारूपाय वा अत्थुप्पत्तिया धम्म देसेति, याव मं कोचि आगन्त्वा न पक्कोसति, तावदेव बुड्ढिस्सामी ति । एवं कत्वा निसिन्नो हि तस्मिं समये सो बुड्ढाति येव ।

४१. यो पन एवं न करोति, सत्था च सङ्खे सन्निपतिते त अपस्सन्तो, असुको भिक्खु कुहिं ति, निरोधसमापन्नो ति वुत्ते, कञ्चि भिक्खुं पेसेति, गच्छ न मम वचनेन पक्कोसा ति । अथस्स तेन भिक्खुना सवनूपचारे ठत्वा, सत्था आयस्मन्तं आमन्तेती ति वुत्तमत्ते व बुड्ढानं होति । एवं गरुकं हि सत्थुपक्कोसन । तस्मा त आवज्जित्वा, यथा सयमेव बुड्ढाति एव समापजितब्बं ।

४२. अद्धानपरिच्छेदो ति जीवितद्धानस्स परिच्छेदो । इमिना हि भिक्खुना अद्धान-परिच्छेदे सुकुसलेन भवितब्बं, अत्तनो आयुसङ्खारा सत्ताहं पवत्तिस्सन्ति न पवत्तिस्सन्ती ति आवज्जित्वा व समापजितब्बं । सचे हि सत्ताहम्भन्तरे निरुज्झनके आयुसङ्खारे आनावज्जित्वा व समापज्जाति, नास्स निरोधसमापत्ति मरणं पटिवाहितुं सक्कोति, अन्तोनिरोधे मरणस्स नत्थिताय अन्तरा व समापत्तितो बुड्ढाति । तस्मा एतं आवज्जित्वा व समापजितब्बं । अवसेसं हि अनावज्जितुमि वट्ठति, इदं पन आवज्जितब्बमेवा ति वुत्तं ।

४३. सो एव आकिञ्चज्जायतनं समापज्जित्वा बुड्ढाय इदं पुब्बकिञ्चं कत्वा नेवसज्जानासज्जायतनं समापज्जति । अथेकं वा द्वे वा चित्तवारे अतिक्रमित्वा अचित्तको होति, निरोधं फुसति । कस्मा पनस्स द्विज्जं चित्तानं उपरि चित्तानि न पवत्तन्तीति ? निरोधस्स पयोगत्ता । इदं हि इमस्स भिक्खुनो द्वे समथविपस्सनाधम्मं युगनन्धे कत्वा अट्टसमापत्तिआरोहणं अनुपुब्बनिरोधस्स पयोगो, न नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तियाति निरोधस्स पयोगत्ता द्विज्जं चित्तानं उपरि न पवत्तन्ति ।

४४. यो पन भिक्खु आकिञ्चज्जायतनतो बुड्ढाय इदं पुब्बकिञ्चं अकत्वा नेवसज्जानासज्जायतनं समापज्जति, सो परतो अचित्तको भवितुं न सक्कोति, पटिनिवत्तित्वा पुन आकिञ्चज्जायतने येव पतिट्ठाति ।

४५. मग्गं अगतपुब्बपुरिसूपमा चेत्थ वत्तव्वा । एको किर पुरिसो एकं मग्गं अगतपुब्बो अन्तरा उदककन्दरं वा गम्भीरं उदकचिकखल्लं अतिक्रमित्वा ठपितं चण्डातपसन्तत्तं पासाणं वा आगम्मं तं निवासनपावुरणं असण्ठपेत्वा व कन्दरं ओरुब्बो परिक्रुत्तेमनभयेन पुनदेव तीरे पतिट्ठाति, पासाणं अकमत्वा पि सन्तत्तपादो पुनदेव ओरभागे पतिट्ठाति ।

४६. तत्थ, यथा सो पुरिसो असण्ठपितनिवासनपावुरणत्ता कन्दरं ओतिण्णमत्तो व, तत्तपासाणं अकन्तमत्तो एव च पटिनिवत्तित्वा ओरतो व पतिट्ठाति, एवं योगावचरो पि पुब्बकिञ्चस्स अकतत्ता नेवसज्जानासज्जायतनं समापन्नमत्तो व पटिनिवत्तित्वा आकिञ्चज्जायतने पतिट्ठाति ।

४७. यथा पन पुब्बे पि तं मग्गं गतपुब्बपुरिसो तं ठान आगम्मं एकं साटकं दब्धं निवासेत्वा अपरं हत्थेन गहेत्वा कन्दरं उत्तरित्वा, तत्तपासाणं वा अकन्तमत्तकमेव करित्वा परतो गच्छति, एवमेव कतपुब्बकिञ्चो भिक्खु नेवसज्जानासज्जायतनं समापज्जित्वा व परतो अचित्तको हुत्वा निरोधं फुसित्वा विहरति ।

४८. कथं ठानंति ? एवं समापन्नाय पनस्सा कालपरिच्छेदवसेन चेव अन्तरा आयुक्खय-सङ्खपटिमाननसत्थुपक्कोसनाभावेन च ठानं होति ।

४९. कथं बुड्ढानंति ? अनागामिस्स अनागामिफलुप्पत्तिया, अरहतो अरहत्तफलुप्पत्तियाति एवं द्वेधा बुड्ढानं होति ।

५०. बुद्धितस्स किञ्चिन्नं चित्तं होतीति ? निब्बानानिन्नं । वुत्तं हेतं—“ सज्जा-वेदयितानिरोधसमापत्तिया बुद्धितस्स खो, आवुनो विसाख, भिक्खुनो विवेकनिन्नं चित्तं होति, विवेकपोण, विवेकपम्भारं ” ति [म १।३०२] ।

५१. मतस्स च समापन्नस्स च को विसेसोति ? अयम्पि अत्थो सुत्ते वुत्तो येव । यथाह—“ खाय, आवुसो, मतो कालङ्गतो, तस्स कायसङ्खारा निरुद्धा पटिप्पस्सद्धा, वचीसङ्खारा ....चित्तसङ्खारा निरुद्धा पटिप्पस्सद्धा, आयु परिकलीणो, उस्सा वूपसन्ता, इन्द्रियानि परिमिच्चानि,

ध्यायं भिक्षु, सञ्जावेदयितनिरोधं समापन्नो, तस्स पि कायसङ्घारा निरुद्धा पटिप्पस्सद्धा, वची-
सङ्घारा....चित्तसङ्घारा निरुद्धा पटिप्पस्सद्धा, आयु अपरिक्खीणो, उस्मा अवूपसन्ता, इन्द्रियानि
अपरिभिन्नानी ” ति [१।२९६] ।

५२. निरोधसमापत्ति सङ्गता असङ्गता ति आदिपुच्छायं पन, सङ्गता ति पि असङ्गता
ति पि लोकिया ति पि लोकुत्तरा ति न वत्तब्बा । कस्मा १ सभावतो नत्थिताय । यस्मा पन सा
समापज्जन्तस्स वसेन समापन्ना नाम होति, तस्मा निष्फन्ना ति वत्तुं वट्ठति, नो अनिष्फन्ना ।

इति सन्तं समापत्तिं इमं अरियनिसेवितं ।

दिद्वे व धम्मे निब्बानमिति सङ्ग उपागत ॥

भावेत्वा अरियं पञ्च समापज्जन्ति पण्डिता ।

यस्मा, तस्मा इमिस्सा पि समापत्तिसमत्थता ।

अरियमगोसु पञ्चाय आनिससो ति वुच्चती ति ॥

५३. आहुनेय्यभावादिसिद्धी ति [२३।१] न केवलञ्च निरोधसमापत्तिया समापज्जन-
समत्थता व, अयं पन आहुनेय्यभावादिसिद्धि पि इमिस्सा लोकुत्तरपञ्चाभावनाय आनिससो
ति वेदितब्बो ।

५४. अविसेसेन हि चतुब्बिधाय पि एतिस्सा भावितत्ता भावितपञ्चो पुग्गलो सदेवकस्स
लोकस्स आहुनेय्यो हांति, पाहुनेय्यो, दक्खिण्यो, अञ्जलिकरणीयो, अनुत्तर पुज्जक्खेत्त लोकस्स ।

५५. विसेसतो पनेत्थ पठममग्गपञ्चं ताव भावेत्वा मन्दाय विपस्सनाय आगतो मुदिन्द्रियो
पि सत्तक्खत्तुपरमो नाम होति, सत्त सुगतिभवे संसरित्वा दुक्खस्सन्तं करोति । मज्झिमाय
विपस्सनाय आगतो मज्झिमिन्द्रियो कोलकोलो नाम होति, द्वे वा तीणि वा कुलानि सन्धावित्वा
संसरित्वा दुक्खस्सन्तं करोति । तिक्खाय विपस्सनाय आगतो तिक्खिन्द्रियो एकव्रीजी नाम
होति, एक येव मानुसकं भवं निब्बत्तेत्वा दुक्खस्सन्तं करोति । दुतियमग्गपञ्चं भावेत्वा सकदा-
गामी नाम होति, सकिदेव इमं लोकं आगन्वा दुक्खस्सन्तं करोति । ततियमग्गपञ्चं भावेत्वा
अनागामी नाम होति ।

५६. सो इन्द्रियवेमत्ततावसेन, अन्तरापरिनिब्बायी, उपहच्चपरिनिब्बायी, असङ्गारपरि-
निब्बायी, ससङ्गारपरिनिब्बायी, उद्धंसोतो अकनिट्ठगामी ति पञ्चधा-इध-विहाय-निट्ठो होति ।

५७. तत्थ अन्तरापरिनिब्बायी ति यत्थ कत्थचि सुद्धावासभवे उपपज्जित्वा आयु-
वेमज्झं अप्पत्वा व परिनिब्बायति । उपहच्चपरिनिब्बायी ति आयुवेमज्झं अतिक्रमित्वा
परिनिब्बायति । असङ्गारपरिनिब्बायी ति असङ्गारेण अप्पयोगेण उपरिमग्गं निब्बत्तेति ।
ससङ्गारपरिनिब्बायी ति ससङ्गारेण सप्पयोगेण उपरिमग्गं निब्बत्तेति । उद्धंसोतो अगनिट्ठ-
गामी ति यत्थुपपन्नो ततो उद्धं याव अकनिट्ठमवा आरुह्य तत्थ परिनिब्बायति ।

५८. चतुर्थमग्गपञ्च भावेत्वा कोचि सद्धाविमुत्तो होति, कोचि पञ्जाविमुत्तो होति, कोचि उभतोभागविमुत्तो होति, कोचि तेविज्जो, कोचि छल्लभिज्जो, कोचि पटिसम्भिदाप्पभेद-
प्पत्तो महाखीणासवो, यं सन्धाय वुत्त—मग्गक्खणे पनेस तं जटं विजटेति नाम, फलक्खणे
विजटितजटो सदेवकस्स लोकस्स अग्गदक्खिण्यो होती ति [१।७] ।

५९. एव अनेकानिससा अरियपञ्जाय भावना ।
यस्मा तस्मा करेय्याथ रतिं तत्थ विचक्खणो ॥

६०. एत्तावता च,

“ सीले पतिट्ठाय नरो सपज्जो, चित्तं पज्जञ्च भावय ।

आतापी निपको भिक्खु, सो इमं विजटये जट ” ति [१।१] ॥

इमिस्सा गाथाय सीलसमाधिपञ्जामुखेन देसिते विसुद्धिमग्गे सानिसंसा पञ्जाभावना परिदीपिता
होती ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
पञ्जाभावनानिसंसनिद्देशो नाम
तेवीसतिमो परिच्छेदो ।

[निगमनं]

एत्तावता च,

“ सीले पतिट्ठाय नरो सपज्जो, चित्तं पज्जञ्च भावयं ।

आतापी निपको भिक्खु, सो इमं विजटये जट ” ति [१।१] ॥

इमं गाथं निक्खिपित्वा यदवोचुम्ह,

इमिस्सा दानि गाथाय कथिताय महेसिना ।

वण्णयन्तो यथाभूतं अत्थं सीलादिभेदनं ॥

सुदुल्लभं लभित्वान पब्बज्ज जिनसासने ।

सीलादिसङ्गहं खेम उज्जु मग्ग विसुद्धिया ॥

यथाभूतं अजानन्ता सुद्धिकामा पि ये इध ।

विसुद्धिं नाधिगच्छन्ति वायमन्ता पि योगिनो ॥

तेसं पामुज्जकरणं सुविसुद्धविनिच्छयं ।

महाविहारवासीनं देसनानयनिस्सितं ॥

विसुद्धिमग्गं भासिस्स, त मे सक्कच्च भासतो ।

विसुद्धिकामा सब्बे पि निसामयथ साधवो ति [१।४] ॥

स्वायं भासितो होति । तथ च

तेस सीलादिभेदान अत्थानं यो विनिच्छयो ।
 पञ्चन्नम्पि निकायानं वुत्तो अड्ढकथानये ॥
 समाहरित्वा त सब्ब येभुय्येन स निच्छयो ।
 सब्बसङ्करदोसेहि मुत्तो यस्मा पकासितो ॥
 तस्मा विसुद्धिकामेहि सुद्धपञ्जेहि योगिहि ।
 विसुद्धिमग्गे एतस्मिं करणीयो व आदरो ति ॥
 विभज्जवादिसेड्डानं थेरियान यसस्सिनं ।
 महाविहारवासीन वंसजस्स विभाविनो ॥
 भदन्त-सङ्घपालस्स सुचिसल्लेखवुत्तिनो ।
 विनयाचारयुत्तस्स युत्तस्स पटिपत्तिय ॥
 खन्तिसोरच्चमेत्तादिगुणभूसितचेतसो ।
 अज्जेसन गहेत्वान करोन्तेन इम मया ॥
 सद्धम्मड्डितिकामेन यो पत्तो पुज्जसञ्चयो ।
 तस्स तेजेन सब्बे पि सुखमेधन्तु पाणिनो ॥
 विसुद्धिमग्गो एसो च अन्तराय विना इध ।
 निड्डितो अड्ढपञ्चास-भाणवाराय पाळिया ॥
 यथा, तथेव लोकस्स सब्बे कल्याणनिस्सिता ,
 अनन्तराया इज्झन्तु सीघ सीघ मनोरथा ति ॥

परमविसुद्धसद्धाबुद्धिविरियपटिमण्डितेन सीलाचारज्वमद्ववादिगुणसमुदयसमुदितेन सक-
 समयसमयन्तरगहनज्झोगाहनसमत्थेन पञ्चावेय्यत्तियसमन्नागतेन तिपिटकपरियत्तिभेदे साङ्कथे
 सत्थुसासने अप्पटिहत्तजाणप्पभावेन महावेय्याकरणेन करणसम्पत्तिजनितसुखविनिगगतमधुरोदार-
 वचनलावण्ययुत्तेन युत्तमुत्तवादिना वादिबरेन महाकाविना छल्लभिज्जापटिसम्भिदादिभेद-
 गुणपटिमण्डिते उत्तरिमनुस्सधम्मो अप्पटिहत्तबुद्धीनं थेरवसप्पदीपानं थेरान महाविहारवासीन
 वंसाळङ्कारभूतेन विपुलविसुद्धबुद्धिना बुद्धभोसो ति गरूहि गहितनामधेय्येन थेरेन मोरण्ड-
 खेटकवत्तञ्चेन कतो विसुद्धिमग्गो नाम ।

ताव तिड्ढतु लोकस्मिं लोकनित्थरणेसिन ।
 दस्सेन्तो कुलपुत्तानं नयं सीलादिसुद्धिया ॥
 याव बुद्धो ति नामम्पि सुद्धचित्तस्स तादिनो ।
 लोकम्हि लोकजेहस्स पवत्तति महेसिनो ति ॥

सीहलपोत्थकेसु इमा गाथायो अधिकतरा—

य सिद्ध इमिना पुञ्जं, यञ्चञ्च पसुतं मया ।
 एतेन पुञ्जकम्मेन दुतिये अत्तसम्भवे ॥
 तावतिंसे पमोदेन्तो सीलाचारगुणे रतो ।
 अलग्गो पञ्चकामेसु एत्वान पठमं फल ॥
 अन्तिमे अत्तभावम्हि मेत्तेय्यं मुनिपुङ्गव ।
 लोकगगपुग्गलं नाथ सब्बरुत्तहिते रतं ॥
 दिस्वान तस्स धीरस्स सुत्वा सद्धम्मदेसनं ।
 अधिगन्त्वा फलं अगग सोभेय्य जिनसासनं ॥

मरम्मपोत्थकेसु पन एवं सन्निडान कत—

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कता विमुद्धिमग्गकथा ।
 पाळिगणनाय पन सा अट्टपञ्जासभाणवारा होती ति ।
 विमुद्धिमग्गपकरणं निद्धितं ।

सुद्धिपण्णं

Errata

तत्थ पठमो अनुसन्धिअङ्को, दुतियो पत्तिअङ्को, ततो पर असुद्ध, ततो सुद्ध ति ।

In this list, the first number refers to the paragraph, the second to the line. Then comes the misprint, followed by its correction

परिच्छेद १

२३।१ सिलं	सीलं
४०।२ इद	इद
६८।११ जनन्ति	जानन्ति
१०५।५ °नागरुक्खो	°नागरुक्खो
१०७।२ करोमि	करोमी
१०९।२ अफ सुखभाव	अफासुक्खभाव
११२।५ परिभूञ्जि°	परिभुञ्जि°
११४।२ पटिवचन	पटिवचन
१३८।१ आहरमि	आहारमि
१४०।२३ संवत्तन्ती	सवत्तन्ती
१४१।७ पच्चविध	पच्चविध
१५७।१ अगिक्खन्धू°	अग्नि°

परिच्छेद २

२।१ जिविते	जीविते
१९।३ देवता परि°	देवतापरि°
१८।७ ऐतसं	एतेस
१८।९ अङ्गानि	अङ्गानि
३।२ अपिच्छं	अपिच्छ
६।१ धुतङ्ग°	धुतङ्ग°
१०।२ -उपसिकानं	-उपासिकान

परिच्छेद ३

६।२ वण्णायिस्साम	वण्णायिस्साम
१४।४ ससग्ग	ससग्ग
१००।४ वण्णकरिणेषु	°कसिणेषु
१०१।३ ओकसे	ओकसे
१०६।२ पटि लसञ्जा	पटिकूलसञ्जा
१२६।३ आचारियो	आचरियो

परिच्छेद ४

६।२ पासणपिढे	पासाण°
१९।५ विहारन्तस्स	विहरन्तस्स
२८।२ चित्तञ्च	चित्तञ्च
४८।१ सद्धहन्तो	सद्धहन्तो
७८।४ °नासञ्जायन	°नासञ्जायन
९७।४ °निमित्तेनव	°निमित्तेनेव
१०४।३ उपपजति	उपपजति
१३८।५ उपपजति	उपपजति
१४०।१ द्विन्नं	द्विन्न
१५२।१ पच्चवेक्खतो	पच्चवेक्खतो
१६१।३ उपपजन्ती	उपपजन्ती
१७२।३ पविचयपच्चपट्टानं	°पच्चपट्टान
१८७।३ °अप्पानाय	°अप्पनाय
२०१।४ उपपजति	उपपजति
„ । „ °आदिनि	°आदीनि

परिच्छेद ५

३।२ अञ्जतरवण्ण	अञ्जतर°
----------------	---------

परिच्छेद ६

६।१ परिकूलत्ता	पटि°
१९।५ सण्डानतो	सण्डानतो
२६।१ असम्भनिमित्त	असुम्भ°
३५।१ ववत्थपती	ववत्थपेती
४५।१ ऊद्धुमातके	उद्धुमातके
५६।४ विय	विय
६७।५ नीवरणानि	नीवरणानि
७०।१ °पटिकूल	°पटिकूलं
७८।५ निमित्त	निमित्त
८४।३ -पटिकूल.	-पटिकूल,
९१।२ इच्छान्ति	इच्छन्ति

परिच्छेद ७

३५।८ अनत्थसहित	सहित
५।५ पेस	पेस
३८।१ अहार	आहार
१२४।४ सायको	सावको

परिच्छेद ८

२२।६ एक चरिय	एकचरिय
३५।५ मनुसान	मनुस्सान
४२।९ कयगता	कायगता
४३।४ अनापान	आनापान
४८।३ मानसा	मनसा
५४।२ पुब्बो	पुब्बो
६२।२ मनसिकारोन्तो	करोन्तो
६८।४ उड्डु	उड्डु
७०।३ परिभुज्य	परिभुज्य
७४।५ सवत्तेय	सवत्तेय
८६।७ अपटिकूला	अपटि
१२१।१४ उदरमि	उदरगि
१२८।१० केससदिसो व	सदिसो व ।
१३०।६ वक्कहृदयकन	हृदयकन
१६८।४ छन्दो	छन्दो
१६८।५ छन्दवसेन	छन्द
१७२।१ हि	हि
१७३।३ अधिपञ्जासिपक्खा	सिक्खा
१८३।२ पभावाना	पभावना
१८६।२ पत्तज्जनस्स	ज्ञानस्स
२०९।४ चतुत्थज्ज्ञान समा	ज्ञानसमा
२११।१ सम्पज्जाति	सम्पज्जति
२१२।२ कमट्टानस्स	कम्म
२२४।४ विमुत्त	विमुत्त
२२६।२ पीति	पीति

परिच्छेद ९

११।३ पियमानाप	पियमनाप
२३।५ दायदो	दायादो
३१।५ भाविस्सती	भविस्सती
३५।३ अयुत्त	अयुत्त
५२।३ पाच्छिमाय	पच्छिमाय
८०।१ एतनेव	एतेनेव
८१।५ वियपुमाले	पियपुमाले
८३।१ सदहा-	दसहा

८३।२ दिसाफराणा	फरणा
८७।५ अनिससा	आनिससा
८८।५ पियपमालादिसु	पुमालादिसु
१२३।६ आकिञ्चज्जायनस्स	यतनस्स

परिच्छेद १०

३।२ फलितन्तर	फलितन्तर
८।१ आमनसि	अमनसि
२०।६ कमावचर-	कामावचर-
२१।६ कारोन्तो	करोन्तो
२५।५ आवजितब्ब	आवजितब्ब

परिच्छेद ११

एकादशमो	दसमो
५।२ सायितफभेदे	-सायितप्प
५।३ सेय्ययिद	सेय्ययिद
९।२ काय बन्धन	कायबन्धन
१६।२ सामानो	समानो
३०।३ सञ्जा य	सञ्जा न
३२।१ अज्झत्तं	अज्झत्तं
४१।६ पच्चवेक्खितब्ब	तब्ब
४८।३ सीककटाह	सीककटाह
५७।१ अट्टिमिज्जं	मिज्जं
५९।२ सन्दमादिक	सन्दमानिक
६०।४ थनाय	थनान
८८।७ जीवीतिन्द्रयेन	जीवितिन्द्रियेन
१०७।२ सहरियापथा	सहरियापथा

परिच्छेद १२

२।५ निवास नुस्सति-	निवासानुस्सति-
३।३ ओदातकसिणातो	कसिणतो
२५।१ भिक्खु	भिक्खु
२६।२ -विप्फारा	-विप्फारा
२७।३ विक्किणी	विक्किणि
३२।१ सल्लक्खेत्वा	सल्लक्खेत्वा
३८।१ अपटिकूल	अपटिकूल
७५।३ एतदावीच	एतदवीच
७९।१ कनकमेयेन	कनकमेयेन
१२४।२ उप्पन्ने	उप्पन्ने
१३३।२ ओक्कमाती	ओक्कमती

परिच्छेद १३

१९।१ अनुस्सण°	अनुस्सरण°
१९।२ दिपप्पभा°	दीप°
३१।१ बुद्धक्खेत्त	बुद्धक्खेत्त
५०।१ पसाण°	पासाण°
६२। ब्रह्मलोके	ब्रह्म°
६७।२ गोत्तानुसरण°	गोत्तानुस्सरण°
८४।७ खीणावसो	खीणासवो
८६।२ हान्ति	होन्ति
११०।४ पथुज्जनो	पुथुज्जनो
११६।३ सन्ततिपच्चुपन्न	°पच्चुपन्न
१२५।२ निब्बत्तस्सती	निब्बत्तिस्सती

परिच्छेद १४

३।६ उस्सत्त्वा	उस्सक्त्वा
४।८ असुका	असुका-
३९।१ धायितुकामता निदान°	°कामतानिदान°
४९।२ धातूही	धातूहि
६०।२ °पच्चपट्टान	°पच्चपट्टान
७२।३ इन्द्रिय अनिन्द्रिय	इन्द्रिय अनिन्द्रियं
८९।१ कमावचर°	कामावचर°
९३।२ द्वासस°	द्वादस°
९५।१ सोता-	सोत-
१०२।५ कामवचर	कामावचर
१०८।५ °पदत्थाना	°पदट्टाना
११६।३ वेतितब्बा	वेदितब्बा
१२८।६ नातिउपबूहन°	°उपबूहन°
१३१।२ सङ्खारा	सङ्खारा
१३६।१ पथवीकासिण°	°कसिण°
१४२।१ कायादुच्चरिता°	कायदु°
१४३।६ °लक्खणो	°लक्खणो
१६७।४ आयोनिसो°	अयोनिसो°
१८०।२ सोमस्स°	सोमनस्स°
१९८।१ °सुखमभेदो	°सुखमभेदो
२२०।३ कामासज्जा°	कामसज्जा°
२२३।१ पच्चपादान°	पच्चपादान°
२२९।२ विसदुज्जति	विसयुज्जति

परिच्छेद १५

९।३ -कायुप्पत्ति°	-कायुप्पत्ति°
१४।५ फोटब्बायतन	फोटब्बा°
२०।३ कारण भूताहि	कारणभूताहि
२४।३ विज्जाधानू	विज्जाणधानू
३६।३ सन्तरिण°	सन्तीरण°

परिच्छेद १६

२५।११ दुक्खादि°	दुक्खादि°
३२।१ सेय्याथिद	सेय्यथिद
६१।४ सेय्याथिदं	सेय्यथिदं
६५।३ अगम्म	आगम्म
६७।३ लोकुत्तर, चित्त	लोकुत्तरचित्त
६९।४ °भावञ्च ।	भावञ्च
७२।१ आणु°	अणु°
७३।४ अनुप्पादनतो	अनुप्पा°
८०।२ उपच्छेदिका	उपच्छेदिका
८२।१ आसम्मोसो	असम्मोसो
८६।४ °वितक्कादयो	°वितक्कादयो
८९।१ समञ्जफलानि	सामञ्ज°
८९।४ सम्बाकाररेन	सम्बाकारेन
९५।४ मग्गो	मग्गो
१००।१ आलोकेतु°	ओलोकेतु°

परिच्छेद १७

१८।२ °निप्फ दक्खेन	°निप्फादक्खेन
२५।३ आनायूहन्तेन	अनायू°
३१।४ भगवपच्चया	भवपच्चया
४९।३ पच्चायो	पच्चयो
५१।३ °पच्चपट्टाना	°पच्चपट्टाना
६६।२ अतन्तर°	अनन्तर°
६९।१ सालिबिजा°	सालिबीजा°
७७।३ महामुता	महाभूता
९५।३ पच्छजाता	पच्छजाता
९५।६ विप्पयुत्त°	विप्पयुत्त°
१०६।३ उपज्जमान	उपज्जमानं
११८।२ अमगास्मि	अमगास्मि

सुद्धिपण्णं

१२१।३ उपजेय्य	उप्पजेय्य
॥ १॥ उपजेय्यु	उप्पजेय्यु
१३०।५ साधायमाना	साधयमाना
१३२।२ सधायमानानि	साधयमानानि
१३४।६ पटिसन्धीया	पटिसन्धिया
१४३।६ भवङ्गवियस	°विसय
१५३।१ ऐतासु	एतासु
१८०।१ °कुसल चेतना°	°कुसलचेतना°
२१५।३ उप्पज्जाति	उप्पज्जति
२२७।४ रूपायत	रूपायतन
२३५।७ अट्टरस	अट्टारस
२४१।५ उपादिति	उपादियति
२४९।३ विञ्जतब्बो	विञ्जातब्बो
२५१।२ पुञ्जभि°	पुञ्जाभि°
२७३।१ अविज्जपच्चया	अविज्जा°
२७५।१ मूळहसा	मूळहस्सा
२९३।४ सजेन्तस्त	सजेन्तस्स
३०१।४ सळायतम्पि	सळायतनम्पि
३०१।८ खन्धे	खन्धे
३०३।१५ पिपासितो	पिपासितो
३१०।२ °नुपच्छदो	°नुपच्छेदो
३१२।२ अत्तिदिट्ठि	अत्तिदिट्ठि
३१४।२ अपदालत्वा	अपदालेत्वा

परिच्छेद १८

१३।७ अकारविकार°	आकारविकार°
१६।२ आदस	आदास
३४।४ निस्सय	निस्साय

परिच्छेद १९

६।९ कुहि गामी	कुहिगामी
९।३ उत्त-	उत्तु-
१५।५ उपपज्जाति	उपपज्जति

परिच्छेद २०

१८।१ °सम्मनस्स	°सम्मसनस्स
१९।१० व्यधि°	व्याधि°
३४।२ पस्सिन्ना	पस्सि°

३८।२ सम्मुट्ठापेति	समुट्ठापेति
७१।१ उप्पन	उप्पन्न
७७।४ तटतटायन्त	°यन्ता
७९।१ सम्मसित्व	सम्मसित्वा
९०।९ सम्मोहाभिनिवस	°निवेस

परिच्छेद २१

११।१७ चत्तसो	चतत्सो
१३।२ उपजित्वा	उप्पजित्वा
३१।३ आयम्पि	अयम्पि
४८।७ पटिकलतो	°कूलतो
६१।१ आरोपत्वा	आरोपेत्वा
७०।४ मनसिकारोन्तो	°करोन्तो
७३।३ मुञ्जतो	सुञ्जतो
७३।११ निप्परयायेन	निप्परियायेन
७८।२ अपरुज्झानेन	अरूप°
८०।५ पतिसङ्का°	पटिसङ्का°
८४।४ अभिनिमित्त्वा	अभिनिविसित्वा
८७।१ किञ्चि	किञ्चि
९०।४ अन्धाकार	अन्धकारं
१२९।१ सङ्खरूपेक्खा	सङ्खार°
१२९।४ उपन्नस्स	उप्पन्नस्स
१२९।५ पठमजवन चित्त	°जवनचित्त

परिच्छेद २२

८।३ थूलथूले ।	थूलथूले
४७।३-उपादानानु-	-उपादानानु-
६१।२ -दास-	-दोस-
६६।२ विसुणवाचा	पिसुण°

परिच्छेद २३

६।४ पुगलन्तर भा°	पुगलन्तरभा°
१४।२ अतन्तरं	अनन्तरं
१८।४ खीणासव	खीणासवा
२९।१ पञ्चवोकार भवे	°वोकारभवे
४२।३ आनावजित्वा	अनाव°
५७।४ अगमिदु-	अकमिदु-

UNIVERSITY LIBRARY

Acq. No. 000230

Date . . . . .

TIRUPATI

000230